

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ประวัติศาสตร์อีสาน

เต็ม วิภาคย์พจนกิจ

ฉบับพิมพ์ครั้งที่

๑

ประวัติศาสตร์อีสาน

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๔

เดิม วิชาคย์พจนกิจ

อภินันทนาการโดย
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ร่วมกับ
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

๒๕๔๖

ประเภทหนังสือ: หนังสือทั่วไป

เติม วิชาคย์พจนกิจ

ประวัติศาสตร์อีสาน.

๑. ไทย (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) -- ประวัติ.

(๑) ชื่อเรื่อง.

DS 588. ๓5๓7

ISBN 974-571-854-8

ลิขสิทธิ์ของ นายประหยัด วิชาคย์พจนกิจ

สงวนลิขสิทธิ์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๔ เดือนเมษายน ๒๕๔๖

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อาคารอเนกประสงค์ ๑ ชั้น ๕ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐ โทร. ๐-๒๒๒๓-๔๒๓๒

(สำนักงานศูนย์รังสิต ๐-๒๕๖๔-๓๑๑๒-๔)

จัดทำน่ายโดย ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อาคารอเนกประสงค์ ๑ ชั้นล่าง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐ โทร. ๐-๒๒๒๖-๑๘๘๐-๑

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

นายธีรพงศ์ ประดิษฐ์กุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

แบบปกโดย นายชนินทร์ กาญจนิล

พิมพ์ครั้งที่ ๒ เดือนกรกฎาคม ๒๕๓๐ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๓ เดือนกรกฎาคม ๒๕๔๒ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๔ เดือนเมษายน ๒๕๔๖ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ราคาเล่มละ ๔๕๐.- บาท

คำแถลง

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ด้วยความร่วมมือแรงร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษามาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงาน โครงการตำราฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องต้นของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยะนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้น ย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานการศึกษาในชั้นมหาวิทยาลัยไปโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรคปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแห่งชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึงทั้งในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบาย สร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำราฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปล-เรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่ง และงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งบัดนี้สามารถแยกตัวออกมารับบริหารและดำเนินการอย่างอิสระจากสมาคมสังคมนักเขียนแห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมนักเขียนและมนุษยศาสตร์ โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม-กลั่นกรอง-ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบาย ได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง ๘ สาขาดังต่อไปนี้คือ (๑) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (๒) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (๓) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (๔) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (๕) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (๖) สาขาวิชาปรัชญา (๗) สาขาวิชาจิตวิทยา (๘) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น "ชุด" ต่อ ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น "ชุดชีวิตและงาน" ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำราฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการโดยเฉพาะ

(๕)

อุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเรามีใช้กิจการแสวงหาผลกำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำราฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำราฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุน และนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปล เรียบเรียง หรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารงานร่วมกันเรา

เสน่ห์ จามริก

ประธานคณะกรรมการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายนามคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

นายเสน่ห์	จามริก	ประธาน
นางเพ็ชรี	สุมิตร	รองประธาน
นางสาวกุสุมา	สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายชเนศ	อาภรณ์สุวรรณ	กรรมการ
นายรังสรรค์	ชนะพรพันธุ์	กรรมการ
นายสุลักษณ์	ศิวัรักษ์	กรรมการ
นายวิทยา	สุจิตตนาวิรักษ์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ	พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการ
นางสาวศรีประภา	เพชรมีศรี	กรรมการ
นางสาวศุภลักษณ์	เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์	เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายธำรงค์ศักดิ์	เพชรเลิศอนันต์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
นายทรงยศ	แววหงษ์	กรรมการและผู้จัดการ

คำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒

หนังสือเรื่อง *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ จัดพิมพ์ครั้งแรก โดยสำนักพิมพ์สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย ในปี ๒๕๑๓ หนังสือเรื่องนี้ บางส่วนได้ตีพิมพ์แล้วในชื่อว่า *สองฝั่งโขง* แต่ผู้เขียนได้แก้ไขเพิ่มเติมข้อเท็จจริง ใหม่ อันเป็นผลจากความวิริยะอุตสาหะในการค้นคว้า รวบรวม และเรียบเรียง มาเป็นเวลากว่า ๒๐ ปี ในการตีพิมพ์ครั้งแรกนั้น สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนศาสตร์ฯ ได้มอบหมายให้นายนิติ เอียวศรีวงศ์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ “ช่วยลำดับเรื่องให้รัดกุมยิ่งขึ้นใหม่ โดยยังคงเนื้อหาและภาษาของเรื่องไว้ตามเดิม และได้เขียนบทนำเป็นเชิงวิเคราะห์ไว้ให้ด้วย” นายนิติเองได้เล่าถึงการทำงานของตนใน “คำนำของผู้เรียบเรียงพิมพ์” ความตอนหนึ่งว่า ผู้เรียบเรียงพิมพ์ได้ “จัดเรียงลำดับเรื่องราวใหม่ตามที่ผู้เรียบเรียงเห็นว่าเข้าใจได้ง่าย และมองเห็นความคลี่คลายของประวัติศาสตร์ มากกว่าที่เป็นอยู่ ในการนี้ ผู้เรียบเรียงได้ตัดทอนข้อความออกเสียหลายตอน เนื่องจากเห็นว่าไม่เกี่ยวกับเนื้อเรื่องโดยตรง ส่วนที่เห็นว่าน่ารู้ก็คงไว้ในภาคผนวก บางตอนผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็ย่อข้อความที่ไม่เกี่ยวข้องโดยตรงให้กระชับเข้า เพื่อให้หนังสือมีเอกภาพยิ่งขึ้น”

เนื่องจากหนังสือเรื่องนี้ได้ขาดตลาดเป็นเวลานาน เมื่อภรรยาของ นายเติม วิชาคย์พจนกิจ เสนอให้มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ พิจารณาจัดพิมพ์หนังสือนี้เป็นครั้งที่สอง มูลนิธิโครงการตำราฯ จึงสนองรับภารกิจดังกล่าวนี้โดยได้เรียนขอความเห็นจากนายนิธิ เอียวศรีวงศ์ นายนิธิเสนอว่า มูลนิธิโครงการตำราฯ ควรจะนำต้นฉบับส่วนที่ถูกตัดทอนออก ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก มารวมจัดพิมพ์ในครั้งนี้อย่างเดียว แต่การนี้ปรากฏว่ามีอาจติดตามหาต้นฉบับส่วนดังกล่าวได้ จากคำบอกเล่าของนายสุชาติ สวัสดิ์ศรี ต้นฉบับคงสูญหายไปเมื่อคราวที่สำนักงานสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ถูกรื้อค้นเมื่อเกิดกรณี ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔

ประวัติศาสตร์อีสาน ฉบับพิมพ์ครั้งที่สองนี้แตกต่างจากฉบับการพิมพ์ครั้งแรกอย่างน้อย ๒ ประการ กล่าวคือ *ประการแรก* ในการจัดพิมพ์ครั้งแรกนั้น สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ได้แยกพิมพ์เป็น ๒ เล่ม แม้จะมีฉบับรวมเล่ม แต่ก็ก็เป็นเพียงการนำหนังสือ ๒ เล่มมาประกบเข้าด้วยกันเท่านั้น ในการจัดพิมพ์ครั้งที่สองนี้ มูลนิธิโครงการตำราฯ ได้จัดพิมพ์หนังสือนี้รวมเป็นเล่มเดียวกัน โดยยกภาคผนวกของหนังสือ ๒ เล่มเดิมไปรวมไว้ท้ายเล่ม อีกทั้งมีการเปลี่ยนแปลงเลขบท เพื่อให้หนังสือมีเอกภาพ *ประการที่สอง* ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เขียนบทนำกำกับหนังสือทั้งสองเล่ม ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ นายนิธิได้ขอให้นำบทนำทั้งสองออกด้วยเหตุผลบางประการ

มูลนิธิโครงการตำราฯ ได้ขอให้นายรัช บุญโถงทก แห่งคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ช่วยชำระต้นฉบับสำหรับการจัดพิมพ์ครั้งนี้ อึ่ง สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ในการจัดพิมพ์ครั้งแรกได้ตัดทอนต้นฉบับส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์ลาว เขมร และเวียดนามออก โดยที่ต้นฉบับส่วนนี้ยังมิได้จัดพิมพ์เลย ซึ่งนับว่าน่าเสียดายยิ่ง หากเนื้อหาส่วนนี้ได้มีการตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อ ๑๕ ปีที่แล้ว ก็อาจกระตุ้นให้มีการศึกษาประวัติศาสตร์ประเทศเพื่อนบ้านมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม มูลนิธิโครงการตำราฯ กำลังดำเนินการจัดพิมพ์ประวัติศาสตร์ลาวเป็นเอกสารวิชาการต่อไป*

---

* จากการจัดพิมพ์เป็นเอกสารวิชาการ ต่อมา *ประวัติศาสตร์ลาว* ก็ได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือปกเขตบุก เมื่อปี ๒๕๔๐-ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓

(๙)

มูลนิธิโครงการตำราฯ ขอขอบคุณนายนิธิ เอียวศรีวงศ์ และนายรัชช
บุญโณทก ที่มีส่วนช่วยเกื้อกูลให้การจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นไปได้ และขอขอบคุณ
เจ้าหน้าที่สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่ได้ช่วยดูแลการจัดพิมพ์หนังสือนี้
ด้วยดี

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

เมษายน ๒๕๓๐

แถลงการณ์ สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย (คำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑)

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้ผลิตหนังสือประเภทประวัติศาสตร์ออกมามากหลายเล่มแล้ว แต่ส่วนมากก็เป็นประวัติศาสตร์ที่แปลมาจากภาษาต่างประเทศ เช่น *ประวัติศาสตร์จีน* ส. คิวริกซ์ แปล *ประวัติศาสตร์เยอรมัน* นิธิ เอียวศรีวงศ์ แปล *ประวัติศาสตร์อเมริกา* ณรงค์ เกตุทัต แปล *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์* ม.ร.ว. จีระวัฒน์ จักรพันธ์ แปล

นอกจากนั้น ก็ยังได้ตีพิมพ์เรื่องที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์อีกหลายเล่ม ที่แปลก็มี เช่น *อุ่ออารยธรรมตะวันออก* (๔ เล่มชุด) *พุทธศาสนาในประวัติศาสตร์จีน* *พุทธศาสนากับลัทธิคอมมิวนิสต์* *โสกราตีส* ฯลฯ ส่วนที่เขียนก็มีเช่น เรื่อง *อิสลามสมัยแรก* ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ สำหรับที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยก็มีเช่นเรื่อง *ความทรงจำ* ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ *สิทธิสภาพนอกอาณาเขต* ของ ทรงศรี อาจอรุณ ฯลฯ

การที่จะตีพิมพ์ประวัติศาสตร์ไทยที่เขียนขึ้นเองนั้น มักจะหาผู้เขียนได้ยาก ยิ่งถ้าเป็นประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นภาคใดภาคหนึ่งแล้ว แทบจะหามาตีพิมพ์ให้ปรากฏเป็นหลักฐานใช้อ้างอิงได้ยากยิ่งขึ้นไปอีก การที่สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ได้จัดพิมพ์เรื่อง *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ นี้ก็เพราะได้เล็งเห็นความสำคัญดังกล่าว ยิ่งในปัจจุบันนี้การได้รับความรู้อย่างแท้จริงจากผู้ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมาของอีสานโดยเฉพาะในแง่ของการเมือง การปกครอง สังคม และเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นมาแต่อดีต ย่อมจะช่วยให้เราเข้าใจสภาพปัจจุบันของชาวอีสานมากขึ้น เพราะการได้รู้จักอดีตย่อมช่วยให้ความสว่างแก่ปัจจุบันมีขึ้นน้อย

หนังสือเรื่อง *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ นี้ ทางสำนักพิมพ์จะแบ่งพิมพ์ออกเป็น ๒ เล่ม เล่มแรก คือเล่มที่ท่านเห็นอยู่นี้ ส่วนเล่มที่ ๒ จะตามออกมาในไม่ช้า เนื่องจากผู้เขียน *ประวัติศาสตร์อีสาน* ได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะค้นคว้า รวบรวม เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้นมาเป็นเวลากว่า ๒๐ ปี และบางส่วนก็ได้เคยตีพิมพ์แล้วในชื่อว่า *สองฝั่งโขง* แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ผู้เขียนได้แก้ไขเพิ่มเติมข้อเท็จจริงใหม่ และทางสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ได้ขอให้นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ อาจารย์ประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ช่วยลำดับเรื่องให้รัดกุมยิ่งขึ้นใหม่ โดยยังคงเนื้อหาและภาษาของเรื่องไว้ตามเดิม และได้เขียน *บทนำ* เป็นเชิงวิเคราะห์ไว้ให้ด้วย ครั้งแรกสำนักพิมพ์จะพิมพ์ส่วนที่เกี่ยวกับลาว เขมร และเวียตนามด้วย แต่เห็นว่าจะทำให้หนังสือหนาไป จึงได้แบ่งพิมพ์เฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับส่วนที่เป็นฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเท่านั้น คือส่วนที่เป็น *ภาคอีสาน* ทั้งหมด และได้เปลี่ยนจากชื่อเดิมคือ *สองฝั่งโขง* มาเป็น *ประวัติศาสตร์อีสาน*

ในการพิมพ์ครั้งนี้ แม้จะได้ระวางในเรื่องการตีพิมพ์แล้ว ก็ยังเห็นข้อบกพร่องแล้วเช่นในเรื่องตัวผิดอีก ทั้งนี้ก็ได้พิมพ์ไปแก้คำผิดแทรกไว้ท้ายเล่ม ดังนั้นหากจะเกิดพลาดลั้งไปอย่างไรก็ไม่ต้องขอภัยไว้ ณ ที่นี้

คำนำผู้เขียน

เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๐ ข้าพเจ้ามีกิจธุระไปจังหวัดอุบลราชธานี บังเอิญไปพบบันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลอีสาน ซึ่งบิดาข้าพเจ้า (พระวิภาคย์พจนกิจเล็ก สิงห์ขัติ) เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปฮาดการวัฒน์ ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ร.ศ. ๑๒๕) ได้รวบรวมเป็นเล่มสมุดใหญ่เก่าคร่ำคร่าซึ่งในเวลานั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลหัวเมืองลาวกาว [ต่อมาเปลี่ยนเป็น “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” ครั้งที่สองเป็น “มณฑลอีสาน” ครั้งสุดท้ายเป็น “มณฑลอุบลราชธานี” ประทับที่เมืองอุบลราชธานี (ร.ศ. ๑๑๒-๑๒๗)]

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-ประสงค์มีรับสั่งให้เรียกเอาสมุดข่อย หรือเอกสารสำคัญเก่าแก่ตลอดจนสัญญา-บัตรของเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรทั้งในอดีตและปัจจุบันที่มีอยู่ตาม บรรดาหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงในมณฑลอีสาน หรือหัวเมืองอื่นเท่าที่จะรวบรวม ได้ เมื่อได้มาแล้วมีรับสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ครั้งเป็น ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี (เมื่อครั้งเป็นมหาดไทยมณฑล) เป็นแม่กองรวบรวมเรื่องราวหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือขึ้น และโปรดให้บิดาข้าพเจ้า เป็นผู้ช่วย ครั้นเรียบเรียงเสร็จแล้ว สารตรา สัญญาบัตรและเอกสารสำคัญต่าง ๆ ดังกล่าว หากของเมืองใดเก่าแก่ได้พยายามเก็บรักษาไว้เรียบร้อย กอปร

ด้วยมีหลักฐานอันเป็นประโยชน์ต่อทางราชการ พงศาวดารประวัติศาสตร์แล้ว พระองค์ท่านได้ประทานรางวัลแก่ผู้นั้น ตามลำดับความสำคัญมากน้อยเป็นเงิน ส่วนพระองค์ร่วม ๑,๐๐๐ บาท เมื่อหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเรียบเรียงเสร็จแล้วให้ชื่อว่า พงศาวดารหัวเมืองอีสาน เป็นหนังสือไม่น้อยกว่า ๒๕ ยก

ข้าพเจ้าได้เอาบันทึกที่บิดาได้ทำไว้ดังกล่าวไปพิจารณาตลอดแล้ว เห็นว่า บันทึกนี้เป็นสารคดีเก่าแก่ หากไม่มีผู้ใดคิดทำเอาไว้เกรงเรื่องจะสูญไปเสีย และถ้าได้รวบรวมแก้ไขมีหลักฐานอื่นมาประกอบเพิ่มเติมให้เหมาะสมรัดกุมยิ่งขึ้นแล้ว ก็เข้าใจว่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เกิดใหม่ใหญ่หลังแลเท่านั้นที่สนใจทางประวัติศาสตร์และนักศึกษายู้งานไม่มากก็น้อย จึงได้ขออนุญาตจากบิดาเอาเรื่องนี้ไปปรับปรุงให้เรื่องปะติดปะต่อกับหลักฐานอื่นที่ข้าพเจ้าหามาได้ใหม่ บิดาข้าพเจ้าก็อนุญาต

ในการเรียบเรียงประวัติศาสตร์ดินแดนอีสานฝั่งขวาแม่น้ำโขงนี้ ก็ได้อาศัย พงศาวดารหัวเมืองอีสาน กับ บันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตรและของบิดาผู้เขียนอยู่มาก และตามความคิดเห็นของข้าพเจ้าบางประการ เพื่อเป็นการคารวะและเป็นเกียรติยศแก่ท่านเจ้าของเรื่อง พงศาวดารอีสาน ในประชุมพงศาวดารภาค ๔ หากท่านเจ้าของสามารถจะทราบได้ด้วยญาณวิถีดุจ ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย และเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้เห็นแนวนโยบายระหว่างที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้ทรงมีพระนโยบายจัดการปกครองบ้านเมืองในอดีตสมัยพระองค์ท่าน ตลอดถึงบุคคลสำคัญผู้มีอำนาจอื่นด้วย

เรื่องนี้ได้จัดพิมพ์ขึ้นครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ คือเรื่อง ฝั่งขวาแม่น้ำโขง แต่ครั้งนั้นยังไม่สู้จะสมบูรณ์และเรียบร้อย สิ่งใดที่ทำขึ้นครั้งแรกย่อมบกพร่องฉันใด ในหนังสือเล่มนี้ก็อาจเป็นฉันนั้น เหยียงเหลงน้ำครั้งเดียวจะให้ได้ทั้งปลาช่อน ปลาชะโด เทโพ ฯลฯ พร้อม ๆ กันย่อมเป็นการสุดวิสัย เมื่อทางสำนักพิมพ์สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทยรับต้นฉบับมาพิจารณาจะพิมพ์ ซึ่งแรกผู้เขียนตั้งใจจะให้ชื่อหนังสือที่จะพิมพ์ใหม่นี้ว่า สองฝั่งโขง ซึ่งรวมทั้ง

ประวัติศาสตร์ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง (พระราชอาณาจักรลาว) พม่า กัมพูชา และเวียดนามอยู่ด้วย แต่ทางสำนักพิมพ์ฯ เห็นเรื่องยืดเยื้อมากเมื่อพิมพ์แล้ว ก็จะเป็นหนังสือหนาประมาณไม่น้อยกว่า ๕๐๐ ยกเศษ จึงได้ตัดทอนออก คงเหลือที่จะพิมพ์เฉพาะ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ซึ่งปรากฏแก่ท่านผู้อ่าน ณ บัดนี้ (โดยแบ่งพิมพ์เป็น ๒ เล่ม) แม้เรื่องประวัติศาสตร์ ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กัมพูชา เวียดนาม ฯลฯ ยังไม่พร้อมที่จะพิมพ์กับคราวนี้ ข้าพเจ้าก็จะพยายาม จัดพิมพ์เพื่อให้เรื่องราวที่เกี่ยวข้องคาบเกี่ยวกันมาแต่อดีตและปัจจุบันซึ่งได้เขียนไว้ก่อน แล้วนั้น ให้ติดต่อกันในโอกาสอันควรต่อไป

เนื้อหาสาระคุณประโยชน์ของหนังสือเล่มนี้มีเพียงใดนั้น ย่อมเป็นการยากที่ผู้เขียนจะพึงกล่าว เปรียบเท่ากับผู้เขียนจะมองหน้าตนเองให้เห็นภาพจริง โดยมิได้ใช้กระเจงดาประกอบแล้วย่อมไม่ได้ ฉะนั้น จึงขอมอบหน้าที่วิพากษ์ ให้ตกเป็นของปวงวิหังทั้งหลาย

ส่วนดีของหนังสือเล่มนี้หากจะมีอยู่บ้าง ผู้เขียนก็ขออุทิศให้แก่ท่านเจ้าของงานประวัติศาสตร์ทุกท่านทั้งอดีตและปัจจุบัน ส่วนขาดตกบกพร่องทั้งมวล อันจะเนื่องมาจากความผิดพลาดใด ๆ สำหรับข้าพเจ้าผู้มีสติปัญญาอ่อนหรือจะเนื่องจากว่าเป็นการเกินไปหรือไม่ควรพูดถึงแต่นำมาพูด หรือควรจะพูดถึงให้มากแต่กลับพูดน้อยเช่นนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็ขอรับแต่ผู้เดียว และก็หวังจะได้รับความกรุณาภัยจากท่านผู้อ่าน เพราะข้าพเจ้าไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญหรือทรงคุณวุฒิ ในทางนี้แต่อย่างใด เป็นแต่สนใจรักก็เขียนขึ้นเท่าที่สามารถจะเขียนได้ ที่ตั้งใจเขียนเรื่องนี้ขึ้นโดยใช้เวลาราว ๒๐ ปีเศษ และแก้ไขตกเติมเรื่อย ๆ มากี่เพื่อรวบรวมเรื่องอันเกี่ยวแก่ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ให้เป็นเรื่องราวขึ้นไว้สักครั้งก่อน หากเรื่องนี้จะประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านในทางบำรุงความรู้แม้แต่น้อย ก็เป็นที่พอใจแล้ว

เดิม วิภาคย์พจนกิจ

กรุงเทพฯ

๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓

คำนำผู้เรียบเรียงพิมพ์

งานเรียบเรียงพิมพ์เป็นงานที่ไม่น่าสนุกที่สุด การเข้าไปก้ำก๋ายในงานเขียนที่มีใช้ของตนเองนั้นทำได้ด้วยความลำบากใจเป็นอย่างยิ่ง สิ่งที่คุณเขียนเห็นว่าดี ผู้เรียบเรียงพิมพ์อาจเห็นว่าไม่ดีก็ได้ และจะแน่ใจว่าเราเป็นฝ่ายถูกเสมอไปก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นขอผู้อ่านโปรดเข้าใจด้วยว่า อาจจะมีส่วนที่ดีกว่านี้ในต้นฉบับ *ประวัติศาสตร์อีสาน* อีกมาก แต่ได้ถูกตัดทอนไปด้วยความเขลาของผู้เรียบเรียงพิมพ์ ก็เป็นได้

การรับเข้าทำหน้าที่อันแสนอึดอัดแก่หนังสือเล่มนี้ มิใช่เพราะเห็นข้อบกพร่อง หากเป็นเพราะเห็นข้อดีของหนังสือมากกว่า ผู้เรียบเรียงพิมพ์ยังไม่เคยเห็นเล่มใด ที่ให้ข้อมูลของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือละเอียดลออเท่าเล่มนี้มาก่อน และถ้าเราต้องการเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยให้กระจ่างกว่าที่เรามีความรู้อยู่ในปัจจุบัน การละเลยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเสียสิ้นเชิงอย่างที่เป็นอย่างนี้ จะไม่ทำให้เราประสบความสำเร็จได้เลย นักเรียนประวัติศาสตร์ไทย ไม่ว่าจะสนใจภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือไม่ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของคุณเดิม วิภาคย์พจนกิจ จะช่วยทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์ไทยได้ดีขึ้น

เป็นอย่างมาก ถ้าท่านอ่านโดยใช้ความคิดพิจารณาไตร่ตรองให้มากกว่าอ่านเพื่อความสนุก ต้นฉบับที่ให้ความรู้แก่ผู้เรียบเรียงพิมพ์ถึงปานนี้ จึงเป็นไปได้ที่ผู้เรียบเรียงพิมพ์จะกล้าเข้าไปก้าวท้าวในงานเขียนของผู้เขียนมากเกินไป ตั้งแต่เริ่มงานผู้เรียบเรียงพิมพ์ได้วางแนวให้แก่ตนเองว่าจะทำเพียงสองประการ คือ ๑. จัดเรียงลำดับเรื่องราวใหม่ตามที่ผู้เรียบเรียงเห็นว่าเข้าใจได้ง่าย และมองเห็นความคลี่คลายของประวัติศาสตร์มากกว่าที่เป็นอยู่ ในการนี้ ผู้เรียบเรียงได้ตัดทอนข้อความออกเสียหลายตอน เนื่องจากเห็นว่าไม่เกี่ยวกับเนื้อเรื่องโดยตรง ส่วนที่เห็นว่าน่ารู้ก็คงไว้ในภาคผนวก บางตอนผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็ย่อข้อความที่ไม่เกี่ยวข้องโดยตรงให้กระชับเข้า เพื่อทำให้หนังสือมีเอกภาพยิ่งขึ้น ในประการที่ ๒ ซึ่งผู้เรียบเรียงพิมพ์หาญเข้าทำคือการเขียนบทนำในบางภาค ที่ทำเช่นนี้ก็เนื่องจากเห็นว่าหนังสือเล่มนี้น่าจะเป็นที่สนใจยิ่งขึ้นแก่นักเรียนประวัติศาสตร์ ถ้าได้อ่านเรื่องราวที่กล่าวถึงโดยสำนึกถึงสภาพแวดล้อมของประวัติศาสตร์ไทยในวงกว้างขึ้นอีกด้วย ผู้ที่มีความรู้อยู่แล้ว หรือผู้ที่ไม่ประสงค์จะอ่านข้อเขียนของผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็อาจจะข้ามบทนำไปได้โดยง่าย ทั้งนี้ทำให้ตัวเรื่องเป็นของคุณเติมวิภาคย์พจนกิจ เพียงคนเดียว*

ข้อบกพร่องใด ๆ อันอาจเกิดขึ้นจากการกระทำทั้งสองประการ ผู้เรียบเรียงพิมพ์ขอรับผิดชอบแต่ผู้เดียว

นิธิ เอียวศรีวงศ์

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

๒๕ มีนาคม ๒๕๑๒

---

* ในการจัดพิมพ์ครั้งที่สอง นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ขอให้ตัดทอนบทนำออก จึงมิได้ปรากฏในหนังสือนี้-มูลนิธิโครงการตำราฯ

สารบัญ

	หน้า
คำแถลงมูลนิธิ	
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์	๓
คำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒	๗
แถลงการณ์สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย	๑๐
คำนำผู้เขียน	๑๒
คำนำผู้เรียบเรียงพิมพ์	๑๕

ภาค ๑

เล่มนำมุลตอนต้น

บทที่ ๑	เมืองนครราชสีมาและชัยภูมิ	๓
---------	---------------------------	---

ภาค ๒

เล่มนำมุลตอนล่าง

บทที่ ๒	นครจำปาศักดิ์	๒๙
บทที่ ๓	เมืองอุบลราชธานี	๙๑
บทที่ ๔	เมืองสุรินทร์ เมืองศรีสะเกษ* และเมืองขุขันธ์	๑๒๙

---

* คำว่าศรีสะเกษ สกกดตามผู้เขียน - ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓

ภาค ๓
ลุ่มน้ำชี

บทที่ ๕	เมืองร้อยเอ็ด	๑๕๕
บทที่ ๖	เมืองมหาสารคาม	๑๘๐
บทที่ ๗	เมืองกาฬสินธุ์	๑๙๐

ภาค ๔
ลุ่มน้ำโขง

บทที่ ๘	เมืองอุดรธานี	๒๐๗
บทที่ ๙	เมืองหนองคายและนครพนม	๒๒๐
บทที่ ๑๐	เมืองสกลนคร	๒๓๔
บทที่ ๑๑	เมืองขอนแก่นและเมืองเลย	๒๖๔

ภาค ๕

การปกครองและการปฏิรูปการปกครอง
มณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

บทที่ ๑๒	ลักษณะการปกครองก่อนการปฏิรูป	๒๘๙
บทที่ ๑๓	การปฏิรูปการบริหาร	๓๐๐
บทที่ ๑๔	หัวเมืองลาวกาว สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร	๓๑๘
บทที่ ๑๕	ระบบเทศาภิบาล	๓๔๒
บทที่ ๑๖	ลักษณะจัดเขตการปกครองตามระบบเทศาภิบาล ในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๓๖๒
บทที่ ๑๗	มณฑลลาวกาว สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์	๓๘๖
บทที่ ๑๘	กบฏผีบาบี่บุญ	๔๓๒

	หน้า
บทที่ ๑๙ ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑล และศักดิ์นาในเมืองประเทศราช	๔๕๕
บทที่ ๒๐ การเสด็จตรวจราชการ ของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่	๔๖๒
บทที่ ๒๑ การพระศาสนา	๔๘๗
บทที่ ๒๒ ประเพณีบางอย่าง	๕๕๘
บทที่ ๒๓ อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา นครจำปาศักดิ์ และเมืองมโนไพร เมื่อเสียแก่ฝรั่งเศส	๕๖๙

ภาคผนวก

ผนวกที่ ๑ กบฏเจ้าอนุวงศ์	๕๙๑
ผนวกที่ ๒ ทำเนียบขุนนางกัมพูชา	๖๐๓
ผนวกที่ ๓ กงสุลฝรั่งเศสในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๖๐๗
ผนวกที่ ๔ การสำรวจแม่น้ำโขงและแก่งหลี่ผี	๖๐๙

หนังสือที่ใช้ประกอบในการเรียบเรียง	๖๓๗
---	-----

บรรณานุกรม	๖๔๑
-------------------	-----

ภาค ๑
ลุ่มน้ำมูลตอนต้น

บทที่ ๑ เมืองนครราชสีมาและชัยภูมิ

บทที่ ๑

เมืองนครราชสีมาและชัยภูมิ

เมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมาปรากฏตามพงศาวดารว่า ครั้งขอมเป็นใหญ่ในสุวรรณภูมิรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราวพุทธศักราช ๓๐๐ ได้ส่งพระมหาเถระ ๒ รูป คือ พระโสณะ กับ พระอุตระ สมณทูตของพระโมคคัลลีปุตติศเถระ สังกายนา ใน พ.ศ. ๒๘๘ แล้วนำลัทธิพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในสุวรรณภูมิส่วนกลาง ขึ้นที่อาณาจักรทวารวดีเป็นครั้งแรก

เขตแคว้นทวารวดีเวลานั้น ได้แผ่มาถึงเขตที่เคยเป็นท้องที่อำเภอสูงเนิน (จังหวัดนครราชสีมา) เดียวนี้เป็นสุดแดน และตรงที่สุดแดนนี้เอง ชาวทวารวดี จึงได้พากันสร้าง เมืองเสมา ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของลำน้ำตะคอง จึงปรากฏว่ามีโบราณวัตถุของพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี อยู่ที่อำเภอสูงเนินจนบัดนี้

ครั้นต่อมาราวพุทธศักราช ๗๐๐ มีชาวอินเดียพวกหนึ่งเล่นเรือเลียบฝั่งทะเลแถบมณฑลปักขีได้ตรงมาปากแม่น้ำโขง แล้วอพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาตั้งแต่ปากลุ่มแม่น้ำโขงจนถึงแดนกัมพูชาพวกอินเดียที่อพยพมาครั้งนั้นนับถือศาสนาพราหมณ์ฝ่ายใต้ทั้งสิ้น คือนับถือพระวิศณุ แล้วก็แผ่อาณาจักรเข้ามาในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยปัจจุบัน เวลานั้นเรียกอาณาจักรโคตบูรณ มีเมืองพนม หรือ นครพนม^๑ เป็นเมืองหลวง แต่ได้มาสร้างเมืองพิมายเป็นหัวเมืองเอกเมืองหนึ่ง กับเมืองขวงธบุรีศรีมหานครราช ประจันหน้ากับเมืองเสมาขึ้นที่อำเภอสูงเนิน เป็นเมืองชายแดนอีกเมืองหนึ่ง แต่เมืองขวงธบุรีศรีมหานครราชนี้เป็นเมืองของพวกนับถือศาสนาพราหมณ์โบราณ ปุชนิยมสถานที่เมืองนี้ก็แสดงว่าเป็นฝ่ายพราหมณ์ ครั้นต่อมาเมืองขวงธบุรีศรีมหานครราช สามัญชนเห็นชื่อยาวเกินไปไปเรียกยาก เลยนิยมเรียกสั้น ๆ ว่า เมืองดอนราช ต่อมาเข้าใจว่าจะเป็นโคราช^๒ ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองเสมาร้าง และสร้างภายหลังเมืองเสมา ซึ่งเรียกว่าเมืองโคราชเก่า แม้ปราสาทวัดพนมวันอยู่ห่างจากตัวจังหวัดนครราชสีมาปัจจุบันไปยังทางหลวงสายสุรนารายณ์ เมืองถึงบ้านจ้อหอ (กม.๘) เลี้ยวขวาไปตามทางสายจ้อหอ ตลาดไทร ๔ กม. แล้วมีทางแยกตรงสถานีรถไฟเพชรธรรมพันธ์ไปอีก ๖ กม. ก็จะถึงปราสาทวัดพนมวัน สันนิษฐานว่าขอมได้มาสร้างไว้ราวพุทธศักราช ๑๕๐๐ คราวเดียวกับปราสาทหินเมืองพิมาย เมื่อได้พิเคราะห์ดูแล้ว นอกจากลายปั้นหรือลายแกะสลัก ที่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นโบราณสถานทางศาสนาพราหมณ์แล้ว ยังมีพระพุทธรูปปางห้ามสมุทรเชื่อกันว่าประดิษฐานไว้ภายหลัง และหินที่นำมาแกะสลักตัวปราสาทนี้เป็นหินทรายและประกอบด้วยศิลาแลง แม้ตัวปราสาทไม่ใหญ่โต แต่ก็จัดอยู่ในขนาดกลาง

^๑ แต่หาโบราณคดียืนยันไม่

^๒ เมืองโคราชนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิจารณ์ว่า ในสมัยขอมพวกพราหมณ์คงเอาชื่อเมืองโคราชปะระในมัชฌิมประเทศอันอยู่ข้างใต้ ไม่ห่างกับเมืองกิลีสต์มาชานาน เช่นเดียวกับเอาชื่อเมืองอื่น ๆ ในอินเดียมาชานานในประเทศนี้ มีหลายเมือง เช่น “เมืองอโยธยา” “เมืองลพบุรี” ฯลฯ เป็นต้น เมืองโคราชปะระนี้อันเป็นมูลของชื่อที่เรียกพื้นนามว่า โคราช

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กรุงศรีอยุธยา ราว พ.ศ. ๒๒๐๐ มีฝรั่งมังค้ำมารับราชการในราชสำนัก และมาทำการค้าขายในประเทศสยามมาก จึงโปรดฯ ให้ย้ายเมืองโคราชเก่าโดยฝรั่งเป็นนายช่างไปสร้างเมืองใหม่ตั้งอยู่ระหว่างชายดงและทุ่ง^๑ จึงได้ปรากฏค่ายคูประตูหอรบกำแพงเมืองตามหลักยุทธศาสตร์ของสมัยที่รบกันด้วยอาวุธสั้น รัยรอบด้วยคันคูและประตูทั้ง ๔ ทิศเป็นบริเวณกว้างขวาง ๑,๐๐๐ เมตร ยาว ๑,๗๐๐ เมตร ทางทิศเหนือเรียก *ประตูแสนพล* ทิศใต้เรียก *ประตูไชยณรงค์* ทิศตะวันออกเรียก *ประตูพลล้าน* ทิศตะวันตกเรียก *ประตูชุมพล* เป็นต้น แล้วเอานามเดิมของเมืองทั้งสองคือ *โคราช* กับ *เสมา* มาผูกขนานนามเมืองใหม่ว่า *เมืองนครราชสีมา* ส่วนคำว่า *สีมา* นั้น เข้าใจว่าคงมาจาก *เสมา* โดยเปลี่ยนคำ *เอ* เป็น *อี* (จะผิดถูกอย่างไรโปรดท่านผู้รู้ไว้วิจารณ์) ฉะนั้น นามเมืองใหม่แทนที่จะเป็น *เมืองนครราชสีมา* จึงเป็น *เมืองนครราชสีมา* จนบัดนี้ แต่คนทั้งหลายก็ยังพากันเรียก *เมืองโคราช* อยู่ก็มี

เนื่องจากเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่มีเจ้าพระยามหาณรงค์เป็นผู้ครอง จึงเรียก *นคร* ได้มีผู้คิดตั้งตนเป็นอิสระหลายคราว เช่น พระยายมราช (สังข์) เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๒ ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา

สาเหตุที่พระยายมราช (สังข์) จะก่อการกบฏนั้นคือ เดิมพระยายมราช (สังข์) ผู้นี้เป็นมหาดเล็กสนิทคนหนึ่งใน ๔ คนร่วมพระทัยคู่บารมีกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนารายณ์มาแต่น้อย สมเด็จพระนารายณ์ฯ โปรดฯ ให้ไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมา เมื่อสมเด็จพระเพทราชาสมคบกับหลวงสรศักดิ์ (เดื่อ)^๒ ซึ่งราชสมบัติในระหว่างสมเด็จพระนารายณ์ฯ ประชวรหนัก สมเด็จพระเพทราชากับมหาอุปราช (เดื่อ) ได้ทรงหาอุบายฆ่าคนสำคัญ ๆ เช่น เจ้าพระยาวิไชยเณทร (พอลคอน) พระปีย์ (ราชบุตรบุญธรรม) เจ้าฟ้าอภัยทศ (ราชอนุชา) ทรมานเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ผู้ที่ทำความดีไว้ต่อแผ่นดินมากหลาย โดยเลี้ยงด้วยเชือกหนัง ตัดจมูก จับลูกเมียมาคุมขังจนตาย พร้อมด้วยฆ่าเจ้าพระยาศรีราชเดโชชัย (น้อย ยะทิปะ) กิตติศัพท์เจ้าพระยาโกษาฯ (ปาน) เจ้า

^๑ ที่เรียกว่า "ทุ่งทะเลหญ้า" เดียวนี้

^๒ ราชบุตรบุญธรรมเวลานั้นดำรงตำแหน่งมหาอุปราช ต่อมาคือ "พระเจ้าเสือ"

พระยาศรีราชเดชไชยตาย ก็เลื่องลือระบือไปโดยรวดเร็ว พระยายมราช (สังข์) พระยารามเดโช (หวาน)^๑ ได้รับข่าวแพร่ถึงพร้อมกันทั้งสองเมือง เมื่อทราบข่าวบุคคลดังกล่าวตายเพราะอุบายมหาอุปราชา (เต๋อ) เช่นนั้น สองพระยาก็ร้องไห้โฮ ร่ำรักทานเจ้าพระยาโกษาฯ (ปาน) และเจ้าพระยาศรีราชเดชไชฯ เพื่อนยาก ความเสียใจยิ่งทำให้บังเกิดเป็นความโกรธแค้นสุดแสนจะทนทานได้ยิ่งขึ้นแต่นั้นมา

เมื่อสมเด็จพระเพทราชาได้ครองราชสมบัติ หัวเมืองอื่นได้เดินทางเข้ามา เฝ้าถวายบังคมและถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยากันทั่วราชอาณาจักรแล้ว แต่เมืองนครราชสีมา กับเมืองนครศรีธรรมราชหาได้เข้ามาไม่เป็นที่ผิดสังเกต ก็เข้าพระทัยว่าสองเมืองนี้คิดกบฏ สองพ่อลูกจึงได้ปรึกษาที่จะไปตีสองเมืองนี้ต่อไป ตกลงสมเด็จพระเพทราชาตรัสสั่งให้ยกกองทัพไปตีเมืองนครราชสีมา ก่อน เพราะอยู่ใกล้

ฝ่ายพระยายมราช (สังข์) ครั้นทราบว่ากองทัพกรุงกำลังยกทัพมาจะตีเมืองนครราชสีมา ก็สนใจที่นึกไว้ และมักประกาศแก่นายทัพนายกองทั้งหลายว่า “ดีแล้ว! ใ้กบฏต่อพระเจ้าอยู่หัวนารายณ์ให้มันยกขึ้นมา ข้าพระยายมราชหรือไอ้สังข์ จะได้แสดงฝีมือให้มันรู้ฤทธิ์เดชของข้านี้ว่าเป็นอย่างไร” แล้วก็สั่งให้เตรียมบ้อมค่ายคูประตูหอรบให้มันคงแข็งแรงยิ่งขึ้น และจัดเตรียมกองทัพให้ออกไปต่อต้านกับกองทัพกรุงทางเมืองออกไป สั่งแม่ทัพนายกองทั้งหลายว่า “พบทัพกรุง ณ ที่ใดให้ตะลุยทะลวงฟันให้มันล้มตายสิ้น อย่าให้มันเหลือตายกลับกรุงได้ แม้แต่คนเดียว”

ฝ่ายทางกองทัพกรุงได้ยกขึ้นไปตีเมืองนครราชสีมาถึง ๒ ครั้ง ครั้งแรกตีไม่แตก สมเด็จพระเพทราชาทรงกริ้วรับสั่งว่า กองทัพเท่ากระผึกมีดีไม่แตก ก็ให้ประหารแม่ทัพนายกองครั้งนั้นเสีย เมื่อยกขึ้นไปอีก ครั้งหลังตั้งล้อมเมืองจนผู้คนอดอยาก จึงตีได้ แต่ก็เป็นเวลาตั้ง ๒ ปีเศษ พระยายมราช (สังข์)

---

^๑ มหาตเล็กคนสนิทคนหนึ่ง ใน ๔ คนของสมเด็จพระนารายณ์ฯ โปรดฯ ให้ออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อนร่วมตายกับพระยายมราช (สังข์) ทั้งสองพระยาที่กล่าวนี้ นับถือทานเจ้าพระยาโกษาฯ (ปาน) ประดุจพี่สืบสายโลหิต ส่วนพระเพทราชา (ทองคำ) นั้น ก่อนก็เป็นเพื่อนสนิทร่วมคิดกันมากับพระยาทั้งสองดังกล่าวแล้ว และก็เป็นข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ฯ มาด้วยกัน

กับครอบครัวตีแตกหนีไปได้ ไปอาศัยอยู่กับพระยารามเดโช (หวาน) ที่เมืองนครศรีธรรมราช

เมื่อกองทัพกรุงตีเมืองนครราชสีมาได้แล้ว ก็ยกกองทัพบก ทัพเรือไปตีเมืองนครศรีธรรมราชด้วยการตั้งล้อมเมืองให้ผู้คนอดอยาก และในการหักเอาในเพลาคืนหนึ่ง พระยายมราช (สังข์) ได้คุมทหารต้านทานออกรบแต่ต้องล้มตายไปมาก มีน้อยตัวเหลือกำลังตีหักออกหาได้ไม่ พระยายมราช (สังข์) กับทหารร่วมใจราว ๗-๘ คนยืนหยัดต่อสู้เป็นครั้งสุดท้ายจนต้องสิ้นชีวิตในที่รบ เป็นจบประวัติการณของพระยายมราช (สังข์) แห่งเมืองนครราชสีมาเพียงเท่านี้

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๒๓๕ เกิดมีนายบุญกว้าง อ้างตนเป็นผู้วิเศษมีวิชาอาคมยึดเอาเมืองนครราชสีมาเป็นแหล่งซ่องสุมผู้คนไว้เป็นอันมาก ทางบ้านเมืองได้ใช้ขูบายล่อเอาตัวไปถึงเมืองลพบุรีแล้วก็สำเร็จโทษเสีย

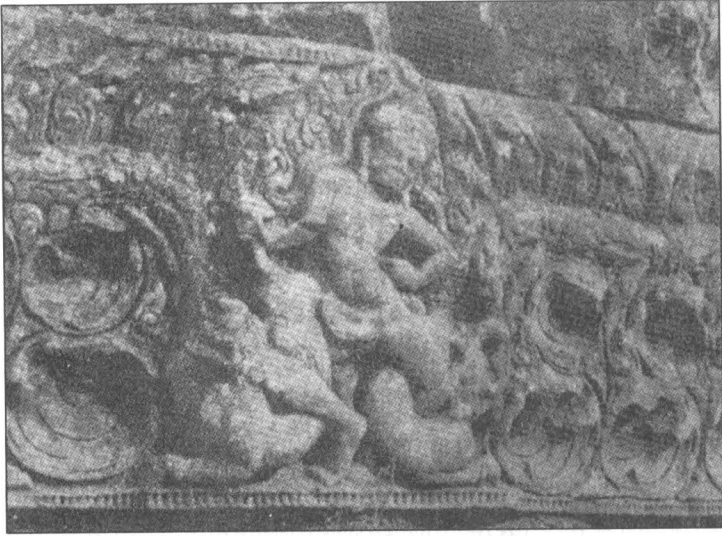
ส่วนที่ว่ากรมหมื่นเทพพิพิธ (พระองค์เจ้าแขก) พระราชโอรสของสมเด็จพระบรมโกศมาตั้งตัวเป็นเจ้าอยู่เมืองพิมายนั้น คือใน พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ในแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จหนีหลบภัยอยู่ที่บ้านจิก อดพระกระยาหารอยู่กว่า ๑๐ วันจนสวรรคต เมื่อไม่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว หัวเมืองใหญ่ ๆ ก็กลายเป็นเมืองอิสระตั้งเป็นก๊กใหญ่ ๆ หลายก๊ก ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธ ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่าคราวดังกล่าว ทรงออกผนวชในรัชกาลของสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (หรือสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ)^๑ พระเจ้าแผ่นดินทรงระแวงว่า กรมหมื่นเทพพิพิธทรงคบคิดกับเสนาข้าราชการผู้ใหญ่จะกบฏต่อแผ่นดิน จึงถูกเนรเทศไปไว้ยังเกาะลังกา แต่เมื่อทราบข่าวว่าเมืองไทยเสียแก่พม่า จึงเสด็จเข้ามาตั้งตัวอีกก๊กหนึ่งเพื่อก่อกู้บ้านเมือง และมีคนนับถือมากอยู่ที่เมืองพิมาย (อีกพระนามหนึ่งเรียกเจ้าพิมาย) แต่ในที่สุดสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องยกกำลังมาปราบสงบลงได้ในปีต่อมา เรื่องกรมหมื่นเทพพิพิธที่เกี่ยวข้องกับเมืองนครราชสีมาก็มีอยู่เพียงเท่านี้

^๑ บางเล่มเรียก "สมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์" ก็มี

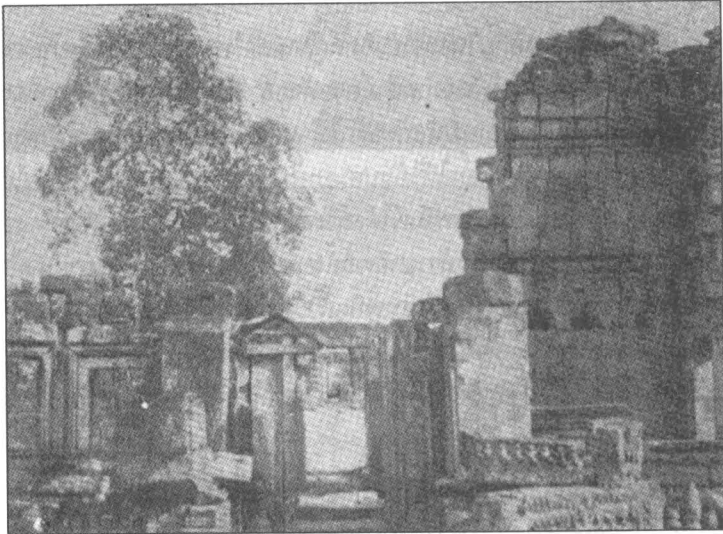
เพราะเหตุที่เมืองนครราชสีมาอยู่ในแดนเมืองโบราณ จึงมีโบราณวัตถุมากที่สำคัญคือ *ปราสาทหินเมืองพิมาย* และปราสาทวัดพนมวันดังกล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะปราสาทหินเมืองพิมายได้ชื่อว่าเป็นปราสาทหินที่ใหญ่และสำคัญที่สุดของไทย และเก่าแก่กว่าปราสาทหินนครวัดในประเทศกัมพูชา บริเวณปราสาทหินแห่งนี้ ประกอบด้วยปราสาทหลังกลาง ซึ่งมีมณฑปอยู่ทางด้านหน้า มีปรางค์ย่อม ๆ อีก ๒ หลัง คือ *ปรางค์พรหมทัต* และ *ปรางค์หินแดง* ด้านหลังปรางค์หินแดงมีหอสมุด ซึ่งตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน อาคารเหล่านี้มีระเบียงคดล้อมรอบ นอกกระเบื้องคดด้านตะวันตกมีอาคารอีก ๒ หลัง ซึ่งสร้างอย่างเดียวกันคือมีประตู ระเบียงล้อมรอบและกระเบื้องผ่านกลางรอบลานชั้นนอกกระเบื้องคดมีกำแพงสร้างด้วยแลงอีกชั้นหนึ่งซึ่งแต่ละด้านมีประตูแบบอย่างในการก่อสร้าง ความวิจิตรงดงามของลวดลายจำหลักและอื่น ๆ นั้นยากที่จะเขียนเป็นลายอักษรบรรยายสมกับของจริงได้ ท่านผู้สนใจโปรดหาโอกาสไปชมด้วยตนเองได้ทุกโอกาส

เนื่องด้วยปราสาทหินพิมายเป็นโบราณสถานที่เก่าแก่ นักประวัติศาสตร์ไม่สามารถรู้ถึงศักราชที่สร้างแน่นอนนี่เอง เป็นเหตุให้คนรุ่นหลังมีตำนานเล่าสืบต่อกันมาเช่นเดียวกับโบราณสถานอื่น ๆ และสมมุติให้ของที่พบนั้น ๆ เข้ากับนิยายในเรื่องได้เป็นอย่างดี ตำนานของเมืองพิมายนี้เป็นเรื่องชาดกที่เกี่ยวกับความรักอมตะของท้าวปาจิตต์และนางอรพิมพ์ ตามตำนานเมืองมีเรื่องย่อ ๆ ว่า

ในสมัยหนึ่ง พระโพธิสัตว์เจ้าจุติจากเทวโลกลงมากำเนิดเป็นราชโอรสของท้าวมหาธรรมราชาที่นางสุวรรณเทวีแห่งเมืองพรหมพันธันคร (บางตำนานว่าเป็นลูกเจ้าเมืองขอม) มีนามว่า "ปาจิตต์กุมาร" ครั้นมีพระชนมได้ ๑๖ พรรษา พระราชาบิดาก็ทรงคิดจะอภิเษกให้ขึ้นครองราชย์ และหาพระธิดาของกษัตริย์เมืองขึ้นทั้งร้อยเอ็ดหัวเมืองมาให้เลือก แต่ท้าวปาจิตต์ไม่ต้องพระทัย จึงคิดจะแสวงหาคู่เอง ไทโรได้ทำนายว่า เนื้อคู่ของพระองค์นั้นยังอยู่ในครรภ์ของหญิงม่ายอนาถา ให้ท้าวปาจิตต์เดินทางไปทางทิศตะวันออกจะพบและรู้จักหญิงผู้นั้น ได้จากสังเกตดูจะเห็นแสงอาทิตย์ทรงกลดเป็นเงากันเบื้องบนศีรษะ เพราะบุญญาธิการของทริภูกาในครรภ์ ท้าวปาจิตต์จึงได้เดินเที่ยวหาคุไปพบนางบัว ชาวบ้านลัมภุทธิยังตั้งครรภ์อยู่ ลักษณะตรงคำทำนายของไทโร จึงขอฝากตัวเป็นคนใช้ ครั้นนางบัวคลอดบุตรเป็นหญิง ท้าวปาจิตต์ตรวจดูเห็นลักษณะถูกต้องก็ยินดี

ลวดลายแกะสลักปราสาทหินพิมาย

ปราสาทหินพิมาย

ช่วยนางบัวเลี้ยงดูจนเป็นสาวมีนามว่า “อรพิมพ์” รูปโฉมงดงามมาก ท้าวปาจิตต์ลากลับไปบ้านเมืองเพื่อจัดการสู้ขอตามประเพณี จัดขันหมากมาให้สมเกียรติยศที่เป็นลูกเจ้าเมือง พอขันหมากมาถึงบ้านทรงรถ ท้าวปาจิตต์ได้ข่าวนางอรพิมพ์ถูกท้าวพรหมทัตกุมาร โอรสของกษัตริย์แห่งพาราณสีจุดนางไปเป็นชายาของตน แต่นางไม่ยอม จึงถูกกักขังอยู่ในปราสาทของท้าวพรหมทัต ก็เสียดพระทัยให้โยนขันหมากทิ้งน้ำทั้งหมด ลำนํ้านั้นต่อมาได้นามว่า *ลำปลายมาศ* สืบมาจนทุกวันนี้ แล้วท้าวปาจิตต์ให้บริวารกลับเมือง ตนเองเข้าไปในเมืองแต่ผู้เดียว พอโผล่เข้าปราสาท นางอรพิมพ์จึงทักว่า *พี่มา แล้วหรือ* คำว่า *พี่มา* นี้เองเพี้ยนเป็น *พิมาย* สืบต่อมาจนเดี๋ยวนี้

นางอรพิมพ์ได้คิดอุบายฆ่าท้าวพรหมทัตเสีย แล้วพาท้าวปาจิตต์พระสามีหนีไป ระหว่างทางท้าวปาจิตต์ถูกนายพรานฆ่าตายและชิงนางอรพิมพ์ไป นางอรพิมพ์ได้ฆ่านายพรานผู้นั้น แล้วกลับมารักษาท้าวปาจิตต์จนฟื้น (ด้วยได้ยาวิเศษมาจากเทวดา) แล้วพากันเดินทางต่อไปผ่านแม่น้ำแห่งหนึ่งก็อาศัยแฉกรสงข้ามปากให้ แฉกรลงให้ท้าวปาจิตต์กุมารขึ้นฝั่งก่อน แล้วตนเองพานางอรพิมพ์พายเรือหนีไป นางอรพิมพ์ได้ลวงให้แฉกรขึ้นต้นมะเดื่อเอาหนามสะไว้ไต่ต้น พายเรือกลับมาหาท้าวปาจิตต์แต่ไม่พบ นางอธิษฐานให้กลับเพศเป็นชายแล้วใช้นามว่า *ปาจิตต์* เดินทางติดตามเที่ยวหาท้าวปาจิตต์ผู้สามีต่อไป จนถึงเมืองจำบากนครได้ช่วยแก้ไซธิดาท้าวจำบากให้พ้นจากความตายด้วยยาที่เคยรักษาท้าวปาจิตต์มาแล้ว กษัตริย์เมืองนั้นได้ยกราชสมบัติและธิดาให้ แต่ท้าวปาจิตต์กุมารแปลงกลายเป็นภูติโสธ ฆอรับอนุเคราะห์เพียงให้ได้อุปสมบทในพุทธศาสนา จนในที่สุดได้เป็นสังฆราชอยู่ในนครนั้น นางอรพิมพ์ได้สร้างศาลขึ้นหลังหนึ่ง ให้จิตรกรเขียนรูปภาพเรื่องราวระหว่างนางกับท้าวปาจิตต์ตั้งแต่ต้นจนพลัดพรากกัน จัดให้คนเฝ้าและกำชับว่า ถ้ามีผู้หนึ่งผู้ใดเห็นภาพนี้แล้วร้องให้ ให้ไปแจ้งให้ทราบ ท้ายที่สุดนางอรพิมพ์และท้าวปาจิตต์ก็ได้พบกัน และพากันกลับเมืองพรหมพันธันนครครองกันมีความสุขสืบมา เรื่องท้าวปาจิตต์กับนางอรพิมพ์เกี่ยวกับเมืองพิมายก็จบลงเพียงเท่านี้

นอกจากโบราณสถานที่สำคัญในจังหวัดนครราชสีมาดังกล่าวแล้ว ยังมีพระบรมธาตุที่อัญเชิญมาจากทางจังหวัดภาคเหนือมาประดิษฐานบรรจุไว้ในพระเจดีย์วัดศาลาลทอง ซึ่งมีประชาชนพ่อค้าคหบดีในจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดที่ใกล้

เคียง ได้มีศรัทธาบริจาคสร้างขึ้นใหม่ใกล้กับค่ายสุรนารีอีกแห่งหนึ่ง ตามที่พันเอก ปาน จันทรานุกร กรมจเรทหารบก กระทรวงกลาโหมเล่าเกี่ยวกับ ประวัติ พระบรมธาตุ ให้ผู้เขียนทราบโดยเฉพาะ เมื่อครั้งอัญเชิญพระบรมธาตุนี้ตระเวน ไปทั่วภาคอีสาน เพื่อให้ประชาชนสักการบูชาราว ๆ พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๔๙๒ ไว้ ดังนี้

เมื่อคราวสงครามโลกครั้งที่สอง มีหน่วยทหารช่างของเราหน่วยหนึ่ง ไปตั้งค่ายบริเวณใกล้ตัวจังหวัดลำปาง ที่นั่นทราบว่าเป็นที่วัดร้างหรือว่าเป็นคูเมือง เก่ามาก่อน หน้าที่ทหารช่างก็คือซ่อมสะพานและอื่น ๆ วันหนึ่งที่ทหารไปขุดเอาดิน จะไปถมคอกสะพานที่ชำรุด จอบพลั่วของทหารคนหนึ่งก็ล้มผลัดกับวัตถุอะไรชนิด หนึ่งเข้า เมื่อก้มลงดูก็เห็นเป็นผอบของแปลก ซึ่งทหารไม่เคยเห็นมาก่อนเลย จึง ได้นำไปให้ผู้บังคับบัญชา ๆ ก็พอจะรู้ว่ามันเป็นผอบอะไรสักอย่าง และพยายามแกะ ถอดออกก็ถอดไม่ได้ เพราะมีสลักอยู่ข้างใน ความก็ทราบกันทั่ว ๆ ไป ในที่สุด ก็นำไปให้พระภิกษุชาวพม่ารูปหนึ่ง ซึ่งมาจำพรรษาอยู่ที่วัดในจังหวัด พอท่าน เห็นเข้าก็รู้ทันทีว่าของนี้ต้องเป็นผอบพระธาตุ และท่านจึงจนกระทั่งวิธีแกะสลัก ภายในผอบ ท่านก็แกะออกเป็นชั้น ๆ ถึงชั้นในก็พบผอบพระบรมธาตุในลักษณะ สมบูรณ์ ๔ พระองค์ ขนาดเมล็ดถั่วเขียวอย่างเล็ก^๑ เมื่อข่าวแพร่ไปว่าทหารพบ พระบรมธาตุเช่นนั้น ก็มีประชาชนมานมัสการไม่ขาดสาย ต่อมาต้องจัดเวรยาม รักษาขึ้นเพื่อความปลอดภัย ตอนนั้นเป็นเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งแห้งแล้งร้อนผาก กันมานาน แต่พอพบพระบรมธาตุเข้าและมีประชาชนหลั่งไหลกันมานมัสการสักการะ ฝนก็บังเอิญตกลงมาตลอดวันตลอดคืน เพิ่มความเชื่อถือความเลื่อมใสให้แก่ พุทธศาสนิกชนเป็นอันมาก พระบรมธาตุก็ตั้งประดิษฐานอยู่ในความอารักขาของ ทหาร ให้ประชาชนนมัสการเช่นนั้นตลอดมา จนกระทั่งเสร็จสงคราม ทหารจะ กลับกรมกอง ท่านผู้บัญชาการกองพลสมัยนั้น ได้แก่ท่านจอมพล ผิน ชุณหะวัณ ท่านได้แบ่งพระบรมธาตุไว้ให้เจ้าของท้องถิ่นทางเหนือ ๒ องค์พร้อมกับผอบเดิม

^๑ พันเอกปานฯ อธิบายจำได้ว่า พระบรมธาตุคือ อัฐิพระพุทธรองค์นั้นเมมี ๓ ขนาด คือ ขนาดเมล็ดพันธุ์ผักกาด ขนาดเมล็ดข้าวสารหัก ขนาดเมล็ดถั่วเขียว สีมี่ ๒ สี คือสีพิกุลแห้ง และสีทองอุไรและว่าอาจมีดบัง

เพราะท่านถือว่าเป็นเจ้าของ ส่วนทางกองพลผู้ซัดพบคงอัญเชิญลงมาทางใต้ ๒ องค์ และไปประดิษฐานไว้ที่พระเจดีย์วัดศาลาทอง นครราชสีมา เหตุผลที่อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ที่นครราชสีมานั้น ก็เพราะหน่วยทหารที่ซัดพบคือกองพลที่ ๓ นครราชสีมา ซึ่งจอมพล ผิน ชุณหะวัณเป็นผู้บัญชาการอยู่ในขณะนั้น ท่านจะมียศเป็นพลตรีหรือพลเอกก็จำไม่ได้ เมื่อท่านพ้นหน้าที่ไปแล้วผู้อื่นมารับหน้าที่แทนก็ต้องมีหน้าที่เป็นประธานในเรื่องการรักษาและบรรจุพระบรมธาตุนี้แทนต่อไป

ครั้นมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ ร.ศ. ๑๑๐ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยังทรงพระยศเป็นกรมหมื่นฯ) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา^๑ การปกครองมณฑลนครราชสีมาเวลานั้นมีเมืองขึ้น ๑๓ เมือง เมืองฝาก ๕ เมือง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงจัดการการเมืองผู้ใหญ่รักษาหน้าที่ในตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา ผู้พิพากษาตุลาการ และด่าน กับหัวเมืองขึ้นและเมืองฝาก สำหรับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง หากเมืองใดไม่มีตัว โปรดให้ปลัดเมือง ยกกระบัตร์เมือง ว่าราชการเมืองแทนไว้เป็นระเบียบไปพลางก่อน

ทั้งนี้เราจะเห็นได้ว่า ตำแหน่งกรมการปกครองเมืองนครราชสีมาหัวเมืองลาวฝ่ายกลางในสมัยนั้น ตำแหน่งชั้นหัวหน้าผิดแผกแตกต่างไปจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะเมืองนครราชสีมาแต่เดิมมานั้นได้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ตลอดมา เป็นหัวเมืองชั้นเอก ว่ากล่าวหัวเมืองน้อยในภาคพื้นนี้มาก่อน กรมการเมืองผู้ใหญ่ในตำแหน่งจึงโปรดเกล้าฯ อนุโลมเรียก เมือง วัง คลัง นา^๒ เช่นอย่างหัวเมืองในมณฑลชั้นใน ที่ได้ถือปฏิบัติมาแต่ครั้งแผ่นดิน

^๑ เวลานั้นเรียก "หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง"

^๒ นามตำแหน่ง เมือง ในคณะจตุสดมภ์นี้ได้กลายเป็น เวียง ในสมัยใหม่ไปแล้ว คือ คำ เมือง (วัง คลัง นา) ในกฎหมายเก่าทุกเล่มที่มีทุกบทที่มีคำนี้ เรียก เมือง ทุกแห่ง ไม่ได้เรียกเป็นอย่างอื่นเลย เป็นความหมายถึงกระทรวงพระนครบาล เพิ่งมาเรียก "เวียง วัง คลัง นา" กันขึ้นในภายหลัง พจนานุกรมว่า เวียง คือเมืองที่มีกำแพงล้อม ซึ่งใกล้เคียงกับความหมายทางภาคพายัพ คำว่า "เวียง" มาเป็นคณะจตุสดมภ์แล้วก็ต่างกับความหมายของกฎหมายเก่าของไทย

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงสุโขทัย ส่วนหัวเมืองอื่นที่อยู่ในเขตแคว้นของมณฑลอีสาน มณฑลอุดร จึงโปรดฯ ให้เรียกกรรมการเมืองผู้รักษาหน้าที่ตำแหน่งตามประเพณีนิยมไปก่อน เช่นคำว่า เจ้าเมือง อุทยาน ราชวงศ์ ราชบุตร เป็นต้น จน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ระบอบการปกครองเทศาภิบาลขึ้นแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเรียกตำแหน่งที่ผิดแผกกันอยู่นั้นให้เป็นระเบียบเดียวกันจนตลอดสมัยการปกครองระบอบนี้

ครั้นต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้มีตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๔/๒๔๐ ลงวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๐ มีพระบรมราชโองการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพันเอกพระประสิทธิ์ศัลยการ เป็นข้าหลวงที่ ๒ หลวงวินิจวิทยาการ (ต่อมาเป็นพระพินิจสารา) เป็นข้าหลวงที่ ๓ พระฤทธิ (เมื่อยังเป็นที่พระรักษาเทพ) และพระฤทธิพลชัย (เมื่อยังเป็นหลวงฤทธิพลชัย) รวม ๔ ท่าน เป็นข้าหลวงผู้ช่วยในกองพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา แต่ทรงพระราชดำริว่ายังไม่ควรเสด็จขึ้นมารักษาราชการเมืองนครราชสีมา จึงโปรดเกล้าฯ ให้นายพันเอกพระประสิทธิ์ศัลยการรับมอบหน้าที่ราชการจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ และก็ในปลายเดือนเมษายนนั้นเอง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพันเอกพระประสิทธิ์ศัลยการดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่รักษาราชการเมืองนครราชสีมา นายพันเอกพระประสิทธิ์ศัลยการจึงได้จัดเอาตำแหน่งซึ่งกรรมการเมืองนครราชสีมาสร้างเป็นที่ประทับแรมรับเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวพวนเสด็จผ่านจะไปประทับเมืองหนองคาย ซึ่งตั้งอยู่เหนือศาลากลางเมืองนครราชสีมา นั้น เป็นที่ทำการข้าหลวงใหญ่เมืองนครราชสีมาครั้งแรกไปก่อน

ต่อมาได้โปรดฯ ให้มีตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร อธิบดีข้าหลวง (หรือข้าหลวงต่างพระองค์ในกาลต่อมา) สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวเสด็จนิวัติสู่กรุงเทพมหานคร ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยังทรงเป็นกรมหมื่นฯ) เสด็จดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวต่อไป

ส่วนนายพันเอกพระประสิทธิศัลยการคงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่รักษาราชการเมืองนครราชสีมาต่อไปตามเดิม สำหรับราชการที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงจัดไว้แต่เดิมนั้น เห็นว่าที่ใดติดขัดควรแก้ไขไม่เหมาะสม ก็ได้จัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมให้เรียบร้อยดีขึ้นตามควร เช่นได้จัดราชการบางอย่าง เป็นต้นว่า เมืองใดที่ผู้ว่าราชการเมืองหรือคณะกรรมการโลเล ไม่ใคร่ได้ราชการและแตกร้างสามัคคีกัน หรือโจรผู้ร้ายชุกชุมในเขตแขวงของเมืองนั้น ก็ได้จัดให้มีข้าหลวงผู้ช่วย (คือผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่) และนายทหารออกไปเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมือง เป็นต้น

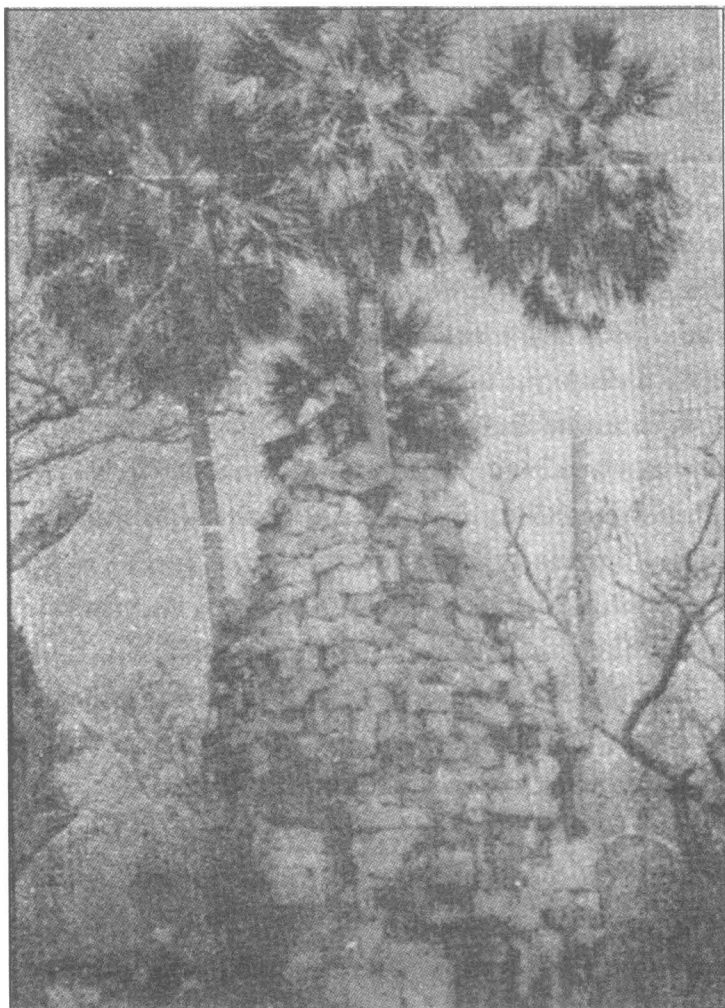
ฉะนั้น ในกาลต่อมาในบางเมือง (จังหวัด) และอำเภอตามหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังกล่าวมาแล้ว จึงปรากฏว่ามีตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยบ้าง ข้าหลวงกำกับราชการเมืองบ้าง ส่วนมากเป็นนายทหารจึงสับสนกันอยู่หน่อย

ต่อมานายพันเอกพระประสิทธิศัลยการได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาประสิทธิศัลยการ เมื่อเดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๓ และต่อมาโปรดฯ ให้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็นพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี)

ปัจจุบันจังหวัดนครราชสีมา ๑๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองนครราชสีมา ๒. พิมาย ๓. คง ๔. บักรังไชย ๕. โชคชัย ๖. สีคิ้ว ๗. โนนสูง ๘. สูงเนิน ๙. บัวใหญ่ ๑๐. ด่านขุนทด ๑๑. โนนไทย ๑๒. ครบุรี ๑๓. จักรราช ๑๔. ห้วยแถลง ๑๕. ปากช่อง ๑๖. ชุมพวง ๑๗. ประทาย และ ๑๘. อำเภอขามทะเลสอ มีเนื้อที่ทั้งสิ้นประมาณ ๑๙,๕๙๐.๐๐ ตารางกิโลเมตร มีพลเมือง ๑,๒๔๑,๓๑๐ คน

เมืองชัยภูมิ

ประวัติเมืองชัยภูมิ ตามพงศาวดารกล่าวไว้ เดิมเป็นเมืองร้างอยู่ก่อนเห็นจะพร้อม ๆ กับเมืองพิมาย เพราะมีปรางค์กู่เก่า ๆ อยู่หลายแห่งสร้างด้วยศิลาแลง คงจะเป็นเมืองหนึ่งที่รุ่งเรืองสมัยขอม

ปราสาทหรือคู่อุ จังหวัดชัยภูมิ

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กรุงศรีอยุธยา ว่าเคยเป็นเมืองขึ้นนครราชสีมามาก่อน และชาวจังหวัดนี้ส่วนมากมีเชื้อสายสืบเนื่องมาจากชาวกรุงศรีสัตนาคณหุต (เวียงจันทน์) เช่นเดียวกับชาวจังหวัดเลย และอำเภอภูเวียงมาก่อน แต่ยังมีราษฎรบางส่วนของจังหวัดนครราชสีมาได้มีรกรากอยู่ก่อนแล้ว

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีชาวเวียงจันทน์ชื่อท้าวแล ได้พาครอบครัวพร้อมด้วยพรรคพวกอพยพมาตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพอยู่บ้านหนองน้ำขุ่นหรือหนองอีจาน^๑ ภายหลังในจุลศักราช ๑๑๘๑ (พ.ศ. ๒๓๖๒) จึงได้ย้ายมาอยู่บ้านชีลอง (โนนน้ำอ้อม)^๒ ต่อมามีคนได้อพยพมาอยู่ด้วยเป็นอันมาก และตั้งบ้านเรือนเพิ่มขึ้นอีกหลายบ้านอันปรากฏนามมาจนบัดนี้ คือ บ้านแสนพัน (ปัจจุบันกลายเป็นบ้านล้มพัน) บ้านนุ่งเกล้า กุดตุ้ม บ่อหลุม บ่อแก โภธิญา ทำเลี้ยว บ้านโพธิ กุดไผ่ ฯลฯ มีชายฉกรรจ์ ๗๐๐ คน ท้าวแลจึงเกณฑ์เก็บส่วยผ้าขาวคนละวาส่งเวียงจันทน์มีความชอบ เจ้าอนุวงศ์จึงแต่งตั้งท้าวแลให้เป็น “ขุนนักดีชุมพล”

ต่อมาในจุลศักราช ๑๑๘๔ (พ.ศ. ๒๓๖๕) ขุนนักดีชุมพลเห็นว่าที่จะตั้งเป็นบ้านเมืองใหญ่ต่อไปไม่เหมาะสม เพราะกันดารน้ำ จึงได้ย้ายครอบครัวและผู้คนมาตั้งบ้านใหม่เรียกว่า บ้านหลวง อยู่ระหว่างหนองปลาเผากับบ้านหนองหลอดด้วยมีน้ำทำบริบูรณ์ดี และไม่ยอมส่งส่วยเวียงจันทน์อีกต่อไป เพราะเวียงจันทน์ก็เป็นประเทศราชประเทศสยาม ขึ้นต่อกรุงเทพฯ แต่รัชกาลที่ ๑ แล้ว จึงเข้าหาเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาอาสาส่งส่วยเก็บผลแรงทุลเกล้าฯ ถวาย ในรัชกาลที่ ๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหลวงขึ้นเป็นเมืองชัยภูมิ ตั้งให้ขุนนักดีชุมพล (แล) เป็น “พระยาภักดีชุมพล” เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก^๓ พระยาภักดีชุมพล (แล) ได้พบบ่อทองเชิงภูเขาขี้เถ้า ตะวันออกภูเขาตงพญาฝ่อที่ลำห้วยขาด จึงได้เรียกที่ตรงนั้นต่อ ๆ กันมาว่า ‘บ่อทองไขโล่’ ปัจจุบัน

^๑ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

^๒ ห่างจากศาลากลางจังหวัดปัจจุบันประมาณ ๖ กม.

^๓ ไม่ปรากฏวันเดือนปี แต่เข้าใจว่าก่อนเกิดกบฏเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๖๙ เล็กน้อย

อยู่ในเขตท้องที่จังหวัดเพชรบูรณ์ แต่จะมีทองเหลืออยู่จนเดี๋ยวนี้หรืออย่างไรนั้น ผู้สนใจโปรดค้นหาดู

พ.ศ. ๒๓๖๙ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เวียงจันทน์ยกทัพมายึดเมืองนครราชสีมาอยู่ชั่วคราว พระยาภักดีชุมพล (แล) พร้อมด้วยเจ้าเมืองสี่มุม (อำเภอจัตุรัสปัจจุบัน) ได้ยกไพร่พลไปช่วยคุณหญิงโม ตีชนาบกองทัพเจ้าอนุวงศ์แตกพ่าย และในขณะที่กองทัพเจ้าอนุวงศ์ล่าถอยออกจากนครราชสีมา จุดเผาบ้านเมือง กองทัพกรุงทั้งเหนือและใต้รู้ข่าวว่าเจ้าอนุวงศ์คิดกบฏีสรรภาพแยกจากไทยไม่มีทางจะสู้แล้ว จึงสั่งให้เจ้าสุทธีสาร (ไป) ผู้บุตรยกกำลังอีกส่วนหนึ่งล่าถอยจากนครราชสีมาให้ไปยึดเมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว อันเป็นด่านสุดท้ายไว้เป็นกำลังต่อต้านกองทัพกรุง เพราะด่านอื่น ๆ ที่เจ้าอนุฯ ยึดครองไว้แต่แรกนั้นแตกพ่ายหมดสิ้น เมื่อทัพเจ้าสุทธีสาร (ไป) ยกมาถึงเมืองชัยภูมิ ได้เกลี้ยกล่อมพระยาภักดีชุมพล (แล) ให้คิดการกบฏด้วย แต่พระยาภักดีชุมพล (แล) ไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย เพราะยังจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามอยู่ พวกกองทัพเจ้าอนุวงศ์จึงจับฆ่าเสียที่บริเวณหนองปลาเฒ่า ต่อมาชาวเมืองจึงได้สร้างศาลให้เป็นอนุสาวรีย์ไว้ที่หนองปลาเฒ่า แต่ศาลนี้มีทั้งศาลเก่า ศาลใหม่ ศาลเก่าเป็นไม้ปลูกย่นลงไปใ้หนองน้ำผู้พังไป ศาลใหม่สร้างก่อด้วยอิฐถือปูนหน้าศาลเก่ามีผู้เคารพนับถือพากันมากราบไหว้บูชา กลายเป็นประเพณีประจำมาจนเดี๋ยวนี้

เมื่อเจ้าเมืองชัยภูมิว่างลง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ ท้าวเกต คนบ้านคลองสายบัว (ท่าจะมีความชอบอะไรสักอย่างมาก่อน) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิ แล้วย้ายเมืองมาอยู่ โนนปกปิด^๑ พระภักดีชุมพล (เกต) รับราชการมาได้ ๑๕ ปีก็ถึงแก่กรรม

เจ้าเมืองชัยภูมิลำดับต่อจากพระภักดีชุมพล (เกต) จะมีกี่คนและเป็น ผู้ใดบ้างหาหลักฐานไม่ได้ จนในจุลศักราช ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งหลวงปลัด (เบี้ยว) กรมการเมืองชัยภูมิเป็นพระยาภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิ และรับราชการอยู่ ๑๘ ปีก็ถึงแก่กรรม ในระยะนี้

^๑ คือบ้านหนองบัวเมืองเก่าทุกวันนี้

บ้านเมืองเกิดตอตอยากยากแค้น ผู้คนพลเมืองระส่ำระสายอพยพไปอยู่ที่อื่นกันมากจนเกือบเป็นเมืองร้าง และยังไม่มีโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าของ

ครั้นจุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) พระยากำแพงสงคราม (เมฆ) เจ้าเมืองนครราชสีมา ได้แต่งตั้งกรรมการออกสืบสวนเหตุการณ์ยังเมืองชัยภูมิ ก็ได้รับความว่ายังมีบุตรหลานผู้เป็นขุนนางเก่าคงอยู่คือ หลวงวิเศษภักดี (ที) บุตรพระยาภักดีชุมพล (แล) หลวงยกกระบัตร (บุญจันทร์) .บุตรพระภักดีชุมพล (เกต) หลวงขจรนพคุณ บุตรพระยาภักดีชุมพล (เบี้ยว) จึงได้พาตัวเข้าทูลละอองธุลีพระบาทในรัชกาลที่ ๔ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงวิเศษภักดี (ที) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิสืบต่อ ให้หลวงยกกระบัตร (บุญจันทร์) เป็นหลวงปลัด ให้หลวงขจรนพคุณเป็น หลวงยกกระบัตร คณะกรรมการเมืองชัยภูมิต่อไป

พระภักดีชุมพล (ที) ได้ย้ายเมืองชัยภูมิตั้งที่ บ้านหินตั้ง รับราชการอยู่ได้ ๑๒ ปีก็ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ให้หลวงปลัด (บุญจันทร์) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิแทน ได้เป็นเจ้าเมืองอยู่ ๑๓ ปีก็ถึงแก่กรรม

ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ หลวงภักดีสุนทร (บุตรหลวงขจรนพคุณ) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิสืบต่อ จนกระทั่งปลดชราได้ เบี้ยหวัดปีละชั่ง ต่อจากนั้นมาโปรดเกล้าฯ ให้ร้อยโทโต๊ะ จากเมืองนครราชสีมา มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองอยู่ ๓ ปี แล้วย้ายไปที่อื่น

พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระหฤทัย (บัว) มาเป็นเจ้าเมืองชัยภูมิ ตรงกับสมัยทางการจัดระบอบการปกครองเป็นบริเวณยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เวลานั้นเมืองชัยภูมิมียุบเมืองปกครอง ๕ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองชัยภูมิ
๒. อำเภอเกษตรสมบูรณ์
๓. อำเภอภูเขียว
๔. อำเภอจัตุรัส
๕. อำเภอบำเหน็จณรงค์ [(อำเภอนี้ยุบลงเป็นกิ่งสมัยหนึ่ง แล้วจัดตั้งขึ้นเป็นอำเภอใหม่) ตั้งแต่เลข ๒ ถึงเลข ๕ เดิมสังกัดเมืองนครราชสีมา เมื่อจัดการปกครองใหม่ จึงได้โอนสังกัดมาขึ้นจังหวัดชัยภูมิ]

ปัจจุบัน จังหวัดชัยภูมิมี ๙ อำเภอกับ ๒ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองชัยภูมิ ๒. อำเภอภูเขียว (อำเภอชั้นนอก) กิ่งอำเภอบ้านแท่น ๓. เกษตรสมบูรณ์ กิ่งอำเภอหนองบัวแดง ๔. อำเภอจัตุรัส ๕. อำเภอบำเหน็จณรงค์ ๖. อำเภอบ้านเขว้า ๗. อำเภอคอนสวรรค์ ๘. อำเภอคอนสาร และ ๙. อำเภอแก้งคร้อ เนื้อที่ ๑๐,๗๘๖ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๑๒,๗๘๔ คน

สำหรับอำเภอภูเขียวนั้น เดิมหาได้ตั้งอยู่ ณ ที่ปัจจุบันนี้ไม่ได้เคยเป็นหัวเมืองเอกมาก่อน ปรากฏว่าตั้งเป็นเมืองขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ พระยาภิรมย์ไกรภักดี^๑ เป็นเจ้าเมือง แต่จะเป็นคนแรกหรือคนที่เท่าใดไม่มีหลักฐานแน่นอน ครั้นมาในสมัยพระยาไกรสีหนาท^๒ เจ้าเมืองภูเขียวได้ช้างเผือกพังสี่ประหลาดจากบ้านสี่ประหลาด (ท้องที่ตำบลหนองครุไทย อำเภอภูเขียว ปัจจุบัน) ไปทูลเกล้าถวาย ทรงโปรดฯ ปูนาบ่เหน็จตามสมควร เวลานั้นเมืองภูเขียวตั้งอยู่ที่บ้านยาง คือที่ตั้งอำเภอเกษตรสมบูรณ์เวลานี้ คงจะเอานามภูเขียว ซึ่งเป็นภูเขาลูกหนึ่งที่สูงใหญ่กว่าบรรดาขุนเขาทั้งหลายในเทือกดงพญาผามาขนานนามเมืองแต่แรก

ต่อมาถึงสมัยพระไกรสีหนาท ทางกรมได้จัดการปกครองระบอบเทศาภิบาลแล้ว จึงได้ยุบเมืองภูเขียวลงเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดชัยภูมิ แล้วย้ายที่ว่าการอำเภอจากบ้านยางไปตั้งที่บ้านผักปัง จึงได้เรียกอำเภอผักปังอยู่สมัยหนึ่ง แล้วก็กลับมาเรียกอำเภอภูเขียวตามเดิมจนเดี๋ยวนี้ โดยมีทางหลวงแผ่นดินแยกจากทางสายขอนแก่น-เลย-เชียงคานที่ กม.๘๐+๕๐๐ (ชุมแพ) ไปยังอำเภอภูเขียว ระยะทาง ๒๐ กม. เปิดการจราจรสะดวกแล้ว

ส่วนเมืองเกษตรสมบูรณ์นั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยยกฐานะบ้านลาด (ตำบลบ้านแก้ง อำเภอภูเขียว) ขึ้นเป็น "เมืองเกษตรสมบูรณ์" จนต่อเมื่อทางการย้ายอำเภอภูเขียวจากบ้านยางไปตั้งที่บ้านผักปังดังกล่าวมาแล้ว จึงได้ยุบเมืองเกษตรสมบูรณ์ลงเป็นอำเภอเกษตรสมบูรณ์ และต่อมาก็

^๑ อันเป็นสกุล "ภิรมย์-ไกรภักดี"

^๒ อันเป็นต้นสกุล "ฤๅชา" แห่งอำเภอภูเขียวสืบมาจนบัดนี้

ธาตุสะกอย ริมฝั่งเขินตะวันตก ต. โคกสูง อ. คอนสาน จ. ชัยภูมิ

ยุบลงเป็นกิ่ง แล้วจึงได้ย้ายกิ่งอำเภอเกษตรสมบูรณ์จากบ้านลาดไปตั้งที่บ้านยาง ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองภูเขียวหรืออำเภอภูเขียวเดิม เรียกว่า “กิ่งอำเภอบ้านยาง” สังกัดอำเภอภูเขียว ต่อมาจึงได้ยกฐานะกิ่งอำเภอบ้านยางขึ้นเป็น “อำเภอเกษตรสมบูรณ์” ตามเดิมจนบัดนี้

ที่จริงอำเภอเกษตรสมบูรณ์ควรจะได้นามว่า “อำเภอภูเขียว” เพราะตั้งอยู่ใกล้ชิดภูเขาเขียวกว่าอำเภอภูเขียวปัจจุบัน ส่วนที่ตั้งอำเภอภูเขียว (บ้านผักปัง) เดี่ยวนี้ ห่างจากที่ว่าการอำเภอเกษตรสมบูรณ์ไปทางทิศตะวันออกเป็นระยะทาง ๒๒ กม. มีทางหลวงแผ่นดินเชื่อมต่อกจากอำเภอนี้ไปยังอำเภอภูเขียว-อำเภอแก้งคร้อ (เป็นอำเภอที่ตั้งขึ้นใหม่) ผ่านช่องสามหม้อไปจังหวัดชัยภูมิ เดิมกรมทางหลวงมีโครงการจะตัดถนนจากจังหวัดชัยภูมิตรงไปอำเภอเกษตรสมบูรณ์ทีเดียว แต่ทางที่จะผ่านไปเป็นเทือกเขาภูอ้ายดั่งไม้หันकार เพราะประชาชนผ่านไปมาทางช่องสามหม้อ ทางอำเภอแก้งคร้อ ซึ่งเดิมก็เป็นทางลำลองหรือทางเกวียนพอให้รถยนต์ขนส่งไปมาสะดวกเฉพาะในฤดูแล้ง ต่อมาเมื่อทำเลค้าขายสินค้าไปมาทางภาคกลางสะดวกยิ่งขึ้น อำเภอแก้งคร้อจึงได้เกิดขึ้นในระยะนี้ ส่วนโครงการที่จะตัดถนนจากชัยภูมิตรงไปอำเภอเกษตรสมบูรณ์อีกหรืออย่างไรนั้น เป็นนโยบายของทางการจะต้องพิจารณาอีกครั้ง

จังหวัดชัยภูมิมีปูชนียสถานสำคัญอยู่แห่งหนึ่ง ในท้องที่ตำบลบ้านแก้งอำเภอภูเขียว ห่างจากทางหลวงสายชุมแพ-ภูเขียว โดยแยกตรงกิโลเมตรที่ ๑๓+๖๐๐ (บ้านหนองสองห้อง) ประมาณ ๑๐ กม. เป็นถนนลูกรังขรุขระอยู่บ้าง เพราะสร้างขึ้นด้วยแรงของชาวบ้าน เวลานี้เห็นจะเป็นที่รู้จักกันโดยแพร่หลายบ้างแล้ว ชาวบ้านแถบนี้เรียก *ธาตุบ้านแก้ง* หรือ *ธาตุหนองสามหมื่น* ขนาดฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างประมาณ ๑๐ เมตร ปริมาณสูง ๒๕ เมตร ก่อด้วยอิฐถือปูนได้เอียงทรุดไปบ้าง แต่จะเอียงทรุดเมื่อใดไม่มีใครทราบ ผู้เขียนได้ไปนมัสการและถ่ายรูปส่งไปให้กรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘

ต้นเรื่องเดิมของพระธาตุหนองสามหมื่นนี้ จากประวัติเจ้าอธิการวัดหนองสามหมื่นรวบรวมไว้ว่า พระสังข์ทองได้จัดทำไว้เป็นอนุสรณ์ โดยจัดเอากระดูกทรัพย์สมบัติอันล้ำค่าของปู่ตายายมาฝังรวมกันไว้ แล้วก่อพระธาตุองค์อื่น ๆ เดิมมีกระดิ่งโตพอควรแขวนอยู่บนยอดพระธาตุ แต่มีคนร้ายใช้ปืนยิงยอดหัก

ธาตุด้านแก้งหรือธาตุนองสามหมื่น อ. กุฉีขาว จ. ชัยภูมิ

ลงมา เพื่อจะเอากระดิ่งไปเสีย เพราะขณะนั้นพระธาตุมีป่าต้นไม้ขึ้นรกรุงรัง ห่างจากชุมชนและขาดการบำรุงรักษา แต่เวลานี้ได้มีหลวงพ่อดีทิด (อิปัสสโน) ได้เป็นหัวหน้าและเป็นเจ้าอธิการวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ปฏิสังขรณ์ให้ดี สะอาด กว้างขวางร่มรื่นสวยงาม หากไม่มีของเก่าเหลือไว้ก็แทบจำไม่ได้ เกี่ยวกับพระธาตุนี้ยังเล่ากันต่อ ๆ มาอีกว่า เมื่อถึงคืนวันเพ็ญฤกษ์ยามยามดี จะมีแสงมรกตส่อง วาบวูบเป็นทางรอบ ๆ พระธาตุ และเชื่อกันว่าผู้มีบุญเท่านั้นจึงจะมีโอกาสได้เห็น

ฝีมือหลวงพ่อดีทิด ซึ่งเป็นทั้งนักสถาปนิกและพัฒนาการไปพร้อมที่ผู้เขียนได้ไปเห็นมาในตอนหลัง (พ.ศ. ๒๕๐๘) มีหลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นข้อเตือนจิตใจให้คนเราตั้งอยู่ในศีลธรรม เว้นความชั่ว ประพฤติดี เป็นต้นว่า รอบ ๆ กำแพงที่สร้างขึ้นใหม่มีภาพสลักนูนเรื่องพระมาลัยตอนลงไปโปรดสัตว์ในขุมมรกตแล้วเกิดความรู้สึกหลายประการ ซาบซึ้งและหวาดหวั่นไปพร้อม ๆ กัน แต่ละภาพเป็นภาพของคนที่มีชีวิตอยู่ได้ทำบาปเอาไว้ เมื่อตายไปแล้วต้องได้รับการเป็นต้นว่า คนที่เคยฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เมื่อตายไปแล้วสภาพของร่างกายก็จะเปลี่ยนคิริระเป็นสัตว์ที่ตนเคยฆ่า คนที่ชอบดื่มสุรายาเมาเป็นอาจิดแล้วพาลเกเรก็จะไปนั่งดื่มน้ำเดือด ๆ ในกระทะทองแดง คนที่ฆ่าพ่อตีแม่ก็จะทำโหดทำโหด ฯลฯ ภาพเหล่านี้หลวงพ่อยังกะโครงการที่จะสร้างขึ้นมีอยู่ไม่น้อยกว่า ๔๐๐ ภาพ ภายในกำแพงเวียนเช่นเดียวกัน หลวงพ่อดีทิดบอกว่าสวรรค์นั้นมียู้งถึง ๑๖ ชั้น ถ้าใครทำบาปก็ต้องตกนรกได้รับโทษดังภาพตามกำแพงเวียนนั้น

นอกจากรูปสลักเกี่ยวกับสวรรค์นรกแล้ว ยังมีรูปปั้นพระสังข์ทองกำลังตีกลี และรูปเจ้าเมืองร้อยเอ็ดที่เข้ามาเลือกคู่ เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับเรื่องสังข์ทองที่เราเคยเรียนในชั้นประถมและมัธยมตอนต้นมาแล้วนั่นเอง

ห่างจากบริเวณหมู่บ้านแก้งไปทางทิศใต้ประมาณ ๑ กม. เป็นอุโมงค์สลักด้วยหินเป็นรูปเจ้าเงาะกับนางรจนาดิดไว้ ลักษณะของอุโมงค์พออาศัยอยู่ได้ ๒ คน และห่างจากบ้านไปคดงอ วกไปวกมาจนกระทั่งถึง ชาวบ้านเรียกว่า "หนทางไปบ้านเจ้าเงาะ" ที่แห่งนี้จึงมีนิทานเรื่องสังข์ทองเล่าสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ ผู้เขียนขอนำคำกลอนพื้นเมืองเรื่องสังข์ทองจำเขามาได้อยู่ตอนหนึ่ง ดังนี้

ยังมีเมืองหนึ่งนั่นเรียกชื่อ พารานคร หรือพารานครีแห่งนครแคว้น

มีภูเขาหลวงกันทางเหนือยาว่าน ทางใต้นั้นเขาซ้อนซับซ้อน บางลูกนั้นโดดเดี่ยว เป็นสัญญาณ บูรพามองเห็นแห่งภูเขาแก้ว ภูตะเภา^๑ มาขึ้นทางกลางเป็นลาดหลั่น ความสัมพันธ์ครั้งพุนบุญนั้นจ่องมา มีพญาหนึ่งนั้นเอ็นชื่อว่า สามล นางมณฑา มิ่งขวัญเมียแก้ว ปกครองแคว้นแดนดินขึ้นต่อหน้า พารานครใหญ่กว้างเมืองนี้อยู่สบาย บ่ เคยเกิดเหตุฮ้ายฮ้อนทุกข์แนวได้อันตราโยภยภัยแม่บ่เคยมาต้อง เคยเป็นเคหาห้องสามลตั้งแต่เก่า เป็นบ้านกักบ้านค้ำนิทานก้อมเล่ามา สามลท้าวมี บุตรีหลายขนาดสวยเลิศล้ำงามแท้หล่อเหล่า มี ๗ คนลูกเต้าแนวหน่อภักซ์ตรีย์ สม่กับเป็นพญานั่งป่องเป็นเจ้า ทั้งมเหสีแห่งมณฑาชมชื่น แสนสนุกยิ่งล้ำเมืองนี้แต่เดิม ลูกสาวน้อยน้องหล่านามว่า รจนาคิวโสภาเพียงจันทร์อ่อนละไมใจกล้า ปราณาสินสร้างบุญทานบ่ได้ขาด บุญช่วยอยู่นางนี้ต่างคน...

ใกล้ ๆ องค์พระธาตุเป็นลานกว้างสะอาด เห็นองค์พระไสยาสน์ยาวถึง ๒๐ วา สูง ๕ วา ได้สัดส่วน โดยฝีมือหลวงพ่อศรีทัด สร้างด้วยปูนซีเมนต์เสริมเหล็ก ด้านหน้าองค์พระธาตุมีรูปปั้นพระราหูอมจันทร์และท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ หมอบเฝ้าอยู่ปลายพระบาทเป็นรูปฤาษี ซึ่งฤาษีรูปนี้หลวงพ่อเล่าว่าอยู่ที่ถ้ำในเขาพังเทอย ลำนารายณ์ อำเภอยะบะดาล จังหวัดลพบุรี หลวงพ่อได้มีโอกาสพบฤาษีรูปนี้ก่อนที่จะปฏิสังขรณ์วัดนี้ ฤาษีใจบุญรูปนี้ยังได้บอกยววิเศษต่าง ๆ ให้กับหลวงพ่อกับด้วย ท่านผู้สนใจไปขอได้

ข้างทิศตะวันตกองค์พระธาตุประมาณ ๕๐๐ เมตร มีหนองน้ำขนาดใหญ่มากกว่าประมาณ ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น น้ำมีตลอดปี ฤดูน้ำมากลึก ๑๐ เมตรเศษ ฤดูแล้งลึก ๗-๘ เมตร มีกระแซ้และปลาน้ำจืดชุมที่สุด แต่จะแซ้ไม่ปรากฏว่าทำร้ายคน มีสายน้ำไหลจากบึงนี้ไปสู่ ล้ำน้ำพรม^๒ ด้านใต้เรียกว่า

^๑ ภูตะเภา เป็นภูเขาโดดเดี่ยว เมื่อเรานั่งรถยนต์จวนจะถึงอำเภอกุเซียวจะมองเห็นภูเขาลูกนี้ชัดเจนตะวันออกทางหลวง ห่างประมาณ ๑๐ กม.

^๒ น้ำพรมเกิดจากภูเขาในเขตท้องที่จังหวัดเพชรบูรณ์ ไหลตกถ้ำน้ำเงิน ลำน้ำเงินถ้ำน้ำพองเหนือเขื่อนอุบลรัตน์ ลำน้ำพองไหลตกถ้ำน้ำสี ๆ ไหลตกแม่น้ำมูล

กุดธาตุ หรือ หนองสามหมื่น กล่าวว่าพระสังข์ตีคิลีตกลงไปหนองแห่งนี้ จนต้อง
ใช้คนถึงสามหมื่นคนลงไปงมจึงได้ลูกคิลีมา ทิศเหนือจากตัวพระธาตุประมาณ
๒๐ เส้นเป็นลานหญ้ากว้างใหญ่ ชาวบ้านเรียก ทุ่งหม่าน เป็นทุ่งพระสังข์ทอง
ตีคิลีกับพระอินทร์ กาลผ่านมามีประชาชนทั้งที่ใกล้และไกลจัดเป็นประเพณี
นิยม โดยถือเอาเดือน ๕ ขึ้น ๑๓-๑๔ ค่ำของทุกปี จัดเป็นงานใหญ่ฉลองพระธาตุ
มีการออกร้านปิดทองพระ สร้างน้ำพระธาตุ ก็พ้ามวย ตลอดจนการเล่นของชาว
พื้นเมือง เช่น ไม้หึ่ง ตีคิลี สะบ้า มอญซ่อนผ้า ม้าหางแดง สุนัขไล่ท่าน ฯลฯ
นอกจากนี้ได้มีการเซ็นสรวง เจ้าปู่หมื่นตื้อ ซึ่งถือกันว่าเป็นผู้สิงสู่อารักขาพระธาตุ
ตลอดเขตแคว้นภูเขี้ยว ผู้ที่ผ่านไปมาต้องบอกกล่าวเจ้าปู่หมื่นตื้อเสียก่อนเพื่อการ
ไปมาสะดวกและสวัสดิภาพ

ภาค ๒

ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง

- บทที่ ๒ นครจำปาศักดิ์
- บทที่ ๓ เมืองอุบลราชธานี
- บทที่ ๔ เมืองสุรินทร์ เมืองศรีสะเกษ
และเมืองขุขันธ์

บทที่ ๒

นครจำปาศักดิ์

เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๗ พวกเชื้อวงศ์เจ้านครจำปาศักดิ์หลายคนหนีฝรั่งเศสเข้ามารับราชการและมีหลักฐานอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ก่อนนครจำปาศักดิ์จะตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศส พวกกันลงไปเยี่ยมเฝ้าเจ้ายุติธรรมธร (เจ้าราช-คณัย หยุย ณ จำปาศักดิ์) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ และไปดูการจับช้างป่าที่ภูผาต่าง ในเขตแคว้นนครจำปาศักดิ์ตอนใต้ ซึ่งพระอุบลกิจประชากรขออนุญาตจับช้างจากรัฐบาลลาวฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์ และได้มาขวนบิดาของผู้เขียน เวลานั้นเป็นนายอำเภอพิบูลมังสาหารไปด้วย แต่บิดาของผู้เขียนติดราชการ ทั้งการจะไปนอกพระราชอาณาเขตต้องได้รับอนุญาตจากกระทรวงฯ เป็นทางการก่อนจึงจะไปได้ จึงให้ผู้เขียนไปแทน จวบกับโรงเรียนปิตุโศภนร้อนพอดี

เราลงเรือพายจากอำเภอพิบูลมังสาหารไปตามลำน้ำมูล แล้วไปขึ้นบกที่บ้านตุงลุง เดินไปอีกราว ๑๕๐ เส้นก็ถึงอำเภอสุวรรณาวารี^๑ แล้วลงเรือเมล์

---

^๑ ปัจจุบันคือ อ.บ้านด่าน หรือ อ.โขงเจียม เดิม เวลานั้นทางรถยนต์จาก อ.พิบูล-มังสาหารไปปากเซอยู่ในระหว่างก่อสร้าง ยังไม่เปิดการจราจร

ฝรั่งเศสที่มาจากเวียงจันทน์-สุวรรณเขต ล่องโขงต่อไปเมืองปากเซ พักอยู่ที่ปากเซหลายวัน จึงลงเรือเมล์ไปอีกจนถึงนครจำปาศักดิ์

เมื่อไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์แล้ว เจ้ายุติธรรมธรได้ทรงกรุณาถามข่าวคราวถึงบิดามารดาของผู้เขียน และทรงเล่าเรื่องราวเก่า ๆ เกี่ยวกับองค์ท่านและบิดาของผู้เขียนที่ได้ร่วมรับราชการกับท่านมา และเคยร่วมเที่ยวเตร่ด้วยกันเมื่อครั้งยังหนุ่ม ก่อนนครจำปาศักดิ์ยังไม่ตกไปเป็นของฝรั่งเศส. และตอนหนึ่งท่านรับสั่งว่า “พ่อเจ้าก็มีได้มา ไม่ได้พบกันนาน เมื่อเจ้ามายาม (มาเยี่ยม) ก็ดีแล้วให้อยู่ด้วยนาน ๆ”

ข้าพเจ้าได้รับความกรุณาจากท่านหลายอย่างเป็นพิเศษ เวลานั้นเจ้าบุญอุ้มจะจูงวัวครวเดียวกัน หากจะทรงมีชันษาอ่อนกว่าผู้เขียนก็ไม่กี่ปี ข้าพเจ้าไปหัดขี่จักรยานกับเจ้าบุญอุ้มเป็นครั้งแรก ที่วัดศิริอามาตย์เมืองนครจำปาศักดิ์ ตอนไปดูการจับช้างป่า ท่านเจ้าองค์ครองเมืองก็โปรดให้ม้าอ้ายเขียวใหญ่ตัวโปรดของท่าน ซึ่งไม่มีใครกล้าขี่ ในคณะที่ไปด้วยกันคราวนั้นไม่น้อยกว่า ๑๐ คน เพราะมันคึกคะนองมากและโง่งขึ้นหลังยาก ส่วนข้าพเจ้าเคยเล่นกับม้ามาแต่เมื่อยังเด็ก จึงไม่กลัวและอนุญาตให้ข้าพเจ้าเอาขี่ไปได้

ครั้งนั้นคณะของเรา มีเจ้าบัว ณ จำปาศักดิ์ เป็นหัวหน้า ส่วนเจ้าสอน บุตรโอบล^๑ ไปเอาช้างต่อที่เมืองกุสุมาลย์ไปสมทบที่พะเนียดหรือคอกช้างภูผาต่าง ก่อนพวกเราไปถึงนครจำปาศักดิ์หลายวัน ทางที่ไปผ่านวัดภู เมื่อเลยวัดภูไปแล้วเป็นป่าปนโคกไม้เบญจพรรณ จวนจะถึงซานเขาเป็นดงที่ป่าไม้สูง เป็นที่ทุรกันดารมาก ทางที่ไปก็ไปตามทางเกวียนเล็ก ๆ และตามทางเท้า หากไม่ได้คนนำทางเป็นหลงทางแน่ คนนำทางนี้ท่านเจ้าองค์ครองเมืองมีรับสั่งให้ตาแสงจัดไว้ก่อนแล้ว ตามทางที่ผ่านไปเราพบฝูงวัวป่า (วัวแดง) เป็นฝูง ๆ หากินอยู่ตามชายป่า ค้างคินหนึ่งที่บ้านอะไรก็จำไม่ได้ จึงไปถึงบ้านชาวข่าเวลา ๑๖.๐๐ น. เศษ มีหลังคาเรือนราว ๒-๘ หลังคา อยู่เชิงเขาภูผาต่าง ซึ่งห่างจากบ้านนี้ออกไปอีกราว

^๑ บุตรพระอุบลกัจจา บุตรเขยเจ้ายุติธรรมธร อดีตองคมนตรีลาว และอดีต ส.ส. นครจำปาศักดิ์

๑๐๐ เส้น ก็ถึงคอกช้างที่พระอุบลกัจจ ทานทำไว้และรอพบเราอยู่ที่นั่นหลายเดือนแล้ว เพื่อนำดูเวลาจะจับช้าง เรื่องไปดูการจับช้างนี้ผู้เขียนขอผ่านไป

ระหว่างที่อยู่นครจำปาศักดิ์ ผู้เขียนสนใจประวัติศาสตร์ของเมืองนี้อยู่มาก เพราะเมื่อยังเด็ก มารดาของผู้เขียนบอกอยู่เสมอเมื่อมีแขกทางเมืองนครจำปาศักดิ์มาเยี่ยม ว่าให้เรียกท่านโน้นว่าเจ้าน้ำ ท่านนี้ว่าเจ้าป่า ฯลฯ ครั้นเมื่อได้มาถึงแล้ว ก็อดที่จะอยากรู้ไม่ได้ว่า เมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอุบลราชธานีเกี่ยวข้องกันมาอย่างไร นอกจากนี้ก็ยังมีเรื่องปราสาทหินวัดภูอันเป็นโบราณสถานเก่าแก่ซึ่งได้ยินคนทั้งหลายกล่าวกันว่า “เมื่อไปเมืองนครจำปาศักดิ์ ไม่เห็นวัดภูก็เท่ากับไม่เห็นนครจำปาศักดิ์”

ประวัติศาสตร์เมืองนครจำปาศักดิ์ยุคโบราณเป็นมาอย่างไร ผู้เขียนได้ทูลถามเจ้ายิ่งขหม่อมเจ้าองค์ครองเมืองฯ (เรียกตามพื้นเมืองนิยมเรียกท่าน) เพราะแทบทุกวันตอนเย็น ๆ ที่พวกพระญาติของท่านและข้าพเจ้าได้ไปเฝ้าที่หอโองการ ท่านได้ทรงเล่าเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับเมืองนครจำปาศักดิ์และหัวเมืองที่ใกล้เคียง ทั้งในอดีตและปัจจุบันสู่กันฟังเสมอมิได้ขาด ซึ่งผู้เขียนยอมรับว่าท่านเป็นผู้ที่รอบรู้เรื่องแต่อดีตในพื้นที่นี้เป็นอย่างดีด้วยผู้หนึ่ง โดยเฉพาะประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ท่านรับสั่งว่า “พงศาวดารเมืองนครจำปาศักดิ์นั้นได้สูญหายไปแต่ครั้งบ้านเมืองเป็นจลาจลมาหลายครั้ง ที่มีอยู่บ้างเวลานี้ก็เป็นจดหมายเหตุได้มาจากวัดเก่า ๆ บ้าง เป็นตัวอักษรไทยน้อย (คือหนังสือลาวที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน) เป็นเนื้อความโบราณเล่าต่อ ๆ กันมา” จนต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ทางกรมส่งเสริมร่วมเป็นอนุกรรมการ ไปค้นหลักฐานเกี่ยวกับเขาพระวิหารที่จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลฯ และจังหวัดอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง บังเอิญไปพบสำเนาประวัติศาสตร์เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งเจ้ายุติธรรมธรมัยท่านเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดนครจำปาศักดิ์ ระบอบประชาธิปไตยที่ตกมาเป็นของไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ มีรับสั่งให้พญาเมืองขวา (สมบูรณ) ค้นหนังสือหลักฐานเก่า ๆ เกี่ยวกับเมืองนครจำปาศักดิ์เท่าที่จะได้ เมื่อได้มาแล้วก็แต่งถวาย

ฉะนั้น ประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ที่จะกล่าวต่อไปนี้ จึงได้เค้าเรื่องมาหลายทาง อาทิ ๑. ได้มาจากรับสั่งเจ้ายุติธรรมธรม พ.ศ. ๒๔๖๗ ที่บันทึกไว้ ๒. จากสำเนาประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ที่พญาเมืองขวาแต่งดังกล่าวแล้ว ๓. ได้

มาจากพงศาวดารภาคภาษาไทยทั่ว ๆ ไปที่กล่าวถึงเมืองนี้ และ ๔. ได้มาจาก
 บิดาของผู้เขียนบันทึกเอาไว้ มาปะติดปะต่อเป็นประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ ดัง
 ต่อไปนี้

เมื่อสมัยเมืองเวียงจันทน์แยกจากหลวงพระบางเป็น ๒ อาณาจักร เมื่อ
 พ.ศ. ๒๒๓๘ นั้น อาณาเขตเวียงจันทน์ทางทิศตะวันออก ตั้งแต่ใต้แก่งหลี่ผิขึ้นไป
 ซึ่งเมืองนครจำปาศักดิ์อยู่ในเขตแคว้นของเวียงจันทน์นี้ด้วย

เดิมแต่คักราชยังไม่ถึง ๑๐๐๐ ปี ยังมีกษัตริย์ขอมองค์หนึ่งพาไพร่พล
 พวกแขกจามกับลาวปนส่วยที่เป็นชาวถิ่นเดิม ได้สร้างเมืองขึ้นริมฝั่งขวาแม่น้ำโขง
 ตรงที่ก่อนนั้นเรียก *บ้านกระต๊อบเมืองกลาง* (บ้านลำโง คือ น้ำบ่อชั้นพระนอน
 ทุกวันนี้) ครั้นสร้างเสร็จแล้ว ขนานนามเมืองว่า *นครกาลจำบากนาคบุรีศรี* แล้ว
 เจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงบ้านทวายเพชร กัมพูชา เจ้านครจำบากนาค-
 บุรีศรี (นครกาลจำบากนาคบุรีศรี) (ไม่ปรากฏพระนาม) มีพระโอรสองค์หนึ่ง
 ทรงพระนามว่า เจ้าสุทศราชา พอเจริญวัยพระราชบิดาก็พิราลัย ท้าวพญาทั้งหลาย
 จึงพร้อมกันอัญเชิญเจ้าสุทศราชาขึ้นครองราชสมบัติเป็นสุขสีบมา เมื่อทางกรุง
 กัมพูชามีข้าศึกมารุกรานบ้านเมือง เจ้าสุทศราชาก็ยกไพร่พลไปช่วยปราบอริราช
 ศัตรูพ่ายแพ้ไป เป็นที่พอพระหฤทัยของพระเจ้ากรุงกัมพูชา สมตามที่ได้มีสนธิ-
 ไมตรีไว้ต่อกัน เมื่อเจ้าสุทศราชายกไพร่พลกลับกรุงนครจำบากนาคบุรีศรีได้ราว
 ปีเศษ ก็ประชวรสิ้นพระชนม์ในระหว่างคักราชได้ ๕๘๗ ปี ไม่มีโอรสและธิดา
 จะสืบสันตติวงศ์ เมืองกาลจำบากนาคบุรีศรีว่างกษัตริย์มาจนถึงคักราชครบ
 ๑๐๐๐ ปี ในปีขาล สัมฤทธิศก ยังมีกระหาชยผู้มีสกุลคนหนึ่ง พุดจาชื่ออัสตย์
 มั่นคงและอยู่ในยุติธรรม สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์ก็นับถือยำเกรงจึง
 พร้อมกันยกขึ้นให้เป็นใหญ่แก่คนทั้งปวง ราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุขตลอด
 มา และมีบุตรคนหนึ่งนามกรว่า นางเภา เมื่อนางเภาเจริญวัยขึ้นแล้วบิดาก็ถึง
 อสัญกรรม นางเภาจึงพร้อมด้วยพญาคำหยาด และพญาสองฮาซเสนาบดี ท้าว
 เพี้ยใหญ่น้อยทั้งปวงพากันรักษาบ้านเมืองต่อมา

ลุดักราชได้ ๑๐๐๐ ปีมะเส็ง สัมฤทธิศก เจ้าปางคำ^๑ เมืองหนองบัวลุ่มภู

^๑ บางตำนานเรียก "เจ้าคำปาง"

เดินช้างต่อหมอกความญพร้อมไพร่พลยกลงมาแทรกโพนช้างตามอรัญลาวประเทศจนล่วงเข้าเขตแคว้นนครจำบากนาคบุรีศรี เจ้าปางคำเห็นนางผาแยงสาวและโสทรอยู่ จึงมาพูดจาและโลม ในที่สุดก็ลักลอบได้เสียกันเป็นเวลาหลายราตรี แล้วก็ยกพลกลับไปหนองบัวลุ่มภู พอนางผาครรรภ์แก่ถ้วนเดือนจะคลอดบุตร ก็มีความเจ็บปวดเป็นอันมากจะหาผ้าอยู่เผ้าดูแลมิได้ นางผาจึงได้บ้อยตาแข่งตามประสาหญิงไว้ว่า ถ้าหญิงคนใดหาผ้าบ้อมมิได้ มีชายลอบลักร่วมสังวาสจนถึงมีครรภ์ดังนี้ให้หญิงนั้นได้ควยชายนั้นได้เงินแต่งเครื่องพิธีกรรมบวงสรวงเสื้อเมืองทรงเมือง ถ้าผู้ใดไม่ทำตามนี้ไซ้ให้ข้าวไร่ตายคา ข้าวนาตายแล้ง เป็นกรรมเนียมอันหนึ่งสืบต่อมาของชาวลาวจนบัดนี้

ในสมัยนางผาครองนครจำบากนาคบุรีศรีนี้ ได้สั่งให้พญาคำหยาดและพญาสองฮาซ ๒ เสนาบดีทำหนังสือดวงจุม ประทับตราประจำครั้งรูปช้างยืนแท่น ในหนังสือราชการ ประกาศให้ประชาราษฎร์ช่วยกันรักษาบ้านเมืองเขตแคว้นให้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป

เมื่อนางผาคลอดบุตรแล้วเป็นหญิงให้ชื่อว่า นางแพง เมื่อเจริญวัยขึ้นก็ช่วยมารดาปกครองบ้านไพร่ราษฎรต่อ บ้านเมืองไม่มีศึกศัตรู

ครั้นคักราชได้ ๑๐๐๕ ปีมะแม เบญจศก (พ.ศ. ๒๑๘๖) กิตติศัพท์เล่ากันมาว่า ยังมีท่านพระครูยอดแก้ว^๑ เมืองเวียงจันทน์ ในเพลากลางคืนจำวัดอยู่ ฝันว่าเห็นช้างพลายตัวใหญ่เข้ามาในอารามวัดแล้วทำลายพระวิหารขึ้นไปบนกุฎิ เลยไปแทงหอไตรทลายลง จับได้หีบหนังสือแล้วกลืนกินหมดทั้งหีบ ท่านพระครูตกใจตื่นขึ้นพอเป็นเวลากลางรุ่ง ท่มครองผ้าเสร็จแล้วก็ลั่นระฆังใหญ่ ราชาคณะสงฆ์ทั้งปวงในพระอารามได้ยินเสียงระฆังดังแต่เช้าตรู่ คิดว่าเกิดเหตุการณ์อะไร จึงได้พร้อมกันรีบไปหาท่านพระครู ท่านพระครูจึงเล่านิมิตนั้นให้คณะสงฆ์ทั้งปวงฟังจนสิ้น วันรุ่งขึ้นคณะสงฆ์กลับจากบิณฑบาตเห็นสามเณรน้อยองค์หนึ่งอายุประมาณ ๑๕-๑๖ ปี นั่งอยู่ในลานกลางวัด ท่านพระครูจึงเข้าไปถามว่ามาแต่แห่งใดและจะไปไหน สามเณรน้อยกราบนมัสการแล้วตอบว่า

^๑ ไม่ปรากฏนามเต็ม คำ "ยอดแก้ว" นั้น เข้าใจว่าจะเป็นตำแหน่งพระสังฆราช หรือสังฆนายกเวลานั้น

“มาแต่กล่อมเมืองพานเป็นลูกศิษย์ท่านพระครูลีมบอง” แล้วข้า้น้อยเป็นคนเขลาเบาปัญญาจะเล่าเรียนสิ่งใดก็หนาหีบ จะฟังท่านสมภารองค์ใดท่านก็ไม่ให้อยู่ด้วยข้า้น้อยจึงได้จรมหาที่ฟัง”

ท่านพระครูยอดแก้วได้ทราบดังนั้น ก็รู้ในอรรถาสัยของสามเถรว่าต้องกับนิมิต จึงรับไว้เป็นศิษย์ต่อไป ท่านพระครูให้สามเถรน้อยท่องสวดแต่ะโมขึ้นไปจนสูตรปาติโมกข์ ก็สวดได้หมด คั้นพระคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งบ้นต้นบ้นปลาย และไม่ว่าพระคัมภีร์ใด ๆ เมื่อได้เล่าเรียนแล้วก็รอบรู้หมดสิ้น หาผู้เปรียบมิได้ กิตติศัพท์ก็เลื่องลือไปถึงพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช เวียงจันทน์ ทรงโสมนัสเลื่อมใส ได้ทรงจัดผ้าไตรมาถวายและทรงตั้งให้เป็น ขาजू (ราชาสามเถร) ตั้งแต่นั้นมา

ชาวขาजूก็เล่าลือไปทั่วเขตแคว้นเวียงจันทน์ พออายุครบ ๒๑ ปี ท่านพระครูยอดแก้วและราชาคณะสงฆ์ทั้งหลายก็จะจัดการอุปสมบทเป็นภิกษุให้ แต่ขาजूได้ขอร้องให้ท่านพระครูสร้างโบสถ์น้ำขึ้นเป็นที่อุปสมบท ณ ที่ทำน้ำเมืองเวียงจันทน์ ให้มีพระสงฆ์อันดับนั่งหัตถบาท ๕๐๐ รูปจึงจะอุปสมบท ท่านพระครูยอดแก้วผู้เป็นครูบาใหญ่จึงเข้าไปถวายพระพรพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็มีรับสั่งให้เสนาอำมาตย์จัดหาเรือมาควดฟุ้งติดกันเป็นแพโบสถ์น้ำ จุพระสงฆ์ได้ ๕๐๐ รูป พอขอนิสัยเสร็จแล้ว กรรมวาจาจะให้อนุศาสน์ โบสถ์น้ำก็จมลง พระราชาคณะสงฆ์ทั้งปวงว่ายน้ำขึ้นฝั่งไปได้ จีวรเปียกทุกองค์ แต่พระบวชใหม่ไม่เปียกเห็นเป็นมหัศจรรย์พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ทรงโสมนัสเลื่อมใสยิ่งนัก ครั้นพระภิกษุบวชใหม่อยู่ได้ครบ ๑ พรรษา พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็ทรงจัดไตรอัฏฐบริขารครบถ้วน และทรงตั้งให้มีฐานันดรศักดิ์เป็นพระครูแต่เมื่อยังหนุ่ม อารธนาท่านไปพำนักวัดโพธิ์สะเม็ก แขวงเวียงจันทน์ ตั้งแต่นั้นมาประชาชนจึงเรียกท่านว่า ท่านพระครูโพธิ์สะเม็ก^๒ (ไม่ปรากฏนามเดิม)

^๑ บ้านกล่อมเมืองพานนี้ จะใช้ตำบลเดียวกับตำบลเมืองพาน ท้องที่อำเภอผือ จังหวัดอุดรธานีเดี๋ยวนี้หรือประการใดนั้นไม่แน่ แต่ก็มีบ้านกะลีม อยู่ใกล้กับบ้านเมืองพานเช่นกัน

^๒ คนเก่าแก่ทางอำเภอผือ และอำเภอท่าป่อเรียกท่านพระครูโพธิ์สะเม็กไร แปลว่าอะไรก็ไม่ทราบ

และมีความเคารพนับถือท่านมาก นับว่าท่านเป็นผู้สำเร็จญาณว่าสิ่งใดแม่นยำ เพื่อให้สมกับความเคารพอย่างสูงและคุณธรรมความดีของท่าน ประชาชนจึงเรียกท่านอีกชื่อหนึ่งโดยเนมิตกนามว่า ท่านพระครูชี้หอม ก็มี คือไม่หอมแต่คุณธรรมและศีลวาจาวัตรอย่างเดียว แม้อันใดที่มีในท่านก็พากันเกิดขึ้นว่าเป็นของหอม

ครั้นอยู่มาพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชอยู่ในราชสมบัติได้ ๕๗ ปี ก็พิราลัย ใน พ.ศ. ๒๒๓๗ พญาเมืองจันทร์^๑ เสนาบดีเลยชิงราชสมบัติแล้วตั้งตัวเป็นกษัตริย์ คิดกำเริบต้องการได้พระนางสุมังคละพระราชธิดาของพระเจ้าสุริยวงศา ซึ่งเป็นม่าย^๒ มีโอรสองค์หนึ่งทรงนามว่า เจ้าองค์หล่อ และยังมีทรงพระครรภ์อยู่อีกเป็นหมเหสี แต่พระนางไม่ยอม พญาเมืองจันทร์คิดจะฆ่าเจ้าองค์หล่อ แต่อำมาตย์คนสนิทนำเจ้าองค์หล่อหนีไปอาศัยอยู่ในเวียงตนาม ส่วนพระนางสุมังคละได้หลบหนีออกจากเวียงจันทร์ไปขออาศัยอยู่กับท่านพระครูวัดโพนสะเม็ก ท่านพระครูเกรงจะถูกรหา จึงให้พระนางไปซ่อนตัวอยู่หมู่บ้านแห่งหนึ่งใกล้กับภูสะง้อหอคำ ครั้นถ้วนกำหนดพระนางก็ประสูติพระกุมาร คนทั้งหลายพากันเรียกเจ้าหน่อกษัตริย์

พญาเมืองจันทร์เห็นราษฎรนับถือท่านพระครูโพนสะเม็กมาก เกรงจะเป็นภัยต่อบัลลังก์ จึงคิดจะกำจัดเสีย ฝ่ายท่านพระครูรู้เท่าทันคิดว่ามีมารมาผจญแล้ว ก็ต้องหนีให้พ้นมาร จึงได้ให้ศิษย์ที่ไว้วางใจไปรับเอาเจ้าหน่อกษัตริย์พร้อมทั้งพระมารดาที่ภูสะง้อหอคำเป็นทางลับ ปะปนครอบครัวศิษย์โยมประมาณ ๓,๐๐๐ คน ค่อยเล็ดลอดไปที่ละเล็กละน้อย หนีออกจากแขวงเวียงจันทร์เมื่อ

^๑ ในตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ว่า พญาเมืองแสน (โสม) และในประชุมพงศาวดารภาค ๔ พิมพ์ครั้งที่ ๒ ช่วยในงานทำบุญ ๕๐ วันท่านผู้หญิงเอี่ยม สุทัศน์ ณ กรุงเทพฯ ในเจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร วันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ก็ว่าพญาเมืองแสน แต่ในที่นี้ว่า พญาเมืองจันทร์นั้นถือตามพงศาวดารลาว

^๒ ในตำนานนี้ได้กล่าวไว้ชัดว่าพระสวามีเดิมของพระนางคือใคร ส่วนตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นหมเหสีของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคานหุต ไม่ใช่พระธิดา

ศักราช ๑๐๕๒ (พ.ศ. ๒๒๓๓) ล่องเรือไปตามลำแม่น้ำโขง ครั้นมาถึงบ้านวังพันลำโสมสนุก^{*} ท่านพระครูให้เจ้าหน่อกษัตริย์และพระมารดา พร้อมด้วยครอบครัวส่วนหนึ่งอยู่ปรนนิบัติกษัตริย์ทั้งสองไปก่อน จนกว่าท่านพระครูจะหาที่พักพิงเป็นหลักแหล่งได้แล้ว จึงจะมารับเชิญไปตามภายหลัง ส่วนตัวท่านพระครูและครัวญาติโยมนอกจากนั้นได้ล่องเรือต่อไปตามลำแม่น้ำโขง จนถึงพระธาตุพนมแล้วลงมือบูรณะพระธาตุพนม คือต่อยอด ตามตำนานเดิมว่าทำด้วยเหล็กไหล ตอนเชิงหีบขึ้นไปจนถึงสุดยอดแล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๕ รวม ๓ ปีบริบูรณ์

ในเรื่องนี้สมกับเจ้าคุณพระเทพรัตนโมลี เจ้าคณะจังหวัดนครพนมได้กล่าวไว้ใน *ตำนานพระธาตุพนม* ว่า มีเหตุสมจริงกับ *ตำนานพระธาตุพนม* ว่า "ศักราช ๑๐๕๒ (พ.ศ. ๒๒๓๓) เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก ได้มาสร้างยอดพระธาตุพนม แต่ภูมิถ่วนสองชั้น เมื่อเสียตั้งยอดสุด ๓ ปี จึงแล้วบริบูรณ์"

ฝ่ายพญาเมืองจันทน์ได้เป็นกษัตริย์เพียง ๖ เดือน ก็ถูกพวกเจ้าองค์หล่อยกทัพมาจับได้แล้วฆ่าเสีย เสนาอำมาตย์จึงอัญเชิญเจ้าองค์หล่อยกทัพหนีไป

เมื่อท่านพระครูโพนสะเม็กบูรณะพระธาตุพนมเสร็จแล้ว ได้แบ่งครัวเรือนจำนวนหนึ่งให้อยู่อยู่ภูฎากพระบรมธาตุ นอกนั้นได้พากันอพยพลงไปตามลำแม่น้ำโขง เมื่อไปหยุดพักอยู่ตำบลใดก็มีคนเคารพนับถือปีติยินดีแล้วก็ติดตามท่านพระครูไปตำบลละ ๒-๓ ครัวเรือน เมื่อไปถึงเขาบรรทัดแดนเขมร มีช่องเขาอยู่ช่องหนึ่งจะไปทางอื่นไม่ได้ ซึ่งช่องทางที่จะไปนี้มีนายด่านเขมรรักษาอยู่ แต่พวกขุนด่านไม่เห็นท่านพระครูผ่านไป จึงเรียกว่า *ช่องพระลับกาย* มาจนทุกวันนี้

---

^{*} ในพงศาวดารมิได้กล่าวไว้ ว่าตำบลวังพันลำโสมสนุกนี้ตั้งอยู่เขตแขวงเมืองใด ปัจจุบันในลำน้ำโขงมีหมู่บ้านที่มีชื่อคล้ายกับที่กล่าวถึงอยู่ ๒ แห่ง คือบ้านพันลำขึ้นอำเภอบังกาฬแห่งหนึ่ง กับอีกแห่งหนึ่งอยู่ใต้ปากน้ำกระดิงลงมาเล็กน้อย ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงขึ้นกับแขวงคำม่วน เรียกว่าบ้านสมสนุก จะใช้ตำบลทั้งสองนี้หรืออย่างไร ไม่มีหลักฐาน

ครั้นลุเข้าถึงเขตอินทปัฐนคร พวกครัวที่ติดตามไปมีบางครอบครัวที่เมื่อยล้าตามไปไม่ไหว ก็พากันตั้งรกรากหยุดอยู่ที่ตำบลหนึ่ง ณ ที่นั้นต่อมาภายหลังจึงได้ชื่อว่า บ้านลาวเดิม หรือ บ้านทะเลาย มาเท่าทุกวันนี้ ส่วนพวกที่ยังแข็งแรงมีกำลังก็ตามท่านพระครูไปจนถึงทางตรอยจ้งวะ (แหลม) ซึ่งบัดนี้เขมรเรียก “จะรอยจ้งวะ” โดยเห็นว่ามิชัฎมิกกว้างขวาง มีเขาน้อยใหญ่เรียงราย ท่านพระครูจึงพาญาติโยมหยุดอยู่ที่นั่น แล้วก็สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งบนเขานี้ เมื่อวันจะเสร็จมีหญิงเขมรคนหนึ่งชื่อว่ายายเปญ ลงไปอาบน้ำสระผมอยู่ จึงเห็นแสงรัศมีอันสวยงามออกจากวัตถุชิ้นหนึ่งส่องไหลมาบนผิวน้ำ ยายเปญเห็นประหลาดจึงเอาขันน้ำเข้ารับรองไม่ทราบว่าจะไรจึงนำไปถวายท่านพระครู ท่านพระครูจึงพิจารณาแล้วก็แจ้งในธรรม ว่าสิ่งนั้นคือพระบรมสารีริกธาตุแน่แล้ว ก็ขอปิดหนาทักบ้ายายเปญ ฝ่ายยายเปญจึงว่า ข้าพเจ้ามีความเลื่อมใสอันบริสุทธิ์ใจ ขอให้เอาพระบรมสารีริกธาตุนั้นบรรจุไว้ในเจดีย์ ข้าพเจ้าขอานาณามของข้าพเจ้าใส่ไว้ด้วย ท่านพระครูจึงอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุบรรจุเข้าไว้ในพระเจดีย์เสร็จแล้ว เพื่อให้ต้องตามนามนี้ ท่านพระครูจึงขนานนามว่า พระเจดีย์พนมเปญ เพราะกอบปรัดด้วยยายเปญได้พระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุ ส่วนคำว่าพนม นั้นแปลว่า ภูเขา

ครั้นต่อมา พระเจ้าแผ่นดินเขมรในรัชสมัยสมเด็จพระอุทัยราชา พ.ศ. ๒๓๕๕ ได้ย้ายเมืองหลวงเขมรจากเมืองบันทายเพชร (คือเมืองอุดงจัตยหรืออุดงมีชัยในกาลต่อมา) มาตั้งบริเวณเจดีย์พนมเปญ เลยขนานนามเมืองหลวงเขมรใหม่ว่า กรุงพนมเปญ ตั้งแต่นั้นสืบมาเท่าทุกวันนี้

ขั้นต้น ท่านพระครูหวังจะฝังรกรากพำนักที่ตำบลเจดีย์พนมเปญ ก็เริ่มหล่อพระพุทธรูปด้วยทองเหลือง หล่อได้เพียงพระเศียรลงมาถึงพระกรขวายังไม่เสร็จ พระเจ้ากรุงบันทายเพชรแจ้งว่าพระลาวพาครอบครัวญาติโยมเข้ามาในแดนเขมร จึงให้พญาเขมรมาเก็บภาษีครัวเรือนละ ๘ บาท ท่านพระครูเห็นจะเป็นการเดือดร้อนแก่บริวาร จึงได้อพยพครอบครัวญาติโยมคินขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขง ครั้นมาถึงตำบลแห่งหนึ่งท่าเลดี ท่านพระครูตั้งใจจะอยู่ที่นี้ จึงได้สร้างพระวิหารเพ็งเสร็จไปหลังหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเขมรทราบที่ท่านพระครูยังหนีไม่พ้นเขตแดน จึงแต่งตั้งให้พระยาเขมรยกทหารมาขับไล่ให้พ้น ท่านพระครูจึง

พาคิษย์ญาติโยมหนีมารขึ้นไปทางเหนืออีก ตำบลที่ท่านพระครูสร้างวิหารไว้ นั้นต่อมาเลยกลายเป็นเมืองอันมีนามว่า *เมืองสมบูรณ* (เขมรเรียก "เมืองกระแจะ") จนบัดนี้ เป็นเมืองที่สำคัญในปัจจุบัน มีเรือสินค้าใหญ่ ๆ จากไซ่ง่อนเข้าถึง ครั้นมาถึงเกาะแห่งหนึ่งเป็นชัยภูมิดีจึงได้พาบริวารพักอยู่ที่นั่น พร้อมกับหล่อพระปฏิมากรได้เฉพาะใต้พระคอลงมาถึงหน้าตักหัตถบาท ตลอดจนพระแท่นสำเร็จ จึงให้ศิษย์ไปอัญเชิญพระเศียรพระปฏิมากรที่หล่อค้างไว้ยังไม่เสร็จที่เจดีย์พนมเปญนั้นมาสวมใส่เข้า จึงครบเป็นองค์พระปฏิมากรแล้วถวายพระนามว่า พระเจ้าองค์แสน^๑ เกาะที่ท่านพระครูหล่อพระองค์แสนนี้ต่อมาเรียกว่า "ดอนท่านพระครู" จนบัดนี้

เมื่อท่านพระครูหล่อพระองค์แสนเสร็จแล้ว ก็พร้อมด้วยญาติโยมแห่งองค์พระแสนขึ้นมาถึงตำบลทางโขง^๒ ปากเซของ (บางคนเรียกเซกอง) ตะวันออก เห็นเป็นชัยภูมิเหมาะสมจะตั้งเป็นที่พำนักอาศัยได้ จึงพักอยู่ที่นี้

ยังมีชายคนหนึ่งทำไร่แดงอยู่ที่ปากเซกองนี้ เห็นท่านพระครูก็มีจิตศรัทธาไปเก็บเอาแดงไปถวาย และขออาราธนาให้อยู่โปรด ท่านพระครูพิจารณาเห็นว่าที่ตรงนั้นนานไปจะเป็นบ้านเมือง จึงพร้อมด้วยญาติโยมอัญเชิญเอาพระแสนขึ้นประดิษฐานก่อพระวิหาร ณ ตำบลทางโขงนั้นไว้ จึงตั้งให้ชายที่เอาแดงไปถวายเห็นว่าเป็นผู้มีลักษณะประกอบด้วยวุฒิ ๔ ประการ ขึ้นเป็นหัวหน้าปรณนบัติพระองค์แสน แล้วให้ท้าวสุดตั้งดูแลรักษาตำบลนี้ ท้าวสุดมีบุตรคนหนึ่งชื่อ ท้าวคำแปง ต่อมาท้าวคำแปงได้เป็นที่พระอุดมเดช มีบุตรคนหนึ่งชื่อ ท้าวบุญสาร เมื่อท้าวสุดถึงแก่กรรมแล้วได้แทนพ่อต่อมา บ้านทางโขงต่อมาคือ *เมืองเชียงแตง* เดียวนี้เขมรเรียกว่า *สตริงแตง*

^๑ สามัญชนเรียกย่อ ๆ ว่า พระแสน หล่อด้วยทองเหลือง ทองแดง มีน้ำหนัก ๑ แสน (๑๐ ซึ่งเป็น ๑ หมื่น ๑๐ หมื่นเป็น ๑ แสน) จึงถวายพระนามว่า "พระแสน" ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ มีท้องตราให้ข้าหลวงไปอาราธนาจากเมืองสตริงแตงเชิญลงไปประดิษฐานไว้ที่วัดหงษ์รัตนารามธนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒ จนบัดนี้

^๒ บางคนเรียกทางโค เห็นจะเพี้ยนไป

ฝ่ายท่านพระครูได้พาญาติโยมส่วนที่เหลืออยู่กับท้าวสุด ขึ้นมาตามลำน้ำโขง ถึง ดอนแก่งเสา คือ เกาะหลี่ผี (หรือ ดอนคอน ก็เรียก) พันแดนเขมรแล้วก็สร้างพระเจดีย์ด้วยศิลาสูง ๔ คอก ก่อวิหารไว้หลังหนึ่งเป็นสำคัญปรากฏเท่าทุกวันนี้ แล้วก็อพยพต่อไปถึงเกาะใหญ่แห่งหนึ่งก็พักอยู่ที่นั่น ท่านพระครูนั่งสมาธิปริกรรมเห็นว่า เกาะนี้ต่อไปภายหน้าจะได้เป็นบ้านเมือง จึงได้สร้างเจดีย์ไว้องค์หนึ่งเมื่อศักราชได้ ๑๐๗๐ ตัว* ณ วัน ๑๕ ๒ ค่ำ ไร่เป็นที่กราบไหว้สักการบูชาแก่คนและเทวดาทั้งหลาย แล้วหล່ระฆังไปหนึ่งกว้าง ๒ คอก แล้วท่านพระครูก็เดินทางขึ้นเหนือ ก่อนจะไปได้จัดให้ท้าวบุตรราช คนพื้นเดิมที่นี้ไว้เป็นผู้ปรนนิบัติพระเจดีย์ในเกาะโขงนี้ตราบเท่า ๕,๐๐๐ พรรษา ให้จารย์หวดเป็นนายแคว้นดูแลรักษาแขวงบ้านโขง ต่อมาคือ เมืองโขง ในปัจจุบัน

ครั้นท่านพระครูเดินทางมาถึงเกาะอีกแห่งหนึ่ง นั่งพักปริกรรมดูเห็นว่า ถ้าตั้งอยู่ที่นี้เห็นจะมีชัยดี แต่เป็นเกาะน้อยไม่พอจะตั้งเป็นบ้านเมืองจึงได้เรียกว่า เกาะชัย ตั้งแต่นั้นมา ครั้นมาถึง เกาะแดง หยุดพักอยู่แล้วให้ศิษย์ ๑๖ คน นุ่งขาวห่มขาวรับศีลแล้ว ให้ไปเที่ยววนนอกกลางเกาะแห่งหนึ่ง หัวเกาะแห่งหนึ่งแล้วก็พากันตั้งสัตย์อธิษฐานว่าขอให้ผืนดี ครั้นตื่นนอนก็ผืนว่า ในเกาะนี้เป็นศรีนคร แต่จะมีมารเบียดเบียนพระศาสนา ปวงชนจะทะเลาะวิวาทเป็นปรปักษ์ต่อกัน แล้วก็เข้าไปถวายนิมิตให้ท่านพระครูฟัง

ฝ่ายท่านพระครูนั่งปริกรรมเห็นมียักษ์ ๒ ตนนั่งผ้าขาวไล่พิฆาตกันลงมาจากบนเขา ท่านพระครูเอานิมิตทั้งสามนี้ประกอบพิจารณา ก็เห็นแจ้งว่าที่ตำบลนี้เคยเป็นนครมาก่อน แต่ว่ากษัตริย์องค์ใดมาครอบครองในนครนี้แล้วแม้จะเป็นพี่น้องร่วมอุทรเดียวกันก็ไม่ถูกต้องปรองดองกัน ตลอดจนประชาชนก็จะอยู่ไม่เป็นสุข

ในตอนนี้เป็นเวลาที่ท่านพระครูกำลังหาที่ตั้งบ้านเมืองให้เป็นหลักแหล่งแต่ยังไม่แน่ว่าจะตั้งแห่งใดดี แล้วก็ได้หล່พระพุทธรูปทองเหลืองไว้องค์หนึ่งที่บ้านบังทรายจนเท่าบัดนี้

* ตัว เป็นลักษณะนามของปีจุลศักราชอีสาน เท่ากับ พ.ศ. ๒๒๕๑-รัชช ปุณโณทก

ข้างฝ่ายเมืองกาลจำบากนาคนบุรีศรี นางผกาผู้เป็นมารดานางแพงถึงอสังกรรม นางแพงจึงได้วาระชกรบ้านเมืองสืบแทนต่อมา เมื่อได้ทราบข่าวว่าท่านพระครูโพนสะเม็กมีบริวารญาติโยมมากมาย ท่านก็อยู่ที่เกาะแดง มีคนเคารพนับถือยำเกรงเป็นอันมาก ไปที่ใดก็สร้างพระพุทธรูป พระวิหารเจดีย์เป็นที่สักการะของคนทั้งปวง ก็เกิดศรัทธาเลื่อมใส จึงพร้อมด้วยแสนท้าวพญาไปนิมนต์อาราธนาท่านพระครูขอให้พำนักอยู่บำรุงพระศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองสืบไป

ข้างฝ่ายท่านพระครูเมื่อขัดศรัทธานางแพงและแสนท้าวพญาไม่ได้ ก็ตกลงข้ามมาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงที่ห้วยสระท้าว ซึ่งนางแพงได้จัดสร้างวัดถวายเป็นวัดหลวง เก้าเตี้ยนี้ แล้วก็จัดให้ศิษย์หนุ่มสาวหนุ่มสาว ๑๖ คน ไปทานิมิตทางเหนือทางใต้ตั้งเช่นทำกันอยู่ที่เกาะแดง เมื่อได้ทราบในนิมิตนั้นแล้ว ท่านพระครูจึงได้พยากรณ์เมืองนครจำปาศักดิ์ไว้ว่า แรกสร้างบ้านแปงเมืองนี้ ก็จะอยู่เย็นเป็นสุขสมบุญบารมี ต่อนานไปจะเกิดภัยพิบัติต่าง ๆ เดือดร้อนแก่สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์โดยทั่วไป

ครั้นอยู่มานางแพงพร้อมด้วยมุขมนตรีประชาราษฎร์ทั้งปวง มีความเลื่อมใสศรัทธาและเคารพนับถือในท่านพระครูยิ่งขึ้น จึงพร้อมกันถวายทั้งพุทธจักรและอาณาจักรให้ท่านพระครูปกครองทั้งสิ้น นครจำบากนาคนบุรีศรีเลยกลายเป็นพระปกครอง

ครั้นศักราชได้ ๑๐๗๑ ปีฉลู เอกศก (พ.ศ. ๒๒๕๒) ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระกรุงศรีอยุธยา นั้น เมืองนครจำบากนาคนบุรีศรีมักเกิดเรื่องทะเลาะวิวาทกันและโจรผู้ร้ายชุกชุมกำเริบ ท่านพระครูโพนสะเม็กได้ใช้วิธีปกครองโดยทางธรรม แต่ก็ไม่สำเร็จเรียบร้อยเหมือนกาลก่อน ครั้นจะชำระว่ากล่าวตามอาญาแผ่นดินก็กลัวผิดทางวินัย ครั้นจะนิ่งเสียก็จะเกิดเดือดร้อนฝ่ายโลกยิ่งขึ้น จึงพิจารณาเห็นว่า เจ้าหน่อขัตติย์เป็นโอรสมีเชื้อสายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ จะปกครองราชฎาให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ จึงได้ปรึกษาตกลงกับแสนท้าวพญาให้จารย์แก้ว และเชียงสงกับบรรดาท้าวเพี้ย พร้อมด้วยไพร่พลไปอัญเชิญเจ้าหน่อขัตติย์ ที่บ้านจิวพันลำโสมสนุกกับพระมารดาลงมายังนครจำบากนาคนบุรีศรี แล้วจัดการราชาภิเษกเจ้าหน่อขัตติย์ขึ้นครองนครจำบากนาคนบุรีศรี ถวายพระนามว่า "เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร" เมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๖

เป็นเจ้าเอกราชในลาวประเทศ แล้วขนานนามเมืองใหม่ว่า *นครจำปาศักดิ์* นั้น *นครจำปาศักดิ์* นั้น *นครจำปาศักดิ์* ° แล้วก็จัดพระราชพิธีให้แก่เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรเสียบพระนครพลีกรรมบวงสรวงล้อมเมืองทรงเมือง ตลอดจนผีให้ผีมะเทือกดีหลักเมือง แล้วก็ประกาศบ้านเข้าบ้านลาวที่อยู่ริมโขงจัดเรือยาวแข่งถวาย ๓ วัน ๓ คืน จุดดอกไม้ไฟพะเนียงบูชาเทวอาฮักซำชะเมืองเป็นอันเสร็จพิธี ฉะนั้นการแข่งเรือยาวตามลำแม่น้ำโขงจึงเป็นประเพณีอันหนึ่งของลาวแต่นั้นมา แล้วก็จัดตำแหน่งแสนท้าวพญา เมืองแสน เมืองจันทร์ กรมอาษาหกเหล่าสี่เท่า ช้าง ตำรวจมหาดเล็ก ชาวที่ กรมแสง ฯลฯ ตามแบบกรุงศรีสัตนาคนหุตครบทุกตำแหน่ง นครจำปาศักดิ์จึงได้มีเจ้านายเชื้อสายเวียงจันทร์ปกครองแต่กาลก่อน แล้วก็สร้างพระอารามใหม่ขึ้นในเมืองเรียก *วัดหลวงใหม่* แล้วอาราธนาพระครูโพนสะเม็กกับอันดับสงฆ์มาพำนัก ณ วัดหลวงใหม่นั้น

เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรมีโอรสกับพระมเหสีชวานามว่า เจ้าไชยกุมารองค์หนึ่ง กับมเหสีชาย ๒ องค์ คือ เจ้าธรรมเทโว และเจ้าสุริโย

ครั้นต่อมาเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรได้ปรึกษากับท้าวพญาทั้งปวงว่า เมื่อท่านพระครูโพนสะเม็กไปกรุงกัมพูชานั้น พระเจ้ากรุงบ้นหายเพชรคิดก่อการวิวาทกับฝ่ายลาว และขับไล่ท่านพระครูกับบริวารมิให้พำนักอยู่ในแดนเขมร หากเมื่อทางเขมรได้ข่าวว่าท่านพระครูจัดการบ้านเมืองใหญ่โตอยู่ที่นั่นแล้วอาจจะเกิดสงครามกันขึ้น ควรจะไปขอเป็นไมตรีกับเขมรตามโบราณราชประเพณีจึงจะควร เมื่อเป็นที่ตกลงพร้อมกันแล้ว ก็ได้มีพระราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการขอเป็นไมตรี และขอพระราชธิดามาเป็นบาทบริจาริกาด้วย

พระเจ้ากรุงบ้นหายเพชรทรงยินดี มีพระราชสาส์นตอบเป็นไมตรีด้วย และถวายราชธิดาองค์หนึ่ง พร้อมด้วยบ่าวไพร่หญิงชายเป็นอันมาก ครั้นพระนางมาอยู่สัก ๓ เดือนก็ทรงครรภ์ เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ ไม่ทรงทราบ แล้วพระนางก็ลาไปเยี่ยมพระบิดา ครั้นครรภ์แก่พระนางก็กลับคืนมา เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ ทรงข้องพระทัย ก็เสียดสังสัยขี้จู้ว่า *ถ้าเป็นบุตรของข้าพเจ้าจริงแล้ว เมื่อ*

° ชาวเมืองเรียกสั้น ๆ ว่า "เมืองปากคักดี" ฝรั่งเศสเรียกว่า "Bassac"

คลอดขอให้เสียอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ถ้าไม่ใช่ขอให้บริบูรณ์ครบถ้วน เมื่อคลอดแล้วก็เสียเนตรข้างหนึ่ง เจริญวัยขึ้นมาทรงพระนามว่าเจ้าโพธิสาร

ในตอนนั้นเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ กับท่านพระครูโพนสะเม็กได้จัดให้เจ้านายและศิษย์คู่มือของท่านพระครูไปปกครองบ้านเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นกับนครจำปาศักดิ์เวลานั้น คือ

๑. ให้ ท้าวสุด เป็นที่ พระศรีไชยเชษฐา ไปปกครองบ้านทางโขง คือเมืองเชียงแตงตั้งได้กล่าวมาแล้ว

๒. ให้ จารย์แก้ว ไปตั้งรักษาบ้านทุ่ง ภายหลังเรียกบ้านเมืองทุ่ง^๑ รักษาเขตแดนฝ่ายเหนือตั้งแต่แยงสามตัน อันสามชวาง หลักทอดยอด^๒ ยังตะวันออก แล้วข้ามโขงฝั่งตะวันออกต่อแดนเวียดนามข้างฝ่ายตะวันตกนับแต่ปากห้วยก้ากวากถึงปากชะยุงแดนเมืองพิมาย เป็นเขตของจารย์แก้วรักษา

๓. ให้ จารย์หวด ไปรักษาบ้านพะอรวรรณเข้ากับบ้านดอนโขง ต่อมาคือเมืองโขงเดี๋ยวนี้คลุมไปจนถึงแก่งหลี่ผี สีพันดอน ต่อมาเลยเพี้ยนเป็นสีพันดร (สีพันดอน)* ในกาลต่อมา

๔. ให้ เชียงสาง ไปตั้งรักษาบ้านกุดหวาย (หรือ สีคอนเตา) ต่อมาคือเมืองรัตนบุรี หรืออำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์เดี๋ยวนี้

๕. ให้ ท้าวมั่นเป็นหลวงเอก ข้าหลวงเดิมนางแพง ไปรักษาบ้านโพน ภายหลังเรียก เมืองมั่น ตามนามท้าวมั่น ต่อมาคือ เมืองสารวัน (สารวัน)* เดี่ยวนี้

๖. ให้ จารย์โสม ไปรักษาบ้านอิดกระบือ บ้านนี้เป็นท่าเลเมืองร้าง สมัยขอมมาก่อน เรียกเมืองโคก เมืองซุง หรือเมืองพะเนียด ซึ่งแต่ก่อนชาว

^๑ ต่อมาคืออำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดเดี๋ยวนี้

^๒ หลักทอด คือเสนาห็นลุ่มอยู่กับดินบ้านกุดหว้า อ.ภูฉินรายณ์ จ.กาฬสินธุ์ มีอักษรไทยน้อยจารึก ยังอยู่ในสภาพดี โปรดดูใน อ.ส.ท. ปีที่ ๒ เล่มที่ ๑๑ ยอดย้ง ก็คือต้นน้ำลำียงเกิดจากภูพานด้านเหนือ ไหลตกลำน้ำชี ระหว่าง อ.ยโสธร และ อ.เสลภูมิ กั้นเขตแดนจ.อุบลฯ กับ จ.ร้อยเอ็ดในปัจจุบัน

* ชื่อเขียนสลับกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน-รวัช ปุณโณทก

เวียงจันทน์มาฝึกช้างเถื่อนที่นี้ เลยกลายเป็นบ้านเมืองขึ้น พลเมืองส่วนมากเป็นชาวข่าซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ก่อน ปัจจุบันคือ เมืองอัตตะปือ (อัตปือ)* และให้จารย์โสมปกครองไปถึง เมืองคง เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองพิน เมืองนอง ต่อมาภายหลังจึงแยก เมืองสิม (หรือเมืองโพนเมืองตะโปน) เมืองพิน เมืองนองให้ ท้าวจันทรสุริยวงศ์ ไปรักษา

๗. ให้ ท้าวพรหม ตั้งเป็นชาบุตรโคตร ไปรักษาบ้านแก้งอาเอิม ซึ่งมีเจดีย์หรือธาตุเก่าเดาที่อยู่ที่นั่น ต่อมาคือเมืองคำทองหลวง หรือในปัจจุบันเรียก เมืองคำทองใหญ่

๘. ให้ ท้าวหลวง บุตรพระละงุมเป็นขุนพักเฒ่าไปรักษาบ้านโงงเจียม ต่อมาเป็นเมืองโงงเจียมอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ที่ถูกควรเป็น โขลงเจียง ตามความหมายเดิม เพราะคำเจียง ภาษาส่วยแปลว่า ช้าง โขลงเจียงก็คือ โขลงช้างนั่นเอง ครั้นถึงจุลศักราช ๑๐๘๒ ปีวอก โทศก วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ (พ.ศ. ๒๒๖๓) ท่านพระครูโพนสะเม็กถึงมรณภาพด้วยชรา อายุได้ ๙๐ ปี เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรพร้อมด้วยแสนท้าวพญา กระทำฌาปนกิจศพท่านพระครูประดิษฐานศพบนเมรุเป็นเวลาเดือนเศษจึงเสร็จ แล้วก่อเจดีย์ไว้ ๓ องค์ริมแม่น้ำโขง กับสร้างเจดีย์องค์ใหญ่ที่ปลงศพท่านพระครูอีกองค์หนึ่ง เจดีย์นี้เรียกว่า ธาตุฝุ่น แล้วก็สร้างวัดกัวยารนิมิตต์พระสงฆ์ไปอยู่จึงได้เรียกว่า วัดธาตุฝุ่น มาจนบัดนี้ ส่วนเจดีย์ ๓ องค์นั้นทราบว่าจะปัจจุบันน้ำโขงเซาะตลิ่งพังจมหายไปนานแล้ว ส่วนอัฐิของท่านพระครูได้แบ่งขึ้นมาก่อเจดีย์ไว้ที่พระธาตุพนม ๑ องค์เมื่อราว พ.ศ. ๒๒๖๔ ยังพากันเรียกอยู่เท่าทุกวันนี้ว่า “ธาตุอาญาท่านโพนสะเม็ก” หรือ “ท่านพระครูซุ่มหอม” ก็เรียก

ครั้นเจ้าโพธิสาร พระราชบุตรเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ซึ่งพระมารดา มาแต่เมืองเขมรนั้นเจริญวัยเติบโตขึ้น เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ จึงปรึกษาเจ้านายแสนท้าวพญาว่า จะให้เจ้าโพธิสารไปตั้งรักษาประชาราษฎร์ฝ่ายเขมร ก็เป็นที่ตกลง

* ชื่อเขียนสลับสกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน-ธวัช ปุณโณทก

พร้อมกัน จึงได้มีพระราชสาส์นไปยังกรุงกัมพูชาว่ามีพระประสงค์จะให้เจ้าโพธิสาร ซึ่งเป็นพระนัดดาปกครองฝ่ายเขมร เพราะมีเชื้อแถวทางพระมารดา แต่ยังไม่ทราบว่าจะทางฝ่ายพระเจ้าตากจะทรงโปรดประการใด

ข้างฝ่ายพระเจ้ากรุงกัมพูชาเมื่อแจ้งในพระราชสาส์นแล้ว จึงจัดให้พระยาเขมรผู้ใหญ่มาพร้อมทูต เพื่อจัดการให้เจ้าโพธิสารเป็นเจ้าเมืองเมืองใดเมืองหนึ่ง ที่เห็นสมควร ขุนนางเขมรจึงเห็นว่า บ้านทุ่งบัวศรี เป็นบ้านใหญ่มีพลเมืองมาก ตั้งอยู่ฝั่งน้ำเซลาเมา เห็นควรที่จะตั้งเป็นเมืองไปในภายหน้าได้ จึงยกบ้านทุ่งบัวศรีขึ้นเป็น เมืองศิริจำบัง ขึ้นนครจำปาศักดิ์ตั้งแต่นั้นมา

ณนั้น เขตแคว้นนครจำปาศักดิ์ จึงได้ขยายกว้างขวางออกมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ คือตั้งแต่ปากคลองน้ำหลักไปตามปลายคลองถึงลำน้ำแสน ฟากฝั่งน้ำแสนเป็นเขตแดนเมืองสะโตง เมืองกัมปงสวาย ส่วนฝั่งแม่น้ำโขงตะวันออกตั้งแต่บึงขลาไปถึงลำน้ำปากคลองชะบา

เมื่อศักราชได้ ๑๐๘๖ ปีมะโรง (พ.ศ. ๒๒๖๗) มีฆาสองคนพี่น้องชื่อ พรานทิง และ พรานเทือง อยู่บ้านนายอน แขวงเมืองสะพาด^๑ ไปเที่ยวล่าสัตว์บนเขาใหญ่แห่งหนึ่ง กระจายน้ำค้างพักอยู่ใต้ต้นไม้ริมอ่างน้ำ ซึ่งน้ำในอ่างนั้นใสแจ้วมองเห็นถึงก้นอ่างอย่างชัดเจน ขณะที่พรานทิงเอาใบไม้ตัดกวัดน้ำจะดื่มปรากฏมีแก้วเป็นแสงประกายแวววาว เอามือขวงมลงไปจนสุดแขนหมายจะเอากวั้นขึ้นมา แต่กวั้นกลับจมดิ่งลึกลงไปเอาไม่ได้ ครั้นเอามือขึ้นก็ปรากฏอีกว่าแก้วนั้นลอยน้ำขึ้นตามขึ้นมาพอจะเอ้อมมือถึง ครั้นหย่อนมือลงไปจะเอากลับจมดิ่งลงไปอีก เป็นเช่นนี้อยู่หลายครั้ง พรานเทืองผู้น้องจุกคิดขึ้นมาได้แล้วพร้อมกันแต่กันจามสายหน้าไม้หย่อนลงไปคล่องเอาแก้วนั้นขึ้นมาได้ แล้วเอามาตั้งไว้บนก้อนหินพิจารณา ปรากฏเหมือนรูปมนุษย์น้อย ดูอย่างหนึ่งเหมือนรูปนั้นเฟ่งมาหา ดูอีกอย่างหนึ่งกลับมองไปทางอื่น พอรุ่งเช้าก็เอาเชือกผูกรูปมนุษย์น้อยนั้นติดกับคันท่อนไม้ค้อนใส่ปากกลับบ้าน พอไหลเข้าบ้านลูกเมียเห็นทักขึ้นก่อนว่า “วันนี้ไปได้อุปคนน้อยมาจากไหน” พรานทิงตอบว่า “กูได้มา

^๑ เวลานั้นเมืองสะพาดยังไม่ตั้ง เพิ่งตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ

จากโบกน้ำใกล้ถ้ำภูเขา”^๑ เมื่อโก่เห็นไม้กล้าเข้าใกล้ และตั้งแต่พรานหึ่งได้รูปคนน้อยมา โก่ไม้กล้าขึ้นบนเรือนเหมือนแต่ก่อน เห็นเป็นอัศจรรย์ จึงเอาข้าวเปลือกใส่กระดังแล้วเอารูปคนน้อยวางกลางกระดังตากแดดไว้กลางลานบ้าน โก่และสัตว์เลี้ยงต่าง ๆ เห็นไม้กล้ากล้ากรายเข้ามาใกล้ ชาวบ้านก็เอาข้าวเปลือกมาขอฝากตากแดดมากมาย

ความนี้เลื่องลือทราบไปถึงเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร เจ้านครจำปาศักดิ์ จากพ่อค้าที่มาเที่ยวซื้อของป่าและหนังสัตว์ต่าง ๆ เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ จึงแต่งให้ท้ายเพียงผู้ใหญ่นี้ไปสืบเอารูปคนน้อยนั้นมา จึงทราบว่ารูปคนน้อยนั้นเป็นพระพุทธรูปแก้วขาวบริสุทธิ์ พรานหึ่งได้เอาเชือกผูกพระคอให้ลูกลากเล่น แก้วตรงพระกรรณข้างขวาเข้าไปหน่วยหนึ่ง

เมื่อได้อัญเชิญมาถึงตำบลแห่งหนึ่งริมน้ำเซโดนพักแรม ครั้นรุ่งเช้าขึ้นทราบว่าพระแก้วขาวนั้นหายไป จึงให้คนที่ยาวตามสืบ ก็ปรากฏไปประดิษฐานอยู่บ้านพรานหึ่งตามเดิม แล้วก็กระทำพิธีคารวะบนบานอัญเชิญไปเมืองนครจำปาศักดิ์ขอย้ายได้ลกหนีไปอีก ท้าวเพียงจึงให้พรานทั้งสองนั้นตามไปส่งลงเรือล่องไปตามแม่น้ำเซโดนถึงกลางทางจึงให้กลับ ครั้นไปถึงปากเซโดนไหลตกแม่น้ำโขง (คือที่ตั้งเมืองปากเซเดี๋ยวนี้ แต่เมืองปากเซยังไม่ตั้ง) จะล่องเรือต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ บังเอิญเกิดฟ้าฝนมีพายุจัด เรือที่ประดิษฐานองค์พระแก้วขาวมานั้นเอียงตะแคง พระแก้วตกลงไปในน้ำ ท้าวพญาให้บ่าวไพร่ลงดำหาจนสุดความสามารถก็ไม่เห็น จึงนำความกราบทูลเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ เมื่อได้ทรงทราบแล้วจึงทรงกระทำพิธีพลีกรรมบวงสรวงเทพารักษ์ตั้งสัตย์อธิษฐาน ขอให้ได้พระแก้วผลึกคืนมาเป็นที่สักการบูชาในบ้านขวัญเมืองสืบไป แล้วในคืนนั้นทรงพระสุบินว่า “ให้ไปเอาขามจึงจะหาเห็น” จึงโปรดให้ท้าวพญาไปตามเอาพวกข่าพรานหึ่ง พรานหึ่งเองมาด่างมหาจึงได้พระแก้วผลึกคืนมา แล้วท้าวพญาผู้ใหญ่นำเอาพวกข่าบ้านนายอนมาด้วย เมื่อมาถึงเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นว่าเป็นพระปฏิมากรอันวิเศษสวยงามยิ่งนัก เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ จึงทรงกระทำการฉลอง

^๑ ต่อมาภูเขาสูงนี้ชาวบ้านเมืองใกล้เคียง เรียก “ภูเขาพระแก้ว” มาจนเท่าทุกวันนี้ ปัจจุบันอยู่ในเขตเมืองวาปีปทุม จังหวัดขอนแก่น ห่างจากเมืองวาปี ประมาณ ๖ กม. ทางเหนือ

สมโภช ๓ วัน ๓ คืน ส่วนพวกข้าที่ตามมาส่งและเป็นผู้ที่ได้พระแก้วผลึกมานั้น ให้อพยพครอบครัวไปตั้งอยู่ บ้านขามเฒ่า (หรือบ้านขาม) อยู่เชิงเขาแดนเมือง ใกล้กับภูเขาวัดภูด่านทางประเทศไทย ให้เป็นหมู่บ้านเข้าพระแก้วฯ เมืองนครจำปาศักดิ์จึงมีพวกข้าปนลาวมาเท่าทุกวันนี้ ส่วนพรานทั้งพรานเทืองมีความชอบ เจ้านครจำปาศักดิ์โปรดให้เป็นหัวหน้าชาวข้าขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์แต่นั้นมา

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้พระยากลาโหม เป็นข้าหลวงนำทึบศิลาหน้าเพลิงเครื่องไทยทานไปปลงศพเจ้านครจำปาศักดิ์ [เจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ชัชติยราช(เจ้าหน้า)]^๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ ไปพบเข้าจึงบอกแก่ ท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า พระแก้วผลึกนั้นเป็นของวิเศษ ไม่ควรจะเอาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ปลายแดนพระราชอาณาเขต เพราะเคยมีโจรผู้ร้าย เข้ามาปล้นบ้านเมืองอยู่เนื่อง ๆ ถ้ามีเหตุเช่นนี้เกิดขึ้นอีก ของวิเศษอาจเป็นอันตรายสูญหายไป พวกท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นชอบด้วย จึงมีบอกเข้า มากรุงเทพฯ ถวายพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผืนหินนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยา กลาโหมรับแห่เอาพระแก้วผลึกมากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ เมื่อผ่านบ้านเมือง ได้มีการฉลองสมโภชพระแก้วผลึกมาตลอดทาง ระยะใดที่ขบวนแห่ผ่านหรือ เป็นที่พักแรมกันดารน้ำ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระน้ำไว้เป็นกำลังช้างม้าพาหนะ เตรียมไว้เป็นแรก ๆ ปี ซึ่งสระหรือหนองน้ำเหล่านี้ยังมีปรากฏอยู่เท่าทุกวันนี้ คือ ๑. สระอีสุ่น อยู่ในเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์แห่งหนึ่ง ๒. หนองตึกใหญ่ อยู่ในเขตเขมรเวลานี้ และ ๓. หนองลู เป็นหนองใหญ่คันดินสูงมาก

ผู้เขียนมีโอกาสไปอยู่เมืองวเวปีไพรบูรณ์ (วเวปีไพรบูรณ์)* และเมืองสะพาด เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ได้มีโอกาสพบกับเจ้าเมืองวเวปีฯ และผู้เฒ่าผู้แก่เมืองสะพาด ได้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมาขององค์พระแก้วขานี้ให้ฟังอย่างพิสดาร ดัง ได้กล่าวพอสังเขปในตอนต้นแล้วนั้น ความเชื่อถือตลอดความเลื่อมใสศรัทธาอันมี ต่อองค์พระแก้วผลึกของประชาชนพลเมืองลาวแถบใกล้เคียงนี้ ยังฝังแน่นแน่น

^๑ ประวัติละเอียดท่านผู้นี้โปรดดูในตอนหลัง

* ชื่อเขียนสลับสั่นกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลังๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน-ชัช ปลูกโดนทก

อยู่ในความทรงจำ แม้องค์พระแก้วฯ จะได้มาประดิษฐานอยู่ในเมืองไทยแล้วก็ได้พากันไปทำบุญประกอบพิธีทางศาสนา มีการฉลองสมโภชมหรศพทมอแคนหมอลำ เพื่อระลึกถึงพระบารมีอภินิหารของพระองค์ท่านที่ภูเขาพระแก้ว อันเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วผลึกมาก่อนที่พรานหึ่งพรานเทืองไปพบ ตรงเชิงเขาที่จะขึ้นไปยังถ้ำพระแก้วนี้มีหนองน้ำอันกว้างใหญ่และภาชนะหินโบราณต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องพระแก้วและพระพุทธรูปเก่า ๆ อยู่ในถ้ำเป็นอันมาก โดยถือเอาวันเพ็ญเดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันประกอบพิธีสืบต่อมาจนเท่าทุกวันนี้

พระแก้วผลึกนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาพทรงกล่าวไว้ว่าเป็นเนื้อแก้วสนิทและเป็นแท่งขนาดใหญ่ ยังไม่เคยปรากฏทรุดทรงพระพุทธรูปปฏิมาทำงานยิ่งกว่าพระแก้วอย่างเดียวกัน อย่างที่ช่างเรียกว่า เพชรน้ำค้าง หรือ นุชน้ำขาว ขนาดสูงประมาณแต่ที่สุดทับเกิดขึ้นไปจนสุดปลายพระจุฬาทศ ๑๒ นิ้ว ๒ ระเบียบดัดขั้วแก้ว ฯลฯ ก้อนแก้วเดิมจะได้มาจากที่ใด ผู้ใดเป็นผู้สร้างและสร้างที่ไหนไม่ปรากฏหลักฐาน

พระแก้วผลึกอันมีพระนามปรากฏในปัจจุบันว่า “พระพุทธรุขุขัยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีเมฆ” สำหรับเป็นพระประธานตามงานพิธีหลวงที่สำคัญ เช่น พิธีโสกันต์ พิธีสมโภชฉัตร และพิธีอาพาธวินาศ อุทโกสธนะ เป็นต้น ปัจจุบันประดิษฐานไว้ในหอพระสุราลัยพิมาน ตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ

เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรพิราลัยเมื่อจุลศักราช ๑๐๙๙ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๒๘๐) ครองราชสมบัติอายุได้ ๒๕ ปี พระชนม์ได้ ๕๐ พระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) โอรสขึ้นครองราชย์แทน ครองนครจำปาศักดิ์นั้นคบุรีศรี ให้เจ้าธรรมเทโวผู้น้องเป็นเจ้าอุปราชฝ่ายหน้า ให้เจ้าสุริโยเป็นเจ้าราชวงศ์

ในสมัยพระเจ้าองค์หลวงครองนครจำปาศักดิ์นี้ ได้สร้างพระพุทธรูปทองเหลืองไว้องค์หนึ่ง จารึกตรงพระแท่นไว้ว่า “สร้างเมื่อจุลศักราชได้ ๑๑๐๐” ซึ่งประดิษฐานไว้ที่วัดศรีสุมังจนบัดนี้ พระเจ้าองค์หลวงทรงปกครองประชาราษฎร์ได้รับความร่มเย็นตลอดมา และเป็นผู้มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาทะนุบำรุงให้ถาวรเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น

ครั้นอยู่มาถึงจุลศักราช ๑๑๒๐ (พ.ศ. ๒๓๐๑) เจ้าอุปราชมรรเทโวกับ ท้าวศรีธาดุ บุตรจารย์หวดเมืองโขงสมคบกันยกไพร่พลขึ้นมาเมืองนครจำปาศักดิ์ ด้วยเรื่องเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) วิวาทกับเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่พระเจ้าองค์หลวง ไม่คิดจะสู้ เพราะเกรงจะเดือดร้อนแก่ไพร่พล จึงได้หนีไปอยู่ดอนมดแดงลำแม่น้ำมูลก่อนที่เมืองอุบลฯ ยังไม่ตั้งเป็นเวลาหลายปี

จบกับเหตุการณ์ทางกรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ พิราลัยแล้ว เจ้าองค์บุญซึ่งเป็นบุตร เจ้าองค์รองราชันดาพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ (ชัยองค์เว้) ได้ครองราชสมบัติ ซึ่งไทยเรียกว่าพระเจ้าศิริบุญสารต่อมา ตรงกับปีที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งสุดท้าย

ในตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ของพญาเมืองขวา (สมบูรณ) ที่ผู้เขียน ได้มาจากจังหวัดอุบลฯ ตอนนั้นกล่าวว่า

...ณ ปีชวด จัตวาศก ศักราช ๑๐๙๔ เจ้าองค์หล่อกุมารเจ้าเวียงจันทน์ หนีขึ้นไปเมืองแก้วครึ่งพญาเมืองแสนซึ่งราชสมบัติให้นามเรียกว่าเจ้าองค์เวียด ยกทัพมาตีเวียงจันทน์แตก แล้วจับเอากษัตริย์ใหญ่น้อยเอาไปสำเร็จโทษเสีย จนกษัตริย์สองพี่น้องหนีมาอยู่บ้านหนองบัวลุ่มภู พิงพำนักอยู่กับบิดาเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ให้มีความสุขทั้งกัน เจ้าองค์เวียดครองราชสมบัติเวียงจันทน์อยู่ได้ ๓๕ ปีก็พิราลัย เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จึงเอากษัตริย์สองพี่น้องขึ้นครองราชสมบัติแล้วตนขอเป็นที่อุปราชฝ่ายหน้าตามที่ได้อัญญาทันไว้ แต่กษัตริย์สองพี่น้องไม่ยอมเพราะได้ตั้งให้อนุชาเป็นอุปราชแล้ว เจ้าพระตา พระวอฯ ไม่เต็มใจ จึงกลับไปหนองบัวลุ่มภูสร้างบ้านเมืองด้วยเวียงไม้แก่น ยกขึ้นเป็นเมืองเขื่อนชั้นรังกาบแก้วบัวบาน...

ข้อความได้มาลงตรงกันนี้ แต่มิได้ระบุพระนามกษัตริย์สองพี่น้องที่เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ช่วยเหลือให้เป็นถึงพระเจ้าแผ่นดินว่าเป็นองค์ใด แต่ตามพงศาวดารล้านช้าง ฉบับภาษาพื้นเมืองหน้าสุดท้ายของพระยาประชาภิจักรจักร์ (เข้ม บุนนาค) พระยาประมวลวิชาวูลรับรองไว้ในหน้า ๓๔ ว่า “พระเจ้าชัยเชษฐา-

ธิราชที่ ๒ คือเจ้าองค์หล่อหรือพระชัยองค์เวียด (หรือองค์เว๊กี้เรียก) มีราชโอรส พระนามว่า เจ้าองค์รอง เจ้าองค์รองมีโอรส คือ เจ้าองค์บุญ หรือเจ้าบุญสาร” ที่ไทยเราเรียกว่า “เจ้าศิริบุญสาร” นั้นเอง (ความละเอียดได้กล่าวมาแล้ว)

เมื่อเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ กลับมาสร้างหนองบัวลุ่มภูเมืองเขื่อนชั้นธ กาบแก้วบัวบานทำนองจะแข็งเมืองต่อเวียงจันทน์ดังกล่าวแล้ว พระเจ้าศิริบุญสาร แต่งตั้งทัพมาตีหลายครั้ง ยังไม่แพ้ชนะกัน ทำสงครามเคียงเขมรกันอยู่ถึง ๓ ปี เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ เห็นจะต้านทานไม่ได้ จึงได้แต่งตั้งผู้ไว้วางใจไปขอทัพพม่า มาช่วย แต่พม่ากลับไปเข้าข้างเวียงจันทน์ ทัพลาว ทัพพม่าจู่โจมตีทัพเจ้าพระตา ที่ไม่รู้ตัวและมีกำลังน้อยกว่า ทั้งไม่คิดว่าทัพพม่าจะเป็นศึกกระหนาบ เมื่อจวนตัว ก็สู้รบจนเจ้าพระตาลิ้นชีพในที่รบ ส่วนเจ้าพระวอฯ กับพวกอพยพครอบครัวบ่าว ไพร่มาขออาศัยพระเจ้าองค์หลวง พระเจ้านครจำปาศักดิ์อยู่ที่ดอนมดแดง เกาะในลำน้ำมูล ซึ่งเป็นเวลาที่พระเจ้าองค์หลวงวิวาทกับอุปราช (ธรรมเทโว) ผู้นองหนี่มายุ่ดอนมดแดงก่อนแล้ว ก็พากันตั้งรักษาพระเจ้าองค์หลวงอยู่ที่ดอนมดแดงนั้นจนพระเจ้าองค์หลวงกลับคืนไปครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม ดังได้กล่าวความละเอียดไว้ในประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์แล้ว

ฝ่ายเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เมืองนครจำปาศักดิ์ได้ตั้งอัญกรรมแต่ปี ศักราช ๑๑๓๐ มีบุตรธิดารวม ๕ คน คือ เจ้าไอ^๑ เจ้าอินทร์ เจ้าธรรมกติกา เจ้าคำสูก และเจ้านางตุ้ย (หรือตุ้ย)

ศักราชได้ ๑๑๓๓ ปีเถาะ ตริตศก (พ.ศ. ๒๓๑๔) พระเจ้าองค์หลวง ทรงดำริจะสร้างเมืองใหม่ ห่างจากเมืองเก่าไปทางทิศใต้ประมาณ ๒๐๐ เส้น เจ้าพระวอฯ รู้สึกกตัญญูในพระเจ้านครจำปาศักดิ์ที่ให้ที่อยู่อาศัยหนีร้อนมาพึ่งเย็น เป็นสุขสบาย จึงรับอาสาจะสร้างกำแพงเมืองถวาย ฝ่ายพระโพธิสาราชกับพระศรี อัคร์ซาด เมืองโขงก็รับอาสาจะสร้างหอคำถวาย ครั้นสร้างเสร็จแล้วในปีต่อมา พระเจ้าองค์หลวงก็ยกไปตั้งอยู่เมืองใหม่คือที่เรียกว่า “เมืองปากัดดีหินรอด”^๒

^๑ ไอ ภาษาลาวแปลว่า ใหญ่ เช่นลูกโหวด หรือลูกบั้งไฟ ถ้าลูกใหญ่เขาเรียก ลูกไอ ผู้ที่ตั้งชื่อเจ้าไอ คงมีความหมายดังกล่าวนี้ เพราะเจ้าไอเป็นบุตรคนหัวปีหรือบุตร คนโต ในหนังสืออื่นเรียก “เจ้าโอ” จึงไม่มีความหมาย นอกจากหมายถึงโอดักน้ำ (หรือขัน ดักน้ำ) ชาวนครจำปาศักดิ์ก็เรียกกันว่า “เจ้าไอ” ทั้งนั้น

^๒ ส่วนที่ตั้งเมืองนครจำปาศักดิ์เดี๋ยวนี้ คืออยู่ระหว่างโพนบกกับวัดละคร

อยู่มาวันหนึ่ง ขณะที่พระเจ้าองค์หลวงเสด็จออกมาว่าราชการพร้อมด้วย
แสนท้าวพญาทั้งปวง ณ หอราชสิงห์หาญ^๑ เจ้าพระวอฯ ได้ทูลถามขึ้นว่า การ
ที่ตนสร้างกำแพงเมืองถวายกับผู้สร้างหอคำถวายนั้น สิ่งใดจะประเสริฐกว่ากัน

พระเจ้าองค์หลวงตรัสว่า "กำแพงนั้นก็ดีอยู่เป็นที่ป้องกันอริราชศัตรูหมู่
मार แต่หอคำนั้นยังประเสริฐกว่าเล็กน้อย ด้วยได้นั่งนอนตื่นหลับเป็นที่สบาย"

เจ้าพระวอฯ (เจ้าพระวอ) ได้ฟังพระเจ้าองค์หลวงตรัสดังนั้น
ก็เสียใจ เกิดความอับศกแก่เหล่าแสนท้าวพญาแล้วก็อพยพครอบครัวมาไพร่
ไปตั้งอยู่ดอนมดแดงตามเดิม แต่งให้ผู้ไว้ใจคุมเครื่องราชบรรณาการไปยังเมือง
นครราชสีมา บอกขอสมัครขึ้นอยู่ในความปกครองของกรุงธนบุรีสืบไป และขอให้
ยกทัพไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย ดังนั้นอาณาบริเวณที่ใกล้เคียงดอนมดแดง
ที่เคยเป็นเขตแดนของนครจำปาศักดิ์มาก่อน (หรือนัยหนึ่งเขตจังหวัดอุบลราชธานี
ปัจจุบัน) ก็เข้าไปรวมอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามโดยปริยาย

เมื่อได้พิจารณาในตำนานนี้แล้ว เจ้าพระวอฯ ออกจะเป็นคนใจน้อยอยู่
สักหน่อย แทนที่เจ้าพระวอฯ กับพวกจะตั้งช่องสุ่มกำลังเพื่อทำศึกกับเวียงจันทน์
สืบไป ยังมีเรื่องกับนครจำปาศักดิ์อีกด้วยอันเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่เมือง
นครจำปาศักดิ์จะตกมาเป็นประเทศราชสยามในรัชสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรี และจะมีศึกใหญ่พัวพันไปจนถึงกรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ ดังจะ
กล่าวต่อไปนี้

ข้างฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทราบว่ เจ้าพระวอฯ เป็นอริกับเจ้านคร
จำปาศักดิ์ ยกครอบครัวมาตั้งช่องสุ่มผู้คนอยู่ที่ดอนมดแดง เกรงจะกล้าแข็ง
เป็นภัยต่อราชบัลลังก์ จึงให้พญาสุโผ คุมกองทัพมาตีเจ้าพระวอฯ เมื่อปีชาล
นพศก คักราช ๑๑๓๙ (พ.ศ. ๒๓๒๐) เจ้าพระวอฯ เห็นจะต้านทานกำลังศึก
ไม่ได้จึงล่าถอยไปตั้งมั่นอยู่ที่บ้านเวียงฆ้องนอกลอง (บ้านดู่บ้านแก) ตามเดิม และ
ขอกำลังทางเจ้านครจำปาศักดิ์ไปช่วย แต่คราวนี้เจ้านครจำปาศักดิ์ไม่เล่นด้วย

^๑ หอราชสิงห์หาญเป็นที่ว่าการหรือโฮงการ ส่วนหอคำนั้นเป็นที่ประทับหรือที่บรรทม

กองทัพเวียงจันทน์จึงเข้าล้อมจับเจ้าพระวอฯ ได้แล้วสำเร็จโทษเสีย ต่อมาพระเจ้าองค์หลวงจึงมาก่อเจดีย์กลบไว้ ณ ที่เจ้าพระวอฯ ถึงแก่กรรมนั้น^๑

ข้างฝ่ายเจ้าหน้าที่ เจ้าคำผง เจ้าพรหม ตีฝาแตกค่ายทัพเวียงจันทน์ออกมาได้ จึงรีบมือตกแต่งให้ เพี้ยแก้วท้ายช้าง เพี้ยขันอาสาพรหมโลก ลงไปเมืองนครราชสีมา แจ้งเหตุการณ์ที่ทัพเวียงจันทน์มาตีเจ้าพระวอฯ จนสิ้นชีพในที่รบ

ความทราบถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงขัดเคืองว่า พระเจ้าศิริบุญสารดูหมิ่นมาทำร้ายข้าขอบขัณฑสีมา คือเวลานั้นทางกรุงธนบุรีเพิ่งกู้เอกราชจากพม่าใหม่ ๆ ต้องการขยายอำนาจอยู่แล้ว จึงพอเหมาะแก่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น จึงได้โปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักรี กับเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้น้องเป็นแม่ทัพยกไปตีทัพเวียงจันทน์ที่ยกมาจับเจ้าพระวอฯ ฆ่าเสียนั้น แล้วให้เลยไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ให้ได้

ฝ่ายพญาสุโผ แม่ทัพเวียงจันทน์ ทราบข่าวกองทัพกรุงยกมาก็ไม่คิดสู้ถอยจากนครจำปาศักดิ์ไปเวียงจันทน์เพื่อเตรียมศึกใหญ่คอยรับกองทัพกรุงต่อไป ส่วนพระเจ้าองค์หลวงเจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ก็ไม่คิดสู้เช่นกัน จึงอพยพครอบครัวว่าไพร่พลเรือหนีไปอยู่เกาะชัย กองทัพไทยตามไปจับเจ้านครจำปาศักดิ์ได้ จึงพันนาการด้วยซิกทองค่านำลงไปยังกรุงธนบุรี

เจ้านครจำปาศักดิ์ได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสาเหตุที่เกิดขึ้นกับเจ้าพระวอฯ ตั้งแต่แรก จนพระเจ้าศิริบุญสารให้พญาสุโผยกทัพตามจับเจ้าพระวอฯ แล้วฆ่าเสียนั้นว่า

ชั้นต้นพระเจ้าองค์หลวงได้หัดทานห้ามปรามเจ้าพระวอฯ ที่จะมาขออาศัยอยู่ด้วยว่า เหมือนจะเอาวอมาใส่เรือเอาเสื่อมาใส่บ้านเกรงศึกใหญ่จะเกิดขึ้นและก็เกิดจริง ๆ แต่เห็นว่าเจ้าพระวอฯ กับพวกหนี่ร้อนมาพึ่งเย็น ขัดไม่ได้ ก็ให้อยู่ในเขตแขวงนครจำปาศักดิ์ ครั้นพระเจ้าศิริบุญสารส่งกองทัพตามมาจับเจ้าพระวอฯ

^๑ ที่ตำบลซึ่งเจ้าพระวอฯ ถึงแก่กรรมนี้ ภายหลังเจ้าฝ่ายหน้าในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงได้มาสร้างเจดีย์สวมไว้เรียกว่า ธาตุพระวอ อยู่ที่บ้านสักเมืองสมอเลียบบนเนินเมืองเก่าคันแกมจางนทุกวันนี้

ครั้งแรก ก็ให้พญาเชียงสาคุมทัพไปต้านทานไว้ พร้อมกับมีศุภอักษรถึงพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ขอโทษเจ้าพระวอว่า ไว้ก่อน เพราะมีความชอบมาแต่หนหลัง คือได้ช่วยเหลือพระเจ้าศิริบุญสารกับอนุชาได้เป็นถึงพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทั้งนี้เจ้านครจำปาศักดิ์มิได้เป็นใจสมรู้ร่วมคิดกับเวียงจันทน์ต่อสู้กองทัพกรุงธนบุรีแต่ประการใด

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิจารณาพร้อมด้วยมุขมนตรีอำมาตย์ผู้ใหญ่ ได้ความเป็นสัตย์ตามที่เจ้านครจำปาศักดิ์กราบทูล จึงโปรดฯ ให้พระเจ้าองค์หลวงกลับคืนไปครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม มีฐานะเป็นประเทศราช พระเจ้านครจำปาศักดิ์ยอมถวายต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการตามประเพณีเมืองขึ้นกรุงสยามแต่นั้นมา

ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ นี้ เจ้าสุริโยเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ อนุชาพระเจ้าองค์หลวงถึงอสัญกรรม มีบุตรชื่อ เจ้าหมาน้อย และในปีนี้ได้โปรดให้ยกฐานะบ้านอิตรกระบือขึ้นเป็น เมืองอัตตะบือ ให้เจ้าไอ้ บุตรเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าเมือง ให้เจ้าอินทร์ อนุชาเจ้าไอ้เป็นอุปฮาดขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

ส่วนเจ้าคำผงบุตรเจ้าพระตานัน ได้เชกสมรสกับเจ้านางตุ้ย ธิดาเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) น้องสาวเจ้าไอ้เป็นภรรยา เจ้านครจำปาศักดิ์เห็นว่าเจ้าคำผงมาเกี่ยวข้องเป็นหลานชาย และเป็นผู้ที่มีครอบครัวข่าวไพร่มาก จึงตั้งให้เจ้าคำผงเป็นนายกองใหญ่ คุมตัวเลขขึ้นนครจำปาศักดิ์อยู่ที่บ้านดู่บ้านแกสไป

เมื่อกองทัพกรุงธนบุรียกมาครั้งแรก หมายถึงมารบกับกองทัพเวียงจันทน์ แต่พญาสุโผแม่ทัพไม่สู้ล่าถอยไปเสียก่อน กองทัพกรุงธนบุรีจึงมาจัดราชการบ้านเมืองนครจำปาศักดิ์ แล้วนำพระเจ้าองค์หลวงไปยังกรุงธนบุรี แล้วโปรดให้มาครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิมนั้น คิกเวียงจันทน์ยังไม่เสร็จ เพื่อเผด็จศึกเวียงจันทน์ให้แตกหักในครั้งนี้ จึงใน พ.ศ. ๒๓๒๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปทั้งทางน้ำและทางบก ในการศึกษาเวียงจันทน์ครั้งนี้ พระเจ้านครจำปาศักดิ์ได้จัดให้เจ้าคำผง เจ้าหน้าเจ้าพรหม เกณฑ์ไพร่พลบ้านดู่บ้านแกสมทบกองทัพกรุงไปตีเวียงจันทน์ด้วย ทำการสู้รบกันอยู่ ๓ เดือนเศษเวียงจันทน์แตก พระเจ้าศิริบุญสารหนีไปอยู่เมืองคำเกิด กองทัพคงจับได้เจ้านันทเสนมหาอุปราช ราชโอรสพระเจ้าศิริบุญสารและเจ้านายเวียงจันทน์อีกหลายคนนำลงไปยังกรุงธนบุรี พร้อมด้วยอัญเชิญพระแก้ว

มรดกไปด้วย สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงให้พญาสุโพบูรักษามืองเวียงจันทน์ ส่วนพระเจ้าศิริบุญสารที่หนีไปอยู่เมืองคำกิด เมื่อสงครามสร้างชาลงแล้วก็กลับมาเวียงจันทน์จับพญาสุโพบูเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงถือโทษอยู่เวียงจันทน์ได้ไม่นานก็พิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๒๔

ทางฝ่ายเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๒๓๒๓) เจ้าไอ้ เจ้าเมืองอัตตะปือสมคบกับเจ้าอินทร์อุปฮาด ผู้น้องกระทำคดีข่มเหงราษฎรได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก ความทราบถึงนครจำปาศักดิ์ พระเจ้าองค์หลวงจึงได้แต่งให้เจ้าเชษฐ เจ้าอนุ บุตรเจ้าหน่อเมืองคุมไพร่พลไปเมืองอัตตะปือ เพื่อให้เอาตัวเจ้าไอ้ เจ้าอินทร์ลงไปเฝ้าพิจารณาความที่เมืองนครจำปาศักดิ์ แต่เจ้าเชษฐ เจ้าอนุเมื่อไปถึงเมืองอัตตะปือแล้ว คิดกันสองพี่น้องเป็นความลับนอกรับสั่งคือ จะจับเจ้าไอ้ เจ้าอินทร์ฆ่าเสีย จะมีเรื่องบาดหมางกันมาแต่ก่อนหรืออิจฉากันมาอย่างไรไม่ปรากฏ เพราะก็เป็นเชื้อสายลูกเจ้าพี่เจ้าน้องอันเดียวกัน แต่เจ้าอินทร์นั้นรู้ตัวหลบหนีไปก่อนแต่ก็ไปถึงแก่กรรมอยู่ในป่า ส่วนท้าวเหง้า ท้าวจันทรังซึ่งบุตรพระพรหมกรมการเมืองอัตตะปือเกรงจะมีความผิดด้วยพากันหลบหนีลงไปยังกรุงธนบุรี ส่วนเจ้าไอ้นั้นเข้าขอต่อพระคอประพุทธรูปไว้ เจ้าเชษฐ เจ้าอนุไม่ฟังเสียงเข้าเกาะกุมมือออกจากพระคอประพุทธรูป เจ้าไอ้จึงว่า ถ้าไม่เลี้ยงแล้วขอให้บังสุกุลตัวเสียสัก ๓ เวลา เจ้าเชษฐ เจ้าอนุก็อนุญาต เจ้าไอ้พร้อมด้วยภริยาเอาผลสะบ้ามาประมาณ ๑๐๐ ผล เกาะเอาเมล็ดข้างในออกแล้วเอาทองทรายเข้าใส่ในผลสะบ้าแทนเมล็ดที่เกาะออกเต็มทุกผลสะบ้า จึงนิมนต์อาราธนาพระภิกษุมาร่วมกันต่อหน้าพระพุทธรูปสักบังสุกุล จึงตั้งสัตย์อธิษฐานต่อพระพักตร์พระพุทธรูป ประกาศแก่เทพเจ้าว่า “ข้าพเจ้าหาความผิดมิได้ เจ้าเชษฐ เจ้าอนุจะผลาญชีวิตข้าพเจ้า ทั้งนี้ต่อไปเบื้องหน้าในเชิงวงค์เจ้าเชษฐ เจ้าอนุขออย่าได้เป็นเจ้าเมืองสืบตระกูลแทนวงศ์ต่อไปได้เลยเป็นอันขาด” พออธิษฐานเสร็จแล้วเจ้าเชษฐ เจ้าอนุก็คุมเอาตัวเจ้าไอ้ไปฆ่าฟันแทงก็ไม่เข้า ทูบตีก็ไม่แตกตาย จึงเอาหนังชั้นคอเจ้าไอ้เข้ากับต้นตะแบก เจ้าไอ้ก็ถึงแก่กรรม ณ ที่นั้น ต่อมาเจ้านาคเจ้าฮุย ไปก่อเจดีย์สวมไว้จึงได้เรียกธาตุเจ้าไอ้อยู่ที่เมืองอัตตะปือสืบมาจนบัดนี้

ต่อมาเมื่อปีฉลู ศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวเหง้า บุตรพระพรหมที่หนีมากรุงธนบุรีเป็นที่ “พระราชวงศา”

ให้เป็นเจ้าเมืองอัตตะปือ คู่มือไพร่ลาว ข่าทำส่วยทองของหลวงขึ้นแก่ไทยปีละ ๖ ซึ่งพระราชพงศาวดารแต่งคนออกไปเกลี้ยกล่อมข่าซึ่งบ้านเรือนอยู่นอกบ้านข่าสะลึงรวมเป็น ๔ ตำบล คือ ข่าบ้านแพน้อย บ้านแพใหญ่ และบ้านพั๊ดวัน

พระราชพงศาวดารรับราชการได้ ๑๖ ปี พอถึงปีมะแม จุลศักราช ๑๑๕๙ ก็ถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (จันทรังษี) เป็นพระราชพงศา เป็นเจ้าเมืองอัตตะปือแทนคนเก่า พระราชพงศา (จันทรังษี) ได้แต่งคนไปเกลี้ยกล่อมข่าซัด ข่ากะเซ็งแถวบ้านดวงมา บ้านทักเดอ บ้านทักขมาดและบ้านน้ำโสะ ฯลฯ รวม ๙ ตำบลขึ้นกับเมืองอัตตะปือ

พระราชพงศา (จันทรังษี) ถึงแก่กรรมเมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๑๗๕ (พ.ศ. ๒๓๕๖) โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวพรหมบุตร บุตรพระราชพงศา (เหง้า) เจ้าเมืองคนก่อนเป็นเจ้าเมืองอัตตะปือที่ พระราชพงศาคนที่ ๓ เจ้าเมืองคนนี้ได้แต่งคนออกไปเกลี้ยกล่อมข่าซัด ที่ยังมีได้ขึ้นแก่เมืองใดเมืองหนึ่ง ซึ่งบ้านเรือนอยู่หมวดข่าไพร่บ้านพั๊ดเสียดได้ข่าบ้านละแ่ว บ้านละม่วงใหญ่ บ้านละม่วงน้อย บ้านตุลาต รวม ๔ ตำบลขึ้นเมืองอัตตะปืออีก

พระราชพงศา (พรหมบุตร) ถึงแก่กรรมเมื่อปีชาล จุลศักราช ๑๑๙๒ (พ.ศ. ๒๓๗๓) จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวกำ บุตรพระราชพงศา (จันทรังษี) เป็นเจ้าเมือง รักษาราชการมาได้ ๑๖ ปี มีความผิดถึงปีมะเมียจุลศักราช ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) แม่ทัพไทย ถอดออกจากตำแหน่ง

รุ่งขึ้นปีหนึ่งโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวฮุย บุตรท้าวกะออกกรมการเมืองอัตตะปือ เป็นเจ้าเมืองทำส่วยทองค่าของหลวงทูลเกล้าฯ ให้ชี้แจงเขตแดนเมืองอัตตะปือได้ความว่า ข้างทิศตะวันออกถึงฟ้าหนองยศเป็นระยะทาง ๘ วัน ข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือจดพรมแดนเมืองสาร์วันที่ตำบลพิมฝั่งน้ำเซของระยะทางเดิน ๔ วัน ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปจดพรมแดนเมืองแสนปางที่ปากน้ำสะไทรระยะทางเท้า ๘ วัน ข้างทิศตะวันตกจดพรมแดนเมืองนครจำปาศักดิ์ที่ตำบลคำพอรระยะทางเท้า ๓ วัน ข้างทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปจดพรมแดนเมืองสาร์วันเมืองคำทองที่ตำบลหนองปงทุ่งหลวงบริเวณระยะทางเท้า ๕ วัน ทิศตะวันตกเฉียงใต้ไปชนพรมแดนเมืองแสนปางที่ตำบลแก้งลักแอตล่าน้ำเซของระยะทาง ๓ วัน แล้วพระราชพงศา (ฮุย) เจ้าเมืองได้แต่งคนออกไปเกลี้ยกล่อมข่าซัด ที่ตั้ง

บ้านเรือนอยู่นอกหนองฟ้าหนองยศได้ฆ่าสล้าง บ้านพัตตุก บ้านพัตลัง บ้านดองเบาะ บ้านเปงลาม รวม ๔ ตำบล พระราชวงศา (ฮุย) รับราชการได้ ๑๗ ปี ถึงแก่กรรมเมื่อปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖)

รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวกิ่ง บุตรท้าวสุคริมากรมการเมืองเป็นเจ้าเมือง ได้ฆ่าไพร่บ้านแพ บ้านละแวก ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เชิงเขาหลวงตะวันตก เมืองอัตตะปือมาขึ้นแก่เมืองนครจำปาศักดิ์ รวมบรรดาไพร่พลที่เจ้าเมืองคนก่อน ๆ เกลี่ยกล่อมไว้ได้ขึ้นแก่เมืองอัตตะปือ ๔๒ ตำบล แต่บรรดาฆ่าละแวกฆ่าชดที่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกบ้านพัตตุก บ้านพัตลัง บ้านดองเบาะ บ้านเปงลามตรงไปทางทิศตะวันออกถึงเชิงเขาบรรทัดต่อแดนญวนระยะทาง ๑๕ วัน ยังหาได้เกลี่ยกล่อมได้ไม่

ครั้นเมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ในรัชกาลที่ ๕ มีห้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ มาถึงพระราชวงศา (กิ่ง) และหัวเมืองลาวปลายพระราชอาณาเขต เมืองละมับมีความต้องการว่าห้ามมิให้ผู้ว่าราชการเมือง ท้าวเพี้ย กรมการราษฎรไปจับข่ามาซื้อขายกันและกันเหมือนอย่างแต่กาลก่อน

ครั้นถึงฤดูเก็บส่วย พระราชวงศา (กิ่ง) ก็แต่งให้เจ้าพนักงานคุมสิ่งของไปแจกแก่พวกฆ่าไพร่ และขอเก็บเงินทองของส่วย แต่ปรากฏว่าบรรดาฆ่าไพร่ไม่มีส่วยจะส่งเสีย ก็เอาคนมาส่งแทนส่วย เจ้าพนักงานมีอาจจับไว้ได้ และประกอบกับบรรดาฆ่าทั้งหลายทราบ ว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยโปรดเกล้าฯ ห้ามมิให้คนไทยคนลาวไปจับข่ามาซื้อขาย ก็มีความกำเริบเลิบบานมากขึ้น กรมการเมืองหรือเจ้าพนักงานคนใดจะไปมาจกราชการหรือค้าขายในตำบลของตน ก็มีกปลันจับกุมเอาเจ้าพนักงานและราษฎรไปเที่ยวเร่ขายในเขตแดนนานาประเทศ ระบาดยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บางพวกขัดขึ้นจะไม่ยอมขึ้นกับเมืองอัตตะปือ

พระราชวงศา (กิ่ง) ถึงอัฐยกรรมเมื่อปี ร.ศ. ๑๐๘ ปีถัดมาได้ตั้งให้อุปฮาด (โม) บุตรอุปฮาด (เปา) คนเก่าเป็นเจ้าเมือง เจ้าเมืองคนใหม่ได้ออกไปเกลี่ยกล่อมฆ่าบ้านพัตตุก บ้านพัตลัง บ้านดองเบาะ บ้านเปงลามที่ขัดขึ้นให้กลับมาคงขึ้นเมืองอัตตะปือตามเดิม จนดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศสใน ร.ศ. ๑๑๒ เมืองอัตตะปือจึงถูกฝรั่งเศสรวมเอาไว้ภายในอารักขาเช่นเมืองอื่น ๆ จนตกมาเป็นพระราชอาณาจักรลาวในปัจจุบัน

ในระหว่างที่ประเทศเขมรเกิดจลาจลเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๒๓๒๓) นั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกกองทัพไปปราบ พระประทุมมา (คำผง) ก็ได้ไปราชการทัพครั้งนี้ด้วย แต่การปราบประเทศเขมรยังไม่สิ้นเสร็จทางกรุงธนบุรีเกิดจลาจลขึ้นก่อน กองทัพกรุงจำต้องยกกลับ และก่อนจะกลับได้ทราบข่าวลงไปว่า เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอัตตะปือเกิดรบราฆ่าฟันกัน เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกทัพกลับกรุงธนบุรีแล้วจึงแต่งข้าหลวงคุมเอาตัวเจ้าไชยกุมาร เจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้าเชษฐา เจ้าอนุ เจ้าหมาน้อยไปยังกรุงธนบุรีด้วย ครั้นไปถึงระหว่างทางเจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) ประชวร ข้าหลวงจึงให้กลับมารักษาตัวที่นครจำปาศักดิ์ คุมเอาตัวเจ้าเชษฐา เจ้าอนุและเจ้าหมาน้อยไปเพียง ๓ คนเท่านั้น

ครั้นถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. ๒๓๒๔ พระประทุมมา (คำผง) เจ้าพรหม เจ้ากำ จึงขอพระราชทานย้ายครอบครัวมาจากบ้านแกไปตั้งบ้านใหม่ที่บ่อแจระแมคือบ้านท่าบ่อห้วยแจระแมห่างจากในเมืองอุบลฯ ราว ๕ กม. คำที่เรียกว่า “ห้วยแจระแม” นั้นมีตำนานมาว่า เดิมมีคนไปตั้งตมเกลืออยู่ที่ห้วยนั้นไปมากมักจะแวะเข้าไปขอเกลือต่อผู้ตมเกลือว่า ขอแจระดูสักหน่อยหรือขอตะกนดูสักหน่วยเถิดว่าเกลือนี้นะเค็มดีไหม ผู้ตมเกลือก็ตอบว่า “แจระก็แจระแม” จึงได้ปรากฏเรียกห้วยนั้นว่า “ห้วยแจระแม”^๑ มาเท่าทุกวันนี้

ส่วนเจ้าฝ่ายหน้าเมื่อไปถึงบ้านสิงห์ท่า ก็จัดสร้างบ้านสิงห์ท่าให้ใหญ่โต โดยประสงค์จะตั้งให้เป็นเมืองต่อไป และได้สร้างวัดมหาธาตุกับเจดีย์องค์ใหญ่ขึ้น ชาวเมืองจึงได้เรียกวัดมหาธาตุต่อมา ก็ได้สร้างวัดสิงห์ท่าอีกวัดหนึ่ง เจดีย์องค์หนึ่งทางทิศใต้ของวัดสิงห์ท่า ฐานกว้าง ๕ วา สูง ๘ วา แล้วศิลาจารึกไว้ที่วัดมหาธาตุเมืองยโสธรสืบมาจนเท่าทุกวันนี้

^๑ อีกทางหนึ่งสืบทราบว่า คำ “แจระแม” เป็นคำของส่วยแปลว่า “ห้วยอีเหิน” หรือห้วยเหินอ้อม

พ.ศ. ๒๓๓๔ เกิดกบฏ อ้ายเชียงแก้วอยู่บ้านเขาโอง แขวงเมืองโขง ตะวันออก แสดงตนว่าเป็นผู้วิเศษมีคนนับถือมาก ได้ทราบข่าวว่าพระเจ้าองค์หลวงนครจำปาศักดิ์กำลังประชวรหนักตั้งแต่ข้าหลวงนำไปกรุงเทพฯ กลับมายังไม่สร้างซา จึงยกกำลังมาล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์ไว้ พระเจ้าองค์หลวงตกพระทัยโรคกำเริบถึงแก่พิราลัย มีชนมายุ ๘๑ ปี ครองเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเวลา ๕๓ ปี มีบุตรธิดา ๓ คน คือ เจ้าหน่อเมือง เจ้านางป้อมหัวชาวกุมารี และเจ้านางท่อนแก้ว

ส่วนเจ้าหน่อเมืองขอแห่ที่อ้ายเชียงแก้วยกทัพมาประชิดนครจำปาศักดิ์นั้นไม่รู้ตัวเตรียมสู้ไม่ทัน จึงพร้อมด้วยญาติวงศ์ไปอยู่ด้วยพวกข้าพวง ความทราบถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์)^๑ ยกกองทัพไปปราบอ้ายเชียงแก้ว และจัดราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ แต่ยังมีที่ที่จะยกทัพไปถึง พระประทุมฯ (คำผง) บ้านบ่อแจระแมเจ้าฝ่ายหน้าผู้พี่ นายกองบ้านสิงห์ท่า จึงพากันยกกำลังไปตีอ้ายเชียงแก้ว อ้ายเชียงแก้วยกพวกมาสู้รบที่แก่งตะนะ^๒ ในลำน้ำมูล แขวงเมืองโขงเจียง พวกอ้ายเชียงแก้วแตกเจ้าฝ่ายหน้าติดตามอ้ายเชียงแก้วจับได้แล้วฆ่าเสีย พอดีกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมาไปถึงก็พากันลงไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์และติดตามเจ้าหน่อเมืองที่หลบหนีภัยไปดังกล่าวแล้ว แล้วก็ปราบปรามพวกอ้ายเชียงแก้วที่ยังมีกระเซ็นกระสายอยู่นั้นราบคาบส่วนมากเป็นพวกข้า มีข่าระแด ข่าจะราย สวางและข่ากะเซ็งจับได้มาเป็นอันมาก

เพื่อเป็นบำเหน็จความชอบครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าฝ่ายหน้า ตามจดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า ดังนี้

^๑ เมื่อครั้งยังเป็นพระพรหมภักดี ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา

^๒ เดิมเรียกแก่ง "กระแสร้อยทอง" เป็นแก่งที่ดูร้ายแก่งหนึ่ง และแก่งสุดท้ายในลำแม่น้ำมูลที่จะตกปากมูลสู่แม่น้ำโขง

ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ผ่านพิภพกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ เจ้าหน้า เป็น พระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราชเมืองนครจำปาศักดิ์ประเทศราช เสด็จให้ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๓ ปีกุน ตริศก (พ.ศ. ๒๓๓๔)

ในพงศาวดารอีสาน ซึ่งหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) เป็นผู้เรียบเรียงในประชุมพงศาวดาร ภาค ๔ เกี่ยวกับเรื่องราวของพระตาพระวราชภักดี (หน้า ๔๒-๔๓) ว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ พระเจ้าองค์หล่อผู้ครองกรุงศรีสัตนาคณหุตถึงพิราลัย ไม่มีโอรสสืบสกุล แสนท้าวพระยา และนายอวนายตา จึงพร้อมกันอัญเชิญกุมารทั้งสอง ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์ของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตองค์เก่า อันได้หนีไปอาศัยอยู่กับนายอวนายตา เมื่อครั้งพระเจ้าองค์หล่อยกกำลังมาจับพระยาเมืองแสนฆ่า่นั้น ขึ้นครองกรุงศรีสัตนาคณหุตแล้วนายอวนายตาจะขอเป็นท้าวอุปราชฝ่ายหน้าราชกุมารทั้งสองเห็นว่านายอวนายตามิได้เป็นเชื้อเจ้า

คนอีสานที่รู้เรื่องราวเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ แต่อดีตดี เห็นว่าผู้เรียบเรียงพงศาวดารอีสานตอนดังกล่าวลู่เกียรติท่านทั้งสองนี้มาก คือเรียก “นายอวนายตา” หลักฐานที่พระตา พระวอฯ เป็นเชื้อเจ้าหรือราชสกุลของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตองค์ใดองค์หนึ่งมาก่อน มีแจ้งอยู่ใน “เรื่องวินิจฉัยประวัติพระประทุมราชวงศา (คำผง)” ของขุนวรรณรักวิจิตรในศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๑ หน้า ๑๑ พ.ศ. ๒๔๘๐ ตอนหนึ่งว่าดังนี้

...สรุปผลของการสอบสวนตอนนี้เป็นอันได้ความว่า ท้าวคำผงบุตรพระตา และพระตาก็คือเชื้อเจ้าหรือราชสกุลจริง...เป็นต้น

ผู้เฒ่าผู้แก่หนองบัวลำภูเมื่อเอ่ยชื่อถึงพระตา พระวอฯ ย่อมเป็นที่รู้จักกันดี และย่อมกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่า เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ทั้งนั้นสืบต่อมาจากน้าทุกวันนี้

นอกจากนี้ในจดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนดังกล่าวข้างต้น ก็ได้ทรงกล่าวชัดเจนไปว่า...มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ “เจ้าหน้า” (หรือท้าวฝ่ายหน้าบุตรเจ้าพระตา) เป็น “พระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติย-

ราช" เจ้านครจำปาศักดิ์ประเทศราช^๑ เป็นต้น

โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าเชษฐา เจ้าอนุ บุตรเจ้าหน่อเมือง (หลานพระเจ้าองค์หลวง ไชยกุมาร) ซึ่งข้าหลวงคุมตัวมาเมื่อครั้งประหารเจ้าไฉ่เมืองอัตตะปือ ซึ่งเวลานั้นอยู่ในกรุงเทพฯ ให้ไปเป็นผู้ช่วยราชการในเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์-ชัตติยราช เจ้านครจำปาศักดิ์ด้วย

ครั้นอยู่มาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ พระวิชัยราชสุริยวงศ์ชัตติยราช (เจ้าหน้า) ได้ย้ายเมืองนครจำปาศักดิ์กลับมาตั้งอยู่ทางเหนือแม่น้ำโขง คือเมืองเก่าคันแกิงฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามเมืองปากเซเดียนี แล้วตั้งท้าวสิงห์ ผู้หลานไปดำรงตำแหน่งราชวงศ์เมืองโขง และกราบทูลขอตั้งท้าวบุตร (บุตรท้าวสิงห์) เป็นเจ้าเมืองนครพนม เพราะเวลานั้นยังว่างอยู่

ในสมัยที่พระวิชัยราชสุริยวงศ์ชัตติยราช (หน้า) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์นี้ คือจุลศักราช ๑๑๖๘ (พ.ศ. ๒๓๔๙) ได้ขอโปรดพระราชทานยกฐานะบ้านลัมบอย นายอนขึ้นเป็นเมืองสะพาด ให้พระศรีอัครฮาดเป็นเจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์

ครั้นจุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) ปีมะแม โทศก พระยาเดโช (นักปิง) เมืองกำปงสวายประเทศเขมรเกิดอริกับเจ้าองค์จันทร์ จึงอพยพครอบครัวเข้ามาอยู่ดอนโขง ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในพระราชอาณาเขตสยาม เจ้านครจำปาศักดิ์มีบอกลงไปกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้พระยากลาโหมเป็นข้าหลวง เชิญตราพระราชสีห์มาจัดเกณฑ์กองทัพเมืองนครจำปาศักดิ์ ลงไปชดดาห์พริศาครอบครัวพระยาเดโช อยู่ที่บ้านท่าหน่ออ้อมใต้ปากเซลำภาครอบครัวพระยาเดโช (นักปิง) จึงยกออกจากดอนโขงไปตั้งอยู่บ้านเวินซ้องแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์

ถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ พระวิชัยราชสุริยวงศ์ชัตติยราช (หน้า) ครองเมืองนครจำปาศักดิ์มาได้ ๒๑ ปี ปกครองบ้านเมืองมาโดยความเรียบร้อย ไม่มีศึกสงคราม ครั้นถึงวันอังคารขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะแม โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) ก็พิราลัย มีบุตรทั้งสิ้น ๔ คน คือ เจ้าบุตร เจ้านางแดง เจ้านาง

^๑ โปรดดูใน ศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๔ หน้า ๘๓ (พ.ศ. ๒๔๘๐) ของนายเถา ศรีชลาสัย

ไทย และเจ้านางก้อนแก้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยากลาโหม-
 ราชเสนา เป็นข้าหลวงนำหีบศิลาหน้าเพลิงเครื่องไทยทานไปปลงศพเจ้านครจำ-
 ปาศักดิ์ (หน้า) อันเป็นเกียรติยศสูงสุดที่พระมหากษัตริย์ของไทยจะพึงประทาน
 แก่เจ้าประเทศราช และให้นำสุพรรณบัฏไปพระราชทานตั้งให้เจ้านุ บุตรเจ้า
 หน่อเมืองเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์สืบไป แต่จะเนื่องด้วยคำสาปแช่งของเจ้าไอ้หรือ
 ประการใดไม่อาจทราบได้ พอพระยากลาโหมนำสุพรรณบัฏถึงนครจำปาศักดิ์ได้
 ๓ วัน เจ้านุก็ถึงอสัญกรรมเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาเที่ยงคืน
 ในศกเดียวกัน เจ้านครจำปาศักดิ์เลยว่างอยู่ชั่วขณะหนึ่ง

เมื่อพระยากลาโหมสถาปนากิจศพพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัติยราช (หน้า)
 เสร็จแล้ว จึงพร้อมด้วยแสนท้าวพญาประชาราษฎร์เมืองนครจำปาศักดิ์ก่อเจดีย์
 ครอบมอฐิเจ้านครจำปาศักดิ์ไว้ ณ วัดเหนือเมืองเก่า ตรงข้ามเมืองปากเซ ชาว
 พื้นเมืองเรียกกันว่า *ธาตุดหลวงเฒ่า* สืบต่อมาจนบัดนี้ แล้วพระยากลาโหมจึง
 พร้อมด้วยเจ้านายแสนท้าวพญาไพร่พลสร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่งหลังวัดศรีสุ่มัง
 จึงได้เรียกว่าวัด “พระยากลาโหม” มาจนบัดนี้ เช่นเดียวกับวัดศิริอามาตย์ซึ่ง
 พระยามหาอามาตย์ฯ (หรุ่น) มาสร้างไว้ สมัยที่ท่านมาเป็นข้าหลวงใหญ่เมือง
 นครจำปาศักดิ์ พ.ศ. ๒๔๓๓ ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อ ๆ ไป

พระแก้วผลึก หรือพระพุทธรูปขจรรัตน์ ซึ่งพระยากลาโหมมาธำมรงค์ที่
 ปลงศพเจ้านครจำปาศักดิ์ (หน้า) นี้ และก็ได้ัญเชิญลงไปกรุงเทพฯ ในครั้งนี้
 ด้วย ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นมาแล้ว

ครั้นลุถึงจุลศักราช ๑๑๗๕ (พ.ศ. ๒๓๕๖) ในรัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าหมาน้อย บุตรเจ้าราชวงศ์ (สุริโย) เวลานั้น
 อยู่กรุงเทพฯ ขึ้นมาดำรงตำแหน่งเจ้านครจำปาศักดิ์ โปรดฯ ตั้งให้เจ้าธรรมกติก
 บุตรเจ้าอุปราชา (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าอุปราชารักษาราชการเมืองนครจำปาศักดิ์
 ฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

ครั้นอยู่มาได้ ๓ ปี เจ้าหมาน้อยกับเจ้าอุปราชา (ธรรมกติก) วิวาทกัน
 คุมกันลงมาเผาทุลละของธูลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกเจ้า
 อุปราชา (ธรรมกติก) ไว้เสียที่กรุงเทพฯ ให้เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) กลับไป
 ครองเมืองตามเดิม

จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีจอ (พ.ศ. ๒๓๖๐) เกิดกบฏ “อ้ายสาเซียดโง้ง” หรือ “อ้ายสาเกล็ดโง้ง” ก็เรียก เพราะมีซีกกลากเป็นเกล็ด ๆ ขึ้นเต็มตัว เดิมเป็นพระอลัชชีมาก่อน อยู่บ้านหลุบเลาเตาปูนแขวงเมืองสาลบุรี มีรูปร่างลักษณะขายาวเหมือนซาเซียด จึงมีฉายาว่า *สาเซียดโง้ง* เมื่อก่อนยังเป็นพระภิกษุอยู่นั้น เดินธุดงค์มาถึงเขาลูกหนึ่งในแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ต่อมาภูเขาลูกนั้นเลยมีคนเรียกมาจากบัดนี้ว่า *ภูเขาเซียดโง้ง* มาสร้างวัดอยู่บนเขาเอาแผ่นศิลาใหญ่ประมาณ ๔ ศอกตั้งเป็นแท่นเครื่องพิธีกรรมสองสามแห่ง ยังปรากฏอยู่บนภูเขาเซียดโง้งจนทุกวันนี้ คนทั้งปวงเห็นมหัศจรรย์ จะไปมาแห่งใดก็ทำเป็นบังกายหายตัวได้ แล้วตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ เป็นต้นว่า เอาแว่นแก้วมาส่องกับแดดให้ติดเชื่อเป็นไฟลุกขึ้นแล้วอดฤทธิ์ว่า เรียกไฟฟ้าสามารถที่จะเรียกมาเผาบ้านเมืองให้ไหม้ไปทั่วโลกได้ คนในเขตแคว้นนี้ส่วนมากเป็นพวกซา โง้เหลาเบาปัญญาพากันนิยมเชื่อถือเข้าเป็นพรรคพวกมาก แล้วก็ยกพวกเป็นขบวนทัพมาลงเรือที่ปากคลองตาปung แขวงเมืองสีทันดรทางเหนือ จะยกมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์

ฝ่ายเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ได้ทราบข่าว จึงแต่งให้เจ้าคำสูกบุตรเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) ไปสืบ เมื่อสืบได้ความแล้วกลับมาทูลว่า คีกรมาทางน้ำดูเรือแพเต็มน้ำโขงไปหมด กำลังคิกนั้นสามารถ เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เมื่อทราบข่าวก็หวั่นพระทัยกลัวปัจจามิตร จึงปรึกษากับแสนท้าวพญาว่า กำลังคิกกล้าแข็งนัก ให้ผ่อนผันครอบครัวข่าวไพร่ออกไปก่อนจึงคิดสู้รบภายหลังเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ก็พาครอบครัวตามสมควรหนีเข้าป่าดงไป อ้ายสาก็นำพวกเข้าเข้ายึดเมืองนครจำปาศักดิ์ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒ เทียวเก็บบริบทพระสมบัติเอาไฟเผาจุดบ้านเรือนกลายเป็นเมืองร้างไป

เวลานั้นเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์) กำลังเที่ยวปราบปรามผู้ร้ายอยู่แขวงเมืองโขงจึงมีบอกลงมากกรุงเทพฯ แล้วเจ้าพระยานครราชสีมากับพระโพธิ์สราษ พระศรีอัครฮาด เมืองโขงเกณฑ์กองทัพมาปราบ อ้ายสาเซียดโง้งแตกหนีไปทางเขาย่าปู แขวงเมืองอัตตะปือ เจ้าพระยานครราชสีมามีบอกลงไปกรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ (บ่อม)^{*} กับ

* ต้นตระกูล “อมาตย์กุล” เดิมเป็นพระสุริยภักดี แล้วก็โปรดฯ เลื่อนเป็น “พระยามหาอำมาตย์”

พระคร่ำแดง คุณมกองทัพออกมาตามจับอ้ายสาหาได้ตัวไม่ พระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) จึงคุมเอาตัวเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) บุตรภรรยาลงมากรุงเทพฯ และพิราลัยอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง ครองเมืองนครจำปาศักดิ์มาได้ ๔ ปี อายุเท่าใดไม่ปรากฏ มีบุตรทั้งสิ้นรวม ๖ คนคือ เจ้าอุ่น เจ้านุด เจ้าแสง เจ้าบุตร เจ้าจุ่น และเจ้าจู้

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ เวียงจันทน์ ทราบเรื่องขอพระราชทานอาสาให้กองทัพ เวียงจันทน์โดยให้เจ้าราชบุตร (โย้) บุตรเจ้าอนุวงศ์ยกไปปราบชนะ จับอ้ายสา เขียดโง้งได้ส่งลงมากรุงเทพฯ มีรับสั่งให้จำคุกอ้ายสาเขียดโง้งตลอดชีวิต ส่วนพวก ขาที่เป็นพรรคพวกนั้นให้เป็นตะพุนหญ้าช้าง เมืองนครจำปาศักดิ์ก็หาผู้ปกครอง ที่สามารถไม่ได้ เจ้าอนุวงศ์ใคร่อยากจะให้บุตรของตนเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงได้ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) ทรงเป็นพระบูรพาภิบาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงอนุญาตให้เจ้าราชบุตร (โย้) เมือง เวียงจันทน์เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ โปรตฯ ให้เจ้าคำป่อง เมืองเวียงจันทน์เป็น เจ้าอุปราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ แต่นั้นมา

เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ตั้งกองสักเลกในแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์และ เมืองขึ้นเป็นจำนวนมากแล้วยกให้เมืองโขงเป็นฝัพายเรือที่หนึ่ง นัยว่าเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) นี้เป็นคนดุร้ายมาก เจ้านายข้าราชการทำการสิ่งใดไม่ทันกำหนดเวลาก็ ทำโทษ แล้วก็เกณฑ์ไพร่พลไปขุดดินก่อขึ้นเป็นกำแพงเมือง มีหอคอยทุกประตู เข้าออก แล้วก็ก่อกำแพงสร้างวัดหอพระแก้วไว้สำหรับเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อยรับน้ำสาบานพิพัฒน์สัตยาตามราชประเพณีทุกปี

ครั้นเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ว่าราชการอยู่ที่นครจำปาศักดิ์ได้ ๖ ปี เมืองเวียงจันทน์มีกำลังมากขึ้น เพราะนครจำปาศักดิ์สมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) นี้ ต้องไปขึ้นเวียงจันทน์ มีอำนาจกว่ากล่าวหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตได้ ก็ กำเริบคิดการกอบกู้อิสรภาพจากสยาม ยกทัพไปยึดเมืองนครราชสีมา ลวง เจ้าเมืองรายทางว่ากรุงเทพฯ โปรตเกล้าฯ ให้ยกทหารไปรบกับอังกฤษ เจ้านคร จำปาศักดิ์ (โย้) ผู้บุตรก็เกณฑ์ไพร่พลเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นยกเป็น ขบวนทัพไปสมทบกองทัพเจ้าอนุวงศ์ผู้บิดา กวาดต้อนเอาครอบครัวหัวเมืองฝ่าย เหนือลงมาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ไปพักอยู่ที่เมือง

อุปสา ให้นายทัพนายกองไปตั้งค่ายอยู่ทุ่งมนแห่งหนึ่ง บ้านนาค้อแห่งหนึ่ง และ บ้านน้ำคำแห่งหนึ่ง เมื่อปีกุน นพศก คักราช ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)

ฝ่ายพวกเขมร ลาว ที่กวาดต้อนลงมาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ ทรบาทชาวกรุงเทพฯ ยกทัพมาปราบ จึงพากันเอาไฟจุดเผาเมืองนครจำปาศักดิ์ เสีย เมืองนครจำปาศักดิ์แตก เจ้าพระยาราชสุภาวดี สมุหนายก ยกกองทัพ ออกมาปราบหัวเมืองฝ่ายเหนือ ค่ายทุ่งมน นาค้อ และน้ำคำก็แตก เจ้านคร จำปาศักดิ์ (โย้) หนีข้ามโขงออกไปอยู่บ้านขาลายคลองน้ำบังเสียง ส่วนเจ้าอุปราช (คำป้อ) ป่วยถึงอนิจกรรมในกลางป่า เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่ตั้งทัพอยู่ที่หัวเมือง ฝ่ายเหนือมีตรามาให้เจ้าสุย ไปติดตามเอาตัวเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) มาให้จงได้ ส่วนเจ้านาคที่เจ้าสุย ท่านแม่ทัพเอาไปราชการทัพที่เวียงจันทน์ด้วย

เจ้าสุยไปติดตามจับเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ได้ที่ป่าปลายน้ำคลองบังเสียง แล้วคุมเอาตัวไปส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดี เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงตั้งให้เจ้าสุยดูแล รักษาการในตำแหน่งเจ้านครจำปาศักดิ์ไปก่อน ส่วนเจ้านาคให้ว่าที่เป็นเจ้าอุปราช ช่วยกันรักษาเมืองนครจำปาศักดิ์ จนกว่าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้า นครจำปาศักดิ์ที่ว่าง

เมื่อเสร็จการปราบเจ้าอนุวงศ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าสุย บุตรเจ้าโย้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ เพราะมี ความชอบในสงครามดังกล่าวแล้ว พระราชทานมารยาเจ้าโย้เจ้านครจำปาศักดิ์เก่า ๗ คนให้เจ้าสุย ส่วนเจ้านาคผู้พี่ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าอุปราชใน พ.ศ. ๒๓๗๐ นั้นเอง และโปรดฯ ให้ตั้งเงินส่วยปีละ ๑๐๐ ชั่ง กำหนดให้เก็บแก่ชายฉกรรจ์ คนละ ๔ บาทสลึง ถ้าชราพิการเก็บคนละ ๒ บาทสลึง เศษสลึงนั้นคือเป็นค่าเผา (หรือค่าสุญเพลิง) และเจ้าสุยได้แบ่งปันตัวเล็กให้แก่ญาติพี่น้องเป็นเจ้าหมู นายหมวด สำหรับไว้ใช้สอยการงาน ถ้าคนใดไม่อยากจะให้เจ้าหมูนายหมวดใช้ ก็ต้องเสียเงินให้แก่เจ้าหมูนายหมวดอีกคนละ ๔ บาทสลึง ส่วนข้าวเปลือกนั้น คงเก็บตามเดิมสำหรับขึ้นฉางไว้ในราชการบ้านเมือง

อึ่ง ในสมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (สุย) นี้ โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งข้าราชการ บ้านเมืองใหม่ เพราะได้เกิดมีกบฏอยู่เนื่อง ๆ เหตุการณ์กบฏที่จะมีขึ้นได้นี้ ก็เนื่อง ด้วยประเทศราชมีกำลังมาก จึงได้จัดกำลังประเทศราชให้หน่อยลง หรือเลิกเสียเลย

เช่น เลิกประเทศราชเวียงจันทน์ เป็นต้น ส่วนเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็น
 เรี่ยวแรงของพวกก่อการมิตีมีรายอยู่เนื่อง ๆ โปรดฯ ให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ
 ส่วนเมืองขึ้นของนครจำปาศักดิ์บางเมืองแต่ก่อน ก็โปรดฯ ให้แยกไปขึ้นกับหัว
 เมืองอื่นเสีย เพราะอาณาเขตนครจำปาศักดิ์ครั้งนั้นไปรวมขึ้นกับเวียงจันทน์สมัย
 เจ้าอนุวงศ์ มีอาณาเขตกว้างขวางมาก ครั้นถึงสมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เขต
 แคว้นนครจำปาศักดิ์ลดน้อยลงมาก หัวเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ที่แยกไปขึ้นตรง
 ต่อกรุงเทพฯ นั้นคือ

๑. เมืองโขง เปลี่ยนเป็น “เมืองสีทันดร” ตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ โปรด
 ให้ฯ พระศรีเชียงใหม่เป็นพระอภัยราชวงศา บันเขตแดนกับเมืองนครจำปาศักดิ์
 คือ ทิศตะวันออกแต่บ้านม่วงหางนา ผังโขงตะวันตกแต่บ้านใหม่นาโดนขึ้นไปถึง
 เมืองภูปะอว ตั้งแต่ทางดอนไชยมาเป็นเขตแขวงนครจำปาศักดิ์

๒. ให้ตั้งเมืองคำทองใหญ่ เป็น “เมืองคำทองหลวง” ตั้งท้าวเหง้าเป็น
 พระสุวรรณราชวงศา เจ้าเมืองคำทองหลวง แยกเมืองคง เมืองสะพาดที่ขึ้นกับ
 เมืองนี้มาแต่เดิมไปขึ้นเมืองคำทองหลวง

๓. ให้ตั้งเมืองมัน เป็น “เมืองสารวัน” ตั้งเพี้ยเอกราชา เป็นพระเอก
 ราชฯ เจ้าเมืองสารวัน

๔. โปรดเกล้าฯ ตั้งท้าวบุญจันทร์ บุตรพระเทพวงศา (ก่า) เจ้าเมือง
 เขมราชธานี เป็นพระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมราชฯ แทนบิดา แยกเมืองโขงเจียม
 (โขงเจียม) เมืองเสมียะขึ้นเมืองเขมราชฯ

ครั้นอยู่มา เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เห็นเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์
 ลดน้อยลง โดยแยกไปขึ้นกรุงเทพฯ บ้าง และหัวเมืองเอกอื่น ๆ ด้วยหลายเมือง
 จึงมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านแก่งน้อยในลำเซโดน เป็นเมืองคำทองน้อย ขึ้นเมือง
 นครจำปาศักดิ์

ครั้นอยู่มา เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) ชี้ข้างไปนาพลัดตกข้าง ข้างแพงเอา
 บอบช้ำ เลยป่วยเป็นโรคภายในมาตั้งแต่ครั้งนั้น และในปีนั้นเกิดเพลิงไหม้ใหญ่
 ในเมืองนครจำปาศักดิ์ บ้านเรือนราษฎรเจ้านายตายเสียหายไปในเพลิงแทบหมด
 ทั้งเมือง เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) จึงได้อพยพจากเมืองเก่าคันแกง (ตรงข้ามเมือง
 ปากเซปัจจุบัน) ลงมาตั้งที่ตำบลหินลวด ซึ่งเวลานี้เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ครั้นถึงสมัย

เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) พ.ศ. ๒๔๐๗ ย้ายจากเมืองเก่าหินลาดไปตั้งทางใต้ระหว่างโพนบกกับวัดละคร ริมฝั่งตะวันตกแม่น้ำโขง คือที่ตั้งเมืองนครจำปาศักดิ์ในปัจจุบัน

อาการป่วยของเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) แต่คราวตกข้างทรุดลง ครั้นถึงวันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด โทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) ก็พิราลัย ณ เมืองเก่าหินลาด อายุได้ ๖๓ ปี ครองเมืองได้ ๑๓ ปี มีบุตรชาย ๗ คน คือ เจ้าโสม เจ้าอินทร์ เจ้าคำใหญ่ เจ้าคำสุก เจ้าส่วย เจ้าน้อย และ เจ้าพรหม และบุตรหญิง ๗ คน คือ เจ้านางพิมพ์ (บางคนเรียกพิมพ์า) เจ้านางเข็ม เจ้านางหอม เจ้านางคำสิงห์ เจ้านางคำไซ เจ้านางคำแพง และเจ้านางดวงจันทร์ พร้อมกันก่อเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ ณ วัดไชยเมืองเก่าหินลาด ชาวเมืองเรียก "ธาตุเจ้าย่าหม่อม" มาตราบเท่าทุกวันนี้

จุลศักราช ๑๒๐๓ ปีฉลู ตรีศก (พ.ศ. ๒๓๘๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอุปราช (นาค) ผู้ซึ่งเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ให้เจ้าเสื่อ บุตรเจ้าอินทร์ หลานเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าแสนเป็นเจ้าราชวงศ์ เจ้าสาเป็นเจ้าราชบุตร ๒ คนนี้เป็นบุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค)

ในสมัยที่เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) ครองเมืองนครจำปาศักดิ์นี้ ได้มีเมืองตั้งขึ้นใหม่ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ๓ เมืองคือ

เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ยกกองทัพมาปราบเมืองเขมรตั้งทัพอยู่ที่เมืองอุดงมีชัย ก็ได้มีบัญชาสั่งเกณฑ์ทัพเมืองนครจำปาศักดิ์ลงไปช่วยปราบด้วย ครั้นทำศึกอยู่ราว ๘ เดือน กองทัพหลวงขาดเสบียง ท่านแม่ทัพจึงสั่งให้หลวงอาษาณรงค์เป็นข้าหลวงมาเกณฑ์เสบียงที่ตั้งอยู่ที่บ้านหนองอ้อม ได้ข้าวเปลือกไป ๒๐,๐๐๐ ถัง และในปีต่อมาเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ได้มีตราสั่งเมืองนครจำปาศักดิ์ จัดกำลังเมืองออกมาตั้งด่านรักษาช่องผ่านเขาบรทัด และให้เกลี้ยกล่อมครอบครัวเมืองตะโปน เมืองพิน เมืองหนองมาไว้ในเขตแขวงนครจำปาศักดิ์ด้วย

ฝ่ายเจ้าแก้ว บุตรเจ้าสุวรรณสาร หลานเจ้าโพธิสารบุตรเจ้าสร้อย-ศรีสมุทพุทธารงกูร ผู้เป็นเจ้าเมืองศิริจำบัง ได้เกลี้ยกล่อมเขมรปาดงมาได้เป็นอันมาก เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) จึงพาเจ้าแก้ว นักเมือง ลงไปกราบเรียนเจ้า

พระยาบดินทร์ฯ ที่เมืองอุดงมีชัย ก็มีบัญชาให้เจ้าแก้วคุมเขมรส่วยขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์แต่นั้นมา ครั้นต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้นักเมืองเป็นพระณรงค์ภักดีเจ้าเมือง ยกบ้านท่ากะสังเป็นเมืองเซลาเนา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ นักอินทร์ได้เป็นปลัดเมือง นักเด็กเป็นยกกระบัตรเมือง

ขณะนั้นพระศรีสุระ เจ้าเมืองเดชอุดมคนเก่า ไม่สมัครใจจะทำราชการอยู่กับเมืองศรีสะเกษจึงลงไปกราบเรียนเจ้าพระยาบดินทร์ ฯ ณ ประเทศเขมร เจ้าพระยาบดินทร์ฯ จึงมีบัญชากับเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) ให้แบ่งเขตนครจำปาศักดิ์เท่าที่เห็นควรให้แก่เจ้าเมืองเดชอุดมด้วย ครั้นเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) กลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว จึงได้แบ่งเขตแดนเมืองนครจำปาศักดิ์ตั้งแต่บ้านทัพสารตองแอกมาถึงฝั่งลำน้ำโดมใหญ่ แล้วยกบ้านดงกระชู (หรือไร่) ขึ้นเป็นเมืองบัวบุญทรริก คืออำเภอบุญทรริก จังหวัดอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้ ให้ท้าวโสเป็นพระอภัยวิเศษศรีวิเศษสงคราม เจ้าเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๐

และพร้อม ๆ กับตั้งเมืองเซลาเนาตั้งกล่าวมาแล้ว เจ้านครจำปาศักดิ์ขอยกฐานะบ้านห้วยทรายขึ้นเป็นเมืองโพนทอง (ติดกับทางหลวงสายไปปากเซ) ตั้งท้าวอินทร์นายควับ้านห้วยทรายเป็นที่พระอินทร์ศรีเชียงใหม่ และก็โปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

ครั้นอยู่มาเมื่อจุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอ โทศก (พ.ศ. ๒๓๙๓) เจ้าเมืองเดชอุดมกับเจ้าเมืองบัวบุญทรริกวิวาทกันเรื่องเขตแดน ชำระว่ากล่าวกันไม่ตกลง พอดีเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) มีราชการลงไปกรุงเทพฯ จึงได้นำเอาเจ้าเมืองทั้งสองลงไปพร้อมกัน พักอยู่ทำเนียบพระยามหาอำมาตย์ว่ากล่าวเรื่องเขตแดนกันยังไม่เสร็จ เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) ป่วยเป็นอหิวาตกโรคพิราลัยอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อวันแรม ๔ ค่ำเดือน ๔ ในศกเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าบุตร บุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) เป็นเจ้าอินทขิต (เจ้าอินทรชิต)* ที่ไปราชการกับบิดา เจ้าอินทขิตจึงได้ขอพระราชทานอัฐิบิดาขึ้นไปทำศพที่เมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

---

* ชื่อเขียนลับสนกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน-ราชวัช บุญโณท

เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) ครองเมืองได้ ๗ ปี อายุ ๗๖ ปี มีบุตรชาย ๖ คน คือ เจ้าราชวงศ์ (เสน) เจ้าราชบุตร (เสา) เจ้าโพธิสาร (หมี) เจ้าอินทชิต (บุตร) เจ้าคำสิงห์ และเจ้าคำน้อย และบุตรี ๔ คน คือ เจ้านางดวงจันทร์ เจ้านางอ้อม เจ้านางเจียม และเจ้านางเข็ม ในระหว่างนั้นยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ สวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๙๔

ถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์และหลวงศักดิ์เสนีพิทักษ์ เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดรายการและเร่งรัดเงินส่วยราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ ครั้ง พ.ศ. ๒๓๙๕ เจ้าอุปราช (เสื่อ) เมืองนครจำปาศักดิ์ป่วยถึงอนิจกรรม หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์จึงพาเจ้าบัว (บุตรเจ้านุ) กับเจ้าราชวงศ์ (เสน) เจ้าโพธิสาร (หมี) เจ้าแสง บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) คุมเครื่องยศเจ้าอุปราช (เสื่อ) และเงินส่วยช่วยราชการลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าบัวเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่ยังไม่ทันได้รับพระราชทานหัตถ์สัญญา เจ้าบัวก็ป่วยถึงแก่อนิจกรรมอยู่ ณ บ้านแสง ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานผ้าขาวเงินปิดทำบุญอุณาปนกิจศพเจ้าบัวตามพระราชประเพณีเมืองขึ้น

ฝ่ายเจ้าราชวงศ์ (เสน) กับเจ้าแสง ซึ่งกันจะขอเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ต่างกล่าวโทษซึ่งกันและกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์กลับไปถามความสมัครใจและจัดราชการร่วมกับหลวงศักดิ์เสนีพิทักษ์อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีกวาระหนึ่ง

เมื่อข้าหลวงทั้ง ๒ นี้ไปจัดราชการอยู่ที่นครจำปาศักดิ์ได้สัก ๒ ปี คือ พ.ศ. ๒๓๙๖ เจ้านายท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์มีบอกกล่าวโทษหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์และหลวงศักดิ์เสนีพิทักษ์ ว่ายกยอกเอาราชพัสดุเงินทองและเรียกค่าธรรมเนียมฐานสมัครเป็นเงินหลาย ๑๐ ซึ่งเป็นประโยชน์ส่วนตัว ราษฎรได้รับความเดือดร้อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีหัตถ์ตราสั่งให้ข้าหลวงทั้ง ๒ กลับกรุงเทพฯ และให้นำตัวเจ้าคำใหญ่ บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เจ้าจู บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ด้วย

เมื่อข้าหลวงทั้ง ๒ มาถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ชำระความตามที่ทำพญาเมืองนครจำปาศักดิ์บอกฟ้องกล่าวโทษมานั้น ได้ความเป็นสัตย์ตามที่โจทก์กล่าวหา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถอดหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ และหลวงศักดิ์เสนาพิทักษ์ และให้คืนทรัพย์สิ่งของที่รีดไถเข้ามา ตระเวนทั้งทางน้ำและทางบก ๓ วัน แล้วลักหน้าริบราชบาตรทั้งสิ้น ให้ท้าวเพี้ยผู้ใหญ่คุมสิ่งของเงินทองที่ ๒ ข้าหลวงโปรดไถมานั้น คืนแก่เจ้าของเดิมเจ้าทุกซั้งสิ้น

ครั้นปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ (พ.ศ. ๒๓๕๙) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าคำใหญ่เป็น “เจ้ายุติธรรมสุนทร” เป็นเจ้าครองนครจำปาศักดิ์สืบไป โปรดฯ ให้ตั้งเจ้าจูเป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าหมี บุตรเจ้าราชวงศ์ (เกษ) เป็นเจ้าราชวงศ์ ให้เจ้าอินทชิต (บุตร) บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) เป็นเจ้าราชบุตร ให้เจ้าสุริยะ (บัง) น้องเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้าศรีสุราช ตำแหน่งผู้ช่วยเจ้าเมืองรับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

ครั้นปีมะเมีย แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ เจ้านครจำปาศักดิ์ (คำใหญ่) พิราลัยอายุได้ ๒๘ ปี ครองเมืองได้ ๓ ปี มีบุตร ๒ คน ชื่อ เจ้านางคำผิว เจ้านางมาลา และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอุปราช (จู) รักษาราชการแทนเจ้านครจำปาศักดิ์ไปก่อนยังหาทันได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ไม่

เจ้าเดิมแต่เจ้าอุปราช (จู) ได้บังคับว่าราชการเมืองมานั้น ไม่เป็นที่พอใจของแสนท้าวพญาราษฎรเมืองนครจำปาศักดิ์ มีผู้ทำเรื่องราวกล่าวโทษเจ้าอุปราช (จู) ไปยังกรุงเทพฯ จนต้องโปรดฯ ให้มีตราพระราชสีห์ไปถึงเจ้าพระยากำแพงสงคราม (แก้ว) ซึ่งตั้งกองสักเลกอยู่ที่เมืองโยธินธรนั้นให้พิจารณาเลือกหาบุตรหลานเจ้านครจำปาศักดิ์เก่า เห็นสมควรว่าใครจะได้ดำรงเจ้านครจำปาศักดิ์สืบต่อเจ้าพระยากำแพงสงคราม (แก้ว) จึงมีบอกกราบทูลขอตั้ง “เจ้าคำสุก” บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์สืบไป

ครั้นจุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าคำสุกเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์มีราชทินนามว่า “เจ้ายุติธรรมธรร” อันเป็นต้นสกุล ณ จำปาศักดิ์ สืบมาจนเท่าทุกวันนี้ ส่วนเจ้าอุปราช (จู) แพ้ความ จึงโปรดฯ ให้เอาตัวไว้ที่กรุงเทพฯ โปรดฯ ให้เจ้าแสง บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าหน่อคำ บุตรเจ้าเสื่อ หลานเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เป็นเจ้าราชวงศ์

ฝ่ายทางเมืองอุบลราชธานีตั้งแต่พระพรหมราชวงศ์ (กุดทอง) เจ้าเมืองอุบลฯ ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ยังไม่มีเจ้าเมือง จนถึง พ.ศ. ๒๔๐๙ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าหน่อคำ เจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอุบลราชธานี มีราชทินนามว่า เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพิมพ์สาร (บัวระพันธ์) บุตรเจ้านุดหลานอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์สืบแทนต่อไป และใน พ.ศ. ๒๔๐๙ นี้ รัฐบาลฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อนได้จัดให้ร้อยเอก ดูดาร์ท เดอ ลาเกอร์ เป็นหัวหน้าคณะเดินสำรวจภูมิประเทศในลำแม่น้ำโขง และได้มาแวกที่เมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย

พ.ศ. ๒๔๑๐ เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร-คำสุก) ได้มีบอกกราบทูลขอตั้ง "บ้านผ่านสองนาง" ขึ้นเป็นเมืองกุสุมาคีรี ตั้งทิศโมกข์เป็นพระนรินทร์ภักดี เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๑๒ ท้าวเชียงเกษ บ้านโสังใหญ่ แขวงเมืองคำทองใหญ่รวบรวมครอบครัวได้หลายร้อยหลังคาเรือน ขอสมัครขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์จึงขอพระราชทานตั้งบ้านโสังใหญ่เป็นเมืองสุวรรณคีรี ตั้งท้าวเชียงเกษเป็นที่พระสุริยวงศา เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

ครั้นถึงเดือน ๖ ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) เจ้าอุปราช (แสง) ถึงแก่อนิจกรรม จึงโปรดเกล้าฯ เลื่อนเจ้าราชวงศ์ (บัวระพันธ์) เป็นเจ้าอุปราชแทน ให้เจ้าจุ่น บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าราชวงศ์แทน ต่อมาเจ้าราชบุตร (อินทขิต) มีความผิดบอกลงลงมากกรุงเทพฯ ถอดเสียแล้วกักตัวไว้ที่กรุงเทพฯ จึงโปรดฯ ให้เจ้าศรีสุราช (คำพันธ์) บุตรอดีตเจ้าอุปราช (เสือ) เป็นเจ้าราชบุตรแทน

ในปี พ.ศ. ๒๔๑๓ นี้ เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร) ลงไปเฝ้ากราบทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเบี้ยเลี้ยงและโปรดฯ ให้เบิกข้าว เบิกปิ่น เบิกน้ำเป็นที่สพพระราชอัชฌาสัย เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร) ปกครองบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตั้งอยู่ในความยุติธรรม ตั้งพระทัยในราชการบ้านเมืองเป็นอย่างดีและซื่อสัตย์สุจริต วันพระ ๘ คำ ๑๕ คำ รักษาศีล

พึงธรรมชาติเป็นตัวอย่างแก่เจ้านายข้าราชการ และออกหมายประกาศให้เจ้านายท้าวพญาข้าราชการประชาราษฎร์ให้เว้นป่าณาติบาต ตั้งแต่นั้นมาบ้านเมืองก็ร่มเย็น ฝนฟ้าโภชนาอาหารเต็มบริบูรณ์ตามโบราณราชประเพณีมาแต่ก่อน และในศกนี้ ท้าวทิดภูมิ บ้านบึงจวงแดนเมืองคงเมืองสะพาดแขวงเมืองคำทองหลวง ขอสมัครมาขึ้นนครจำปาศักดิ์ จึงกราบทูลขอตั้งบ้านบึงจวงเป็นเมืองวาปีไพรบูรณ์ ตั้งท้าวทิดภูมิเป็นพระพิศาลสุรเดช เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ ก็ทรงโปรดอนุวัติตามที่ขอ

พ.ศ. ๒๔๑๗ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้ขอพระราชทานตั้งบ้านแก่งไม้เขี้ยะในครองจำป๋องโขงตะวันออกเป็นเมืองมธูรสาผล ขอให้ท้าวสิงห์ ชาวเมืองตะโปนซึ่งเกลี้ยกล่อมมาได้เป็น "พระจันทร์ศรีสุราช" เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ และในปีต่อมาเจ้านครจำปาศักดิ์ได้ขอตั้งบ้านท่าค้ำขึ้นเป็นเมืองอุทุมมธรา ขอให้เจ้าอ้นบุตรเจ้าแก้ว หลานเจ้าสุวรรณสารเชื้อแถวเขมรเป็นที่ "พระสุริยวงศา" เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์

ในศกเดียวกันนี้ เจ้านครจำปาศักดิ์ขอตั้งขุนโยธาภักดี ชาวเมืองแก่นท้าว ซึ่งตั้งบ้านเมืองอยู่ดอนสะแบงแขวงเมืองแสนปางฝ่องโขงตะวันออกเป็นที่พระกำแหงพลศักดิ์ภักดี เจ้าเมือง ตั้งเพี้ยเมืองแสน เมืองเชียงแตงเป็นอุปฮาด ให้ทิดพิลาเป็นราชวงศ์ ให้ทิดพรหมเป็นราชบุตร ยกบ้านดอนสะแบงเป็นเมืองสุตนคร ขึ้นนครจำปาศักดิ์อีกเมืองหนึ่ง

ในจุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) นี้ นายจันทิมอช้าง นายทัตความัญช้าง อยู่บ้านท่ากว้างแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ คล่องได้ช้างพลายเผือก ๑ เชือก สูง ๔ คอกคืบ ได้มาจากป่าดงชะมูม แขวงเมืองเสียมโบก (ใต้แก่งหลี่ผี) เป็นเชือกแรก เจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้าอุปราช (บัวระพันธ์) เจ้านายท้าวพญานำช้างพลายเผือกพร้อมด้วยต้นไม้เงินทอง เครื่องราชบรรณาการ เงินส่วยช่วยราชการนำไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้สมโภชตามพระราชพิธีเสร็จแล้ว พระราชทานนามช้างเผือกนั้นว่า "พระเสวตร์วรลักษณ" แล้วพระราชทานตราวัชรภรณ์ชั้น ๔ เลื่อเยียรบับ ๑ เลื่อผ้ากราบ ๑ ฯลฯ แก่เจ้ายุติธรรมธร เจ้านครจำปาศักดิ์เพราะเป็นผู้มีความชอบทั้งกอปรด้วยเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีต่อ

กรุงเทพฯ เอาใจใส่ต่อราชการแผ่นดิน บ้านเมืองเป็นปรกติสุขเรียบร้อยตลอดมา ส่วนนายจันทิหมอช้างโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นขุนบริบาลคชคุณ นายตัดความข้างเป็นหมื่นอนุกุลคชภพ พระราชทานเสื้อผ้าเงินตราตามสมควรแล้วพากันกราบถวายบังคมลากลับ เมืองนครจำปาศักดิ์

ครั้นปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) เจ้าอุปราช (บัวระพันธ์) ถึงอนิจกรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าราชบุตร (เจ้าศรีสุราชคำพันธ์) บุตรเจ้าอุปราช (เสื่อ) เป็นเจ้าอุปราชแทน ให้เจ้าธรรมานุรุช บุตรเจ้าอินทร์ หลานอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้าราชบุตร และโปรดตั้งให้เจ้าคำหมุน น้องเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เป็นเจ้าราชภาคิไนย และให้เจ้าปุย บุตรเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เป็นเจ้าราชสัมพันธวงศ์

ครั้นปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) นายหนูหมอช้าง นายสีดาความข้าง อยู่เมืองกุสุมาคีรี คล่องได้ช้างพลายเผือกมาแต่เขาวง แขวงช่าระแต สูง ๒ ศอก ๔ นิ้ว เจ้านครจำปาศักดิ์แสนท้าวพญาพร้อมกันนำช้างพลายเผือกเอกตัวที่ ๒ จัดให้สื่อคำหาญ นายไพร่เป็นหัวหน้ากองช้าง พร้อมด้วยต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการ เงินส่วยช่วยราชการลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ พระมหานครตามราชประเพณี ต่อมาเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชแล้ว พระราชทานนามช้างว่า พระเสวตร์สกลวโรภาส และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้นายหนูหมอช้างเป็นขุนเสวตร์คชสาร ตั้งนายสีดาความข้างเป็นหมื่นประสานคช-ประสม พระราชทานเงินตราเสื้อผ้าตามสมควร

ใน พ.ศ. ๒๔๒๒ นี้เจ้านครจำปาศักดิ์ขอตั้งเมืองใหม่ขึ้นอีก ๒ เมือง คือ เมืองวารินช่าราบ และเมืองสะพังภูผา

เฉพาะเมืองวารินช่าราบนั้น เดิมหลวงชำนาญไพรสณฑ์ (แดง) บุตรพระเทพวงศา (กำ) เจ้าเมืองเขมราฐธานี แสดงตัวแลกและครอบครองไพร่พลมาขอสมัครขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์โดยขอยกฐานะ “บ้านนาจอ่นจ”^๑ ขึ้นเป็น “เมืองวารินช่าราบ” ขอให้หลวงชำนาญไพรสณฑ์เป็นพระกำจรงจตุรงค์ เจ้าเมือง ตั้งท้าว

^๑ อยู่ในท้องที่อำเภอโขงเจียมปัจจุบัน อำเภอวารินช่าราบที่ตั้งบ้านค่าน้ำแซบเดี๋ยวนี้ ขอยืมชื่อมาตั้งทีหลัง

ไชยบุตรพระเทววงศา (บุญเข้า) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสิทธิจางวาง (อุทา) บุตร
ท้าวโสดาเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวจันบุสม (อา) บุตรเพี้ยพรหมมหาชัยเป็นราชบุตร

ส่วนเมืองสะพังภูพานั้น ขอยกฐานะบ้านห้วยหินโกขึ้นเป็นเมืองสะพัง
ภูผา ให้พระอุทัยราชา (ทัน) เป็นพระราชฤทธิบริรักษ์ เจ้าเมือง ขอตั้งท้าว
ศรีวราช (ยง) เป็นอุปฮาด ตั้งหลวงเสนาสงคราม (พา) เป็นราชวงศ์ ตั้งหลวง
รามภักดี (ทองดี) เป็นราชบุตร ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

เมื่อพระราชฤทธิบริรักษ์ เจ้าเมืองสะพังภูผาซึ่งได้แอบเอาชื่อบ้านห้วย
หินโกอันเป็นเขตแขวงของเมืองสีทันดรมาก่อน มาขึ้นนครจำปาศักดิ์แล้วนั้น ก็
ทำให้เขตแขวงเมืองสีทันดรลดเหลือน้อยลง

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ พระอภัยราชวงศาเจ้าเมืองสีทันดร ซึ่งแยกไป
ขึ้นกรุงเทพฯ แต่สมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงมีบอกแต่ง
ให้ท้าวสุริยวงศา กรมการที่อยู่บ้านจันถือเข้ามาร้องยังกรุงเทพฯ โดยขอตั้งบ้าน
จันขึ้นเป็นเมือง ขอให้ท้าวสุริยวงศาเป็นเจ้าเมือง และโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะ
บ้านจันขึ้นเป็น "เมืองมูลป่าโมกข์" ให้ท้าวสุริยวงศาบุตรท้าวศรีวราชเป็นพระ-
วงศาสุรเดช เจ้าเมืองขึ้นเมืองสีทันดร

ครั้นเมื่อพระวงศาสุรเดชกลับถึงบ้านเมืองแล้ว ตำแหน่งกรมการเมือง
ยังว่างอยู่ จึงมีบอกกราบทูลขอตั้งท้าวสุริยะ บุตรพระอภัยราชวงศาเป็นอุปฮาด
ให้ท้าวสีทราช บุตรเจ้าจิตตราชเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวจันทเสนาบุตรท้าววรบุตร
เป็นราชบุตร ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ เมืองสีทันดรจึงมีเมืองขึ้นแต่นั้นมา

อนึ่ง ในปีนี้หลวงมหาตไทย กรมการเมืองเดชอุดมได้พาครอบครัว
ตัวเล็ก ซึ่งตั้งอยู่บ้านจันลานาโดมแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ มาขอขึ้นเมืองนคร
จำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ได้ตั้งให้หลวงมหาตไทยเป็นพระรัตนเชื่อนขันธุ์ (ขัน
ประทวน) นายกองส่วย และในปีเดียวกันนี้เจ้านครจำปาศักดิ์จึงได้กราบทูลขอ
ตั้งบ้านจันลานาโดมเป็นเมืองโดมประดิษฐ์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
พระรัตนเชื่อนขันธุ์เป็นพระดำรงสุริยเดชเจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์

ฝ่ายท้าวเลื่อน บุตรผู้ช่วยเจ้าเมืองสาร์วัน กับท้าวจันทรชมภู ท้าว
อินทะแสง กรมการเมืองสาร์วันอยู่บ้านคำแก่งเล็ด แขวงเมืองสาร์วันสมัคร
ขอมาทำราชการกับเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์จึงขอตั้งบ้านคำแก่งเล็ด
เป็นเมืองสุตวาริ ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์อีกเมืองหนึ่ง

ครั้นปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี แต่เมื่อยังเป็นพระยาศรีสิงหเทพ (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ และมีข้าหลวงรองพร้อมด้วยข้าราชการหลายนายไปกำกับรักษาราชการประเทศราช และหัวเมืองขึ้นทางหัวเมืองตะวันออก ตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

นับตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปกำกับราชการหัวเมืองตะวันออกแล้ว เมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอุบลราชธานี อันเป็นเมืองพี่เมืองน้องกันมาช้านาน ก็ได้ร่วมสมัยการปกครองเริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๒๕ เป็นต้นไป ส่วนประวัติละเอียดเมืองอุบลฯ จะได้กล่าวในบทต่อไป ในระหว่างนี้การปกครองหัวเมืองฝ่ายตะวันออก โปรดเกล้าฯ อนุโลมให้เป็นไปตามประเพณีดั้งเดิมต่อไปก่อน จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราจัตราราชการส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยให้รวมหัวเมือง เอก โท ศรี จัตวา เข้าด้วยกัน แล้วจัดแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ กองใหญ่ โดยให้มีข้าหลวงที่โปรดเกล้าฯ ส่งออกไปจากกรุงเทพฯ กำกับการปกครองกองละ ๑ คน ให้มีข้าหลวงใหญ่กำกับว่าราชการหัวเมืองทั้ง ๔ กองตั้งอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ คน ทะนุบำรุงต่างพระเนตรพระกรรณให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น หัวเมืองทั้ง ๔ กองนั้นคือ

๑. หัวเมืองลาวตะวันออก มีเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๓๗ หัวเมือง

๒. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๔๑ หัวเมือง

๓. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีเมืองหนองคายเป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๕๒ หัวเมือง

๔. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง มีเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๑๙ หัวเมือง

ในกลางปี พ.ศ. ๒๔๓๓ (ร.ศ. ๑๐๙) นี้ โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ย้ายไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลเขมร

แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร^๑ มาดำรงตำแหน่งอธิบดีข้าหลวง^๒ หัวเมืองลาวกาว ประทับที่เมืองอุบลราชธานี

ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกันกรณีดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยฝรั่งเศสอ้างว่า ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของญวนและเขมรมาก่อน เมื่อญวนและเขมรตกไปเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ก็ชอบที่ดินแดนดังกล่าวจะต้องตกไปเป็นของญวนและเขมรด้วย ฝ่ายไทยไม่ยอมเพราะถือว่าเป็นดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ไทยปกครองมาช้านานหลายแผ่นดินแล้ว ทางฝรั่งเศสก็จะเอาให้ได้ ในที่สุดก็เกิดสู้รบกันขึ้น ฝรั่งเศสได้ส่งกำลังทหารทั้งฝรั่งเศส ปนแซมมอรอคโคและทหารญวนทหารเขมรบุกรุกขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง มารบกันหนักที่แก่งหลี่ผี เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ที่อยู่หน้าด่านสำคัญ ก็ได้ช่วยเหลือข้าหลวงต่างพระองค์และแม่ทัพไทยจัดเกณฑ์ไพร่พลเสบียงอาหารศาสตราวุธให้แก่กองทัพไทยทำการสู้รบฝรั่งเศสเป็นสามรถ ต่างฝ่ายต่างก็ล้มตายลงไม่น้อย กรณีพิพาทดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนี้ ยุติลงตามสัญญาสงบศึกไทยกับฝรั่งเศสฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ คือไทยยอมสละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ก็แปลว่าหัวเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ทั้งหมดที่อยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตะวันออกก็ตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศส คงเหลือแต่ตัวเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ที่อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเท่านั้น

ครั้นเมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม ศกเดียวกัน หลังจากที่ไทยกับฝรั่งเศสลงนามสัญญาสงบศึกฉบับดังกล่าวได้ ๑๐ วัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จนิวัติสู่กรุงเทพมหานครไปดำรงตำแหน่งอธิบดีศาลรับสั่งพิเศษ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งศาลพิเศษขึ้นโดยเฉพาะ เรื่องฝรั่งเศสหาว่า พระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงของไทยยิงนายโกรสกุยแรง ที่แก่งเจ๊กตาย แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม-

^๑ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ

^๒ ต่อมาโปรดฯ ให้เรียก ข้าหลวงต่างพระองค์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ

หลวงสรรพสิทธิประสงค์^๑ มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกาวต่อไป เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ก็ได้ปฏิบัติตามหน้าที่ราชการมาด้วยดี

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลฯ ได้ไม่นานนัก หมอและควาญช้างทางเมืองสุวรรณภูมิคล้องได้ช้างพังเผือกที่แขวงเมืองอัตตะปือสูง ๓ ศอก ๖ นิ้ว เมื่อเดินช้างมาถึงเมืองอุบลฯ ปرنปรือฝึกเชื่องคุ้นดีแล้ว ก็โปรดฯ ให้ส่งช้างพังเผือกนั้นลงไปทูลเกล้าฯ ถวายที่กรุงเทพฯ ดังนั้นช้างเผือกที่คล้องได้ไปจากเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์จึงเป็นเชือกที่ ๓ ล้วนแต่จับได้ในสมัยเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ทั้งสิ้น

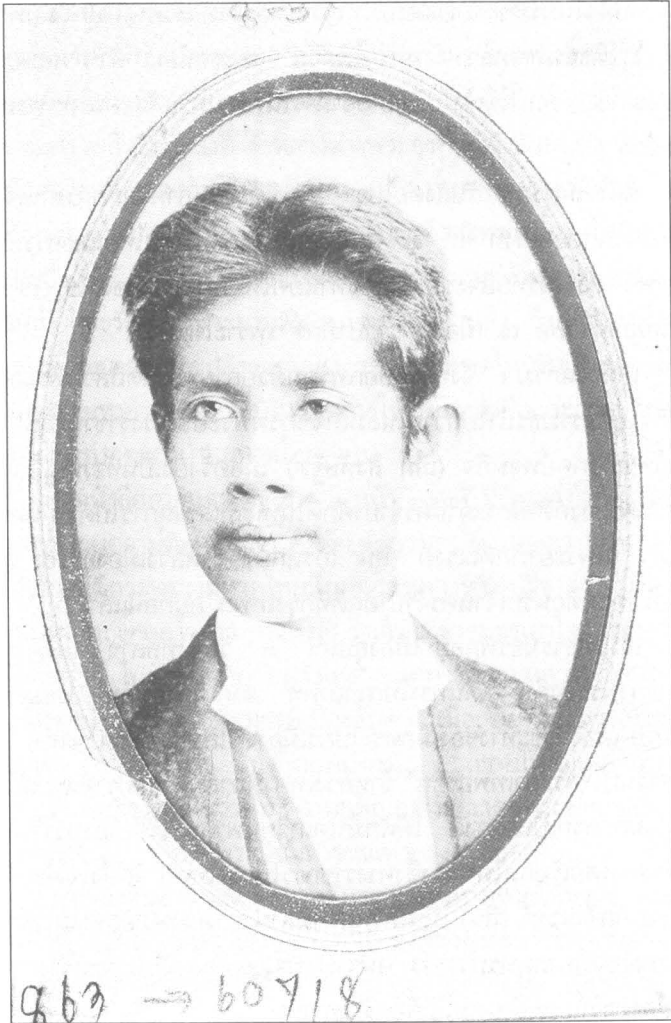
ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ โปรดรับสั่งให้มีสารตราให้เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ขึ้นมาเฝ้า และเพื่อการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราช เสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาสยุโรป และนำเครื่องราชบรรณาการลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพมหานครด้วย จะเลยเล่าประวัติเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) อันเป็นต้นตระกูล ณ จำปาศักดิ์ละเอียดสักหน่อย เพราะท่านผู้นี้มีชีวิตอันน่าสรรเสริญ มีความซื่อสัตย์มั่นคงฝักฝ่ายข้างเมืองไทยอยู่มาก ทั้งจะได้เป็นอนุสรณ์แก่นุตรหลานของท่านจะได้ทราบความเป็นมาแต่อดีตด้วย

เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ไปราชการคราวนี้ ได้นำเอาบุตร ๓ คน คือ เจ้าหุ้ย เจ้าเบง และเจ้าอู๋ ไปด้วย เมื่อมาถึงเมืองอุบลฯ ได้นำบุตรทั้ง ๓ เข้าเฝ้าเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ พร้อมด้วยเจ้าราชภาคิไนย (คำหมูน) ซึ่งเป็นน้องของท่าน และท้าวบุญเพ็ง^๒ บุตรเขยซึ่งไปรับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์

^๑ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าเมืองยาเธอ กรมหมื่นฯ

^๒ บุตรเจ้าราชบุตร (คำ ต้นตระกูล บุตรีโบล) เมืองอุบลฯ และหลานราชบุตร (ส่วย) ต่อมาท้าวบุญเพ็งได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระอุบลกิจประชากร กรมการเมืองผู้ใหญ่ อุบลฯ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ

เสด็จในกรมฯ รับสั่งถามว่า “เจ้าจะเอาบุตร ๓ คนนี้ไปกรุงเทพฯ ด้วยหรือ” เจ้ายุติธรรมธรทูลว่า “จะเอาไปด้วย และขออน้อมเกล้าฯ ถวายฝากฝังขอให้บุตร ๓ คนนี้ได้เข้าไปศึกษาวิชาการในพระนครแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ”

เสด็จในกรมฯ รับสั่งต่อไปว่า “ยินดีด้วย. สำหรับเจ้าเบงกับเจ้าอูยให้นำถวายตัวในกรมตำรวจฯ ให้ ๒ คนนี้อยู่เล่าเรียนหนังสือไทยและการปกครองที่กรุงเทพฯ ส่วนเจ้าหุยจะขอพระราชทานยศให้เป็น ‘เจ้าราชดำนัย’ กลับมารับราชการอยู่กับเจ้าพ่อ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เพราะโตแล้ว”

เสด็จในกรมฯ จึงทรงมีบอกพร้อมด้วยลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์แล้วมอบให้เจ้ายุติธรรมธรนำไปถวายในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^๑ และรับสั่งให้พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงห์ขจืด) เมื่อครั้งยังเป็นหัวหนุ่เล็ก เลขานุการส่วนพระองค์ติดตามเจ้านครจำปาศักดิ์ในหน้าที่เลขานุการไปด้วย นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้พระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ เดินทางล่วงหน้าไปคอยต้อนรับเจ้านครจำปาศักดิ์ที่กรุงเทพฯ อยู่ก่อนแล้ว

เจ้ายุติธรรมธรพักอยู่ที่เมืองอุบลฯ ๓ วันจึงทูลลาฯ เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ เดินทางไปกรุงเทพฯ จากเมืองอุบลฯ โดยผ่านเมืองศรีสะเกษ-เมืองสังขะทางช่องเม็กตรงไปยังเมืองศรีสะเกษ-อรัญประเทศ เมื่อถึงเมืองปราจีนบุรี พระยาเทพอรชุน^๒ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนฯ ได้ไปต้อนรับให้ความสะดวกเป็นอย่างดี ได้พักม้าโคเกวียนพาหนะไว้ที่เมืองปราจีนบุรีแล้วจึงได้เดินทางโดยเรือกลไฟหลวงซึ่งทางราชการในกรุงเทพฯ จัดส่งไปคอยต้อนรับโดยพระยาภักดีณรงค์ (สิน) เป็นผู้นำไปตามลำน้ำบางปะกงออกทะเล เข้าปากน้ำเจ้าพระยาผ่านเมืองสมุทรปราการ เพราะการคมนาคมสมัยนั้นระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือต้องเดินทางนั้น

^๑ เมื่อครั้งเป็นพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเวลานั้น

^๒ เมื่อครั้งยังเป็นพระยารเดชศักดิ์ดาฐ (เจ๊ก จารุจินดา)

เมื่อถึงกรุงเทพฯ แล้วพระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม (ชม สุนทรราชุน)^๑ ไปคอยต้อนรับที่ท่าช้างวังหลวง แล้วนำไปพัก ณ บ้านขุนมหาวิชัยที่หัวลำโพง วันต่อมาเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้นำไปบอกและลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์พร้อมด้วยบุตร ๓ คนเข้าเฝ้า ถวายตัวต่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาสุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเวลานั้น อติตสมเด็จพระเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงต้อนรับ ปราบครุฑเป็นอันดี แล้วทรงรับเจ้าเบงและเจ้าอู๋ ตามที่ข้าหลวงต่างพระองค์ทรง ผ่าฝิ่งมา และรับสั่งให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เล็ง วีรยศิริ) เมื่อครั้งเป็น พระยาสุทนต์พจนการ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยรับเจ้าเบง เจ้าอู๋ ไป อยู่กับพระยามหาอำมาตย์ฯ ที่บ้าน จัดการให้เรียนหนังสือและภาษาไทยเพิ่มเติม และอบรมการปกครองฝ่ายมหาดไทยต่อไป

ในหนังสือ*สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุทนต์พจนการ* ภาค ๑ หน้า ๒๙๓^๒ มีเรื่องเกี่ยวกับเจ้ายุติธรรม- ธรตามกระบวนความตอนหนึ่งว่า “เจ้ายุติธรรมธรได้แสดงความโหม่นสัดอดีต สมเด็จพระเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ถูกกรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อครั้งเป็น ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวท้าว ทรงสงสัยว่าเจ้ายุติธรรมธรเอาใจออกหากสมเด็จพระ- เจ้าอู๋หั่ว ไปฝักฝ่ายอยู่กับฝรั่งเศส แต่การที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรง ระแวงนี้ทราบไปถึงเจ้ายุติธรรมธรที่เมืองอุบลฯ เมื่อเจ้ายุติธรรมธรเข้ามาราชการ ที่กรุงเทพฯ คราวดังกล่าว จึงได้นำเอาบุตรทั้ง ๓ ถวายในสมเด็จพระยา- ตำราฯ ไว้ เพื่อทรงให้เห็นว่ายังมีความกตัญญูถึงพระเดชพระคุณ ของพระบาท- สมเด็จพระเจ้าอู๋หั่ว องค์พระปิยมหาราชแห่งกรุงสยามอยู่”

ฝ่ายเจ้าหยุย สมเด็จพระเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงขอพระราชทาน บรรดาศักดิ์ให้เป็น “เจ้าราชดน้อย” ตำแหน่งผู้ช่วยราชการในจ้านครจำปาศักดิ์ ตามไปบอกข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงขอมมาแต่ ร.ศ. ๑๑๖ เป็นต้นไป เมื่อเจ้า- ยุติธรรมธรเสร็จราชการ เจ้าราชดน้อย (หยุย) ก็ได้กลับไปรับราชการช่วยเจ้าพ่อ- ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ต่อไป

^๑ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี

^๒ สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๙

ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดทางรถไฟไปยังเมืองนครราชสีมาเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ ซึ่งทางรถไฟสายเหนือหรือสายตะวันออกเฉียงเหนือไปนครราชสีมา นั้น เริ่มสร้างขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงชูดินก่อนพระฤกษ์ครั้งแรกที่หัวลำโพงเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ โดยบริษัทอังกฤษเป็นผู้ยื่นประมูลรับเหมาก่อสร้างได้เวลานั้น มีสเตอร์ เค. เบิธ ชาวเยอรมันเป็นเจ้ากรม (อธิบดี) รถไฟ จ้างนาย เอส. เกิช เป็นนายช่างใหญ่และจ้างนายแอล. ไวลเลอร์ เป็นผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มีสเตอร์เค. เบิธ ดำรงตำแหน่งอยู่ไม่ถึง ๓ ปี ดีก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯ ตั้งนาย เอส. เกิช เป็นเจ้ากรมรถไฟแทนเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ สังกัดกระทรวงโยธาธิการเวลานั้น กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

เปิดการเดินรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ-อยุธยา (กม. ๗๒) เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ จากสถานีอยุธยา-แก่งคอย (กม. ๑๒๕) เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๐ และจากสถานีแก่งคอย-นครราชสีมา (กม. ๒๖๔) เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๓

ทางกระทรวงมหาดไทยได้อัญเชิญให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเสด็จประทับ ณ เมืองนครราชสีมา ตลอดจนข้าราชการเจ้าเมืองและเจ้าเมืองขึ้นในหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือไปคอยต้อนรับเสด็จพระราชดำเนินจงพร้อมกัน ส่วนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จนิวัติสู่กรุงเทพฯ แต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ แล้ว พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงรองเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสืบแทนต่อไป

เฉพาะเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าอุปราชา (คำพันธ์) เป็นผู้แทนเจ้านครจำปาศักดิ์ เพราะเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ชรามาก ไม่สามารถจะมาในการรับเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ได้ พร้อมด้วยพระอุบลกิจประชากร (เมื่อครั้งเป็นท้าวบุญเพ็ง)

เจ้าอุปราชา (คำพันธ์) ได้นำเอาเจ้าเหลี่ยม (บุตร) กับเจ้าคำแสน (หลาน) เพื่อถวายตัวต่อข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เมืองนคร-

ราชสีมา นั้นเอง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงรับสั่งให้เจ้าอุปราช (คำพันธ์) นำบุตรและหลานทั้งสองคนนี้ถวายตัวในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินคราวนั้นด้วย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงฯ ก็ทรงรับไว้และได้ทรงมอบให้พระยามหาอำมาตยาฯ ไปจัดการอบรมเช่นอย่างเจ้าเบง เจ้าอูย ต่อไป

เมื่อเสร็จการรับเสด็จทรงเปิดทางรถไฟแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาเจ้านาย เจ้าเมือง และเจ้าเมืองขึ้นตลอดจนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบรมโอรสาธิราชฯ ๑๑ กรุงเทพรฯ อีก เจ้าอุปราช (คำพันธ์) และพระอุปถัมภ์ประจำการก็ได้ไปในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพฯ นี้ด้วย เสร็จแล้วจึงได้กราบถวายบังคมลากลับเมืองนครจำปาศักดิ์

ต่อมาทางการเห็นว่า เจ้าเหลียมและเจ้าคำแสนพอจะรับราชการได้แล้ว กระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งเจ้าเหลียมไปรับราชการ ณ มณฑลอุบลราชธานี เป็นนายอำเภอคำเขื่อนแก้วในสมัยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล เจ้าเหลียมรับราชการอยู่ได้ ๒-๓ ปีก็จำเป็นต้องออกจากราชการกลับไปอยู่เมืองนครจำปาศักดิ์และถึงแก่กรรมที่นั่น ส่วนเจ้าคำแสนได้ทราบว่าการกระทรวงมหาดไทยจัดส่งไปเป็นนายอำเภอทางหัวเมืองเหนือ เลยไม่ปรากฏว่ายังมีชีวิตอยู่หรือประการใดจนบัดนี้

หลังจากการปราบกบฏผีบาบผีบุญแล้ว เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) พิรลัยด้วยโรคชรา เมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๐ คำนวณอายุได้ ๗๙ ปี ขึ้นครองนครจำปาศักดิ์ เมื่ออายุ ๔๑ ปี อยู่ในราชการถึง ๓๘ ปี นับว่าเจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ผู้นี้ได้เอาใจใส่ปฏิบัติหน้าที่ราชการบ้านเมือง มีความซื่อสัตย์ต่อประเทศไทยและพระบรมราชวงศ์จักรีอย่างดียิ่ง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง-

---

* สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายมหาวชิรุณหิศ สวรรคตเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ พระชันษา ๑๗ ปี ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายพระองค์แรกในสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

สรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงอาลัย และได้ทรงอาราธนาเจ้าพระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้น พร้อมด้วยนายร้อยตรีขุนประดิษฐ์ยุทธการ (พรหม) เป็นข้าหลวง นำเครื่องไทยทานและศิลาหน้าเพลิง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานมาเป็นผู้นำไปจัดการพระราชทานเพลิงศพเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ นับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงสุดที่พระมหากษัตริย์ไทยจะพึงประทานแก่เจ้าประเทศราช ส่วนหน้าที่ราชการทรงมีท้องตรามณฑลส่งไปมอบให้เจ้าอุปราช (คำพันธ์) เป็นผู้รักษาราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ ยังมีได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์แทน

เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) มีภรรยาทั้งสิ้น ๘ คน และมีบุตรธิดาทั้งสิ้นรวม ๑๓ คน คือ

ภรรยาที่ ๑ เจ้านางพิมพ์ มีบุตรธิดา ๕ คน ตามลำดับพี่น้องดังนี้

๑. เจ้าบุญ โปรตเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ มีภรรยาชื่อหม่อมสาทราย^๑ ไม่มีบุตร เจ้าบุญถึงแก่กรรมด้วยโรคคั่งจริต

๒. เจ้านางทองพันธ์ ภรรยาพระอุบลกิจประชากร (บุญเพ็ง บุตรโบล) บุตรเจ้าราชบุตร (คำ) เมืองอุบลราชธานี มีบุตรธิดา ๔ คน คือ เจ้านางพวงแก้ว เจ้าสอน (อดีตองคมนตรีลาว) และอดีต ส.ส.นครจำปาศักดิ์ ขุนเกษตรประศาสน์ (สิทธิ์) และเจ้านางสมบุรณ์

๓. เจ้านางกอง ภรรยาเจ้าสายคำ มีบุตรคนเดียวคือ เจ้านางเสภาทอง

๔. เจ้านางกุมารี ภรรยาเจ้าราชบุตร (หนูเล็ก) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าทองพูน

๕. เจ้าจ้อย ณ จำปาศักดิ์ สามีนางเลื่อน ภรรยาแรก มีบุตรคนเดียว คือ “นางบังอร” ภรรยานายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ภรรยาที่ ๒ ของเจ้าจ้อย ชื่อเจ้านางพันธ์ ไม่มีบุตรธิดา

^๑ ที่เรียกหม่อมนั้น เรียกตามพื้นเมือง

ภรรยาที่ ๒ หม่อมเครือ มีบุตรธิดา ๓ คน คือ

๑. เจ้านางสด ภรรยาเจ้าอุปราช (คำผาย) มีบุตรธิดา ๒ คน คือ เจ้าเชื่อม และเจ้านางสร้อย

๒. เจ้าราชดน้อย (หยุย) มีภรรยา ๕ คน คือ

ก. เจ้านางทองพูน ไม่มีบุตร

ข. เจ้านางสุดสมร มีบุตรธิดา ๓ คน คือ เสด็จเจ้าบุญอุ้ม ๓ จำปาศักดิ์ อดีตนายกรัฐมนตรีลาว เจ้าสมบูรณ^๑ และ เจ้าบุญอ้อม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการลาวปัจจุบัน

ค. หม่อมนวล มีบุตรธิดา ๖ คนคือ เจ้าบุญเอื้อ (ข้าหลวงตรวจการมหาดไทยภาคใต้) เจ้านางเนย เจ้านางน้อม เจ้านางบุญล้น เจ้านางบุญหลี่ และเจ้าสรพรลลิตี

ง. เจ้านางจันทร์ มีบุตรธิดา ๔ คน คือ เจ้านางบุญชู เจ้านางสมบูรณ เจ้านางเฮียง เจ้านางบุญโฮม เจ้านางบุญเอื้อง เจ้าศรีโรเม เจ้านางนารี เจ้านางบุญเหลือ และเจ้านางสุดาจันทร์

จ. หม่อมจุม มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าจิตประสงค์

๓. เจ้านางสังวาลย์ ภรรยาเจ้าศักดิ์ประเสริฐ (อุย) มีบุตรธิดา ๗ คน คือ เจ้านางอุไร (ภรรยาเจ้าสอน บุตรโอบล) เจ้านางอ้วน เจ้านางอ่าง เจ้านางสำอางค์ เจ้าเอียง เจ้าไฉ่ และเจ้านางไผ่ฟ้า

ภรรยาที่ ๓ เจ้านางดวงเนตร มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าบัว ๓ จำปาศักดิ์ สามีเจ้านางพวงแก้วบุตรพี่พระอุปถัมภ์ประชาชน มีบุตรคนเดียว คือ เจ้านางสุวรรณะ ภรรยาเจ้าศิริรัตน ๓ จำปาศักดิ์

ภรรยาที่ ๔ หม่อมพรหมมา (บ้านดอนพร เมืองสีทันดร) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ ๓ จำปาศักดิ์ เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ (เบง) มีภรรยา ๒ คนคือ เจ้านางต๋ยม มารดาของเจ้าศรีใส เจ้าศรีใสเป็นบิดาของเจ้าศรีสุข ๓ จำปา-

^๑ เมื่อผู้เขียนไปไซ่ง่อน พ.ศ. ๒๔๖๗ เจ้าบุญอุ้ม เจ้าบุญเอื้อ และเจ้าสมบูรณ ก็ตามไปเวลาไล่ ๆ กัน เมื่อผู้เขียนไปฮานอย พ.ศ. ๒๔๖๔ ทราบจากเจ้าบุญอุ้มฯ ว่า เจ้าสมบูรณ ถึงแก่กรรมที่โรงเรียนชาสลูปโลบาทที่ไซ่ง่อนใน พ.ศ. ๒๔๗๐

หมายเลข ๗ เสด็จเจ้าบุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์ (อดีตนายกรัฐมนตรีสลาว พ.ศ. ๒๔๙๐-๒๔๙๓)

หมายเลข ๑ เจ้าสมบูรณ ณ จำปาศักดิ์

หมายเลข ๒ เจ้าบุญเอื้อ ณ จำปาศักดิ์ (อดีตข้าหลวงตรวจการมหาดไทยภาคใต้) ทั้งสามท่านเป็นบุตรเจ้าราชดภัย (หุย) หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหลานของเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ผู้ซึ่งเป็นต้นตระกูล ณ จำปาศักดิ์ และเจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ผู้ใส่ใจราชการบ้านเมือง มีความซื่อสัตย์มั่นคงฝักฝ่ายข้างเมืองไทย

หมายเลข ๖ เต็ม วิชาญพงษ์กิจ

ศักดิ์ รัฐมนตรีโฆษณาการลาว ภรรยาที่ ๒ คือเจ้านางเรียม มารดาของเจ้าศิริรัตน์ (ถึงแก่กรรม) และเจ้านางวิไลวรรณ

ภรรยาที่ ๔ หม่อมเกิดมี (บ้านดอนแดง) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าศักดิ์ ประเสริฐ (อุย ณ จำปาศักดิ์) สามีนางแก้วสว่าง มีบุตร ๔ คน คือ เจ้าอาพร เจ้านางอำไพ เจ้านางอุไร เจ้านางอักษรวิดี เจ้านางสร้อยศรี เจ้านางทองเทพ เจ้านางสีสวาท เจ้านุศักดิ์ และเจ้านางบับภาวดี

ภรรยาที่ ๖ หม่อมนารี (เมืองสีทันดร) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าราชบุตร (หนูเล็ก) ได้เป็นเจ้าราชบุตรเมืองนครจำปาศักดิ์ในสมัยที่ฝรั่งเศสปกครองชุด เจ้าราชदनัย (หุย) เจ้านครจำปาศักดิ์ต่อมา และเจ้าราชบุตร (หนูเล็ก) สมรส เจ้านางกุมารี

ภรรยาที่ ๗ หม่อมใส (เมืองนครจำปาศักดิ์) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้านาง ศิริลย์ ภรรยาท้าวแก้ว (ป.ร. ๕) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าเสถียร ณ จำปาศักดิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากรลาว

ภรรยาที่ ๘ หม่อมบัวพันธ์ (เมืองมูลป่าโมกข์) ไม่มีบุตรธิดา

ส่วนเจ้าเบง เจ้าอุย ในระหว่างที่เจ้านครจำปาศักดิ์ (เจ้ายุติธรรมธรร- คำสุก) พิวาลัยนั้น อดีตสมเด็จพระแสนบดีกระทรวงมหาดไทยโปรดให้ฝึกหัดราชการ อยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อเจ้าพ่อพิวาลัยลงแล้วโปรดให้กลับไปเมืองนครจำปาศักดิ์ชั่วคราว เพื่อไปจัดการศพเจ้ายุติธรรมธรรผู้เป็นบิดาและจัดการเรื่องมรดก

ในระหว่างที่เจ้าเบง เจ้าอุย อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒) นั้น เมืองนครจำปาศักดิ์ได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒^๑ แล้ว ฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อม เจ้าราชदनัย (หุย) ให้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์สืบต่อเจ้าพ่อ แต่ก่อนฝรั่งเศส จะเกลี้ยกล่อมเจ้าราชदनัยให้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์นี้ เจ้าราชदनัยได้มีหนังสือ กลับไปทูลปรึกษาสมเด็จพระยาดำรงฯ และสมเด็จพระเจ้า ได้ทรงตอบไปว่า ให้รับ

^๑ ความละเอียดเรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสจะได้กล่าวไว้ในบทหลัง

ตำแหน่งทำการให้ฝรั่งเศสเสีย มิฉะนั้นถ้าฝรั่งเศสเอาพวกอื่นมาตั้งวงศ์ตระกูล เจ้ายุติธรรมจะได้รับความเดือดร้อน เจ้าราชดนัย (หยุบ) จึงได้ครองนครจำปาศักดิ์แต่นั้นมา

ส่วนเจ้าเบง เจ้าอุย ฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมอุตหนุนจะให้ไปเรียนภาษาฝรั่งเศสที่เมืองไซ่ง่อน แต่เจ้าเบงไม่สมัครใจ เมื่อจัดการปลงศพบิดาเสร็จแล้ว ก็กลับเข้าไปรับราชการที่กรุงเทพฯ ตามเดิม ส่วนเจ้าอุยพอใจไปเรียนที่ไซ่ง่อน ตามความประสงค์ของฝรั่งเศส

ปีที่เจ้าอุยไปเรียนหนังสือที่ไซ่ง่อนนี้ เป็นสมัยเมอสิเออร์มาเฮ เป็นข้าหลวงใหญ่ประเทศลาว โรงเรียนที่เจ้าอุยไปเรียนนี้เป็นโรงเรียนรัฐบาลชื่อ ซาสลูปป์โลมาท์ (College Chaseloup Laubat) มีเจ้าหลวงพระบางมาเรียนอยู่ก่อนแล้วเวลานั้น คือ เจ้าปัญญาทิพย์ เจ้าอุ้นคำ ต่อมาก็มี เจ้าจิตตราช และเจ้าเพชรราชรัตนวงศา สองพี่น้องนี้เป็นบุตรเจ้าอุปราช (บุญคง) นครหลวงพระบาง นอกจากนี้ยังมีลูกหลานเจ้าเมืองลาวฝ่ายใต้อีก คือ ท้าวคำผุย ท้าวหนุ่ย และท้าวกู อภัย ๓ คนนี้เป็นชาวเมืองโขง สำหรับท้าวกู อภัย ต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองโขงในสมัยที่ลาวอยู่ในบารุงของฝรั่งเศส เมื่อลาวได้เอกราชแล้ว เลื่อนฐานะขึ้นเป็นประธานอภิรัฐมนตรีลาว และอดีตนายกรัฐมนตรีลาวอยู่สมัยหนึ่ง ทางเมืองสุวรรณเขตมีท้าวเสียน และท้าวหน่อเงิน (บิดานายแพทย์ภูวง และนายพลภูมิ หน่อสุวรรณ) ทางเมืองอัตตะปือมีท้าวบุญเลี้ยงอีกคนหนึ่ง ต่อมาสมัยหลัง ๆ มีลูกหลานของบางท่านที่กล่าวมาแล้วมาเรียนที่โรงเรียนนี้อีกเท่าที่เห็น คราวนำมากล่าวคือ ท้าว หยุบ อภัย [น้องชายท้าวกู อภัย และบุตรเขยเจ้าราชดนัย (หยุบ)] ท้าวอู่ทอง สุวรรณวงศ์ ท้าวอู่รส ท้าวอู่แก้ว และท้าวอู่เรศ (๓ คนนี้เป็นน้องชายท้าวอู่ทอง) เมืองเวียงจันทน์ และเสด็จเจ้าบุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์ เจ้าสมบูรณ และเจ้าบุญเอื้อ ณ จำปาศักดิ์ ฯลฯ ดังกล่าวมาแล้ว

พอเจ้าอุยเรียนภาษาฝรั่งเศสอยู่ราว ๓ ปีใช้การได้บ้างแล้ว จวบกับโรงเรียนปิดเทอมใหญ่ ๒ เดือน ครั้นสิ้นเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ก็ลอบโดยสารเรือเมล์ที่เดินจากไซ่ง่อน-กรุงเทพฯ ตรงไปกรุงเทพฯ ที่เดียว ไม่ยอมผ่านไปที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีก ก่อนที่เจ้าอุยจะหลอกฝรั่งเศสสมัครไปเรียนที่ไซ่ง่อนนี้ ได้ลอบมีหนังสือส่วนตัวเป็นทางลับกราบทูลสมเด็จพระยาดำรง-

ราชานุกาฬให้ทรงทราบก่อนว่า เมื่อได้วิชาแล้วจะกลับมารับราชการฉลองพระเดชพระคุณที่กรุงเทพฯ สืบไป เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าไม่ทรงเชื่อ เข้าพระทัยว่าเจ้าอยู่ไปฝึกฝายอยู่กับฝรั่งเศส จึงไม่ทรงตอบ แต่เมื่อเจ้าอยู่กลับกรุงเทพฯ แล้ว สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ ก็ทรงหายข้องพระทัยโปรดฯ ให้เจ้าอยู่ฝึกหัดราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทยกับเจ้าเบงลีสไป

ต่อมาเจ้าเบงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์” เจ้าอยู่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “เจ้าศักดิ์ประเสริฐ” เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ทั้งสองท่านพร้อมกัน ตำแหน่งครั้งสุดท้ายที่เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ได้รับเป็นปลัดจังหวดแพร่ เมื่อเปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ทางราชการได้ส่งย้ายเจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ (เบง) ไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดลำปาง เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ต่อมาอีกไม่นานถึงวันที่ ๓ พฤศจิกายน ศกเดียวกัน ก็ถึงแก่กรรม

ส่วนเจ้าศักดิ์ประเสริฐ (อยู่) ตำแหน่งครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นปลัดกรมการเมืองกระทรวงมหาดไทย และได้เวนคืนตำแหน่งเมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ครบเกษียณอายุราชการแล้ว ได้ออกรับพระราชทานเบี้ยบำนาญ ต่อมาเจ้าศักดิ์ประเสริฐทางรัฐบาลลาวให้ดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรีที่ปรึกษาพระเจ้ามหาชีวิตลาวที่เมืองเวียงจันทน์และถึงแก่กรรมเมื่อไม่นานมานี้

ส่วนเจ้าอุปราช (คำพันธ์) พระอุบลกิจประชากร (บุญเพ็ง บุตโรบล) เจ้าจ้อย เจ้าบัว ครั้นเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบ่ารุงของฝรั่งเศสแล้ว ไม่พอใจจะอยู่กับฝรั่งเศสจึงพร้อมกันอพยพครอบครัวบ่าวไพร่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในราชอาณาจักรสยาม เจ้าอุปราช (คำพันธ์) มาตั้งหลักฐานภูมิลำเนาอยู่ริมแม่น้ำมูล ใกล้ปากโดมน้อยให้ชื่อว่า “บ้านสุวรรณวาริ” คือบ้านคันทนหอเดิม ตรงข้ามบ้านตุงลุง อำเภอบ้านด่าน จังหวัดอุบลราชธานี ยังคงเหลือแต่เจ้าราชดนัย (หยุย) กับเจ้าราชภาคินัย (คำหมุ่น) อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ รัฐบาลฝรั่งเศสจึงแต่งตั้งให้เจ้าราชดนัย (หยุย) เป็นจ้านนครจำปาศักดิ์ ทรงนามว่า เจ้ายุติธรรมธร แต่ พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นต้นมา และให้เจ้าคำผาย บุตรเจ้าราชวงศ์ เป็นเจ้าอุปฮาด ให้เจ้าหนูเล็กน้องชายเจ้ายุติธรรมธร (หยุย) เป็นเจ้าราชวงศ์ ให้เจ้าคำพันธ์เป็นเจ้าราชบุตรสืบประเพณีปกครองเช่นเดิมมา

ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๔ นครจำปาศักดิ์กลับคืนมารวมกับประเทศไทยอีก ทางรัฐบาลไทยในระบอบประชาธิปไตยก็คงให้เกียรติยศตั้งให้เจ้ายุติธรรมธร (เจ้าราชดภัย หยุย) เป็นเจ้าครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม หรือนัยหนึ่งก็คือผู้ว่าราชการจังหวัดนครจำปาศักดิ์นั่นเอง ครั้นเมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ก็พิราลัยด้วยโรคชรา ก่อนที่นครจำปาศักดิ์จะกลับไปเป็นของฝรั่งเศสคำรบสอง เมื่อเดือนพฤศจิกายน ในศกเดียวกันนั้น จึงเป็นที่อาลัยแก่บรรดาญาติวงศ์ พ่อค้าประชาชนที่ได้คบค้าสมาคม เพราะท่านผู้นี้มีลักษณะบุคลิกเป็นที่เคารพนับถือรักใคร่โดยทั่วไป

ส่วนเจ้าอุปราชา (คำพันธ์) นั้น อยู่ที่บ้านสุวรรณวารีโดยปกติมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๖ ก็ถึงอนิจกรรม ณ บ้านสุวรรณวารีนั่นเอง พวกญาติมิตรตลอดจนข้าราชการประชาชนได้พร้อมกันไปจัดการฌาปนกิจศพเป็นการสมเกียรติยศ ที่ท่านผู้นี้ได้ต่อสู้เข้ามาตายในราชอาณาจักรไทย

ส่วนพระอุบลกิจประชากรได้พาครอบครัวมาอยู่ ณ บ้านเก่าบริเวณถนนพรหมราชในเมืองอุบลราชธานี ซึ่งเป็นที่ดินคุ่มบ้านเหนือของราชบุตร (ส่วย) ปู่ของพระอุบลกิจประชากรแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้วก็ถวายตัวต่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์โปรดฯ ให้พระอุบลกิจประชากรเข้ารับราชการในตำแหน่งของเมือง และโปรดฯ ตั้งประทวนให้เป็น "พระอุบลกิจประชากร" ดังกล่าวแล้วไปก่อน ครั้นภายหลังจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรในนามประทวนเดิมตามที่ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงขอพระราชทานไป

พระอุบลกิจประชากรรับราชการอยู่ที่เมืองอุบลฯ ได้ ๓ ปี จึงพร้อมด้วยเจ้าจ้อย เจ้าบัว เข้าเฝ้าทูลเสด็จในกรมข้าหลวงต่างพระองค์ว่า "อยากจะขอรับราชการเป็นทหารของชาติ ให้ปรากฏเป็นประโยชน์ต่อแผ่นดินสืบไป" ก็ทรงโปรดฯ ตามประสงค์ จึงมีรับสั่งมอบพระอุบลกิจฯ เจ้าจ้อย เจ้าบัว ให้แก่นายพลตรีพระยาพิพิธเดชะ (พร) เมื่อครั้งเป็นนายพันโทหลวงสรกิจประชากร ผู้บังคับการทหารราบที่ ๓ มณฑลอุบลราชธานีเวลานั้น นำตัวถวายแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช^๑ ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการเวลานั้นสืบไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช จึงโปรดให้พระอุปถัมภ์ราชการเข้าอบรมราชการทหารอยู่กองยกกระบัตรแห่งกองทัพบก ส่วนเจ้าจ้อย เจ้าบัวโปรดให้เข้าเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบกพร้อมกับท้าวทองสุก พรหมวงศานนท์ บุตรพระอุปถัมภ์การประจักษ์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณและกรรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ แต่เรียนอยู่ได้ไม่นาน มีเหตุจำเป็นจึงได้ลาออกจากโรงเรียนนายร้อย มาอยู่ที่บ้านอุปถัมภ์ รับราชการในแผนกมหาดไทยจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ ก็ถึงแก่กรรม

ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้พระอุปถัมภ์ราชการย้ายไปฝึกหัดราชการอยู่แผนกสัสดี จนถึงวันที่ ๙ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอุปถัมภ์การ เป็นว่าที่นายร้อยตรี ออกมารับราชการกองพันทหารราบ ๑๐ มณฑลอีสาน ตำแหน่งนายเวร ร.ศ. ๑๓๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายร้อยโทรับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยสัสดีมณฑลอีสาน^๒ จนออกรับเบี้ยบำนาญ และถึงแก่กรรมที่เมืองอุบลราชธานีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

ส่วนเจ้าจ้อย เจ้าบัวเมื่อสำเร็จจากโรงเรียนนายร้อยทหารบก โปรดเกล้าฯ พระราชทานยศเป็นนายร้อยตรีทั้งสองท่าน และออกมารับราชการสังกัดกรมทหารราบ ๑๐ มณฑลอุบลราชธานี เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) จนออกรับเบี้ยบำนาญ

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ สมัยพระยาศรีธรรมศกราช (บัว บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี ทางราชการหวังจะชุบเลี้ยงบุตรหลานเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ที่มีความจงรักภักดีฝักฝ่ายข้างเมืองไทย ตลอดต้นปลายมา จึงสั่งให้เจ้าจ้อย เจ้าบัวเข้ารับราชการฝ่ายพลเรือนอีก เจ้าจ้อยให้รับราชการเป็นผู้ช่วยคลังมณฑลอุบลฯ เจ้าบัวให้รับราชการแผนกมหาดไทย

^๑ เมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็น “นายพันเอก พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิระประวัติ-วารเดช”

^๒ วัน เดือน ปีที่จดมานี้ได้มาจากสัญญาบัตรและประวัติของพระอุปถัมภ์การ ทั้งสิ้น

จนครบเกษียณอายุ เจ้าจ้อยไปป่วยถึงแก่กรรมที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ส่วนเจ้าบัวถึงแก่กรรมอยู่ที่เมืองอุบลฯ

เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองสงบลง รัฐบาลไทยได้คืนดินแดนนครจำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสยกย่องเจ้าบุญอุ้ม ฌ จำปาศักดิ์ ให้เป็นเสด็จเจ้าบุญอุ้มครองนครจำปาศักดิ์แทนเจ้ายุติธรรมธร (หยุด) ผู้เป็นพระบิดาเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๙

ครั้นเมื่อประเทศลาวเป็นเอกราช มีกษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญแล้ว พระเจ้ามหาชีวิตลาวได้โปรดฯ แต่งตั้งให้เจ้าบุญอุ้ม ฌ จำปาศักดิ์เป็นเสด็จเจ้าบุญอุ้มต่างพระเนตรพระกรรณ ทรวจราชการทั่วราชอาณาจักรลาว และเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในบ้านเมืองลาวปัจจุบัน ครั้งหนึ่งได้เคยเป็นนายกรัฐมนตรีประเทศลาวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ รัฐบาลไทยสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามกับสหรัฐอเมริการับรองคณะรัฐบาลลาวของเสด็จเจ้าบุญอุ้มฯ

เจ้าบุญอุ้มฯ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ได้ไปศึกษาที่โรงเรียนมัธยมชาลลูปีโลบาทท์ที่ไซ่ง่อน เมื่อราวต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๘ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ สำเร็จชั้นอะไรนั้นก็ล้มเสียแล้ว เริ่มเข้ารับราชการฝ่ายปกครองจนได้รับแต่งตั้งเป็นเสด็จเจ้าครองแคว้นนครจำปาศักดิ์ และเป็นหัวหน้าเซ็นสัญญาชั่วคราวระหว่างลาวกับฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๙๑ ร่วมอยู่ในคณะที่ปรึกษาพระมหากษัตริย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ และร่วมเป็นผู้ลงนามสัญญารับเอาเอกราชของลาวจากฝรั่งเศส ฌ กรุงปารีสใน พ.ศ. ๒๔๙๗ แยกสมรสกับเจ้านางบัวผัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ มีบุตรธิดาไม่น้อยกว่า ๘ คน

บทที่ ๓

เมืองอุบลราชธานี

บรรดาจังหวัดต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จังหวัดอุบลราชธานีเป็นจังหวัดหนึ่งที่ตั้งอยู่แถบแหลมฝั่งซ้ายของลำแม่น้ำมูล เป็นจังหวัดที่มีภูมิภาคว่างใหญ่ไพศาลทางด้านเหนือ มีส่วนแคบเรียวยาวเล็กทางด้านใต้ มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๒๒,๖๘๕.๗๓ ตารางกิโลเมตร มี ๑๕ อำเภอ กับ ๒ กิ่ง มีพลเมืองทั้งสิ้น ๑,๓๒๒,๑๐๕ คน นับเป็นจังหวัดที่มีพลเมืองมากที่สุดในประเทศไทย (ยกเว้นจังหวัดพระนครและธนบุรี) พื้นที่ส่วนมากเป็นที่ราบกว้างใหญ่ มีความเจริญล่าช้าเพราะขาดการคมนาคมและการชลประทานด้วยความเอาใจใส่อย่างแท้จริงมาแต่สมัยก่อน ๆ ครั้นมาในสมัยปัจจุบัน ได้ข่าวมาว่าทั้งไทยและฝรั่งและชาติอื่น ๆ บางชาติ คิดจะกันแม่น้ำโขงแห่งแรกตรง ผามอง (ใต้อ่างปลาบึก) และเหนืออำเภอศรีเชียงใหม่หรือเวียงจันทน์ ๒๐ กม. ขึ้นเป็นเขื่อนใหญ่ ซึ่งไม่แพ้เขื่อนใหญ่ ๆ ในต่างประเทศที่มีชื่อเสียงบางเขื่อน เพื่อให้ชาวตะวันออกเฉียงเหนือและเพื่อนบ้านที่ใกล้เคียง ได้ใช้น้ำในแม่น้ำโขงที่จะกลายเป็นคลองเล็กคลองน้อย เพื่อส่งน้ำในการเกษตรและการไฟฟ้าผ่านบ้านเล็กเมืองน้อยต่าง ๆ ไม่ให้

แห่งแล้งเหมือนดั่งที่เป็นอยู่เวลานี้ ตามโครงการนับแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๒ นี้ไปอีก ๑๓ ปีจึงจะเสร็จ*

บรรพบุรุษของชนชาวอุบลราชธานี ที่ได้แยกจากกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มามีภูมิลำเนาอยู่ในแถบที่เคยเป็นมณฑลอิสานและมณฑลอุดรจนบัดนี้นั้น เพิ่งมาปรากฏหลักฐานรกรากอันแน่นอนก็ต่อเมื่อระหว่างปลายรัชสมัยกรุงธนบุรีและต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์มานี้เอง ความเบื้องต้นตาม *ตำนานเมืองอุบลฯ* นั้นมีว่า

เจ้าพระตา เจ้าพระวราชภักดี (สามัญชนเรียกย่อ ๆ ว่าเจ้าพระวอฯ) ๒ คนที่น้องอันเป็นเสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุต ตั้งแต่สมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ (ชัยองค์เว้) อัยกาของพระเจ้าศิริบุญสาร เมื่อพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ พิราลัย เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ก็ได้ช่วยให้พระเจ้าศิริบุญสารได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแทนพระอัยกา ส่วนเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ก็โปรดให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุตด้วย ครั้นต่อมาเกิดไม่ปรองดองกัน เผอิญจะเป็นคราวเวียงจันทน์ถึงฆาต เวลานั้นเวียงจันทน์มีเสนาทมากกว่าเป็นส่วนใหญ่ ประจบสอพลอส่อเสียดยุยงให้พระเจ้าแผ่นดินระแวงพระทัยว่า เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จะชิงราชสมบัติ และอีกเรื่องหนึ่งพระเจ้าศิริบุญสารได้เอาพวกลูกหลานของเจ้าพระตาไปไว้ในราชสำนัก ภายหลังคิดจะให้เจ้าพระตา พระวอฯ ส่งลูกสาวเอาไปเป็นห้าม แต่เจ้าพระตาไม่ยอม เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จึงได้รำพึงแก่กันว่า “เวียงร้อนเป็นไฟอยู่ไม่ได้แล้ว” จึงได้ชักชวนพรรคพวกที่ร่วมใจได้หลายคนมีหลวงราชโขนัย ท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ ท้าวเชียง และท้าวนาม ฯลฯ พากันอพยพครอบครัวบ่าวไพร่จากเวียงจันทน์ไปอยู่บ้านหินโงม^๑ เขตเมืองหนองบัวลุ่มภู ต่อมาจึงได้ย้ายไปอยู่เมืองหนองบัวลุ่มภู อันเป็นเมืองของเจ้าปางคำ เจ้าเมืองหนองบัวลุ่มภูมาก่อน คือบิดาของพระเจ้าตา เจ้าพระวอฯ นั้นเอง ทั้งนี้เพื่อเลี่ยงการรบราฆ่าฟันกันเอง คราวนี้ได้มีราษฎรไพร่พลอพยพติดตามเจ้าพระตา พระวอฯ

* รายละเอียดของโครงการผามอนนี้ ข้อมูลปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปบางประการแล้ว โปรดดูภาคผนวก (ผนวกที่ ๔) - ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓

^๑ ปัจจุบันอยู่ในเขตท้องที่อำเภอเมืองฯ จังหวัดหนองคาย

ซึ่งเป็นที่เคารพรักใคร่นับถือของอาณาประชาราษฎร์ เพราะเจ้าพระตา พระวอฯ ปกครองราษฎรด้วยความเป็นธรรมและโอบอ้อมอารี เอาใจใส่ต่อราชการและสุขทุกข์ของราษฎรเป็นอันมาก

พระเจ้าศิริบุญสารเห็นเหตุการณ์เช่นนั้นก็นึกคิดว่าเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จะเป็นกบฏ จึงจัดกองทัพจะยกมาตีเมืองหนองบัวลุ่มภู ข้างฝ่ายเจ้าพระตากับพวกเมื่ออพยพผู้คนเข้ามาอยู่ในเมืองหนองบัวลุ่มภูแล้ว ก็ได้ข่าวว่าเจ้ากรุงเวียงจันทน์จะยกทัพมาตี จึงได้จัดสร้างตึกแต่งบ้านเมืองให้แข็งแรง สร้างบ้อมค่ายคูประตูหอรบไว้พร้อมสรรพ และขนานนามเมืองใหม่ว่า นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน เพื่อให้สมแก่ความมั่นคงและความใหญ่โตของเมืองให้ทัดเทียมกับนครเวียงจันทน์ ซากกำแพงเมืองยังปรากฏที่อำเภอหนองบัวลำภูอยู่ทุกวันนี้ แต่ได้ทรุดโทรมไปแล้วเป็นส่วนมาก

ประวัติศาสตร์หนองบัวลำภูตามที่มีผู้เฒ่าผู้แก่เล่ากันต่อ ๆ มาว่า ความแล้วแล้ว^๑ คือก่อนที่ตุลาการจะพิพากษาอรรถคดี มีพิธีปาวร้องเทวดาอารักษ์เสร็จพิธีแล้วก็พิพากษา แล้วจุดดินประสิทธิ์ที่คั่นแล้ว ถ้าแล้วลั่นแปลว่าเทวดาเห็นด้วย คำตัดสินเป็นอันเด็ดขาด ถ้าแล้วไม่ลั่นก็พิพากษาต่อไป ดูก็ชอบกล

ฝ่ายพวกที่อพยพมากับเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ คือ หลวงราชโขนัย ท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ ฯลฯ ยกเลยต่อไปตั้งอยู่ที่บ้านสิงห์โคก สิงห์ท่า บำรุงไพรพลไว้ และจัดให้เจ้านางอุสา ธิดาคนโตของเจ้าพระตา พี่สาวเจ้าฝ่ายหน้าให้ไปอยู่กับท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ผู้เป็นญาติอันสนิทไปพลางก่อน

ข้างฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารเมื่อทราบข่าวว่าเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ มาสร้างเมืองใหญ่โตแข็งแรงก็พิโรธ จึงแต่งทัพออกไปปราบ แต่กลับถูกกองทัพฝ่ายเจ้าพระตาตีแตกพ่ายกลับมาหลายครั้ง สู้รบกันอยู่เช่นนี้เป็นเวลาถึง ๓ ปี ไม่มีใครแพ้ชนะกัน ข้างฝ่ายเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ นั้นมีกำลังน้อย เสบียงอาหารก็ร่อยทรอลงไปทุกวัน เห็นจะสู้ต่อไปอีกได้ไม่นาน จึงแต่งให้ผู้ที่ไวใจนำเครื่องราช-

^๑ แล้ว หรือ แล้ว เป็นภาษาอีสาน เป็นเครื่องมือสำหรับดักสัตว์จำพวกนกต่าง ๆ ตรงกับ แร้ว ของภาษาไทยกลาง

บรรณาการไปอ่อนน้อมต่อพม่าขอกำลังมาช่วย แต่พม่ากลับไปเข้าข้างเวียงจันทน์ แต่งให้มังละแงเป็นแม่ทัพยกมาสมทบทัพเวียงจันทน์เป็นศึกกระหนาบเข้าต่อตีทัพเจ้าพระตาเป็นสามารภ ในที่สุดเจ้าพระตาลิ้นชีพในที่รบ^๑ ก่อนที่เจ้าพระตาจะสิ้นใจ ได้สั่งลูกหลานไปภายหลังว่า *ไม่ว่าเดียว ล้อมฮั้วบ่ไขว่ ไพรบ่พร้อมแบ่งบ้านบ่เฮียง ไผผู้เป็นขุนกล้ำครองเมืองจั่งฮุ่ง คันแม่นขุนขี้ยานครองบ้านกับบ่เฮียง อย่าเห็นแก่เงินแสนโก๋ ให้เห็นแก่ไพร่แสนเมือง ได้ขึ้นเฮือนแล้วอย่าลืมแพบ้องไม้ไผ่ได้เป็นใหญ่แล้วอย่าลืมฆ่าผู้พลอย ได้กินพาค่าอย่าเล่าลืมกะเบียบฮ้าง ได้ซี้ซ้างกัฮ่มเป็นพญา อย่าลืมประชาซี้ควายเกาฮิ้น อันเป็นคำอุดมการณ์สืบมาจนทุกวันนี้ ทัพเจ้าพระตาแตก เจ้าพระวอฯ ผู้น้องกับพวกได้ตีฝ่าวงล้อมเข้าศึกออกมาแล้วก็แตกศึกจากหนองบัวลุ่มภูหนีลงไปอาศัยพระเจ้าองค์หลวง (เจ้าไชยกุมาร) พระเจ้านครจำปาศักดิ์ ตั้งมั่นอยู่ที่ดอนมดแดงไปพลางก่อน*

ฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทราบข่าวว่าเจ้าพระวอฯ กับพวกหนีมาอาศัยอยู่กับพระเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงแต่งให้อัครฮาด (ห้าทอง) ยกทัพตามลงมาหมายจะจับเจ้าพระวอฯ กับพวกฆ่าเสีย พระเจ้าองค์หลวงจึงแต่งให้พญาเชียงสา คุมทัพไปต้านทานเจรจากับนายทัพนายกองเวียงจันทน์ไว้ก่อน แล้วส่งศุภอักษรไปยังพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตขอโทษเจ้าพระวอฯ กับพวกไว้ เพราะเป็นผู้มีความชอบมาแต่หนหลัง พระเจ้าศิริบุญสารทรงทราบในศุภอักษรนั้นแล้ว ก็ทรงยกโทษให้เจ้าพระวอฯ กับพวกตามที่พระเจ้านครจำปาศักดิ์ทรงขอมา แล้วก็เรียกทัพอัครฮาดกลับเวียงจันทน์

^๑ ตาของผู้เขียนได้บันทึกไว้ในสมุดข่อยว่า บุตรธิดาเจ้าพระตานอกจากเจ้านางอุสา เจ้าฝ่ายหน้า เจ้าคำมง เจ้าพรหมแล้ว ยังมีอีก ๔ คน คือ ๑. ท้าวโคต เป็นบิดาของท้าวสีหราช (พลสุข) ซึ่งเป็นบิดาของราชบุตร (สุ่ย) เมืองอุบลฯ และราชบุตร (สุ่ย) เป็นปู่ของหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา ๒. นางมิ่ง ๓. ท้าวฮุย (อยู่บ้านเชียงใน) ๔. พระศรีบริบาล ๕. นางเหมือนตา (อยู่บ้านสะพือตระการ) ๖. ท้าวสุ่ย (บิดาของท้าวสิงห์ซึ่งเป็นต้นตระกูล "สิงห์ขริต" ต่อมา) ท้าวสิงห์มีบุตรธิดา ๖ คนคือ ก. นางทอง ข. ท้าวสีหราช (หมั่น) มีภรรยาชื่อนางสุนิธาธิดาของราชบุตร (สุ่ย) มีบุตรธิดา คือ พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงห์ขริต) ท้าวสี พระภิกษุจำปาแดง และ ต.ณ. บุญกว้าง ค. นางบัว ง. นางจันท์ จ. นางวันดี ฉ. ท้าวมา ๘. นางสีทา (ไม่มีบุตรธิดา) และ ๙. นางแพงแสน

ครั้นอยู่มาได้ประมาณ ๔ ปี เจ้าพระวอวา เกิดอริชดใจกับพระเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงยกมาตั้งช่องสุ่มกำลังผู้คนอยู่ดอนมดแดงอีก แล้วจึงแต่งให้ท้าวเพี้ยถือศุภอักษรคุมเครื่องราชบรรณาการมายังเมืองนครราชสีมา ขอเป็นเมืองขึ้นกรุงธนบุรีสืบไป เจ้าพระยานครราชสีมาจึงมีใบบอกส่งมากราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้เจ้าพระวอวา กับพวกตั้งบ้านเรือนอยู่ดอนมดแดงเป็นขอบขันฑสีมาโดยปริยายสืบไป

ฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทราบข่าวเจ้าพระวอวา หนีจากนครจำปาศักดิ์มาตั้งช่องสุ่มกำลังอยู่ที่ดอนมดแดง เกรงจะกล้าแข็งต่อราชบัลลังก์ จึงแต่งให้พญาสุโผ (แม่ทัพ) ยกลงมาตีพระวอวา เมื่อปีชกาล นพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ (พ.ศ. ๒๓๒๐) เจ้าพระวอวา เห็นจะต้านทานไม่ได้ จึงได้ล่าถอยไปตั้งมั่นอยู่บ้านเวียงฆ้องนอกลองตามเดิม และขอกำลังทางนครจำปาศักดิ์ไปช่วย แต่คราวนี้เจ้านครจำปาศักดิ์ไม่เล่นด้วย กองทัพเวียงจันทน์จึงล้อมจับเจ้าพระวอวา ได้ที่บ้านสักเมืองสมอเลียบริมฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกเหนือเมืองเก่า (ตรงข้ามปากเซ) ขึ้นมาเล็กน้อย แล้วฆ่าเสีย

การมรณกรรมของเจ้าพระวอวาราชกัณฑ์นี้เอง นับเป็นเหตุการณ์สำคัญยิ่งตอนหนึ่งในประวัติศาสตร์เมืองอุบลฯ และประวัติศาสตร์ไทยที่กลายเป็นเรื่องราวใหญ่โตระหว่างกรุงศรีสัตนาคนหุต เวียงจันทน์ กับกรุงธนบุรี การที่ประเทศสยามได้พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตอันเป็นพระพุทธรูปวิเศษศักดิ์สิทธิ์ มาประดิษฐานเป็นมิ่งมงคลอันประเสริฐของชาติอยู่เวลานั้น ก็เนื่องด้วยพระราชบารมีพระมหากษัตริย์ประกอบกับเจ้าพระตา เจ้าพระวอวา เป็นผู้นำก้อนี่ขึ้นดังกล่าวแล้ว

ฝ่ายเจ้าคำผง ได้แซกสมรสกับเจ้านางตุ้ย ธิดาเจ้าอุปราชา (ธรรมเทโว) พระเจ้าองค์หลวงทรงเห็นว่าเจ้าคำผงมาเกี่ยวข้องเป็นหลานเขย และเป็นผู้ที่มีครอบครัวว่าไว้มาก จึงตั้งให้เป็นนายกองใหญ่คุมตัวเล็กขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดตั้งให้เจ้าคำผงเป็นพระประทุมสุรราชกัณฑ์

จุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๒๓๒๓) ประเทศเขมรเกิดจลาจล เจ้าฝ่ายหน้า พระประทุมฯ (คำผง) เจ้าพรหม และเจ้าคำสิงห์ (บุตรเจ้าฝ่ายหน้า) ก็ได้ไปราชการทัพสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกไปปราบเมืองเขมรคราวนั้นด้วย แต่การยังมีทันสำเร็จทางกรุงธนบุรีเกิดจลาจลขึ้นก่อน กองทัพ

กรุงจึงต้องยกกลับ เจ้าฝ่ายหน้า พระประทุมฯ (คำผง) เจ้าพรหมก็ได้ติดตามกองทัพเข้าไปยังกรุงธนบุรี เพื่อปราบยุคเข็ญในคราวนั้นด้วย เมื่อได้จัดการบ้านเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ท้าวพระยามุขมนตรีก็ชาติและราษฎรทั้งหลาย ก็พร้อมกันอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นผ่านพิภพ เสดยสวรรยาธิปไตย ถวายราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป

พระประทุมฯ (คำผง) จึงขอพระราชทานย้ายครอบครัวจากเวียงฝ่อนกลอง (บ้านคูบ้านแก) ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านห้วยแจระแม^๑ ส่วนเจ้าฝ่ายหน้า เจ้าคำสิงห์ผู้บุตรขอพระราชทานไปตั้งครอบครัวอยู่ที่บ้านสิงห์โคก สิงห์ท่า ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ เมื่อเสร็จราชการบ้านเมืองแล้วก็กราบถวายบังคมลากลับไปบ้านเมืองแห่งตน

ส่วนเจ้าฝ่ายหน้าเมื่อมาถึงบ้านสิงห์ท่าก็จัดสร้างบ้านให้ใหญ่โต โดยประสงค์จะตั้งให้เป็นเมืองต่อไป ก็ได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งกับเจดีย์องค์หนึ่ง ชาวเมืองเรียกกันต่อ ๆ มาว่า “วัดมหาธาตุ” ที่ปรากฏอยู่อำเภอไชยธรรมาตราพบเท่าทุกวันนี้

จุลศักราช ๑๑๕๓ ปีกุน ตรีศก (พ.ศ. ๒๓๓๔) เกิดกบฏอ้ายเชียงแก้ว อยู่บ้านเขาโอง แขวงเมืองสีทันดร (เมืองสีทันดรอน)* ฝั่งโขงตะวันออก แสดงตนเป็นผู้วิเศษมีคนนับถือมาก ยกกำลังมาล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์ พระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) เวลานั้นกำลังประชวรหนักแลชรามาก พระชนม์ได้ ๘๐ ปี ตกพระทัยโรคกำเริบถึงพิราลัย ครองเมืองนครจำปาศักดิ์มาได้ ๕๓ ปี มีบุตรธิดา ๓ คน คือ เจ้าหน่อเมือง เจ้านางปอมหัวขาว และเจ้านางท่อนแก้ว

ขณะที่อ้ายเชียงแก้วยกมาล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น เจ้าหน่อเมืองแสนท้าวพญาที่รักษาเมืองไม่ทันรู้ตัวเตรียมสู้ไม่ทัน เจ้าหน่อเมืองจึงพร้อมด้วยญาติวงศ์ไปอาศัยอยู่กับข้าพะนัง ความทราบถึงกรุงเทพมหานคร จึงโปรดเกล้าฯ

^๑ หรือ “บ้านท่าบ่อ” ก็เรียก ห่างจากเมืองอุบลฯ ปัจจุบันราว ๕ กม. (ทางไป อ. เขื่องใน-ยโสธร)

*ชื่อเขียนสลับสน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน-ชว๊ช ภูณโณทก

ให้เจ้าพระยานครราชสีมา^๑ เจ้าเมืองนครราชสีมายกกองทัพไปปราบอ้ายเชียงแก้ว ซึ่งยกกำลังมาต่อสู้ที่แก่งตะนะในลำแม่น้ำมูล (ท้องที่อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) แต่ยังมีทหารที่จะยกไปถึง พระประทุมฯ (คำผง) บ้านห้วยแจระแม เจ้าฝ่ายหน้า ผู้ที่นายกองบ้านสิงห์ท่า จึงพากันยกกำลังไปตีอ้ายเชียงแก้วแตก เจ้าฝ่ายหน้า ติดตามอ้ายเชียงแก้วจับได้แล้วฆ่าเสีย พอตีกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมาไปถึง ก็พากันลงไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ และติดตามเจ้าหน่อเมืองที่หลบหนีภัยไป ดังกล่าวแล้วก็ปราบปรามพวกอ้ายเชียงแก้วที่ยังมีกระเซ็นกระสายอยู่นั้นราบคาบ ส่วนมากเป็นพวกฆ่า มีข้าราชการ ข่าจะราย สวางและข้ากะเชิงจับได้มาเป็นอันมาก

เพื่อเป็นบำเหน็จความดีความชอบครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะบ้านห้วยแจระแมขึ้นเป็น เมืองอุบลราชธานี ตามนามพระประทุมฯ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังนี้

เจ้าอุบลราชธานี

ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระประทุมเป็นพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ ครองเมืองอุบลราชธานีศรีวนาลัยประเทศราช เคาให้ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีชวด จัตวาศก^๒

^๑ เมื่อครั้งเป็น “พระพรหมภักดี (ทองอินทร์)” ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา

^๒ จาก ศิลปการ ปีที่ ๑ เล่ม ๔ พ.ศ. ๒๔๘๐ หน้า ๘๓ ของนายเถา ศรีชลาลัย นายเถา ได้หมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชเมืองอุบลฯ ไว้ว่า “พระประทุมวรราชสุริยวงศ์นี้ เดิมสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็น พระประทุม คู่กับ พระบรม ปกครองเมืองในเขตที่เรียกนครพนมจดเขตนครจำปาศักดิ์ ทั้งพระประทุมและพระบรมมีพระนามปรากฏอยู่ในศุภอักษรของพระเจ้านันทเสน ฉบับลงวันศุกร์เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีชลา จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๒๕ ตรงกับ ร.ศ. ๑ พอดี

มีหลายท่านได้ถามผู้เขียนว่า คำที่เดิมท่ายเมืองอุบลว่า ราชธานี นั้น เป็นมาอย่างไร ชั้นต้นผู้เขียนหาคำตอบไม่ได้ บังเอิญไปพบในหนังสือข่อยที่ตาของผู้เขียนได้บันทึกไว้ใน *ตำนานเมืองอุบลฯ* ว่า “เมืองอุบลฯ นี้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเมืองอาสาข้าหลวงเดิม เพราะถ้ามีพระราชสงครามมาติดพันประเทศชาติ เมืองอุบลฯ (พระประทุมฯ) ก็โปรดเกล้าฯ ให้ติดสอยห้อยตามเสด็จไปปราบปราม ทุกครั้งฐานะเป็นประเทศราช จึงพระราชทานนามเมืองอุบลฯ ต่อท่ายว่า ‘เมืองอุบลราชธานี’ ดังกล่าวแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นกรุงเทพฯ ทำส่วยฝั ง ๒ เลกต่อเบ็ ย น้ำรั ก ๒ ขวดต่อเบ็ ย ป่าน ๒ เลกต่อขวด”

ต่อมาพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) เห็นว่าบ้านห้วยแจระแม ไม่เหมาะสมที่จะตั้งเป็นเมืองใหญ่โตต่อไปได้ จึงได้เลือกเอาตำบลบ้านรั้งริมน้ำพมูลฝั งซ้ายใต้ห้วยแจระแมปากมูลน้อยตมุลใหญ่ทางประมาณ ๑๒๕ เส้นที่เรียกว่า *ดงอู่ฝั ง* คือที่ตั้งเมืองอุบลราชธานีในปัจจุบัน แล้วโปรดฯ ให้ท้าวเก่า (บุตรเจ้าพระวอฯ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวแก่นเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวบุตร [บุตรท้าวสิสุราชพี่ชายท้าวสิหาราช (พลสุข) บุตรท้าวโคตหลานเจ้าพระตา] เป็นราชบุตร ซึ่งเป็นคณะกรรมการเมืองอุบลฯ ชุดแรก หรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า *คณะอาญาสี่* (หรืออาชญาสี่) และใน พ.ศ. ๒๓๓๔ นี้ พระประทุมฯ (คำผง) ได้สร้างวัดหนึ่งขึ้นชื่อว่า วัดหลวงริมแม่น้ำพมูลแกวตลลาดหลวงในเมืองอุบลฯ เป็นวัดแรก ซึ่งปรากฏอยู่ ณ บัดนี้

เขตแดนเมืองอุบลฯ ปรากฏในเวลานั้นว่า ทิศเหนือจดลำน้ำยังตกลำน้ำพาชี ไปยอดห้วยบางอี ตามลำบางอีไปถึงแก่งตะนะ ไปภูจ้อก้อ ไปช่องนางไปยอดห้วยอะลือะลองตัดไปดงเป็ยสระดอกเกษไปตามลำกะยุง (หรือห้วยชะยุง) ตกลำน้ำพมูล ส่วนเขตแดนที่แบ่งให้เมืองสุวรรณภูมินั้น คือ ฝ่ายเหนือแต่หินศิลาเลข หนองกองแก้ว ตีนภูเข็ ย ทางทิศใต้ นับแต่ปากน้ำเส็ ยตามลำน้ำพมูลยอดห้วยก้าวกวากเก็ ยวชี ส่วนเขตแดนที่แบ่งให้เมืองคุชั นนั้นคือ แต่ปากห้วยทับทันตมุลถึงภูเขาวง

ในระหว่างที่พระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) ครองเมืองอุบลราชธานี บ้านเมืองเป็นปรกติสุข ไม่มีเหตุร้ายแรงอย่างใดเกิดขึ้นในบ้านเมือง ครองเมืองมาได้ ๓ ปีก็ถึงอนิจกรรมเมื่อวันพุธขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีเถาะ รั ปตศก

จุลศักราช ๑๑๕๗ (พ.ศ. ๒๓๓๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพรหมผู้น้อง
เป็นพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอุบลราชธานีศรีวนาลัยคนที
๒

พระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) มีบุตรชายหญิงรวมทั้งสิ้น ๗ คน
คือ ท้าวโท ท้าวทะ ท้าวภูทอง นางพิมพ์ (หรือนางพิมพ์า) นางคำ นางคำสิงห์
และนางจำปา

ตาม พงศาวดารยโสธร ว่า ยังมีท้าวแพงอีกคนหนึ่ง ซึ่งต่อมาในรัชกาล
ที่ ๓ กรุงเทพร โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวแพงเป็นอุปฮาดเมืองยโสธร สมัยพระสุนทร
ราชวงศา (บุตร) เป็นเจ้าเมืองยโสธร บุตรพระประทุมฯ (คำผง) ทั้ง ๘ คนที่กล่าว
นามมานี้ จะเป็นบุตรบิดารวมมารดาเดียวกับเจ้านางต้อย (บุตรี เจ้าอุปฮาดธรรม
เทโว) เมื่อนครจำปาศักดิ์หรือประการใดนั้น ไม่อาจทราบได้ แต่ถ้าพระประทุมฯ
(คำผง) มีภรรยาคนเดียวคือเจ้านางต้อยก็ไม่มีปัญหา เพราะพงศาวดารเรื่องราว
เมื่อนครจำปาศักดิ์และเมืองอุบลราชธานีมีผู้เขียนเอาไว้เท่าที่ปรากฏนี้เท่านั้น

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ ครั้นเมื่อวันอังคาร ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๐
(ตรงกับวันที่ ๒๐ สิงหาคม จุลศักราช ๑๑๗๓ ปีมะแม ตรีศก) พ.ศ. ๒๓๕๔
เจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) พิราลัย โปรดให้เจ้านุ บุตรเจ้าหน่อเมือง
เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่เจ้านุได้ถึงอสัญกรรมเสียก่อน เจ้าผู้ครองนครจำป-
าศักดิ์ยังว่างอยู่ขณะหนึ่ง

อยู่ต่อมาได้ถึงปีจอ ฉอศก จุลศักราช ๑๑๗๖ (พ.ศ. ๒๓๕๗) อุปฮาด
(ก่า) เมืองอุบลฯ กับราชวงศ์ (สิงห์) เมืองโขง ไม่สมัครใจจะทำราชการอยู่กับ
เมืองอุบลฯ และเมื่อนครจำปาศักดิ์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะ
บ้านสิงห์ท่าขึ้นเป็น เมืองยโสธร^๑ ให้ราชวงศ์ (สิงห์) เมืองโขง เป็นที่พระสุนทร
ราชวงศาเจ้าเมืองยโสธรคนแรก ให้ท้าวสีชา (หลานเจ้าพระวิชัยฯ หน้า) เป็นอุป-

^๑ ใน พงศาวดารยโสธร กล่าวว่า เดิมชื่อ เมืองยศสุนทร สมัยท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์
เชื้อสายพระเจ้านครล้านช้างยกครอบครัวบ่าวไพร่มาแผ้วถางพบวัดร้างอยู่ที่ดงโต้งได้เนเพื่อจัด
สร้างเป็นบ้านเมือง เมื่อมีไพร่พลมากขึ้นจึงได้ตั้งเป็นเมืองเรียก "เมืองยศสุนทร" ดังกล่าวแล้ว

ฮาด ให้ท้าวบุตร บุตรพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวเสน (บุตรพระเจ้าวอ) เป็นราชบุตร ขึ้นกรุงเทพฯ ผูกส่วยน้ำรัก ๒ เลกต่อเบี้ย ปาน ๒ เลกต่อชวด

เมื่อพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองยโสธรแล้ว ได้นำเอาอัฐิเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) ผู้เป็นบิดา นำมาที่เมืองยโสธร บรรจุไว้ที่เจดีย์วัดมหาธาตุ บ้านสิงห์ท่าแห่งหนึ่ง และอีกแห่งหนึ่งได้สร้างเจดีย์บรรจุไว้ที่วัดเหนือเมืองเก่าคันแกิง (ตรงข้ามเมืองปากเซ) ปัจจุบันเรียก ฮาดหลวงเฒ่า มาจนเท่าทุกวันนี้

และพร้อม ๆ กันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านโคกโคงดงพะเนียง ริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงตะวันตก ขึ้นเป็น เมืองเขมราชธานี โปรดฯ ให้อุปฮาด (ก่า) เมืองอุบลฯ เป็นที่พระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมราชธานีคนแรกขึ้นกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ ผูกส่วยน้ำรัก ๒ เลกต่อเบี้ย ปาน ๒ ชวดต่อ ๑๐ บาท

เมื่อโปรดฯ ให้อุปฮาด (ก่า) ไปเป็นเจ้าเมืองเขมราชแล้ว ตำแหน่งอุปฮาดเมืองอุบลฯ วางลง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวสุดตา^๑ บุตรพระประทุมมา (คำผง) เป็นอุปฮาดแทน เมื่ออุปฮาด (สุดตา) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวท่าเป็นอุปฮาดแทน ราชวงศ์ (แก่น) คงอยู่ในตำแหน่งเดิม ให้ท้าวชู่ หลานเจ้าพระตาเป็นราชบุตรแทนราชบุตร (บุตร) คนก่อนที่ถึงแก่กรรม อุปฮาด (ท่า) จะรับราชการนานเท่าใดไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนราชวงศ์ (แก่น) เป็นอุปฮาดแทน ตั้งให้ท้าวทงบุตรพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) คนที่ ๔ เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุ่ยบุตรท้าวสีหาราช (พลสุข) กรมการเมืองผู้ใหญ่เป็นราชบุตรแทนราชบุตร (ชู่) ที่ถึงแก่กรรม

---

^๑ ตาของผู้เขียนได้บันทึกบุตรอุปฮาด (สุดตา) ไว้ในสมุดข่อยว่ามี ๑๓ คน คือ ๑. นางพิมพ์ ๒. นางจำปา ๓. ท้าวโทเป็นอุปฮาด ๔. ท้าวอินธิสาร ๕. ท้าวไชยสาร ๖. ท้าวท้าว ๗. นางคำมิ่ง ๘. ท้าวสุวรรณแสน (คนที่ต่อยมอชเฮอร์ไซแง) ๙. ท้าวอินธิจักร์ ๑๐. นางสุวรรณา ๑๑. นางสา ๑๒. นางบัวภา และ ๑๓. ท้าววรบุตร

ครั้นต่อมาอุปฮาด (แก่น) ถึงแก่กรรมในสมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เจ้าเมืองอุบลฯ คนที่ ๒ จึงโปรดฯ ตั้งให้ท้าวโท^๑ เป็นอุปฮาด เมื่ออุปฮาด (โท) ถึงแก่กรรมแล้วจึงโปรดฯ ให้เลื่อนราชวงศ์ (กุทอง) ขึ้นเป็นอุปฮาด ให้ท้าวโห่งนคำ^๒ บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นราชวงศ์ ราชบุตร (สุ่ย) คงอยู่ในตำแหน่งเดิม รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเชื้อสายลูกหลานเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ สืบต่อกันมาจนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ คือราชวงศ์ (บุตร) บุตรพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) เป็นผู้มีความชอบคราวปราบกบฏเวียงจันทน์ เมื่อพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๓๖๖ โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (สีชา) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรคนที่ ๒ แต่อยู่ในราชการได้เพียง ๓ เดือนก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (บุตร)^๓ เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรคนที่ ๓ ให้ท้าวแพง บุตรพระประทุมฯ (คำผิง) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสุตา บุตรเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) เจ้านครจำปาศักดิ์เป็นราชวงศ์ และให้เจ้าอินทร์บุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นราชบุตร

พระสุนทรราชวงศา (บุตร) ผู้นี้ มีความชอบคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ เป็นอันมาก จึงโปรดประทานครวี่ที่รบมาได้ ๕๐๐ ครวี่ และภริยาอีก ๑ คนชื่อนางพรหมา และให้มีอำนาจสิทธิขาดบังคับบัญชาเมืองนครพนมอีกเมืองด้วย ครั้น

^๑ ท้าวโท ผู้นี้จะเป็ท้าวโทคนเดียวกับท้าวโทบุตรอุปฮาด (สุดตา) ดังกล่าวหรือประการใดนั้นไม่อาจทราบได้ แต่ท้าวโทที่ว่าเป็นบุตรพระประทุมฯ (คำผิง) นั้นก็มีอีกคนหนึ่งอุปฮาด (โท) ใน พงศาวดารอีสาน ที่หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเขียนเอาไว้ไม่ได้กล่าวถึงท่านผู้นี้เลย กล่าวแต่ว่า "เมื่อโปรดฯ ให้อุปฮาด (ก่า) ไปเป็นเจ้าเมืองเขมรแล้ว ก็โปรดตั้งให้ท้าวกุทอง บุตรพระประทุมฯ (คำผิง) เป็นอุปฮาดเมืองอุบลฯ ที่เดียว เพราะเวลารับราชการห่างกันมาก" ส่วนผู้เขียนกล่าวว่าอุปฮาด (สุดตา) เป็นอุปฮาดแทนอุปฮาด (ก่า) และคนต่อ ๆ มานั้น ได้หลักฐานมาจากตาและบิดาของผู้เขียนบันทึกไว้ โปรดท่านผู้วิจารณ์

^๒ เดิมเป็นราชวงศ์สมัยพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) โปรดฯ ให้เลื่อนเป็นอุปฮาดในสมัยพระสุนทรราชวงศา (สีชา)

^๓ บิดาพระอุบลการประษานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานี

เจ้าพระยาราชสุภาวดีโปรดฯ ให้มาปราบกบฏคราวดังกล่าวเสร็จแล้วก็กลับกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องพระสุนทรราชวงศา (บุตร) จึงพระราชดำริว่า เท่าที่ประทานให้สิ่งของและทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเท่านั้น ยังไม่พอแก่ความชอบ จึงโปรดฯ พระราชทานเป็นนางบ้องใหญ่ ๑ กระบอก วัดโดยรอบ ๗๔ ซม. ยาว ๔๔ ซม. เวลานี้ยังอยู่ที่อำเภอไชยธร และเป็นเล็กอีกหลายกระบอก พระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระสุนทรราชวงศามหาชาติราชาเวียงคำรังกักตัญชัยศไกรศรีพิชัยสงคราม เจ้าเมืองยโสธรและเจ้าเมืองนครพนมด้วย

นอกจากนี้ยังมีท้าวสุวรรณ (หรือบุญมา) บุตรอัศวเมืองยโสธร หลานเจ้าพระตา มีความชอบคราวปราบกบฏเวียงจันทร์ด้วยอีกผู้หนึ่ง ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระประทุมเทวาภิบาล เจ้าเมืองหนองคายคนแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ อันเป็นต้นตระกูลสกุล ณ หนองคาย สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ เจ้าอนุวงศ์แต่งตั้งให้เจ้าอุปราช (ติสสะ) กับเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) คราวกบฏยกทัพล่วงหน้าตีเข้ามาทางเมืองเขมราชู่นั้น พระเทพวงศา (ก่า) เจ้าเมืองเขมราชูไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) จึงจับพระเทพวงศา (ก่า) ฆ่าเสีย เมื่อปราบเจ้าอนุวงศ์เสร็จแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวบุญจันทร์ บุตรพระเทพวงศา (ก่า) เป็นที่พระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมราชูแทนบิดา ใน พ.ศ. ๒๓๗๑ เมืองโขงเจียง (โขงเจียม) และเมืองเสมียะ (ฝั่งซ้าย) ก็โอนสังกัดมาขึ้นเมืองเขมราชูในสมัยนั้น

พระเทพวงศา (บุญจันทร์) มีภรรยาหลายคน ที่เป็นภรรยาหลวงชื่อ นางแดงอ่อน ชาวเมืองมุกดาหาร มีบุตรด้วยกันชื่อ นางแห่ง นางแห่งสมรสกับ ท้าวธรรมกิติกา (พรหม) กรมการเมืองมุกดาหาร มีบุตรธิดาเท่าที่ทราบคือ ชุนแสงพานิช (หยุย อันเป็นต้นตระกูลสกุล แสงสิงแก้ว ณ บัดนี้)

บุตรพระเทพวงศา (ก่า) เท่าที่สืบหลักฐานได้มีอยู่ ๓ คน คือ ๑. พระเทพวงศา (บุญจันทร์) ๒. ท้าวบุญเฮ้า และ ๓. ท้าวแดง^๑ ลูกรั้งรัชสมัย

^๑ ต่อมาโปรดฯ ให้เป็นหลวงชำนาญไพรสณฑ์ ครั้งสุดท้ายพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระกัจจกรจักรรงค์ ให้เป็นเจ้าเมืองวารินชำราบ ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ต่อมาขอมาขึ้นเมืองเขมราชูที่หลัง

รัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระเทพวงศา (บุญจันทร์) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวบุญเข้าเป็นที่พระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมรราชแทนพระเทพวงศา (บุญจันทร์) ผู้ที่

พระเทพวงศา (บุญเข้า) มีบุตรธิดาเท่าที่ทราบ ๒ คน คือ ท้าวบุญสิง และท้าวบุญชัย เมื่อพระเทพวงศา (บุญเข้า) ผู้เป็นบิดาถึงแก่กรรมจึงโปรดฯ ให้ท้าวบุญสิงเป็นที่พระเทพวงศา เป็นเจ้าเมืองเขมรราชแทนบิดา

พระเทพวงศา (บุญสิง) มีบุตร ๒ คน คือ ท้าวพวยและท้าวจันทบรม (เสื่อ) ในสมัยที่พระเทพวงศา (บุญสิง) เป็นเจ้าเมืองเขมรราชนี้ ได้มีใบบอกกราบบทูลขอตั้งบ้านค้อใหญ่ขึ้นเป็นเมือง ขอพระราชทานตั้งท้าวจันทบรม (เสื่อ) ผู้บุตรเป็นพระอมรอำนาจ^๑ เจ้าเมือง ขอตั้งท้าวบุตรตะเป็นอุปฮาด ท้าวสีหาราชเป็นราชวงศ์ และท้าวสุริโยเป็นราชบุตร

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานอนุญาตตามที่ขอและพระราชทานนามเมืองที่ตั้งใหม่ตามนามของพระอมรอำนาจว่า เมืองอำนาจเจริญ แต่ พ.ศ. ๒๔๑๐ เป็นต้นมา

ส่วนท้าวพวยก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระเทพวงศาต่อจากพระเทพวงศา (บุญสิง) ผู้เป็นบิดาที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นเจ้าเมืองเขมรราชคนสุดท้ายแต่รับราชการอยู่ได้ไม่นานก็ถึงแก่กรรมในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕

เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๒ เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุดิธรรมธร คำสุก) กราบบทูลขอตั้ง บ้านนาหนอง ขอตั้งหลวงชำนาญไพโรสณฑ์ (แดง) บุตรพระเทพวงศา (ก่า) เป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งบ้านนาหนองขึ้นเป็นเมืองวารินชำราบ ตั้งหลวงชำนาญไพโรสณฑ์เป็นที่พระกำจรจัดตั้ง เจ้าเมืองวารินชำราบคนแรก ตั้งให้ท้าวไชยบุตร (บุญไชย) บุตรพระเทพวงศา (บุญเข้า) เป็นอุปฮาด ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ ทั้งนี้ล้วนเป็นเชื้อสายสืบเนื่องมาจากเจ้าพระตาเจ้าพระวอฯ ครั้งกระโน้นทั้งสิ้น

^๑ คือต้นตระกูล อมรสิน ปัจจุบัน

ครั้นมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราชเวียงจันทน์ เมืองนครจำปาศักดิ์ก็โปรดฯ ให้มาขึ้นต่อกรุงเทพฯ แล้วทรงเกรงว่าเวียดนามจะตีแผ่เอาหัวเมืองเหล่านี้เสีย เพราะหัวเมืองลาวพวน ซึ่งยังกระด้างกระเดื่องแต่ครั้งเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมมา (สมบุรณ์) คุณพลเมืองแพร์ และหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปนครหลวงพระบาง แล้วแต่งตั้งให้นายทัพนายกองไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ต่อแดนเวียดนามที่ยังกระด้างกระเดื่องทางหัวเมืองพวน และพร้อม ๆ กันนี้ทางเมืองนครราชสีมาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวรินทร (ชำ) ทางเมืองยโสธร โปรดฯ ให้พระสุนทรราชวงศา (บุตร) เจ้าเมืองยโสธร มีอำนาจสิทธิขาดว่ากล่าวเมืองนครพนมด้วยอีกเมืองหนึ่ง พระสุนทรฯ จึงสั่งให้อุปฮาด (แพง) อยู่รักษาราชการทางเมืองยโสธร แล้วตนไปจัดราชการอยู่เมืองนครพนมและหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

ทางฝ่ายเมืองอุบลราชธานี โปรดเกล้าฯ ให้ราชบุตร (สุย) เป็นนายกองใหญ่ไปสมทบเกลี้ยกล่อมพวกครัวเมืองพิน เมืองนอง เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองวัง เมืองมหาชัยกองแก้ว สมทบกับพระสุนทรราชวงศา (บุตร) อยู่ก่อนแล้ว หัวเมืองที่กล่าวนามมานี้ก็ยอมสวามิภักดิ์อยู่ในขอบเขตสหสีมาประเทศสยามแต่่นั้นมา ไม่กระด้างกระเดื่องเหมือนแต่ก่อน แต่ได้โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นอยู่กับแขวงเมืองนครพนม และครัวเวือนเหล่านี้ก็ได้อพยพเข้ามาตั้งรกรากทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ขอตั้งเลกหมู่ขึ้นเป็นเมืองหลายเมือง คือ

๑. ครัวเมืองพิน เมืองนองยกมาตั้งที่บ้านห้วยแซง (ต่อมาเรียกบ้านฮ่องแซง หรือร่องแซง) ตั้งเป็นเมืองท่าอุเทน ๒. ครัวเมืองมหาชัยกองแก้ว เมืองยมราชมาตั้งอยู่เมืองสกลนคร ๓. ครัวเมืองวังไปตั้งอยู่เมืองเวเป็นเมืองเรณูนคร* ๔. ครัวเมืองสิมตะโปน ไปตั้งที่บ้านกุดลิง (หรือบ้านหัวลิง) เป็นเมืองวานรนิวาส ต่อมาภายหลังไม่ได้ตั้งที่บ้านกุดลิงย้ายมาตั้งอยู่แขวงเมืองสกลนคร (ดู "ดูประวัติเมืองสกลนคร" บทหลัง) สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้

---

* ปัจจุบันเป็นอำเภอเรณูนคร ขึ้นกับจังหวัดนครพนม ในชั้นแรกเรียก "บ้านดงหวายสายบ่อ" มีพระธาตุเรณูสร้างสวยงามใหญ่โต สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

ในสมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีนี้ ได้เป็นประธานสร้างวิหารขึ้นใน วัดมหาวนาราม^๑ ตามศิลาจารึกอักษรตัวธรรม ซึ่งมีหลักฐานปรากฏอยู่ ณ วิหารด้านหลังองค์พระพุทธรูปใหญ่ว่า

วัดมหาวนารามนี้สร้างขึ้นเมื่อจุลศักราชได้ ๑๒๕ ตัว ปีเมืองเมืง เจ้าพระ
ประทุมได้มาตั้งเมืองอุบลได้ ๒๖ ปีศักราชได้ ๑๔๒ ตัว ปีชะง่า จึงถึงอนิจกรรม
ไปตามลำดับปีเดือนหันแล ศักราชได้ ๑๔๕ ตัวปีเต้าสัน เจ้าพระพรหมวรราชได้
๑๕ ปี ศักราชได้ ๑๖๗ ตัวปีห้วงเล่าจึงได้มาสร้างวิหารอาฮามในวัดป่าหลวงมณี
โชติศรีสวัสดิ์ เพื่อไว้เป็นที่สำราญแก่พระพุทธรูปเจ้า ศักราชได้ ๑๑๙ ตัวปีเมือง
เม้า มหาราชครูศรีสังฆกรรมวงศาพาลูกศิษย์สร้างพระพุทธรูปดินและอิฐชะทรายใส่
วัด แล้วเดือนห้าเพ็ง วันอาทิตย์มีื่อห้วงได้ฤกษ์ ๑๒ ลูกชื่อว่าจิตตอยู่ในราชสีกันย์
เบิกแล้วยามแถใกล้ค่ำจึงได้ชื่อว่า พระเจ้าอินทรแปลง ฯลฯ^๒

พระพุทธรูปใหญ่นี้สร้างด้วยอิฐถือปูนลงรักปิดทอง ขนาดหน้าตักกว้าง
๓.๐๐ เมตร งามได้ส่วนสัดทุกประการ ซึ่งจะหาพระพุทธรูปในปูนเดียวกัน
เสมอเหมือนได้ยาก นับมาถึงบัดนี้เป็นเวลานานถึง ๑๕๕ ปี (ขณะที่ยานี้ พ.ศ.
๒๕๑๒) กอปรด้วยพระพุทธรูปอินทร์แปลงเป็นพระพุทธรูปองค์วิเศษศักดิ์สิทธิ์
จึงมีพุทธศาสนิกชนทั้งหลายมีความเลื่อมใสศรัทธามาทำการสักการบูชาขอพรด้วย
ประการต่าง ๆ เสมอมาได้ขาด และปรากฏว่าได้ผลสมความมุ่งหมายเป็นส่วน
มาก จึงเป็นที่น่าอัศจรรย์

---

^๑ เดิมแท้ ๆ วัดนี้เรียก วัดป่าหลวงมณีโชติศรีสวัสดิ์ แต่คนทั่วไปนิยมเรียก "วัด
ป่าใหญ่" คู่กับวัดป่าน้อย ที่เปลี่ยนมาเรียกวัดมณีวนารามเดี่ยวนั้น เพราะเดิมตรงที่สร้างวัด
เป็นป่าดงและห่างไกลจากที่ชุมนุมชนไม่เหมือนเวลานี้ จึงเรียกว่าวัดป่าใหญ่ ครั้นต่อมาเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๘๕ เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ทิตฺตเสวระ อดีตสังฆนายกได้ชานานามชื่อวัดนี้
ใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับกาลนิยมว่า "วัดมหาวนาราม" ดังกล่าวแล้ว

^๒ จากหนังสือตำนานก่อสร้างวัดและพระพุทธรูปองค์ประธานวัดมหาวนาราม จังหวัด
อุบลราชธานี ของขุนพรหมประศาสน์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒

คักราชในศิลาจารึกที่อ้างถึงนี้ จะตั้งต้นนับเนื่องเวลาโดยถืออะไรเป็นหลักยังไม่ทราบแน่ ผู้เรียบเรียง (เดิม) มีเหตุผลพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าจะเป็นจุลศักราชที่ใช้ตามอย่างครั้งกรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์ยังเป็นเอกราชสมัยนั้น ประการใดไม่อาจทราบได้ เพราะว่าในปูนนั้นชาวเมืองอุบลฯ ยังนับถือจารีตประเพณีดั้งเดิมสืบต่อมาจากเวียงจันทน์อยู่ จะเห็นได้จากสำนวนภาษาที่ใช้ในศิลาจารึก ก็ล้วนเป็นภาษาไทยเดิมทั้งสิ้น

คำว่า *ปีเมืองเม็ด ปีชะง่า ปีเต้าสัน* ฯลฯ เป็นนามปีนับตามโหราศาสตร์นิยม สมัยกรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์โบราณ คือนับเรียงลำดับดังนี้

๑. ใจี (ซวด)	๗. ชะง่า (มะเมีย)
๒. เป้า (จลฺ)	๘. เม็ด (มะแม)
๓. ยี่ (ซาล)	๙. สัน (วอก)
๔. เม้า (เถาะ)	๑๐. เล้า (ระกา)
๕. สี่ (มะโรง)	๑๑. เล็ด (จอ)
๖. ไซ้ (มะเส็ง)	๑๒. โก้ (กุน)

ในสมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานี มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นในบ้านเมืองอีกครั้งหนึ่ง คือ ระหว่างจุลศักราช ๑๑๙๔ (พ.ศ. ๒๓๗๕) ประเทศเขมรและเวียดนามเกิดแข็งข้อ เมืองเขมรตกไปเป็นเมืองออกของเวียดนาม และเกิดวุ่นวายกันอยู่เนื่อง ๆ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

มีกองทัพเวียดนามมาจากเมืองเว้ ยกทัพล่วงเข้ามาตั้งอยู่ในพระราชอาณาเขตต่อแดนเขมร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพออกไปปราบ เจ้าพระยาบดินทร์ฯ ได้เกณฑ์ทัพทางหัวเมืองตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือไประงับ ฝ่ายเมืองอุบลฯ ได้จัดให้อุปฮาด (กุทอง) กับพระเทพวงศา (บุญเฮ้า) เจ้าเมืองเขมรลื้อไปขัดตาทัพเวียดนามอยู่ที่บ้านปากแซงนาแวงริมแม่น้ำโขง แล้วจัดให้ราชบุตร (สุ่ย) เมืองอุบลฯ พร้อมด้วยท้าวหาโวราช กรมการเมืองเป็นผู้ช่วย ให้เพียรรักษาพล เพียรชกโกฎ และพลอาสากรมการเมือง นอกจากนั้นยังมีท้าวฝาย^๑ (จันทวงศ์) บ้านชีทวนนา

^๑ ท้าวฝายเป็นชื่อตำแหน่งราชการเวลานั้น เทียบนายอำเภอปัจจุบัน

กำลังไปสมทบกองทัพเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ไปปราบเมืองเขมรคราวนั้นเป็นเวลาร่วม ๑๕ ปี เมื่อเสร็จศึกเมืองเขมรแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้นำราชบุตร (ส่วย) เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในรัชกาลที่ ๓ เพื่อขอพระราชทานตั้งให้ราชบุตร (ส่วย) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีแทนพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เจ้าเมืองคนเก่า ซึ่งได้ถึงอนิจกรรมเมื่อ จุลศักราช ๑๒๐๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๒๓๘๓) เจ้าเมืองอุบลฯ ว่างมาได้ ๕ ปี ซึ่งประจวบกับเวลานั้นมีการศึกสงครามเมืองเขมรติดพันอยู่ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

แต่เป็นที่น่าเสียดายระหว่างที่ราชบุตร (ส่วย) พักผ่อนอยู่ในพระนครได้ ๗ วัน เติรมตัวจะกราบถวายบังคมลากลับเมืองอุบลฯ แล้วนั้น ราชบุตร (ส่วย) บังเอิญไปติดอหิวาตกโรคถึงแก่กรรมอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง เมื่อพระราชทานคิลาหน้าเพลิงเสร็จแล้ว ญาติมิตรผู้ที่ติดตามได้นำอัฐิราชบุตร (ส่วย) มาบรรจุไว้ที่เจดีย์วัดสุทัศนาราม เมืองอุบลฯ ซึ่งเป็นวัดที่ราชบุตร (ส่วย) เป็นหัวหน้าพาลูกหลานสร้างประจำตระกูลมาเท่าทุกวันนี้ ก็นับว่าราชบุตร (ส่วย) ได้เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีด้วยผู้หนึ่ง

เมื่อราชบุตร (ส่วย) ถึงแก่กรรมแล้วจึงเมื่อวันอังคารขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเส็ง สัปดาห์ จุลศักราช ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานสุพรรณบัฏ ตั้งให้อุปฮาด (กุทอง) เป็น "พระพรหมวรราชสุริยวงศ์" เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนราชวงศ์ (แก่นคำ) บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวไชยกุมาร (ท้าว) บุตรราชวงศ์ (โง่นคำ) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยะ (ไม่ทราบนามเดิม) หลานพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นราชบุตรเมืองอุบลฯ รัชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

พระราชทานเครื่องยศให้พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) คือ พานถม เครื่องในทองคำสำรับ ๑ คนโททองคำ ๑ กระโถนถม ๑ ลูกประคำทองคำ ๑ สายกระบี่บังถม ๑ เสื้อหมวกตุ้มปี ๑ สัปทนปัสตุ ๑ ปืนคาบศิลาคอยลาย ๑ กระบอกเสื้อเข็มขาบร้าวเลื่อย ๑ สำนไทยปักทอง ๑ ผ้าปุม ๑ ฯลฯ ส่วนอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรก็ทรงพระราชทานไปตามยศตำแหน่ง

อุปฮาด (แก่นคำ) อยู่ในราชการได้ไม่นานถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวจันท์ศรีสุราช (สุดตา) เป็นอุปฮาดแทน

ในสมัยที่พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีนี้ ได้นำท้าวจันท์ศรีสุราช เมืองตะโปน (เซโปน) ท้าวอุปชา เมืองจำพร (อยู่ในแขวงสุวรรณเขตปัจจุบัน) ท้าวฝ่ายหน้า เมืองผาบ้ง และท้าวมหาวงศ์ เมืองทาง ซึ่งอพยพครอบครัวรวม ๑,๘๔๗ ครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งอยู่บ้านสองนาง (หรือบ้านช่องนาง) แขวงเมืองอุบลราชธานี เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในรัชกาลที่ ๓ เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ นั้นเอง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อยู่บ้านสองนางเป็น เมืองเสนางคนิคม ให้ท้าวจันท์ศรีสุราชเมืองตะโปนเป็นที่พระศรีลินสงคราม เจ้าเมือง ให้ท้าวฝ่ายหน้า เมืองผาบ้งเป็นอัครฮาด ให้ท้าวมหาวงศ์เป็นอัครวงศ์ รักษาเมืองเสนางคนิคมขึ้นกับเมืองอุบลราชธานีสืบไป แต่เจ้าเมืองกรมการหาได้ไปตั้งเมืองที่บ้านสองนางตามที่โปรดเกล้าฯ ไม่ได้ไปเลือกตั้งเมืองใหม่ที่ทำการอยู่ห้วยปลาแดก (ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภออำนาจเจริญ)

ถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ คือหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลาผนวชขึ้นเสวยราชสมบัติแล้วไม่นาน ราว พ.ศ. ๒๓๙๔ พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) ไปราชการที่กรุงเทพฯ เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) อาราธนาพระเถระ ๒ รูป คือ ท่านพน ฐโล (ดี) และท่านเทวธมมี (ม้าว) ออกไปปฏิบัติสร้างวัดขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี พระพรหมวรราชฯ (กุทอง) เมื่อเสร็จราชการกลับมาถึงเมืองอุบลฯ แล้ว ก็ไปปรึกษาตกลงเห็นเหมาะสมในการที่จะสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่ท่าเหนือแม่น้ำมูลและก็ได้สร้างเสร็จ เมื่อสร้างเสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามวัดว่า วัดสุปฏิหาราม เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในบรรดาวัดทั้งหลายแห่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในการสร้างวัดนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นเงินตรา ๑๐ ซึ่งพระราชทานให้มีผู้ปฏิบัติวัดที่เรียกว่าเลกวัด ๖๐ คน และพระราชทานนิตยภัตแก่เจ้าอาวาสเดือนละ ๘ บาท ท่านพน ฐโล (ดี) เป็นเจ้าอาวาสรูปแรก

จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) ตรงกับสมัยที่เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เจ้าเมืองอุบลฯ มีใบบอกไปยังเจ้าพระยากำแพงสงคราม (แก้ว) เจ้าเมืองนครราชสีมาขอตั้ง บ้านกว้างลำชะโด ตำบลปากน้ำมูล บ้านสะพือ บ้านเวินชัย ขึ้นเป็นเมือง ขอให้ท้าววรกิติกา (จุมมณี) ท้าวคำพูน ๒ คนผู้บุตรนี้เป็นเจ้าเมือง เจ้าพระยากำแพงสงครามเห็นชอบด้วย จึงมีบอกกราบบังคมทูลพระกรุณาไปกรุงเทพฯ

ครั้นเมื่อวันอาทิตย์แรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ จุลศักราช ๑๒๒๕ ปีกุนเบญจศก (พ.ศ. ๒๔๐๖) พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เจ้าเมืองอุบลราชธานีถึงอนิจกรรม โดยหาทันได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองอุบลฯ แทนไม่ มีแต่พวกอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร อาญาสี่และท้าวเพี้ย กรมการช่วยกันรักษาบ้านเมืองอยู่เท่านั้น

ครั้นเมื่อวันอาทิตย์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ศกเดียวกัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านกว้างลำชะโดตำบลปากน้ำมูลเป็น เมืองพิบูลมังสาหาร ให้ท้าววรกิติกา (จุมมณี) เป็นพระบำรุงราชภู่ เจ้าเมือง ให้ท้าวโพธิสาราช (เสื่อ) พี่ชายพระบำรุงราชภู่เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสีฐาน (สาบ) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวชัชยະ (ผู) เป็นราชบุตร

นามของเมืองพิบูลมังสาหารนี้ สืบทราบมาว่า เดิมมีพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๔ จะให้นามเมืองนี้เกี่ยวข้องกับลำน้ำพมูลอย่างหนึ่ง ประการที่สองคือเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมน้ำพมูลตอนใต้ให้คู่กับเมืองพิมายที่อยู่ตอนเหนือของลำน้ำพมูล เพิ่งมาเปลี่ยนเป็น "อำเภอพิบูลมังสาหาร" ในตอนหลัง

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองพิบูลมังสาหารขึ้นแล้ว แต่เมื่อครั้งบิดาของผู้เขียนเป็นนายอำเภอเกษมสีมา (อ.ม่วงสามสิบตั้งที่บ้านหนองคู) ย้ายมาดำรงตำแหน่งนายอำเภอพิบูลมังสาหาร (ครั้งเป็นหลวงวิภาคย์พจนกิจ) เมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ที่ว่าการอำเภอนี้ตั้งอยู่ที่บ้านวังแคน ห่างจากปัจจุบันขึ้นไปทางเหนือน้ำมูลประมาณ ๑๒๐ เส้น ต่อมาได้ย้ายที่ว่าการอำเภอพิบูลฯ มาตั้งตำบลพิบูล ริมน้ำมูล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ที่ว่าการอำเภอพิบูลฯ ตั้งริมทางหลวงสาย ๑๖ ปัจจุบันนี้ย้ายมาตั้งใหม่

โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านสะพือเป็นเมืองตระการพิซผล ตั้งท้าวสุริยวงศ์ (อัม) บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุดทอง) เป็นพระอมรตลใจ เจ้าเมือง ให้ท้าวพรหมมา (น้องชายพระอมรตลใจ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสีหาจักร (ฉิม) เป็นราชวงศ์ ท้าวกุลบุตร (ท้าว) เป็นราชบุตร

โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเวินชัยเป็น เมืองมหาชนะชัย ให้ท้าวคำพูนบุตร พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุดทอง) เป็นพระเรืองชัยชนะ เจ้าเมืองมหาชนะชัย ให้ท้าวโพธิสาร (ผา) เป็นอุปฮาด ให้ท้าววรกิติกา (ชัยชนะ) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวอุเทน (หอย) บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุดทอง) เป็นราชบุตร ขึ้นเมืองอุปราชธานีทั้ง ๓ เมือง พระราชทานยศส่วนเจ้าเมือง คือ ถาดมหากเงิน ๒ คนโทเงิน ๑ สัปทนแพร ๑ ผ้าวิลาศท่มนอน ๑ แพร่สีทับทิมติดขลิบ ๑ เสื้อเข้มขาบ ๑ แพร่ขาวท่ม ๑ ผ้าม่วงเงิน ๑ เหมือนกันหมดทั้ง ๓ เมือง และโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งท้าวเพี้ยไพร่พลเมืองอุบลฯ ไปอยู่เมืองละ ๒,๐๐๐ คนเศษ แต่เมืองมหาชนะชัยนั้น เจ้าเมืองกรมการยกไปตั้งว่าราชการเมืองอยู่ ณ ตำบลดงฝั่งแดงริมน้ำพาชี หาได้ตั้งที่บ้านเวินชัยไม่

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ นี้ จินหอย ลูกคำเมืองอุบลฯ ได้ไปค้าขายทางเมืองสุวรรณภูมิ ขณะที่พักอยู่ห้วยก้าวกาก บ้านเหมือดแอ่ถูกผู้ร้ายปล้นฆ่าตาย พี่น้องของจินหอยได้ร้องต่อเมืองอุบลฯ ทางเมืองอุบลฯ แจ้งว่าเป็นเขตแดนของเมืองสุวรรณภูมิ ครั้นไปร้องทางเมืองสุวรรณภูมิ เมืองสุวรรณภูมิก็ว่าไม่ใช่แขวงเมืองสุวรรณภูมิ พี่น้องจินหอยจึงไปกราบเรียนเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าพระยานครราชสีมาจึงเรียกเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าเมืองอุบลฯ เจ้าเมืองศรีสะเกษไปพร้อมกันแล้วมีบัญชาว่า เกิดความฉกกันตายในที่ใกล้บ้านแขวงเมืองทั้ง ๓ ถ้าเมืองใดสืบผู้ร้ายได้จะยกที่ตำบลนั้นให้เป็นของเมืองนั้น ถ้าสืบไม่ได้จะให้เฉลี่ยเสียเงินให้แก่พี่น้องจินหอย หรือถ้าเมืองใดอยากจะได้ที่ดินตำบลนั้นแล้ว ก็ให้เอาเงินเสียให้แก่พี่น้องจินหอย ๕ ชั่ง จะยกที่ดินตำบลนั้นให้เป็นแขวงเมืองนั้น เจ้าเมืองอุบลฯ จึงยอมเสียเงินให้แก่พี่น้องจินหอย เจ้าพระยานครราชสีมาจึงได้ตัดสินยกที่ดินตำบลนั้นให้แก่เมืองอุบลฯ ตั้งแต่ห้วยก้าวกากถึงปากชีตกลม ตั้งแต่นั้นมาเมืองอุบลฯ จึงได้ไปปักหลักเขตแดนไว้เป็นสำคัญ

ต่อมาเมืองสุวรรณภูมิจึงมีใบบอกกล่าวโทษเมืองอุบลฯ ลงมากรุงเทพฯ ว่า เมืองอุบลฯ ฉลาดปึกหลักลวงลำแดนเมืองสุวรรณภูมิ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เมืองทั้งสองส่งแผนที่แลให้ถาพกรมการเมืองอุบลฯ ซึ่งลงมากรุงเทพฯ ในเวลานั้น ได้ความในเรื่องเงินหอย ตามที่เจ้าพระยานครราชสีมาตัดลินแล้วนั้น จึงได้มีตราพระราชสิทธิ์โปรดเกล้าฯ ตัดลินขึ้นไปว่าตั้งแต่ห้วยก้าวกวางฝั่งตะวันออกไปจนถึงลำน้ำมูล น้ำชีให้เป็นเขตแขวงเมืองมหาชนะชัยขึ้นเมืองอุบลฯ ตั้งแต่ห้วยก้าวกวางฝั่งตะวันตกให้เป็นแขวงเมืองสุวรรณภูมิตั้งแต่นั้นสืบมาจนถึงบัดนี้

ฝ่ายทางเมืองอุบลราชธานีนั้น ตั้งแต่พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เจ้าเมืองถึงแก่อนิจกรรมก็ยังไม่มียกเมืองมาจนถึงบัดนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าหน่อคำ (พี่ชายของเจ้าจอมมารดาดวงคำในรัชกาลที่ ๔ คือพระมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี) เจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ บุตรเจ้าเสื่อหลานเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พระราชทานบรรดาศักดิ์ว่า “เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์” เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีคนสุดท้าย ส่วนเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพิมพิสาร (บัวระพันธ์) บุตรเจ้านุดหลานเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) รับตำแหน่งเจ้าราชวงศ์แทนต่อไป

ครั้นอยู่มาได้สัก ๒ ปี คือนับแต่ปีที่เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ไปเป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานี เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์กับคณะกรรมการเมืองไม่สู้จะปรองดองกัน ฝ่ายพวกผู้น้อยก็แยกกันเป็นพวกเป็นเหล่าตามหัวหน้าดังเรื่องที่ปรากฏต่อไปนี้

เมื่อวันจันทร์ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) มีชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อ เมอติเออร์ไซแอง^๑ มาจากเมืองไซ่ง่อนทาง

^๑ เมอติเออร์ไซแองคนนี้ เข้าใจว่าจะเป็น เมอติเออร์ฟรังซิส การ์นิเยร์ (M. Francis Garnier) คนเดียวกับเมอติเออร์ไซแองตามพงศาวดารอีสาน ซึ่งหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเป็นผู้เรียบเรียง เพราะเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๘ (พ.ศ. ๒๔๑๑) ฟรังซิส การ์นิเยร์ ได้แต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะสำรวจแม่น้ำโขงในคณะ ดุตตาร์ท เดอ ลาเกราผู้เป็นหัวหน้าใหญ่ แต่ได้ถึงแก่กรรมเสียในระหว่างทาง ฟรังซิส การ์นิเยร์จึงได้ถูกแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะแทน เมื่อไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์และปากมูลคงจะได้แวะเข้าไปตามลำแม่น้ำมูล แล้วเลยขึ้นไปถึงเมืองอุบลฯ แต่ถ้าไม่ใช่ฟรังซิส การ์นิเยร์ คงเป็นคนใดคนหนึ่งในคณะที่มาด้วยกันนี้เป็นแน่

เมืองนครจำปาศักดิ์ แล้วเลยขึ้นไปถึงเมืองอุบลฯ ได้ไปหาเจ้าพรหมเทวาท เจ้าเมือง
แจ้งว่ามาทำแผนที่แม่น้ำมูล ซึ่งเป็นเวลาที่เราเสียประเทศเขมร (ส่วนใน) ไปอยู่ใน
บารุงของฝรั่งเศสแล้ว ๒ ปี และเมอสิเออร์ไซแงได้นำสิ่งของต่าง ๆ ไปจำหน่าย
ด้วย เจ้าพรหมเทวาท จึงสั่งให้กรมการจัตที่ให้เมอสิเออร์ไซแงพักตามสมควร
เมอสิเออร์ไซแงพักอยู่ที่เมืองอุบลฯ ได้ ๗ วัน จึงเอาแผนที่ไปให้เจ้าพรหมเทวาท
๒ แผ่น และพูดว่ามาอยู่เมืองนี้ต้องซื้อเสบียงอาหารรับประทาน พักที่เมืองอื่น
หาได้ซื้อไม่ เพราะเจ้าเมืองได้เก็บหนี้ เจ้าพรหมเทวาท จึงตอบว่าถ้าเมอสิเออร์
ไซแงขัดสนด้วยเสบียงอาหารอย่างไร ก็จะรับอนุเคราะห์ตามสมควร แต่ให้ไป
รับเอาที่เพี้ยพันนากับเพี้ยศรีสุนน ซึ่งอยู่ที่บ้านอุบชาติเถิด เมอสิเออร์ไซแงตอบ
ขอบใจ แล้วว่าจะได้ไปขอเสบียงอาหาร ณ บ้านอุบชาติในวันพรุ่งนี้ แล้วก็ลากลับไป
ไปที่พัก

ครั้นกรมการข้างฝ่ายเจ้าพรหมเทวาท ได้ทราบว่ เมอสิเออร์ไซแงจะไป
บ้านอุบชาติในวันพรุ่งนี้ ก็เห็นเป็นโอกาสที่จะเล่นสนุก จึงได้ไปเที่ยวพูดให้เข้าหู
ถึงกรมการฝ่ายอุบชาติ ว่าพรุ่งนี้ฝรั่งเศสจะมาจับอุบชาติส่งไปไซ่ง่อน ฝ่ายอุบชาติ
ทราบดังนั้นสำคัญว่าจริง จึงสั่งการว่าถ้าพรุ่งนี้ฝรั่งเศสมาถามหาอุบชาติก็ให้บอกว่ไม่อยู่

ครั้นวันพุธ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาเช้า เมอสิเออร์ไซแงไปหา
เจ้าพรหมเทวาท ขอให้กรมการพาไปบ้านอุบชาติ เพื่อจะได้ขอเสบียงอาหาร
เจ้าพรหมฯ จึงให้เพี้ยขันอาสา เสมียนบง และนายเหล็ก นำเมอสิเออร์ไซแงไปถึง
บ้านอุบชาติ และเมอสิเออร์ไซแงได้นำคนใช้ (นับว่าเป็นชาวเขมร) ถือเชือก
ไปด้วยว่าจะเอาไปผูกวัวตัวเมียมารีดนมเพื่อรับประทาน เพี้ยขันอาสา เสมียน
บงหยุดคอยอยู่นอกรั้วบ้านอุบชาติ ให้แต่นายเหล็กพาเมอสิเออร์ไซแงและคนใช้
เข้าไปถึงห้องเรือนอุบชาติ พบท้าวสุริโย แลท้าวสุวรรณเสน จึงถามหาอุบชาติ
ท้าวสุริโยบอกว่ไม่อยู่ เมอสิเออร์ไซแงจึงถามหาเพี้ยศรีสุนน กรมการในที่นั้น
บอกว่ไปรับประทานอาหารที่บ้านยังไม่กลับมา เมอสิเออร์ไซแงบอกกรมการให้ไป
ตามเพี้ยศรีสุนนมาหา กรมการยังทันหาได้แต่่งให้ผู้ใดไปไม่ ขณะนั้นเมอสิเออร์ไซแง
จึงถามว่ ใครเป็นผู้ใหญ่อยู่ในที่นี้ ท้าวสุริโยจึงชี้ไปที่ท้าวสุวรรณเสน และบอกว่
ท้าวสุวรรณเสนเป็นผู้ใหญ่ ทันใดนั้นเมอสิเออร์ไซแงก็ลุกตั้งตั้งโครมครามตรง
เข้าไปจับมือท้าวสุวรรณเสนสั้น ๆ เป็นกิริยาคำนับตามธรรมเนียมยุโรป ข้างฝ่าย

ท้าวสุวรรณแสนไม่รู้จักธรรมเนียมค่านับของฝรั่ง สำคัญว่าฝรั่งจะจับเอาตนไป เพราะเห็นคนใช้ฝรั่งถือเชือกมาด้วยเห็นสมจริงตามที่กรมการฝ่ายเจ้าพรหมฯ มาพูดให้เข้าหูเมื่อวานนี้ ก็ร้องเอะอะแลลลัดมือหลุดออกมาได้ แล้วก็ชกเอาเมอ-ลิเออร์ไซแง ข้างฝ่ายท้าวสุริโยแลกรมการซึ่งอยู่ในที่นั้นก็พร้อมกันกลุ่มรุมชกฝรั่ง ถูกร่างกายบาดเจ็บหลายแห่งถึงกับปากแตกโลหิตไหล แล้วจับเมอสิเออร์ไซแง ไปจำตรวนไว้ เมอสิเออร์ไซแงได้เอาสาลีชุบโลหิตบาดแผลที่ถูกชกต่อยเข้าที่บ่นท้อไว้เป็นหลักฐาน แล้วยื่นต่อเจ้าเมืองเพื่อดำเนินการตามระเบียบเมืองต่อไป

ข้างฝ่ายเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ และข้างฝ่ายอุปฮาดที่ไม่ปรองดองกันอยู่นั้น เมื่อทราบข้อเท็จจริงในภายหลังว่าเรื่องหน้ามือกลายเป็นหลังมือก็ตกใจเป็นอันมาก เพราะเรื่องเกี่ยวกับชาวต่างประเทศ ต่างก็มีบอกเหตุที่เกิดขึ้นนี้ไปยังกรุงเทพฯ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเมอสิเออร์ไซแงแลกรมการที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ทั้งหมดมายังกรุงเทพฯ คงเหลือไว้แต่อุปฮาด (จันทร์ชมภู) อยู่รักษาราชการ เมื่อเมอสิเออร์ไซแงและกรมการมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว พิจารณาได้ความจริงว่า กรมการมีความผิด โปรดเกล้าฯ ให้ปรับผู้ที่ผิดเสียเงินทำขวัญให้แก่เมอสิเออร์ไซแงเป็นเงิน ๖,๐๐๐ บาท และโปรดฯ ให้ลงอาญาแก่ผู้ผิดตามควรแก่กรณี เงิน ๖,๐๐๐ บาทสมัยนั้นไม่ใช่จำนวนน้อย ฝ่ายผิดก็ต้องเฉลี่ยกันออกเสียค่าปรับให้แก่เมอสิเออร์ไซแงจนครบ

แต่นั้นมา อาการที่เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์กับฝ่ายอุปฮาด ราชวงศ์ราชบุตร คณะกรมการที่มีได้สามัคคีกันเป็นทุนอยู่ก่อนแล้วนั้นและมาเกิดเรื่องกับฝรั่งเข้าอีก ทั้งเสียเงินเสียทองและถูกลงพระอาญาด้วยซ้ำ กลับเป็นผลให้บาดหมางแคลงใจทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ต่างฝ่ายก็ต่างกล่าวโทษกันลงมายังกรุงเทพฯ อีกเป็นต้นว่า ข้างฝ่ายเจ้าพรหมฯ หว่าอุปฮาด ราชวงศ์ราชบุตรขัดขวางไม่ให้เก็บเงินส่วยแก่ตัวไพร่ ข้างฝ่ายอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรก็กล่าวโทษเจ้าพรหมฯ ว่าฉ้อบังพระราชทรัพย์ แล้วเจ้าพรหมฯ กับราชบุตรก็พากันลงมาสู้ความกัน ณ กรุงเทพฯ ทางเมืองอุบลฯ มีแต่อุปฮาด (จันทร์ชมภู) อยู่รักษาเมือง คดีความก็ยกหาทันแล้วกันไม่ จนอุปฮาด (จันทร์ชมภู) ผู้อยู่รักษาเมือง ราชวงศ์ (โห่งนคำ) และราชบุตร (ท้าวสุริยะ) ซึ่งอยู่สู้ความกับเจ้าพรหมฯ ณ กรุงเทพฯ นั้นก็พากันถึงแก่กรรมไปหมด

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวไชยกุมาร (ท้าว) บุตรราชวงศ์ (โห่งคำ) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวหนูคำ บุตรราชบุตร (ลุ่ย) เป็นเจ้าราชบุตร ซึ่งเจ้าราชบุตร (คำ) นี้เป็นข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๕ ทั้งสองท่านนี้ก็พากันลงมาสู่ความกับเจ้าพรหมฯ ณ กรุงเทพฯ แทนบิดาของตนต่อไปอีก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวที่เกิดศึกช่อเข้ามาทางเวียงจันทน์และหนองคาย โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น กัลยาณมิตร) ซึ่งไปจัดราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี แล้วเกณฑ์กำลังพลทางหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือยกไปก่อน คราวนั้นเจ้าพรหมเทวาฯ เจ้าเมืองอุบลฯ ก็ถูกเกณฑ์ไปราชการทัพในคราวนี้ด้วย พร้อมด้วยราชวงศ์ (ท้าว) ท้าวสีหาราช (หมั่น) พระอุปการประชานิตย์ (เมื่อยังเป็นท้าวบุญชู พรหมวงคานนท์) พระบำรุงราษฎร (จุมมณี) เจ้าเมืองพิบูลมังสาหาร พระเรืองชัยชนะ (คำพูน สุวรรณภู) เจ้าเมืองมหาชนะชัย พระอมร دلใจ (อัม สุวรรณภู) เจ้าเมืองตระการพิชัยพล คงเหลือแต่เจ้าราชบุตร (คำ) อนุรักษ์ราชการเมืองอุบลฯ

อนึ่ง ในคราวที่เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ฯ ไปราชการศึกช่อครั้งนี้ ได้อัญเชิญพระพุทธรูป ๒ องค์มาจากเวียงจันทน์ องค์หนึ่งมีนามว่า “พระทองทิพย์” เป็นพระพุทธรูปยืนสูง ๓ ศอกเศษ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ นัยว่าเป็นพระพุทธรูปเก่าแก่ชาวเมืองนับถือมาก ปัจจุบันประดิษฐานไว้วัดศรีทอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ซึ่งท่านเทวธมมี (ม้าว) เจ้าอาวาสวัดศรีทองได้จารึกไว้ที่แท่นนั้น อีกองค์หนึ่งเป็นพระทองนั่งประดิษฐานไว้ที่วัดไชยมงคล ซึ่งเป็นวัดของเจ้าพรหมฯ เป็นหัวหน้าพาสร้างปรากฏมาเท่าทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๒๒ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ฯ ได้นำพระปลัดซ้าย (เคน) บุตรท้าวมณฑลราชเมืองลำเนาหนองปรือกับเพี้ยเมืองจันทร์ เมืองเขมราชู ซึ่งพาท้าวเพี้ยตัวเลกมาสักร้อยอยู่กับเจ้าพรหมเทวาฯ นั้น เข้าเฝ้าละอองธุลีพระบาท และได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านท่ายกขุและบ้านพระเหลา แขวงเมืองอุบลฯ เป็นเมือง ขอตั้งพระปลัดซ้าย (เคน) และเพี้ยเมืองจันทร์เป็นเจ้าเมือง ขอตั้ง

ท้าวบุตรตะ^๑ บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุดทอง) เป็นอุปฮาด จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านท่าแขกเป็นเมืองชานฆานมณฑล ให้พระปลัดซ้าย (เคน) เป็นพระผจญ-จักรรงค์ เจ้าเมือง และขอตั้งบ้านพระเหลาเป็น เมืองพนานิคม ให้เพี้ยเมืองจันทร์เป็นพระจันทวงศา เจ้าเมือง ให้ท้าวสิงห์ทองเป็นอุปฮาด ให้ท้าวอุปชัยเป็นผู้ช่วย และโปรดเกล้าฯ ให้เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ขึ้นเมืองอุบลฯ ทั้งสองเมือง แต่เมืองชานฆานมณฑลนั้นพระผจญฯ เจ้าเมืองได้พาท้าวเพี้ย กรมการไปตั้งอยู่บ้านกาตาน หาได้ตั้งที่บ้านท่าแขกตามทีโปรดเกล้าฯ นั้นไม่

ในเมืองพนานิคมนี้ มีพระพุทธรูปใหญ่ก่อด้วยอิฐถือปูนองค์หนึ่งเป็นของโบราณประมาณ ๒๕๐ ปีเศษ จะสร้างในสมัยใดไม่ทราบแน่

เมืองยโสธร

ข้างฝ่ายเมืองยโสธร จำเดิมแต่พระสุนทรราชวงศา (บุตร) โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองยโสธรมาแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๖ นั้น ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๒๐๙ ปีมะแม นพศก (พ.ศ. ๒๓๙๐) พระสุนทรราชวงศา (บุตร) แต่งให้หม่อมความัญข้างต่อไปแทรกโพน ได้ช้างสี่ประหลาดมา ๒ เชือกที่เขากะยอ ดงชะมาดชะบาเชือก ๑ และที่แขวงเมืองอัตตะปือ (ชำระแด) เชือก ๑ เป็นช้างพังเผือกโททั้งคู่ จึงมีบอกแต่งให้กรมการนำช้างนั้นลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นระวางขนานนามช้างที่ได้มาจากดงชะมาดฯ นั้นว่า "พระพิมลรัตนกิริณี" เชือกที่ได้จากเขากะยอว่า "พระวิสูตรรัตนคีรี" ช้าง ๒ เชือกนี้ได้มาคนละคราวพระพิมลฯ ได้มาแต่ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๑๕ พระวิสูตรฯ ได้มาทีหลัง โปรดพระราชทานรางวัลแก่ความัญข้างต่อหม่อมความัญตามสมควร

จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) พระสุนทรราชวงศา (บุตร) ได้ติดต่อการค้าขายกับเมืองนครราชสีมา และรับรองให้ชาวจีนมาตั้งค้าขายที่เมืองยโสธรเป็นครั้งแรก โดยใช้พาหนะโคต่างในการลำเลียงสินค้า

^๑ ท้าวบุตรตะผู้นี้คือบิดาขุนชำนาญบรรณกิจ (หอม สุวรรณภูมิ) ขุนชำนาญ เป็นบิดา นางกิ่งแก้ว ภรรยานายต้อม สุวรรณภูมิ อดีตปลัดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และนายอาทิตย์ สุวรรณภูมิ ต่างมารดา

จุลศักราช ๑๒๑๙ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐) พระสุนทรราชวงศา (บุตร) อุปชาต (แพง) ราชวงศ์ (สุตา) และราชบุตร (เจ้าอินทร์) ได้ถึงแก่กรรม ในปีเดียวกัน ยังหาได้ทันโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าของ อุปชาต ราชวงศ์และราชบุตรเมืองยโสธรไม่ คงมีแต่พระศรีวราช (เหม็น) บุตรพระสุนทรราชวงศา (บุตร) ปลัดรักษาราชการเมือง และในปลายปีนี้ พระศรีวราช (เหม็น) ได้แต่งช้างต่อหมอควญออกไปแทรกโพนช้างป่าที่ดงชะมัดชะบาก็ คล้องได้ช้างพังสีประหลาดเชือกหนึ่ง จึงนำทูลเกล้าฯ ถวายช้างเชือกนี้เป็นช้างพังเชือกเอก แต่พอเดินทางไปถึงบ้านเริงรางแขวงเมืองสระบุรีก็ล้มเสียก่อน ยังหาทันได้ขึ้นระวางไม่

จุลศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมีย พระศรีวราช (เหม็น) จึงมีใบบอกขอพระราชทานศิลาหน้าเพลิงมาเผาศพพระสุนทรราชวงศา (บุตร) เจ้าเมืองผู้เป็นบิดาแล้วเสร็จในปีนี้

ครั้นรุ่งขึ้นปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ (พ.ศ. ๒๔๐๒) มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้พระยากำแหงสงคราม (แก้ว) เจ้าเมืองนครราชสีมา ขึ้นไปเป็นข้าหลวงแม่กองสักเลกหัวเมืองฝ่ายตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งกองสักเลกอยู่ที่เมืองยโสธร ฝั่งขวาลำน้ำพะชี^๑ โดยสั่งให้หัวเมืองต่าง ๆ มารวมสักเลกที่เมืองยโสธร

การสักเลกนั้น มีพระราชกำหนดในรัชกาลที่ ๒ (กรุงเทพฯ) เริ่มลงมือสักเลกเมื่อปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) ก็เพื่อแสดงว่าได้ขึ้นทะเบียนเป็นชายฉกรรจ์ หรือเป็นเลกที่มีสังกัดกรมกองแล้ว เพราะแต่รัชกาลก่อนมามีราชการศึกสงครามเกี่ยวเนื่องกับศัตรู ไพร่พลโยธาหมู่ทหารเคยทำสงครามก็ชราพิการล้มตายบ้าง บางคนก็ย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ต่างถิ่น (ที่เรียกโจทหมู่ต่างกรม) ไม่ได้หักโอนบัญชี บ้างก็หลบหนีราชการไปซุกซ่อนในป่าดง เพราะเจ้าหมู่มูลนายใช้สอยตราตราไม่ผ่อนปรน บ้างก็หนีเจ้าหนี้รายเงิน ฯลฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จเสวยราชสมบัติใหม่ ๆ ทรงตั้ง

---

^๑ ต่อมาเพี้ยนเรียกเป็น น้ำพชี ในปัจจุบันเลยเรียก น้ำชี เลย ๆ ตรงที่ตั้งกองสักเลกนี้ ปัจจุบันชาวเมืองเรียกว่า "ท่าไทย" บริเวณค่ายสักเลกจนถึงปากกุดเค็ง

พระทัยจะรักษาพระพุทธศาสนาและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุข จึงมีพระราชโองการให้ สักเลงทนาย หม่อมทวดกองขึ้นใหม่ดังกล่าวแล้ว

ครั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สักเลงในพระนครสิ้นจำนวนแล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงกองสักเลงขึ้นไปสักเลง ณ หัวเมืองไกล เหนือ อีสาน ตะวันออก ให้เจ้าเมืองกรมการทั้งปวงกะเกณฑ์จับเลกที่ลอบแอบแฝงหาสังกัด มุลนายมิได้นั้น ให้เอามาสักเป็นเลกหัวเมือง ถ้าเลกมีมุลนายอยู่ยังมีได้สักครั้งนี้ ก็ให้เจ้าเมืองกรมการจับเอาตัวบอกส่งลงมา จะให้ลงพระราชอาญาตัวเลกแลมุล นายผู้ปิดบังจงหนัก แล้วให้ส่งตัวเลกนั้นเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง

การสักเลกนั้นสักแต่ผู้ชาย แบ่งออกเป็น ๔ รุ่น คือ อุ่ม จุง แล่น และ ร่น ส่วนรุ่นนั้นนับแต่อายุ ๒๕ ปีขึ้นไป รัชกาลก่อนสักตรงแขนข้างท้องมือดังรูปนี้ รัชกาลต่อมาสักตรงแขนข้างหลังมือ ถึงรัชกาลต่อไปกลับสักข้างท้องมืออีก บางคนเคยสักแต่รัชกาลที่ ๓-๔-๕ ก็มีเป็นต้น แต่ถ้าสักที่หน้าผากเป็นผู้ที่ต้องโทษปราชิก

การสักเลกนี้บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและฝั่งขวาใกล้ไกล เป็นต้นว่าเมืองสาระวัน คำทองใหญ่ ฯลฯ ก็ต้องเดินทางมาสักถึงเมืองยโสธร แล้วแต่ข้าหลวงกองสักเลกจะกำหนดเมืองใกล้ เช่น เมืองสุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด อุบลฯ เมืองใดสักเสร็จก่อน เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองนั้น ๆ ก็พาตัวเลกกลับ หัวเมืองอื่นที่ยังไม่ได้สักก็เข้ามาแทนตามลำดับไป จนครบเลกไพร่ของแต่ละเมืองที่ข้าหลวงแม่กองสักเลกกำหนดไป การสักเลกครั้งนี้กินเวลาถึง ๓ ปีจึงเสร็จ ครั้นต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการสักเลกนี้เสียและยอมอนุญาตให้ไพร่พลไปอยู่ตามใจสมัครแลให้ทำบัญชีสำมะโนครัวตัวเลกส่งยังกรุงเทพฯ

จุลศักราช ๑๒๒๒ (พ.ศ. ๒๔๐๓) เมืองแสน เมืองจันทร์ ท้าวเพี้ย กรมการเมืองยโสธรเห็นว่าพระศรีวราช (เหม็น) ท้าวสุริยวงศ์ (แซ่) บุตรอุปฮาด (แพง) ท้าวชติยะ (อัน) บุตรท้าวจันทร์ศรีสุราช ท้าวพิมพ์ิสาร (พิมพ์) หลานอุปฮาด (แพง) ท้าวสุพรหม บุตรพระสุนทรราชวงศา (บุตร) ต่างก็มีความชอบมาด้วยกัน ได้ไปราชการสงครามได้ช้างเผือกทูลเกล้าฯ ถวาย เอาใจใส่ต่อราชการบ้านเมืองเป็นอย่างดี จึงพร้อมกันมีบอกกราบทูลพระกรุณาขอพระราชทานตั้ง

พระศรีวราชน (เหม็น) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรแทนพระสุนทรราชวงศา (บุตร) ผู้เป็นบิดา ขอตั้งท้าวสุริยวงศ์ (แซ่) เป็นอุปฮาด ท้าวขัติยะ (อ้น) เป็นราชวงศ์ ท้าวพิมพ์สาร (พิมพ์) เป็นราชบุตร ท้าวสุพรหมเป็นพระศรีวราชน ผู้ช่วยในเจ้าเมือง

ครั้นเมื่อวันจันทร์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๒๓ ปีระกาตรีศก (พ.ศ. ๒๔๐๔) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระศรีวราชน (เหม็น) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธร และตำแหน่งอื่น ๆ ตามที่ท้าวเพี้ยกรมการกราบทูลพระกรุณาขอตั้งมานั้นทุกตำแหน่ง

อุปฮาด (แซ่) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ราชบุตร (พิมพ์สาร) และพระศรีวราชน (สุพรหม) ได้แต่งให้ช่างต่อหมอความออกไปแทรกโพนได้ช้างสี่ประเภทหลายเผือกโทหนึ่งเชือก ได้นำทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเพทฯ พระราชทานนามว่า พระเสวตวิสุทธิเทพามหาวิฆเนศฯ

เมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) ราชวงศ์ (อ้น) และราชบุตร (พิมพ์สาร) ถึงแก่กรรม พระสุนทรราชวงศา (เหม็น) ได้กราบทูลขอพระราชทานตั้งพระศรีวราชน (สุพรหม) เป็นอุปฮาด ขอให้ท้าวแกเป็นพระศรีวราชน ผู้ช่วยราชการในเจ้าเมือง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

เมื่อพระสุนทรราชวงศา (เหม็น) ถึงแก่กรรมแล้ว (ไม่ปรากฏวันเดือนปี) อุปฮาด (บา) มาแต่เมืองบึงกาฬ จะมาขอเป็นเจ้าเมืองยโสธร ทางกรมการพวกท้าวเพี้ยไม่ยอม เพราะอุปฮาด (สุพรหม) ยังมีตัวอยู่ และรับราชการมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริต บ้านเมืองก็เรียบร้อย อุปฮาด (บา) จึงกล่าวโทษอุปฮาด (สุพรหม) ลงไปกรุงเพทฯ ว่าเป็น คนมือง (กะเทย) ไม่มีบุตรภรรยา อุปฮาด (สุพรหม) จึงลงไปสู่ความที่กรุงเพทฯ อุปฮาด (สุพรหม) ชนะ

จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (สุพรหม) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรคนสุดท้าย ให้อุปฮาด (บา) เป็นอุปฮาด ให้พระศรีวราชน (แก) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวกันยาเป็นราชบุตร ให้ท้าวอ้นบุตรราชวงศ์ (สุตา) เป็นพระศรีวราชน ผู้ช่วยราชการ อุปฮาด (บา) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เจ้าเมืองกรมการชุดนี้ปกครองเมืองยโสธรมาถึงสมัยระบอบเทศาภิบาล จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรเหมือนหัวเมืองอื่น ๆ แต่นั้นมา

กรุงเทพฯ ขยายอำนาจการปกครอง ไปยังอีสานตะวันออกเฉียง

เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๔ ปีมะเมีย จัตวาศก (พ.ศ. ๒๔๒๕) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรรณ ศรีเพ็ญ)^๑ พร้อมด้วยข้าราชการหลายนายเป็นข้าหลวงออกไปรักษาราชการหัวเมืองตะวันออกเฉียง ๓ เมืองนครจำปาศักดิ์

ข้าหลวงคนแรกที่มาประจำอยู่เมืองอุบลฯ ชื่อ หลวงจินดารักษ์ (ไม่ปรากฏนามเดิม) จะมาพร้อมกับพระยามหาอำมาตย์ฯ หรือมาก่อนเมื่อใดนั้นหาหลักฐานไม่ได้ เป็นแต่สืบทราบว่า ตอนที่หลวงจินดารักษ์มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการอยู่เมืองอุบลฯ นั้น หลวงจินดารักษ์มีบ้านหรือที่ทำการ คือบริเวณที่ทำการไปรษณีย์จังหวัดอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้ และมีภรรยาที่อุบลฯ มีบุตรคนหนึ่งชื่อ จอมใจราช

ปีที่พระยามหาอำมาตยาธิบดีไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการหัวเมืองตะวันออกเฉียงที่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์เจ้าเมืองอุบลราชธานี มีบอกกราบทูลขอตั้งท้าวพระชัย (จันดี) กรมการเมืองเขมรราชธานี ซึ่งอพยพครอบครัวมาตั้งอยู่ที่บ้านที่คำสมิง แขวงเมืองอุบลฯ ครั้นวันเสาร์แรม ๓ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๔๒๕ โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวพระชัย (จันดี) เป็นพระพิชัยชาญณรงค์ เจ้าเมือง ยกบ้านที่คำสมิงเป็นเมืองเกษมสีมา^๒ ให้ท้าวชัยแสง (เสื่อ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวเพี้ย (พรหม) กรมการเมืองราชวงศ์ ให้ท้าวพรหมท้าวเป็นราชบุตร ขึ้นเมืองอุบลราชธานี

ในศกนี้ พระกำแพงสงคราม เจ้าเมืองโขงเจียง ราชวงศ์และราชบุตรไม่พอใจจะทำราชการขึ้นกับเมืองเขมรราชธานี โจทก์สมัครมาขอขึ้นเมืองอุบลฯ เจ้าพรหม

^๑ เมื่อครั้งยังเป็น "พระยาศรีสิงห์เทพ" ต่อมาโปรดเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น "พระยามหาอำมาตย์" ดังกล่าวแล้ว

^๒ เมืองเกษมสีมาต่อมาอุปเป็นอำเภออุดร ตอนหลังยุบเรียก "อำเภอม่วงสามสิบ" ตอนที่เมืองเกษมสีมา ที่ว่าการตั้งอยู่บ้านหนองคู ไม่ได้ตั้งที่บ้านที่คำสมิง

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (ทูล่น ศรีเพ็ญ)
แต่งกายแบบโบราณ (เมื่อยังเป็นเจ้ากรมตำรวจ)

เทวานุเคราะห์วงศ์จึงมีบอกมายังกรุงเทพฯ มีตราโปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองโขงเจียง ออกจากเมืองเขมรฐมาขึ้นกับเมืองอุบลฯ ตามใจสมัครแต่นั้นมา

ในศกเดียวกันนี้ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์เจ้าเมืองอุบลฯ ซึ่งมา ต้องคดีอยู่ที่กรุงเทพฯ โดยราชวงศ์ (ท้าว) เจ้าราชบุตร (คำ) กล่าวโทษหาว่า ทุจริตเอาเงินช่วยราชการมาเป็นประโยชน์ส่วนตัว และเรื่องเก่าสืบต่อจากเมอ- ลีเออร์ไซแ่งเป็นเวลาถึง ๔ ปี ความยังไม่แล้วเสร็จ เจ้าพรหมเทวาฯ ป่วยเป็น อหิวาตกโรคถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ ๑ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๒๕ ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง ทั้งราชวงศ์ (ท้าว) ก็ถึงแก่กรรมพร้อม ๆ กัน เจ้าพรหมเทวาฯ ครอง เมืองอุบลฯ มาได้ ๒๐ ปี ตลอดสมัยที่เจ้าพรหมฯ มาเป็นเจ้าเมืองอุบลฯ อยู่นี้ ได้มีเรื่องราวกับพวกอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ตลอดมา นับแต่เรื่องเมอ- ลีเออร์ไซแ่งซึ่งเป็นต้นเหตุอันรุนแรงกว่าเรื่องอื่น ๆ เมื่อคู่ความต่างสิ้นบุญกันไปแล้ว เรื่องก็เป็นอันระงับไป

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) จึงมีบอกกราบทูลพระกรุณาขอให้ เจ้าราชบุตร (คำ) ข้าหลวงเดิมดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอุบลราชธานีสืบแทนเจ้า พรหมเทวาฯ ต่อไป ในระหว่างนี้เป็นเวลาที่รอกกระแสนพระบรมราชโองการโปรด เกล้าฯ อยู่

ในจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงภักดีณรงค์ (ทัต ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชีกระทรวงมหาดไทย มาดำรง ตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลฯ คนที่ ๒ แทนหลวงจินดารักษ์ (ไม่ ปรากฏว่าตายหรือย้าย) พร้อมด้วยบุตร ๔ คน คือ นายสิน นายเคลือบ นายรอด และนายลำไย ซึ่งบุตรทั้ง ๔ นี้ต่างก็เป็นข้าหลวงเดิม (มหาดเล็ก) ในรัชกาลที่ ๕ ทุกคน และโปรดเกล้าฯ ให้มารับราชการที่เมืองอุบลฯ พร้อมบิดาแลให้ฟังบังคับ บัญชาพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ หลวงภักดีณรงค์ (ทัต) เป็นพระยาราชเสนา แล้วเลื่อนเป็นพระยาศรีสิงหเทพ^๑

^๑ พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๖ ด้วย โรคลม อายุได้ ๗๖ ปี [ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ หน้า ๘๒๐ ฉบับที่ ๑๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖]

พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์)

เมื่อวันที่ ๒๓ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) รัชพระราชทานเครื่องราช-
อิสริยาภรณ์ “ทุติยจุลจอมเกล้า” แลพานทองคำเครื่องพร้อมกันคนโททองคำ

๑. นายสิน เข้าใจว่าได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนพรพิทักษ์
ก่อนมาเมืองอุบลฯ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น
หลวงภักดีณรงค์ ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระเป็นพระยา ในราชทินนามเดิมดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวง
เมืองฉะเชิงเทรา (ไม่ทราบปีใด) ย้ายจากฉะเชิงเทราไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ปีเดียวก็ถึงแก่กรรมที่นั่น

๒. นายเคลือบ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนพรพิทักษ์ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นข้าหลวงตุลาการเมืองอุบลฯ ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นหลวงโยธีบริรักษ์
เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้วก็เลื่อนเป็นพระ ในราชทินนามเดิม ดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ คนที่ ๔ พระโยธีบริรักษ์ (เคลือบ) ได้เคย
ไปราชการลำค้ำญครามอมมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส เมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)
เลยป่วยเป็นไข้ถึงแก่กรรมที่เมืองพระตะบอง

๓. นายรอด พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพิทักษ์สุเทพ เมื่อ ร.ศ.
๑๐๙ ข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ และได้ถึงแก่กรรมเนื่องจากเป็นไข้ที่เมืองอุบลฯ
นั่นเอง

๔. นายลำไย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนบริบาลนิคมเขตแล้ว
เลื่อนขึ้นเป็นหลวงคุณสารสมบัติ ข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ ขณะที่ไปราชการ
เมืองนครราชสีมาป่วยถึงแก่กรรมที่นั่น

นอกจากบุตรพระยาศรีสิงหเทพ (หัต) ดังกล่าวแล้วยังมีนายวัน ไกรฤกษ์
(ข้าหลวงเดิม) หลานของพระยาศรีสิงหเทพ (หัต) มาช่วยราชการเมืองอุบลฯ
ด้วยผู้หนึ่ง ต่อมานายวันได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงเทพนรินทร์ ซึ่ง
เป็นผู้ที่ได้นำจักรยานยนต์คันแรกมาเมืองอุบลฯ ด้วย หลวงเทพนรินทร์ (วัน)
เมื่อมารับราชการเมืองอุบลฯ ได้สมรสกับนางบัวคำ บ้านคุ้มวัดป่าน้อย มีบุตร
ด้วยกันที่สำคัญ คือ พลเอกหลวงสวัสดิ์กุลยุทธ (สวัสดิ์ ไกรฤกษ์) ฯลฯ

เจ้าราชบุตร (คำ) ได้ร่วมรับราชการมากับพระยามหาอำมาตย์ฯ และ
พระยาศรีสิงหเทพ (หัต) ด้วยดี ครั้นต่อมาโปรดฯ ให้มีสารตราให้เจ้าราชบุตร

(คำ) ลงไปรับสุพรรณบัฏที่พระยามหาอำมาตย์ฯ กราบทูลขอตั้งให้เป็นเจ้าเมืองอุบลฯ ไปแล้วนั้น แต่เป็นเวลาเจ้าราชบุตร (คำ) กำลังป่วยเป็นไข้จับอาการหนัก พระยาศรีสิงห์เทพฯ (หัต) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ ได้เชิญสารตราไปอ่านให้เจ้าราชบุตร (คำ) ทราบ ณ หอเรือนพัก เจ้าราชบุตรทั้ง ๆ ที่กำลังนอนป่วยอยู่ ซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่ง แต่เจ้าราชบุตร (คำ) ไม่สามารถจะลงไปรับสุพรรณบัฏที่กรุงเทพฯ ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ นั้นได้ ไม่นานก็ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

ที่จริงขบวนการของคนเรานั้นก็แปลก คือที่ตายไปนั้นไม่แปลกเพราะความตายคือความจริง ใคร ๆ ก็ต้องตายเมื่อถึงคราว ต่างแต่ว่าจะเร็วหรือช้า แต่การถึงแก่อนิจกรรมของเจ้าราชบุตร (คำ) นี้ก็เช่นเดียวกับการถึงแก่กรรมของราชบุตร (ส่วย) ผู้เป็นบิดา คือพอจะได้เป็นเจ้าเมืองกับเขาก็ให้มีอันเป็นไป กล่าวคือไปติดอหิวาตกโรคถึงแก่กรรมที่กรุงเทพฯ ดังกล่าวมาแล้ว ส่วนเจ้าราชบุตร (คำ) ผู้บุตรก็เช่นเดียวกัน พอจะได้เป็นเจ้าเมืองก็มาซิงถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน แต่นั้นมาก็มีได้โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองอุบลฯ สืบต่อเจ้าพรหมเทวฯ เช่นแต่ก่อน พระยาศรีสิงห์เทพฯ (หัต) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ จึงมีบอกขอพระราชทานตั้งท้าวสุคำห์นัดน้องชายเจ้าราชบุตร (คำ) เป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ สืบไป

ในจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ฆ่าฎะบะดงคล้องช้างพลายเผือกได้ ๑ เชือก ทางฝั่งโขงตะวันออก พระยามหาอำมาตย์ฯ พร้อมด้วยเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ ได้เอาเงินสำหรับบ้านเมือง ๓๐ ชั่ง ชื้อช้างเผือกตัวสำคัญลงมาทูลเกล้าถวาย ณ กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสมโภชขึ้นระวาง พระราชทานนามว่า "พระเสวตจตุริราภาพรรณ"

พระยาศรีสิงห์เทพฯ (หัต) เมื่อครั้งเป็นหลวงภักดีณรงค์ ได้มีบอกมายังกรุงเทพฯ ว่า แต่ก่อนพวกลาวจับขาม้าซื้อขายเป็นทาสแลผสมใช้เป็นทาสจนตลอดลูกหลานเหลน พระยาศรีสิงห์เทพฯ ได้ตัดลินชั้นหลานเหลนทาสให้เป็นพลเมืองเสียส่วยตามธรรมเนียมบ้านเมือง จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ไปยังบรรดาหัวเมืองตะวันออก ห้ามมิให้จับขาม้าซื้อขายแลกเปลี่ยนและใช้สอยการงานต่าง ๆ แต่ส่วนข่าที่ผู้ใดซื้อหามาจากผู้ใดแต่ก่อนนั้น ก็ให้คงอยู่กับเจ้าหม่อมขุนนายเดิมไป

เพราะจะให้ข้าทาสเดิมนั้นพ้นค่าตัวไป ก็จะเป็นเหตุเดือดร้อนแก่มูลนายที่ได้เงินซื้อไถ่แลกเปลี่ยนมาแต่ก่อนนั้น

ครั้นเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ ในศกเดียวกัน พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) เติริยมจะไปฟังข้อราชการที่พระยามหาอำมาตย์ฯ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์คืนวันนั้น เวล่าย่ำค่ำเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่ริมเรือนพักพระยาศรีสิงหเทพ ลมพัดจัดไฟลุกลามไปไหม้เรือนพักพระยาศรีสิงหเทพ ไหม้เรือนจำ ศาลาว่าการ เสียหายเป็นอันมาก ความทรงทราบของธูลีพระบาทจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา ๒ ชั่ง เลื่อยเยียรบับ ๑ ผ้าม่วงเงิน ๑ แพรขาวหม่ม ๑ แก้วพระยาศรีสิงหเทพแลพระภักดีณรงค์ (สิน) บุตรตามสมควร และได้พระราชทานปืนวินเชสเตอร์ ๒ กระบอก กระสุน ๒๐ โหล ปืนสไนเดอร์ ๕๐ กระบอก กระสุน ๑๐๐ โหล และหังพระบรมรูปทรงเครื่องต้นไปไว้สำหรับราชการด้วย

แลได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสิงหเทพ ข้าหลวงเมืองอุบลฯ เก็บเงินแทนเกณฑ์ใช้ราชการเฉพาะคนที่อยู่ในเขตแขวงเมืองอุบลฯ และเมืองขึ้น กำหนดคนละ ๓๒ อัฐ เป็นระเบียบตั้งแต่ศกนี้เป็นต้นไป

เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หัวเมืองหน้าด่านซึ่งขึ้นกับเมืองอุบลฯ แลเมืองเขมราฐเก็บภาษีร้อยชัก ๓ ภาษีเบ็ดเสร็จสิ้นค่าเข้าออกถึง ๓ เดือน ให้งบบัญชีส่งครั้งหนึ่ง และโปรดเกล้าฯ ให้ค่าสินบนแก่ผู้เก็บภาษีนั้นด้วย

ครั้นเมื่อวันพุธขึ้น ๔ ค่ำเดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙) เวลาเช้า ๔ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลิกา กรมพระยาบารามปรบักษ์ ผู้สำเร็จราชการกรมมทไทยสิ้นพระชนม์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพลเทพ (รอด) ว่าที่สมุหนายก บังคับบัญชาราชการกรมมทไทย ต่อมาได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏเป็นเจ้าพระยารัตนบดินทร

จุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) ได้มีบอกมายังกรุงเทพฯ ว่าแต่ก่อนราษฎรเมืองอุบลฯ ใช้ลาดทองเหลือง ซึ่งหล่อเอาเองเล็กบ้างโตบ้าง ใช้สอยซื้อสิ่งของต่างเบียดอัฐทองแดง คิดราคาตั้งแต่ ๓๐ ลาดจนถึง ๘๐ ลาดเป็น ๑ บาท โดยไม่เป็นอัตราแน่นอน ราษฎรมีความลำบาก

ในการใช้สอยแลกเปลี่ยน ขอรับพระราชทานเบี้ยอัฐทองแดงไปจำหน่าย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จ่ายเบี้ยอัฐทองแดง ชิกเสี้ยว อัฐ โสฬสไปจำหน่าย ในหัวเมืองตะวันออกตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

เมื่อวันจันทร์แรม ๖ ค่ำ เดือนธันวาคม ศกเดียวกันนี้ เมอสิเออร์เตอร์แปง ชาวฝรั่งเศสภรรยาเขมรพร้อมด้วยล่ามมาจากเมืองไซ่ง่อน เชิญสารตราพระราชสีห์มาแจ้งต่อข้าหลวงเมืองอุบลฯ ว่าผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนส่งให้มาเรียนหนังสือแลภาษาไทย-ลาว พระยาศรีสิงหเทพได้จัดที่พักให้ตามสมควรแล้วให้ท้าวสุวรรณสาร กรมการเมืองอุบลฯ เป็นผู้สอนหนังสือแลภาษาไทย-ลาว แก่เมอสิเออร์เตอร์แปงอยู่ ๗ เดือน รู้หนังสือบ้างแล้วก็กลับไป

เมื่อ ร.ศ. ๑๐๕ (พ.ศ. ๒๔๒๙) พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) ได้ดำริเอาเครื่องจักรเลื่อยไม้ขนาดใหญ่ แผ่นเหล็กสำหรับต่อเรือกลไฟ ๒ ลำ และเครื่องพิมพ์ใหญ่ ๑ เครื่องรวม ๓ อย่าง ราคาเวลานั้นประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท โดยพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) ได้ยืมเงินทศรองราชการมาจัดการลงทุนก่อน รื้อขนล้าเลียงขึ้นมาทางเมืองปราจีนบุรีด้านช่องเม็ก ผ่านเมืองสุรินทร์โดยพาหนะเกวียน แล้วมาปรับปรุงตั้งเครื่องต่อเรือกลไฟที่ท่าวัดหลวงเมืองอุบลฯ เครื่องเลื่อยไม้ไปตั้ง ณ ที่ดินริมฝั่งแม่น้ำมูลตะวันออกวัดสุปฏิหาราม โรงพิมพ์ตั้งที่ถนนเชื่อมธานีใต้วัดศรีทองให้ชื่อว่า "บริษัทบูรพทิศสิทธิการ จำกัด" โดยมีนาย อ.จ. โย เป็นผู้จัดการ คนทั้งหลายเรียกนายโยว่าฝรั่ง (เพราะเป็นลูกครึ่งชาติฝรั่ง-ไทย) มีผู้ช่วยนายโยฝ่ายโรงพิมพ์และโรงเลื่อย ๒ คน เป็นคนไทยคือ นายเผือก ไกรฤกษ์^๑ และนายแจ่ม (ไม่ปรากฏนามสกุล) ฐาษาอังกฤษดี เป็น

^๑ นายเผือกฯ คนนี้จะเป็นหลานพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) หรือบุตรพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ไม่แน่ เมื่อมาอยู่เมืองอุบลฯ ได้สมรสกับนางเจียง ธิดาเมืองแสน (อุ้น) ซึ่งต่อมาข้าหลวงต่างพระองค์ทรงตั้งประทวนหมายตั้งให้เป็นพระสุรพลชยาการ [ตำแหน่งพล (เมือง)] นายเผือกฯ นางเจียงมีบุตรคนเดียวคือ หลวงพิทักษ์ชุมพลเขต (ผ่อง ลักษณะ-วรรณะวรรณะ) มหาดเล็กหลวงรัชกาลที่ ๖ อดีตนายอำเภอเดชอุดมและอำเภอชุมพลบุรี สมรสกับนางทองพูน ยุพาภักดี หลวงพิทักษ์ฯ ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ นางเจียงมีพี่น้องร่วมบิดาทั้ง ๑. กวนชามะรัตน์ (พัน นานะรมย์) ๒. นางคุณ ๓. นายเครื่อง ๔. นายสมศรีฯ

ช่างต่อเรือกลไฟอยู่ ๒ ปีก็สำเร็จได้เรือกลไฟ ๒ ลำ ๆ หนึ่งชื่อ “บำรุงบูรพทิศ” ยาว ๔๕ ฟิต ปากกว้าง ๑๑ ฟิต ใช้จักรท้าย ๒ จักร อีกลำหนึ่งชื่อ “พานิชพัฒนา” ยาว ๕๐ ฟิต ปากกว้าง ๑๒ ฟิต เรือพานิชพัฒนาได้ออกรับส่งคนโดยสาร และสินค้าในลำแม่น้ำมูลระหว่างเมืองอุบลฯ ท่าช้างแขวงเมืองนครราชสีมาเป็นประถมฤกษ์ เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ส่วนลำที่ชื่อ “บำรุงบูรพทิศ” ก็ใช้จักรออกเดินในเดือนสิงหาคมศกเดียวกัน การค้าขายไปมาระหว่างอุบลฯ - นครราชสีมา ก็สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะแม่น้ำมูลเดินเรือกลไฟสะดวกในฤดูน้ำมาก ขาขึ้นจะกินเวลาราว ๑๐-๑๕ วัน чал่อง ๗ วัน ถ้าใช้เรือถ่อขาขึ้นราว ๓๐ วัน чал่อง ๑๕ วัน ซึ่งก็ได้เป็นตัวอย่างแก่ลูกค้ำวาณิชชาวอุบลฯ และโคราช เดินเรือกลไฟพ่วงด้วยเรือฉลอมสะดวกยิ่งขึ้น จนในสมัยต่อ ๆ มาก็นับว่าท่านผู้นี้มีสายตาอันไกล

ครั้นต่อมา ในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเสด็จมาประทับที่เมืองอุบลฯ ได้ราว ๒ ปี (ร.ศ. ๑๑๔) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้สั่งให้ยึดเรือกลไฟ เครื่องจักรโรงเลื่อย และเครื่องพิมพ์ของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) เป็นของทางราชการ เพราะพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) ไม่สามารถจะนำเงินมาชำระตามทุนที่ได้กู้ยืมมาจากรัฐบาลดังกล่าวนั้นได้

ใน ร.ศ. ๑๐๗ นี้เป็นต้นไป พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) และพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) ได้มีหนังสือแนะนำไปยังบรรดาหัวเมืองซึ่งอยู่ในบังคับให้ทำการเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ตามกำหนดอันเป็นธรรมเนียมต่อมาจนถึงรัชสมัยปัจจุบัน

ในศกเดียวกันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราตั้งกองทหารขึ้นที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นครั้งแรก โดยให้นายพันตรี

๕. ร.ท.ทองดี อุณหสุวรรณ ๖. นางสิริฯ ๗. นางคำมีฯ ๘. ร.ต.สุวรรณ อุณหสุวรรณ และ ๙. นายเจริญ อุณหสุวรรณ

หลวงไพสณยุทธการเป็นผู้บังคับการ นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์นรินทร์ (ผึ่ง) เป็นผู้บังคับกอง นายร้อยโทवाद นายร้อยตรีขุนประดิษฐ์ยุทธการ และนายร้อยตรีเจริญ ประจำอยู่ที่เมืองอุบลฯ การเกณฑ์ทหารเวลานั้น โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์เอาหลานทาส^๑ มาฝึกหัดเมืองละ ๒๕๐ คน เมื่อได้จัดตั้งกองทหาร ๒ เมืองขึ้นดังกล่าวแล้ว เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ ได้ให้เจ้าหุຍ (เจ้าราชดนัย) บุตร เข้าไปรับราชการทหารด้วยผู้หนึ่ง เครื่องแบบของทหารเวลานั้น เลื่อนกางเกงแขนยาววสีน้ำเงินแก่ หมวกทรงหม้อตาลสีเดียวกับสีเสื้อ มีสายรัดคาง หน้าหมวกเป็นหนังสีดำ มีแถบขาวติดขากางเกง อินทรธนูเป็นยันต์ถักสีขาว ใช้อาวุธปืนสไนเดอร์ และมีแตรเดี่ยวพร้อมทุกกอง

ในขณะนั้น พระราชอาณาเขตของไทยด้านติดต่อกับเวียดนามไม่สู้จะเรียบร้อย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง) พระยาศรีสิงหนเทพ (หัด) จัดกรมการหัวเมืองตะวันออกพร้อมด้วยทหารไปรักษาด่านระหว่างเมืองพิน เมืองนอง เมืองพลาน (พะลาน) เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองวัง เมืองลำเนาหนองปรือและหนองไก่อ่าท่ากะลันใต้แก่งหลี่ผีต่อแดนเขมร กรมการบ้านเมืองได้ผลัดเปลี่ยนกันไปรักษาด่านแดน ชุดละ ๖ เดือนต่อครั้ง เพราะมีการเจ็บป่วยไข้มาก พื้นภูมิประเทศกอปรด้วยรกชัฏหนาทึบ มีภูเขาตลอดแม่น้ำโขงตอนใต้แก่งหลี่ผีก็ล้วนเป็นแก่ง ดอน โกรกธารมีภูเขาล้อมรอบ ๒ ฝั่งแม่น้ำโขงจนถึงเมืองเชียงแตง

---

^๑ พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารได้โปรดฯ ให้ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ แต่การทหารนี้ได้ทรงปรับปรุงเป็นพระราชบรรพกิจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ คือโปรดฯ ให้ตั้งทหารมหาดเล็กขึ้นก่อนแล้วให้ตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น เพื่อบังคับบัญชาทหารบก ทหารเรือ เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารขึ้นใหม่สืบต่อมาจนทุกวันนี้

บทที่ ๔
เมืองสุรินทร์ เมืองศรีสะเกษ
และเมืองขุขันธ์

ประวัติเดิมเมืองขุขันธ์ (เดิมเรียกเมืองคูขันธ์) เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ และเมืองรัตนบุรีนี้ ก่อนจะตั้งเป็นเมืองตามพงศาวดารกล่าวไว้ว่าท้องที่ของเมืองเหล่านี้เดิมเป็นที่ตั้งอยู่ของชนชาติไทยอีสานสมัยมีอำนาจ ปรากฏว่ามีอักษรภาษาไทยอีสานอยู่ตามโบราณวัตถุ ซึ่งเจ้าเมืองขุนเกษได้สร้างไว้ ต่อมาเมื่อขอมมีอำนาจตั้งราชธานีขึ้นที่เมืองทมิฬ ได้ยกกองทัพไปปราบจึงต้องร่นไปอยู่ที่อื่น ราว พ.ศ. ๒๒๐๐ มีชนชาติหนึ่งเรียกว่า *ส่วย* ได้อพยพมา ๕ สาย จากเมืองอัตตะปือ เมืองแสนปาง (ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) มาตั้งที่เรียกว่า บ้านเมืองที (คือสถานีรถไฟเมืองที่ กม. ๔๓๗ เดียวนี้) บ้านกุดหวาย บ้านเมืองเลิง บ้านลำดอน บ้านอัจจ๊งปีง และบ้านจาระพัต แล้วก็ให้หัวหน้าครอบครัวผู้อาวุโสปกครองทำนองพ่อบ้าน

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๒๑ ปีเถาะ เอกศก (พ.ศ. ๒๓๐๒) ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศ (หรือสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์) กรุงศรีอยุธยา พระยา

ข้างเผือกแตกโรงไปอยู่แถวป่าแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ โปรตฯ ให้สองพี่น้อง^๑ คุมไพร่พลออกติดตามพระยาข้างเผือกมาทางแขวงเมืองพิมาย แล้วเลยไปจนถึงปากฝั่งแม่น้ำมูลข้างใต้ จึงได้ข่าวจากพวกเขมรว่า พระยาข้างเผือกหนีมาอยู่แถว นั้น พวกเขมรช่วยหลายคนได้อาสนำทางสองพี่น้องไปตามจับพระยาข้างเผือก จนได้ และสาวที่เป็นพ่อบ้านสำคัญเหล่านี้ได้ติดตามสองพี่น้องนำพระยาข้างเผือก มาส่งจนถึงกรุงศรีอยุธยา คือตากะจะเชียงชั้นธ์ ซึ่งอยู่บ้านปราสาทสี่เหลี่ยม โคนลำตวันใหญ่ เชียงฆะอยู่บ้านดงยาง (หรือบ้านโคกัจจงปีง) เชียงปุมอยู่บ้าน โคนเมืองที่ เชียงลี (หรือตาพ่อควาน) อยู่บ้านกุดหวาย (หรือบ้านเมืองเตา)

ด้วยความดีความชอบของคนเหล่านี้ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงแต่งตั้งให้ มีฐานันดรศักดิ์คือ

ตากะจะ	เป็น	หลวงแก้วสุวรรณ
เชียงชั้นธ์	..	หลวงปราบ
เชียงฆะ	..	หลวงเพชร
เชียงปุม	..	หลวงสุวรรณภักดี
เชียงลี	..	หลวงศรีนครเตา

ให้เป็นผู้ควบคุมเขมรช่วยป่าดงในเขตบ้านตำบลที่ตนอยู่นั้น ๆ ทำราชการขึ้นกับเมือง พิมาย ฝ่ายเมืองพิมายเห็นว่าบ้านเมืองซึ่งหลวงสุวรรณภักดีเป็นนายกองอยู่นั้น เป็นบ้านน้อย จึงให้อพยพคนมาอยู่บ้านคูปะทายสะมันต์ คือที่ตั้งเมืองสุรินทร์ ในปัจจุบัน

ภายหลังพวกนายกองทั้ง ๔ คน ได้นำช้างม้า แก่นสน ยางสน ปีกนก นอระมادت งาช้าง ช้าง ซึ่ง เป็นของสาวไปส่ง ณ กรุงศรีอยุธยา จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงแก้วสุวรรณ (ตากะจะ) เป็นพระไกรภักดีศรีนครลำตวัน เจ้าเมือง ยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมดงลำตวันใหญ่เป็น เมืองขุชั้นธ์ (เดิมเรียก คูชั้นธ์) ให้ หลวงเพชร (เชียงฆะ) เป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ เจ้าเมือง ยกบ้านโคกัจจะ เป็น เมืองสังฆะ ให้หลวงสุวรรณภักดี (เชียงปุม) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์

^๑ ผู้จดพงศาวดารเข้าใจว่าสองพี่น้องเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

จางวางเจ้าเมือง ตั้งบ้านคูประทายเป็นเมืองปะทายสะมันต์ (ภายหลังเปลี่ยนเรียกเมืองสุรินทร์) เนื่องจากเจ้าเมืองได้ชื่อว่า "สุรินทร์" มาหลายชั่วคนจนในบัดนี้) ให้หลวงศรีนครเตา (เชียงสี) เป็น พระศรีนครเตา เจ้าเมือง ยกบ้านกุดหวาย (หรือบ้านเมืองเตา) เป็น เมืองรัตนบุรี ขึ้นกับเมืองพิมาย

ครั้นเมื่อปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ (พ.ศ. ๒๓๒๑) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองขุขันธ์ เมืองสังฆะ และเมืองสุรินทร์เป็นชั้น พระยา ในราชทินนามเดิมทั้ง ๓ เมือง

ในศกเดียวกันนี้ พระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) เจ้าเมืองขุขันธ์ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯ ให้หลวงปราบ (เชียงขันธุ์) เป็นพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมืองขุขันธ์แทนสืบไป เจ้าเมืองขุขันธ์ใหม่นี้จึงได้ย้ายเมืองขุขันธ์เก่าที่ตั้งอยู่บ้านดงลำดวน มาตั้งที่บ้านแต้ (หรือบ้านแตระ)

ในปีชลาศ จุลศักราช ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕) รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ พระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (เชียงขันธุ์) มีใบบอกขอตั้งท้าวบุญจันทร์ บุตรบุญธรรมเป็นบุตรติดมารดามาแต่ครั้งไปราชการทัพกรุงธนบุรีคราวไปตีเวียงจันทน์ เป็นพระไกร ตำแหน่งผู้ช่วย ส่วนพระยาไกรภักดีฯ เจ้าเมือง โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาขุขันธ์ตามนามเมือง อยู่มาวันหนึ่งจะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ พระยาขุขันธ์เรียกพระไกรว่า "ลูกเซลย" พระไกรมีความโกรธมากแต่อดกลั้นไว้ ครั้นอยู่มาเมื่อพวกพ่อค้าญวนประมาณ ๓๐ คน มาเที่ยวซื้อโคกระบือถึงเมืองขุขันธ์ พระยาขุขันธ์ต้อนรับขับสู้พวกญวนเป็นอย่างดี เช่นให้ที่พักหอโงงการและช่วยเกณฑ์คนทำทางไปช่องโพนให้พวกญวนนำโคกระบือไปเมืองพนมเปญสะดวกยิ่งขึ้น พระไกรผู้ช่วยมีความพยายาพระยาขุขันธ์พ่อเลี้ยงอยู่แล้วเห็นเป็นโอกาส จึงมีบอกกล่าวโทษมายังกรุงเทพฯ ว่าพระยาขุขันธ์คบพวกญวนต่างประเทศจะเป็นกบฏโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราเรียกพระยาขุขันธ์ไปพิจารณาความที่กรุงเทพฯ ได้ความเป็นสัจตามข้อกล่าวหา จึงโปรดเกล้าฯ ให้จำคุกพระยาขุขันธ์ (หลวงปราบ) ไว้ที่กรุงเทพฯ

ในปีต่อมา โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระไกร (บุญจันทร์) ผู้ช่วยเมืองขุขันธ์ ซึ่งมีความชอบที่กล่าวโทษพระยาขุขันธ์ฯ พ่อเลี้ยงเป็นพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมืองขุขันธ์ ให้ท้าวมานะเป็นที่พระภักดีภูธรสงคราม ปลัด ให้ท้าวเทศเป็น

ที่พระแก้วมนตรี ยกกระบัตร์ เมื่อจุลศักราช ๑๑๕๖ (พ.ศ. ๒๓๒๗)

อยู่มาพระยาไกรภักดีฯ (บุญจันทร์) แต่งให้กรมการออกไปจับเลกไพร่พล ในกองเจ้าเมืองนั้น (ไม่ทราบสาเหตุใด) เจ้าเมืองนั้นยกกำลังเกณฑ์ไพร่พลมาตี พระยาไกรฯ พระยาไกรฯ สู้ไม่ได้หนีไปอยู่เมืองสังฆะ แล้วมีบอกลงมากรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงคุมกำลังไปจับเจ้าเมืองนั้น (ปัจจุบันไม่ทราบว่าเมืองอะไร และอยู่ที่ไหนตาม พงศาวดารอีสาน กล่าวไว้) คุมตัวลงมากรุงเทพฯ

ในปีรุ่งขึ้นเมืองศรีสะเกษกับเมืองขุขันธ์วิวาทแย่งชิงเขตแดนกัน จึงโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งปันเขตแดนกัน คือทิศใต้ของเขารบรตัดตั้งแต่ช่องจันทร์ หอมมาบ้านหัวดอย ทุ่งประทายมาบ้านขาม บ้านคันหมถึงบ้านลาวเดิมแล้วไปตาม ลำห้วยทาด ไปบ้านเก่าศาลาบ้านสำโรง บ้านดอยกองไปวังขึ้นาค ไปบ้านแก่งเก่า ไปกุดสมอ ไปสระสี่เหลี่ยม หลักหินท่าน้ำลำพีชี ไปตามลำน้ำพมูลไปบ้านด่าน บ้านหมากเยา ไปบ่อพันขันธุ์ ถึงท่าหัวลำพีชีลงไปข้างใต้ เป็นพรหมแดนเมืองขุขันธ์ ข้างทิศเหนือเป็นเขตแดนเมืองศรีสะเกษ

จุลศักราช ๑๑๖๘ ปีชาล อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๔๙) โปรดเกล้าฯ ให้เมือง ทั้ง ๓ (ขุขันธ์ สุรินทร์ สังฆะ) มาขึ้นกรุงเทพฯ เพราะ ๓ เมืองนี้เคยได้ตาม เสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามหลายครั้งมีความชอบ อยาให้ขึ้นเมือง พิมาย เมืองนครราชสีมาเหมือนดั่งแต่ก่อน

จุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจอ อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๖๙) ในรัชกาลที่ ๓ เกิด กบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) บุตรเจ้าอนุวงศ์เกณฑ์กำลัง ยกเป็นขบวนทัพมาตีเมืองขุขันธ์ เมืองสังฆะ เมืองสุรินทร์ แยกทั้ง ๓ เมือง จับพระยาไกรภักดีฯ (บุญจันทร์) เจ้าเมืองขุขันธ์ กับพระภักดีภูธรสงคราม (มานะ) ปลัด พระแก้วมนตรี (เทศ) ยกกระบัตร์ กับกรมการได้ฆ่าเสีย เพราะไม่ยอม เป็นพรรคพวกด้วย ส่วนเจ้าเมืองสุรินทร์ เจ้าเมืองสังฆะหนีเอาตัวรอดได้ แล้ว กองทัพเจ้าโย้ก็กวาดต้อนเอาครัวไทย เขมร ส่วย ไปไว้ยังเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นอันมาก ครั้งนั้นพวกเจ้าอนุวงศ์และเจ้าโย้ตั้งค่ายอยู่หลายแห่ง คือที่มูลเค็ง แขวงเมืองนครราชสีมาแห่ง ๑ ที่บ้านส้มป่อยแขวงเมืองศรีสะเกษแห่ง ๑ ที่ทุ่งมน แห่ง ๑ ที่ค่ายน้ำคำแห่ง ๑ ที่บ้านบกหวานแขวงเมืองหนองคายแห่ง ๑ (ก่อนเมือง หนองคายยังไม่ตั้ง) เมื่อปราบเจ้าอนุวงศ์ลงเรียบร้อยแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้

พระยาสังฆะไปเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์มีนามว่าพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน ให้พระไชย (ใน) เป็นพระภักดีภูธรสงคราม ปลัด ให้พระสะเพี้ยนเป็นพระแก้วมนตรี ยกกระบัตร ให้ท้าวหล้าบุตรพระยาขุขันธ์ (เชียงขันธ์) เป็นพระมหาดไทย ช่วยกันรักษาเมืองขุขันธ์ต่อไป ให้บุตรพระยาสังฆะ (ไม่ทราบนามเดิม) เป็นพระยาสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ เจ้าเมืองสังฆะแทนบิดา

เมื่อปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) พระยาไกรภักดีศรีนครลำดวนที่มาจากเมืองสังฆะถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระภักดีภูธรสงคราม (ใน) ปลัด เป็นพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมือง เลื่อนพระมหาดไทย (หล้า) เป็นพระภักดีภูธรสงคราม ต่อมาพระภักดีภูธรสงคราม (หล้า) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดฯ ให้ท้าวกิ่ง บุตรพระยาขุขันธ์ภักดีฯ (เชียงขันธ์) เป็นปลัด ให้ท้าวศรีเมืองเป็นพระมหาดไทย

ครั้นต่อมาพระยาขุขันธ์ภักดีฯ (ใน) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระยกกระบัตร (นวน) เป็นพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมือง เลื่อนพระมหาดไทย (ศรีเมือง) เป็นพระยกกระบัตร

ในศกเดียวกันนี้พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (นวน) ป่วยถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระภักดีภูธรสงคราม (กิ่ง) ปลัด เป็นพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน เลื่อนพระยกกระบัตร (ศรีเมือง) เป็นพระปลัด ให้พระวิเศษ (พิมพ์) เป็นพระแก้วมนตรี

จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๕๕) พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (กิ่ง) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระวิไชย (วัง) ผู้น้องเป็นพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน แทนพระยาขุขันธ์ฯ (กิ่ง) ผู้พี่

ครั้นอยู่มาเมื่อปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๗๐) ปลายรัชกาลที่ ๔ พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (วัง) จับพระพล (รส) ผู้น้อง ไม่ทราบสาเหตุว่ามีโทษอะไร บอกลงมาต้องจำขังอยู่ที่กรุงเทพฯ ถึงแก่กรรม และพระยาขุขันธ์ฯ (วัง) ยังได้กล่าวโทษพระปลัด (ศรีเมือง) ว่าบังเงินหลวง โปรดเกล้าฯ ให้ส่งตัวพระปลัด (ศรีเมือง) มาพิจารณาความที่กรุงเทพฯ ได้ความสมดังพระยาขุขันธ์ฯ (วัง) กล่าวโทษ ตลกาการตัดสินให้พระปลัด (ศรีเมือง) ใช้เงินหลวง แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระปลัด (ศรีเมือง) กลับมารับราชการตามเดิม ครั้นเมื่อมาถึงเมือง

ปราจีนบุรีเลยป่วยถึงแก่กรรม

ฝ่ายท้าวอ้น บุตรพระปลัด (ศรีเมือง) เห็นว่าจะรับราชการอยู่ในเมือง ชุขันธ์ตั้งแต่ก่อนกรุงจะได้รับความสะดวกดี จึงลงไปกรุงเทพฯ ขอออกทำราชการเป็นกองนอก ก็โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวอ้นเป็นพระบริรักษ์ภักดี กองนอก ทำราชการขึ้นเมืองชูขันธ์ แลโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวบุญนาคนบุตรพระยาชูขันธ์ (วัง) เป็นพระอนันต์ภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองชูขันธ์ ซึ่งพระยาชูขันธ์ (วัง) มีบอกขอมานั้นด้วย

ในศกเดียวกันนี้ พระยาชูขันธ์ฯ (วัง) ให้มีบอกกราบทูลพระกรุณาขอตั้ง ตำบลห้วยลำแสนไพอาบาล กับบ้านกันตวดตำบลห้วยอุทุมพรเชิงเขาตกเป็นเมือง ขอให้พระแก้วมนตรี (พิมพ์) ยกกระบัตร์ และท้าวบุตรดี บุตรพระยาชูขันธ์ฯ (วัง) เป็นเจ้าเมือง

ครั้นวันพฤหัสบดีแรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านตำบลห้วยอาบาล เป็นเมืองกันทรลักษณ ให้พระแก้วมนตรี (พิมพ์) เป็นพระกันทรลักษณบาล เจ้าเมือง

ให้ยกบ้านกันตวด ห้วยอุทุมพร เป็น เมืองอุทุมพรพิสัย ให้ท้าวบุตรดี เป็นพระอุทุมพรเทศานุรักษ์ เจ้าเมืองชูขันธ์ พระราชทานลาดหมาก คนโทเงิน ๑ สำรับ ประคำ ๑ สาย สัปทนปัสตุ ๑ เสื้อเข้มขาบริ้วดอก ๑ ฯลฯ เป็นเครื่องยศเหมือนกันทั้ง ๒ เมือง

ครั้นต่อมาเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๐ ปีมะโรง ลัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑ ผู้สำเร็จราชการโคแซงขึ้นที่เมืองไซ่งอน แจ้งต่อรัฐบาลสยามว่า พระยาชูขันธ์ฯ มีหนังสือแจ้งไปยังเมืองกัมปงสวาย ประเทศเขมร ในบำรุงฝรั่งเศสว่า^๑ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองเกราะขึ้น ครั้นความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ทรงพระราชดำริสงสัยว่า เมื่อปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ เมืองชูขันธ์ขอตั้ง บ้านลำแสนเป็นเมืองกันทรลักษณ แลบ้านอุทุมพรเป็นเมืองอุทุมพรพิสัยขึ้นเมืองชูขันธ์ ไม่ได้ความชัดว่าเขตแขวงเมืองทั้งสองจะขนานคาบเกี่ยวกับเขตแดนฝ่าย

^๑ ประเทศเขมรส่วนในตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส ตามหนังสือสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐

เขมรประการใด จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงเดชอัครต ขุนอินทร์อนันต์ เป็นข้าหลวงออกไปพร้อมด้วยพระยาทรงพล กรมการใต้สวนแลตรวจทำแผนที่ส่งกรุงเทพฯ แลให้ย้ายเมืองกันทรลักษณ์ เมืองอุทุมพรพิสัยขึ้นมาตั้งเสียบนเขาก่อน เพราะฉะนั้นเมืองกันทรลักษณ์จึงได้ย้ายมาตั้งที่ บ้านลาวเดิม เมืองอุทุมพรพิสัยมาตั้ง ณ บ้านปรือ (หรือฝือ) ในศกนี้ ตลอดจนในปัจจุบัน

ในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระบริรักษ์ (อัน) กองนอก เป็นพระแก้วมนตรี ยกกระบัตร์เมืองขุขันธ์ ครั้นเมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๕ แห่งพระราชวงศ์จักรี

ตั้งแต่พระปลัด (ศรีเมือง) ถึงแก่กรรม ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นพระปลัดเมืองขุขันธ์ ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) จึงโปรดฯ ให้ท้าวแก้วเป็นที่พระปลัด อยู่ได้ไม่นานพระปลัด (แก้ว) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระมหาดไทย (แอก) เป็นที่พระภูธรสงคราม ปลัด แลให้ท้าวแก้ว (ไม่ปรากฏว่าเป็นบุตรใคร) เป็นที่พระบริรักษ์ กองนอก ต่อมาพระยกกระบัตร์ (อัน) ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯ ตั้งให้ท้าวบุญจันทร์ บุตรพระปลัด (ศรีเมือง) เป็นที่พระแก้วมนตรี ยกกระบัตร์ พระบริรักษ์ (แก้ว) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวบุญเรือง บุตรพระปลัด (ศรีเมือง) เป็นที่พระเจริญกองนอกต่อไป

ในระหว่างศกนี้ ได้มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์คนเมืองสุรินทร์ ขุขันธ์ สังฆะ ศรีสะเกษ เดชอุดม ไปทำอิฐก่อกำแพงเมืองปราจีนบุรี

ครั้นจุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (วัง) ผู้ว่าราชการเมืองขุขันธ์ มีใบบอกขอพระวิเศษสังจ่าเป็นที่ยกกระบัตร์เมืองขุขันธ์ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระวิเศษสังจ่าเป็นพระแก้วมนตรี ยกกระบัตร์เมืองขุขันธ์ตามที่ขอ

จุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) พระเจริญรัตนสมบัติ (บุญจัน) นายกองนอกเมืองขุขันธ์ วิวาทบาดหมางกับพระยาขุขันธ์ฯ (วัง) พาส่ามะโนคริว ตัวเลกรวม ๔๖๑๑ คนไปสมัครขึ้นอยู่กับเมืองนครจำปาศักดิ์ มีตราโปรดเกล้าฯ ให้เมืองขุขันธ์กับเมืองนครจำปาศักดิ์หักไอ้นกันตามธรรมเนียม

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) เดือน ๗ พระยาสุพรรณภักดีศรีนครลำดวน (วัง) ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณถึงแก่กรรมแล้ว ท้าวปัญญาบุตรพระยาสุพรรณ (วัง) กับพระรัตนวงษา (จันลี) ได้นำช้างพังสีประหลาด ๑ เชือก ช้างพังตาดำ ๑ เชือก ลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวปัญญาเป็นที่พระยาสุพรรณภักดีศรีนครลำดวน ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณ ให้พระรัตนวงษา (จันลี) ว่าที่พระปลัด กลับไปรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

อนึ่ง พระเจริญรัตนสมบัติ (บุญจัน) นายกองนอกเมืองสุพรรณ ซึ่งสมัครไปขึ้นกับเมืองนครจำปาศักดิ์แต่ก่อนนั้น ครั้นพระยาสุพรรณ (วัง) ถึงแก่กรรมแล้ว เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร) ก็ให้พระเจริญกลับมาขึ้นยังเมืองสุพรรณตามเดิม

หลวงเสนีพิทักษ์มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองสุพรรณเป็นคนแรก ขณะที่เป็นตราตราราชการเมืองอุทุมพรพิสัยป่วยถึงแก่กรรม เมื่อวันเสาร์ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๓๑ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวงใหญ่ได้จัดให้หลวงนครบุรีไปเป็นข้าหลวงเมืองสุพรรณแทนต่อไป

ก่อนมณฑลบูรพาตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส จังหวัดสุพรรณตั้งอยู่ที่เมืองสุพรรณ คืออำเภอสุพรรณเดี๋ยวนี้ มีเขตแขวงไปจนถึงเมืองมโนไพร (เขมรเรียกมะลูเปร) เมืองจอมกระสาน เมืองไชยสมบูรณ์ และเมืองวาริแสน ครั้นมณฑลบูรพาตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ แล้ว จึงได้ย้ายที่ตั้งศาลากลางจังหวัดมาตั้งที่เมืองศรีสระเกษ และคงเอานามจังหวัดสุพรรณมาเรียกเป็นนามจังหวัดอยู่ตามเดิม ส่วนนามอำเภอเมืองสุพรรณให้เปลี่ยนใหม่เรียกว่า *อำเภอห้วยเหนือ*^๑ เพราะมีลำน้ำชื่อ "ห้วยเหนือ" ไหลผ่านเมืองจึงเรียกตามนั้น และก็พร้อม ๆ กันกับอำเภอหน้าอ้อมที่เรียกมาแต่เดิม ก็ให้เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า อำเภอกันทรลักษณ์ อำเภอคงเปลี่ยนเป็นอำเภอราชสีโลลมาจากบัดนี้ ดูสืบสวนวนวยกัณอยู่พักหนึ่ง ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ ประเทศสยามเปลี่ยนการ

^๑ ดูใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๔ ตอนที่ ๕ ลงวันที่ ๒๙ เมษายน ๒๔๖๐

ปกครองระบอบประชาธิปไตย สมัยพระยาสุทธรพิพิธ (เชย มัชฌิวิบูลย์) เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย จึงได้เปลี่ยนเรียกจังหวัดขุขันธ์เป็นจังหวัดศรีสะเกษสืบมาจนบัดนี้

เมืองศรีสะเกษ

อันประวัติเมืองศรีสะเกษกับเมืองขุขันธ์นี้แยกกันไม่ออก เพราะสองเมืองนี้มีประวัติรกรากความเป็นมาแทบจะเป็นอย่างเดียวกันก็ว่าได้ ต่างแต่ว่าเมืองขุขันธ์ได้ตั้งมาก่อนราว ๒๐ ปีเศษ

ส่วนเมืองศรีสะเกษนี้ ประวัติเดิมพื้นเมืองเล่าสืบต่อ ๆ กันมาว่า เมื่อครั้งพญาศรีโคตบองเพชรกับมเหสีเดินทางจากกรุงล้านช้างจะไปยังกรุงกัมพูชา มาพักแรมอยู่เมืองเก่าของขอมแห่งหนึ่งสร้างไปแล้ว มเหสีของพญาศรีโคตบองฯ ลงสรงน้ำสระเกษ (สระผม) ในสระที่อยู่ในกำแพงเมืองเก่าขณะที่พักแรมอยู่นั้น คือบ้านสระกำแพง (หรือสถานีรถไฟสระกำแพงเดี๋ยวนี้) แต่จะพักอยู่นานเท่าใดตามตำนานไม่ได้กล่าวไว้

ครั้นมาภายหลังเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีชาล จัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๒๕) รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ พระภักดีภูธรสงคราม (อุ่น) ปลัดเมืองขุขันธ์ ลงมากรุงเทพฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาไม่สมัครใจจะทำราชการอยู่กับเมืองขุขันธ์ โดยขอพระราชทานตั้งบ้านโนนสามขาสระกำแพง คือเมืองเดิมของขอมที่พญาศรีโคตบองฯ กับมเหสีมาค้างพักแรมตั้งกล่าวขึ้นเป็นเมือง และตนขอเป็นเจ้าเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านโนนสามขาสระกำแพงขึ้นเป็นเมืองศรีสะเกษ^๑ และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระภักดีภูธรสงคราม (อุ่น) เป็นพระยา

---

^๑ เมืองศรีสะเกษหรือจังหวัดศรีสะเกษนี้ มีคนเขียนกันหลายรูปแบบ เช่น ศรีสะเกษ บ้าง ศรีสะเกษบ้าง ฯลฯ ในหนังสือเล่มนี้ที่เขียน "ศรีสะเกษ" นั้น เขียนตามความหมายเดิม ซึ่งคงจะมีพระราชประสงค์จะให้ชื่อเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ พ้องกับสระน้ำที่มเหสีของพญาศรีโคตบองฯ ลงสรงน้ำในสระตามตำนานเดิม เพื่อเป็นศรีสง่างามแก่บ้านเมือง ในพงศาวดารอีสาน ซึ่งหม่อม

รัตนวงศา^๑ เจ้าเมืองศรีสระเกษคนแรก แต่ตั้งอยู่ได้ไม่นานเพราะกันดารน้ำ พระยารัตนวงศา (อุ่น) จึงไปเลือกที่ตั้งเมืองได้ใหม่ ใกล้ลำน้ำแห่งหนึ่ง น้ำเย็นใสสะอาดดี และให้ชื่อลำน้ำนั้นว่าห้วยสำราญ คือที่ตั้งเมืองศรีสระเกษ หรือจังหวัดศรีสระเกษในปัจจุบัน ส่วนบ้านสระกำแพงก็คงเรียกบ้านสระกำแพงอยู่จนเท่าทุกวันนี้

พระยารัตนวงศา (อุ่น) เป็นเจ้าเมืองศรีสระเกษอยู่ได้ ๓ ปี ก็ถึงแก่กรรม เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๗ (พ.ศ. ๒๓๒๘) โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวชม บุตรพระยารัตนวงศา (อุ่น) เป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมืองศรีสระเกษแทน

ต่อจากนี้จะโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองศรีสระเกษอีกก็คน พงศาวดารอีสาน ไม่ได้กล่าวไว้ มากกล่าวตอนสิ้นรัชกาลที่ ๒ และต้นรัชกาลที่ ๓ ที่เดียวว่า

“เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๗) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงแยกย้ายกันขึ้นไปตรวจสำมะโนครัว แลตั้งกองสักเลกอยู่ตามหัวเมืองมณฑลอีสานบางเมือง มีเมืองกาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด เป็นต้น แลให้เรียกส่วยผลเร็ว เป็นธรรมเนียมแต่นั้นมา ในระหว่างนั้นพระยาวิเศษภักดีเจ้าเมืองศรีสระเกษถึงแก่กรรม”

อมรวงศ์จิตรเป็นผู้เรียบเรียง ก็เขียน “ศรีสระเกษ” ศรี ใน พจนานุกรมฉบับของกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๕๓ แปลว่า สง่า ความงาม ฯลฯ สระ หมายถึง สระน้ำธรรมดาที่เป็นเองหรือมีคนขุดขึ้น เกษ คือ ผม แต่ สะ คำนี้เป็นคำประกอบกับคำอื่น เช่น สะใจ สะสวย สะสง่า หรือ ประสะ ฯลฯ เมื่อ ประกอบกับคำว่า “ศรีสระเกษ” กับคำที่เขียน “ศรีสระเกษ” แล้ว ๒ คำนี้จะมีความหมายถึงอะไร อย่างไรนั้นโปรดท่านผู้รู้ได้วิจารณ์

^๑ ลูกหลานเหลนเมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม ที่มีเชื้อสายสืบต่อมาจนทุกวันนี้ เล่าต่อ ๆ กันมาว่า ลูกหลานท้าวจารย์แก้ว (หรือเจ้าแก้วบุษม) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนแรกที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวง พระ พระยา ในนามรัตนวงศา คงหมายถึงต้นตระกูลที่ชื่อว่า แก้ว (หรือจารย์แก้ว เจ้าแก้ว) ดูประวัติเมืองสุวรรณภูมิ และเมืองร้อยเอ็ดเมืองมหาสารคามประกอบ

พระยาวิเศษภักดีคนนี้ จะเป็นคนคนเดียวกับพระยาวิเศษภักดี (ชม) หรืออย่างไรนั้นไม่อาจทราบได้ แต่ถ้าเป็นคนเดียวกัน พระยาวิเศษภักดี (ชม) ก็อยู่ในราชการนานถึง ๓๙ ปี และในพงศาวดารอีสาน กล่าวต่อไปอีกว่า

ครั้นวันศุกร์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๑๘๗ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระภักดี ปลัด เป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมือง ให้หลวงยกกระบัตรเป็นที่พระปลัด ให้ราชบุตรเป็นหลวงยกกระบัตร ให้ทิดอูดเป็นหลวงมหาดไทย ให้ขุนไชยณรงค์เป็นหลวงธิเบศร์

พระยาวิเศษภักดี (พระภักดี) จะรับราชการอยู่นานเท่าใดไม่ปรากฏ มาปรากฏหลักฐานตอนรัชกาลที่ ๕ เป็นเวลา ๕๐ ปีเศษแล้วว่าดังนี้

วันพุธแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) พระยาวิเศษภักดี (บุญจันทร์) ผู้ว่าราชการเมืองศรีสะเกษไปดูไรฟากห้วยสำราญ เวลาค่ำพระยาวิเศษลงอาบน้ำที่ห้วยสำราญ ดำน้ำครู่หนึ่งเป็นลมจมน้ำตาย บุตรภรรยาข่าวไพร่ช่วยกันฉุดลากหาขึ้นไม่ (พื้นเมืองเชื่อว่าเวือกฉก) กลับหลุดมือจมน้ำหายไป ต่อรุ่งขึ้นจึงพบศพพระยาวิเศษ

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๒ (พ.ศ. ๒๔๒๓) พระพรหมภักดี (โท) ยกกระบัตร บุตรหลวงวิเศษ กับท้าวคำปาน ผู้ช่วยบุตรพระยาวิเศษ (บุญจันทร์) เจ้าเมืองศรีสะเกษลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ เพื่อแย่งกันขอเป็นเจ้าเมือง แต่ครั้นมาถึงกรุงเทพฯ ฝ่ายท้าวคำปานผู้ช่วยก็ถึงแก่กรรมเสีย ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๓ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระพรหมภักดี (โท) ยกกระบัตร เมืองศรีสะเกษเป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมือง ให้ท้าวเหง้า บุตรพระยาวิเศษภักดี (บุญจันทร์) เป็นพระภักดีโยธา^๑ ปลัด ให้ราชวงศ์ (ปัญญา) บุตรหลวงไชย

^๑ ท่านผู้นี้ต่อมาได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองศรีสะเกษ ตอนเริ่มการปกครองระบอบเทศาภิบาลราว พ.ศ. ๒๔๕๐ ไม่ปรากฏว่าอยู่ในราชการนานเท่าใด

(สุก) เป็นพระพรหมภักดี ยกกระบัตร์ และโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวเกษ บุตรพระยาวิเศษภักดี (โท) รับราชการตำแหน่งผู้ช่วยเมืองศรีสระเกษ แลเมืองศรีสระเกษ ได้มีบอกขอตั้งบ้านโนนหินกอง ซึ่งเมืองสุวรรณภูมิว่าเป็นแขวงเมืองสุวรรณภูมินั้นขึ้นเป็นเมือง ขอพระพล (จันศรี) บุตรหลวงอภัย กรมการเมืองศรีสระเกษเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านโนนหินกองเป็นเมืองราชสีไศล ให้พระพล (จันศรี) เป็นพระผจญปัจฉิก เจ้าเมืองราชสีไศลคนแรกขึ้นกับเมืองศรีสระเกษแต่นั้นมา แลมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงแสง (จัน) น้องชายพระผจญปัจฉิก เป็นหลวงหาญศึกินาท ปลัด ให้ท้าวคำเม็ก บุตรพระผจญฯ เป็นหลวงพิฆาฎไพร่ ยกกระบัตร์เมืองราชสีไศลขึ้นกับเมืองศรีสระเกษแต่นั้นมา

กาลได้ล่วงเลยมาจนถึง ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) กรมการเมืองสุวรรณภูมิมีบอกกล่าวโทษเมืองศรีสระเกษว่าแย่งชิงเขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิไปขอตั้งเป็นเมืองราชสีไศลขึ้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์แลเมืองอุบลฯ ไต่สวนว่ากล่าวในเรื่องนี้ ก็รู้ถอนไม่ไหว เพราะเหตุได้ตั้งขึ้นเป็นบ้านเมืองมาได้หลายปีแล้ว เป็นอันโปรดเกล้าฯ ให้ตกลงคงเป็นเมืองขึ้นเมืองศรีสระเกษอยู่ตามเดิม

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ท้าววาก (ตำแหน่งอะไรไม่ปรากฏ) เมืองศรีสระเกษทำหนังสือเบิกล่องเดินทางให้แก่นายฮ้อยคำยี่ คำอ่อน และเชียงน้อย ตองสู้ ซึ่งคุมโคกระบือไม่มีตัวพิมพรูปพรรณไปจำหน่ายผิดพระราชบัญญัติ โปรดเกล้าฯ ให้ลูกขุนศาลาปรึกษาโทษท้าววากตัดสินทวน ๕๐ (โบย ๕๐) จำคุก ๓ ปี แลให้ปรับพระยาวิเศษภักดี (โท) เจ้าเมืองศรีสระเกษ ซึ่งให้การอ้างว่ามีตราพระราชสีห์อนุญาตว่าถ้าราษฎรจะซื้อขายโคกระบือให้เจ้าเมืองทำเบิกล่องเดินทาง ให้ตรวจตำหนิรูปพรรณลงในใบเบิกล่อง เป็นเบี้ยละเม็ด จัตุรคูนเป็นเงิน ๕ ชั่ง ๖ ตำลึงกึ่ง ๓ สลึง ๖๐๐ เบี้ย

เมืองเดชอุดม

เมืองเดชอุดมนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ พร้อมกับเมืองภูแล่นช้าง โดยหลวงธิเบศร์ หลวงมหาดไทย หลวงอภัย กรมการเมืองศรีสะเกษร้องไม่สมัครที่จะทำราชการกับพระยาวิเศษ-ภักดีเจ้าเมืองศรีสะเกษ จึงอพยพครอบครัวไปตั้งอยู่บ้านน้ำโดมใหญ่ซึ่งเป็น พรหมแดนระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์ อบลา ขุขันธ์ ศรีสะเกษต่อกัน มีจำนวน เลคนครรวัจ ๖๐๖ คน สำมะโนครัว ๒,๑๕๐ คน ครั้นวันเสาร์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะเส็ง ลัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยก บ้านน้ำโดมใหญ่ขึ้นเป็นเมืองเดชอุดม ตั้งหลวงธิเบศร์เป็นพระศรีสุระ เจ้าเมือง ให้หลวงมหาดไทยเป็นหลวงปลัด ให้หลวงอภัยเป็นหลวงยกกระบัตรรักษาราชการ เขตแขวงเมืองเดชอุดม ทิศเหนือตั้งแต่ลำน้ำห้วยเท้าสารฝั่งใต้ข้างทิศตะวันตกแต่ ลำน้ำห้วยเท้าสารไปถึงเชิงเขา เพียงลำน้ำของ (หรือน้ำหอม) โอบตามเชิงเขาไปถึง โดมน้อยข้างทิศตะวันออก แต่ลำน้ำโดมน้อยปากข้างตะวันตกไปจนถึงลำพมูล ฝั่งใต้เป็นเขตแขวงเมืองเดชอุดมขึ้นกรุงเทพฯ ครั้นอยู่มาได้ ๕ ปี เจ้าเมืองบัว บุณตริกกับเจ้าเมืองเดชอุดมเกิดวิวาทแย่งชิงเขตแดน ว่ากล่าวมิตกลงกัน เจ้า นครจำปาศักดิ์ (นาค) กับพระศรีสุระเจ้าเมืองเดชฯ จึงได้พากันไปกรุงเทพฯ เพื่อขอให้กรมมหาดไทยตัดสินเรื่องวิวาทเขตแดนให้ตกลงกัน

ต่อมาพระศรีสุระ (หลวงธิเบศร์) เจ้าเมืองเดชอุดมถึงแก่กรรมเมื่อจุล-ศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงปลัดเป็นพระศรีสุระเจ้า เมืองเดชอุดมสืบแทนในปีต่อมา

ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๙ (พ.ศ. ๒๔๐๐) พระศรีสุระ (หลวงปลัด) ถึง แก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงวิเศษ (สาร) ผู้ช่วยบุตรพระศรีสุระเจ้าเมือง เดชอุดมคนแรกเป็นพระศรีสุระ เจ้าเมืองเดชอุดม ให้ท้าวแพงเป็นที่หลวงปลัด ให้ท้าวแสง บุตรพระศรีสุระ (สาร) เป็นหลวงยกกระบัตร รับราชการเมือง เดชอุดมต่อไป

พระศรีสุระ (สาร) รับราชการอยู่ ๒๘ ปี ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง) ข้าหลวงหัวเมืองลาว-

กาวได้ให้หลวงพรหมภักดี (แสง) ยกกระบัตรบุตรพระศรีสุระ (สาร) เป็นผู้รักษาราชการเมืองเดชอุดม ให้ท้าวโท ผู้น้องยกกระบัตร (แสง) ว่าที่ปลัด ให้ท้าวบุญบุตรท้าวผ้าย่าว่าที่ยกกระบัตร ให้ท้าวทองปัญญา น้องยกกระบัตร (แสง) ว่าที่ผู้ช่วย

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) หลวงพรหมภักดี (แสง) ผู้รักษาราชการเมืองเดชอุดม แลกรมการมีบอกวางเวรกระทรวงการต่างประเทศขอตั้งนายฮ้อยค่านาน ซาติต้องสู้ (หรือตองสู้) คนในบังคับอังกฤษเป็นนายกองคุมพวกกุลาต้องสู้

มีตราโปรดเกล้าฯ ลงวันศุกร์แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๔๙ ว่าคนลับยกตี่^๑ มีหนังสือเดินทางสำหรับตัวไปมาค้าขายเพียงปีหนึ่ง หาได้ให้ไปตั้งทำสวนไร่นาในแขวงเมืองนั้น ๆ ไม่ ถ้าพ้นกำหนดหนังสือแล้วต้องให้กลับหรือไปเปลี่ยนหนังสือเสียใหม่ จึงจะกลับมาค้าขายในพระราชอาณาเขตต่อไปได้ ไม่สมควรที่จะตั้งเป็นนายกองให้ควบคุมคนซึ่งจะต้องไป ๆ มา ๆ ให้ผิดแบบธรรมเนียมราชการ แลให้ห้ามคนลับยกตี่ให้ตั้งแลซื้อที่สวนไร่นาบ้านเรือนให้ผิดสัญญาทางพระราชไมตรี

ครั้นในปีต่อมา มีตราโปรดเกล้าฯ ไปยังหัวเมืองตะวันออก ว่าบรรดาที่ดินซึ่งคนลับยกตี่ซื้อ หรือมีที่ตั้งบ้านเรือนเรือสวนไร่นาอยู่ นั้น จะเป็นสิทธิไม่ได้ เพราะมิได้แจ้งต่อกงสุลให้ขออนุญาตต่อรัฐบาลสยามให้ตกลงตามหนังสือสัญญา แลให้เมืองทั้งปวงทำบัญชีที่ดินซึ่งคนลับยกตี่ได้มากโดยเหตุอย่างไรนั้นส่งยังกรุงเทพฯ

หลวงพรหมภักดี (แสง) ผู้รักษาราชการเมืองเดชอุดมจะอยู่ในราชการนานเท่าใด ไม่ปรากฏว่าตายหรือปลดเกษียณอายุ และโปรดฯ ให้ผู้ใดบ้างเป็นเจ้าของ ในพงศาวดารอีสานไม่ได้กล่าวต่อไปอีก แต่ปรากฏในทำเนียบราชการกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๕๐ สมัยจัดระบอบการปกครองเป็น "บริเวณ" ว่าท้าวทองปัญญา น้องชายหลวงพรหมภักดี (แสง) ผู้ช่วย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระสุรเดชอุดมมารีรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองเดชอุดม ดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้น

^๑ หมายถึงคนชาติอื่น ไม่ใช่คนไทย ซึ่งบัดนี้เรียกรวมว่า "คนต่างด้าว"

ส่วนเมืองโดมประดิษฐ์นั้น ตั้งเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) โดยหลวงมหาดไทย กรมการเมืองเดชอุดมได้พาครอบครัวตัวเล็กใจหทัยมาสักรขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ ตั้งอยู่บ้านจันลานาโดมแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์อยู่ก่อนแล้ว เจ้านครจำปาศักดิ์ได้ตั้งให้หลวงมหาดไทยเป็นพระรัตนเชื่อนขันธุ์ นายกองส่วยครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) เจ้านครจำปาศักดิ์จึงได้มีบอกขอตั้งบ้านจันลานาโดมเป็นเมือง ขอพระรัตนเชื่อนขันธุ์ นายกองส่วยเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านจันลานาโดมเป็นเมืองโดมประดิษฐ์ ให้ตั้งพระรัตนเชื่อนขันธุ์เป็นพระดำรงสุริยเดช เจ้าเมือง ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ ครั้นนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว จึงโอนเมืองโดมประดิษฐ์มาขึ้นเมืองเดชอุดมจนถึงสมัยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) โปรดเกล้าฯ ให้มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสาน จึงได้ยุบเมืองโดมประดิษฐ์ลงเป็นตำบลโนนกลาง ขึ้นอำเภอเดชอุดม จังหวัดขุขันธ์ ในเวลานั้น

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ สมัยพระยาศรีธรรมศกราช (ปัว บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี เวลานั้นพระวิภาคย์พจนกิจ (เมื่อครั้งเป็นหลวงวิภาคย์พจนกิจ เล็ก สิงห์ขลุติ) นายอำเภอพิบูลมังสาหาร ราษฎรตำบลโนนกลางและตำบลไร่ใต้ได้ร้องทุกข์ว่า การไปมาติดต่อราชการที่จังหวัดขุขันธ์ ระยะทางห่างไกลและทุรกันดาร ขอโอนสังกัดมาขึ้นอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เพราะการไปมาติดต่อสะดวกและใกล้ระยะทางประมาณ ๖๐๐ เส้นเศษ ทางการจึงได้อนุญาตให้โอนตำบลโนนกลางและตำบลไร่ใต้จากอำเภอเดชอุดม มารวมการปกครองขึ้นอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานีแต่นั้นมาจนบัดนี้

เมืองสุรินทร์

ประวัติเมืองสุรินทร์ได้กล่าวมาแล้วตอนต้นพร้อมกับประวัติเมืองขุขันธ์ และเมืองสังขะ ต่อจากนี้จะเริ่มกล่าวประวัติเมืองสุรินทร์ตอนโปรดเกล้าฯ ให้หลวงสุวรรณภักดี (เชียงปุม) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์จางวาง เจ้าเมือง ตั้งบ้าน

คูปะทายเป็นเมืองปะทายสะมันต์เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๑ (พ.ศ. ๒๓๐๒) ในแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ กรุงศรีอยุธยา แต่ภายหลังโปรดฯ ให้เปลี่ยนเรียกเมืองสุรินทร์ เนื่องจากเจ้าเมืองได้ชื่อว่า "สุรินทร์" มาหลายชั่วคน

ครั้นในปีชวด จุลศักราช ๑๑๔๐ (พ.ศ. ๒๓๒๑) รัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์พระสุรินทร์ภักดีฯ เป็นชั้นพระยา ในราชทินนามเดิมพร้อมกับเจ้าเมืองชูนันท์ และเมืองสังฆะดังกล่าวมาแล้ว

จุลศักราช ๑๑๕๖ ปีชวด ฉศก (พ.ศ. ๒๓๓๗) พระยาสุรินทร์ภักดีฯ (เชียงปุม) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรม มีบุตรชาย ๒ คน ชื่อท้าวดีและท้าว มี บุตรหญิง ๒ คนชื่อ นางน้อยและนางเงิน จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวดีเป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีนครังค์จางวาง ว่าราชการเมืองสุรินทร์ต่อไป

ครั้งนั้น เขตแดนเมืองสุรินทร์ปรากฏว่า ทิศตะวันออกถึงห้วยทัพพันทิศใต้ถึงเขาตอก ทิศตะวันตกถึงห้วยลำสะโดง ทิศเหนือจดลำห้วยพลับพลา ทิศตะวันออกเฉียงเหนือต่อกับเขตเมืองรัตนบุรีที่หลักหินหัวห้วยปูนไปหลักหินสร้างบดหลักหินโสภสวเ้าถึงหลักหินห้วยเหล็กไปลำห้วยจริง

ในจุลศักราช ๑๑๖๑ ปีมะแม เอกศก (พ.ศ. ๒๓๔๒) รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ มีตราโปรดเกล้าฯ ขึ้นไปเกณฑ์กำลังเมืองชูนันท์ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังฆะ เมืองละ ๑๐๐ คน เข้าสมทบกองทัพไปตีพม่าทางเมืองเชียงใหม่ แต่กองทัพไทยยังมีทันไปถึง พอได้ข่าวว่ากองทัพพม่าเลิกถอยไป ก็โปรดเกล้าฯ ให้ยกกลับ และในศกนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์พระสุรินทร์ภักดีศรีนครังค์จางวาง (ดี) เป็นพระยาสุรินทร์ภักดีศรีไพทสมันต์ และในปีต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองสุรินทร์ เมืองชูนันท์และเมืองสังฆะขึ้นกรุงเทพฯ เพราะเป็นเมืองเคยได้ตามเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามหลายครั้งมีความชอบ อย่านให้ขึ้นอยู่กับเมืองพิมาย เมืองนครราชสีมาเหมือนดังแต่ก่อน

พระยาสุรินทร์ภักดีศรีไพทสมันต์ (ดี) รับบราชการมาได้ ๑๔ ปี ครั้นจุลศักราช ๑๑๗๐ ปีมะโรง ก็ถึงแก่กรรม มีบุตรชาย ๖ คน คือ ท้าวสุน ท้าวแก้ว ท้าวทอง ท้าวยง ท้าวปริง และท้าวสอน ธิดา ๔ คน คือ นางไซ นางคำ นางดี และนางตุ้ม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวมี ผู้เป็นที่หลวงวิเศษราชา น้องชายพระยาสุรินทร์ฯ (ดี) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีไพทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์ต่อไป

พระสุรินทร์ภักดีฯ (มี) อยู่ในราชการได้เพียง ๓ ปีก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวสุ่น บุตรพระยาสุรินทร์ฯ (ตี) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์คนต่อไป

ครั้นหลังปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ในรัชกาลที่ ๓ จุลศักราช ๑๑๙๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑) แล้ว โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์พระสุรินทร์ภักดี (สุ่น) เป็นพระยาสุรินทร์ฯ ในราชทินนามเดิม พระยาสุรินทร์ฯ (สุ่น) รับราชการจนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ต้นรัชกาลที่ ๔ พอดีคือ จุลศักราช ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) ก็ถึงแก่กรรมพร้อมกับพระยาไชยสุนทร (ทอง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์

เมื่อพระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ (สุ่น) ถึงแก่กรรมแล้ว พระพิไชยณรงค์ภักดี (มาศ) ปลัด กับพระพิไชยราชวงศา ผู้ช่วยแลกรมการเมืองสุรินทร์คุมเครื่องยศพระยาสุรินทร์ฯ (สุ่น) ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานิกรบดินทร^๖ ที่สมุหนายกปรึกษาพร้อมด้วยกรมการเมืองสุรินทร์หาตัวผู้เป็นเจ้าเมืองสุรินทร์

ขณะนั้น พระวิเศษ พระนรินทร์กรมการ จึงกราบเรียนเจ้าพระยานิกรบดินทรว่า พระพิไชยราชวงศา (ม่วง) ผู้ช่วย มีใจโอบอ้อมอารีแก่กรมการเมืองไพร่พลเมือง สมควรที่จะเป็นเจ้าเมืองสุรินทร์ได้ ฝ่ายพระไชยณรงค์ภักดี ปลัด ก็แสดงตัวว่าเป็นคนชรา มิได้มีความรังเกียจในการที่จะให้พระพิไชยราชวงศา (ม่วง) ผู้ช่วยเป็นเจ้าเมืองสุรินทร์

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระพิไชยราชวงศา (ม่วง) ผู้ช่วย เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ พระราชทานครอบครัวเครื่องในถมปริกทอง ๒ จอกหมาก ๒ ตลับของพลู ๑ คนโทถม ๑ ประคำสาย ๑ กรรขี้ผึ้งถม ๑ สัปทนปัสตุคัน ๑ เสื้อเข็มขาบริวมะลิเส้อย ๑ แพร่โพกขลิบ

^๖ ท่านผู้นี้ถึงอสัญกรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๒๗ ปีฉลู ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสุพรรณบัฏตั้งให้เจ้าพระยายมราช (นุช) เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกแทนเจ้าพระยานิกรบดินทรต่อไป เมื่อวันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๑๒ จุลศักราช ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๘)

๑ ผ้าสำนบัวทอง ๑ ผ้าขาว ๑ ผ้าปูน ๑ เป็นเครื่องยศแต่วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวด จัตุศก จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๕๕) ตรงกับสมัยพระพรหมวราขสุริยวงศ์ (กุทอง ต้นสกุล สุวรรณภูมิ) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ ๓

ต่อมา เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์พระสุรินทรภักดีฯ (ม่วง) เป็นพระยาสุรินทรฯ ในราชทินนามเดิมให้หลวงนรินทร์ราชวงศา (นาก) บุตรพระยาสุรินทร (สุน) เป็นพระพิไชยณรงค์ภักดี ปลัด ให้พระมหาดไทย (จันทร์) บุตรท้าวสอน หลานพระยาสุรินทรฯ (สุน) เป็นพระพิไชยนครบวรวิญญู ยกกระบัตร ช่วยกันรักษาเมืองสุรินทร์ต่อไป

ครั้งวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติต่อมา

เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๒ ปีมะเมีย โทศก พระยาสุรินทรภักดีฯ (ม่วง) เห็นพระยาสังฆะได้ขอพระราชทานตั้งบ้านกุดประซัยเป็นเมืองศรีขรภูมิแล้ว เกรงว่าพระยาสังฆะจะเอาบ้านลำดวนเข้าเป็นเขตแขวงด้วย จึงได้มีบอกขอตั้งบ้านลำดวนขึ้นเป็นเมือง ขอให้พระพิไชยณรงค์ภักดี (นาก) ปลัดเมืองสุรินทร์เป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลำดวนขึ้นเป็นเมืองสุรพินทนิคม ให้พระพิไชยณรงค์ภักดี (นาก) เป็นพระสุรพินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองขึ้นเมืองสุรินทร์แต่นั้นมา

พระสุรพินทนิคมานุรักษ์ (นาก) ถึงแก่กรรม เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) พระยาสุรินทรภักดีฯ (ม่วง) เห็นว่าหลวงพิทักษ์สุนทร บุตรพระปลัดกรมการเมืองสังฆะ ซึ่งสมัครมาอยู่เมืองสุรพินทนิคมเป็นคนมีหลักฐานมั่นคงดี จึงให้หลวงพิทักษ์สุนทรเป็นผู้รับตำแหน่งผู้ว่าการเมืองสุรพินทนิคมไปก่อน ยังหาทันได้มีบอกขอตั้งไม่ หลวงพิทักษ์สุนทรรักษาการในตำแหน่งเจ้าเมืองสุรพินทนิคมมาได้ ๓ ปี ก็ถึงแก่กรรม แต่นั้นมาเมืองสุรพินทนิคมก็ยังมีเจ้าเมืองไม่

พระยาสุรินทรภักดีฯ (ม่วง) ผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์ และพระยาสังฆะ ผู้ว่าราชการเมืองสังฆะมีบอกมายังกรุงเทพฯ ว่าเกิดโจรผู้ร้ายปล้นลักทรัพย์สิ่งของ

ราษฎรในเขตแขวงเมืองทั้งสอง แล้วหนีเข้าไปแขวงเมืองบุรีรัมย์ เมืองนางรอง เมืองประโคนชัย เมืองขึ้นนครราชสีมา จะสืบจับเอาตัวผู้ร้ายไม่ได้ ราษฎรได้รับความเดือดร้อน

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระศักดิ์เสนีย์เป็นข้าหลวงออกไปตั้งสืบสวนจับโจรผู้ร้ายหัวเมืองตะวันออก เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๓)

ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๐๐ (พ.ศ. ๒๔๒๔) เจ้าเมืองสุรินทร์ได้มีบอกกราบทูลพระกรุณาว่าตำแหน่งยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ว่าง ขอพระมหาดไทย (จรัณ) เป็นพระพิไชยนครบวรภูมิจยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ ถือกักดินา ๕๐๐

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เมื่อครั้งเป็นพระยาครีสิงหนาท ออกไปเป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวกาวดูแลราชการหัวเมืองตะวันออก พร้อมด้วยข้าราชการหลายนาย ตั้งสถานว่าราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ ดังกล่าวมาแล้ว

และในสมัยนี้ ราษฎรเมืองสุรินทร์ได้อพยพครอบครัวข้ามไปตั้งอยู่ปากฝั่งแม่น้ำมูลข้างเหนือเป็นอันมาก มีบ้านทับค่ายเป็นต้น (ซึ่งเมืองสุวรรณภูมิได้ร้องว่าเป็นเขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิ) ครั้นแล้วพระยาสุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง) ได้มีบอกตั้งบ้านทับค่ายเป็นเมือง ขอพระวิเศษราชา (ทองอินทร์) เป็นเจ้าเมืองและขอท้าวปราง บุตรพระสุรินทร์ฯ (ม่วง) เป็นพระสุรินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองสุรินทนิคมแทนพระสุรินทนิคมานุรักษ์ (นาก) เจ้าเมืองคนเก่าที่ถึงแก่กรรม

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านทับค่ายเป็นเมืองชุมพลบุรี ให้พระวิเศษราชา (ทองอินทร์) เป็นพระฤทธิธรรณยุทธ เจ้าเมือง และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวปรางเป็นพระสุรินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองสุรินทนิคม ตามที่พระยาสุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง) ขอ พระราชทานเครื่องยศตามบรรดาศักดิ์ พระยาสุรินทร์ฯ (ม่วง) ได้ให้ท้าวเพชรเป็นที่ปลัด ให้ท้าวกลิ่นเป็นที่ยกกระบัตร ทั้งสองคนนี้เป็นพี่ชายพระฤทธิธรรณยุทธ (ทองอินทร์) แลให้ท้าวบุตรพระฤทธิธรรณยุทธ (ทองอินทร์) เป็นผู้ช่วยราชการเมืองชุมพลบุรี

หลวงจินดารักษ์บุตรพระศรีนครชัยคนเก่า กรมการเมืองรัตนบุรี ได้นำเอาบัญชีทางว่ากรมการขุนหมื่นตัวเลขของพระศรีนครชัยคนเก่า ซึ่งตั้งอยู่บ้าน

หนองสนม แขวงเมืองรัตนบุรี รวม ๕๐๐ คนเศษมาร้องทุกข์ยัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ว่าพระศรีนครชัย เจ้าเมืองรัตนบุรีคนใหม่กดขี่ข่มเหงได้รับความเดือดร้อน จะขอสมัครไปขึ้นกับเมืองสุรินทร์

จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง) รับหลวงจินดาร์ักษ์ แลขุนหมื่นตัวเล็กให้ทำราชการขึ้นกับเมืองสุรินทร์ตามใจสมัคร พระยาสุรินทร์ (ม่วง) จึงตั้งให้หลวงจินดาร์ักษ์เป็นที่พระภักดีพัฒนาการ ควบคุมสามมะโนคร้ว ตัวเล็กเสียด่วยขึ้นเมืองสุรินทร์ ตั้งอยู่ ณ บ้านโคกหนองสนม แลต่อมาเมืองสุรินทร์ได้มีบอกขอตั้งบ้านหนองสนมเป็นเมืองสนม

โปรดเกล้าฯ ให้มีตราให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ที่โปรดเกล้าฯ ให้เป็นข้าหลวงหัวเมืองตะวันออกไต่สวนเขตแดนแผนที่อยู่ ยังหาทันได้โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหนองสนมเป็นเมืองตามที่เจ้าเมืองสุรินทร์ขอไม่

พระยาสุรินทร์ภักดีศรีไพศมณต์ (ม่วง) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรม เมื่อเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ตรงกับปีที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (ในรัชกาลที่ ๕) เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (หรืออธิบดีข้าหลวง) หัวเมืองลาวกาว ประทับที่เมืองอุบลราชธานี ไทยกับฝรั่งเศสเริ่มบาดหมางกันเรื่องเขตแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จึงยังไม่โปรดเกล้าฯ ตั้งผู้ใดเป็นเจ้าเมืองสุรินทร์ เป็นแต่ข้าหลวงใหญ่โปรดให้กรมการช่วยกันรักษาเมืองสุรินทร์ไปก่อน

ครั้น ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เมืองรัตนบุรีกล่าวโทษเมืองสุรินทร์ ว่าแย่งชิงเขตแดน มีท้องตราโปรดเกล้าฯ ไปว่าเมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๔๔ หลวงจินดาร์ักษ์บุตรพระศรีนครชัยเจ้าเมืองรัตนบุรีคนเก่าได้นำเอาบัญญัติทางวาทกรรมการขุนหมื่นตัวไพร่ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านโคกหนองสนม แขวงเมืองรัตนบุรีรวม ๕๐๐ คนเศษ ร้องสมัครไปขึ้นเมืองสุรินทร์ ได้ขอหักโอนคนเหล่านั้น แลต่อมาเมืองสุรินทร์ไปขอตั้งบ้านโคกหนองสนมเป็นเมืองสมัครขึ้นเมืองสุรินทร์ ได้มีตราถึงพระยามหาอำมาตยาฯ จะได้ไต่สวนหรือประการใดก็หาได้บอกมายังกรุงเทพฯ ไม่ การก็ติดอยู่เพียงนี้แลบ้านโคกหนองสนมก็ยังมีได้โปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นเขตแคว้นเมืองสุรินทร์ เพราะฉะนั้นเขตบ้านโคกหนองสนมก็คงเดิมอยู่ แล้วจึงให้ข้าหลวงปักปันเขตแดนเมืองสุรินทร์กับเมืองรัตนบุรีเสียใหม่ให้ตกลงกัน

ต่อไป แลส่วนคนที่อยู่ในเขตบ้านหนองสนมเท่าใด ก็ให้เป็นคนสังกัดอยู่กับเมืองรัตนบุรีตามเดิม

ครั้นเมื่อเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ทางด้านหัวเมืองตะวันออกเฉียงสงบลงแล้ว จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ปีมะเส็ง เบญจศก ร.ศ. ๑๑๒ ให้พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จนิวัติสู่กรุงเทพมหานคร ให้พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นสรพรพิลธิประสงค์เสด็จดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (ต่อมาเรียกข้าหลวงต่างพระองค์) สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวสืบแทนฯ และเสด็จถึงเมืองอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จออกจากเมืองอุบลฯ เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านเมืองสุรินทร์ไปเมืองปราจีนบุรี เมื่อเสด็จมาถึงบ้านเพี้ยรามแขวงเมืองสุรินทร์ พระพิไชยนครบวรวุฒิ (จรัณ) ยกกระบัตร์เมืองสุรินทร์ ไปคอยต้อนรับเสด็จอยู่ที่บ้านเพี้ยราม (ตำบลเพี้ยราม อำเภอเมืองจังหวัดสุรินทร์ปัจจุบัน) จึงโปรดให้พระพิไชยนครบวรวุฒิ (จรัณ) เป็นผู้รักษาการเมืองสุรินทร์ และต่อมาทราบข่าว ท่านผู้นี้ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวขอพระราชทานตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์ เป็นที่พระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ต่อไป แต่ไม่ทราบข่าวสักใด

พระยาสุรินทร์ภักดีฯ (จรัณ) ถึงแก่กรรมด้วยโรคชราเมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรพรพิลธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ จึงโปรดขอให้ท้าวบุญจันทร์ บุตรชาย ซึ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไชยณรงค์ภักดี เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์สืบแทน ครั้นถึง ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์และถึงแก่กรรมในปีนั้น ต่อจากนี้ก็เป็นสมัยการปกครองระบอบข้าหลวงเทศาภิบาลต่อมาเรียก "สมุหเทศาภิบาล"

^๑ ได้หลักฐานมาจาก "เรื่องพระยาสุรินทร์ถึงแก่กรรม" ในสำเนาเก็บปีศาลาว่าการลาวกาว ณ เมืองอุบลราชธานี ที่ ๑๒๒๓/๑๕๕ ลงวันที่ ๑๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๗

ในรัชกาลที่ ๖ โยภย้ายข้าราชการจากที่อื่น ๆ มารับราชการเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด สุรินทร์ติดต่อกันมาตามลำดับ จนถึงสมัยระบบการปกครองประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๗๕ จบประวัติเมืองสุรินทร์เพียงเท่านี้

ปัจจุบัน จังหวัดสุรินทร์มี ๙ อำเภอคือ ๑. อำเภอเมืองสุรินทร์ ๒. อำเภอท่าตูม ๓. อำเภอจอมพระ ๔. อำเภอปราสาท ๕. อำเภอรัตนบุรี ๖. อำเภอศรีขรภูมิ ๗. อำเภอสังขะ ๘. อำเภอชุมพลบุรี ๙. อำเภอสำโรงทาบ เนื้อที่ ๘,๗๘๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๕๓,๑๙๘ คน

ส่วนเมืองสังขะ ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นวาง แบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ

๑. อำเภอสังขะ (ต่อมาเรียกอำเภอสังขะ)
๒. อำเภอศรีขรภูมิ
๓. อำเภอจงกัล (ปัจจุบันอยู่ในเขตเขมร)

ประวัติเมืองสังขะได้กล่าวพร้อมประวัติเมืองสุรินทร์และเมืองขุนขันธ์ในตอนแรกสร้างบ้านเมืองแล้ว เหตุที่เรียกชื่อเมืองว่า *สังขะ* นี้ ได้ความว่า เนื่องจากพระมหากษัตริย์ได้เสด็จมาประทับ และได้รับการเฝ้ารับเสด็จจากเชียงใหม่ และภรรยาชื่อ *สัง* จึงทรงตั้งชื่อเมืองโดยเอาชื่อสามีภรรยามารวมกันเป็น *"สังขะ"* อันเป็นนามที่มาของเมืองนี้ แม้หนังสือเก่า ๆ ในราชการหรือในแผนที่ประเทศสยาม สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (อริยดิ) แต่ก่อน ๆ ก็เขียนว่า *"สังขะ"* ครั้นต่อมาสมัยหลัง ๆ การแต่งตั้งชื่อบ้านเมือง ทางราชการมิได้ระลึกและสังวรณถึงประวัติศาสตร์แห่งที่มาของชื่อ ก็เลยเขียนชื่อ *"อำเภอสังขะ"* มาจนทุกวันนี้ ซึ่งความหมายผิดจากประวัติเดิมไปมาก นอกจากที่กล่าวมานี้ยังมีอยู่อีกมาก เช่น อำเภอพิบูลมังสาหาร ก็ไปแก้เป็น *"อำเภอพิบูลมังสาหาร"* เมืองศรีสะเกษก็ไปเปลี่ยนเป็น *"ศรีสะเกษ"* เป็นต้น

ต่อไปนี้จะได้กล่าวประวัติเมืองสังขะที่ปรากฏเป็นหลักฐานในปลายแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แลยุคกรุงรัตนโกสินทร์ต่อไป

เมื่อได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสังขะบุรีศรีนครอัจจะ (เชียงใหม่) เป็นพระยาสังขะ ในราชทินนามเดิมเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๐ (พ.ศ. ๒๓๒๑) แล้วนั้น ประวัติเมืองสังขะใน *พงศาวดารอีสาน* ภาค ๔ ขาดกระที่่อนกระแท่น มาปรากฏ

เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ในรัชกาลที่ ๓ คราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เวียงจันทน์ เจ้าโย เจ้านครจำปาศักดิ์เวลานั้นยกทัพมาตีเมืองคูขันธุ์ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังฆะ แต่พระยาสังฆะหนีเอาตัวรอดได้ ครั้นปราบกบฏเวียงจันทน์ เรียบร้อยแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสังฆะไปเป็นเจ้าเมืองคูขันธุ์ เพราะเจ้าเมืองคูขันธุ์ถูกกองทัพเจ้าโยจับประหารชีวิตเพราะไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้บุตรพระยาสังฆะ (ไม่ปรากฏนาม) เป็นพระยาสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ เจ้าเมืองสังฆะแทนบิดา

จุลศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๙) ปีชวด อัฐศก ปลายรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองพรหมกัน (หรือพรหมขันธุ์) ให้หลวงสัคดี (สิน) เป็นที่พระวิไชย เจ้าเมืองพรหมกัน ขึ้นกับเมืองสังฆะ

จุลศักราช ๑๒๓๑ ปีมะเส็ง เอกศก (พ.ศ. ๒๔๑๒) ต้นรัชกาลที่ ๕ พระยาสังฆะบุรีฯ มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านกุดประไทย์ (หรือบ้านจาระพัด) ขึ้นเป็นเมือง ขอหลวงไชยสุริยง (คำมี) บุตรหลวงไชยสุริวงษ์ (หมื่นคม) กองนอกเป็นเจ้าเมือง ตำแหน่งปลัดแลยกกระบัตร์เมืองสังฆะว่าง ขอพระสุนทรพิทักษ์ บุตรพระปลัดคนเก่าเป็นปลัด ขอหลวงศรีสุราช ผู้หลานเป็นยกกระบัตร์เมืองสังฆะ

ครั้น ณ วันอังคารขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๗ ในศกเดียวกัน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีตราพระราชสีห์ตั้งบ้านกุดประไทย์เป็นเมืองศรีขรภูมิพิไสย ตั้งให้หลวงไชยสุริยง กองนอก เป็นพระศรีขรภูมานุรักษ์ เจ้าเมือง ขึ้นเมืองสังฆะ พระราชทานเครื่องยศคือถาดทองคำเงิน ๑ คนโทเงิน ๑ สัปทนแพรหลิน ๑ กับเสื้อผ้าตามสมควร

เขตแดนเมืองศรีขรภูมิ มีปรากฏตามตราพระราชสีห์ว่าตั้งแต่ลำวังประปอ ลำคลองกุดประไทย์ห้วยอังกั้นถึงห้วยตราฝั่งเหนือ ข้างห้วยอังกั้นมาบ้านดั่งโกคลองลำน้ำฝั่งใต้ขึ้นไปบ้านแหม บ้านหลวงอาด บ้านปอมออกลำพูลเป็นแขวงเมืองศรีขรภูมิพิไสย แลมีความต่อไปว่า เมื่อพระยาสังฆะ พระยาสุรินทร์ฯ กลับถึงบ้านเมืองแล้ว (เวลานั้นเห็นจะมาราชการที่กรุงเทพฯ) จะพร้อมกันไปปักหลักที่ปลายห้วยตัดจุกแห่ง ๑ ที่ปลายคลองลำน้ำแห่ง ๑ ต้นคลองลำน้ำแห่ง ๑ บรรจบลำน้ำวังปอแห่ง ๑ เป็นแขวงเมืองศรีขรภูมิพิไสย

แลเมื่อวันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๗ จุลศักราช ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระสุนทรพิทักษ์เป็นพระไชยสงคราม ปลัด ให้หลวงศรีสุราช เป็นพระแก้วภักดี ยกกระบัตรเมืองสังขะ พระราชทานเสื้อผ้าสิ่งของตามตำแหน่งยศ

จุลศักราช ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔) ปีมะแม ตรีศก พระยาสังขะ ได้มีบอกขอตั้งบ้านลำพูกเป็นเมือง ขอพระมหาดไทยเมืองสังขะเป็นเจ้าของเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลำพูกขึ้นเป็นเมืองกันทรารมณฺ์ ตั้งให้พระมหาดไทยเป็นพระกันทรานุรักษ์ เจ้าเมืองกันทรารมณฺ์ขึ้นกับเมืองสังขะ ต่อมาถึงสมัยการปกครองระบอบเทศาภิบาล โปรดฯ ให้โอนเมืองกันทรารมณฺ์ (ภายหลังยุบเป็นอำเภอ) มาขึ้นจังหวัดศรีสะเกษจนบัดนี้

และในจุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) โปรดเกล้าฯ ให้พระศักดิ์เสนี ซึ่งก่อนนี้โปรดฯ ให้มาเป็นข้าหลวง รักษาราชการอยู่เมืองสังขะ พระยาสังขะ จึงได้จัดให้หลวงสุนทรนุรักษ์ไปรักษาราชการแทนพระพิไชยสุนทร เจ้าเมืองจنگล (ปัจจุบันอยู่ในกัมพูชา)

ฝ่ายเมืองพรหมกัน พระวิไชย (สิน) เจ้าเมืองรับราชการมาได้ ๗ ปี ถึงแก่กรรม ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) พระยาสังขะจึงได้ให้พระสุนทรนุรักษ์ผู้หลานนำไปบอกมากรุงเทพฯ ขอให้พระสุนทรนุรักษ์เป็นพระพิชชลสินธุ์อินทรนฤมิตร

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ผู้ว่าราชการเมืองสังขะป่วยถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ พระราชทานหีบศิลาหน้าเพลิง ๑ ผ้าไตร ๒ ไตรผ้าขาว ๕ พับ ร่ม ๕๐ คัน รองเท้า ๕๐ คู่ สำหรับปลงศพพระยาสังขะ ส่วนเมืองสังขะ พระอนันต์ภักดี ผู้ช่วยแลกรมการได้รักษาราชการบ้านเมืองต่อไป ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง

จุลศักราช ๑๒๕๐ (พ.ศ. ๒๔๓๑) พระพิชชลสินธุ์อินทรนฤมิตร เจ้าเมืองพรหมกันป่วยถึงแก่กรรม พระอนันต์ภักดีผู้รักษาราชการเมืองสังขะ ได้ให้หลวงพินิตสมบัติเป็นผู้รักษาราชการเมืองพรหมกันต่อไป

เมืองพรหมกันและเมืองจنگล ๒ เมืองนี้ได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสพร้อมกับมณฑลบูรพาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ สมัยปกครองระบอบเทศาภิบาล เมืองสังขะได้ยุบเป็นอำเภอ สังกัดจังหวัดสุรินทร์สืบต่อมาจนบัดนี้

ภาค ๓

ลุ่มน้ำชี

บทที่ ๔ เมืองร้อยเอ็ด

บทที่ ๖ เมืองมหาสารคาม

บทที่ ๗ เมืองกาฬสินธุ์

บทที่ ๕

เมืองร้อยเอ็ด

เมืองร้อยเอ็ดมีตำนานเล่าสืบมาว่าเป็นเมืองเจริญในสมัยโบราณมาก่อน มีเมืองต่าง ๆ มาขึ้นถึงร้อยเอ็ดหัวเมือง พญากุลนทะเป็นกษัตริย์ปกครอง แล้วก็มีกษัตริย์สืบปกครองต่อมาหลายร้อยปี องค์กรที่มีพระนามโด่งดังคือ พระเจ้าสุริยวงศาไชยเชษฐาธรรมิกราช สมัยหนึ่งเรียก เมืองร้อยเอ็ดเจ็ดประตู ต่อมามีข้าศึกมารุกรานฆ่าฟันชาวเมืองล้มตายเป็นอันมาก ที่เหลือจึงได้อพยพไปอยู่เมืองมรุกขนครภายหลังพญาสุมิตรธรรมราชา^๑ กษัตริย์เมืองมรุกขนครปกครองเมืองร้อยเอ็ดอีก แล้วต่อมาก็ร้างไป ในภายหลังจึงได้ชื่อว่า บ้านกุ่ม

ในสมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทรท้าว กูร เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ เมื่อจุลศักราช ๑๐๗๕ (พ.ศ. ๒๒๕๖) ได้โปรดให้ท้าวจารย์แก้ว บางตำนานก็ว่า เจ้าแก้วบุษม หรือเจ้าแก้วมงคล มาเป็นนายกongพร้อมด้วยไพร่พลประมาณ

---

^๑ บางตำนานเรียก "พญาสุมิตวงศา"

๓,๐๐๐ คน มาตั้งรักษาการอยู่ที่บ้านทง ท้าวจารย์แก้วหรือเจ้าแก้วนี้เป็นราชันดดาของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชแห่งเวียงจันทน์ เป็นบุตรเขยของเจ้านครน่าน มีบุตรคนหนึ่งชื่อเจ้าองค์หล่อหน่อคำ นัยว่าภายหลังได้ครองนครน่าน ต่อมาเจ้าแก้วได้กลับไปรับราชการที่เวียงจันทน์ มีบุตรกับภรรยาใหม่ ๒ คนคือ ท้าวมิต (เพราะคลอดในวันสุริยุปราคาจึงได้ชื่อตามนั้น) บางคนก็เรียก เจ้ามิตดาดล และท้าวทนต์ (หรือสุทนต์) เจ้าแก้วเป็นผู้ที่เลื่อมใสในท่านพระครูโพนสะเม็ก อุปสมบทจนมีความรู้แตกฉานทางพระธรรมวินัย ครั้นท่านพระครูโพนสะเม็กหนีภัยจากเวียงจันทน์ เพียวตั้งบ้านตั้งเมืองในแดนเขมรและทางลาวตอนใต้ตั้งได้กล่าวแล้วนั้น เจ้าแก้วจึงได้ติดตามไปเป็นศิษย์คู่ใจ จนถึงสมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรได้ครองราชสมบัติเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นนอกเขต เมื่อเจ้าแก้วได้สีกลาจากสมณเพศแล้ว เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรจึงให้มาเป็นนายกองปกครองรักษาเขตแคว้นอยู่ที่บ้านทงไปก่อนดังกล่าวมาแล้ว

ครั้นจุลศักราช ๑๐๘๗ ปีมะเส็ง ลัปตศก (พ.ศ. ๒๒๖๘) เจ้าแก้วป่วยถึงแก่กรรมอายุได้ ๘๔ ปี เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ จึงตั้งให้ท้าวมิต บุตรคนโตตำแหน่งเจ้าเมือง ให้ท้าวทนต์เป็นอุปฮาด โดยยกฐานะบ้านทงขึ้นเป็นเมืองทง (หรือเมืองท่งในภาษาไทยกลาง) ปกครองรักษาบ้านเมืองต่อไป

ครั้นจุลศักราช ๑๑๒๕ ปีมะแม เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๐๖) ท้าวมิตผู้เป็นเจ้าเมืองถึงแก่กรรม ท้าวมิตมีบุตร ๒ คนชื่อ ท้าวเชียง และท้าวสุนเมืองแสนและเมืองจันทร์แลกรมการ จึงได้บอกไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ขอยกท้าวทนต์น้องท้าวมิตขึ้นเป็นอุปฮาด รักษาบ้านเมืองทงต่อไปอยู่ได้ประมาณ ๔ ปี

ฝ่ายท้าวเชียง ท้าวสุน บุตรท้าวมิตมีความวิเวกทางหาถูกกันกับท้าวทนต์ผู้เอาไม่ จึงคบคิดกับกรมการพากันไปพึ่งพระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ณ กรุงศรีอยุธยา ขอกำลังมาปราบปรามท้าวทนต์ สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงโปรดฯ ให้พระยากรมท่าพระยาพรหม เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดการบ้านเมืองพร้อมกับท้าวเชียง ท้าวสุนเพื่อให้ออกกับหลานคินดีกัน ครั้นจวนจะมาถึงบ้านเมืองทง ฝ่ายท้าวทนต์ เจ้าเมืองทราบชาวเข่า ก็พาครอบครัวอพยพหนีไปอยู่ ณ บ้านกุดจอก พระยากรมท่า

พระยาพรหมจึงเข้าตั้งพักอยู่ในเมือง ต่อมาจึงมีบอกขอท้าวเซียงเป็นเจ้าของเมือง ท้าวสุนเป็นที่อุปฮาดรักษาบ้านเมืองทงต่อไป แล้วพระยากรมท่า พระยาพรหม ก็ออกไปตั้งพักอยู่ ณ หุ่นสนามโนนกระเบา เมืองทงก็เป็นอันขาดจากความปกครองของเมืองนครจำปาศักดิ์ เข้าอยู่ในอำนาจของกรุงศรีอยุธยาโดยปริยาย แต่หันมา (แบบเดียวกับเจ้าพระวอฯ ยกเขตแคว้นดอนมดแดงเป็นเมืองขึ้นกรุงธนบุรี ดังกล่าวมาแล้ว)

จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอก อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๑๙) ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระยาพรหม พระยากรมท่า เห็นว่าตำบลเมืองทงเป็นชัยภูมิ ไม่สมควรจะตั้งเป็นเมืองใหญ่ต่อไป เพราะเป็นที่เนินลำนํ้าไหลเซาะตลิ่งพังเข้ามา ทุกปีจะไม่ถาวรต่อไป จึงปรึกษาท้าวเซียง ท้าวสุน เห็นพร้อมกันว่า ที่ตำบลดงเท้าสารห่างจากเมืองทงประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ เป็นที่ชัยภูมิดีที่ตั้งเมืองเก่ามาก่อน จึงได้อพยพไปตั้งเมืองใหม่ที่ดงเท้าสาร แล้วมีใบบอกมายังกรุงธนบุรี ขอตั้งดงเท้าสารขึ้นเป็นเมือง จึงโปรดฯ ให้ตั้งดงเท้าสารขึ้นเป็นเมืองชานานามว่า *เมืองสุวรรณภูมิ* มาแต่ครั้งนั้น

ท้าวเซียงได้สร้างวัดขึ้น ๒ วัด ชื่อ วัดกลาง และวัดใต้ สร้างวิหารกว้าง ๕ วา ยาว ๘ วา สูง ๖ วา สร้างพระพุทธรูปด้วยอิฐแลปูนลงรักปิดทอง หน้าตักกว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๘ ศอกคืบ เหมือนกันทั้งสองวัด

ฝ่ายท้าวหนตต์ที่หนีไปอยู่บ้านกุดจอก ทราบว่าพระยาพรหม พระยากรมท่ากลับมาจัดราชการบ้านเมืองอีก จึงเข้าหาพระยาทั้งสอง พระยาพรหม พระยากรมท่าเห็นว่าท้าวหนตต์มีผู้คนบ่าวไพร่มาก จึงมีบอกไปยังกรุงธนบุรีขอตั้งท้าวหนตต์เป็นเจ้าเมือง ยกบ้านกุ่มซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองร้อยเอ็ดเก่าขึ้นเป็นเมืองร้อยเอ็ด ตามนามเมืองเดิม ตั้งให้ท้าวหนตต์ (หรือสุหนตต์) เป็นพระขัติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแรกเมื่อปีมะแม ลัปศศก จุลศักราช ๑๑๓๗ (พ.ศ. ๒๓๑๘) ขึ้นกรุงธนบุรีแต่หันมา

ครั้งนั้น เขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิแลเมืองร้อยเอ็ดมีว่า ตั้งแต่ปากลำน้ำพิชิตกลำน้ำพุลขึ้นมาตามลำน้ำพิชิตถึงปากห้วยดางเดียว ขึ้นไปหูลากไถตรงไปบ้านซึ่เหล็ก บ้านแก่งทรายหิน ตั้งแต่ถ้ำเตาเหวฮวกดงสวนอ้อยบึงกุย^๑ ศาลาอีแก้ง

^๑ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่จังหวัดมหาสารคาม

ภูเม็ง หนองม่วงคุ่มกุ่มปักมุลแดง บรรจบปากลำน้ำพืตกลำน้ำมูล เป็นเขตแดนเมืองสุวรรณภูมิ ตั้งแต่ลำน้ำยังตกลำน้ำชีขึ้นไปภูดอกซ้อน ยางสามต้น อันสามขวยหลักทอดยอดยั้ง^๑ สนามหมากหญ้า ผ่าขาว พรรณา ผ่ายพญานาค ภูเม็งมาบรรจบหนองกองแก้ว ศาลาอีแก้งบึงกุย เป็นเขตแดนเมืองร้อยเอ็ด เมื่อพระยาพรหมและพระยากรมท่าจัดราชการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ก็โปรดให้กลับไปกรุงธนบุรี

พระขัติยวงศา (หนัต) มีบุตร ๓ คนคือ ท้าวสีลัง ท้าวภู และท้าวอ่อน พระขัติยวงศา (หนัต) เป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดมาได้ ๘ ปี ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๕ ปีมะโรง เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๒๖) ก็ป่วยถึงแก่กรรมในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวสีลัง บุตรคนหัวปีเป็นพระขัติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยา ในราชทินนามเดิม แต่ไม่ทราบว่าเป็นใคร) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดแทนบิดา ตั้งให้ท้าวภู ผู้น้องเป็นอุปฮาด

ครั้นจุลศักราช ๑๑๔๙ ปีมะแม นพศก (พ.ศ. ๒๓๓๐) ท้าวเซียงเจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม มีบุตรชาย ๒ คนชื่อ ท้าวไธ้ และท้าวเพ บุตรหญิงอีก ๔ คน (ไม่ปรากฏนาม) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (สุน) น้องท้าวเซียงเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ

ผ่ายท้าวเพน้องท้าวไธ้ปรากฏว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นที่พระพิทักษ์เชื่อนขันธ ไปเป็นเจ้าเมืองหนองหารซึ่งเป็นเมืองเก่าขึ้นกรุงเทพฯ แยกไพร่พลเมืองสุวรรณภูมิไป ๖๐๐ คน

ท้าวสุนครองเมืองสุวรรณภูมิมาได้ ๕ ปี มีผู้ลอบฟันท้าวสุนถึงแก่กรรม ท้าวเพยกกรมการจึงจับทิดโคตต้องสงสัย เมื่อพิจารณาแล้วได้ความเป็นสังรับว่าเป็นผู้ฆ่าท้าวสุนเจ้าเมือง จึงลงอาญาทิดโคตเขียนตายอยู่กับชื่อคา แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวอ่อน บุตรพระขัติยวงศา (หนัต) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดเก่า ซึ่งได้มาเป็น

^๑ หลักทอดนี้เป็นเสาหิน ๔ เหลี่ยม จารึกอักษรไทยน้อย ฝังไว้เป็นเขตแดนเมืองร้อยเอ็ดกับเมืองสุวรรณภูมิครั้งนั้นยังอยู่ในสภาพดี ปัจจุบันอยู่ในท้องที่หมู่บ้านกุดหัว อำเภอกุฉินารายณ์ ยอดยั้ง คือยอดลำน้ำยังไหลตกลำน้ำชีเกิดจากภูพาน เขตจังหวัดสกลนครกับจังหวัดกาฬสินธุ์

มหาดเล็กอยู่ในกรุงเทพฯ ไปเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เมื่อปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๓๕) พระราชทานหมวกตุ้มปี กระบี่บังทองเป็นเกียรติยศ

ครั้นอยู่มาทำวออ่อนเมื่อได้เป็นเจ้าเมืองก็ชักกำเริบ ทำการเบียดเบียน ช่มเหงราษฎรและทุจริตต่อหน้าที่และเป็นผู้มีภรรยามาก หลงรักภรรยาน้อยจนไม่เป็นอันทำราชการ ฝ่ายนางแก้วภรรยาหลงขัดใจจึงหวนอยู่ก่อนแล้วเห็นได้ที่ จึงได้ลงมากกรุงเทพฯ ทำฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายกล่าวโทษเจ้าเมืองว่าประพฤติกิจการทุจริตต่อหน้าที่ กดขี่ช่มเหงราษฎรได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ จึงโปรดเกล้าฯ ให้หาตัวทำวออ่อนเจ้าเมืองลงไปแก้คดีที่กรุงเทพฯ พิจารณาได้ความจริงว่าทำวออ่อนเป็นผู้ประพฤติกิจการทุจริตต่าง ๆ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เอาตัวกักไว้ ณ บ้านหนองหลวง แขวงเมืองสาทรบุรี และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ทำว้อะ บุตรทำวอเชียงหลานทำวอมืด เหลนเจ้าแก้วมงคล (จารย์แก้ว) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนแรก เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิต่อไป

คราวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ แต่งให้เจ้าอุปราช (ติสสะ)^๑ ผู้น้องกับเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) คุ่มกองทัพเพื่อไปยึดครองเมืองนครราชสีมา ตีหัวเมืองรายทางเข้ามาถึงกาฬสินธุ์ จับพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ และอุปฮาด (หมาสุย) กับกรมการเมืองกาฬสินธุ์ฆ่าเสีย แล้วให้กวาดเอาครอบครัวไพร่บ้านพลเมืองส่งไปยังเมืองเวียงจันทน์ แล้วเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ก็ยกทัพล่วงเข้ามาถึงเมืองเขมราฐ พระเทพวงศา (ก่า) เจ้าเมืองเขมราฐไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย จับได้แล้วฆ่าเสีย แล้วยกทัพไปถึงเมืองร้อยเอ็ด พระยาขัติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) เจ้าเมือง เห็นเป็นการจวนตัวเตรียมสู้ไม่ทันจะสู้รบต้านทานมิได้ จะหนีก็ไม่ทัน จึงคิดการกับกรมการพาเอานางหมานุย นางตุ้ย และ

^๑ ในพระราชพงศาวดารว่า เจ้าอุปราช (ติสสะ) ไม่ได้เป็นใจกบฏ แต่มาด้วยเจ้าอนุา โดยกล่าวอาญา ตั้งได้อุปการะส่งพระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) เมื่อครั้งเป็นพระยาสุริยภักดี ซึ่งเวลานั้นโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปตั้งกองสักอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมิเข้ามากรุงเทพฯ และให้กราบบังคมทูล เมื่อเสร็จการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้วก็ไม่ได้รับพระราชอาญา คงมีแต่เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ที่โหดร้าย ฆ่าเจ้าเมืองกรมการที่ขัดขืนหลายคน

นางแก้วบุตรสาวยกให้ เจ้าอุปราชและเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) จึงไม่ทำอันตราย เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ยกทัพมาถึงเมืองสุวรรณภูมิ จะเอาตัวพระรัตนวงศา (โเอ๊ะ) เจ้าเมืองฆ่าเสียด้วย พระรัตนวงศา (โเอ๊ะ) จึงเอานางอ่อม บุตรสาวเจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนแก่กับม้าผ่าน (ม้าต่าง) ๑ ม้ายกให้ เจ้าราชวงศ์จึงได้งดไว้ไม่ได้ฆ่า แต่ก็ยังดีที่ส่งลูกสาวคนอื่นไปให้ หรือไม่มีลูกสาวก็เป็นได้ ไม่เสียเปรียบเช่น เจ้าเมืองร้อยเอ็ดซึ่งต้องเสียลูกสาวไปตั้ง ๓ คน แล้วทัพเวียงจันทน์จึงยกไปตีหัวเมืองรายทางเข้าไปจนถึงนครราชสีมาดังกล่าวไว้

พระรัตนวงศา (โเอ๊ะ) มีบุตรชาย ๒ คน คือ ท้าวบง และท้าวสาร ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลู เอกศก (พ.ศ. ๒๓๗๒) ในรัชกาลที่ ๓ พระรัตนวงศา (โเอ๊ะ) ถึงแก่กรรม

ขณะนั้น อุปฮาด (ภู) เมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นน้องคนที่ ๒ ของพระยาชัตติยวงศ์พิสุทธินิติ (ลีลัง) บุตรพระชัตติยวงศา (หนนต์) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแก่กับท้าวบง ท้าวสารแลท้าวสินลาภกับท้าวเกษ (๒ คนนี้ไม่ทราบว่าเป็นบุตรใคร) พากันไปหาเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปราชการสำรวจลำมะโนคร้ว แลตั้งกองสักอยู่ที่กุดปะไทย (ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอศรีขรภูมิ) ต่างคนแย่งกันจะขอเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่า บุตรพระรัตนวงศา (โเอ๊ะ) ยังหนุ่มนัก อุปฮาด (ภู) เมืองร้อยเอ็ดเป็นคนซื่อสัตย์หลักฐานมั่นคง แลได้ช่วยรบทัพปราบกบฏเวียงจันทน์แข็งแรง จึงมีบอกมายังกรุงเทพฯ ขอตั้งให้อุปฮาด (ภู) เป็นเจ้าเมือง แลตั้งตำแหน่งอุปฮาดราชวงศ์แลราชบุตรเมืองสุวรรณภูมิ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (ภู) เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองให้ท้าวเกษเป็นอุปฮาด ให้ท้าวบงเป็นราชวงศ์ ท้าวสินลาเป็นราชบุตร ท้าวสารเป็นท้าวสุริยวงศ์ ช่วยราชการในเจ้าเมือง พระรัตนวงศา (ภู) ได้แยกเอาตัวเลกมาจากเมืองร้อยเอ็ด ๗๐๐ คนเศษที่ขึ้นกับกองอุปฮาดมาแต่ก่อนนั้นด้วย

ครั้นจุลศักราช ๑๒๐๘ ปีมะเมีย อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๘๙) เป็นปกติมาส อธิवार (เดือน ๗ เต็ม) พระยาขัติยวงศา (สีลัง)^๑ เจ้าเมืองร้อยเอ็ดป่วยถึงแก่กรรม ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง พระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี หรือ เจ้าโพนแพง) เจ้าเมืองโพนพิสัย^๒ มาจัดการปลงศพบิดาที่เมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นที่ชายต่างมารดากับอุปฮาด (สิงห์) ราชวงศ์ (อินทร์) บุตรพระยาขัติยวงศ์-พิสุทธิธิบดี (สีลัง) จึงพร้อมด้วยอุปฮาด (สิงห์) ราชวงศ์ (อินทร์) เมืองร้อยเอ็ด ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิไชยสุริยวงศ์ กลับไปรักษาราชการเมืองร้อยเอ็ดอยู่ก่อน ครั้นพระพิไชยสุริยวงศ์กลับมาถึงเมืองร้อยเอ็ดจัดการเผาศพบิดาเสร็จแล้ว คืบวันหนึ่งอุปฮาด (สิงห์) ตั้งบ่อนไป นัดให้พระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี) กับพวกนักเลงมาเล่นที่หนึ่งบ้านพระยาขัติยวงศา ครั้นเวลาตีก็มีคนลอบแทงพระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี) ถูกที่สีข้างซ้ายถึงแก่กรรม ได้ความว่าอุปฮาด (สิงห์) เกี้ยวในคดีนี้ ครั้นความทราบถึงกรุงเทพฯ จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ให้พระรัตนวงศา (ภู) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิส่งอุปฮาด (สิงห์) แลบรรดาบุตรหลานพระขัติยวงศาลงมากรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้มีตุลาการชำระอุปฮาด (สิงห์) พิจารณาได้ความเป็นสัจว่าอุปฮาด (สิงห์) เป็นผู้ใช้นั้นเงินแห่งพระพิไชย-สุริยวงศ์ (เจ้าโพนแพง) อุปฮาด (สิงห์) เลยต้องจำตายอยู่ในที่คุมขัง^๓ ขณะนั้นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดยังหาทันได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองไม่

ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๑ ปีระกา เอกศก (พ.ศ. ๒๓๙๒) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (อินทร์) เป็นพระขัติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ให้ทำ

^๑ ต้นตระกูล "ธนสีลังกุล" แห่งเมืองร้อยเอ็ด เป็นตระกูลใหญ่ตระกูลหนึ่งสืบมาทุกวันนี้ ที่จริงควรจะเป็น "ณ ร้อยเอ็ด" มากกว่า

^๒ พระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี) เป็นน้องร่วมมารดากับนางปทุมมา ซึ่งเป็นย่าของพระเจริญราชเดช (อุน ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม)

^๓ ผู้เฝ้าผู้แก่เมืองมหาสารคามเล่าว่า อุปฮาด (สิงห์) ไม่ได้ใช้ให้เงินจันฉ่ำพระพิไชยฯ พระพิไชยฯ กับเงินจันบาดหมากันมานานแล้ว ก่อนจะถึงกรุงเทพฯ ที่โปรดเกล้าฯ ให้ส่งอุปฮาด (สิงห์) ลงไปกรุงเทพฯ นั้น อุปฮาด (สิงห์) ได้กินยาตายระหว่างทางเพราะไม่อยากจะให้คนอื่นประหาร

จันทร์บุตราชบุตรเป็นอุปฮาด ให้ท้าวภู บุตรราชวงศ์ (หล้า) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวกำบุตรพระชติยวงศา (อินทร์) เป็นราชบุตร พระชติยวงศา (อินทร์) เป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดได้ ๙ เดือนถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนอุปฮาด (จันทร์) หลานพระยาชติยวงศา (สีลัง) ขึ้นเป็นพระชติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด เลื่อนราชวงศ์ (ภู) เป็นอุปฮาด เลื่อนราชบุตร (กำ) เป็นราชวงศ์ ตั้งให้ท้าวสารบุตร พระพิไชยสุริยวงศ์ (เจ้าโพนแพง) อดีตเจ้าเมืองโพนพิสัยเป็นราชบุตร อยู่ได้เดือนเศษราชวงศ์ (กำ) ถึงแก่กรรม พระชติยวงศา (จันทร์) จึงขอตั้งราชบุตร (สาร) เป็นราชวงศ์ ขอท้าวจอมบุตรพระยาชติยวงศา (สีลัง) เป็นราชบุตร

จุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด จัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๙๕) ในรัชกาลที่ ๔ พระรัตนวงศา (ภู) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม รุ่งขึ้นปีฉลู เบญจศก โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวศาลบุตรพระรัตนวงศา (ไอ้ะ) เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ แต่รับราชการได้เพียงปีเดียวก็ถึงแก่กรรม ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง

ลุถึงจุลศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑) ท้าวเพี้ยกรมการเมืองสุวรรณภูมิเห็นว่าท้าวมหาราช (เลน) บุตรอุปฮาด (อ่อน) และราชวงศ์ (คำผาย) บุตรพระรัตนวงศา (ภู) ทั้งสองคนนี้สมควรจะเป็นผู้รักษาราชการบ้านเมืองได้ จึงได้พากันลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ขอตั้งท้าวมหาราช (เลน) เป็นที่เจ้าเมือง แลขอตั้งราชวงศ์ (คำผาย) บุตรพระรัตนวงศา (ภู) เป็นอุปฮาด จึงโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอให้กลับไปรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวมหาราช (เลน) เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมือง แลเลื่อนราชวงศ์ (คำผาย) เป็นอุปฮาด เลื่อนราชบุตร เป็นราชวงศ์ ตั้งท้าวคำสิงห์เป็นราชบุตร

ในจุลศักราช ๑๒๒๑ ปีมะแม เอกศก โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (แก้ว) แต่ครั้งยังเป็นพระยากำแหงสงคราม เจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นข้าหลวงแม่กองออกไปสักเลกหัวเมืองตะวันออก ณ เมืองยโสธร บรรดาเลิกในมณฑลอีสานเวลานั้นได้สักหมายหมู่ไว้เป็นอันมาก

ในศกนี้ คนใช้ของพระรัตนวงศา (เลน) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิไปแทรก โพนช้าง ได้ช้างพลายเผือก ๑ เชือก สูง ๔ ศอก จึงมีบอกไปกราบเรียนพระยา-

กำแพงสงคราม แล้วส่งบอกลงมากกรุงเทพฯ มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้ส่งช้างพลายเผือกนั้นลงมา ณ กรุงเทพฯ พระรัตนวงศา (เลน) เจ้าเมืองแลอุปฮาดท้าวเพี้ยกรมการเมืองสุวรรณภูมิ จึงได้นำช้างสำคัญมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชขึ้นระวางขนานนามช้างพลายเผือกนั้นว่า “พระมหาศรีเสวตรวิมลวรรณ” ตั้งหมอช้างให้เป็นขุนประสพสารเสวตร ตั้งถวายเป็นหมื่นวิเศษนัคราช แลโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินแก่พระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ๕ ชั่ง ให้ขุนประสพสารเสวตรหมอ ๕ ชั่ง แหวนทองคำ ๓ สำหรับ ให้หมื่นวิเศษนัคราช ๒ ชั่ง แหวนทองคำ ๒ สำหรับ กับตราภูมิคุ้มห้ามแลเสื้อผ้าตามสมควร

ต่อมาอีก ๒ ปี คนใช้พระรัตนวงศา (เลน) คล่องได้ช้างเผือกอีก ๑ เชือกนำมาถวาย ณ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชตามธรรมเนียม พระราชทานนามช้างสำคัญนั้นว่า “พระเสวตรสุวรรณภาพรรณ” ตั้งหมอเป็นขุนสุวรรณเสวตร ตั้งถวายเป็นหมื่นวิเศษกำราบ พระราชทานเงินแลเสื้อผ้าให้หมอถวายตามธรรมเนียมกับพระราชทานเงินให้พระรัตนวงศา (เลน) ๕ ชั่ง แลทั้งเพิ่มเติมเครื่องยศให้ด้วย

จุลศักราช ๑๒๒๗ ปีฉลู สัปตศก (พ.ศ. ๒๔๐๘) พระชติยวงศา (จันทร์) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบอกขอตั้ง *บ้านลาดกุดยางใหญ่* (หรือนางโย) เป็นเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลาดกุดยางใหญ่เป็น *เมืองมหาสารคาม* ให้ท้าวมหาไชย (กวต) บุตรอุปฮาด (สิงห์) เมืองร้อยเอ็ดเป็น “พระเจริญราชเดช” เจ้าเมือง ให้ท้าวบัวทองบุตรอุปฮาด (ภู) เป็นอัครฮาด ให้ท้าวไชยวงศา (ฮึง) บุตรพระยาชติยวงศา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดเก่าเป็นอัครวงค์ ให้ท้าวเถื่อนบุตรพระชติยวงศา (จันทร์) หลานพระชติยวงศา (สุหนต์) เป็นอัครบุตร รักษาเมืองมหาสารคามขึ้นเมืองร้อยเอ็ด เมืองร้อยเอ็ดได้แบ่งตัวโลกให้ ๔,๐๐๐ คนเศษ

ครั้นอยู่มา อุปฮาด (ภู) เมืองร้อยเอ็ดถึงแก่กรรมในศกเดียวกันนี้ และพระชติยวงศา (จันทร์) เจ้าเมืองก็แก่ชรา จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระชติยวงศา (จันทร์) เป็นพระนิคมจางวาง ตั้งให้ราชวงค์ (สาร) เป็นพระชติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด เลื่อนราชบุตร (จอม) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวกำเป็นราชวงค์ ให้ท้าวเสือนบุตรพระพิไชยสุริยวงค์ (เจ้าโพนแพง) เป็นราชบุตร

ครั้นจุลศักราช ๑๒๒๙ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ. ๒๔๑๐) พระรัตนวงศา (เลน) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม อุปฮาด (คำผาย) ราชวงศ์ (เหง้า) ลงมาเผ่าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ ต่างแย่งกันขอพระราชทานเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (คำผาย) เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ให้ราชวงศ์ (เหง้า)^๑ เลื่อนขึ้นเป็นอุปฮาด และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวจันทร์ขมภู เป็นผู้ช่วยราชการเจ้าเมืองสุวรรณภูมิกลับมารักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

ในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้แยกเมืองมหาสารคามจากเมืองร้อยเอ็ดไปขึ้นกรุงเทพฯ และยกฐานะอัครฮาด อัครวังค์ และอัครบุตร^๒ เมืองมหาสารคามขึ้นเป็นอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรด้วย

เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๓ ปีมะแม ตรีกศก (พ.ศ. ๒๔๑๔) คนใช้ของพระยารัตนวงศา (คำผาย)^๓ เจ้าเมืองสุวรรณภูมิไปแทรกโพนช้าง ได้ช้างพลายสีประหลาดสูง ๓ ศอก พระยารัตนวงศา (คำผาย) จึงมีบอกกราบทูลพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเหมสมหาร เมืองนครราชสีมาเป็นข้าหลวงไปตรวจพิจารณาช้างนั้น แล้วพระยารัตนวงศา (คำผาย) จึงพร้อมด้วยพระเหมสมหารนำช้างพลายสีประหลาดมากรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้รับช้าง มีมหกรรมสมโภชขึ้นระวางขนานนามว่า "พระเสวตรสุวรรณภาพรรณ" ตั้งให้หมอช้างเป็นขุนเสวตรสารศรีรีให้ความรู้ช้างเป็นหมื่นกรีการาบ แลโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตราเสื้อผ้าแก่เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ หมอช้างและความรู้ช้างตามสมควร

^๑ เป็นหลานพระยาขัติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) ลูกพี่ลูกน้องพระรัตนวงศา (คำผาย)

^๒ คำ อัครฮาด อัครวังค์ และ อัครบุตร คือตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรนั่นเอง แต่โปรดฯ ให้ใช้กับเมืองเล็ก หรือเมืองที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ แต่บางเมืองก็โปรดเกล้าฯ ตั้งตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรเลยทีเดียว เพราะแล้วแต่ความเหมาะสมที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงโปรดเกล้าฯ

^๓ โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยา ในราชทินนามเดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖

ตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (คำผาย) เป็นพระยารัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิตั้งกล่าวแล้วข้างต้น ฝ่ายอุปฮาด (เหง้า) กับเจ้าเมืองไม่สู้จะปรองดองมีความสามัคคีต่อกันไม่ และก็พอดีมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ไปทั่วหัวเมืองภาคอีสาน เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) ว่า ท้าวเพี้ยกรมการตัวเลขหัวเมืองใดไม่สมควรใจจะอยู่เมืองเดิม จะขอสมัครไปขึ้นกับเจ้าเมืองอื่นก็ได้ตามใจไพร่สมัคร ครั้นท้าวเพี้ยตัวเลขข้างพระยารัตนวงศา (คำผาย) จะมาสมัครขึ้นกับอุปฮาด (เหง้า) ก็หาได้ผ่อนปรน ท้าวเพี้ยตัวเลขข้างอุปฮาด (เหง้า) จะไปสมัครขึ้นกับเจ้าเมือง ทั้งเจ้าเมืองแลอุปฮาดก็หาได้ผ่อนปรนตามกระแสนั้นไม่ ต่างถือเปรียบแก่งแย่งกันอยู่ เมื่อมีราชการก็ต่างคนต่างไม่ปรึกษาหารือปรองดองกัน ฝ่ายอุปฮาด (เหง้า) จึงได้ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมือง และตนขอไปเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมือง เกษตรวิสัย ตั้งให้อุปฮาด (เหง้า) เป็นที่พระศรีเกษตรราชิชัย เจ้าเมือง ให้ท้าวสังบุตรท้าวสุริโย เป็นอัครฮาด ให้ท้าวพรหมบุตรท้าวผายเป็นอัครวงค์ ให้ท้าวสาบุตรท้าวสุริโยเป็นอัครบุตร

ฝ่ายพระศรีเกษตรราชิชัย (เหง้า) กับกรมการ เมื่อกลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว หาได้ตั้งบ้านเมืองอยู่ที่บ้านดอนเสาโรงไม่ กลับไปตั้งเมืองอยู่ที่ บ้านกู่กระโดน แขวงเมืองสุวรรณภูมิ ครั้งนั้นท้าวเพี้ยตัวเลขแขวงเมืองสุวรรณภูมิได้พากันไปสมัครขึ้นกับเมืองเกษตรวิสัยมีจำนวน ๔,๘๐๐ คนเศษ

พระศรีเกษตรราชิชัย (เหง้า) อยู่ในราชการได้ ๒ ปีก็ถึงแก่กรรม อัครฮาด (สัง) เมืองเกษตรวิสัย ได้ควบคุมกรมการรักษากันเมืองต่อไป

เมื่อคราวเกิดศึกฮ่อ จุลศักราช ๑๒๓๗ (พ.ศ. ๒๔๑๘) เวลานั้นพระยามหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น) อยู่ที่เมืองอุบลราชธานี โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กำลังคนทางหัวเมืองตะวันออก ยกไปปราบฮ่อที่เมืองเวียงจันทน์และหนองคาย ทางเมืองอุบลฯ มีเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงค์ (เจ้าหน่อคำ) เจ้าเมืองอุบลฯ เป็นหัวหน้า เมื่อยกไปทัพมาถึงเมืองร้อยเอ็ด พระชติยวงศา (สาร) เจ้าเมือง ราชบุตร (เสื่อ) ก็ได้สมทบกองทัพพระยามหาอำมาตย์ฯ ไปปราบฮ่อด้วย ราชบุตร (เสื่อ) ถูกปืนฮ่อที่มือขวาโลหิตไหล บ่าไพร่พาหนีไปได้ ส่วนพระชติยวงศา (สาร)

กลับหนีคืนมาเมืองร้อยเอ็ด เมื่อเสด็จราชการศึกช้อแล้ว พระยามหาอำมาตย์ฯ (ชื่น) จึงมีตราให้คุมตัวพระชติยวงศา (สาร) แต่กลับหนีไปอยู่ที่เมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาจับได้จำตรวนส่งไปยังพระยามหาอำมาตย์ฯ ที่เมืองหนองคาย เลยถึงแก่กรรมอยู่ที่เมืองหนองคาย แล้วพระยามหาอำมาตย์ฯ กลับมาจัดราชการ บ้านเมืองอยู่ที่เมืองร้อยเอ็ด โดยตั้งให้ราชบุตร (เสื่อ) เป็นผู้รักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) เมื่อจัดราชการเมืองร้อยเอ็ด เรียบร้อยแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้กลับกรุงเทพฯ ราชวงศ์ (คำสิงห์) บุตรพระรัตนวงศา (ภู) ราชบุตร (เสื่อ) แลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้ช่วยบุตรพระยารัตนวงศา (คำผาย) แลกรมการเมืองสุวรรณภูมิ ได้ตามพระยามหาอำมาตย์ฯ หนี (ชื่น) ลงมาเผ่าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ ด้วย

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ราชบุตร (เสื่อ) เมืองร้อยเอ็ด ผู้มีความชอบในราชการไปทักข่องเป็นพระชติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด แทนพระชติยวงศา (สาร) ต่อไป

ฝ่ายราชวงศ์ (คำสิงห์) ผู้อาแลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้หลาน ต่างคนก็แย่งกันขอเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนที่พี่ชายและบิดา

จึงมีพระราชโองการปรึกษาด้วยเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกเจ้าพระยาภูธราภัยกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ควรจะให้ราชวงศ์ (คำสิงห์) ได้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนพี่ชาย ส่วนหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้ช่วยผู้หลานนั้นควรให้แยกไปเป็นเจ้าเมืองหนึ่งเสียต่างหาก

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งราชวงศ์ (คำสิงห์) เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ พระราชทานเครื่องยศตามธรรมเนียม ฝ่ายหลวงรัตนวงศา (บุญตา) โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระดำรงฤทธิไกร เจ้าเมืองพนมไพรแดนมฤค ยกฐานะ บ้านโป่ง แขวงเมืองสุวรรณภูมิเป็น เมืองพนมไพรแดนมฤค แล้วเจ้าเมืองทั้งสองอากับหลานก็กราบถวายบังคมลากลับไปบ้านเมือง

แต่พระดำรงฤทธิไกร (บุญตา) นั้น ได้พาครอบครัวไปตั้งเมืองพนมไพรแดนมฤคอยู่ที่บ้านเมืองแสน (คือที่ตั้งอำเภอพนมไพรปัจจุบัน) เมื่อปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) ทางห่างกันกับบ้านโป่งประมาณ

๓๐๐ เส้น หาได้ไปตั้งที่บ้านโป่งตามที่โปรดเกล้าฯ นั้นไม่ แล้วพระดำรงฤทธิไกร จึงให้ท้าวสุวรรณราชาว่าอุปฮาด ให้ท้าวมหาราชาว่าราชวงศ์ ให้เพี้ยมหาเสนา เป็นเมืองแสน ให้หลวงราชเป็นเพี้ยเมืองจันทร์แต่นั้นมา

อึ่งระหว่างที่พระรัตนวงศา (คำสิงห์) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิยังอยู่กรุงเทพฯ มิได้กลับไปบ้านเมืองนั้น ท้าวเพี้ยกรมการเมืองเกษตรวิสัยได้มีบอกขอตั้งอัครฮาด (สัง) เป็นที่พระศรีเกษตรราชิชัยเจ้าเมืองเกษตรวิสัย แทนพระศรีเกษตรราชิชัย (เหง้า) ที่ถึงแก่กรรมนั้น ฝ่ายพระรัตนวงศา (คำสิงห์) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิตราบ ดั่งนั้น จึงได้กราบเรียนสมุหนายกว่า เมืองเกษตรวิสัยไปตั้งอยู่บ้านกู่กระโดน หาได้ไปตั้งเมืองที่ตำบลดอนเสาโรงตามนามเมืองพระราชทานไม่สมุหนายกจึงบัญชา ว่า ซึ่งเมืองเกษตรวิสัยไปตั้งอยู่บ้านกู่กระโดนนั้นก็ล่วงเลยมาได้ ๙-๑๐ ปีแล้ว แต่แรกเมื่อไปตั้งพระยารัตนวงศา (คำผาย) แต่ยังมีชีวิตอยู่ก็ไม่ห้ามปรามบอกกล่าว เสีย บัดนี้ ท้าวเพี้ยกรมการเมืองราชฎีกาได้ตั้งภูมิลานบ้านเรือนมันคงเสียแล้ว จะให้ ย้ายเมืองเกษตรฯ ไปตั้งตามเมืองที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ก็จะทำให้เกิดความลำบาก เดือดร้อนขึ้น ท่านสมุหนายกได้นำความทั้งนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งอัครฮาด (สัง) เป็นพระศรีเกษตรราชิชัย เจ้าเมืองเกษตรวิสัย ให้บ้านกู่กระโดนคงเป็นเมืองเกษตรวิสัยแต่นั้นมา

ฝ่ายพระชัตติยวงศา (เสื่อ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ครั้นกราบบังคมลากลับไป รักษาราชการบ้านเมืองแล้ว จึงมีบอกขอตั้งตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ด้วยท้าวโพธิสาร (จอม) อุปฮาดนั้นต้องถูกถอดเสียแล้วคราวปราบฮ่อ

จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวกำ บุตรราชวงศ์ (เหง้า) เป็นอุปฮาด ให้ท้าว เชียงคำ น้องท้าวกำเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวจักรหลานพระชัตติยวงศา (เสื่อ) เป็น ราชบุตร ช่วยราชการในเจ้าเมืองร้อยเอ็ดสืบไป อุปฮาด (กำ) รับราชการได้ปีเดียว ก็ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๑ ฝ่ายราชวงศ์ (เชียงคำ) ขณะเดินทางจะกลับบ้านเมืองมาถึงบ้านหมี่สนามแจ้งถึงแก่กรรม พระชัตติยวงศา (เสื่อ) เจ้าเมือง พร้อมกับท้าวเพี้ยกรมการเมืองได้มีบอกขอตั้งราชบุตร (จักร) เป็นอุปฮาดแทนอุปฮาด (กำ) ขอท้าวสุริยะ (ผา) บุตรท้าวสุริยวงศ์ ขอท้าวเครือบุตรพระชัตติยวงศา (เสื่อ) เป็นราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๒ (พ.ศ. ๒๔๖๓)

ขณะที่อุปฮาด (จักร) เดินทางกลับบ้านเมือง พอมาถึงบ้านสาสิกาก็ถึง
แก่กรรมเสียระหว่างทาง หาทันถึงเมืองไม่

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) พระชติยวงศา (เสื่อ) เจ้าเมือง
ร้อยเอ็ด จึงมีบอกขอให้ราชวงศ์ (ผา) เป็นอุปฮาด ขอราชบุตร (เครีอ) เป็น
ราชวงศ์ ขอท้าวอุษิต น้องชายพระชติยวงศา (เสื่อ) เป็นราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คนทั้งนี้ได้รับตำแหน่งตามที่เจ้าเมืองร้อยเอ็ด
บอกขอมาทุกน

ในจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) แต่เมื่อยังเป็นพระยาศรีสิงหเทพ
เป็นข้าหลวง ขึ้นไปรับราชการหัวเมืองตะวันออก ตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์
และในศกเดียวกันนี้เอง พระชติยวงศา (เสื่อ) ราชวงศ์ (เครีอ) และราชบุตร
(อุษิต) ถึงแก่กรรม ซึ่งเป็นปีที่เมืองร้อยเอ็ดได้สูญเสียผู้ใหญ่ของเมืองไป
พร้อม ๆ กันตั้ง ๓ ท่าน คงเหลืออยู่แต่อุปฮาด (ผา) รักษาราชการเมืองร้อยเอ็ด
ต่อไป

ครั้นต่อมาถึงจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) พระรัตนวงศา (คำสิงห์)
เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ให้พระยาดำรงฤทธิไกร
(บุญตา) ผู้ว่าราชการเมืองพนมไพรฯ ไปเป็นข้าหลวงช่วยกำกับราชการอยู่ ณ
เมืองสุวรรณภูมิ พร้อมด้วยอุปฮาด (สอน) และกรมการ เลยคิดอยากจะครอง
ตำแหน่งเจ้าเมืองสุวรรณภูมิเสียเอง จึงเข้ามากรุงเทพฯ แต่หาสำเร็จไม่ เลยป่วย
พักรักษาตัวอยู่ในกรุงเทพฯ ครั้นอาการป่วยทุเลาบ้างแล้วจึงกราบถวายบังคม
ลากลับบ้านเมือง ครั้นไปถึงเมืองนครราชสีมากลับเป็นไข้หนักลงอีก และได้ถึง
แก่กรรมเมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ร.ศ. ๑๐๗ (พ.ศ. ๒๔๓๑)
พระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น ศรีเพ็ญ) จึงให้ท้าวสุวรรณราชอุปฮาดรักษาราชการ
เมืองพนมไพรแดนมฤคต่อไป

ฝ่ายเมืองร้อยเอ็ดตั้งแต่พระชติยวงศา (เสื่อ) เจ้าเมืองถึงแก่กรรม ยัง
มิได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง เมืองแสนแลท้าวเพี้ยกรมการเมือง
ร้อยเอ็ดจึงมีบอกมายังพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวง ขอให้ตั้งท้าว
โลม บุตรพระชติยวงศา (เสื่อ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนเก่าเป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ด ขอ

เมืองกลางเป็นราชวงศ์ ครั้นภายหลังกลับมีบอกขออุปฮาด (ผา) เป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ด ขอท้าวไชยเสนเป็นอุปฮาด ขอท้าวสุเมร์เป็นราชวงศ์ ขอท้าวสุริยะ (อุทา) เป็นราชบุตร

พระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น) ข้าหลวงกำกับราชการหัวเมืองตะวันออก (เวลานั้นยังไม่โปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นข้าหลวงใหญ่) ได้มีบอกมายังกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (ผา) เป็นพระขัติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด (คนที่ ๗) ส่วนตำแหน่งอุปฮาด ราชบุตรนั้นพระยามหาอำมาตย์ฯ ได้มีตราจุลราชสีห์ให้ว่าที่ในตำแหน่งตามที่กรมการขอไปก่อน และมีตราจุลราชสีห์ตั้งให้ท้าวโสมเป็นอุปฮาด เมืองกลางเป็นราชวงศ์ จนถึงจุลศักราช ๑๒๕๑ (ร.ศ. ๑๐๘) จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวไชยเสน ผู้ที่ว่าที่อุปฮาดเป็นอุปฮาด ให้ท้าวสุริยะ (อุทา) ผู้ที่ว่าเป็นราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด

เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ปีกุน นพศก มีตราโปรดเกล้าฯ ไปยังหัวเมืองทั้งปวงว่า ให้บอกรายงานอาการป่วยเจ็บของราษฎรซึ่งเกิดขึ้นแลรักษาหายแลตายไปยังกรุงเทพฯ คือถ้าหัวเมืองที่อยู่ใกล้เดือนละครั้ง เมืองชั้นกลาง ๔ เดือนครั้ง ๑ ชั้นนอก ๖ เดือนครั้ง ๑ หัวเมืองปลายพระราชอาณาจักรและประเทศราชบอกเมื่อสิ้นปี ๆ ละครั้ง ทั้งนี้ก็โดยอำนาจแห่งความที่ทรงพระมหากรุณาแก่สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร เพื่อว่าจะได้ทรงพระราชดำริแก้ไขป้องกันให้ประชาชนลุถึงซึ่งความผาสุกสืบไป

พระขัติยวงศา (ผา) ผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ดถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ซึ่งเป็นปีเดียวกันกับเจ้าราชบุตร (คำ) เมืองอุบลราชธานีถึงแก่อนิจกรรม ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ด จนกระทั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ^๑ เสด็จมาตรวจราชการเมืองร้อยเอ็ดเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) โปรดตั้งให้ ชานนท์ (เหลา) เวลานั้นว่าที่อุปฮาดรักษาราชการเมืองร้อยเอ็ดเป็นพระสตาเนทประชาธรรม ชั้นประทวน

^๑ เมื่อยังทรงฐานันดรศักดิ์เป็น "พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ" ในรัชกาลที่ ๕

ไปก่อนในตำแหน่งปลัดเมือง^๑

ครั้นต่อมา ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ได้ทรงขอพระราชทานสัญญาบัตรให้พระสตาเนทประชาธรรม (เหลา) เป็นพระยาขัติยวงศาเอกาทิศสถานันท์^๒ ผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ด เมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘)

สมัยเมืองร้อยเอ็ดเป็นบริเวณเมือง พ.ศ. ๒๔๔๘ นั้น มีเมืองปกครองอยู่ ๕ เมือง คือ ๑. เมืองร้อยเอ็ด ๒. เมืองสุวรรณภูมิ ๓. เมืองมหาสารคาม ๔. เมืองกมลาสัย และ ๕. เมืองกาฬสินธุ์

ประวัติอำเภออุทัยร้อยเอ็ดซึ่งขึ้นเมืองร้อยเอ็ดนั้นเมื่อก่อนจุลศักราช ๑๒๕๒ ปีมะโรง (พ.ศ. ๒๔๒๓) พระขัติยวงศา (เสื่อ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านท่าเสาธงริมน้ำพชีแขวงเมืองร้อยเอ็ดขึ้นเป็นเมืองโดยขอให้ท้าวโพธิราชเป็นเจ้าเมือง ให้ท้าวสูว บุตรพระพิไชยสุริยวงศ์ (เจ้าโพนแพง) เป็นอุปฮาดทั้งสองคนนี้เป็นน้องชายของพระขัติยวงศา (เสื่อ)

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านท่าเสาธงเป็นเมืองธวัชบุรี ให้ท้าวโพธิราชเป็นพระอานังไชยธวัช เจ้าเมืองและตำแหน่งอื่น ๆ ตามที่ขอไป แต่พระอานังฯ ถึงแก่กรรมเสียก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (สูว) น้องชายพระอานังฯ (โพธิสาร) เป็นพระอานังไชยธวัชเจ้าเมืองธวัชบุรี เมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๕๔ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

ครั้นต่อมา พระอานังไชยธวัช (สูว) ผู้ว่าราชการเมืองธวัชบุรี มีบอกมายังพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) เมื่อครั้งเป็นพระยาราชเสนา ข้าหลวงเมืองอุบลฯ ว่ามีความชราหุพพลภาพขอกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ แลขอให้

^๑ ตำแหน่ง เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร โปรดให้ยกเล็ก ให้เรียก ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง

^๒ คือต้นตระกูล ณ ร้อยเอ็ด บัดนี้ ท่านผู้นั้นที่ทราบว่ามีภรรยาหลายคน ใครบ้างจำไม่ได้หมด เท่าที่มีผู้จำได้มีอยู่ ๓ คน คือ ภรรยาคนที่ ๑ ชื่อนางแพง คนที่ ๒ ไม่ทราบ คนที่ ๓ ชื่อนางต่อนแก้ว เกิดบุตรธิดาด้วยกัน ๕ คนคือ ก. นางภา สมรสกับพระเจริญราชเดช (กวต) ข. นางหุม สมรสกับพระเจริญราชเดช (ฮึง) ค. พระสุนทรพิพิธ (เสื่อ) เจ้าเมืองโกสุมพิสัยคนแรก ง. นางทา และ จ. ท้าวมุง

เพี้ยเมืองขวา (ไม่ปรากฏนามเดิม) บุตรเขยเป็นผู้รักษาราชการแทน พระยาครี-
สิงหนเทพ (หัต) อนุญาตให้ลาออกได้ และให้เพี้ยเมืองขวารับราชการหน้าที่ผู้รักษา
เมืองธวัชบุรีแทนตามประสงค์ของพระอานังไชยวัชแล้วได้มีใบบอกมายังกรุงเทพฯ

จนลู่ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ สมัยเมืองร้อยเอ็ดเป็นมณฑลร้อยเอ็ด^๑ เมืองต่าง ๆ
ได้ยุบเรียกเป็นอำเภอแล้ว อำเภออุทัยร้อยเอ็ดจึงเปลี่ยนเรียก อำเภอแขวงบาดาล
แต่ชื่อ แขวงบาดาล นี้เดิมเป็นเมืองสังกัดเมืองกาฬสินธุ์ ตั้งอยู่ที่บ้านโนนศิลา ครั้น
อำเภอแขวงบาดาลเปลี่ยนเรียกเป็นอำเภอสหัสขันธ์แล้ว ทางราชการจึงเอานาม
แขวงบาดาล นั้นมาเปลี่ยนเรียกอำเภออุทัยร้อยเอ็ดเป็นอำเภอแขวงบาดาลดังกล่าว
แล้ว ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๖ ให้ย้ายอำเภอแขวงบาดาลซึ่งเดิมตั้งอยู่ริมคูเมืองร้อยเอ็ด
ด้านตะวันออก (ตรงบ้านสี่สี) ไปตั้งที่ว่าการอำเภอขึ้นใหม่ที่ตำบลดินแดง แต่
กลับเรียกว่าอำเภอธวัชบุรี

ส่วนเมืองธวัชบุรีดั้งเดิมตั้งที่บ้านท่าเสาตรงนั้น ต่อมาไม่ปรากฏหลักฐาน
ตั้งแต่พระยาครีสิงหนเทพ (หัต) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ ขอให้เพี้ยเมืองขวาเป็นผู้
รักษาราชการเมืองธวัชบุรี ได้เปลี่ยนคณะกรรมการเมืองกันก็ชุด และเหตุที่ชื่อเมือง
ขาดหายไปจากทำเนียบตั้ง ๓๐ ปีเศษ (พ.ศ. ๒๔๒๓-๒๔๕๕) ก็ไม่ทราบเป็น
เพราะเหตุใด เพิ่งมาไฟล์เอาชื่อ "อำเภอธวัชบุรี" ซึ่งย้ายมาจากที่อื่นมาตั้งที่ตำบล
ดินแดงนี้เท่านั้น ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ มีประกาศให้ย้ายที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ
ดินแดงไปตั้งใหม่ที่บ้านแขวง ไกลบ้านโพหนอง เพราะมีท้องที่ปกครองน้อย
ตั้งนามอำเภอใหม่ว่า อำเภอโพหนอง โอนบางตำบลที่ใกล้เคียงสะดวกแก่การ
ปกครองในท้องที่อำเภอกลมลาสัย อำเภอภูจินารายน์และอำเภอเสลภูมิ รวม ๗
ตำบลมาขึ้นอำเภอโพหนอง ครั้นมาในสมัยการปกครองระบอบประชาธิปไตย
พ.ศ. ๒๔๘๒ ให้เปลี่ยนนามอำเภอโพหนองเป็นอำเภอแวง พร้อม ๆ กันหลาย
อำเภอในจังหวัดที่ใกล้เคียง เช่น ในจังหวัดอุบลราชธานี มีอำเภอตระการพืชผล
เปลี่ยนเรียกเป็น "อำเภอขุขันธ์" อำเภอมหาชนะชัยเป็น "อำเภอฟ้าหยาด" อำเภอ
อำนาจเจริญเป็น "อำเภอบุ่ง" ฯลฯ เป็นต้น แต่ในที่สุดอำเภอแวงก็กลับมาเรียก

^๑ กำนัดมณฑลร้อยเอ็ดจะได้กล่าวในบทหลัง

อำเภอโพธิ์ทองตามเดิมอีก ตามประกาศกระทรวงมหาดไทยฉบับหลัง เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๙๖ พร้อม ๆ กับอำเภอชุมพุกที่เปลี่ยนมาเรียก “อำเภอคำเขื่อนแก้ว” อำเภอชุมพุกก็เป็น “อำเภอตระการพืชผล” ฯลฯ คงคืบตามนามเดิมที่สมัยเมื่อยังเป็นเมืองมาตราบเท่าทุกวันนี้ ดูสืบสนกันอยู่พักหนึ่ง

ผู้เฒ่าผู้แก่บ้านเมืองเราในภาคอีสาน แม้ในเวลานี้ก็ยังพากันถืออยู่ว่า นามบ้านเมืองอันพระมหากษัตริย์เจ้าทรงประทานโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นแต่อดีตสมัย ยังถือกันอยู่ว่าเป็นนามอันเป็นมงคลศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมืองอันตนได้สังกัดอยู่ แม้บางเมืองที่ได้ยุบลงเป็นบ้านหรือตำบลในภายหลัง เนื่องด้วยเหตุผลทางการเมือง บางประการแล้วก็ดี ก็ยังพากันนิยมเรียกจนติดปากมาเท่าทุกวันนี้ ดังจะเห็นได้ เมื่อผู้เขียนคราวไปราชการประจำอยู่ที่บ้านนาคูเมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๐๗ เกือบร่วมปี เห็นผู้เฒ่าผู้แก่เดินผ่านมาถามว่า *ลุงบ้างจะพากันไปไหน* ก็ได้ตอบว่า *จะไปเมือง* ผู้เขียนฉงนว่า จะเดินไปยังไหนถึงเมืองกาฬสินธุ์ระยะทางตั้ง ๙๐ กิโลเมตรเศษ มาได้ความภายหลังว่า ที่ว่าจะไปเมืองนั้น คือไป “เมืองภูแล่นช้าง” ปัจจุบันยุบเป็นตำบลห่างจากบ้านนาคูราว ๘ กิโลเมตร ซึ่งแต่ก่อนนี้ตำบลภูแล่นช้างก็เคยเป็นเมืองมาก่อน คือ เมืองภูแล่นช้างนั่นเอง (ประวัติเมืองนี้จะได้กล่าวต่อไป)

เห็นจะเนื่องด้วยเหตุนี้กระมัง ตอนหลัง ๆ มา (ราวพ.ศ. ๒๔๙๒) ท่านผู้มีอำนาจวาสนาในวงการบ้านเมืองไทยคงจะได้สำนึกในการที่เปลี่ยนนามอำเภอ (ที่เคยเป็นเมืองมาก่อน) กลับไปกลับมาให้สอดคล้องตามพระราชประสงค์พระบรมราชโองการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานตั้งนามบ้านเมืองมาแต่อดีต แลลงไว้ซึ่งประวัติศาสตร์สืบไป

นอกจากบ้านเมืองที่ได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองร้อยเอ็ดและอุบลราชธานี บางเมือง (อำเภอ) มาแล้ว ยังมีอยู่อีกมากในจังหวัดอื่นที่จะกล่าวต่อไป เช่น จังหวัดสกลนคร ฯลฯ มีเมืองที่ตั้งขึ้นในอดีต สมัยที่ยุบลงเป็นบ้านเป็นตำบล ก็หลายเมือง เช่น เมืองรามราช อาจสามารถ โพนไฟศาล ฯลฯ เป็นต้น และในปัจจุบันเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวและที่ยังมิได้กล่าวถึง มีหวังว่าจะฟื้นฟูลับตั้งเป็น กิ่ง เป็นอำเภอในโอกาสต่อไป เช่นอำเภออากาศอำนวย เป็นต้น เพื่อความเหมาะสมในการปกครองที่พลเมืองจะต้องเพิ่มขึ้นเป็นลำดับแห่งความเจริญของบ้านเมืองสืบไป

สำหรับประวัติอำเภออาจสามารถ ซึ่งก็ขึ้นกับเมืองร้อยเอ็ดเช่นกันนี้ เดิมขึ้นจังหวัดกาฬสินธุ์ แต่เวลานี้ยุบเป็นตำบลสังกัดอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ส่วนที่เรียกอำเภออาจสามารถเดี๋ยวนี้นี้ ซึ่งเดิมเมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเสด็จมาตรวจราชการที่เมืองร้อยเอ็ดเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (ปีเดียวกับที่เสด็จประพาสเขาพระวิหาร) ทรงทราบว่าที่บ้านสัน เป็นที่สำนักโจรสุมและอยู่กลางระหว่างเมืองสุวรรณภูมิกับเมืองร้อยเอ็ด จึงโปรดให้ตั้งเป็นอำเภอขึ้นเพื่อปราบปรามโจรผู้ร้ายดังกล่าวแล้ว เรียกว่า อำเภอสรบงษ์ ให้ขุนมัทธนากร (ชม)^๑ ไปเป็นนายอำเภอ เหตุที่เป็นนามมาของอำเภอนี้ได้ความว่า ใกล้ ๆ กับที่ตั้งที่ว่าการอำเภอทางทิศตะวันตก มีหนองน้ำหนองหนึ่งชื่อ หนองสขา ในหนองมีดอกบัวหลวงขาวสะพรั่งเป็นอันมาก ข้าหลวงต่างพระองค์จึงโปรดประทานนามให้ว่า “อำเภอสรบงษ์” ครั้นต่อมาทางราชการยุบอำเภออาจสามารถแขวงเมืองกาฬสินธุ์ลงเป็นตำบลดังกล่าวแล้วจึงเอานามอาจสามารถมาเปลี่ยนเรียกอำเภอสรบงษ์เป็น “อำเภออาจสามารถ” ขึ้นเมืองร้อยเอ็ด ครั้นภายหลังกลับไปเรียกอำเภออาจสามารถมาจนเท่าทุกวันนี้

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จนิวัติสู่กรุงเทพมหานครใน พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาตรีธรรมศกรราช (เมื่อครั้งเป็นพระยาชลบุรานุรักษ์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ย้ายมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสานนั้น มีความเห็นว่าควรแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล เพราะมณฑลอีสานเวลานั้นมีพลเมืองถึงครึ่งล้านคนเศษ เพื่อสะดวกแก่การปกครอง จึงได้มีใบบอกเข้ามายังกระทรวงมหาดไทยขอยกฐานะจังหวัดร้อยเอ็ดขึ้นเป็น *มณฑลร้อยเอ็ด* อีกมณฑลหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยเห็นชอบด้วย จึงได้มีประกาศแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี ๑ มณฑลร้อยเอ็ด ๑ ดังคำประกาศต่อไปนี้

^๑ ภายหลังโปรดให้เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองสุวรรณภูมิ

“มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระมยุรกเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ประกาศให้ทราบทั่วกัน มณฑลอีสาน ตามที่เป็นอยู่ในเวลานี้ มีท้องที่กว้างขวางและมีพลเมืองมากถึงครึ่งล้านคน ยากที่จะจัดการปกครองเป็นมณฑลเดียวโดยทั่วถึงให้เรียบร้อยเหมือนมณฑลอื่น ๆ ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี มี ๓ จังหวัด คือ จังหวัดอุบลราชธานี ๑ จังหวัดชุขันธ์ ๑ จังหวัดสุรินทร์ ๑ มณฑลร้อยเอ็ดมี ๓ จังหวัด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด ๑ จังหวัดมหาสารคาม ๑ จังหวัดกาฬสินธุ์ ๑ เพื่อจะได้เป็นการสะดวกแก่การปกครองสืบไป

ในเวลาที่ยังมีได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี บังคับราชการมณฑลร้อยเอ็ดไปก่อน จนกว่าจะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ด

ประกาศมา ณ วันที่ ๙ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๑ เป็นวันที่ ๕๓๖ ในรัชกาลปัจจุบัน”^๑

และในศกเดียวกันนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าธำรงศิริศิริวัช ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลคนแรก เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๕ และในศกเดียวกันนี้ กรมทหารราบที่ ๒๐ ได้ย้ายมาจากมณฑลอุดร มาตั้งที่จังหวัดร้อยเอ็ด

ครั้งเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายหม่อมอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้าธำรงศิริศิริวัช ไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรี โปรดฯ ให้พระยารณชัยชาญยุทธ^๒ มาเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดแทนสืบไป และกึ่งในศกเดียวกันนี้ กองพลทหารราบที่ ๑๐ จังหวัดอุบลราชธานีได้ย้ายมาตั้งที่จังหวัดร้อยเอ็ด จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็ยุบกองพลและกรมทหาร คงมี

^๑ คัดจาก ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๕ ร.ศ. ๑๓๑ หน้า ๕-๖

^๒ เมื่อครั้งเป็นนายพันเอก พระยาเสนาณรงค์ฤทธิ์ (ถนอม บุญยกฤ)

ทหารราบประจำ ๑ กองพัน (หรือ ๓ กองร้อย) และเริ่มชุดเบี่ยงพลานุชัยในสมัยที่อำมาตย์เอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางสุ) มาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดคนที่ ๑๒ แต่เบี่ยงพลานุชัยยังไม่เสร็จ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกลับกรุงเทพฯ ก่อนเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑ เป็นเจ้ากรม (หรืออธิบดี) กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ต่อจากนี้ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดอีก ๒ ท่านปกครองสืบต่อ จนหมดสมัยระบอบเทศบาล คือ อำมาตย์ตรีพระนรินทร์ ภาคดี (สุข ทั้งสุภูติ : พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๒) และอำมาตย์โทพระวิจารณ์ภาคดี (เอียน โอวาทสาร : พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๖)

อนึ่ง ในสมัยที่ตั้งปลัดมณฑลประจำจังหวัดนั้น สำหรับจังหวัดร้อยเอ็ด พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิศาสตร์พิชัย (จาบ สุวรรณทัต) มาเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดร้อยเอ็ด ได้มีประกาศกระทรวงมหาดไทยให้ลดฐานะบริเวณต่าง ๆ ลงมาเป็นเมือง หรือ จังหวัด ทุกบริเวณในมณฑลอีสาน และมณฑลอุดร หากเมืองใดเป็นเมืองใหญ่ ทั้งเป็นย่านศูนย์กลางแห่งการปกครองของเมืองเล็กที่มาขึ้นสังกัด ก็ให้คงไว้เป็นเมือง ตั้งศาลากลางจังหวัดเป็นที่บริหารราชการ หากเป็นเมืองเล็กโดยถือหลักเกณฑ์ครั้งสมัยก่อน เช่น เจ้าเมืองคนใดมีเลกไพร่ตั้งแต่ ๓๐๐ ครวเรือนขึ้นไป ก็ขอพระราชทานยกบ้านขึ้นเป็นเมืองได้นั้น ให้ยกเลิคงไว้แต่อำเภอที่สำคัญมีพลเมืองหนาแน่นและหากอำเภอใดมีชื่อเป็นต้นว่า อำเภอปัจฉิมร้อยเอ็ด อำเภออุทัยโสธร หรืออำเภอทักษิณสุวรรณภูมิ ฯลฯ เหตุที่เรียกชื่ออำเภอตั้งว่ามานี้ โดยถือเอาเขตปกครองของแต่ละอำเภอ (ซึ่งเวลานั้นที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ในเมืองที่อำเภอนั้น ๆ สังกัดแทบทั้งสิ้น) ตามเส้นทิศทางของเมืองหรือจังหวัดของตนที่สังกัดอยู่ อำเภอใดตั้งอยู่ทิศเหนือก็ให้ชื่อไปตามนั้นมีสร้อยของเมืองต่อท้าย อำเภอใดตั้งอยู่ทางทิศใต้ ตะวันตก ตะวันออกก็ให้ชื่อไปในทำนองนั้น ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ทางการจึงมีประกาศให้ยกเลิกเสีย โดยให้เรียกชื่อของแต่ละอำเภอให้ตรงกับชื่อตำบลที่ตั้ง ฉะนั้น ในปัจจุบันจังหวัดร้อยเอ็ดจึงมีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอ กับ ๑ กิ่ง แต่เปลี่ยนชื่อเสียใหม่ดังนี้

๑. อำเภอเมืองร้อยเอ็ด ๒. อำเภอเกษตรวิสัย ๓. อำเภอปทุมรัตน
๔. อำเภอจตุรพักตรพิมาน ๕. อำเภอธวัชบุรี ๖. อำเภอพนมไพร ๗. อำเภอโพนทอง และกิ่งอ.หนองพอก ๘. อำเภอเสลภูมิ ๙. อำเภอสุวรรณภูมิ และ
๑๐. อำเภออาจสามารถ เนื้อที่ ๗,๘๕๕ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๗๖๙,๖๐๕ คน

เมืองสุวรรณภูมิ

ประวัติเมืองสุวรรณภูมิได้กล่าวควบกันไปกับเมืองร้อยเอ็ดแล้ว เพราะเมืองทั้งสองนี้เปรียบเสมือนเป็นเมืองพี่เมืองน้องแยกกันไม่ออก เช่นเดียวกับเมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอุบลราชธานีที่กล่าวมาแล้ว เพราะส่วนมากตระกูลใหญ่ ๆ เมืองร้อยเอ็ดสืบต่อมาจากวันนี้ ก็แยกสายไปจากเมืองสุวรรณภูมิก่อน เมืองมหาสารคามก็แยกไปจากเมืองร้อยเอ็ด เป็นต้น

สมัยเมืองสุวรรณภูมิขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๖ อำเภอ คือ

๑. อำเภออุตรสุวรรณภูมิ
๒. อำเภอทักษิณสุวรรณภูมิ
๓. อำเภอเกษตรวิสัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหนองแวง)
๔. อำเภอพนมไพรแดนหมุด (คืออำเภอพนมไพรปัจจุบัน)
๕. อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย
๖. อำเภอจตุรพักตรพิมาน (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหัวช้าง)

ต่อมาอำเภอสุวรรณภูมิ กับอำเภอทักษิณสุวรรณภูมิรวมเป็นอำเภอสุวรรณภูมิอำเภอเดียว นอกนั้นคงชื่อเป็นอำเภอตามเดิม

อำเภอเกษตรวิสัย มีประวัติมาว่า เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๕ มีตราพระราชสิทธิ์โปรดเกล้าฯ ไปว่า ท้าวเพี้ยตัวเล็กเมืองนี้จะไปสมัครขึ้นเมืองไหนก็ได้ตามใจไพร่สมัคร ครั้นท้าวเพี้ยตัวเล็กข้างพระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิจะมาสมัครขึ้นกับอุปฮาด ท้าวเพี้ยตัวเล็กทางอุปฮาดจะไปสมัครขึ้นกับพระรัตนวงศา พระรัตนวงศาและอุปฮาดก็หาได้ผ่อนผันให้เป็นไปตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไม่ต่างถือเปรียบแก่งแย่งกันอยู่มีราชการอย่างใดก็ได้ปรองดองปรึกษากันไม่ อุปฮาดจึงได้มาเฝ้ากราบทูลละอองธุลีพระบาทในกรุงเทพฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมือง และขอไปเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมืองเกษตรวิสัย ตั้งให้อุปฮาด (แหง้า)^๑ เป็นที่พระศรี-

---

^๑ พระศรีเกษตรวิสัย (แหง้า) นี้ เป็นลูกพี่ลูกน้องของพระยารัตนวงศา (คำผาย) เป็นหลานของพระยารัตนวงศา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ไม่ถูกกันมาตั้งแต่ครั้งพี่ชายได้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิครั้งแรก

เกษตราธิชัย เจ้าเมือง แต่ภายหลังหาได้ตั้งเมืองที่บ้านดอนเสาโรงไม้ กลับไปตั้งที่บ้านกู่กระโดน แขวงเมืองสุวรรณภูมิ ท้าวเพี้ยแขวงเมืองสุวรรณภูมิได้พากันมาสมัครขึ้นกับเมืองเกษตราธิชัยมีจำนวน ๔,๘๐๐ คนเศษ

พระศรีเกษตราธิชัย (เหง้า) รัชการมาได้ ๒ ปีถึงแก่กรรมในพ.ศ. ๒๔๑๗ (จุลศักราช ๑๒๓๖) จึงโปรดเกล้าฯ ให้อัครฮาด (สัง) เมืองเกษตราธิชัย พร้อมด้วยกรมการรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป จนกระทั่งถึงจุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัครฮาด (สัง) เป็นพระศรีเกษตราธิชัย เจ้าเมืองเกษตราธิชัย ถึงแก่กรรมเมื่อศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) ได้มีตราจุลราชสีห์ตั้งให้ท้าวสินลา บุตรพระศรีเกษตราธิชัย (สัง) ซึ่งลงไปฝากตัวรัชการอยู่กับพระยามหาอำมาตย์ฯ ที่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น เป็นผู้รักษาราชการเมืองเกษตราธิชัยต่อไป ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระศรีเกษตราธิชัย เจ้าเมืองเกษตราธิชัยเมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔ ตรงกับ ร.ศ. ๑๑๐ ในปีที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว

อำเภอพนมไพร นี้ มีประวัติมาว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) พระรัตนวงศา (คำผาย) ถึงแก่กรรม ยังหาหน้โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองไม่ จนถึงจุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) พระยามหาอำมาตย์ธิบัติ (หรุ่น ศรีเพ็ญ) มาราชการที่กรุงเทพฯ ราชวงศ์ (คำสิงห์) บุตรพระรัตนวงศา (ภู) แลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) บุตรพระยารัตนวงศา (คำผาย) ผู้ช่วยแลกรมการเมืองสุวรรณภูมิได้ติดตามพระยามหาอำมาตย์ฯ ลงมาเฝ้าละอองธุลีพระบาทด้วย ฝ่ายราชวงศ์ (คำสิงห์) ผู้อ่า แลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้หลานต่างคนต่างแย่งกันขอเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนที่พี่ชายและบิดา จึงมีพระบรมราชโองการปรึกษาด้วยเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ควรจะให้ราชวงศ์ (คำสิงห์) ได้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนพระยารัตนวงศา (คำผาย) ที่เป็นพี่ชาย ส่วนหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้ช่วยนั้น ควรแยกให้เป็นเจ้าเมืองใดเมืองหนึ่งเสียต่างหาก

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านโป่ง แขวงเมืองสุวรรณภูมิเป็นเมืองพนมไพรแดนมฤค ให้หลวงรัตนวงศา (บุญตา) เป็นพระดำรงฤทธิไกร

เจ้าเมือง ส่วนราชวงศ์ (คำสิงห์) ไปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนที่ชายที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่พระตำรงฤทธิไกร (บุญตา) ได้พาครอบครัวไปตั้งเมืองพนมไพรฯ อยู่ที่บ้านเมืองแสน เมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๒๔๐ ห่างกันกับบ้านไปรดเกล้าฯ ประมาณ ๓๐๐ เส้น หาได้ไปตั้งเมืองที่บ้านไปรดเกล้าฯ ไม่

อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย นี้มีประวัติว่า เมื่อครั้งพระรัตนวงศา (คำสิงห์) เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ดำริเห็นว่าควรตั้งเมืองใหม่ขึ้นอีกสักเมืองเพื่อสะดวกแก่การปกครอง จึงให้ท้าวเดชและท้าวเทศสองพี่น้องผู้บุตรนำใบบอกไปกราบทูลขอตั้งเมืองขึ้นที่บ้านเมืองเสือ ซึ่งเป็นเมืองเก่าสมัยขอมแต่ได้ร้างไปนาน ต่อมาภายหลังได้เกิดเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ขึ้น จึงไปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเมืองเสือเป็นเมืองพยัคฆภูมิพิสัย ไปรดฯ ให้ท้าวชาติย (เดช) เป็นพระศรีสุวรรณวงศา (คือต้นตระกูล รัตนวงศะรัต สืบมาทุกวันนี้) เจ้าเมือง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒

เมื่อสองพี่น้องได้นำสารตราตั้งไปถึงบ้านนาข่า อันอยู่ในท้องที่เมืองวาปีปทุมมาก่อนเห็นว่ามีชัยภูมิดีกว่า จึงตั้งเมืองพยัคฆภูมิขึ้นที่นั่น หาได้ตั้งเมืองที่บ้านเมืองเสือตามที่ไปรดเกล้าฯ ไม่ ครั้งต่อมาในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว จึงได้เกิดเรื่องเรียนเรื่องเขตแดนการปกครองกันขึ้น แต่ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวได้เสด็จกลับพระนครก่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จมาแทน เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ จึงมีรับสั่งให้พระศรีสุวรรณวงศา (เดช) ย้ายเมืองจากบ้านนาข่าไปตั้ง ณ ตำบลที่ได้ทรงพระกรุณาไปรดเกล้าฯ วัั้นนั้นเสีย จึงได้ย้ายเมืองพยัคฆภูมิพิสัยจากบ้านนาข่าไปตั้งอยู่ที่ *บ้านปะหลาน* ใกล้เคียงกับบ้านเมืองเสือที่กำหนดไว้เดิม คือที่ตั้งที่ว่าอำเภอพยัคฆภูมิพิสัยในปัจจุบัน

อำเภอจตุรพักตรพิมาน นั้นมีประวัติว่า ไปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ พระรัตนวงศา (คำสิงห์) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านเมืองหงษ์เป็นเมือง ขอหลวงพรหมพิทักษ์ (พรหม) ผู้ช่วยและขอพระศรีวราชาผู้น้องเป็นอุปฮาดเมืองสุวรรณภูมิ จึงทรงพระกรุณาไปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านเมืองหงษ์เป็นเมืองจตุรพักตรพิมาน ให้หลวงพรหมพิทักษ์ (พรหม) เป็นพระธาดาอำนาจเดช เจ้าเมืองจตุรพักตรพิมานขึ้นเมืองสุวรรณภูมิ พระธาดาอำนาจเดช (พรหม) ได้ย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่บ้านเปือยหัวช้าง หาได้ตั้งที่บ้าน

เมืองหงษ์ตามกระแสตราไม้ ต่อมาเมื่อได้ยุบเมืองลงเป็นอำเภอแล้วจึงได้เรียก
อำเภอหัวช้างอยู่สมัยหนึ่ง แลโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระศรีวรราช (สอน) เป็นอุปฮาด
เมืองสุวรรณภูมิตามที่พระรัตนวงศา (คำสิงห์) ขอมมา

บทที่ ๖

เมืองมหาสารคาม

ประวัติเมืองมหาสารคามปรากฏตาม พงศาวดารอีสาน ว่า โปรตเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเมื่อปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๘) ในรัชกาลที่ ๔ โดยที่พระชัชติวงศา (สาร) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านลาดกุดยางใหญ่ (หรือนางไย) เป็น เมืองมหาสารคาม ให้ท้าวมหาไชย (กวด) บุตรอุปฮาด (สิงห์) เมืองร้อยเอ็ดเป็นพระเจริญราชเดชวรเชษฐชัชติยพงศ์ เจ้าเมืองมหาสารคามคนแรกให้ท้าวบัวทอง บุตรอุปฮาด (ภู) เป็นอัครฮาด ให้ท้าวไชยวงศา (ฮุ่ง) บุตรพระยัชติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) เป็นอัครวงค์ ให้ท้าวเถื่อน บุตรพระชัชติยวงศา (จันทร์) หลานพระชัชติยวงศา (สุหนต์) เป็นอัครบุตรขึ้นเมืองร้อยเอ็ด เมืองร้อยเอ็ดได้แบ่งเลิกให้ ๔,๐๐๐ คน รวมทั้งล้ามะโนครัว ๙,๐๐๐ คน ตั้งที่ทำการเมืองตรงหนองกระทุ่ม ด้านเหนือของวัดโพธิศรีปัจจุบัน

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ โปรตเกล้าฯ ให้เลื่อนฐานะเมืองมหาสารคามขึ้นเป็นเมืองเอก แยกจากเมืองร้อยเอ็ดไปขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร และโปรตฯ ให้ยกฐานะอัครฮาด อัครวงค์ และอัครบุตรขึ้นเป็น อุปฮาด ราชวงค์

และราชบุตรตามฐานะเมืองใหญ่สืบไป

พระเจริญราชเดช (กวด) ถึงแก่กรรมเมื่อวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) ท่านผู้นี้คือ เป็นต้นสกุล อันมีอนุชนสืบเนื่องมาหลายสาขา เท่าที่ทราบในเวลานี้ คือ ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, เจริญศิริ, อุตถากร และ สุวรรณเลิศ

พระเจริญราชเดช (กวด) จะมีภรรยาที่คนไม่ทราบ เท่าที่สืบทราบเพียงคนเดียว คือ นางแดง (บุตรหลานให้เกียรติพากันยกย่องเรียกญาแม่ไซ่นแดง) ธิดาหลวงโกคา (จีนนอก) บุตรธิดาที่เกิดจากนางแดงและภรรยาอื่นเท่าที่ทราบ มี ๑๔ คน คือ ๑. ท้าวสุพรรณ ๒. ท้าวมณี ๓. นางเข็ม ๔. นางทา ๕. ราชวงศ์ (บุญมา) ๖. ราชบุตร (อิน) ๗. ท้าวหนูจีน ๘. หลวงไชยยศ (ไม่ทราบนามเต็มสกุล "เจริญศิริ") ๙. นางจันทร์^๑ ๑๐. ท้าวสุเทพ ๑๑. ราชวงศ์ (คง) ๑๒. ท้าวสุธิ ๑๓. นางสมบุญ และ ๑๔. นางศรี

ส่วนอุปฮาด (บัวทอง) ได้ถึงแก่กรรมแต่ พ.ศ. ๒๔๒๔ แล้ว จะมีภรรยาที่คนและใครบ้างไม่ทราบ ทราบแต่ว่ามีบุตรธิดา ๗ คน คือ ๑. ราชบุตร (ช้าง) ๒. นางอบ ๓. อุปฮาด (ผา) ๔. พระเจริญราชเดช (อุ่น) ๕. นางจอม ๖. นางหนู และ ๗. ท้าวสุวรรณ เมื่ออุปฮาด (บัวทอง) ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนราชวงศ์ (ช้าง) เป็นอุปฮาดแทน และเมื่อพระเจริญราชเดช (กวด) ถึงแก่กรรม อุปฮาด (ช้าง) จึงได้เป็นเจ้าเมืองมหาสารคามแทนพระเจริญราชเดช (ช้าง) รับราชการมาได้ ๒๒ ปี ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็ถึงแก่กรรม

ปีต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้จัดราชการบ้านเมืองใหม่ คือจัดให้มีหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ฯลฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ่น) บุตรอุปฮาด (บัวทอง) และต้นสกุล ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม เวลานั้นดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองวาปีปทุม ซึ่งถูกยุบลงเป็นอำเภอ มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองมหาสารคาม เมื่อได้ยุบตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมือง พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามว่างลง เพราะพระเจริญราชเดช (ช้าง)

^๑ นามสามีนางจันทร์ไม่ทราบ ทราบแต่ว่ามีบุตรธิดาหลายคน แต่ที่จำได้เพียง ๓ คน คือ ๑. นางเข็ม สามีน้องหลวงศักดิ์ดา ๒. นางคำ และ ๓. นางทิพย์ สามีน้องหลวงวิทยากรมประสาน (แก่น) อดีตกรรมการมณฑลร้อยเอ็ด

ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ่น) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามในศกนั้นเอง และโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระเจริญราชเดช เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐ ตามราชทินนามของเมือง

เพื่อขยายประวัติศาสตร์เมืองมหาสารคามให้พิสดารไปอีกบ้าง และเพื่อบุตรหลานของท่านเจ้าเมืองมหาสารคามแต่อดีต ที่ได้ทำความดีชอบไว้ต่อราชการบ้านเมืองครั้งกระโน้นจะได้ทราบเท่าที่จะสืบค้นหามาได้

พระเจริญราชเดช (อุ่น) ผู้นี้ ได้ถวายตัวเป็นข้าหลวงเดิมหรือมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๒-๒๔๑๙) ในระหว่างที่เป็นเจ้าเมืองวาปีปทุมอยู่ ๒๐ ปี และเป็นผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคาม ๑๒ ปีนั้น ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยความเรียบร้อย เป็นที่พึงใจของทางราชการเป็นอย่างดี ราชการพิเศษเคยไปราชการทัพ ๓ ครั้ง ครั้งแรกถูกแต่งตั้งให้เป็นแม่กองลำเลียงไปปราบฮ่อที่มารุกรานชายพระราชอาณาเขตที่เมืองหลวงพระบาง รว. พ.ศ. ๒๔๑๘ ครั้งที่สองสมทบกองทัพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ที่โปรดเกล้าฯ ให้ออกไปปราบฮ่อที่เข้ามาย่ำเมืองเวียงจันทน์อันเป็นพระราชอาณาเขตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๒๙ และครั้งที่สามไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกันเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ให้คุมกำลังเมืองไปขัดตาทัพฝรั่งเศสที่ภู่ด่านแดนแขวนฉ่อง ผังซ้ายแม่น้ำโขง

พระเจริญราชเดช (อุ่น) รับราชการมาได้จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ ก็ออกจากราชการฐานสูงอายุ เป็นเจ้าเมืองมหาสารคามคนที่ ๓ ทางการให้เป็นที่ปรึกษาราชการเมืองมหาสารคามตลอดอายุขัย และในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าณพมาศ นวรัตน์ ซึ่งแต่ก่อนดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดมหาสารคาม เมื่อตำแหน่งนี้เป็นอันพ้นสมัยยกเลิกไปแล้ว จึงโปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคาม (คนที่ ๔) สืบต่อจากพระเจริญราชเดช (อุ่น)

พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วีรยศิริ) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย มาตรวจราชการมณฑลหัวเมืองภาคอีสาน เป็นสมัยหม่อมเจ้าธำรงศิริศรีธวัชดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อมาถึงจังหวัดมหาสารคามเห็นชัยภูมิที่ตั้งศาลากลางจังหวัดเดิมที่อยู่หนองกระทุ่ม ไม่เหมาะสมเนื้อที่จะปลูกสร้างสถานที่ราชการเพิ่มเติมไม่เพียงพอ จึงได้มีบัญชาให้ย้ายศาลา

กลางจังหวัดมาตั้งใหม่ คือตรงที่ตั้งศาลากลางจังหวัดมหาสารคามในปัจจุบันห่างจากที่เดิมราว ๑๕ เส้น

พระเจริณูราชเดช (อุ่น) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ อายุได้ ๖๑ ปี ภรรยาของท่านชื่อ ศรี ธิดาพระเจริณูราชเดช (กวต) ชาวเมืองยกย่องให้ความเคารพเรียกว่าแม่ศรีมาจนทุกวันนี้ พระเจริณูราชเดช (อุ่น) มีบุตรธิดาอันเกิดจากญาแม่ศรีทั้งสิ้น ๗ คน

ในเรื่องเกี่ยวกับเมืองมหาสารคามนี้ เห็นควรกล่าวประวัติของบางอำเภอไว้ ณ ที่นี้ด้วย คือ อำเภอบรบือ อำเภอโกสุมพิสัย และอำเภอเชียงยืน ซึ่งเพิ่งจะตั้งใหม่เมื่อไม่นานมานี้

อำเภอบรบือ เดิมพระเจริณูราชเดช (อุ่น) ผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคาม ได้ขออนุญาตทางการย้ายที่ว่าการอำเภอบรบือไปตั้งใกล้หนองบ่อบ้านชำแฮดเรียกว่า "อำเภอท่าขอนยาง" ทั้งนี้เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่เมืองท่าขอนยาง^๑ ซึ่งถูกยุบลงเป็นตำบล ต่อมาได้เปลี่ยนชื่ออำเภอท่าขอนยางเป็น "อำเภอบรบือ" ตรงตามชื่อของตำบลที่ตั้งมาเท่าทุกวันนี้ แต่นามตำบลที่เขาเรียกกันจริง ๆ นั้นว่า "บ่อระบือ" หลวงสารคามการนิคม (โรม เปารีสาร์) เป็นนายอำเภอ ภายหลังได้รับบรรดาศักดิ์ใหม่เป็น "หลวงสารประสิทธิเขต"

อำเภอวาปีปทุม และ อำเภอโกสุมพิสัย นี้ สมัยเป็นเมืองตั้งขึ้นพร้อมกันเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เวลานั้นพระเจริณูราชเดช (ฮิ่ง) เจ้าเมืองมหาสารคาม มีบอกราบทูลขอตั้งบ้านโพธิธานาเหล่าเป็นเมือง ขอท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) เป็นเจ้าเมือง ขอท้าวมหาพรหม (ยาง) บุตรพระยาชาติยวงศ์ (สีลัง) เป็นอุปฮาด ขอเพียงพลครบุดรเพียงราชโยธาเมืองร้อยเอ็ดเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) กับพวกนำใบบอกลงมากราบทูลเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) เป็นพระพิทักษ์นครเจ้าเมือง ให้ยกบ้านโพธิธานาเหล่าเป็น เมืองวาปี-

^๑ ประวัติละเอียดเมืองท่าขอนยาง จะได้กล่าวในตอนหลัง

ปทุม ขึ้นเมืองมหาสารคาม ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ ก็โปรดเกล้าฯ ตามที่พระเจริญ-
ราชเดชขอมมา

เมื่อพระพิทักษ์นรากร (บุญมี) พร้อมด้วยอุปฮาด ราชวงศ์ได้กราบถวาย
บังคมลากลับบ้านไปตั้งบ้านสำโรงแขวงเมืองพุทไธสง พระพิทักษ์นรากร (บุญมี)
ป่วยถึงแก่กรรมระหว่างทาง เหลือแต่อุปฮาด ราชวงศ์ พอกลับไปตั้งบ้านได้ ๔
เดือน ราชวงศ์ก็ถึงแก่กรรม ยังเหลือแต่อุปฮาด (มหาพรหม)

พระเจริญราชเดช (ฮึง) จึงได้กราบบังคมทูลขอให้ท้าวโพธิสาร (อุ่น)
บุตรอุปฮาด (บัวทอง) เมืองมหาสารคามเป็นเจ้าเมืองวาปีปทุม พระราชทาน
บรรดาศักดิ์ท้าวโพธิสาร (อุ่น) เป็นพระพิทักษ์นรากรเมื่ออายุได้ ๒๔ ปี เคยเป็น
มหาดเล็กหลวงในราชสำนัก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘-๒๔๑๙ ก็ได้อาสาเป็นนายกอง
ล่าเสี่ยงในความควบคุมของพระเจริญราชเดช (กวอด) ผู้เป็นลุงสมทบกองทัพ
พระยามหาอำมาตย์ฯ (ชื่น) ไปปราบฮ่อที่เมืองเวียงจันทน์ พร้อมด้วยกำลังพล
หัวเมืองอื่นมีชัยชนะ เมื่อพระพิทักษ์นรากร (อุ่น) นำสารตราไปตั้งเมืองใหม่
ครั้งหนึ่งไปตั้งบ้านโพธิธนาเหล่า ได้ปรึกษากับอุปฮาด (มหาพรหม) มีความเห็นพ้อง
กันว่า ห้องที่บ้านโพธิธนาเหล่าไม่เหมาะสม จึงเลือกชัยภูมิแห่งใหม่ได้ที่ริมหนอง
แซง แล้วได้ตั้งที่ว่าการเมืองขึ้นที่นั่น ต่อมาคืออำเภอวาปีปทุมในปัจจุบัน แล้วได้
สร้างวัดโสมนัส (วัดสระแคน) ปรากฏสืบมาจนบัดนี้

พ.ศ. ๒๔๔๔ ทางการยุบเมืองวาปีปทุมลงเป็นอำเภอ โปรดเกล้าฯ ให้
พระพิทักษ์นรากร (อุ่น) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองมหาสารคาม
แทนพระสิทธิศักดิ์สมุทเขต (บุษย์) ที่ถึงแก่กรรม ครั้นเมื่อพระเจริญราชเดช
(ฮึง) ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ่น) เป็นผู้ว่า
ราชการเมืองมหาสารคามดังกล่าวแล้ว

ส่วน อำเภอโกสุมพิสัย นี้ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในศกเดียวกันกับ
เมืองวาปีปทุม โดยพระเจริญราชเดช (ฮึง) ได้ขอยกบ้านวังท่าหอช่วงขึ้นเป็นเมือง
อีกเมืองหนึ่ง ขอท้าวสุริโย (เสื่อ) บุตรท้าวโพธิราชหลานพระยาชาติยวงศา (สีลัง)
เป็นเจ้าเมือง ขอท้าวเซียงน้องพระเจริญราชเดช (ฮึง) เป็นอุปฮาด ขอท้าวราช
มาตย์บุตรเวียงแกหลานพระเจริญราชเดช (ฮึง) เป็นอัครวงศ์ ขอท้าวสายทอง
บุตรท้าวสิทธิสารเมืองร้อยเอ็ดเป็นอัครบุตร

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านวังท่าหอช่วงเป็นเมืองโกสุมพิสัย ริมน้ำพชี ตั้งให้ท้าวสุริโย (เสื่อ) เป็นพระสุนทรพิพิธ เจ้าเมืองคนแรก ท่านผู้นี้ ได้เคยไปราชการทัพเสียมโบกพร้อมด้วยหลวงจำนงวิชัย ผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง กรณีไทยพิพาทกับฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒

ปัจจุบันจังหวัดมหาสารคามมีอำเภอปกครอง ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองมหาสารคาม ๒. บรบือ ๓. โกสุมพิสัย ๔. พยัคฆภูมิพิสัย ๕. วาปีปทุม ๖. กันทรวิชัย^๑ ๗. เขียงยืน และ ๘. นาเชือก เนื้อที่ ๕,๗๖๑ ตารางกิโลเมตร มีพลเมือง ๕๖๕,๔๘๖ คน

อำเภอเขียงยืน ตั้งเมื่อไม่นานมานี้ ก่อนเป็นตำบลเขียงยืน คือเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ ประกาศตั้งเป็นกิ่ง อ. เขียงยืน แล้วก็ประกาศเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ และวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ ประกาศยกฐานะบ้านนาเชือกขึ้นเป็นกิ่งอำเภอนาเชือก สังกัดอำเภอบรบือ ต่อมาจึงประกาศเป็นอำเภอนาเชือก

เมืองกมลาสัย

เมืองกมลาสัยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐) โดยเวลานั้นพระยาไชยสุนทร (กิง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ มีบอกรับทูลขอตั้งบ้านสระบัวดงมะขามเฒ่าปากห้วยกอกเป็นเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านสระบัวดงมะขามเฒ่าเป็น เมืองกมลาสัย ให้ราชวงศ์ (เกษ) เมืองกาฬสินธุ์เป็น “พระราชภูวบริหาร” เจ้าเมืองคนแรก ให้ท้าววันทองเป็นอุปฮาด ให้ท้าวบัวเป็นราชวงศ์ ทั้งสองคนนี้เป็นบุตรพระราชภูวบริหาร (เกษ) ให้ท้าวมหานามเป็นที่ราชบุตรขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ โปรดเกล้าฯ ให้เมืองกมลาสัยขึ้นกรุงเทพฯ

^๑ ดูประวัติเมืองกาฬสินธุ์ประกอบ

เขตแดนเมืองกมลาลัยที่ปรากฏในเวลานั้น คือ ทิศเหนือตั้งแต่บ้านนาดี บ้านหลุบ เลยขึ้นไปถึงหนองสะพัง คำหมากหม่ายจดปากอางฮาง ทิศตะวันออก ตั้งแต่หัวหินทอดตกกล้าน้ำพียง (หรือลำยง) จนถึงปากลำพียงตกกล้าสี ทิศใต้ ตั้งแต่ปากลำพียงตกกล้าสีตลอดขึ้นไปถึงท่าประทาย^๑

พระราชฎารบริหาร (เกษ) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ มีบุตรชาย ๖ คน คือ อุประชาต (วันทอง) ราชวงศ์ (บัว) หลวงชาญวิชัย (นวน) ท้าวทะ ท้าวเทศ และท้าวธรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุประชาต (วันทอง) เป็น "พระราชฎารบริหาร" เจ้าเมืองกมลาลัยแทน ให้ราชวงศ์ (บัว) เป็นอุประชาต ให้หลวงชาญวิชัย (นวน) ผู้ช่วยเป็นราชวงศ์

กาลต่อมาทางราชการจัดการปกครองเป็นบริเวณ เมือง อำเภอ จึงได้โอนสังกัดเมืองกมลาลัยไปขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด ต่อมายุบบริเวณ เมืองบางเมือง ลงเป็นอำเภอ ตำบล เมืองกมลาลัยจึงยุบเป็น "อำเภอกมลาลัย" แต่โอนการปกครองไปขึ้นจังหวัดกาฬสินธุ์เช่นอย่างแต่ก่อนมาจนทุกวันนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เมืองกมลาลัยมีอำเภอขึ้นอยู่ ๕ อำเภอ คือ อุทัย กมลาลัย ปจิมกมลาลัย อุทัยเสลภูมิ ปจิมเสลภูมิ และสหัสขันธ์

คำว่า อำเภออุทัยกมลาลัย อำเภอปจิมกมลาลัย หรือ อำเภออุทัยกาฬสินธุ์ ปจิมยโสธร หรืออำเภอทักษิณูปลนิคม (จังหวัดอุบลฯ) เหล่านี้ เป็นต้นสมัยนั้นที่ทำการอำเภอตั้งอยู่ในเมืองที่อำเภอเหล่านั้นสังกัดอยู่ทั้งสิ้น ครั้นได้จัดการปกครองแบบใหม่ในตอนหลัง จึงได้ย้ายที่ตั้งที่ว่าการอำเภอที่อยู่ในเมืองออกไปตั้งข้างนอก ตามตำบลที่มีชุมชนหนาแน่นไม่กันดารน้ำ ทั้งเป็นย่านศูนย์กลางในการปกครองที่ราษฎรจะไปมาติดต่อ ตลอดจนเจ้าหน้าที่จะออกไปตรวจราชการปราบปรามโจรผู้ร้าย ดูแลสุขทุกข์ของราษฎรได้โดยสะดวกอีกด้วย หากอำเภอใดเขตการปกครองอยู่ใกล้ชิดกัน ทั้งมีพลเมืองน้อย เป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดินที่จะต้องจ่ายให้เป็นเงินเดือนให้เจ้าหน้าที่ ทางราชการก็พิจารณายุบลงเป็นหมู่บ้าน ตำบลเสียเลยแล้วเอาไปรวมการปกครองของอำเภอที่เห็นว่าเหมาะสมไม่ควรยุบนั้นต่อ ๆ มาจนบัดนี้

^๑ ปัจจุบันท่าประทายเป็นหมู่บ้านของตำบลเก็ง อำเภอเมืองมหาสารคาม

อำเภอสกลภูมิ นั้น มีประวัติมาว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๑ ปีเถาะ เอก-ศก (พ.ศ. ๒๔๒๒) หลวงจุมพลภักดี บุตรพระประทุมฯ (คำผง) เจ้าเมืองอุบล-ราชธานีเป็นนายกองอยู่บ้านบึงโดนแขวงเมืองยโสธร ซึ่งพระสุนทรราชวงศา (เหม็น) เจ้าเมืองยโสธรผู้ซึ่งถึงแก่กรรมไปแล้วนั้น ได้ตั้งให้หลวงภักดีจุมพลเป็นกรมการ เมืองยโสธร ขออาสาทำผลเร็วแยกขึ้นกรุงเทพฯ ฝ่ายพระสุนทรราชวงศา (สุพรหม) เจ้าเมืองยโสธรคนใหม่ไม่ยอม หลวงจุมพลภักดีมีความขุ่นเคือง จึงเอาบัญชีรายชื่อ ตัวเลขไปสมัครขึ้นกับพระราชกฤษฎีกา เจ้าเมืองมกลาลัย พระราชกฤษฎีกาจึง ได้มีบอกกราบทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านบึงโดนเป็นเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านบึงโดนเป็น เมืองสกลภูมิ ตั้ง หลวงภักดีจุมพลเป็นพระนิคมบริรักษ์ เจ้าเมือง ขึ้นเมืองมกลาลัย ครั้นจังหวัด ร้อยเอ็ดโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นมณฑลร้อยเอ็ดขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ทางราชการจึงได้อโอนอำเภอสกลภูมิมาสังกัดจังหวัดร้อยเอ็ดใน พ.ศ. ๒๔๕๗ จน บัดนี้

ส่วนอำเภอสหัสขันธ์ มีประวัติมาว่า โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเป็นเมือง พร้อม ๆ กับ เมืองมกลาลัยเมื่อจุลศักราช ๑๒๒๙ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ. ๒๔๑๐) โดยให้ตั้ง บ้านพันลำ เป็นเมือง สหัสขันธ์ ให้ท้าวแสนเป็น "พระประชาชนบาล" เจ้าเมือง ให้ท้าวพรหมเป็นอุปฮาด ให้ท้าวคำไทย น้องพระประชาชนบาล (แสน) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวแสงเป็นราชบุตร ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์

ราชวงศ์ (คำไทย) รับราชการมาได้ปีเดียวก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวทอง บุตรพระประชาชนบาล (แสน) เป็นราชวงศ์แทน อุปฮาด (พรหม) ก็ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐)

และในศกต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๒๑ พระประชาชนบาล (แสน) ไปราชการ กรุงเทพฯ ปีเดียวกับราชวงศ์ (ท้าว) เมืองอุบลฯ ลงไปสู่ความเรื่องเมอซิเออร์ ไซแวงกับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ห้วงศ์เจ้าเมืองอุบลฯ ก็ถึงแก่กรรมอยู่ ณ กรุงเทพฯ นั้นเอง

ตั้งแต่พระประชาชนบาล (แสน) ถึงแก่กรรมแล้ว ก็มีแต่ราชบุตร (แสง) เป็นผู้รักษาราชการเมืองมกลาลัยและก็ถึงแก่กรรมลงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงจุมพลพนาเวศ บุตรนายบัวเมืองเชียงใหม่เป็นพระประชาชน-บาล เจ้าเมือง รักษาราชการเมืองสหัสขันธ์ต่อไป

เจ้าเมืองกาฬสินธุ์มีใบบอกกราบทูลเข้ามายังกรุงเทพฯ ว่า ตำแหน่งอุปฮาดเมืองสหัสขันธ์ยังไม่มีตัว ขอท้าวโพธิสาร บุตรท้าวซูลู เป็นอุปฮาดเมืองสหัสขันธ์ ครั้นวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งท้าวโพธิสารเป็นอุปฮาดเมืองสหัสขันธ์ พระราชทานเสื้อเข้มขาบวิวขอ ๑ แพรขาวห่มเพลาะ ๑ ผ้าม่วงเงิน ๑

ครั้นอยู่มา พระประชาชนบาล (หลวงจุมพลฯ) เจ้าเมืองไม่ถูกกันกับเมืองกาฬสินธุ์ โดยไปสมัครขอขึ้นกับพระราชภูมริหาร เจ้าเมืองมกลาลัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใยกเมืองสหัสขันธ์ไปขึ้นกับเมืองมกลาลัยตามใจสมัคร ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๕

พระประชาชนบาล (หลวงจุมพลฯ) จะรับราชการมาก็ไม่ปรากฏหลักฐานทราบแต่ว่าเมื่อเจ้าเมืองสหัสขันธ์ถึงแก่กรรมแล้ว ก็มีแต่อุปฮาดว่าราชการต่อมา ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๑ อุปฮาดถึงแก่กรรมอีก ยังคงมีแต่ราชบุตร (แสง) เมืองแสน เมืองจันทร์แลกรมการ จึงได้พร้อมกันมีใบบอกมายังพระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น) ขอราชบุตร (แสง) เป็นที่พระประชาชนบาล ฝ่ายข้างพระราชภูมริหาร (ทอง) ผู้ว่าราชการเมืองมกลาลัยทราบดังนั้น จึงรีบมีบอกล่วงหน้าไปยังพระยามหาอำมาตย์ฯ ชิงขอให้อุปฮาด (บัว) เมืองมกลาลัยเป็นพระประชาชนบาล พระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น) จึงมีตราจุลราชสีห์ตั้งให้อุปฮาด (บัว) รับราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองสหัสขันธ์ อุปฮาด (บัว) จึงได้ย้ายที่ว่าการเมืองสหัสขันธ์มาตั้งอยู่ ณ บ้านโคก

ครั้นอยู่มาเมื่อปี ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ราษฎรเมืองสหัสขันธ์พากันทำเรื่องร้องทุกข์ไปถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นฯ) ณ เมืองหนองคาย กล่าวโทษอุปฮาด (บัว) ผู้รักษาเมืองสหัสขันธ์ ว่ากระทำการกดขี่ข่มเหงเอาเงินกับราษฎร รับสั่งให้พิจารณาได้ความจริง โปรดเกล้าฯ ให้คืนเงินแก่ราษฎร แลให้อุปฮาด (บัว) ออกจากตำแหน่งผู้รักษาราชการเมืองสหัสขันธ์กลับไปอยู่เมืองมกลาลัยตามเดิม ส่วนเมืองสหัสขันธ์ก็คงมีแต่ราชบุตร (แสง) แลเมืองแสน เมืองจันทร์ กรมการอนุรักษ์ราชการบ้านเมืองต่อไป

ในปีต่อมา คือ ร.ศ. ๑๐๙ เมืองแสน เมืองจันทร์แลกรมการเมืองสหัสขันธ์ มีใบบอกขอท้าวขำ บุตรพระประชาชนบาลผู้ว่าราชการเมืองสหัสขันธ์ ให้

ท้าวขำนำโบบอกลงมากองเทพฯ ฝ่ายอุปฮาด (บัว) เมืองกมลาสัยทราบความ
ดังนั้น จึงซึ่งมีโบบอกขอท้าวชัฎยวงศา บุตรพระราชภูมรบริหาร (เกษ) เป็น
พระประชาชนบาล ให้ท้าวชัฎยวงศารีบนำลงมายังพระราชภูมรบริหาร (ทอง) ซึ่ง
เวลานั้นเขามีคดีพักอยู่กรุงเทพฯ ถึงกรุงเทพฯ ได้ก่อนท้าวขำ พระราชภูมรฯ (ทอง)
จึงนำท้าวชัฎยวงศาแลโบบอกวางเวรนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตร
ตั้งให้ท้าวชัฎยวงศาเป็นพระประชาชนบาล ผู้ว่าราชการเมืองสหัสขันธ์ ขึ้นเมือง
กมลาสัย

สมัยที่ยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เมืองสหัสขันธ์ก็ได้ยุบลงเป็นอำเภอสหัสขันธ์
สังกัดจังหวัดกาฬสินธุ์มาจนทุกวันนี้ ตั้งอยู่ห่างจากทางหลวงสายจากสกลนคร-
กาฬสินธุ์ แยกตรงกิโลเมตรที่ ๘๐ (สี่แยกบ้านหนองแวง) ระยะทาง ๒๒
กิโลเมตร

บทที่ ๗

เมืองกาฬสินธุ์

รกรากเมืองกาฬสินธุ์ เดิมก็คงเป็นถิ่นของพวกละว้าและขอมเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่เคยสังกัดมณฑลอีสานมาก่อน ตามตำนานสมัยขอมเรื่องอำนาจ เมืองกาฬสินธุ์เดิมชื่อ เมืองฟ้าแดด กล่าวถึงขอมลูกหลวงครองเมืองฟ้าแดด ว่าเป็นเมืองดงงามมาก ปราสาทราชวังก่อปรดด้วยแก้วสีตนิล ลานและถนนปูด้วยกระเบื้องและกรวดเพชร แต่บัดนี้สิ่งก่อสร้างได้สลักหักพังจมดิน คงเหลือไว้แต่ซากหินแลง อันมีรูปสัณฐานเป็นที่สังเกต

ที่วัดกลางกาฬสินธุ์ ปัจจุบันมีพระพุทธรูปองค์ดำ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๒๐ นิ้ว ทรวดทรงงามตามแบบโบราณ เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ชาวเมืองเคารพนับถือสักการะเป็นอย่างยิ่ง

ประวัติเมืองกาฬสินธุ์เพิ่งปรากฏหลักฐานแน่ชัดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มานี้ว่า เจ้าผ้าขาว ซึ่งเป็นพวกเดียวกับเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ (พระวราชภักดี) เมืองอุบลฯ เจ้าผ้าขาวเกิดผัดใจกับเจ้าผู้ครองนครเวียงจันทน์ด้วยเรื่องโอรสของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ผัดประเวณีในหลานสาวของเจ้าผ้าขาวก็พากันอพยพ

ครอบครัวเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่บ้านหินโงมพวกหนึ่ง ที่บ้านหนองบัวลุ่มภูพวกหนึ่ง อีกพวกหนึ่งมาตั้งอยู่ทางบ้านกะลิมเมืองพาน^๑ ครั้นกองทัพเวียงจันทน์ตามมาตีแตก ก็แยกย้ายกันไปตั้งถิ่นฐานในที่ต่าง ๆ ที่เห็นว่าปลอดภัยและสะดวกแก่การทำมาหากิน เช่นเจ้าพระวอฯ และพรรคพวกได้มาตั้งถิ่นฐานทางแถบลุ่มแม่น้ำมูลดอนมดแดง เมื่อเกิดมีลูกหลานบ่าวไพร่มากขึ้น ก็กลายเป็นบ้านเป็นเมืองขยายใหญ่โตออกไป ตั้งได้กล่าวมาแล้ว เป็นต้น

ส่วนเจ้าฟ้าชาวพาทลานสาวและไพร่พลอพยพมาทางใต้ยึดมั่นในหมู่บ้าน ตำบลต่อมาที่เรียกกันว่าบ้านพรธนา บ้านผ้าขาว ฯลฯ จนหลานสาวที่มีกรรมกับ โอรสพระเจ้านครเวียงจันทน์มาก่อนนั้น คลอดบุตรเป็นชายให้ชื่อว่า “เจ้าโสมพมิตร” เติบโตขึ้น เมื่อเจ้าฟ้าชาวถึงแก่ฉิบหายแล้ว เจ้าโสมพมิตรก็ได้ปกครองบ่าวไพร่ แทน แต่เห็นว่าต่อไปเบื้องหน้าจะอยู่ที่บ้านผ้าขาวไม่ปลอดภัย จึงพากันอพยพข้ามภูพานลงมาตั้งในที่แห่งหนึ่งซึ่งเรียกกันต่อมาว่า บ้านกลางหมื่น แต่เห็นว่ายังไม่เหมาะอยู่อีก จึงได้ย้ายมาตั้งที่ตำบลแก่งสำโรง ข้างดงสงเปือยริมน้ำป่าวเดี๋ยวนี้

ครั้นต่อมาเมื่อจุลศักราช ๑๑๕๕ ปีฉลู เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๓๖) เจ้าโสมพมิตร กับท้าวอุปผา ได้พาญาติพี่น้องมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเพทฯ ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ควบคุมบ่าวไพร่ตัวเล็กเก็บผลเร็วส่งทูลเกล้าฯ ถวายในรัชกาลที่ ๑ กรุงเพทฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านแก่งสำโรงขึ้นเป็น เมืองกาฬสินธุ์ ตามนามที่เจ้า โสมพมิตรกราบถวายบังคมทูลถื่นที่ตนอพยพมาอยู่ริมน้ำก้ำมาก่อน กับได้กำสัมฤทธิ์ ทูลเกล้าฯ ถวายจึงได้พระราชทานนามเมืองว่า “เมืองกาฬสินธุ์” โดยมีพระประสงค์ จะให้พ้องกับของสองอย่างที่น่าทูลเกล้าฯ ถวายดังกล่าวมาแล้ว และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าโสมพมิตรเป็น “พระยาไชยสุนทร” เจ้าเมืองกาฬสินธุ์คนแรก ให้ท้าว คำหมาเป็นอุปฮาด ทำราชการขึ้นกรุงเทพฯ

เขตแดนเมืองกาฬสินธุ์ครั้งนั้นมีว่า ทิศตะวันออกจดลำน้ำพวยัง (ลำยัง ปัจจุบัน) ตกกล้าสี ทิศตะวันตกเฉียงเหนือจดภูเหล็กยอดลำน้ำสงครามมาลำไก่อ่เขย

^๑ คือตำบลพาน อำเภอผือเดี๋ยวนี้

ตัดลงคูไซเฒ่าเกาะ จนกระทั่งห้วยสายบาดตกลำน้าพอง^๑ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ จดภูศรีฐานยอดล้าห้วยหลักทอดล้าพยั้ง และแต่ภูศรีฐานยอดห้วยก้านเหลียง ลงน้าก้าเมืองหนองหาร และจากภูเหลียงยอดล้าน้ำสงครามมาล้าน้ำยามถึงน้าอูน ตัดมาหนองบัวสร้าง (ริมสนามบินสกลนครปัจจุบัน) ยอดน้าลากตกหนองหาร

เมื่อพระยาไชยสุนทร (โสมพมิตร) และอุปฮาด (คำหา) ถึงแก่กรรม แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวหมาแพง บุตรท้าวอุปฮาดเป็น พระยาไชยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์คนที่ ๒ ให้ท้าวหมาสูยเป็นอุปฮาด ให้ท้าวหมาพวงเป็นราชวงศ์ ทั้งสองคนนี้เป็นบุตรพระยาไชยสุนทร (โสมพมิตร) และโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวง ขึ้นไปสักเลก เป็นเลขขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ มีจำนวนครั้งนั้นรวม ๕,๐๐๐ คน แบ่งเป็น ส่วยขึ้นกับเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ตามสมควร

ฝ่ายราชวงศ์ (หมาพวง) นั้นไม่สามัคคีปรองดองกับพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) จึงอพยพครอบครัวไปตั้งอยู่ ณ บ้านเชียงชุมแล้วไปยอมสวามิภักดิ์ ขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๓๖๕ เกิดกบฏเจ้า อุนเวียงจันทน์ ขณะที่เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพผ่านเมืองกาฬสินธุ์จะไปตีเมืองนคร-ราชสีมา ได้เกลี้ยกล่อมให้พระยาไชยสุนทร (หมาแพง) อุปฮาด (สูย) แลกรมการ เข้าเป็นพรรคพวก แต่เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ กรมการไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย จึงถูกพวกเจ้าอนุวงศ์จับฆ่าแล้วตัดศีรษะไปเสียบประจานไว้ที่ พุ่มหยอก ปรากฏ เป็นตำนานมาจนบัดนี้

ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท้าววรบุตร (เจียม) หลานพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) เป็นพระยาไชย-สุนทรแทน ให้ท้าวหล้าบุตรเมืองแสนล้านช้างเป็นอุปฮาด ให้ท้าวอินธิราบุตร อุปฮาด (เมืองจันทร์) คนเก่าเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวพิมพ์บุตรจารย์เปี้ยเป็นราชบุตร รักษาการเมืองกาฬสินธุ์ และโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (หมาพวง) ที่สมัครแยก ไปขึ้นเมืองเวียงจันทน์นั้น พาครอบครัวไปตั้งอยู่อย่างศิลาตะวันออกแขวงเมืองชลบุรี ปรากฏลูกหลานมาจนทุกวันนี้

^๑ เขตแดนอำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคามปัจจุบัน

จุลศักราช ๑๑๙๙ ปีระกา นพศก (พ.ศ. ๒๓๘๐) พระยาไชยสุนทร (เจียม) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (หล้า) เป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมือง ให้พระสุวรรณเป็นอุปฮาด ให้ท้าวพันทองเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวปัดสาเป็นราชบุตร ต่อมาอุปฮาด (พระสุวรรณ) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (พันทอง) เป็นอุปฮาด

พระยาไชยสุนทร (หล้า) จะรับราชการอยู่นานเท่าใดไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ คนที่ ๔ คือพระยาไชยสุนทร (หล้า) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ อุปฮาด (พันทอง) เป็นพระยาไชยสุนทร เป็นเจ้าเมืองแทน เลื่อนราชวงศ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวกิ่งบุตรอุปฮาดเป็นราชวงศ์ รักษาราชการเมืองกาฬสินธุ์ต่อไป

ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๒-๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๓-๙๔) พระยาไชยสุนทร (พันทอง) เจ้าเมืองและราชบุตร (ปัดสา) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (ไม่ปรากฏนาม) เมืองกาฬสินธุ์เป็นเจ้าเมืองแทน ให้ราชวงศ์ (กิ่ง) เลื่อนเป็นอุปฮาด ให้ท้าวขัติย (เกษ) เป็นที่ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ ต่อมาอุปฮาด (กิ่ง) โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไชยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๕ ปีฉลู เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๙๖) ให้ท้าวหนู น้องพระยาไชยสุนทร (กิ่ง) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวขีบุตรพระยาไชยสุนทร (พันทอง) เป็นราชวงศ์

พระยาไชยสุนทร (กิ่ง) และราชบุตร (ขี) รับราชการมาจนถึงจุลศักราช ๑๒๓๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๑๑) ก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (หนู) เป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมือง ให้ท้าวเหม็นบุตรพระยาไชยสุนทร (พันทอง) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวเชียงโคตเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยมาตย์เป็นราชบุตร

พระยาไชยสุนทร (หนู) เจ้าเมือง อุปฮาด (เหม็น) และราชบุตร (สุริยมาตย์) ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ว่างมา ๕ ปี จนถึงจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) ราชวงศ์ (เชียงโคต) เป็นผู้ใหญ่ ได้ควบคุมท้าวเพี้ยกรมการรักษาราชการบ้านเมืองมาด้วยดี ท้าวเพี้ยกรมการได้มีใบบอกให้ราชวงศ์ (เชียงโคต) นำเงินส่วยมาทูลเกล้าฯ ถวาย ณ

กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (เชียงโคต) เป็นตำแหน่งพระยาไชยสุนทรเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ต่อไป แต่รับราชการมาได้เพียงปีเดียวก็ถึงแก่กรรม

พระยาวิชิตพลหาร เมืองแสน เมืองจันทร์ แลท้าวเพี้ย กรมการ จึงพร้อมกันมีบอกขอให้ท้าวพันบุตรพระยาไชยสุนทรว่าที่เจ้าเมือง ให้ท้าวหนูปบุตรพระยาไชยสุนทร (พันทอง) ว่าที่อุปฮาด ให้ท้าวโพธิสารบุตรพระยาไชยสุนทร (หล้า) ว่าที่ราชวงศ์ ให้ท้าวฮวดบุตรพระยาไชยสุนทร (หนู) ว่าที่ราชบุตร

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คนทั้งสี่นี้รับราชการตำแหน่งเจ้าเมืองอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรรักษาการบ้านเมืองต่อไปตามที่กรมการขอ แต่ยังหาทันได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรแก่ผู้ใดไม่

ว่าที่อุปฮาด (หนู) และว่าที่ราชวงศ์ (ท้าวโพธิสาร) ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) เวลานั้นท้าวพันผู้ว่าราชการไปติดราชการอยู่เมืองหนองคาย พระวิชิตพลหารผู้ช่วย ก็ไปติดราชการอยู่ ณ สำนักข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ที่เมืองกาฬสินธุ์คงมีแต่เมืองจันทร์เป็นหัวหน้าบัญชาการบ้านเมืองพร้อมด้วยกรมการต่อไป จนถึงปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๒๕๒ ร.ศ. ๑๐๔ ท้าวพันและพระวิชิตพลหารจึงได้กลับมารักษาการบ้านเมืองตามเดิม ซึ่งเป็นปีให้มีสารตราโปรดเกล้าฯ ให้ปันหน้าที่ข้าหลวงออกเป็น ๔ กองใหญ่ อันมีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ ตั้งที่บัญชาการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวแทนพระยามหาอำมาตยาธิบดี โปรดให้นายสุจินดา^๑ ไปเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองกาฬสินธุ์ เมืองมลาลัย เมืองภูแล่นช้างคนแรก ตั้งอยู่เมืองกาฬสินธุ์

^๑ไม่ปรากฏนามเดิม นายสุจินดา นายรองชิต หรือนายวรการบัญชา ฯลฯ เป็นนามยศบรรดาศักดิ์ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานเฉพาะข้าราชการในสำนักเวลานั้น

ท้าวพั้ว ต่อมาไม่ปรากฏว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้มีบรรดาศักดิ์หรือดำรงตำแหน่งราชการอย่างไร และใครเป็นเจ้าของเมืองกาฬสินธุ์มาอีกที่ชั่วคน ยังหาหลักฐานไม่ได้

ประวัติของอำเภอที่ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์อันควรจะกล่าวถึงมีต่อไปนี้

อำเภอท่าขอนยาง นั้น มีประวัติมาว่า เนื่องจากคราวกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๖๙ ครั้นปราบกบฏเรียบร้อยแล้ว หัวเมืองขึ้นทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบางเมืองยังกระด้างกระเดื่องต่อกรุงสยามอยู่ จนทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (ป้อม อมาตยกุล) กับพระมหาสงครามเกณฑ์พลเมืองตะวันออกเฉียงเหนือไปตั้งทัพอยู่ที่เมืองนครพนม เพื่อปราบปรามและเกลี้ยกล่อมให้หัวเมืองท้าวเพี้ยผู้ใหญ่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีเมืองคำเกิด คำม่วง เมืองมหาชัยกองแก้ว ฯลฯ เป็นต้น ให้คืนสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเช่นแต่ก่อนมา

เวลานั้นพระคำก้อน (หรือพระลำดวน) เจ้าเมืองคำเกิด พร้อมด้วยอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรและท้าวเพี้ย กรมการผู้ใหญ่ได้ปรึกษากันว่าเมืองคำเกิดเป็นเมืองน้อยควรสวามิภักดิ์ด้วย เมื่อพร้อมเพรียงกันแล้วจึงทำบัญชีพลเมืองในความปกครอง ๒,๗๕๙ คน นำมอบให้พระยามหาอำมาตยา (ป้อม) นำทูลเกล้าฯ ถวายในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาให้รับไว้เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)

พระคำก้อน ผู้เป็นหัวหน้า จึงพร้อมด้วยท้าวเพี้ยราษฎรเมืองคำเกิดอพยพมาตั้งอยู่ที่บ้านท่าขอนยางในศกเดียวกันนั้น โปรดเกล้าฯ ให้พระคำก้อนเป็นพระสุวรรณหักดี ยกบ้านท่าขอนยางให้ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ผูกส่วยผลเร็วในจำนวน ๔๐๗ คน เป็นผลเร็ว ๔๐ ทาบ คิดทาบละ ๕ ตำลึง รวมเป็นเงินส่งแทนผลเร็วปีละ ๑๐ ชั่ง และพระราชทานเงินตราชั่ง ๕ ตำลึง พร้อมด้วยสิ่งของตามตำแหน่งยศแก่พระสุวรรณหักดีต่อไป

พระสุวรรณหักดี (คำก้อน) ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๑๕ ปีฉลู (พ.ศ. ๒๓๙๖) จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (ไม่ปรากฏนาม) เป็นพระสุวรรณหักดีเจ้าเมืองแทน ให้ท้าวหนูบุตรคนโตของพระสุวรรณหักดี (คำก้อน) เป็นอุปฮาด ต่อมาเจ้าเมืองถึงแก่กรรมอีก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวหนูเป็นพระสุวรรณหักดี

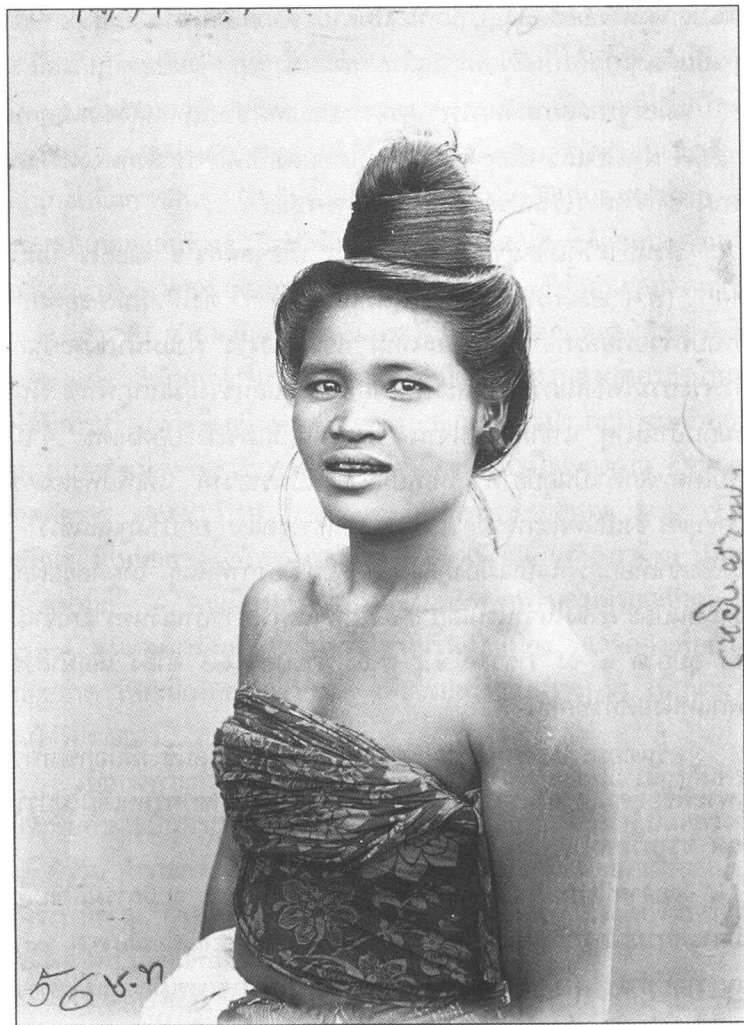
เจ้าเมืองท่าขอนยาง เลื่อนราชวงศ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวพรหมาเป็นราชวงศ์ ครั้นราชวงศ์ ราชบุตรถึงแก่กรรมแล้ว ท้าวหงษ์ได้รับตำแหน่งเป็นราชวงศ์ต่อไป

ลุถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ปีชลา (พ.ศ. ๒๔๓๓) มีสารตราโปรดเกล้าฯ ให้ปันหน้าที่ข้าหลวงออกเป็น ๔ กอง ดังได้กล่าวมาแล้ว ในบทก่อน ๆ โดยเฉพาะเมืองคำเกิด คำม่วง ๒ เมืองนี้เดิมขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ ข้ามเขตแดนเมืองชัยบุรี เมืองท่าอุเทนเข้ามาหลายคืน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองคำเกิด เมืองคำม่วงไปขึ้นเมืองท่าอุเทนในบังคับข้าหลวงหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ^๑ ครั้นเมื่อดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ เมืองคำเกิด เมืองคำม่วงก็ตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนเช่นหัวเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยปริยาย

พลเมืองเมืองคำเกิด คำม่วง ๒ เมืองนี้มีหลายจำพวกปนกัน คือ ลาวพวนบ้าง ผู้ไทยบ้าง นอกจากนี้ก็มีกะโซ่ แสก ญ้อ (หรือย้อ) และญวนแกว พวกกะโซ่กับพวกญ้อพูดภาษาลาวได้ดี คงเป็นพวกผู้ไทหรือคนไทยสาขาหนึ่ง ซึ่งถูกเรียกชื่อแปลกไป คือสำเนียงแปร่งไป ส่วนพวกแสกนั้นพูดภาษาเวียดนามได้ ไม่ใช่ไทยหรือลาว คือเข้ามาแทรกเขาอยู่แทนที่จะเรียก พวกแสก เลยกกลายเป็น พวกแสก ไป

พวกแสกมีมากทางด้านตะวันออกใกล้เขตญวนและตามริมแม่น้ำโขงมีอยู่เป็นจำนวนน้อย ทางเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยที่อพยพเข้ามาเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น มีอยู่ที่ตำบลอาจสามารถ อำเภอกุฉินารายณ์เดี๋ยวนี้ ส่วนพวกญ้อนั้น สำเนียงพูดและการแต่งกายต่างจากพวกผู้ไทเล็กน้อยที่อพยพมาจากเมืองคำเกิดดังกล่าวมาแล้วนั้น หาได้อยู่ที่เมืองท่าขอนยางแต่แห่งเดียวไม่ ครั้นนานเข้าที่ทำมาหากินคับแคบคือหาที่จะทำนาได้ยาก ก็ไปตั้งหมู่บ้านที่มีแหล่งทำนา ข้าวปลาสมบรูณ์หลายแห่ง คือ ที่บ้านนาโยง อำเภอกุมภวาปี บ้านกุดนางแดง บ้านหนามแท่ง อำเภอพรรณานิคม บ้านจำปา บ้านดอกนอ บ้านบุงเป้า บ้านนาสีนวน อำเภอวารินวิสา บ้านลิ้ม บ้านหนองแวง บ้านสาต่าบลือดี้อ อำเภอ

^๑ ต่อมาเปลี่ยนเรียกมณฑลฝ่ายเหนือ หลังสุดเรียก "มณฑลอุดร"

หญิงผู้ไท

ยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์ บ้านหนองไม้ตาย ตำบลโคกเครือ อำเภอสหัสขันธ์ ฯลฯ เป็นต้น

เมื่อรัฐบาลสยามจัดการปกครองระบอบเทศาภิบาล หลังจากเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านไปแล้ว เมืองท่าขอนยางก็ได้ยุบลงเป็นตำบล สังกัดจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองมหาสารคามแล้ว

ส่วนประวัติเมืองภูแล่นช้าง นั้นมีว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๗ ปีมะเล็ง สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๘๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หมื่นเดชอุดม ซึ่งพาครอบครัวอพยพมาจากบ้านห้วยนายม แขวงเมืองวัง ผังแม่น้ำโขงตะวันออก มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และมาตั้งอยู่ที่บ้านภูแล่นช้างลุ่มเขาภูพานตะวันตก พร้อมกับบ้านนาคู นาขาม บ้านจาน ฯลฯ นั้นเป็นพระพิชัยอุดมเดช เจ้าเมืองให้เพี้ยโคตหลักคำเป็นอุปฮาด ให้เพี้ยมหาราชเป็นราชวงศ์ ให้เพี้ยพรหมดวงดี เป็นราชบุตร ซึ่งเป็นคณะกรรมการเมืองภูแล่นช้างชุดแรก ยกบ้านภูแล่นช้าง^๑ ซึ่งตั้งอยู่เชิงเขาเทือกภูพานเป็นเมืองภูแล่นช้าง ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ให้ผู้ช่วยผลเร็ว ส่งเงินแทนปีละ ๘ ชั่ง ในจำนวนแลก ๓๑๔ คน แลพระราชทานเงินตราแก่เจ้าเมือง ๒ ชั่ง อุปฮาด ๑ ชั่ง ราชวงศ์ ๑๕ ตำลึง ราชบุตร ๑๐ ตำลึง เลือผ้าสิ่งของตามตำแหน่งยศทั่วทุกคน

ครั้นต่อมา อุปฮาด ท้าวเพี้ย กรมการเมืองภูแล่นช้างมีบอกขอท้าวคำบุตรพระพิชัยอุดมเดชเป็นราชบุตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ราชบุตรคนเดิมไม่ปรากฏว่าปลด ชราหรือตาย

ต่อจากนี้ประวัติเมืองภูแล่นช้างขาดตอนไปนาน จะมีการผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองแลกรมการมาก็ชุดและเป็นใครบ้างไม่ปรากฏหลักฐาน ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ปรากฏว่าอุปฮาด (ไม่ปรากฏนาม) ได้เป็นผู้รักษาราชการเมืองภูแล่นช้างและต่อมาก็ถึงแก่กรรม ท้าวทองสุกได้เป็นผู้รักษาราชการบ้านเมืองต่อมา

^๑ เห็นจะเพี้ยนไปจาก ภูแล่นค่าง หรือภูแล่นช้าง ซึ่งได้มีผู้กล่าวถึงภูเขาภูนี้อยู่ หากไม่เพี้ยนก็คงจะโปรดเกล้าฯ เปลี่ยนชื่อเสียใหม่

เมื่อทางการได้จัดราชการบ้านเมืองใหม่ ยุบเมืองลงเป็นอำเภอบางเมือง บางเมืองก็ยุบลงเป็นตำบล โดยเฉพาะเมืองภูแล่นช้างก็ได้ถูกยุบลงเป็นตำบลหนึ่ง สังกัดอำเภอภูผินารายณ์ อยุริมทางหลวงสายจากบ้านห้วยผึ้งไปบ้านนาคู กิโลเมตรที่ ๓๒ ทางบ้านนาคู ๗ กิโลเมตร เป็นตำบลที่มีทำเลเข้าวนาดี เมื่อยุบอำเภอภูผินารายณ์ ซึ่งเดิมตั้งอยู่ในเมืองไปตั้งใหม่ริมหนองหมาจอก แล้วเรียก "อำเภอภูแล่นช้าง" เพื่อเป็นอนุสรณ์ที่เมืองภูแล่นช้างได้ถูกยุบ ครั้นต่อมาจึงเปลี่ยนเรียก อำเภอขามเฒ่า เพื่อให้ตรงกับนามตำบลที่ตั้งอำเภอมานทุกวันนี้

สำหรับ อำเภอกันทรวิชัย มีประวัติมาว่า เมื่อก่อนจุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘ มีเมืองหนึ่งชื่อว่า คันทธาธิราช มีเจ้าผู้ครองนครปกครองบ้านเมือง จนได้มีการสร้างถาวรวัตถุซึ่งเป็นพระพุทธรูปลี้กด้วยหินปรากฏมาจนเท่าทุกวันนี้ ต่อมาภายหลังเมืองคันทธาธิราชได้กลายเป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานาน จนกระทั่งถึงจุลศักราช ๑๒๓๖ ปีจอ (พ.ศ. ๒๔๑๗) พระยาไชยสุนทร (หนู) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ มีใบบอกขอตั้งบ้านคันทธาธิราช (ต่อมาเขียนเป็นคันทราร้าง) เป็นเมืองขอเพี้ยคำมูล^๑ คนเมืองมหาสารคามซึ่งอพยพพาหัวเพี้ยตัวเลขที่สมัครรวม ๒,๗๐๐ คนเศษมาตั้งอยู่บ้านคันทราร้างนั้นขึ้นเป็นเมือง แลขอตั้งเพี้ยเวียงแก เป็นอุปฮาด เพี้ยเมืองทอเป็นราชวงศ์ เพี้ยไชยสุริยาเป็นราชบุตร เพี้ยนามวิเศษ เป็นผู้ช่วยราชการ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านคันทราร้างเป็น เมืองกันทรวิชัย ตั้งให้เพี้ยคำมูลเป็นพระประทุมวิเศษ เจ้าเมือง ให้เพี้ยนามวิเศษเป็นหลวงจ่า นภักดี ผู้ช่วย ทำราชการขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ แต่เพี้ยเวียงแกมิได้ลงมาเฝ้าทูลละออง- รุสีพระบาท ณ กรุงเทพฯ จึงหาได้มีตราพระราชสีห์ตั้งไม่เป็นที่ได้รับตำแหน่ง อุปฮาดตามใบบอกเจ้าเมืองกาฬสินธุ์เท่านั้น

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๕ พระประทุมวิเศษ (คำมูล) เจ้าเมือง และราชวงศ์ (เมืองทอ) ได้เป็นความกับเพี้ยเมืองกลาง เมืองมหาสารคาม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ลงไปชำระคดีที่กรุงเทพฯ พระประทุมวิเศษ (คำมูล) ได้ถึงแก่กรรมอยู่ที่กรุงเทพฯ

^๑ หลานพระชติยวงศา (สุหนต์) อดีตเจ้าเมืองร้อยเอ็ด

ในปีนั้นคงมีแต่เพียงเวียงเก่าทำหน้าที่อุปฮาดกับราชบุตร (ไชยสุริยา) รักษาราชการเมืองเพียงเวียงเก่าเห็นว่าตนเป็นคนชาวจึงมีใบบอกขอท้าวทองคำทอนพระชติยวงศา (จันทร์) เมืองร้อยเอ็ดเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งเจ้าเมืองแทนต่อมา แลขอหลวงศรีสงครามว่าที่ราชวงศ์ ขอท้าวสีทะว่าที่หลวงจ่ามงักดี ผู้ช่วย มีตราโปรดเกล้าฯ อนุญาตให้คนทั้งนี้รับราชการในหน้าที่ตามที่ขอได้

พ.ศ. ๒๔๔๓ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนราชการบ้านเมืองใหม่ ได้ยุบเมืองกันทรวิชัยลงเป็นอำเภอกันทรวิชัยจน พ.ศ. ๒๔๕๓ (สมัยท้าวชติยเป็นนายอำเภอ) ได้โอนท้องที่อำเภอกันทรวิชัยมาจากเมืองกาฬสินธุ์ไปสังกัดเมืองร้อยเอ็ดต่อมาจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๖ จึงได้โอนสังกัดอำเภอกันทรวิชัยมาขึ้นจังหวัดมหาสารคามจนบัดนี้

พ.ศ. ๒๔๕๘ [สมัยหลวงชาญรัฐกิจ (เชย) เป็นนายอำเภอฯ] ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากบ้านคันทราร้างไปปลูกสร้างใหม่ที่บ้านโคกพระ ริมหนองบัวทิศเหนือจนกระทั่งทุกวันนี้ ต่อมาอีก ๒ ปีจึงเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอโคกพระ ตามนามตำบลที่ตั้งพร้อม ๆ กับเปลี่ยนชื่ออำเภอภูแล่นช้างเป็น "อำเภอยางตลาด" ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๒ สมัยพระยาสุนทรพิพิธ (เชย มัชฌิมบุลย์) เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยกลับเปลี่ยนชื่อเป็น อำเภอกันทรวิชัย อีกจนในปัจจุบัน

อำเภอกุฉินารายณ์ มีประวัติมาว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๓ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ. ๒๓๘๔)* ขณะที่พระยามหาสงคราม และเจ้าอุปราชเวียงจันทร์ (ติสสะ) ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ออกมาเกลี้ยกล่อมหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนั้น ได้ยกกองทัพไปตีเมืองวังแตก เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรแลท้าวเพียรราษฎรพาครอบครัวหนีระส่ำระสาย พระยามหาสงครามได้จัดให้ท้าวสาย ท้าวเพียรเมืองวังไปเกลี้ยกล่อมได้ครอบครัวราชวงศ์ (กอ) และท้าวคอง บุตรเจ้าเมือง ท้าวด้วน บุตรอุปฮาดเมืองวังเข้าสวามีภักดีแล้ว พาครอบครัวข้ามโขงฝั่งตะวันตกจำนวน ๓,๐๐๓ คนมาตั้งอยู่ ณ บ้านกุดลิ้ม อันเป็นเมืองร้างเก่าของขอมมาช้านานในแขวงเมืองกาฬสินธุ์เป็นเวลา ๔ ปีโดยความเรียบริ้อย

* ปีเถาะ นพศก น่าจะเป็นปีฉลู ตริศก เพราะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นตรงกับปีจุลศักราช ๑๒๐๓-๓๖๖ ปุณโณทก

ครั้นจุลศักราช ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ราชวงศ์ (กอ) เมื่อวังเป็นพระธิเบศร์วงศ์ เจ้าเมือง ให้ท้าวดวงเป็นอุปฮาด ท้าวตัวเป็นราชวงศ์ ท้าวเนตรบุตรพระธิเบศร์ฯ เป็นราชบุตร ยกบ้านกุดสิม อันเป็นเมืองร้างซึ่งตั้งอยู่ริมโบสถ์นารายณ์เก่า อันเป็นนามมาของเมืองกุนินารายณ์ ขึ้นเป็น เมืองกุนินารายณ์ ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา และเสื้อผ้าเครื่องยศแก่ผู้เป็นเจ้าของอุปฮาดราชวงศ์และราชบุตรโดยทั่วกัน

ต่อมา ๙ ปี เมืองกาฬสินธุ์ มีบอกมายังกรุงเทพฯ ว่าราชบุตรเมืองกุนินารายณ์^๑ ไม่มีตัว ขอพระราชทานตั้งท้าวขัติยเป็นราชบุตรเมืองกุนินารายณ์ ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

เมื่อพระธิเบศร์วงศ์ (กอ) เจ้าเมืองฯ ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (ควง) เป็นที่พระธิเบศร์วงศ์ เจ้าเมืองกุนินารายณ์แทน เมื่อจุลศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕)

เมืองกุนินารายณ์โปรดฯ ให้โอนไปขึ้นเมืองมุกดาหารอยู่คราวหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ เพราะเจ้าเมืองมีความบาดหมางกับเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ แต่อยู่กับเมืองมุกดาหารเพียง ๔ ปี เมืองกาฬสินธุ์มีบอกขอโอนเมืองกุนินารายณ์จากเมืองมุกดาหารมาขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ตามเดิม ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวกินรีรักษาราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองกุนินารายณ์ ท้าวกินรีรักษาราชการมาได้ ๓ ปี โดยความเรียบร้อย จึงพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระธิเบศร์วงศ์เจ้าเมืองกุนินารายณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ พระราชทานถาดหมากคนโทเงิน ๑ สัปทนปัสตุแดง ๑ เสื้อไหมดเทศริ้วเล็ก ๑ แพรขาวหม่มเพลาะ ๑ และผ้าม่วงเงิน ๑

สมัยยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เมืองกุนินารายณ์ก็ได้ยุบลงเป็น อำเภอ กุนินารายณ์ แต่ปรากฏว่าไปตั้งที่ว่าการอำเภอขึ้นใหม่ที่ บ้านบัวขาว (ไม่ทราบปีใด) และก็เปลี่ยนเรียกอำเภอบัวขาวอยู่สมัยหนึ่ง ภายหลังกลับเรียก "อำเภอ กุนินารายณ์" จนทุกวันนี้ ที่ว่าการอำเภอบัจจุบันตั้งอยู่ห่างทางหลวงสายจาก สกลนคร-กาฬสินธุ์ ราว ๓๘ กม. โดยแยกจากทางหลวงสายดังกล่าวที่บ้านสี่แยก (หนองแวง) กม. ที่ ๘๐

^๑ ไม่ปรากฏในตำนานเดิมว่าราชบุตร (เนตร) คนเก่าถึงแก่กรรม หรือปลดชรา ฯลฯ

ประวัติ อำเภอแซงบาดาล นี้ ตั้งพร้อม ๆ กับเมืองท่าขอนยาง โดยที่อุปฮาด (คำแดง) เมืองคำม่วงอพยพครอบครัวมาพร้อมพระค้ำก่อนเมืองคำเกิดอุปฮาด (คำแดง) เป็น พระศรีสุวรรณ เจ้าเมือง ยกบ้านบึงกระดานเป็นเมืองแซงบาดาล เพราะตั้งอยู่ริมหนองแซงบาดาล ให้ราชวงศ์ (จารย์จำปา) บุตรท้าวศรีสุราชเป็นอุปฮาด ให้ท้าวขัติย (พก) บุตรพระคำรานเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยะ (จารย์โท) บุตรพระศรีสุวรรณ (คำแดง) เป็นราชบุตร ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ พระราชทานเสื้อผ้า เครื่องยศเช่นเดียวกับเมืองท่าขอนยาง เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๗ ปีมะเส็ง สัปดาห์ (พ.ศ. ๒๓๘๘)

พระศรีสุวรรณ (คำแดง) รับราชการมาได้ ๓ ปี จุลศักราช ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ป่วยถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (จำปา) เป็นพระศรีสุวรรณ รับราชการเมืองต่อไป พระศรีสุวรรณ (จำปา) รับราชการได้ ๑๓ ปีก็ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๒๓ ปีระกา โปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (พก) เป็นที่พระศรีสุวรรณ เจ้าเมือง ให้ท้าวบุญบุตรพระศรีสุวรรณ (จำปา) เป็นอุปฮาด ท้าวขัติยบุตรพระศรีสุวรรณ (คำแดง) เป็นราชวงศ์ ท้าวพรหมบุตรพระศรีสุวรรณ (พก) เป็นราชบุตร รักษาราชการเมืองแซงบาดาลต่อไป

พระศรีสุวรรณ (พก) รับราชการมาได้นานถึง ๒๐ ปีเศษ ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ก็ถึงแก่กรรม ตรงกับปีที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่งศรีเพ็ญ) แต่ครั้งเป็นพระยาศรีสิงหนพ โปรดฯ ให้เป็นข้าหลวงใหญ่ขึ้นไปรักษาราชการหัวเมืองตะวันออก ราชวงศ์ (ซี) ได้รักษาราชการแทนได้ ๒ เดือนก็ถึงแก่กรรมลงอีก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ จารย์โคต บุตรอุปฮาด (พรหม) เป็นพระศรีสุวรรณ เจ้าเมือง ให้ท้าวเชียงทุมเป็นอุปฮาดรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

อุปฮาด (เชียงทุม) จะอยู่ในราชการนานเท่าใดไม่ปรากฏ แต่ว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวหงษ์เป็นอุปฮาดด้วยอีกผู้หนึ่ง (ไม่ปรากฏวันเดือนปีที่ตั้ง) และถึงแก่กรรมเมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒)

เมื่อได้จัดราชการบ้านเมืองใหม่ เมืองแซงบาดาลได้ยุบลงเป็นอำเภอ เช่นบางอำเภอที่ได้กล่าวมาแล้ว และจวบกับทางการในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมณฑลร้อยเอ็ดแยกจากมณฑลอิสานขึ้นอีกมณฑล

หนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ อำเภออุทัยร้อยเอ็ดที่ตั้งอยู่ในเมืองร้อยเอ็ดนั้นให้ย้ายออกมาตั้งใหม่ย่านศูนย์กลางปกครองที่ตำบลดินแดนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ อำเภออุทัยร้อยเอ็ดจึงเปลี่ยนเรียกเป็น *อำเภอเขมรบาดาล* เพื่อเป็นอนุสรณ์ที่เมืองเขมรบาดาลได้ยุบลงเป็นตำบล

จังหวัดกาฬสินธุ์นี้ได้ถูกยุบลงเป็นอำเภอชั้นเอกครั้งหนึ่ง ตามประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔ เรียกว่า อำเภอหลุบไปรวมการปกครองจังหวัดมหาสารคาม เนื่องจากเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำในสมัยพระอรรควงศสุวดีเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดคนที่ ๑๕ และคนสุดท้ายในระบอบการปกครองสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่เมืองกาฬสินธุ์ได้คงคืนสภาพเป็นจังหวัดเช่นเดิมอีก เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๙๐ จนบัดนี้ มีอำเภอปกครอง ๖ อำเภอและ ๑ กิ่ง คือ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ กมลาสัย กุฉินารายณ์ ยางตลาด สหัสขันธ์ กิ่งอำเภอสหัสขันธ์ และอำเภอท่าคันโท

มีเนื้อที่ ๗,๖๕๑ ตารางกิโลเมตร มีพลเมือง ๕๓๐,๘๖๒ คน

ภาค ๔
ลุ่มน้ำโขง

- บทที่ ๘ เมืองอุดรธานี
บทที่ ๙ เมืองหนองคายและนครพนม
บทที่ ๑๐ เมืองสกลนคร
บทที่ ๑๑ เมืองขอนแก่นและเมืองเลย

บทที่ ๘

เมืองอุดรธานี

เมืองอุดรธานีมิได้เป็นเมืองในประวัติศาสตร์มาก่อน เดิมที่บัญชาการมณฑลตั้งอยู่ที่เมืองหนองคาย โดยเหตุที่สัญญาสงบศึกระหว่างประเทศสยามกับประเทศฝรั่งเศสฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (ข้อ ๓) เรื่องอาณาเขตริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงขีดคั่นไม่ให้ประเทศสยามตั้งกองทหารในฝั่งขวาของไทยภายในรัศมี ๒๕ กิโลเมตร จึงได้ย้ายที่บัญชาการมณฑลมาตั้งที่บ้านเดื่อหมากแข้ง^๑ เมื่อปลายปี ร.ศ. ๑๑๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม^๒ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ หรือข้าหลวงต่างประเทศองค์ในกาลต่อมา ประทับที่เมืองอุดรธานีจนกระทั่งวันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) โปรดเกล้าฯ ให้ย้าย

---

^๑ เดิมที่ตั้งเมืองอุดรฯ มีต้นมะเขือพวง (ต้นหมากแข้ง) คือตรงที่ตั้งโบสถ์วัดมิ่งเมืองมาวาสเดี๋ยวนี้ ขนาดโตผิดปกติ เมื่อแรกตั้งบ้านจึงเอานามต้นหมากแข้งมาเรียก แต่เหตุที่ชื่อเป็นเมืองอุดรธานี นั้น คือเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของประเทศไทย

^๒ เมื่อดำรงพระยศเป็น "พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นฯ"

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
ครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ

นิวัตกลับกรุงเทพมหานคร ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมในศกเดียวกันนั้น และรั้งผู้บัญชาการทหารเรืออีกตำแหน่งหนึ่งด้วย ในปีนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาอิสริยยศเลื่อนเป็น “กรมหลวง” แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัณณา^๑ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลฝ่ายเหนือ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) ตั้งแต่วันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘ ต่อไป

สถานที่ทำการของรัฐบาลต่าง ๆ สมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมประทับที่เมืองอุดรธานีนั้น ได้เห็นหน้าที่ทำการต่าง ๆ สุกิตเหนือแทบทุกแห่ง แทนที่จะหันหน้าสู่ทุ่งศรีเมืองอันอยู่ในย่านกลาง ซึ่งคนอื่น ๆ เมื่อได้สังเกตตามแผนผังนี้แล้วก็เข้าใจว่าจะเป็นเช่นนั้น แต่ได้ยินผู้เฒ่าผู้แก่เมืองอุดรฯ ที่ได้วิสาสะเล่ากันต่อ ๆ มาว่า ที่เป็นเช่นนั้นเนื่องจากพระองค์ท่านทรงตั้งพระทัยหวังจะตั้งรับต่อสู่ฝรั่งเศสสมัย ร.ศ. ๑๑๒ อยู่เสมอนั่นเอง เพราะสมัย ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้ทำกับไทยเราออกข้าแสนสาหัสตั้งที่ทราบกันดีอยู่แล้ว ดูก็เป็นที่ชอบกลของพระองค์ท่าน

ครั้นกาลล่วงมาในปัจจุบัน สถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์ได้ทรงสร้างไว้หรือมีผู้ก่อสร้างไว้เป็นอนุสรณ์ในพระองค์ท่าน ซึ่งอยู่ในขอบเขตบริเวณที่ประทับเป็นต้นว่าศาลเจ้าหรือศาลเทพารักษ์ คนสมัยนั้นไม่กล้าจะกล้ากรายเข้าไปอยู่หรือทำลาย เพราะถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ควรเคารวะ ซึ่งชาวเมืองได้พากันถือมาแต่สมัยก่อน ๆ หากผู้ใดฝ่าฝืน หรือแสดงอาการไม่เคารพ จะมีอันเป็นไปไม่เร็วก็ช้า ตามที่ผู้เขียนได้ยินมา

ครั้นต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ สมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิโฑ๊ะทองกาทอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรสืบต่อ ได้ตัดถนนหนทางวางผังเมืองอุดรฯ ขึ้นใหม่หลายสาย และได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง ซึ่งเวลานั้นเป็นแต่เพียงสำนักสงฆ์ยังไม่มีชื่อ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราธิบดี) ทรงประทานชื่อว่า “วัดโพธิสมภร” เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในเมืองอุดรธานี เพราะเจ้าของเดิมที่เป็นหัวหน้าพาสร้างชื่อ “โพธิ” มาเท่าทุกวันนี้

^๑ เมื่อครั้งเป็น “หม่อมเจ้า”

แต่เดิมพร้อมสร้างเมืองอุดรฯ นั้น มีวัดอยู่เพียงวัดเดียวเป็นวัดเล็ก ๆ คร่อมโพนหมากแข้ง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมได้ทรงเป็นพระประมุขซ่อมแซมขึ้น ต่อมาคือ “วัดมัชฌิมาวาส” เดิมนั้นชาวเมืองเรียก “วัดเก่า” หรือ “วัดเดิม”

เมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ) ถึงแก่กรรมแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ นายร้อยเอกพระยาจำแสนยบดี^๑ ย้ายมาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรคนที่ ๓ ท่านผู้นี้ได้ประสิทธิ์ประสาทให้จังหวัดอุดรธานีสืบต่อท่านพระยาศรี (โพธิ) คนก่อน มีความเจริญก้าวหน้าเป็นอย่างมาก เมื่อท่านผู้นี้โปรดฯ ให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ แล้ว ในปีหลังมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๖ ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ให้รวมมณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี และ มณฑลร้อยเอ็ดเป็นภาค เรียกว่า ภาคอีสาน ตั้งที่บัญชาการมณฑลภาคที่เมืองอุดรธานี เจ้าพระยามุขมนตรี^๒ ดำรงตำแหน่งอุปราชภาคอีสาน และเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ลุถึงปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ (ในรัชกาลที่ ๗) ประจวบกับเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ เนื่องจากแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ แล้ว เงินรายได้ไม่พอจ่าย รัฐบาลต้องหาทางแก้ไขเพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสมดุลภาพ จำเป็นต้องยุบเลิกตำแหน่งหน้าที่ราชการเลปลดข้าราชการออกปรับาเหิงบ้านานูญมากมาย เฉพาะกระทรวงมหาดไทยได้ยกเลิกตำแหน่งปลัดจังหวัดถึง ๓๕ จังหวัด ให้ นายอำเภอเมืองทำงานแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกปลัดมณฑลทุกมณฑล ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดที่ตั้งศาลากลางรัฐบาลทำการแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกกรมสำรวจ ซึ่งมีหน้าที่ตรวจราชการเฉพาะในกระทรวงมหาดไทยทั่วราชอาณาจักรเสียทั้งกรมฯ

^๑ ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต” (ทองสุก ดิษยบุตร)

^๒ เมื่อครั้งเป็นพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาวโรหิต) ปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย

และในคราวเดียวกันนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิก ภาคอีสานด้วย และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรีย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ส่วนมณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ดก็ยุบลงเป็นจังหวัดพร้อมกัน โอนการปกครองจังหวัดในมณฑลทั้งสองนี้ไปไว้ในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเวลานั้นพระยาเพชรบูรณ์ (ตัน รักษประจิตร) เป็นสมุหเทศาภิบาล ยังมีมณฑลที่ถูกยุบในคราวเดียวกันนี้อีก ๒ มณฑล คือ มณฑลมหาสารคาม และ มณฑลสุราษฎร์ (มณฑลหลังนี้ยุบจริง ๆ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕)

พ.ศ. ๒๔๗๐ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอดุลยเดชสยามเมศวร์วรภักดี (อู่ยนาครธรรพ) มาเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรสืบไป

พ.ศ. ๒๔๗๒ โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาตรังคภูมามาภิบาล (เจิม ปันยารชุน) เป็นผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรคนสุดท้าย^๑

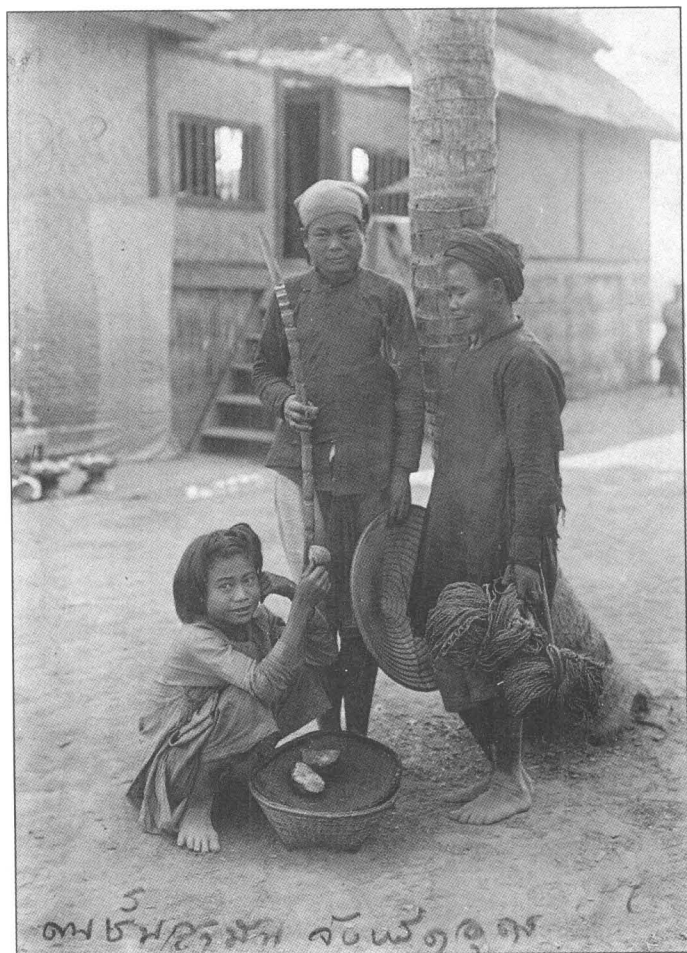
มณฑลอุดรสมัยเป็นบริเวณ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ โต๊ะทอง-กาทอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น ได้แบ่งการปกครองออกเป็น ๕ บริเวณ คือ

ก. บริเวณหมากแข้ง ข. บริเวณธาตุพนม ค. บริเวณสกลนคร ง. บริเวณนาฮี จ. บริเวณน้ำเหือง ดังจะกล่าวถึงประวัติของเมืองต่าง ๆ ในบริเวณทั้ง ๕ ดังต่อไปนี้

^๑ ประกาศลงวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

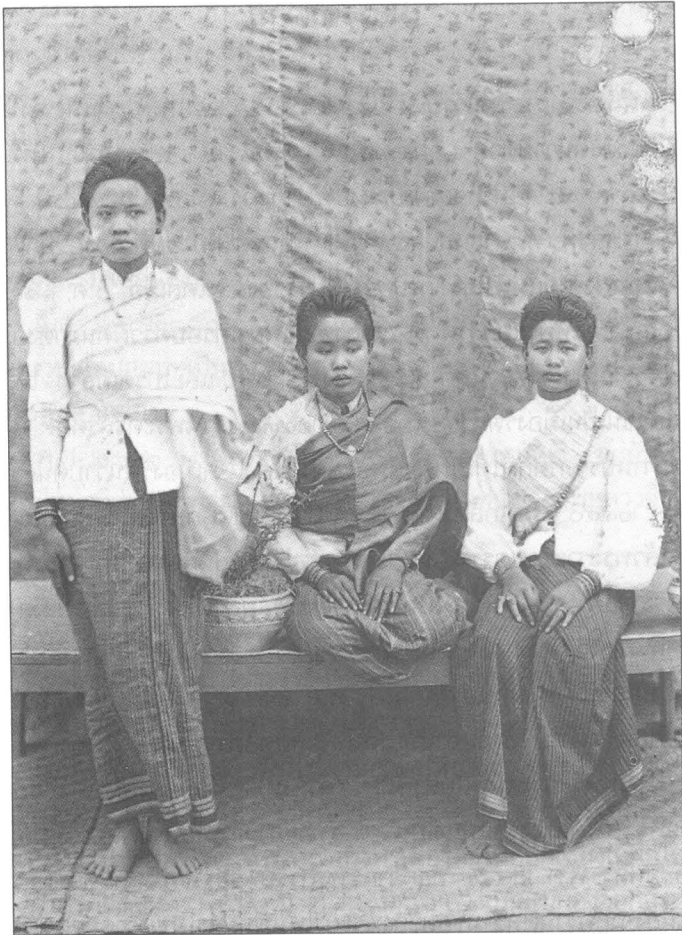
คนชั้นสามัญเมืองอุดร

คนชั้นสามัญเมืองอุดรฯ

หญิงต้มไหมทอผ้า มณฑลอุดร

หญิงชั้นผู้ดี มณฑลอุดร

เมืองรัตนวาปี

เฉพาะอำเภอรัตนวาปี หายไปจากทำเนียบตอนหลัง ๆ มา นี้ จึงขอกล่าวประวัติอำเภอรัตนวาปีด้วย คือเดิมเป็นเมืองรัตนวาปี โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ก่อนที่จะตั้งเป็นเมืองปรากฏว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ พระศรีสุรศักดิ์ (คำสิงห์ ต้นตระกูล "สิงห์ศิริ") เป็นเจ้าเมืองอยู่ที่เมืองบริคัณฑ์นิคม^๑ ครั้นดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระศรีสุรศักดิ์ (คำสิงห์) อพยพครอบครัวผู้คนมาตั้งอยู่ บ้านหนองแก้ว ริมฝั่งโขงตะวันตก แขวงเมืองโพนพิสัย และโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหนองแก้วขึ้นเป็นเมืองรัตนวาปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ส่วนพระศรีสุรศักดิ์ (คำสิงห์) พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระรัตนเขตรักษา เจ้าเมืองรัตนวาปีคนแรก ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ แล้วพระราชทานตราตั้งให้พระรัตนเขตรักษาเป็นผู้ว่าราชการเมืองโพนพิสัย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาโพนพิสัยสรเดช ตามนามเมือง ยุบเมืองรัตนวาปีลงเป็นอำเภอสังกัดเมืองอุตรธานี ครั้นต่อมาทางการได้ยุบเมืองโพนพิสัยลงเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดหนองคายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ส่วนอำเภอรัตนวาปีได้ยุบลงเป็นตำบลรัตนวาปี สังกัดอำเภอโพนพิสัยสืบต่อมาจนบัดนี้

ส่วนพระยาโพนพิสัยสรเดช (คำสิงห์) เมื่อยุบเมืองโพนพิสัยลงเป็นอำเภอแล้ว ก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็น "ผู้ว่าราชการอำเภอโพนพิสัย" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ออกจากราชการรับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๕๐๐ บาท เนื่องจากความดีความชอบของพระยาโพนพิสัยสรเดชได้มีต่อแผ่นดินมาแต่อดีต แม้ได้ออกจากราชการไปแล้วคุณความดีของท่านก็ยังปรากฏแก่แผ่นดินอยู่ จึงลั่นเกล้าฯ ในราชการที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระยาสุนทรธรรมธาดา" เป็นเกียรติยศในวงศ์ตระกูลต่อไป แต่สามัญชน

^๑ อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คือแขวงบริคัณฑ์ในประเทศลาวปัจจุบัน แต่ที่ทำการแขวงได้มาตั้งที่เมืองปากซัน ตรงข้ามอำเภอบึงกาฬ

ทั่วไปยังเรียกท่านอยู่ว่า “ท่านพระยาโพนพิสัย” เมื่อเอ่ยถึงเจ้าคุณโพนพิสัยในแถบนี้ย่อมเป็นที่รู้แพร่หลาย เพราะท่านผู้นี้ได้ทำคุณประโยชน์และคุณความดีต่อราชการบ้านเมืองครั้งอดีตมากมาย จึงเห็นควรจะนำเกียรติประวัติของท่านผู้นี้มากล่าวได้ด้วย คือ

พระยาสุนทรธรรมธาดา (คำสิงห์ สิงห์ศิริ) เป็นบุตรของพระฤกษ์มนตรีและนางทองลี เกิดที่บ้านจอมนาง อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๕

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ เรียนหนังสือไทยจากท่านพระคุณหลักคำ จนเมื่ออายุครบบวชได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ๒ พรรษาที่วัดจุมพล อำเภอโพนพิสัยนั่นเอง

พ.ศ. ๒๓๘๖ ได้รับราชการเป็นเสมียนนายกองบัญชี อยู่กับเจ้าเมืองโพนพิสัยมีหน้าที่สำรวจไพร่พล และเตรียมเสบียงสมทบกองทัพหลวงซึ่งไปจากพระนคร

พ.ศ. ๒๓๘๗ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นนายกองบัญชี

พ.ศ. ๒๓๘๘ ได้รับพระราชทานตราตั้งเป็นหัวพรหมสาร

พ.ศ. ๒๔๐๑ ได้รับพระราชทานตั้งเป็นเจ้าเมืองประชุมพนาลัย^๑ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระศรีสุรศักดิ์สุนทร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ มีพวกฮ่อยกเข้ามาปล้นชายพระราชอาณาเขตทางด้านสิบสองเจ้าไทย โปรดเกล้า ให้พระยาราชวรานุกูล^๒ พระยาศรีสุริยราชวรานุกูล (มิ่ง) เป็นแม่ทัพเกณฑ์ไพร่พลทางหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือไปปราบฮ่อ พระศรีสุรศักดิ์สุนทร (คำสิงห์) ก็เข้าร่วมทัพหลวงเป็นแม่กองออกสู้รบปราบฮ่อ และทุกครั้งถ้ามีข้าศึกมาย้ายิพระราชอาณาเขตทางด้านนี้ ก็ได้รับมอบหมายให้เป็นแม่กองไปต่อต้านพวกฮ่อทุ่งเชียงคำแขวงเมืองเชียงขวางร่วมกับบรรดาหัวเมืองอื่นที่ถูกเกณฑ์มาช่วยกันปราบฮ่อโดยความกล้าหาญ จนพวกฮ่อแตกล่าถอยไป เป็นที่พึงใจของทางราชการทุกครั้ง

^๑ ต่อมาเปลี่ยนเป็นเมืองบริคัณฑ์นิคม คือแขวงบริคัณฑ์ประเทศลาวดังกล่าวแล้ว

^๒ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมราช (เวก บุญรัตพันธุ์)

ภาพถ่ายคราวสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
เสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร (พ.ศ. ๒๔๔๙)
แถวยืนด้านล่าง (จากซ้ายไปขวาลำดับที่ ๕) คือ
พระยาโพธิ์สัยสรเดช (หรือพระยาสุนทรธรรมธาดา)
(คำสิงห์ สิงห์ศิริ)

พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้ติดตามพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลฝ่ายเหนือเข้าไปกรุงเทพฯ ถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๕ สังกัดกรมมหาดเล็กเวรสิทธิ์

พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ถูกแต่งตั้งให้เป็นแม่กองไปซัดตาทับต่อสู้ฝรั่งเศสที่แก่งเจ๊ก ซึ่งเข้ามายึดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจนเหตุการณ์ด้านนี้สงบลง

พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นแม่กองสมทบกองหลวงไประงับเหตุเรื่องฝิ่นापฝิ่นญูที่เมืองอุตรธานี เมืองสกลนครและเมืองนครพนม ฯลฯ เป็นที่เรียบร้อย

พ.ศ. ๒๔๔๗* เป็นแม่กองสมทบกองหลวงไประงับเหตุที่พวกเงี้ยวก่อการจลาจลทางเมืองบ่อแตง และเมืองแก่นท้าว ซึ่งอยู่ในเขตไทยสมัยนั้น ปัจจุบัน ๒ เมืองนี้สังกัดแขวงไชยบุรีประเทศลาว ต่อเขตประเทศไทยกลางลำน้ำเหืองเป็นพรมแดน ในท้องที่อำเภอด่านซ้าย อำเภอท่าลี่และอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย ได้รับตราเป็นบำเหน็จ

ครั้นวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ๒๔๔๗ พระยาสุนทรธรรมาดา (คำสิงห์) ป่วยด้วยโรคชราถึงแก่กรรมเวลา ๕.๑๐ น. คำนวณอายุได้ ๑๒๐ ปีกับ ๘ เดือน นับว่าท่านผู้นี้อายุมันขวัญยืนซึ่งหายากด้วยผู้หนึ่ง

---

* ศักราชน่าจะผิดพลาด แต่ยงหาหลักฐานที่ถูกต้องไม่พบ จึงคงศักราชไว้ตามต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรก-ธวัช ปุณโณทก

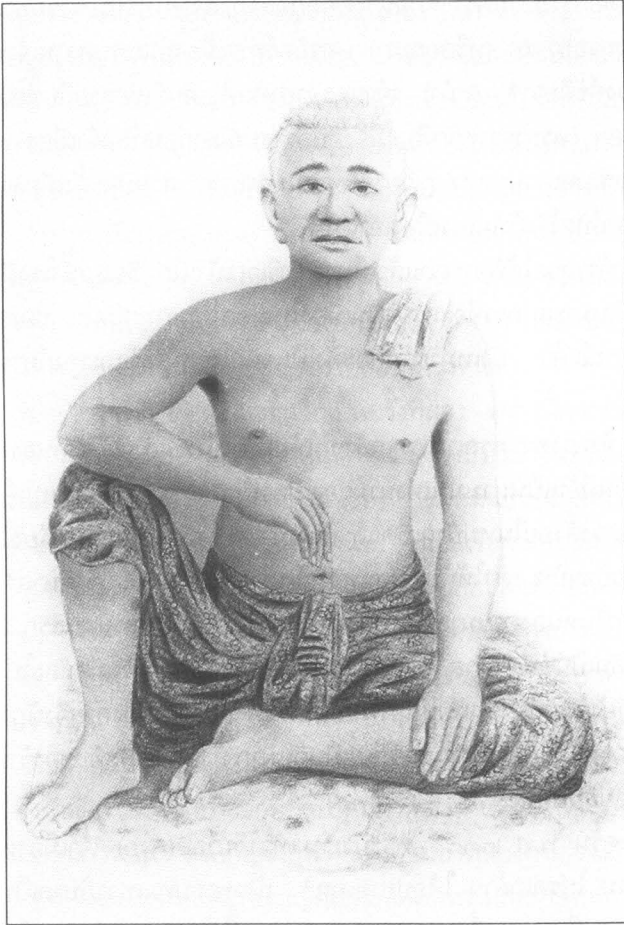
บทที่ ๙

เมืองหนองคายและนครพนม

เมืองหนองคาย

อันประวัติเมืองหนองคายนี้ สมัยก่อนตั้งเมืองหนองคายมีเมืองอยู่ ๓ เมืองทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามเวียงจันทน์ คือ เมืองพานพร้าว เมืองปะโค และเมืองเวียงคุก ปัจจุบัน ๓ เมืองนี้ยุบลงเป็นหมู่บ้าน ตำบล ก่อนนี้ก็ขึ้นกับเวียงจันทน์ เมืองเวียงจันทน์หรือกรุงศรีสัตนาคนหุตก็เป็นประเทศราชกรุงสยามตั้งแต่ปลายรัชสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งก็ได้กล่าวไว้แล้ว

ครั้นต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ เมื่อปราบกบฏเวียงจันทน์เรียบร้อยแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราชเวียงจันทน์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ผู้เป็นแม่ทัพใหญ่มาปราบเวียงจันทน์คราวนั้น เห็นว่าเมืองเล็ก ๆ ๓ แห่งที่กล่าวนามมาแล้วนั้น เห็นควรจะจัดตั้งรวมเป็นเมืองใหญ่ควบคุมดูแลเมืองเล็กอีกทีหนึ่ง เพราะบางเมืองที่อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงยังกระด้าง

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาอนุชิต (สิงห์ สิงหเสนี)
(รูปคิดขึ้น)

กระเดื่องต่อกรุงสยามคราวเจ้าอนุวงศ์คิดก่อกวนสรวาพจากไทยนั้น จึงขอพระราชทานตั้งให้ท้าวสุวอธรรมา (หรือบุญมา) บุตรอัศวรฮาดเมืองยโสธร หลานเจ้าพระวิชัย-ราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) เจ้านครจำปาศักดิ์ อันมีเชื้อสายสืบต่อเจ้าพระตาเจ้าพระวอฯ (พระวรวงศ์วงศ์) เมืองอุบลราชธานีมาก่อนเป็นเจ้าเมือง เพราะเป็นผู้มีความชอบคราวปราบกบฏเวียงจันทน์เป็นอันมาก ส่วนที่จะตั้งเมืองแห่งใดนั้นให้ท้าวสุวอไปสร้างบ้านแปงเมืองเอาเอง

ท้าวสุวอได้พิจารณาแล้วเห็นว่า บริเวณบ้านไผ่ ริมแม่น้ำโขงฝั่งขวาเป็นที่มียุทธภูมิเหมาะแก่การที่จะสร้างเป็นเมืองใหญ่ต่อไปกว่าทุกแห่ง นอกจากพื้นที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ยังเหมาะสมที่จะตั้งเป็นจุดยุทธศาสตร์และศูนย์การปกครองอีกด้วย

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านไผ่ขึ้นเป็นเมืองหนองคาย เป็นคุณนิมิตอันดีอันเป็นนามมาแห่งนามของเมืองนี้ เพราะมีหนองใหญ่เต็มไปด้วยดอกบัวหลวงตั้งอยู่ในหมู่บ้านเบ็ดและบ้านเมือง ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้จังหวัดหนองคายปัจจุบัน ตั้งให้ท้าวสุวอธรรมาเป็น “พระประทุมเทวาภิบาล” โดยถือเอาดอกบัวในหนองคายมาเป็นศิริมงคลนามเจ้าเมืองหนองคายคนแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ อันเป็นต้นตระกูล ณ หนองคาย สืบต่อมาจนทุกวันนี้ และโปรดเกล้าฯ ให้เมืองเวียงจันทน์มาขึ้นกับหนองคายแต่นั้นมา เมืองหนองคายจึงนับว่ามีความสำคัญเมืองหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยเป็นอันมาก ทั้งเป็นที่ประทับของข้าหลวงต่างพระองค์อยู่สมัยหนึ่งด้วย

ครั้น พ.ศ. ๒๓๘๑ พระประทุมเทวาภิบาล (สุวอ) เจ้าเมืองหนองคายถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาดเคน^๑ เป็นพระปฐมเทวาภิบาลเป็นเจ้าเมืองหนองคายคนที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๐ ก็เกิดศึกฮ่อโดยที่พวกฮ่อยกเป็นขบวนทัพเข้ามายึดหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตต่อแดนญวนจนถึงริมฝั่งแม่น้ำโขง พระประทุมเทวาภิบาล (เคน) ไม่อยู่ ไปราชการต้อนรับพระยามหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น) ซึ่งเวลานั้นมาตรวจราชการสักเลกและเร่งรัดเงินช่วยราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองยโสธร และโปรดเกล้าฯ ให้เป็น

^๑ อุปฮาด (เคน) บุตรพระประทุมเทวาภิบาล (สุวอ)

แม่ทัพใหญ่ทางหัวเมืองภาคอีสานเกณฑ์กำลังเมืองปราบปรามฮ่อด้วยกรมการเมืองหนองคายและเมืองโพนพิสัยทราบข่าวฮ่อยกมาตีปล้นและยึดเมืองเวียงจันทน์ไว้ได้เป็นที่ตั้ง ก็พากันอพยพครอบครัวแตกหนีทั้งบ้านเรือนไปอยู่ตามป่าดง เมื่อพระยามหาอำมาตย์ฯ (ชื่น) ยกทัพมาถึงเมืองโพนพิสัยและเมืองหนองคายไม่เห็นมีกรมการเมืองรักษาเมือง จึงสั่งให้หาตัวมาได้แล้วสั่งให้ประหารชีวิตท้าวศรีสุราช (จันทร์) ราชบุตรเมืองหนองคาย ซึ่งเจ้าเมืองได้เป็นผู้มอบหมายให้เป็นผู้รักษาเมืองในเวลาที่เจ้าเมืองไม่อยู่ พร้อมด้วยพระพิสัยสรเดช (หนู) เจ้าเมืองโพนพิสัยด้วยอีกผู้หนึ่ง เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป แล้วก็ทำการปราบฮ่อจนพวกฮ่อแตกถอยไปทางทุ่งเชียงคำ เป็นอันเสร็จการปราบฮ่อไปครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๒๘ เกิดศึกฮ่อขึ้นอีกเป็นครั้งที่สอง คราวนี้พวกฮ่อได้กำเริบมากขึ้น เข้ามายึดทุ่งเชียงคำ (ทุ่งไหหิน) ตีฝ่าลงมาถึงเวียงจันทน์อีก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นแม่ทัพเสด็จมาปราบฮ่อ จนพวกฮ่อแตกหนีไป เมื่อเสร็จการปราบฮ่อครั้งหลังนี้ได้ทรงสร้างอนุสาวรีย์บรรจัจฉีผู้เสียชีวิตในการปราบฮ่อไว้ที่เมืองหนองคาย เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๙ ปรากฏอยู่หลังสถานีตำรวจภูธร จังหวัดหนองคาย ครั้นต่อมาเมื่อพ.ศ. ๒๔๙๒ ได้ย้ายมาสร้างใหม่ส่งงามตรงถนนบรรจบกันสามแยกทางเข้าเมืองหนองคายจนบัดนี้

เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวพวน^๑ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองหนองคาย จนเกิดเรื่องกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ไทยได้ถูกบัญญัติเขตปลอดทหารและภาวะสุภากรภายในรัศมี ๒๕ กิโลเมตรจากฝั่งขวาแม่น้ำโขงเข้ามาในพระราชอาณาเขตแต่ฝ่ายเดียว จึงได้ย้ายที่บัญชาการมณฑลจากเมืองหนองคายไปตั้งที่ บ้านเดื่อหมากแข้ง คือเมืองอุดรธานี พร้อมกับกองรักษาการณ์ชายแดน ดังได้กล่าวมาแล้ว

เมืองหนองคายมีปูชนียสถานแลโบราณวัตถุที่สำคัญเห็นควรจะนำมา กล่าวคือ พระเสริม พระสุก และพระใส

^๑ ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ ครั้งหลังสุดเปลี่ยนเป็น "มณฑลอุดร"

อนุสาวรีย์ปราบฮ่อ จ.หนองคาย

พระเสริม พระสุก พระใส พระพุทธรูป ๓ องค์นี้ ตามตำนานกล่าวว่า พระราชบิดาของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๑ ทรงสร้างขึ้นไว้ประจำพระองค์ คือ พระเสริมประจำที่ผู้ใหญ่ พระสุกประจำคนกลาง พระใสประจำน้ององค์สุดท้าย คราวเกิดศึกกรุงธนบุรีกับเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๒๑ พระเจ้าศิริบุญสารให้อัญเชิญ พระพุทธรูป ๓ องค์ดังกล่าวไปซ่อนไว้ที่เมืองวังเวียง เมื่อเสร็จศึกแล้วจึงให้อัญเชิญกลับคืนมาไว้ที่วัดโพธิชัยที่เวียงจันทน์ตามเดิม ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพรวคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ ชาวเมืองอัญเชิญไปซ่อนไว้ที่ภูเขาควายเหนือเวียงจันทน์ ความทราบถึงกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จอมทัพปราบกบฏเวียงจันทน์ คราวนั้น จึงโปรดให้อัญเชิญกลับมาที่ค่ายหลวงเมืองพานพร้าวพร้อมด้วยพระ แก่นจันทร์ ๑ พระเงินหล่อ ๑ และ พระเงินบุ อีก ๔ องค์ รวม ๙ องค์ล้วน แต่องค์ใหญ่ ๆ พระพุทธรูปดังกล่าวนี้ได้อัญเชิญขึ้นแพล่องตามลำน้ำห่มมา พอถึงปากห่มไหลตกแม่น้ำโขง แพ้นั้นบังเอิญแตก พระสุกเลยจมหายไปใต้น้ำ นั้นเอง^๑ คงอัญเชิญมาถึงหนองคายได้แต่พระเสริมกับพระใส พระแก่นจันทร์ พระเงินหล่อ และพระเงินบุเท่านั้น แล้วโปรดให้ทำเจดีย์บรรจุไว้ไม่ให้เป็นเหยื่อ แก่พวกอันธพาล เจดีย์ที่ก่อนั้นได้จัดทำขึ้นที่ค่ายหลวงเมืองพานพร้าวอันเป็นที่ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างไว้เมื่อครั้งเสด็จขึ้นมามีเวียงจันทน์ในแผ่นดินกรุงธนบุรี เจดีย์องค์นี้ขนาดฐานกว้าง ๕ วา สูงสุดยอด ๘ วา ๒ คอก ใน แผ่นศิลาจารึกนั้นว่า พระเจดีย์ปราบเวียงจันทน์ (ภายหลังเกิดกบฏในรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุวงศ์สั่งให้ทำลาย)

ครั้งต่อมา เมืองหนองคายโปรดฯ ให้ตั้งขึ้นแล้วในรัชกาลที่ ๓ จึงได้อัญเชิญพระเสริมกับพระใสมาประดิษฐานไว้ที่เมืองหนองคาย พระเสริมประดิษฐานไว้ที่วัดโพธิชัย พระใสประดิษฐานไว้ที่วัดหอก่อง^๒

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูป ๒ องค์คือพระเสริมและพระใสไปกรุงเทพฯ แต่เกวียนเล่มที่ประดิษฐาน

^๑ ต่อมาชาวบ้านเรียกตรงที่พระสุกจมน้ำในลำแม่น้ำโขงนี้ว่า เวินสุก (หรือวังสุก) เรือแพผ่านปากน้ำห่มต้องเซ่นสรวง กระทำพิธีคารวะสืบต่อมาจนทุกวันนี้

^๒ คือวัดประดิษฐานธรรมคุณในจังหวัดหนองคายปัจจุบัน

พระใส่นั้นพอเคลื่อนที่ก็บังเอิญให้หัก พอซ่อมเสร็จแล้วจะเคลื่อนที่ต่อไปก็หักอีก เป็นเช่นนี้หลายครั้งเห็นเป็นปาฏิหาริย์ จึงนำไปไม่ได้ โปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานพระใสไว้ที่วัดทองกองตามเดิม ส่วนพระเสริมนั้นเมื่ออัญเชิญมาถึงกรุงเทพฯ แล้วโปรดให้นำไปประดิษฐานไว้ที่วัดสระประทุม (วัดปทุมวนาราม) จนตราบเท่าทุกวันนี้

พระใสชาวเมืองถือเป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ให้ความเคารพนับถือสักการะอย่างยิ่ง พอถึงขบวนปีจะอัญเชิญแห่แหนรอบเมืองแล้วสมโภชเป็นประเพณีนิยมสืบต่อมาจนทุกวันนี้

ยังมีพระพุทธรูปองค์คืออีกรูปหนึ่งอยู่ที่วัดน้ำโมงอำเภอกำแพง เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง ๓.๒๙ เมตร สูง ๔.๐๐ เมตร หล่อด้วยทองเหลืองปนเงินและทองคำผสมกัน น้ำหนักได้ต่อนึ่ง สร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช ราว พ.ศ. ๒๑๐๕ ใกล้เคียงกับการสร้างพระเจดีย์ศรีสองรักที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย สร้างได้สัดส่วนงดงามมาก เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ประชาชนทั้งสองฝั่งโขงเคารพนับถือมาหลายชั่วคน ชาวบ้านที่เป็นข้าบริวารของพระองค์คือ ซึ่งเวลานั้นเมื่ออยู่ถึง ๑๓ หมู่บ้าน พอถึงเทศกาลเดือน ๓ หรือเดือน ๔ เพ็ญทุกปี ต้องนำเครื่องสักการะมาประกอบพิธี เป็นประเพณีนิยมสืบต่อมาจนทุกวันนี้

พระพุทธรูปที่หล่อน้ำหนักได้ ๑ ต่อนั้น เป็นน้ำหนักซึ่งนับกันในสมัยนั้นคือ นับสิบล้อยเป็นหนึ่งพัน สิบล้านเป็นหมื่น สิบล้านเป็นแสน สิบล้านเป็นล้าน และสิบล้านเป็นตื้อ ๑ คือนับไปจนนับไม่ได้เรียกว่า ตื้อ ถ้ามีน้ำหนักมากกว่านั้นอาจเป็น ๙ ตื้อ หรือ ๑๐ ตื้อ เช่นอย่างพระพุทธรูปที่อยู่สวนดอกไม้ จังหวัดเชียงใหม่เรียก พระแก้วตื้อ เป็นต้น คำว่า ตื้อ นี้ภาษาพื้นเมืองภาคอีสานไม่มี อาจจะเป็นภาษาที่พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชทรงนำมาใช้โดยเลียนแบบมาจากวัดสวนดอกไม้ก็อาจเป็นไปได้ เพราะพระองค์เคยประทับอยู่ที่นครเชียงใหม่มาก่อน บางคนก็ว่า ๑ ตื้อเท่ากับ ๑,๐๐๐ ชั่ง

ปูชนียสถานอีกแห่งหนึ่งของหนองคายก็คือ พระธาตุบังพวน

พระธาตุบังพวน เป็นเจดีย์เก่าแก่ ซึ่งเป็นที่สักการะของชาวเมืองหนองคายและแถบบริเวณใกล้เคียงมาช้านาน ตั้งอยู่ในวัดพระธาตุบังพวน ตำบลดอนหมู อำเภอเมืองหนองคาย คำว่า บังพวน นี้เลียนหรือแผลงมาจาก บังคน

ชาวบ้านเรียกว่า *ซีไผ่น* ซึ่งแปลว่า กระจ่างอาหาร ตามความเชื่อถือว่าเป็นพระธาตุซึ่งบรรจุพระบังคนหนักของพระพุทธเจ้า

ตามตำนานกล่าวไว้ว่า ในสมัยพระเจ้าจันทน์บุรีครองนครเวียงจันทน์ (ไม่ปรากฏว่าองค์ไหนและเมื่อใด) ได้ตรัสสั่งให้หมื่นกลางโฮง มาเป็นเจ้าเมืองเวียงคุก และในครั้งนั้นได้มีพระอรหันต์ซึ่งเป็นศิษย์ของพระมหากัสสปมาแผ่พระพุทธรูปศาสนาในแคว้นนี้ ๓ องค์นามว่า พระพุทธรักขิต พระธรรมรักขิต และพระสังรักขิก การเผยแพร่พระศาสนาได้เป็นไปโดยกว้างขวาง พระพุทธรักขิตได้ไปถึงเมืองอินทปัฐนคร ได้ชักนำพระมหารัตนกุมาร น้องชายเจ้าเมืองอินทปัฐออกผนวช พระธรรมรักขิตไปถึงเมืองจุฬินพรหมทัต ได้นำมหาสุวรรณปราสาทกุมารพร้อมน้องชายออกบวช หมื่นกลางโฮงเจ้าเมืองเวียงคุกได้สร้างวัดให้อยู่ คือ วัดยอดแก้วเวียงคุกทุกวันนี้ พระสังรักขิตได้ไปถึงเมืองหล้าหนอง ได้ชักชวนเจ้าสังขวิชัยกุมารออกบวช ได้สร้างวัดธาตุหนองคายถวาย กุมารทั้ง ๕ ออกทรงผนวช แล้วก็บำเพ็ญวิปัสสนาได้บรรลุพระอรหันต์ทุกองค์ เมื่อบรรดาดูกลิขียสำเร็จแล้วจึงใคร่อยากจะได้พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้ามาสถิตไว้ให้คนเคารพในแคว้นนี้ จึงพร้อมด้วยศิษย์ทั้ง ๕ กลับไปเมืองราชคฤห์ได้จัดเอาพระบรมธาตุกระดูกหัวหน้า ๒๔ องค์ พระธาตุเขี้ยวฝาง ๗ องค์ พระบรมธาตุฝ่าพระบาท ๙ องค์ เมื่อนำมาแล้ว พระอรหันต์ทั้ง ๓ องค์ได้สั่งให้ศิษย์นำเอาพระบรมธาตุหัวหน้าไปประดิษฐานที่ภูเขาลอง คือ ธาตุบังพวน พระธาตุพระบาทไปไว้เมืองหล้าหนอง พระธาตุเขี้ยวฝางไปไว้เวียงวัว (เวียงคุก) ๓ องค์ ห่อผ้า ๔ องค์ เมื่อเสร็จแล้วก็กลับยังเมืองราชคฤห์

เมื่อพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) และหมื่นกลางโฮงทรงทราบและทราบถึงเรื่องพระบรมธาตุซึ่งพระอรหันต์นำมา ก็มีความปีติยินดียิ่งนัก จึงได้พร้อมกันสร้าง *พระเจดีย์ธาตุบังพวน* (*ซีไผ่น*) ขึ้นประดิษฐานพระบรมธาตุดังกล่าวไว้เป็นการสืบพระศาสนาต่อมา

ครั้นมาในรัชสมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช ย้ายราชธานีจากหลวงพระบางมาตั้งที่นครเวียงจันทน์ เมื่อราว พ.ศ. ๒๑๐๓ ได้ทรงทราบเรื่องราวพระธาตุบังพวน ก็ทรงเกิดพระศรัทธา พระองค์พร้อมด้วยเสนาพวดยุทธมาตย์มีรับสั่งให้ก่อพระเจดีย์ใหญ่ครอบบลงที่เจดีย์เก่า เสริมทับด้วยอิฐเผา ที่แตกออกนั้นปรากฏ

ว่าก่อด้วยศิลาแลง เป็นพระสถูปแบบอินเดียรุ่นแรก รุ่นเดียวกับพระปฐมเจดีย์ที่นครปฐม ต้องเป็นพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามที่พระอรหันต์เจ้าทั้ง ๓ องค์ได้นำมาจากอินเดียมาบรรจุไว้อย่างแน่แท้ โดยไม่มีข้อกังขาแต่อย่างใด

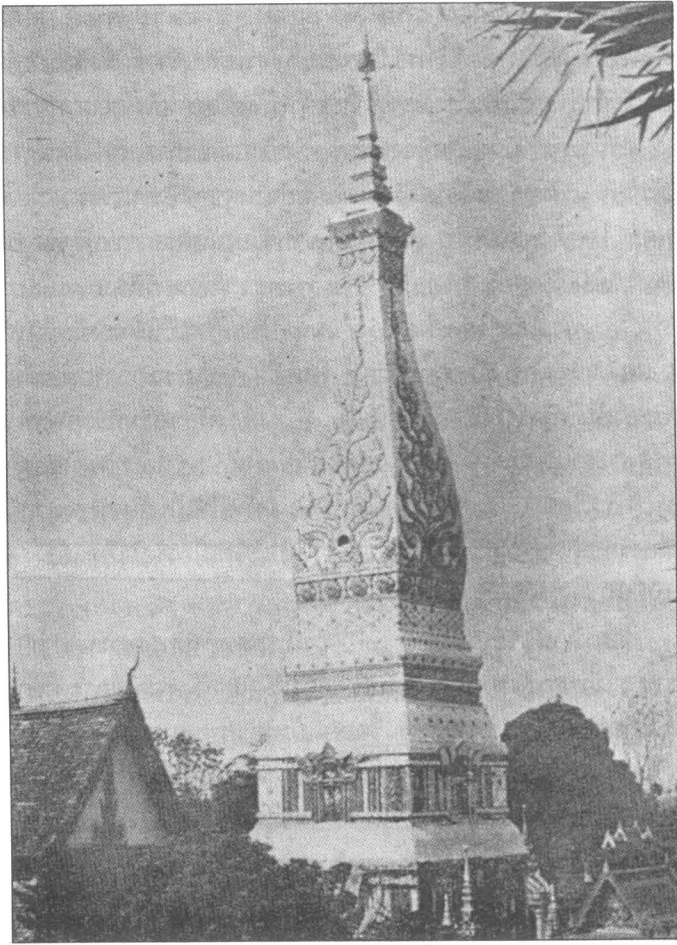
ยอดพระเจดีย์เสริมใหม่เอียงราว ๔๐ องศา น้ำกัลลจะพังลงมา สืบถามชาวบ้านได้ความว่าเป็นเช่นนี้มาหลายชั่วคนแล้ว แต่ไม่เห็นพังลงมาสักที นอกจากองค์พระเจดีย์นี้แล้ว ยังมีฐานปลูกต้นโพธิ์ก่อด้วยศิลาแลงยังปกติดอยู่ ไม่มีผู้ใดเปลี่ยนแปลง เข้าใจว่าคงจะสร้างพร้อม ๆ กับพระเจดีย์องค์เดิม ตามตำนานการสร้างพระธาตุบังพวนนี้ยืดยาวเป็นหนังสือโบราณหนาถึง ๖ ผูก จะนำมากล่าวทั้งหมดเห็นจะยาวเกินสมควรไป

ปัจจุบันจังหวัดหนองคายมีอำเภอปกครอง ๖ อำเภอกับ ๑ กิ่ง คือ อำเภอเมืองหนองคาย ท่าบ่อ โพนพิสัย บึงกาฬ ศรีเชียงใหม่ กิ่ง อ. สังคม และอำเภอเซกา เนื้อที่ ๗,๒๒๒ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๓๒๕,๐๖๙ คน

เมืองนครพนม

เมืองนครพนมนี้ ในตำนานอูรังคินิทานโดยท่านเจ้าพระคุณ พระเทพรัตนโมลี (แก้ว อุทุมมมาลา) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนม และเจ้าคณะจังหวัดนครพนมรวบรวมและเรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ว่า

เดิมเมืองนครพนมอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ใต้ปากเซบั้งไฟ ไหลตกแม่น้ำโขง ตรงข้ามอำเภอธาตุพนมเดี๋ยวนี้ พระเจ้าศรีโคตบูรณ องค์ที่ตำนานอ้างว่าได้ทรงต้อนรับสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ที่เสด็จมาโปรดสัตว์ถึงนครนี้ทิวคดแล้วพระยานันทเสน อนุชาได้ครองเมืองแทนต่อมา ๑๓ ปี สมเด็จพระบรมศาสดาจึงได้เสด็จสู่ปริณิพพาน พระยานันทเสนเป็นเจ้าแคว้นโคตบูรณ ได้ร่วมพระยาทั้ง ๔ คือ พระยาอินทปัฐนคร (กัมพูชา) ๑ พระยาจุฬินิพนมทัต (ตั้งเกี้ยวโบราณ) ๑ พระยาสุวรรณภิงคาระ (หนองหารหลวง) ๑ และพระยาคำแดง (หนองหารน้อย) ๑ ได้พากันมาก่ออุโมงค์ไว้เป็นที่ประดิษฐานพระอูรังคธาตุ สร้างพระธาตุพนม

พระธาตุพนม ประดิษฐาน ณ วัดธาตุพนม อ. ธาตุพนม จ. นครพนม

เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก

พระธาตุพนมบรรจุพระอุรังคธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พระมหากัสสปพร้อมด้วยพระอรหันต์ ๕๐๐ รูป

และเจ้าพระยาทั้งห้าหัวเมืองร่วมกันสร้าง มีอายุ ๒,๐๐๐ ปีเศษ

งานนมัสการเริ่มวันขึ้น ๑๐ ค่ำ ถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๓

รวม ๗ วัน ๗ คืนทุกปี

ครั้งแรก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จสู่ปรินิพพานแล้ว ๘ ปีเศษ พระมหากัสสปและพระอรหันต์เจ้า ๕๐๐ องค์ ทรงเป็นพระประธานกับบริวาร จึงนำเอาอูรังคธาตุ พระพุทธเจ้ามาสู่ *ภูกัฬารั** บรรจุไว้ในแก้วไม้โพธิ์ไทรก่อน

ครั้นพระยานันทเสนทิวงคตแล้ว ย้ายเมืองมาตั้งเหนือพระธาตุพนม ในดงไม้รวก เพราะบ้านเมืองเดิมไม่ค่อยอยู่เป็นสุข จึงขนานนามเมืองใหม่ว่า *มรุกขนคร* โดยตั้งพระยามรุกขนคร อนุชาพระยานันทเสนราชบุตรของพระนาง เทวบุผง เป็นเจ้าครองนครต่อไป ครั้นพระยามรุกขนครทิวงคตแล้ว พระยาสุมิตวงศา^๒ พระโอรสได้ครองเมืองสืบมา ปรากฏว่าเป็นผู้ทรงมือกีฬารบารมีมาก แคว้นเล็กแคว้นน้อยอ่อนน้อม ส่งเครื่องราชบรรณาการถวายต้นไม้ทองเงิน พระองค์ได้ทรงร่วมกับพระอรหันต์ ๕ องค์ สร้างเสริมพระธาตุพนมให้สูงและบรรจุพระธาตุพนมอีก ทรงสละไพร่พลให้เป็นข้าโอกาสพระธาตุพนมถึง ๓,๐๐๐ คนเรือน และทรงอุทิศบ้าน ๗ บ้านให้เป็นข้าพระธาตุ จึงได้ไปครองเมืองร้อยเอ็ดประตุ ดังที่ได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองร้อยเอ็ดแล้ว และสิ้นพระชนม์ที่นั่น

ต่อมามีกษัตริย์ปกครอง ๓ องค์ ๆ สุดท้ายทรงพระนามว่า พญา-นิรุฎฐราช เมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ กษัตริย์องค์นี้นัยว่ามีพระทัยกระด้างกระเดื่อง ไม่เลื่อมใสในคุณแก้ว ๓ ประการ รื้อถอนบ้านส่วยพระบรมธาตุซึ่งพระยาสุมิตวงศาฯ ได้ทรงถวายเป็นข้าโอกาสแก่องค์พระธาตุดังกล่าวแล้ว และทรงประพฤติองค์ไม่ชอบด้วยธรรมเนียมราชประเพณีกษัตริย์หลายอย่าง บ้านเมืองพระองค์จึงเกิดวิบัติถล่มร้างเป็นบึงหนอง^๓ และป่ามาตราบเท่าทุกวันนี้

เมื่อเหตุวิบัติมีอันเป็นไปเช่นนั้น ผู้คนพลเมืองก็แตกตื่นหนีไปอาศัยอยู่

* คือบริเวณที่ประดิษฐานพระธาตุพนมปัจจุบัน

^๒ บางตำนานเรียก "พระยาสุมิทราช" หรือ "พระยาสุมิตธรรมราชา"

^๓ ตอนนี้ผู้เรียบเรียงเดิมเข้าใจว่าเป็นบริเวณบึงกอง บึงขี้เหล็ก บึงน้อย ฯลฯ ในตำบลพระกลางทุ่ง ห่างองค์พระธาตุพนมปัจจุบันราว ๘ กม. เพราะมีซากเมืองเก่าโบสถ์โบราณหลายแห่งในบริเวณนั้นจนเดี๋ยวนี้ และปัจจุบันปรากฏว่าชาวบ้านยังขุดได้ก้าโลงทองคำถึง ๔ คู่ และแหวนด้วย น้ำหนักแต่ละชิ้น ๖ ลงมาถึง ๑ บาททองคำ

ตามบ้านเล็กเมืองน้อย เมืองมรุกขนครก็เป็นเมืองร้างแต่นั้นมา

จนพุทธศตวรรษแล้ว ๑,๘๐๐ ปี มีกษัตริย์กรุงศรีสัตนาคนหุตองค์หนึ่งทรงนามว่า เจ้ารามบัณฑิต กษัตริย์ลาวพระองค์นี้ไม่ปรากฏพระนามในพงศาวดารล้านช้างหรือในตำนานต่าง ๆ ของประเทศลาวเลย แต่ปรากฏว่าผู้ครองนครล้านช้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๙๙ ตันแผ่นดินพญาฟ้าจุ่ม เมืองตีโคตบองอยู่ในจำนวนเมืองที่พญาฟ้าจุ่มรุกรานเมืองปู่ของตนคราวนั้น พระองค์มีโอรสทรงนามว่า เจ้าศรีโคต เป็นผู้เข้มแข็งในการศึกสงครามแต่เยาว์วัย เต้าบ้านเมืองใกล้เคียงมาขึ้นกรุงศรีสัตนาคนหุตได้มาก เป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดา ครั้นชนมายุได้ ๒๘ ปี ได้แซกสมรสกับเจ้านางคำปน พระราชบิดาจึงโปรดให้มาสร้างเมืองขึ้นที่แขวงเมืองมรุกขนครเดิมทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่เหนือที่เดิมมาก ซึ่งต่อมาได้แก่เมืองเก่าใต้เมืองท่าแขกเตี้ยวันนี้ มีซากสลักหักพังแสดงว่าเป็นที่ตั้งบ้านเมืองมาก่อนเป็นอันมาก พระราชบิดาได้ทรงมอบเขตแคว้นแดนมรุกขนครเดิม ให้ครอบครองขึ้นต่อกรุงศรีสัตนาคนหุต เจ้าศรีโคตบองครองเมืองอยู่จนพระชนม์ได้ ๓๓ ปี ก็ทิวงคต พระเจ้านันทเสนพระราชโอรสครองราชย์แทนต่อมาจนพระชนม์ได้ ๕๖ พรรษา ก็สิ้นรัชกาล นับเป็นองค์ที่ ๒

ครั้นถึงรัชสมัยพระเจ้าหลวงพิชิตทศทิศราชธานี^๑ ศรีโคตบุรณเหลวงได้เปลี่ยนนามจากมรุกขนครมาเป็นเมืองศรีโคตบุรณ ตามชื่อแคว้นดั้งเดิมที่ปรากฏในตำนาน แล้วได้เสด็จไปปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม ก่อกำแพงล้อมรอบ และทำซุ้มประตู (ซุ้มกลาง) และหอบูชาข้าวพระทั้ง ๔ ด้าน ตามศิลาจารึกว่า *คักราช* ได้ ๙๗๖ *ตัวปีกาปย่มือฮ้วงได้ฤกษ์ ๓ ตัว* คือตรงกับ พ.ศ. ๒๑๕๗ แผ่นดินพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชครองเวียงจันทน์ และครองเมืองอยู่ ๕๐ ปี พระชนม์ได้ ๗๕ พรรษา ก็ถึงแก่พิราลัย

ต่อจากนี้มีเจ้าเมืองศรีโคตบุรณอีก ๘ องค์ องค์สุดท้ายพระนามว่า พระบรมราชา พ.ศ. ๒๒๘๐ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอู่แก้วบรมโกษจุ้กรุงศรี-

^๑ ตามตำนานไม่ปรากฏว่าเป็นวงศ์ หรือพระญาติของกษัตริย์องค์ใดมาก่อน พระนามเดิมเรียก "เจ้าหน่อเมือง"

อยุธยา

ในรัชสมัยพระบรมราชาที่ พระโอรสและนัดดาอพยพไปไพร่ข้ามมาตั้งบ้านเมือง ณ ฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกเฉียงเมืองเก่าไปทางเหนือ และขนานนามใหม่ ว่า เมืองนคร ต่อมาคือ เมืองนครพนม หรือจังหวัดนครพนมในปัจจุบัน

องค์พระธาตุพนมที่อำเภอธาตุพนม ในจังหวัดนครพนมเดี๋ยวนี้ เป็นพระเจดีย์องค์ที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตลอดจนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เดิมพระธาตุพนมสูง ๒๕ วา ๓ ศอก ๘ นิ้ว กว้างด้านละ ๘ วา จตุรัส ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓-๒๔๘๔ กรมศิลปากรมาสร้างเพิ่มเติมขึ้นอีกสูง ๕ วา รวมเป็น ๓๐ วา ๓ ศอก ๘ นิ้ว

ครั้นถึงกำหนดเดือน ๓ เพ็ญของทุก ๆ ปีประชาชนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงตลอดจนถึงชาวจังหวัดชั้นในบางจังหวัดหลังไหลไปร่วมชุมนุมนมัสการสักการบูชา กันล้นหลาม จัดเป็นงานใหญ่ยิ่งของประชาชนภาคนี้ เรียกว่า "งานนมัสการพระธาตุ" สืบต่อ ๆ มาจนทุกวันนี้

ปัจจุบันจังหวัดนครพนมมี ๘ อำเภอกับ ๒ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองนครพนม กิ่ง อ. ปลาปาก ๒. มุกดาหาร ๓. ธาตุพนม ๔. ท่าอุเทน ๕. นาแก ๖. บ้านแพง ๗. ศรีสงคราม และกิ่ง อ.ดอนตาล และ ๘. อำเภอคำชะอี เนื้อที่ ๙,๗๔๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๕๑๔,๔๘๘ คน

ผู้หญิงจังหวัดนครพนม

บทที่ ๑๐

เมืองสกลนคร

ตำนานเมืองสกลนครนี้เริ่มมาว่าเคยเป็นเมืองโบราณมาก่อน สันนิษฐานว่าคงตั้งขึ้นในสมัยขอมเป็นใหญ่ เวลานั้นชื่อ เมืองหนองหารหลวง มีกษัตริย์ปกครองยังปรากฏซากโบราณสถานฝีมือขอมเหลืออยู่มาก ตาม ตำนานอุรังคนิทาน ผูก ๒ ว่า

เดิมมีขุนขอมราชันดดาพระเจ้ากรุงอินทปัฐนคร ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าโกเมราช ได้พาบริวารมาสร้างเมืองขึ้นริมหนองหารหลวงตรงกับท่านางอาบ ให้นามเมืองว่า เมืองหนองหารหลวง ขุนขอมได้เป็นเจ้าเมืองขึ้นกับกรุงอินทปัฐนคร ขุนขอมมีโอรสชื่อเจ้าสุระอุทกกุมาร คือเมื่อวันประสูติเจ้าสุระอุทกกุมารนั้นเมื่อศักราช ๒ ประการ คือ ประการแรก เจ้าสุระอุทกทรงพระชรรค์มาพร้อมทั้งพระราชสมภพ ประการที่สองเกิดมีน้ำพุขึ้นกับที่ใกล้ริมเมืองนั้น พระราชบิดาจึงประทานนามราชบุตรว่าเจ้าสุระอุทกตามเหตุที่อัศจรรย์นั้น ต่อมาประชาชนจึงเรียกตรงที่น้ำพุ นั้นว่า ทรงน้ำพุ เพราะพระเจ้าแผ่นดินไปทอดพระเนตรและทรงพระสำราญที่น้ำพุในวันสงกรานต์ทุกปี พอพระชนม์เจ้าสุระอุทกได้ ๑๕ พรรษา ขุนขอมพระราช-

บิดาก็ทิวคต เจ้าสุระอุทกได้ครองราชสมบัติสืบมา มีพระนามว่า “พระยาสุระอุทก”

ครั้นต่อมาพระยาสุระอุทกมีพระโอรส ๒ องค์ องค์ใหญ่มีนามว่า “เจ้า
ภิงคาระ” องค์น้องมีนามว่า “เจ้าคำแดง” อยู่มาวันหนึ่ง พระยาสุระอุทกมีรับสั่ง
เสนาข้าราชกรรบริพารให้จัดรีพลจะเสด็จประพาสเขตแคว้นหนองหารหลวง ครั้น
มาถึงปากน้ำพุมลนที ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับกรุงอินทปัตฐนคร เสนาบดีผู้ใหญ่จึง
กราบทูลว่า ที่นี้เป็นที่แบ่งเขตเมืองหนองหารหลวงกับกรุงอินทปัตฐนครตามลำแม่น้ำ
พุมลนทีจัดคงพญาภัย^๑ ขุนขอมพระราชบิดากับพระเจ้ากรุงอินทปัตฐนครได้ทรง
มอบอำนาจให้พญาภาคชื่อ “ธนมุล” เป็นผู้รักษาอาณาเขตต่อกัน พระยาสุระอุทก
เมื่อได้ทรงทราบเช่นนั้นก็ทรงพระพิโรธว่า พระเจ้าปู่กับพระราชบิดามอบอำนาจ
ให้ธนมุลภาค ซึ่งเป็นสัตว์เดรัจฉานรักษาอาณาเขตบ้านเมืองนั้น เห็นควรไม่ พระยา
สุระอุทกทรงพระดำริว่าจะลองฤทธิ์กับธนมุลพญาภาคดู ตรัสแล้วพระองค์จึง
ชักพระขรรค์กำเนิดออกแผลงฤทธิ์ไต่ไปบนผิวน้ำตรงปากน้ำพุมลนที แกว่ง
พระขรรค์แสดงฤทธิ์เดชข่มขู่ธนมุลพญาภาคไปมา ฝ่ายธนมุลพญาภาคเมื่อเห็น
พระยาสุระอุทกแผลงฤทธิ์อวดตนเช่นนั้นก็โกรธ ทว่ามนุษย์ดูหมิ่นให้เสื่อมเสีย
เกียรติศักดิ์ จำต้องอวดให้ประจักษ์ว่าเรามีฤทธิ์เหมือนกัน จึงลำแดงตนให้ปรากฏ
แก่พระยาสุระอุทกและเสนาข้าราชกรรบริพารอยู่ ณ ที่นั้นเห็นเป็นอัศจรรย์ต่าง ๆ
นานา เมื่อต่างฝ่ายต่างเหนื่อยอ่อนในการแผลงฤทธิ์ข่มขู่กันแล้ว แต่ไม่ถึงกับรบกัน
พระยาสุระอุทกก็ยกทัพกลับเมืองหนองหารหลวง

ฝ่ายธนมุลพญาภาคยังไม่หายโกรธ ผูกอาฆาตที่มนุษย์มาดูหมิ่น จึงจัด
โยธารัฬ มีเงือกงูสรพิษติดตามพระยาสุระอุทกไปเงียบ ๆ พอไปถึงชายป่า
ริมเมืองหนองหารหลวง ธนมุลพญาภาคและบริวารก็จำแลงกายเป็นฟานต่อหน้า^๒

^๑ ต่อมาเพี้ยนเป็น *ดงพญาไฟ* ครั้นต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชเสด็จเปิดทางรถไฟดงพญาไฟ ทรงประกาศให้เรียก *ดงพญาเย็น* สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้ เพราะคราวสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ-นครราชสีมามีการมรดคนงานเสียชีวิตในดงนี้มาก ตลอดจนนายช่างชาวยุโรปก็ได้สิ้นชีวิตไป ๒-๓ คน จึงได้ชื่าคความป่วยเจ็บลงแต่ครั้งนั้น

^๒ อีแก้งเผือก

เดินผ่านเมืองไปทางทุ่งโพธิ์ ๓ ต้น ชาวเมืองเห็นก็พูดจาอื้ออึง ความทราบไปถึง พระยาสุระอุทกไม่ทรงไว้ตรตรองกลอุบายศึก จึงมีรับสั่งให้หานายพรานและพวกพรานทั้งหลายให้ไปตามล่าจับเอาฟานด่อนมาถวายให้ได้ ถ้าจับเป็นไม่ได้ก็ให้จับตายมา

ฝ่ายพวกพรานทั้งหลายก็พากันตามล่าฟานด่อนมาทันกันที่ทุ่งโพธิ์ ๓ ต้น ก็เข้าล้อมรอบหมายจะจับเป็นให้ได้ แต่ฝูงนาคเงือกงูทั้งหลายที่เป็นบริวารจำแลงกายเป็นฟานด่อนนั้น ก็หลบหลีกหายตัวไปจับไม่ได้ ยังเหลืออยู่แต่ธนมูลพญานาคตัวเดียว ทำเป็นวังบ้านดินบังล่อให้พวกพรานตามเข้าไปในป่า พอถึงหนองบัวสร้าง^๑ ฟานด่อนก็ทำเป็นเจ็บขาแต่จะจับก็ไม่ได้ นายพรานจึงยิงด้วยหน้าไม้ ลูกหน้าอาบยาพิษ (หน่อง) ถูกฟานด่อน ธนมูลพญานาคที่จำแลงเป็นฟานด่อนไม่คิดจะรบกับพวกพรานเห็นเป็นผู้น้อยเบาปัญญาเสียเกียรติ จึงสูบเอาดวงจิตจากกายฟานด่อนออก ฟานด่อนนั้นก็ถึงแก่ความตาย พอฟานด่อนตายแล้วธนมูลพญานาคก็แปลงฤทธิ์เป็นฟานด่อนอีก คราวนี้โตเท่าช้าง ฝ่ายพวกนายพรานเมื่อเห็นว่าฟานด่อนตายแล้วก็ให้บริวารหามเอาซากฟานที่ตายนั้นไป แต่หามยกขึ้นไม่ไหว จึงได้พร้อมกันเข้าจุดลากซากศพฟานด่อนจะกลับไปเมืองหนองหารหลวง พอมาถึงทุ่งโพธิ์ ๓ ต้นริมหนองหารหลวง จะชักลากศพฟานด่อนต่อไปอีกก็ไม่เขยื้อนเคลื่อนที่เลย เห็นเป็นอัศจรรย์ นายพรานจึงให้ม้าเรื่อนำความไปกราบทูลพระยาสุระอุทกเจ้าเมืองให้ทรงทราบ ฝ่ายพระยาสุระอุทกจึงมีรับสั่งให้เดือนเอาเนื้อฟานด่อนนั้นมาถวาย

นายพรานพร้อมด้วยกำลังของบ้านเมืองก็เข้าเดือนเนื้อฟานด่อนตั้ง ๓ วัน ๓ คืนก็ไม่หมด เนื้อฟานงอกตามขึ้นเรื่อย ๆ ชาวเมืองหนองหารหลวงได้รับประทานเนื้อฟานเผือกทั่วถึงกัน พระยาสุระอุทกก็ได้ส่วยเนื้อฟานเช่นกัน ทรงเกษมสำราญแล้วตรัสว่า เนื้อฟานเผือกโอชารสดีกว่าเนื้อสัตว์ทั้งหลาย

ฝ่ายธนมูลพญานาคยังผูกพยาบาทอยู่อีก จึงสั่งให้บริวารทั้งหมดพากันมุดดำลงไปใต้นองหารหลวง พอเวลากลางคืนเงียบสงบก็ขุดแผ่นดินแทรกพื้น

^๑ ปัจจุบันคือบ้านหนองบัวสร้าง ริมสนามบินสกลนครที่สร้างใหม่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๑๖ กิโลเมตร

ได้เมืองให้ถล่มจนน้ำพญานาคก็เข้าจับพระยาสุระอุทกได้มัดด้วยบ่วงบาทพันธนาการ แล้วให้บริวารจุดลากทรมานพระวรกายลงไปหา แม่น้ำธนะชนี (คือแม่น้ำโขงปัจจุบัน) จนพระยาสุระอุทกสิ้นพระชนม์ ธนมูลพญานาคก็เอาพระศพพระยาสุระอุทกไปถวายพระเจ้ากรุงอินทปัตฐนคร

ฝ่ายเจ้าภิงคาระ เจ้าคำแดง ราชบุตรกับพระญาติวงศ์และประชาราษฎรที่รอดตายจากบ้านเมืองถล่ม ก็พากันไปตั้งพักกำลังพลอยู่ที่โพนเมืองริมหนองหารหลวง ทางทิศใต้ แล้วจึงพร้อมด้วยอำมาตย์ไปตรวจชัยภูมิที่จะจัดสร้างบ้านเมืองใหม่ เห็นว่าที่ภูน้ำรอดเชิงชุมเป็นชัยภูมิดี เจ้าภิงคาระจึงทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่า “ข้าพเจ้าจะพาประชาชนพลเมืองมาสร้างบ้านแปงเมืองที่ภูน้ำรอดนี้ ขอให้เทพดาอารักษ์เจ้าทั้งปวงโปรดอภิบาลบำรุงให้บ้านเมืองที่จะสร้างใหม่อยู่เย็นเป็นสุขวัฒนาถาวรสืบไปด้วยเทอญ”

ในขณะนั้น มีพญานาคตนหนึ่งชื่อ “สุวรรณนาค” อยู่ในศีลธรรมดี ไม่มีใจเหี้ยมโหดเช่นพญานาคตนอื่น ถือเอาภิงคารทองคำบรรจุน้ำหอมทิพย์ ผุดขึ้นมาจากพื้นพสุธาตล เกิดเป็นทองคำแล้วกล่าวว่า “เราชื่อพญาสุวรรณนาคเป็นผู้รักษารอยพระพุทธรูปอยู่ที่ภูน้ำรอดนี้” แล้วก็รับเป็นผู้ประกอบพิธีภิเษกเจ้าภิงคาระเป็นเจ้าเมืองหนองหารหลวง ถวายพระนามว่า “พระยาสุวรรณภิงคาระ” ตามที่สุวรรณนาคถือหน้าเต้าทองคำมาอภิเษกนั้น พระยาสุวรรณภิงคาระก็เสวยราชย์มาโดยราบรื่น บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขสืบมา

ฝ่ายทางเมืองหนองหาน้อย (เข้าใจว่าเป็นบริเวณที่ตั้งอำเภอกุมภวาปีเดี๋ยวนี้) เวลานั้นไม่มีผู้ครองบ้านเมือง เสนาอำมาตย์จึงแต่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการมาถวายขออัญเชิญ “เจ้าคำแดง” ไปเป็นเจ้าเมืองหนองหาน้อย เจ้าคำแดงก็ไปครองราชสมบัติเป็นเจ้าเมืองหนองหาน้อยแต่นั้นมา เมืองหนองหารหลวงกับเมืองหนองหาน้อยจึงเป็นเมืองพี่เมืองน้องต่อมา

ครั้นกาลจำเนียรมา รอยที่พวกพราณณูตลากฟานด่อนจากหนองบัวสร้าง ก็กลายเป็นคลองน้ำไหลจากหนองบัวสร้างมาตกหนองหารหลวง คนทั้งหลายก็เรียกคลองนั้นต่อ ๆ มาว่า คลองน้ำลาก^๑ จนบัดนี้

^๑ อยู่ระหว่างกิโลเมตร ๑๖๒-๑๖๓ ของทางสายจากธาตุนาเวงจะไปนครพนม จนจะถึงบ้านเชียงเครือ

ส่วนรอยที่ธนมูลพญานาคกับบริวารจุดลากพระยาสุระอุทกลงไปหาแม่น้ำโขงนั้น ก็กลายเป็นคลองน้ำหรือทางน้ำเดินไหลจากหนองหารหลวงตกลำแม่น้ำโขง ประชาชนเรียกกันต่อ ๆ มาว่า “คลองน้ำกรรม” เพราะเหตุที่ธนมูลพญานาคทรมาณกรรมพระยาสุระอุทกให้ถึงแก่มรณภัยในที่นั้น แต่นานมาที่เรียกกันว่า “คลองน้ำกรรม” เลยฟังเพี้ยนมาเป็น น้ำก่ำ เท่าทุกวันนี้ จะเห็นจริงประการใดมีตำนานมาแต่เก่าก่อน

พระยาสุวรรณมังคาระจะครองราชสมบัติเมืองหนองหารหลวงมากี่ปีไม่ปรากฏหลักฐาน ปรากฏแต่ว่าได้เสกสมรสกับพระนางจรรยาเงง^๑ ราชธิดาของพระเจ้าอินทปัฐนครเป็นเอกอัครมเหสี

ต่อจากนี้เรื่องเมืองหนองหารหลวงใน ตำนานอุรังคนิทาน ผูก ๓ กล่าวไว้ว่า พระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา^๑ ได้เสด็จมาโปรดสัตว์ถึงเมืองศรีโคตบุรณหลวง แล้วพระองค์พร้อมด้วยพระสาวกอรหันต์ ๑,๕๐๐ รูปเสด็จจากเมืองศรีโคตบุรณหลวงมาฉันทชาที่ ภูกำพร้า (หรือดอยเขี้ยวใจ) สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาแล้วมีพระพุทธปฏิภาตรัสว่า ที่นี่ เป็นที่บรรจุน้ำหอกพระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์ที่เข้าสู่ปรีณิพพานแล้ว อีกแห่งหนึ่งก็ได้มาประชุมรอยพระพุทธรูปที่ภูน้ำรอดเชิงชุมทุกพระองค์ พระองค์ทรงส่องด้วยทิพย์จักษุญาณก็ทรงเห็นว่า พระองค์จวนจะเข้าสู่ปรีณิพพานแล้ว จึงพาสาวก ๑,๕๐๐ รูปเสด็จสู่ภูน้ำรอดเชิงชุมจะประทานรอยพระบาท ขณะนั้นแผ่นดินศิลาอันบรรจุรอยพระพุทธรูปซึ่งท้าวสุวรรณาครักษ์ษาอยู่ที่ใต้พื้นพสุธา ก็ผุดขึ้นมารับรองฝ่าพระบาท พระพุทธรูปจึงทรงเหยียบสันพระบาทซ้อนลงในแผ่นดินนั้น

ฝ่ายพระยาสุวรรณมังคาระกับพระมเหสีพร้อมด้วยข้าราชการบริพารที่มาคอยต้อนรับเสด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่ด้วยนั้น พระพุทธรูปก็ทรงทำปาฏิหาริย์ให้พระยาสุวรรณมังคาระเห็นเป็นนมหัศจรรย์ คือทรงแสดงให้เห็นมหามณีรัตน ๔ ดวงเสด็จออกจากพระโอษฐ์มีรัศมีโชติช่วงชัชวาลย์ทั่วภาคแล้วก็หายลับไปในอากาศ คนทั้งหลายเห็นเช่นนั้นก็เส้นผมพองสยองเกล้า พระยาสุวรรณมังคาระจึงทรง

^๑ หรือพระนางเจ้านารายณ์เงงเวง ก็เรียก

กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าตามปัญหาในข้อมหัศจรรย์นั้น พระองค์จึงตรัสพระสัถยธรรมเทศนาว่า ที่นี้เป็นที่อันประเสริฐอุดมแห่งหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมพันธัญญ์ในพุทธกาลปีนี้ ทุกพระองค์ได้ทรงปฏิญาณกันไว้แต่เมื่อแรกสร้างโพธิญาณตั้งปณิธานเป็นพุทธภูมิ เมื่อผู้ใดได้สำเร็จเป็นพระสัมพันธัญญ์มาก่อนก็ให้มาประชุมรอยพระบาทไว้ ณ ที่นี้ รัตนมณี ๔ ดวง ที่ออกจากพระโอษฐ์ของตถาคตนี้คือ ดวงที่ ๑ ได้แก่ พระเจ้ากุกุสนธิ ดวงที่ ๒ พระโกนาโคดม ดวงที่ ๓ คือ พระเจ้ากัสสป^๑ ที่สว่างลับเข้าสู่บริณิพพานานแล้ว ดวงที่ ๔ ซึ่งเสด็จออกมาที่หลังคือองค์พระโคตมสัมพันธัญญ์เจ้านี้แล เมื่อหมดศาสนของตถาคตครบถ้วน ๕,๐๐๐ พรรษาแล้ว ยังมีพระอรียเมตไตรเจ้าอีกองค์หนึ่ง จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมพันธัญญ์ในพุทธกาลปีนี้ พระองค์ยังจะได้มาประชุมรอยพระบาทนี้ไว้เช่นเดียวกันจึงจะหมดพุทธกาลปี

พระยาสุวรรณภิงคาระเมื่อได้สดับฟังพระสัถยธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็มีความโสมนัสยินดีปราโมทย์ยิ่งนัก เพราะที่บ้านเมืองของตนได้ตั้งอยู่ในสถานที่อันประเสริฐ พระยาสุวรรณภิงคาระทรงชักพระขรรค์ออกจะตัดศีรษะของตนเป็นพุทธบูชาพระสัถยธรรมเทศนา ฝ่ายพระนางเจ้าจรวายเจงเวงราชเทวี ทรงเห็นพระสวามีมีสัญญาวิปลาสดังนั้น จึงตรงเข้าจับพระหัตถ์ทรงแย่งพระขรรค์ไว้แล้วทูลว่า เมื่อพระองค์ยังทรงมีพระชนมายุยืนนานอยู่ ก็จะได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงรอยพระบาทสืบพระพุทธศาสนาบำเพ็ญพระราชกุศลต่อไป พระยาสุวรรณภิงคาระได้ทรงฟังพระราชเทวีทรงให้พระสติเช่นนั้นก็เสด็จพระทัย ระลึกถึงคุณพระศรีรัตนตรัย ทรงมีพระหทัยเลื่อมใสในพระพุทธบาท ทรงถอดมงกุฎกษัตริย์ซึ่งมีน้ำหนักค่ามณีแสนตำลึงสวมลงในรอยพระพุทธรบาทเป็นเครื่องสักการบูชาแล้ว คีลาอันบรรจुरอยพระพุทธรบาทก็จมลงพสุธาตลที่ภู่นารอดเชิงชุมในขณะนั้น

พระยาสุวรรณภิงคาระก็อาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระอรหันต์สาวก ๑,๕๐๐ ไปรับจันทน์มณฑปที่พระราชวัง เสร็จแล้วก็เสด็จไปบรรทมที่พระแท่นคีลาอาสน์

^๑ นามพระกัสสปนี้มีหลายรูป แต่เฉพาะพระกัสสปผู้เป็นประธานในสังคายนาครั้งแรกนั้น พระพุทธเจ้าสรรเสริญพระคุณคือ "ชุตงค์" จึงได้นามว่า *พระมหากัสสป*

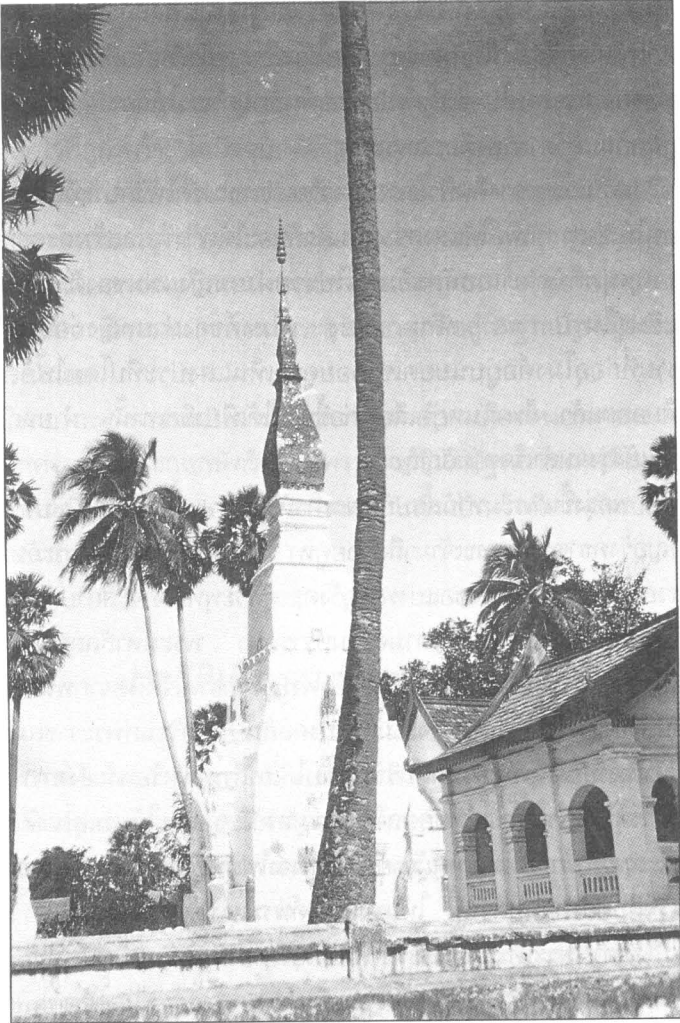

ดอยคูหา ทรงรับสั่งพระมหากัสสปเถระเจ้าซึ่งเป็นพระสาวกผู้ใหญ่ว่า เมื่อตถาคตเข้าสู่ปรินิพพานแล้วให้อาการะดูพระธาตุหัวอกของเราไปบรรจุไว้ที่ภูเก้าพร้าวตามเยี่ยงอย่างประเพณีพระพุทธรูมิเทอญ พระมหากัสสปเถระเจ้ารับพระพุทธรูมิแล้ว ก็กราบนมัสการบังคมลาพระพุทธรูมิเจ้าอยู่ที่อยู่ของตน ณ กรุงราชคฤห์มหานครแคว้นมคธ ฝ่ายพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เสด็จจาริกโปรดสัตว์ตามนิคมเขต ไปจนบรรลุเมืองกุฉินารายณ์ก็เสด็จเข้าสู่ปรินิพพานในกาลนั้นแล

ข้างฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระกับพระนางเจ้าจรวยเจงเวงพระราชเทวี เมื่อพระพุทธรูมิเสด็จจากพระราชวังไปแล้ว จึงพร้อมด้วยบริวารสร้างอุโมงค์ด้วยหินแลง ก่อเจดีย์สวมรอยพระพุทธรูมิบาทตรงที่แผ่นดินลาจวมลงนั้น พระยาสุวรรณภิงคาระจึงพระราชทานนามว่า พระเจดีย์เชิงชุม (หรือพระธาตุเชิงชุมก็เรียก) พระคันทรจนาจารย์จึงกล่าวพระคาถาว่า จะตุคควา พุทธปาทะ เจตียังปัญจาพทวรััง ถานังอหัง อันทมิ แปลว่า ถ้าบุคคลใดจะนมัสการบูชาพระเจดีย์นี้ก็ให้กล่าวตามคาถานั้น แล้วระลึกถึงคุณนามของพระพุทธรูมิ ๕ พระองค์ว่า กุกสันโท โภโกคมโน กัสสปโคโตโม อริยมตริโย ให้ครบ ๓ หนแล้วจึงกราบลง จะปรารถนาอย่างไรก็ตามแต่ประสงค์เทอญ

ครั้นเมื่อเดือน ๖ เพ็ญ วันอังคาร ปีมะเส็ง เบญจศก นักขัตฤกษ์ชื่ออะโนราทราชินีวันนั้นพระพุทธรูมิเสด็จดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระได้ทราบข่าวว่า พระมหากัสสปเถระเจ้ากับพระอรหันต์ ๕๐๐ รูปจะอัญเชิญพระอัฐิธาตุพระพุทธรูมิเจ้ามาประดิษฐานบรรจุไว้ที่ภูเก้าพร้าว จึงทรงปรึกษาประชุมเสนาพฤคมาตย์ราชฎารทั้งหลายว่า "เราท่านทั้งหลายควรคิดถึงพระคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอันมากสมควรจะสร้างอุโมงค์ไว้คอยพระอัฐิธาตุสถาปนาไว้เป็นที่สักการบูชาสืบพระพุทธรูมิศาสนาต่อไป"

เหล่าเสนาพฤคมาตย์ข้าราชการปวงชนทั้งหลายมีความยินดีเห็นชอบแต่ความศรัทธาแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายชายพอใจจะไปก่ออุโมงค์ที่ดอยคูหา ซึ่งเป็นพระแท่นบัลลังก์พระพุทธรูมิได้เคยเสด็จมาประทับบรมมหารัชมิ่งหนึ่ง ฝ่ายหญิงมีพระนางเจ้าจรวยเจงเวงพระราชเทวีทรงเป็นประธานพอพระทัยจะก่ออุโมงค์ไว้สวนอุทยานเจงเวง เพื่อสะดวกแก่การไปมานมัสการบูชาพระบรมธาตุนั้นได้ทุกฤดูกาล พระยาสุวรรณภิงคาระก็ทรงอนุญาตตามประสงค์ ประชาชน

พระธาตุเชิงชุม จ. สกลนคร

ต่างก็พุดจาแข่งขันสัญญากันว่า เมื่อรวมอิฐหินปูนพอแล้วจะเริ่มก่อพระธาตุ เมื่อใดก็แจ้งหรือสัญญาให้กันทราบ คือให้เสร็จภายในวันกับคืนหนึ่งเป็นอย่างช้า ถ้าฝ่ายใดก่อเสร็จภายใน ดาวเพ็ท^๑ ออกพ้นเขายุกนครให้ถือว่าฝ่ายนั้นชนะ เมื่อได้สัญญากันแล้วต่างก็ลงมือก่อพระธาตุ

ครั้นเวลากลางคืนพระนางเจ้าจรวยเจงเวงโปรดให้ชักประทีปโคมไฟขึ้นไว้บนยอดไม้เขาสูง เพื่อให้แสงสว่างเห็นทั่วกันจะได้ทำการก่อสร้างสะดวก ฝ่ายพวกชายหนุ่มก็มีมักจะแอบลักลอบหนีไปช่วยฝ่ายหญิงแฟนของตัวเสียโดยมาก เพราะยินดูในรูป รส กลิ่น เสียง อุโมงค์ของฝ่ายหญิงก็จึงเสร็จก่อน ฝ่ายชายที่ก่ออุโมงค์อยู่บนยอดเขาตอดยคูหาเห็นแสงประทีปโคมไฟก็สำคัญว่า ดาวเพ็ทออกแล้ว ก็พากันหยุดเสีย ก่อขึ้นไปได้เพียงชื่อเท่านั้น ฝ่ายหญิงก็วันยังค่ำคืนยังรุ่งจนสำเร็จตามสัญญา

พอรุ่งขึ้นพระมหากัสสปกับพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์เป็นบริวาร ได้อัญเชิญอูรังคะธาตุพระพุทธรูปเจ้ามาถึงตอดยคูหา พระยาสุวรรณภิงคาระกับพระนางเจ้าจรวยเจงเวงราชเทวีทรงขอแบ่งพระอูรังคะธาตุพระพุทธรูปเจ้าจะสถาปนาไว้ที่อุโมงค์เพื่อเป็นที่สักการบูชาให้สำเร็จตามความปรารถนา พระมหากัสสปเถระเจ้าจึงมีพระเถระวาจาว่า “ที่นี่ไม่ใช่ภูภำพร้างจะแบ่งพระอูรังคะธาตุไว้ก็ผิดจากพระพุทธรูปพระเจ้า ซึ่งมีรับสั่งเอาตมาไว้ และทั้งจะไม่เป็นมงคลอันประเสริฐแก่พระราชสมภารเจ้า” พระมหากัสสปจึงให้พระอรหันต์บริวารกลับไปเอาถ่านไฟหรือพระอังคารพระพุทธรูปเจ้ามาบรรจุไว้ที่พระอุโมงค์ตอดยคูหา พระมหากัสสปเถระให้นามอุโมงค์ตอดยคูหาว่า พระธาตุภูเพ็ท^๒ โดยเหตุผู้ชายหลงว่าโคมไฟผู้หญิงเป็นดาวเพ็ทจึงก่ออุโมงค์ไม่สำเร็จสืบต่อมาจนทุกวันนี้ ให้นามอุโมงค์พระนางเจ้าจรวยเจงเวงว่า พระธาตุเจงเวง^๓ ตามพระนามของพระนางเป็นต้นศรัทธาอัน

^๑ ดาวกัลปพฤกษ์

^๒ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่บ้านนาหัวบ่อ อำเภอพรรณานิคม ทางผ่านอ่างเก็บน้ำภูเพ็ท ห่างจากทางสายอุดรฯ - สกลนคร ๑๓ กิโลเมตร แยกตรงกิโลเมตรที่ ๑๓๘ ข้ามมีอ

^๓ คืออยู่ในวัดบ้านธาตุนาเวง ตรงทางแยกจะเข้าไปในจังหวัดสกลนครและจังหวัดนครพนม ตัวพระธาตุบางส่วนยังมีสภาพดีอยู่ มีประชาชนไปนมัสการทุกปี

พระมหากัสสปเถระจัดการสถาปนาธาตุภูเพ็กและพระธาตุเจงเวงเสร็จแล้ว ก็พร้อมด้วยบริวาร ๕๐๐ อัญเชิญพระอูรังคะธาตุพระพุทธรูปเจ้าไปยังภูเก้าพร้อมทั้งพระยาสุวรรณนิงคาระและท้าวพญาทั้งหลายก่ออุโมงค์บรรจุพระอูรังคะธาตุของพระพุทธรูปเจ้าไว้ที่ภูเก้า ในปัจจุบันคือ องค์พระธาตุพนม ที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนมสืบต่อมาเป็นเวลาร่วมเข้า ๒,๕๐๔ ปีแล้ว (ขณะที่เขียนเรื่องนี้)

พระมหาเถระเจ้ากับพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ก็นมัสการบังคมลาพระอูรังคะธาตุกลับเมืองราชคฤห์มหานครกระทำปฐมสังคายนา ฝ่ายท้าวพญาทั้งปวงก็พากันกราบถวายบังคมนมัสการลาพระอูรังคะธาตุกลับสู่ถิ่นฐานบ้านเมืองของตนในกาลครั้งนั้นแล

ฝ่ายพระยาสุวรรณนิงคาระเมื่อสวรรคตแล้ว เมืองหนองหารหลวงไม่มีเจ้านายปกครองสืบตระกูลกษัตริย์ เพราะวงศ์อินทปัฐนครหมดเพียงพระยาสุวรรณนิงคาระเท่านั้น เสนากรรมการก็สมมุติกันขึ้นเป็นเจ้าเมืองผลัดเปลี่ยนกันสืบต่อไปหลายชั่วอายุเจ้าเมือง

ประวัติเมืองสกลนคร ยุคที่ ๒

ประวัติเมืองสกลนครยุคที่ ๒ นี้ ไม่มีหลักฐานปรากฏไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นแต่คนเก่าแก่ของเมืองจดจำจากถ้อยคำพระบรรเทา กรมการเมือง ชุพันธ์คนเก่า กับเพี้ยศรีคอนชุม คนเก่า ซึ่งเป็นหัวหน้าข้าพระธาตุเชิงชุม ซึ่งท่านผู้เฒ่า ๒ คนนี้เล่าสืบต่อ ๆ กันมาว่า

อยู่มาปีหนึ่ง เกิดทุพภิกขภัยฝนแล้งถึง ๗ ปี ราษฎรไม่ได้ทำนา ความอดอยากอืดขัดขัดสนข้าวปลาอาหารไม่มีจะบริโภค ราษฎรมารวมกันทำนาปีนาแข่งตามริมหนองหารก็ไม่สู้ได้ผลพอแก่การเลี้ยงชีพโดยทั่วกัน อาศัยซูดเผือกมัน ซูดกลอยก็หมดไปเกิดไม่ทัน เหลือที่จะทนทานอยู่ได้ เจ้าเมืองกรมการชาติเขมรที่อยู่ในเมืองหนองหารหลวงจึงพากันอพยพครอบครัวไปอยู่แคว้นเขมรเสียหมด ชาวเขมรไม่เหลืออยู่สักหมู่บ้านเลย เมืองหนองหารหลวงก็เป็นเมืองร้างจะร้างอยู่ที่ปีไม่ปรากฏ

ครั้นถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์ (ไม่ปรากฏนาม) พร้อมด้วยครอบครัวไพร่พลตัวเลกมาตั้งรักษาพระธาตุเชิงชุม ตั้งอยู่ ณ ตำบลธาตุเชิงชุมและหมู่บ้านอื่น ๆ หลายตำบล ครั้นต่อมาทรงพระราชดำริเห็นว่า ตำบลธาตุเชิงชุมและตำบลอื่น ๆ มีผู้คนหนาแน่นพอจะรวมตั้งเป็นเมืองใหญ่ เพื่อสะดวกแก่การปกครองได้แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์เป็นพระธานี เจ้าเมืองสกลนครทวาปีคนแรก

ครั้นล่วงมาในแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๖๕ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เจ้าเมืองสกลนครทวาปีไม่ได้ตระเตรียมกำลังป้องกันบ้านเมือง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาหุซิด (สิงห์ สิงหเสนี) เมื่อครั้งเป็นพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพมาตรวจราชการเห็นเข้า เห็นว่าเจ้าเมืองกรมการไม่เอาใจใส่ต่อราชการ บ้านเมืองพล่อยให้ข้าศึกล่วงล้ำไปได้โดยง่ายตาย เป็นการขัดชินอำนาจอาญาศึก จึงสั่งให้เอาตัวพระธานีเจ้าเมืองไปประหารชีวิตที่หนองไชยขาว เมื่อปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เสร็จแล้ว จึงให้กวาดต้อนครอบครัวไพร่พลเมืองสกลนครทวาปีไปอยู่ที่เมืองกบินทร์บุรีบ้าง เมืองประจันตคามบ้าง เป็นอันมากสืบต่อลูกหลานมาจนทุกวันนี้ ยังให้คงเหลือรักษาพระธาตุเชิงชุมแต่พวกเพี้ยศรีคอนชุม ตำบลธาตุเชิงชุมตำบลหนึ่ง กับบ้านหนองเหียน บ้านจานเพี้ย บ้านอ่อมแก้ว บ้านธาตุเจงเวง บ้านพราน บ้านนาดี บ้านวังยาง บ้านผ้าขาว และบ้านพรธนา รวม ๑๐ ตำบล พอให้เป็นข้าปฏิบัติพระธาตุเชิงชุมเท่านั้นแล้ว สั่งให้ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ (ไม่ปรากฏนามเดิม) มาเป็นผู้รักษาราชการเมืองสกลนครทวาปีไปก่อน ในระหว่างที่ยังไม่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง

ต่อมาเมื่อปีชลา โทศก จุลศักราช ๑๑๙๒ (พ.ศ. ๒๓๗๓) โปรดเกล้าฯ ให้พระสุนทรราชวงศา (บุตร) บุตรพระสุนทรราชวงศา (สีชา) เจ้าเมืองยโสธรมีความชอบคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เป็นอันมากกับราชบุตร (สุ่ย)^๑ เมืองอุบลราชธานี

^๑ ปู่หม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ให้มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดในเมืองนครพนม ซึ่งเวลานั้นเมืองสกลนครทวายไปสังกัดขึ้นเมืองนครพนม พระสุนทรราชวงศา (บุตร) กับราชบุตร (ส่วย) จึงได้ไปจัดราชการอยู่ที่เมืองนครพนม ซึ่งก็ได้ไปเกลี้ยกล่อมและแต่งท้าวเพี้ย กรมการไปเกลี้ยกล่อมพวกครัวเมืองพิน เมืองนอง เมืองตะโปน เมืองวัง^๑ และเมืองมหาชัยกองแก้ว ผังซ้ายแม่น้ำโขง ที่ยังกระด้างกระเดื่องต่อประเทศสยามแต่ครั้งเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ เข้ามาอยู่ในเขตแขวงเมืองนครพนมเป็นอันมาก

ประวัติเมืองสกลนคร ยุคที่ ๓

เมื่อปีชาล นอศก จุลศักราช ๑๑๕๖ (พ.ศ. ๒๓๓๗) พระบรมราชา (พรหมา)^๒ ซึ่งเป็นบุตรพระบรมราชา (กู่แก้ว) เจ้าเมืองมหาชัยกองแก้ว ครั้นเมื่อพระบรมราชา (พรหมา) ถึงแก่กรรมคราวไปราชกองทัพกรุงไปรบพม่าทางเชียงใหม่ พอไปถึงเมืองเถินบังเอิญไปเมื่อพักหวานถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวสุตา (หรือสุดตา) ผู้เป็นพี่ภรรยาพระบรมราชา (พรหมา) ซึ่งท้าวสุตาก็เกี่ยวเป็นเครือญาติสกุลเดียวกัน ได้เป็นที่พระบรมราชา เจ้าเมืองนครพนมสืบต่อพระบรมราชา (พรหมา) แต่ท้าวจุกุณี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสาย ๓ คนนี้เป็นบุตรพระบรมราชา (พรหมา) ไม่ได้เป็นเจ้าเมือง หรือตำแหน่งของเมืองแต่ประการใด ก็ขัดเคืองและมีความน้อยใจ ทั้ง ๓ คนจึงพาครอบครัวป่าไพร่อพยพข้ามโขงไปอยู่กวนกู่ กวนจัวผังซ้ายแล้วก็แข็งข้อต่อเมืองนครพนมร้องไปยังกรุงเทพฯ ทางกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี^๓ ยกทัพมาปราบพระยามหาอำมาตยาฯ แม่ทัพจึงสั่งให้กองทัพเวียงจันทน์ยกไปช่วยอีกด้านหนึ่ง พระเจ้านันทเสนเวียงจันทน์จึงสั่งให้พญาสุโศดมทัพลงไปช่วย

^๑ เมืองวังนี้ไม่ใช่เมืองวังเวียง อยู่ริมเส้นทางหลวงสายจากเวียงจันทน์ไปหลวงพระบาง ปัจจุบันหนึ่งสี่บางเล่มกล่าวไว้เป็นคนละเมือง

^๒ นัยว่าท่านผู้นี้มีตำแหน่งที่เอว (คือปานขาที่เอว) หรือแอมมาแต่กำเนิด จึงมีนามอีกนามหนึ่งว่า "พระบรมราชาแอมกาน"

^๓ เวลานั้นยังเป็นพระสุริยภักดี (ป้อม ต้นสกุล "อมาตยกุล")

ท้าวจุกุณี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสายไม่อยู่สู้กองทัพกรุง พากรอบครัวไพร่พลไปตั้งเกลี้ยกล่อมอยู่ที่เมืองมหาชัยกองแก้วอันเป็นเมืองของปู่ปกครองมาก่อน ฝ่ายพระยามหาอำมาตย์ฯ จึงมีหนังสือแต่งให้ท้าวเพี้ยกรมการไปเกลี้ยกล่อมให้พวกท้าวจุกุณีกลับคืนมาอยู่ที่เมืองนครพนมตามเดิมเสีย และจะขอพระราชทานตั้งให้เป็นเจ้าเมือง ฝ่ายพี่น้อง ๓ คนไม่ยอมคืนมา แต่ทั้งนี้ก็หาได้คิดเอาใจออกหากฝ่ายสยามไม่ เหตุที่ไม่ยอมคืนมานั้นเพราะมีความรังเกียจพระบรมราชา (สุตา) ถ้าท่านแม่ทัพจะให้เจ้าเมืองแล้วก็ขออยู่เป็นเจ้าเมืองมหาชัยฯ ขึ้นเวียงจันทน์เถิด พระยามหาอำมาตย์ฯ ก็อนุญาต จึงนัดให้ท้าวจุกุณี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสายมาประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่อพระฉายลักษณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรัชกาลที่ ๑ ณ วัดศรีโคตบูรณเมืองมรุกขนครเก่า เมื่อกระทำพิธีเสร็จแล้วพระยามหาอำมาตย์ฯ สั่งให้พญาสุโพนายทัพเวียงจันทน์พาตัวท้าวจุกุณี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสาย ท้าวน้อย (บุตรท้าวจุกุณี) ไปเฝ้าพระเจ้านันทเสน ณ เมืองเวียงจันทน์

พระเจ้านันทเสนจึงตั้งให้ท้าวจุกุณีเป็นพระพรหมอาสา เจ้าเมืองมหาชัยกองแก้ว ให้ท้าวกิ่งหงษาเป็นที่พระนาคิ อุปฮาด ให้ท้าวคำสายเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวน้อยเป็นราชบุตรทำราชการขึ้นเวียงจันทน์

พระพรหมอาสา (จุกุณี) มีภรรยาชื่อ นางเพา บุตรสาวเจ้าเมืองคำเกิดมีบุตรชาย ๔ คนลำดับพี่น้อง คือ ท้าวเห้ง ท้าวคำ ท้าวเสื่อ ท้าวโงง ท้าวเหม็น ท้าวละ ท้าวนาด ท้าวเหล้า และท้าวศรีแก้ว ส่วนบุตรหญิงมี ๖ คนไม่ปรากฏนาม ส่วนพระนาคิ อุปฮาดมีบุตรชาย ๘ คน คือ ท้าวคำ ท้าวอินทร์ ท้าวเกษ ท้าวสิงห์ ท้าวแก้ว ท้าวสอน ท้าวเขียว และท้าวจันทน์ มีบุตรหญิง ๗ คนไม่ปรากฏชื่อ

พระนาคิ (กิ่งหงษา) อยู่ในราชการได้ ๑๐ ปีถึงแก่กรรม พระเจ้าเวียงจันทน์จึงเลื่อนให้ราชวงศ์ (คำสาย) เป็นที่อุปฮาดแทน ให้ท้าวคำบุตรพระนาคิเป็นที่ราชวงศ์ เมืองนครพนมกับเมืองมหาชัยกองแก้วก็ปรองดองเป็นเมืองพี่เมืองน้องแต่นั้นมา

พ.ศ. ๒๓๗๐ ในรัชกาลที่ ๓ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ กองทัพกรุงยกลงมาปราบเจ้าอนุวงศ์แตก ตีครั้งแรกหนีไปอาศัยอยู่เมืองมหาชัยฯ แล้วจึงเลยไปพึ่ง

ญวนที่เมืองแก่งอันท์ ในระหว่างที่เจ้าอนุวงศ์ไปอยู่ที่เมืองมหาชัยฯ นั้น เจ้าเหม็นบุตรเจ้าอนุวงศ์ไปได้กับนางตัดบุตรสาวเจ้าเมืองมหาชัยฯ เป็นภรรยา เจ้าอนุวงศ์ได้ชวนเอาพระพรหมอาสา (จุพณี) เจ้าเมือง กับราชบุตร (น้อย) กับพระบรมราชา (มัง) เจ้าเมืองนครพนมหนีตามไปด้วย เมื่อกองทัพกรุงตามไปทัน คงจับได้แต่พระบรมราชา (มัง) ที่เมืองมหาชัยฯ คือไม่ได้ติดตามเจ้าอนุฯ ไป กองทัพไทยจึงกวาดต้อนเอาครัวเมืองมหาชัยฯ เมืองนครพนมไปไว้ที่เมืองพนัสนิคม^๑ และเมืองพนมसारคาม^๒ เป็นอันมาก ซึ่งมีลาวอาสาปากน้ำตั้งอยู่ก่อนแล้ว

ฝ่ายพระพรหมอาสา (จุพณี) กับราชบุตร (น้อย) ผู้บุตร ไปตายที่เมืองญวน ฝ่ายอุปฮาด (คำสาย) ราชวงศ์ (คำ) เมืองมหาชัยฯ ก็หลบซ่อนกองทัพไทยอยู่ตามภูเขาเหล่านั้น หาได้หนีตามเจ้าเมืองและเจ้าอนุวงศ์ไปไม่ กองทัพกรุงคงจับเอานางจวงภรรยาราชวงศ์ (คำ) นางเทพภรรยาท้าวจันทน์ (อินทร์) บุตรอุปฮาด (พระนาคี) ลงไปกรุงเทพฯ ด้วย

ฝ่ายพระอินทร์อาสาเจ้าเมืองพนัสนิคม ผู้เป็นลูกป่าหรือบุตรชายพี่สาวของนางจวง นางเทพซึ่งกองทัพกรุงได้กวาดต้อนมาครั้งแรกนั้น เข้ากราบทูลพระกรุณาขอพระราชทานเอานางจวง นางเทพ และพรรคพวกที่ติดตามบางคนไปอยู่ที่เมืองพนัสนิคมด้วย ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

พลเมืองพนัสนิคม และเมืองพนมसारคามก็ได้แยกย้ายตั้งภูมิลำเนากันไปอยู่เป็นหมู่ ๆ ตามริมคลองพนมसारคามซึ่งคลองนี้ไหลสู่ทะเลปากแม่น้ำบางปะกงแล้วก็เกิดเป็นหมู่บ้าน ตำบลในกาลต่อมาพร้อมด้วยการสร้างวัดวาอารามไว้เป็นที่เคารพบูชาควบคู่กันไปทุกหมู่บ้าน เป็นต้นว่า บ้านบาน บ้านเมืองกลาง บ้านเต่าเหล็ก บ้านเชียงไค้ บ้านจอมศรี บ้านเมืองเมต บ้านเว่อ บ้านกองคำ และบ้านนาเหล่าน้ำ ฯลฯ เป็นต้น

โดยเฉพาะอำเภอพนมसारคามก็เคยเป็นเมืองพนมसारคามมาก่อนเช่นเมืองในหัวเมืองในมณฑลภาคอีสาน เมื่อมีผู้คนหนาแน่นสมควรจะจัดเป็นเมือง

^๑ ปัจจุบันเป็นอำเภอพนัสนิคม สังกัดจังหวัดชลบุรี

^๒ ปัจจุบันเป็นอำเภอพนมसारคาม สังกัดจังหวัดฉะเชิงเทรา

เพื่อสะดวกแก่การปกครอง ก็โปรดฯ พระราชทานให้ยกหมู่บ้านที่มั่งคั่งหนาแน่นนั้นขึ้นเป็นเมือง ที่มาของนาม *เมืองพนมसारคาม* นี้คงมีพระราชประสงค์จะให้นามเมืองนี้เกี่ยวพันกับเมืองนครพนม ซึ่งพลเมืองส่วนมากหรือแทบทั้งสิ้นสมัยนั้นสืบทอดมาจากเมืองนครพนมอันเป็นเมืองเก่าแก่ทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในแคว้นโคตบุตรณหลวง ทรงไว้ซึ่งประวัติศาสตร์ดังกล่าวแล้วก็อาจเป็นได้

เจ้าเมืองพนมसारคามคนแรกคือ พระแก้วกลางฉรง (ชาวพวนรุ่นแรก ที่อพยพ) คนสุดท้ายคือ พระพนมสาครินทร์ (หุ่น) ท่านผู้นี้เคยไปราชการทัพศึกฮ่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ทั้งสองท่านที่กล่าวนามมาแล้วนี้เป็นตาและเป็นบิดาของคุณหญิงพิพัฒน์ภูมิพิเศษ (เนียน) นอกจากนี้ยังมีบุคคลสำคัญควรจะกล่าวถึงอยู่อีก คือพระสุพรรณสมบัติ (ถมยา) ต้นตระกูล "โอสถานนท์" สมัยนั้นท่านมีไร่นายิ่งงอกอยู่ที่บ้านนาเหล่าน้ำมาก และกอบปรีย์ด้วยท่านเป็นช่างทองมาก่อน ในรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการเป็นช่างทองหลวงสังกัดกรมกระษาศาปณ์ จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ดังกล่าวแล้ว ตราอาร์มแผ่นดินที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานเป็นตราประจำชาติไทย และหลังเงินเหรียญบาทในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ ก็นับว่าท่านผู้นี้เป็นผู้ออกแบบแล้วนำทูลเกล้าฯ ถวาย ซึ่งต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ประกาศเป็นตราอาร์มแผ่นดินดังกล่าวแล้ว เพิ่งมาเปลี่ยนเป็นตราพระครุฑพ่าห์ในรัชกาลที่ ๖ จนในปัจจุบัน

ครั้นต่อมาเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๗ ปีมะแม ลัปตศก (พ.ศ. ๒๓๗๘) อุบชาติ (คำสาย) ราชวงศ์ (คำ) สำนึกถึงความผิดแต่ทนต์หลัง จึงได้พร้อมด้วยบ่าวไพร่ลงมาสู่พระบรมโพธิสมภารแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม พวกเข้เข้าหาพระยามหาอำมาตย์ฯ แม่ทัพที่โปรดเกล้าฯ ให้ออกมัจจตราสารบ้านเมืองที่ยังไม่สู้จะเรียบร้อยคราวเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ ตั้งทัพอยู่ที่เมืองนครพนมขอสามมิภักดิ์ และรับอาสาจะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามช่วยบุตรหลานสืบไป

พระยามหาอำมาตย์ฯ พระมหาสงคราม กับเจ้าอุปราช (ติสสะ) เวียงจันทน์ที่ขอรับอาสาพระกรุณาด้วยครานั้น จึงแต่งให้หลวงศรีโยธยาหลวงนำตัวราชวงศ์ (คำ) ท้าวจันทร์ (อินทร์) ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (คำ) ท้าวจันทร์ (อินทร์) ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมือง

สกลนครทวาศิปปไป และก่อนที่จะกราบถวายบังคมลากลับไปบ้านเมือง ได้พระราชทานนางจวง นางเทพคินให้ราชวงศ์ (คำ) ท้าวจันทร์ (อินทร์) ผู้เป็นสามี ที่ไปอยู่กับพระพรหมอาสาเมืองพนสนิมคินนั้นคินไปด้วย

เมื่อราชวงศ์ (คำ) ท้าวจันทน์ (อินทร์) กลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว ก็ข้ามโขงไปฝั่งซ้ายเกลี้ยกล่อมกวาดต้อนเอาครัวเมืองมหาชัยฯ ที่ยังตกค้างอยู่นั้น เข้ามาสวมักดี ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตแขวงเมืองสกลนครทวาศิปปเพิ่มเติมขึ้นอีก เวลานั้นเมืองสกลนครทวาศิปปยังขึ้นอยู่กับเมืองนครพนม

ครั้นปีระกา นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ (พ.ศ. ๒๓๘๐) อุปฮาด (คำสาย) ป่วยถึงแก่กรรม พระยามหาอำมาตย์ฯ จึงมีใบบอกกราบทูลขอตั้งให้ราชวงศ์ (คำ) เป็นเจ้าเมืองสกลนครทวาศิปป เพราะเจ้าเมืองว่างมานาน ขอให้ท้าวจันทน์ (อินทร์) เป็นที่ราชวงศ์ ขอเอาราชนบุตร (ต่าง) เมืองกาฬสินธุ์มาเป็นราชบุตร

ประวัติเมืองสกลนครตอนต่อจากนี้ ได้เรียบเรียงเค้าเรื่องจากสำเนา ท้องตราไปถึงเมืองสกลนคร เรื่อง "ตั้งราชวงศ์เมืองมหาชัยกองแก้วเป็นพระยาประเทศธานี เจ้าเมืองสกลนคร" ใน *เทศาภิบาล เล่ม ๑๔ หน้า ๑๑๘-๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๕๘* และจาก *จดหมายเหตุพระประทุม กรมการเมืองนครพนมคนเก่า* โดยที่พระยาสกลกิจวิจารณ์ ปลัดมณฑลอุดรสั่งให้กรรมการ ๔ ท่านจัดการรวบรวมไว้ คือ พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ) ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร พระอนุบาลสกลเขต (เมฆ พรหมสาขา) ปลัดเมือง พระบริบาลศุภกิจ (คำสาย ศิริจันทร์) กรรมการพิเศษ และพระพิทักษ์เจดีย์ (แก้ว โคตรธรรม) กรรมการผู้รักษาเจดีย์เชิงชุมสกลนคร ทั้งผู้เขียนได้หลักฐานจากที่อื่นประกอบต่อไปนี้

"เมื่อวันศุกร์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) มีหนังสือเจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศ์ สมุหนายก มาถึงหลวงศรีโยธาทมิ์นอภิมรย์รักษา ข้าหลวง หลวงประสิทธิสิงคราม กองนอกเมืองนครราชสีมา ท้าวเพี้ยผู้รักษาเมืองสกลนคร พระยาไชยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์

"ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า มีตราขึ้นมาแต่ก่อนว่าอุปฮาดเมืองมหาชัย (คำสาย) ผู้ว่าราชการเมืองสกลนครป่วยถึงแก่กรรมเสียแล้ว ครอบครัวยุเมืองมหาชัยมาตั้งอยู่เมืองสกลนครเป็นอันมาก ทรงเห็นว่า

ราชวงศ์เมืองมหาชัยได้เคยบังคับบัญชาว่ากล่าวท้าวเพี้ยไพร่พลครอบครัว ทั้งนี้แต่เดิมมาจะต้องจัดแจงแต่งตั้งตามพรรคพวกที่นับถือกันมาแต่ก่อน จึงโปรดฯ ให้ราชวงศ์ (คำ) เมืองมหาชัยว่าราชการเมืองสกลนคร ให้ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ว่าที่อุปฮาด ท้าวจันทร์ (อินทร์) ว่าที่ราชวงศ์ ช่วยกันรักษามันเมืองทำนุบำรุงครอบครัวไปพลางก่อน ความแจ้งอยู่ในท้องตราซึ่งโปรดฯ ขึ้นมาแต่ก่อนนั้นแล้ว

“บัดนี้ ราชวงศ์ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ ท้าวจันทร์ (อินทร์) บุตรหลานท้าวเพี้ยลงไปเฝ้าฯ ทูลละอองธุลีพระบาทแจ้งข้อราชการ ณ กรุงเทพฯ นั้น จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ราชวงศ์ (คำ) เป็นพระยาประเทศธานี เจ้าเมือง เปลี่ยนนามเมืองสกลนครทวาปีเป็นเมืองสกลนคร ให้ท้าวลาจราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวจันทร์ (อินทร์) เป็นที่ราชวงศ์ ตั้งราชบุตร (ต่าง) เมืองกาฬสินธุ์เป็นราชบุตรเมืองสกลนคร รักษาบ้านเมืองคุ้มครองไพร่พลทำราชการฉลองพระเดชพระคุณขึ้นกับกรุงเทพมหานคร ตามตัวอย่างบ้านเมืองข้าขอบขัณฑสีมาทั้งปวงสืบไป

“ประการหนึ่ง ให้พระยาประเทศธานี อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ท้าวเพี้ยเอาใจใส่ในกองการกุศลทำนุบำรุงวัดวาอาราม พระสงฆ์สามเณรให้ปรนนิบัติพระปริยัติธรรมให้พระพุทธศาสนารุ่งเรืองถาวร ชักชวนกันทำบุญให้ท่านจะได้เป็นกองการกุศลผลประโยชน์สืบไปภายหน้า

“ประการหนึ่ง เถิงเทศกาลพระราชพิธีตรุษสารทก็ให้พระยาประเทศธานีอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร บุตรหลานท้าวเพี้ยผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงพร้อมกัน ณ วัดวาอารามเมืองสกลนครกระทำสังฆทานุสังฆตบถวายต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเจ้าพะเพาะพระพักตร์พระพุทธรูปเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สังฆตบปีละ ๒ ครั้ง ตามอย่างธรรมเนียมจงทุกปี

“อนึ่ง พระสุนทรราชวงศา^๑ พาพระคำก่อน เจ้าเมืองคำเกิด เพี้ยชัยสงคราม เพี้ยวงศ์ปัญญา เพี้ยเมืองขวา เมืองคำม่วน ท้าวโงนบุตร ท้าวหลานเจ้าเมืองมหาชัย เพี้ยเมืองสูง นายตากกระโซ่ ท้าวไถย บุตรเจ้าเมืองแขก จารย์

^๑ พระสุนทรราชวงศา (บุตร) เจ้าเมืองยโสธร

บุตติผู้ว่าราชการเมืองแขก ท้าวเพี้ยพวคนายคร้าวลงไปแจ้งราชการที่กรุงเทพฯ เจ้าพนักงานได้จัดแจงให้พวกดังกล่าวตั้งน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถวายต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตามอย่างธรรมเนียมแล้ว และพาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จึงมีพระราชโองการดำรัสว่า ซึ่งเจ้าเมือง ท้าวเพี้ย นายไพร่ครอบครัว พวกกันมาสามมิภักดีข้ามปากของมาโดยดี ก็ให้จัดแจงครอบครัวให้ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นที่ทางท่ามาหากินให้เป็นปกติพร้อมมูลกัน

“พระยามหาอำมาตย์ฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า คร้วเมืองคำเกิด ๑,๐๐๐ คน เมืองคำม่วง ๔๐๐ คน จัดแจงให้ตั้งอยู่บ้านแขวงกระดาน^๑ แขวงเมืองกาฬสินธุ์ ที่บ้านแขวงกระดานนั้นภูมิฐานไร่นามีน้อยหาพอไม่ ส่วนที่บ้านท่าขอนยางริมน้ำพื้ปากตะวันออกแขวงเมืองกาฬสินธุ์ที่ไร่นามีมาก พอจะตั้งครอบครัวบ้านเมืองได้อีกแห่งหนึ่ง จึงทรงพระราชดำรัสว่า คร้วเมืองคำเกิด เมืองคำม่วง อยู่บ้านแขวงกระดานภูมิฐานไร่นามีน้อย ครั้นจะตั้งอยู่ทั้ง ๒ เมืองก็ไม่มีที่พอท่ามาหากิน ซึ่งพระยามหาอำมาตย์ฯ เห็นว่า ที่บ้านท่าขอนยางมีภูมิฐานไร่นาดีและมีมากพอ ก็ต้องจัดแบ่งกันไป แต่ทว่าเทศกาลนี้เป็นฤดูฝน ครอบครัวที่ตั้งอยู่บ้านแขวงกระดานก็ได้ทำไร่นาลงบ้างแล้วให้งดรออยู่ก่อน เมื่อเทศกาลแล้วจึงแต่งข้าหลวงขึ้นมาคิดอ่านด้วยพระยาไชยสุนทร^๒ อุปฮาดท้าวเพี้ยเมืองกาฬสินธุ์จัดแจงคร้วเมืองคำเกิดไปตั้งที่บ้านท่าขอนยางจะได้ทำไร่นาหากินทั่วถึงกัน นายไพร่ครอบครัวจะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป และก็จะโปรดฯ ให้ทางราชการขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ต่อไป”

(ตอนต่อจากนี้ในท้องตรากล่าวถึงพระราชทานสิ่งของเสื้อผ้า เงินตราผู้ที่เป็นไปเฝ้าทูลละออง เห็นยึดยาวจึงตัดออก และต่อไปว่า)

“...ให้พระสุนทรราชวงศา พระยาประเทศธานี พาพระคำก้อน เพี้ยเมืองขวาและพวกท้าวเพี้ยที่มีชื่อกลับคืนมาด้วยแล้ว ให้พระยาไชยสุนทร เจ้าเมือง

^๑ ต่อมาคือเมืองแขวงบาดาลที่กล่าวมาแล้ว

^๒ เจ้าเมืองกาฬสินธุ์

กาฬสินธุ์ อุปฮาด ท้าวเพี้ยเอาใจใส่ทะนุบำรุงครอบครัวเมืองคำเกิด เมืองคำม่วง ให้ได้ทำมาหากิน จนกว่าจะได้แยกครอบครัวไปตั้งบ้านท่าซอนยาง อย่าให้มีความเดือดร้อนได้ และให้คิดอ่านกันจัดแจงให้เมืองคำเกิด เมืองคำม่วงไปเกลี้ยกล่อมเอาพวกครัว ซึ่งยังตักค้างอยู่ฟากของตะวันออกข้ามมาให้สิ้น ครอบครัวจะได้ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินเป็นปกติพร้อมมูลกัน จะได้เป็นกำลังรื้อพลของบ้านเมืองไปภายนอก แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเจ้าเมืองท้าวเพี้ย นายครัวตามกำลังไพร่พลมากน้อยให้ฉลองพระเดชพระคุณต่อไป ฯลฯ

“อนึ่ง เขตแดนเมืองสกลนครกับเมืองกาฬสินธุ์ให้คงอยู่ตามท้องตราที่โปรดฯ ขึ้นมาแต่ก่อน” แต่เขตแดนเมืองสกลนครกับเมืองนครพนม เมืองหนองหาร เมืองมุกดาหารนั้น ยังหาไม่กำหนดเขตแดนเป็นที่แน่นอนไม่ ข้างหน้าไปจะอริวิาทเกี่ยวข้องกับเขตแดน จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระสุนทรราชวงศา^๑ พระไชยวงศา เจ้าเมืองไชยบุรี อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์ อุปฮาดเมืองหนองคาย ท้าวบุตร ผู้เป็นที่อุปฮาดเมืองนครพนม พร้อมกันทำแผนที่จัดแจงเขตแดนบ้านเมือง ทั้งนี้ซึ่งกระหนาบคาบเกี่ยวกันอยู่ ให้ว่ากล่าวแบ่งปันเขตแดนบ้านเมืองให้เป็นอันสำเร็จ อย่าให้เกี่ยวข้องกันต่อไป ให้จัดแบ่งปันเขตแดนเมืองสกลนคร คือข้างทิศเหนือตั้งแต่บ้านนามนบ้านกุดสุมาลย์ บ่อสะอือ บ้านมาดตัดไปริมฝั่งน้ำอูน ตามลำสงครามไป เป็นเขตแดนเมืองนครพนม ทิศตะวันออกตั้งแต่ปากน้ำก่ำตักน้ำของตัดไปบ้านหนองเทียน บ้านจานเพ็ญ ต่อกับบ้านแก (คืออำเภอนาแกเดี๋ยวนี้) บ้านเชียงเสือ เป็นแดนเมืองสกลนคร ต่อกับแดนเมืองนครพนม ทิศตะวันตก ตั้งแต่ปากน้ำยามตกลำน้ำสงครามตัดไปบ้านผ้าขาว บ้านพรรณา เป็นแดนเมืองสกลนคร ตั้งแต่ห้วยศิระระเรดตกลำน้ำสงครามขึ้นไปถึงเขาพรานเป็นแดนเมืองหนองหาร

^๑ คือทศไต้ตรงหลังภูพานที่เรียกว่า “ค่ายไทย” ระหว่างกิโลเมตรที่ ๖๐ ของทางหลวงสายจากสกลนครไปจังหวัดกาฬสินธุ์สืบต่อมาจนบัดนี้ (ผู้เขียน)

^๒ พระสุนทรราชวงศา (บุตร) เจ้าเมืองยโสธร ที่โปรดเกล้าฯ ให้มาจัดราชการเมืองนครพนมกับราชบุตร (สุย) เมืองอุบลฯ ดังกล่าวมาแล้ว

“ให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยรักษาบ้านเมืองเขตแดนตามกำหนดในท้องตรา ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นมา อย่าให้มีความอิจฉาเกี่ยวข้องกันด้วยเขตแดนต่อไป ช่วยกันรักษาขอบเขตอาณาให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข

“อนึ่ง เมืองสกลนครครอบครัวเพิ่งยกมาตั้งบ้านเมืองอยู่ใหม่ ครอบครัวยังหาตั้งตัวเป็นปกติไม่ แล้วยังจะคิดเกลี้ยกล่อมเอาครอบครัวมาใส่บ้านเมืองต่อไป จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานเงินหลวง ๑๐ ชั่ง ให้พระยาประเทศธานีเอาขึ้นมาไว้จัดซื้อข้าว ซื้อกระบือแจกจ่ายครอบครัว ถ้าครัวเก่าผู้ใดยากจนไม่มีกระบือทำไร่นาขัดสนข้าวปลาอาหารอยู่ ก็ให้เอาเงินซื้อกระบือเจือจานให้ครอบครัวได้ทำไร่นา ทั้งครอบครัวซึ่งเกลี้ยกล่อมได้มาใหม่เป็นกำลังทำมาหากินให้ทั่วถึงกัน

“อนึ่ง พระยาประเทศธานีให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ปีนคาบศิลาหลวงสำหรับเมืองสกลนครหาไม่ ขอรับพระราชทานเป็นคาบศิลา ๕๐ กระบอก ขึ้นไปไว้สำหรับราชการบ้านเมือง ได้ให้พนักงานจ่ายป็นดั่งกล่าว กระสุน ๒,๕๐๐ กระสุน ศิลาปากนก ๕๐๐ ปาก ให้พระยาประเทศธานี อุปฮาด ท้าวเพี้ยคุมขึ้นมาด้วยแล้ว และกำชับห้ามปรามอย่าให้ผู้ใดเอาปืนหลวงไปยิงช้าง ม้า โค กระบือให้ปืนชำรุดเสียหายไปได้เป็นอันขาดทีเดียว มีราชการศึกสงครามจะได้จับจ่ายให้ทันราชการ

“อนึ่ง พระยาประเทศธานี พระคำก้อเมืองคำเกิด ราชบุตรเมืองคำม่วน ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานสิ่งของมาไว้สำหรับเมืองทำบุญให้ทาน ได้ให้พนักงานจัดสิ่งของพระราชทานให้พระยาประเทศธานีคือ ผ้าไตร ๓ ไตร สุพรรณธัน ๑๐ ชั่ง จานกลีบบัว ๑๐๐ ใบ ชามข้าว ๑๐๐ ใบ ชามแกง ๑๐๐ ใบ ผาลไถนา^๑ ๒๐๐ อัน พระคำก้อเจ้าเมืองคำเกิด ผ้าไตร ๒ ไตร ชามข้าว ๑๐๐ ใบ ผาลไถ ๒๕ อัน รองเท้า ๕ คู่ ราชบุตรเมืองคำม่วน ผ้าไตร ๑ ไตร ชามข้าว ๑๐๐ ใบ ผาลไถนา ๒๕ อัน รองเท้า ๕ คู่คุมขึ้นมาด้วยแล้ว”

(จบในท้องตราเท่านี้)

^๑ ผาลไถ คือเหล็กสำหรับสวมหัวหมูเครื่องไถ ตรงกับภาษาอีสานเรียก บักสบไถ

ส่วนส่วยสาอากรในเมืองสกลนครนั้น คือส่วยผลเร็ว (หมวกแหง) ให้เมืองสกลรับผูกส่วยมีตัวเลขชายฉกรรจ์ ๓,๐๐๐ คน ให้ผูกส่วย ๒,๐๐๐ คน ยกให้เจ้าเมืองกรมการ ๑๐๐ คนเป็นเลขทนาย ให้ตัวเลข ๒,๐๐๐ คนนั้นผูกส่วยผลเร็ว เลขหนึ่งคนละ ๕ ซึ่ง ปีหนึ่งเป็นผลเร็ว ๒๐๐ ทาบ ถ้าไม่ได้ตามนี้ ให้คิดเป็นเงินแทนผลเร็ว เลขหนึ่งปีละ ๒ บาท ผลเร็ว ๒๐๐ ทาบเป็นเงิน ๕๐ ซึ่ง ส่วนตัวเลข ๑,๐๐๐ คนนั้นพระราชทานให้เป็นเลขทนายเจ้าเมืองกรมการ ได้แบ่งตัวเลขแก่กันเป็นส่วนดังนี้คือ

เจ้าเมืองได้ ๖๐ คน กรมการในตำแหน่งมี ๔ คือ อุปฮาด ๕๐ คน ราชวงศ์ ๔๐ คน ราชบุตร ๓๐ คน ผู้ช่วย ๒๐ คน กรมการรองตำแหน่ง ๑๐ นาย คือ เมืองแสน^๑ เมืองจันทร์ เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง เมืองคุก เมืองฮาม เมืองแพน นาเหนือ นาใต้ และทนายคนละ ๑๕ คน ชานะตร ชานนท์แลทนายคนละ ๑๐ คน กรมการผู้น้อยต่ำกว่าตำแหน่ง ๑๐ นาย ลงมาให้ทนายคนละ ๓ คนบ้าง ๔ คนบ้าง เลขทนายต้องเสียเงินประจำปี ให้กรมการ ผู้เป็นนายของตนคนหนึ่ง ๆ ปีละ ๔ บาท ไม่ต้องถูกกะเกณฑ์อย่างอื่น หรือจะแข็งแรงทำการต่าง ๆ มีการสร้างบ้านเรือน เป็นต้น ก็ให้ใช้แรงได้ แต่ให้คิดค่าแรง คนหนึ่งไม่เกินคนละ ๔ บาท

พระยาประเทศธานี (คำ) มีบุตรชายคนใหญ่ชื่อ ท้าวชัย รวมชาย ๗ คน หญิง ๖ คน ไม่ทราบว่ามีผู้ใดบ้าง ราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) มีบุตรชายใหญ่ชื่อ โห่งนคำ รวมชาย ๙ คน^๒ หญิง ๑๒ คน ราชบุตร (ต่าง) มีบุตรที่คนไม่ปรากฏ ครั้นเมื่อปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๐๔ (พ.ศ. ๒๓๘๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองวัง ผังซ้ายแม่น้ำโขงที่ยังขัดชินอยู่นั้น ก็พาท้าวโฮงกลาง บุตรเจ้าเมืองวัง ท้าวราชวงศ์ ท้าวนวน หลานเจ้าเมืองวัง กับบ่าวไพร่ชาวผู้ไทเมืองวังมาด้วยเป็นอันมาก กับ

^๑ ที่เรียกว่า "ชื่อบ้าน ขางเมือง"

^๒ ลำดับพี่น้องดังต่อไปนี้ ๑. ท้าวโห่งนคำ ๒. ท้าวคลี ๓. ท้าวเมฆ (ต่อมาก็คือ พระอนุบาลสกลเขต) ๔. ท้าวสงกา ๕. ท้าวตูป ๖. ท้าวแฮ ๗. ท้าวคำจันทร์ ๘. ท้าวชาย และ ๙. ท้าวบุญจันทร์ ส่วนบุตรหญิงไม่ปรากฏนาม

เกลี้ยกล่อมได้ตัวเพียงเมืองสูง เพียงบุตรโคต หัวหน้าพวกข้ากะไซ่ พร้อมด้วยบ่าวไพร่ข้ากะไซ่ข้ามโขงมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตแดนเมืองสกลนครเป็นอันมาก

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ ปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) โปรดเกล้าฯ ให้บ้านพังพร้าวเป็นเมืองพรรณานิคม ให้ท้าวโสมกลางเป็นพระเสนาณรงค์เจ้าเมือง ให้ท้าวราชวงศ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวนวนเป็นราชวงศ์ ให้เพียงผ่านศรีเป็นราชบุตร ขึ้นเมืองสกลนคร

ในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านกุดสุ่มาลัยเป็น เมืองกุดสุ่มาลัยมณฑล ให้เพียงเมืองสูงเป็นหลวงอารัญญาษา เจ้าเมืองคนแรก ส่วนตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรไม่ปรากฏหลักฐาน

ให้เมืองพรรณานิคมรับผูกส่วยทองคำเลกละ ๑ สิ่ง ตัวเลกฉกรรจ์ ๘๘ คน ปีหนึ่งเป็นทองคำ ๒๒ บาท ส่วนส่วยผลเร่นั้นรวมอยู่กับเมืองสกลนคร

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ (ร.ศ. ๖๙) อุปฮาด (ลาว) เมืองสกลนครอยู่ในราชการได้ ๑๓ ปีก็ถึงแก่กรรม ราชบุตร (ต่าง) ได้พาครอบครัวกลับไปอยู่เมืองกาฬสินธุ์ และมีครอบครัวเมืองกาฬสินธุ์ที่อพยพมาอยู่ครั้งก่อนกลับไปเมืองกาฬสินธุ์ก็มี ที่เหลือก็มีอยู่บ้าง สืบเชื้อสายมาเท่าทุกวันนี้

ในรัชกาลที่ ๔ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวโถง บุตรพระพรหมอาสา (จุฬณี) อดีตเจ้าเมืองมหาชัยกองแก้วเป็นอุปฮาด แทนอุปฮาด (ลาว) ที่ถึงแก่กรรม ให้ท้าวเหม็น น้องชายอุปฮาด (โถง) เป็นราชบุตร

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ เมืองสกลนคร เกิดอัคคีภัยไหม้ป่าลูกกลมเข้าไปถึงในเมืองอย่างรวดเร็ว ได้ทำลายเผาผลาญบ้านเรือนเจ้าเมือง กรมการราษฎรเสียหายเป็นอันมาก ยังเหลืออยู่แต่เจดีย์เชิงชุมกับวัดธาตุศาสนาราม เจ้าเมืองกรมการต้องอพยพออกไปตั้งอยู่ดงบาก ห่างจากที่เดิมราว ๕๐ เส้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ เจ้าหน่อคำ^๑ บุตรเจ้าเสือ หลานเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ มาชำระเอาช้างม้า ข้าทาส กับเจ้าเมืองสกลนคร ว่าเจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นปู่ได้อามา

^๑ ต่อมาโปรดฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนสุดท้าย และเป็นพี่ของเจ้าจอมมารดาดวงคำในรัชกาลที่ ๔

ฝากไว้แต่ครั้งกบฏ ไปอาศัยเมืองมหาชัยฯ แล้ว เลยไปอยู่ในแดนญวน ต้องไปชำระความกันถึงกรุงเทพฯ ได้คืนบ้างไม่ได้บ้างเป็นส่วนน้อย

ครั้นถึงปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ (พ.ศ. ๒๔๐๐) พวกไทยโยยกรมการเมืองสกลนครแตกออกเป็น ๓ พวก พวกหนึ่งไปร้องสมัครขอเป็นเมืองขึ้นเมืองยโสธร พวกหนึ่งไปร้องสมัครเป็นเมืองขึ้นเมืองนครพนม พวกหนึ่งขอสมัครเป็นเมืองขึ้นเมืองสกลนคร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้จารย์คำ ผู้เป็นหัวหน้าไทยโยยเป็น “หลวงพระราชารักษา” เจ้าเมืองยกบ้านกุดลิงเป็นเมืองวานรนิวาส ขึ้นเมืองยโสธร แต่เจ้าเมืองกรมการราษฎรไม่ได้อพยพไปอยู่หรือตั้งเมืองที่บ้านกุดลิง ซึ่งเป็นเขตแดนของเมืองยโสธรเวลานั้น คงตั้งอยู่ที่บ้านดงมาย คือที่ตั้งอำเภอวานรนิวาสปัจจุบัน พวกไทยโยยที่สมัครขึ้นเมืองนครพนมนั้น โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เพี้ยตัวชอยผู้เป็นหัวหน้าเป็นหลวงผลานุกูล เจ้าเมือง ยกบ้านม่วง น่ายามในเขตแดนเมืองสกลนครเป็น เมืองอากาศอำนวย ขึ้นเมืองนครพนมตามท้องถิ่นเดิม แต่ภายหลังโปรดฯ ให้มาขึ้นเมืองสกลนครจนบัดนี้ และก็คือ อำเภออากาศอำนวย ตั้งเป็นอำเภอขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ นี้

พ.ศ. ๒๔๐๐ ราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) ถึงแก่กรรม อายุได้ ๖๔ ปี อยู่ในราชการ ๒๑ ปี

ครั้นถึงปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) โปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง บ้านโพธิ์หวา ริมเข้บั้งไฟแขวงเมืองมหาชัย ฝากโขงตะวันออกเป็น เมืองภูวดลสอง ให้ราชบุตร (เหม็น) เมืองสกลนครเป็น พระภูวดลบริรักษ์ เจ้าเมือง ให้พญาบุตรภรรยาพรรคพวกของตนอพยพครอบครัวไปตั้งอยู่เมืองภูวดลสอง ให้ตั้งรักษาด่านช่องทางสมทบเข้ากับไพร่พลเมืองภูวดลสอง ป้องกันพระราชอาณาเขตต่อไป มิให้ญวนล่วงล้ำเข้ามาทำการกดขี่ราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนเป็นอันขาด

และในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ยก บ้านโพนสว่างหาดยาว ริมน้ำปลาหาง แขวงเมืองสกลนครเป็น เมืองสว่างแดนดิน ตั้งให้ท้าวเทพกษายา ผู้เป็นหัวหน้าไทยโยยเป็น “พระคิทธิศักดิ์ประสิทธิ์” เจ้าเมืองคนแรก

ครั้นปีเถาะ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) พวกข้ากะ-
ไซ้เมืองกุสุมาลย์มณฑลเกิดวิวาทชิงตำแหน่งราชการ โดยที่ท้าวขัติย ไทยข้ากะไซ้
เป็นหัวหน้าร้องขอเป็นเมืองขึ้นเมืองสกลนคร ขอแยกออกจากเมืองกุสุมาลย์ฯ
จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวขัติยเป็นพระไพศาลย์สิมานุรักษ์ เจ้าเมือง ยกบ้านนาโพธิ
ในแขวงเมืองสกลนครเป็น เมืองโพธิไพศาลนิคม^๑ ขึ้นเมืองสกลนครอีกเมืองหนึ่ง
รับผูกส่วยผลเร่วรวมอยู่กับเมืองสกลนคร

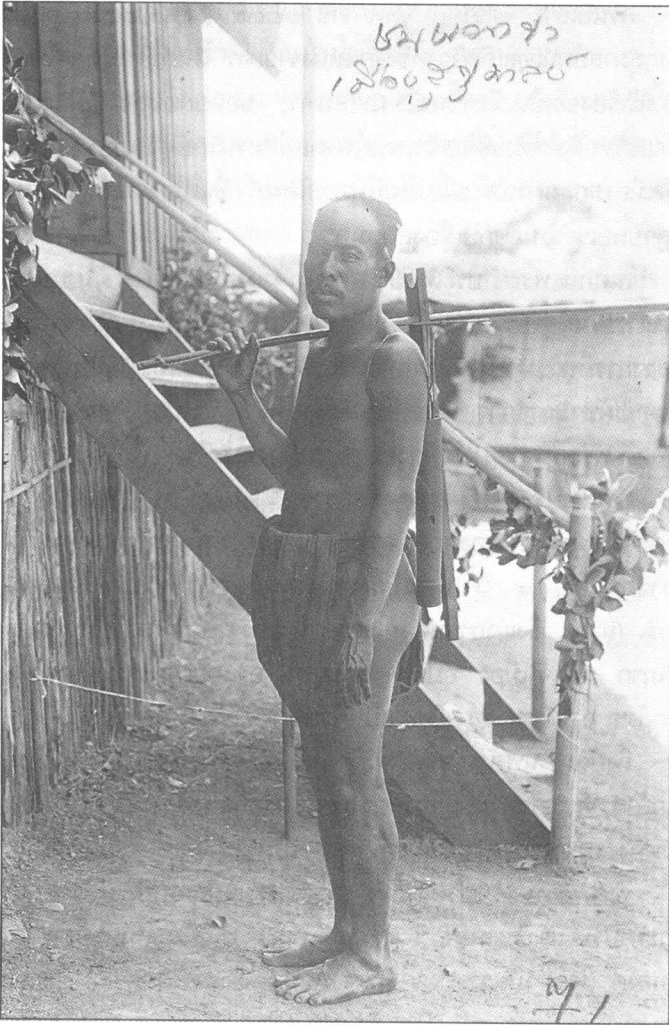
ในศกนี้ พระยาประเทศธานี (คำ) เจ้าเมืองสกลนคร มีใบบอกกราบทูล
พระกรรณขอตั้งผู้ช่วยราชการเมือง โดยเหตุที่เมืองสกลนครมีเมืองขึ้นถึง ๖ หัว
เมือง ราชการมีชุกชุม ขอให้ท้าวโงนคำ บุตรราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) รับราชการ
ในตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองอีกตำแหน่งหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าว
โงนคำเป็นพระศรีสุกลวงศ์ ผู้ช่วยราชการเมืองตามที่ขอ

ครั้นถึงปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) พระยา-
ประเทศธานี (คำ) เจ้าเมืองสกลนครป่วยด้วยโรคชราถึงแก่กรรม อายุได้ ๘๖ ปี
อยู่ในราชการได้ ๓๙ ปี และเมืองสกลนครเกิดอหิวาตกโรค อุบฮาด (โงง)
ราชบุตร (ลาด) ถึงแก่กรรมด้วยโรคร้ายนี้ ทั้งราษฎรพลเมืองก็ตายด้วยโรคนี้
เป็นอันมาก เมื่อเจ้าเมือง อุบฮาด ราชบุตร ถึงแก่กรรมในปีเดียวกันดังนี้ จึง
โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ราชวงศ์ (ปัด) เป็นผู้รักษาราชการเมืองไปก่อน

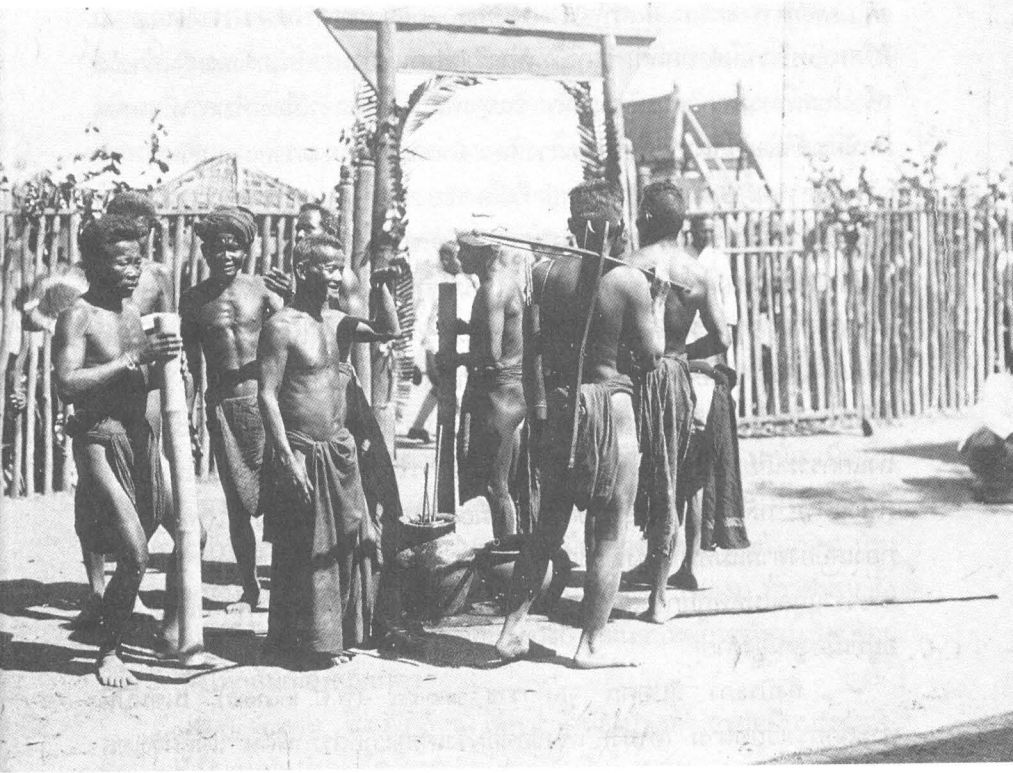
ถึงปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) ในรัชกาลที่ ๕
โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระศรีสุกลวงศ์ (โงนคำ) เป็นอุปฮาด
ให้ท้าวฟอง บุตรพระยาประเทศธานี (คำ) เป็นราชวงศ์เมืองสกลนคร

พ.ศ. ๒๔๒๑ โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ราชวงศ์ (ปัด)
เป็นพระยาประจันตประเทศธานี ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองสกลนครที่ว่าง ให้ท้าวจุม
บุตรอุปฮาด (โงง) เป็นราชบุตร ให้ท้าวหอมเป็นพระศรีสุกลวงศ์ ผู้ช่วยเจ้าเมือง
พระยาประจันตประเทศธานี (ปัด) มีบุตรชายคนโตชื่อท้าวแสง รวมชาย ๘ หมู่
๖ คน ผู้ใดบ้างไม่ปรากฏนาม

^๑ ปัจจุบันยกเป็นตำบลโพธิไพศาล อ.เมืองสกลนคร อยู่ทางทิศเหนือบ้านท่าแร่ราว
๑๐ กิโลเมตร

ชนพวกข่าเมืองกุสุมาลย์

ชนพวักขำเมืองกุสุมาลย์

พ.ศ. ๒๔๒๖ มีบาทหลวงฝรั่งเศสชื่อ อาเลกซานดร์โปรตม มาตั้งการสอนศาสนาคริสต์โรมันคาทอลิก ขึ้นที่บ้านท่าแร่ ฟากหนองหารเป็นครั้งแรก สร้างวัดสร้างโบสถ์ใหญ่โตก่อด้วยอิฐและหิน ราษฎรที่เป็นข้าทาสเจ้าเมืองกรมการที่ยากจนก็สมัครเข้าถือศาสนาอยู่กับบาทหลวงหลายตำบลปรากฏมาตราบเท่าทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๒๗ เกิดศึกฮ่อที่เมืองเชียงขวาง พุ่งเชียงคำ (พุงไทหิน) โปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชวรานุกูล^๑ เป็นแม่ทัพมาปราบฮ่อ เมืองสกลนคร ก็ได้ถูกเกณฑ์ไปปราบฮ่อในครั้งนี้ด้วย โดยเกณฑ์ช้าง ๒๕ เชือก โคต่าง ๑๐๐ ตัว ช้างสาร ๓๐๐ ถึง กำลังเมือง ๑,๐๐๐ คน ให้อุปฮาด (โห่งนคำ) กับราชวงศ์ (ฟอง) เป็นนายกองคุมกองเสบียง พอยกทัพไปถึงเมืองบริคัณชนนิคม แม่ทัพได้รับโบบอกกรมการเมืองสกลนครว่า พระยาประเทศธานี (ปีด) เจ้าเมืองป่วยถึงแก่กรรมเสียแล้ว อายุได้ ๖๔ ปี อยู่ในราชการได้ ๗ ปี แม่ทัพจึงสั่งให้อุปฮาด (โห่งนคำ) กลับคืนมารักษาราชการบ้านเมืองตามเดิม ให้ราชวงศ์ (ฟอง) คุมกองเสบียงตามแม่ทัพไปพุงเชียงคำ ได้เข้ารบกับพวกฮ่อเป็นสามรบ พระยาราชวรานุกูลแม่ทัพถูกกระสุนปืนฮ่อบาดเจ็บ ต้องล่าถอยทัพมาตั้งพักกำลังเอาแรงอยู่ที่เมืองหนองคาย

ถึงปีระกา ลัปตคก จุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ในต้นปีนี้พระเจ้ากรุงเวียดนาม (ฮามิง) แข็งข้อต่อฝรั่งเศสจะกู้อิสรภาพคืน แต่ผู้ฝรั่งเศสไม่ได้เห็นภัยจะเข้ามาอาศัยในแดนไทยทางเมืองวังคำ ล่วงเลยเข้ามาถึงบ้านบ่อคำแขวงเมืองภูวดลสอง จึงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราสั่งให้เมืองสกลนครจัดกรมการที่เข้มแข็งขึ้น ไปตั้งรักษาด่านแดนแขวงเมืองภูวดลสองไว้โดยกวัดขัน อย่าให้ญวนล่วงล้ำเข้ามาพักอาศัยในพระราชอาณาเขตสยามได้ เมืองสกลนครจึงได้สั่งให้ท้าวสุวรรณसार (เมฆ) กับท้าวอินทร์อาษา (ไค้) กรมการคุมไพร่พลเมืองภูวดลสอง ๓๐๐ คน ให้ราชวงศ์ (ฟอง) ท้าวคำสาย^๒ คุมกำลัง

^๑ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมราช (เวก บุญรัตพันธุ์)

^๒ ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระบริบาลศุภกิจ กรมการพิเศษ คือต้นตระกูล

เมืองสกลนคร ๒๐๐ คน รวม ๕๐๐ คน พร้อมด้วยศาสตราจารย์ขึ้นไปตั้งรักษาตําหนทางบ้านนากระแด้ง ต่อเขตเมืองคําเกิด คําม่วง แล้วโปรดเกล้าฯ ให้จมีนเมณแต่ียรพิทักษ์^๑ ขึ้นไปพร้อมกองรักษาตําหน ตรวจปักหลักเขตพระราชอาณาเขตสยาม ที่ตําบลบ้านน้อยนายมหลักหนึ่ ที่บ้านท่าประจําหนึ่หลักหนึ่ ที่บ้านนาพระเทพหลักหนึ่ บ้านนากระแด้งเชิงภูเขาอกหลักหนึ่ รวม ๔ หลัก ให้ราชวงศ์ (ฟอง) ตั้งกองรักษาตําหนอยู่ที่บ้านนากระแด้งแขวงเมืองภูวดลสอง ส่วนท้าวสุวรรณสาร (เมฆ) กับท้าวอินทรรักษา (ไค้) ตามจมีนเมณแต่ียรพิทักษ์ ไปปักหลักเขตพระราชอาณาเขตทางแขวงเมืองท้าวเหน ต่อเขตแขวงเมืองคําเกิด คําม่วงที่เมืองปงลิงหลักหนึ่ ที่ผาตั้งเมืองเชียงหลักหนึ่ ที่บ้านนาหลักหนึ่หลักหนึ่รวมเป็น ๓ หลัก

ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียดนาม (ฮามงี) ที่หลบหนีฝรั่งเศส^๒ มานั้น เมื่อเห็นฝ่ายไทยป้องกันตําหนแดนไว้มั่นคงแข็งแรงจะหลบหนีเข้ามาอาศัยไม่ได้ ก็พาครอบครัวท้าวไพร่ที่ตามมาหนีไปทางปลายเขตเมืองภูวดลสองทางบ้านนาตําหน แขวงเมืองตึงเง ที่เป็นอาณาเขตญวนกลาง ราชวงศ์ (ฟอง) ท้าวคําสายตั้งรักษาตําหนอยู่ที่บ้านนากระแด้ง ๖ เดือน ทางการเห็นเหตุการณสงบเรียบร้อยแล้ว จึงสั่งให้กลับเมืองสกลนคร

พ.ศ. ๒๔๒๙ โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นแม่ทัพฝ่ายใต้เสด็จมาปราบฮ่อที่กําเรบ ยกพวกมาตั้งที่ทุ่งเชียงคํา แต่พวกฮ่อได้หลบหนีไปอาศัยอยู่ตามภูเขาในแดนญวน จึงโปรดให้พระยาสุริยวงศเจ้าเมืองหล่มสัก เป็นข้าหลวงตั้งรักษาราชการอยู่ที่เมืองเชียงขวาง

ในปีน้พระศรีสุหลวงค์ (ทอม) ผู้ช่วยเจ้าเมืองสกลนครถึงแก่กรรม

ครันถึงปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมยกทัพกลับกรุงเทพฯ เพราะได้ปราบฮ่อเสร็จไปแล้วคราวหนึ่ อุปฮาด (โห่งนคํา) เมืองสกลนครได้ตามเสด็จ

^๑ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรัวิชัยชนิน ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี

^๒ ภายหลังฝรั่งเศสจับตัวได้ เทรเทศพระองค์ไปไว้ที่แอลจีเรียในแอฟริกาเหนือ ที่เป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสในสมัยนั้น

แม่ทัพลงไปเผ่าละของธูลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ด้วย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรและแต่งตั้งให้อุปฮาด (โห่งนคำ) เป็นพระยาประจันตประเทศธานีศรีสกลนคร เจ้าเมืองสกลนคร พระราชทานเพิ่มเครื่องยศอีก คือ หอกขัดปลอกทองคำ ๒ คัน ลูกประคำทองคำ ๑๐๘ เม็ด ๑ สาย แคร่หาม ๑ สำหรับ

ในศกเดียวกันนี้ (พ.ศ. ๒๔๓๐) มีท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้เมืองสกลนครเอาเงินหลวง ๑,๖๐๐ บาท ซื้อข้าวเหนียวให้ได้ข้าวเปลือก ๑๖,๐๐๐ สัด^๑ เพื่อส่งไปให้ข้าหลวงเมืองลาวพวนที่เมืองหนองคายจ่ายเลี้ยงครอบครัวเมืองหลวงพระบางที่หนีพวกขอลงมาปล้นเมืองหลวงพระบางมาอาศัยอยู่ที่เมืองปากลาย เมืองปากเหือง (คืออำเภอเชียงคานเดี๋ยวนี้) และเมืองหนองคาย

พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวสุวรรณสาร (เมฆ) น้องชายคนที่ ๓ ของพระยาประจันตประเทศธานี (โห่งนคำ) เป็นราชบุตร ให้ท้าวแก้วบุตรพระนครฯ เป็นพระศรีสกลวงศ์ ผู้ช่วยเจ้าเมือง (ขวา) ให้ท้าวอินทร์อาษา (ได้) บุตรพระยาประเทศธานี (คำ) เป็นพระวิชิตพลหารผู้ช่วยเจ้าเมือง (ซ้าย)

ต่อมาท้าวสุวรรณสาร (เมฆ) โปรดพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระอนุบาลสกลเขต ตำแหน่งปลัดเมืองสกลนคร ที่โปรดเกล้าฯ ให้ยุบเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชบุตรไป

ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) โปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (ฟอง) เป็นอุปฮาด ให้ราชบุตร (จุม) เป็นราชวงศ์เมืองสกลนคร

ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ตรงกับปีมะโรง จัตวาศก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุริยเดชะวิเศษฤทธิฯ (จาง สุวรรณหัต) มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองสกลนครคนแรก ตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ก็ค่อย ๆ ยุบเลิกไป เพราะได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดระบอบการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลตามหัวเมืองมณฑลชั้นนอกขึ้นแล้ว

^๑ สัด เป็นนาชนะตวงข้าวโบราณชนิดหนึ่ง สัด อีกชนิดหนึ่งใช้ตวงดินเป็นบรรจุปากกระบอกปืน (เป็นแก๊ปหรือปืนคาบศิลาส่วนมาก) เป็นชื่อมาตราตวงคือ ๒๕ หนานเท่ากับ ๒๐ ลิตร ชอบให้พูดเข้าคู่กันว่า ส่วนสัด เป็นต้น

ปัจจุบันจังหวัดสกลนครมีอำเภอปกครอง ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองสกลนคร ๒. อำเภอกุดบาก ๓. อำเภอกุสุมาลย์ ๔. อำเภอพรรณานิคม ๕. อำเภวาริชภูมิ ๖. อำเภอสว่างแดนดิน ๗. อำเภอวานรนิวาส ๘. อำเภออากาศอำนวย เนื้อที่ ๙,๕๓๙ ตารางกิโลเมตร พหลเมือง ๕๐๗,๔๒๑ คน

บทที่ ๑๑

เมืองขอนแก่นและเมืองเลย

เมืองขอนแก่น

เมืองขอนแก่นนี้ ผู้เขียนเคยอยู่เมืองนี้มานาน ได้พยายามหาคำว่า *ขอนแก่น* มาจากไหน ซึ่งเป็นมูลเหตุนำมาตั้งเป็นนามดั้งเดิม ก็หาไม่ได้เป็นแต่ได้ทราบจากคนเก่าแก่เล่าต่อ ๆ มาและตามสันนิษฐานพอได้ความว่ารกรากของเมืองนี้ก่อนสมัยกรุงเทพฯ คงเคยเป็นเมืองมาก่อนแล้ว แต่ตัวเมืองไม่ได้ตั้งอยู่ที่จังหวัดขอนแก่นปัจจุบันนี้ แต่ในเขตจังหวัดขอนแก่นปรากฏว่ามีคูปรังค์เจดีย์โบราณวัตถุและพระพุทธรูปหินอ่อนอยู่ในเขตแคว้นของเมืองนี้ อนุমানได้ว่ามีอายุมาก่อน พ.ศ. ๒๓๓๔ เช่นเจดีย์สถานที่บ้านขามทองที่อำเภอหนองบัวแดงนี้ เข้าใจว่าคงเป็นที่ตั้งเมืองมาก่อนสมัยขอมเรื่องอำนาจ เพราะเป็นสถานที่สำคัญเป็นที่มาของนามเมืองขอนแก่น

ประวัติที่ตั้งเมืองขอนแก่นนี้ ได้ย้ายกันไปมาหลายครั้งหลายหนเป็นประวัติการณ์ คือ แรกเมื่อจุลศักราช ๑๑๕๙ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๓๔๐) ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ เพี้ยเมืองแพน (ศักดิ์ ต้นสกุล “เสนอพระ”) ซึ่งเป็นหลานเจ้าแก้วมงคล (หรือเจ้าแก้วบุษมภ์เรียก) ผู้เป็นต้นตอของเมืองร้อยเอ็ด และเมืองสุวรรณภูมิ ตั้งได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองร้อยเอ็ดนั้นแล้ว เวลานั้นเพี้ยเมืองแพนอยู่บ้านชีโล่น^๑ แขวงเมืองสุวรรณภูมิ เห็นเมืองแสนได้เป็นเจ้าเมืองชนบทก็อยากจะเป็นกับเขาบ้าง จึงได้เกลี้ยกล่อมผู้คนตัวเล็กได้ราว ๓๐๐ คนแล้วเข้าหาเจ้าพระยานนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมากราบเรียนชี้แจงความประสงค์ที่ตนประสงค์อยากจะเป็นเจ้าเมือง และเมื่อได้เป็นเจ้าเมืองแล้วก็จะขอขึ้นเมืองนครราชสีมาและขอรับอาสาทำราชการผูกส่วยตามประเพณี

เจ้าพระยานครราชสีมาจึงมีบอกกราบทูลพระกรุณาเข้าไปยังกรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เพี้ยเมืองแพนเป็นที่ “พระนครบริรักษ์บรมราชภักดี” เจ้าเมือง ยกบ้านบึงบอน^๒ เป็นเมืองขอนแก่นขึ้นเมืองนครราชสีมาตามที่เจ้าพระยานครราชสีมาขอไป

เวลานั้น พระนครบริรักษ์ฯ ยังมีได้ย้ายเมืองมาตั้งที่บ้านบึงบอนตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คงอยู่ที่บ้านดอนกระเทียม (หรือดอนกระยอม) เวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองชนบท ซึ่งปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น

เหตุที่ขนานนามเมืองว่า *ขอนแก่น* นั้นเล่าต่อ ๆ กันมาว่า ที่บ้านขามใหญ่ ซึ่งเป็นเขตขึ้นกับบ้านชีโล่น มีต้นมะขามใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง อับเฉาตายยืนต้นมานานแล้ว กลับมีใบเจริญงอกงามขึ้นอีก ชาวบ้านเห็นเป็นอัศจรรย์ จึงพร้อมกันก่อเจดีย์ครอบต้นมะขามนั้นไว้ โดยบรรจุพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ๙ บทไว้ในเจดีย์นั้นเรียกว่า “พระเจ้าเก้าองค์” เจดีย์ที่ปรากฏทุกวันนี้ซ่อมแซมขึ้นใหม่ในปัจจุบันจึงมีรูปไม่เหมือนเดิม คือเดิมเป็นรูปปราสาท เมื่อก่อเจดีย์เสร็จแล้ว

^๑ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด เวลานั้นเป็นแขวงเมืองสุวรรณภูมิซึ่งมีเขตแดนมาถึงสันภูเม็ง ผ่ายพญาหน้าจวดพองหนิบ ก่อนเมืองขอนแก่นยังไม่ได้ตั้ง

^๒ คือริมบึงพระลับโนนทอง บ้านเมืองเก่าเตี้ยวนี่

เรียกกันต่อมาว่า *เจดีย์ขามแก่น* หากจะจัดเข้าในลักษณะเจดีย์ซึ่งมีอยู่ ๔ อย่าง คือ พระธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ พระธรรมเจดีย์ และอุเทสิกเจดีย์แล้ว เจดีย์ขามแก่นนี้ก็จัดอยู่ในลักษณะ “พระธรรมเจดีย์” ถือเป็นปูชนียสถานสำคัญ มีพิธีเคารพสักการะในวันเพ็ญเดือน ๖ ของทุก ๆ ปี อาจจะถือเอาमितอันนั้นมาตั้งเป็นนามเมือง คือ *เมืองขามแก่น* ก็ได้ ต่อมาเลยเรียกเพี้ยนไปเป็น *เมืองขอนแก่น* จนถึงทุกวันนี้ แต่ก็ไม่มีหลักฐาน เมืองขอนแก่นหรือจังหวัดขอนแก่น เป็นเรื่องที่ขบคิดกันมานานจนถึงจะพากันเปลี่ยนชื่อเมืองขอนแก่นไปเป็นชื่ออื่นรอมร่อยอยู่แล้ว (เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๐๖) แต่เดชะบุญ ฟ้าดินยังเป็นใจให้ *ขอนแก่น* ยังสถิตอยู่ในแผ่นดินไทยอีกวาระหนึ่ง

ครั้น พ.ศ. ๒๓๕๐ (ปลายรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ) จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ ได้ย้ายเมืองจากดอนกระยอมไปตั้งที่ *บ้านดอนพันชาติ* ในท้องที่ตำบลแพ่ง อำเภอโกสุมพิสัยเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๖๔ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อปราบกบฏราบคาบแล้วโปรดเกล้าฯ ยก *บ้านกู่เวียง* ขึ้นเป็น *เมืองกุเวียง* ขึ้นกับขอนแก่น แต่ไม่ปรากฏในตำนานว่าโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง กรมการ ฯลฯ บ้าง

บ้านกู่เวียง หรือ *เมืองกุเวียง* นี้ ตั้งอยู่ในภูเขาภูเวียง ค่อนเชิงเขาไปทางทิศตะวันตก เพราะในบริเวณภูเขาภูเวียงด้านในเป็นที่ราบ ทำนาได้ มีเนื้อที่ประมาณ ๒๐ ตารางกิโลเมตร แล้วก็มีเทือกเขาล้อมรอบเป็นขอบดั่งมีทางเกวียนทางรถยนต์เข้าออกได้ทางเดียวตรง *ช่องบอง* โดยแยกจากทางหลวงสายขอนแก่น-ชุมแพ กม. ที่ ๔๗ เป็นทางยาว ๓๐ กม. ตรงที่ปากช่องบองมีศาลเจ้าศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง ใครผ่านไปมาต้องแสดงความเคารพ คนเก่าแก่ที่ภูเวียงเล่าต่อ ๆ มาว่า เมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อปราบกบฏสงบแล้วจะเป็นฝ่ายข้าศึกหรือนายทัพนายกองเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ที่ไปเข้ากับฝ่ายกบฏจับตัวได้จะต้องถูกลงโทษอย่างหนักตามกฎอัยการศึก คือต้องตายอย่างทรมาณ สถานที่ลงโทษนี้ คือที่ปากช่องบองนี้เอง ดังนั้นจึงถือกันว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์สืบต่อมาจนเดี๋ยวนี้

เหตุที่ทางการเข้าไปตั้งบ้านเมืองในหุบเขาภูเวียงนี้ ได้ความว่า เวลานั้นโจรผู้ร้ายชุกชุมเมื่อหลบหนีก็ไปช่องสุ่มในภูเขานี้ ยกแก่การสืบจับและปราบปราม

จึงได้ไปตั้งเมืองในเขตดงกล่าวแล้ว ครั้นต่อมาเมื่อไม่นานมานี้จึงได้ย้ายที่ว่าการอำเภอภูเวียงออกมาตั้งที่บ้านนาแก้นเหนือ ตำบลบ้านเรือห่างจากทางหลวงในสายเดียวกันที่เข้าไปในภูเวียง (ตำบลในเมือง) ๑๘ กม. จนเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๘๑ (ในรัชกาลที่ ๓) เมืองขอนแก่นได้ถูกย้ายจากบ้านดอนพันชาดมาตั้งที่ริมบึงบอนหนองเหล็ก ตะวันตกบ้านโนนทัน คือที่เรียกบ้านเมืองเก่าเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๘๘ (ในรัชกาลที่ ๔) กลับย้ายเมืองขอนแก่นไปตั้งปากบึงบอน (หรือบึงแก่นนครที่เรียกกันในปัจจุบัน) ตะวันออกคือที่บ้านโนนทันเดี๋ยวนี้

จนถึง พ.ศ. ๒๔๑๐ ย้ายอีก ครั้งนี้ไปตั้งอยู่บ้านดอนนม ตำบลเมืองเก่าริมน้ำชีตะวันออก ห่างจากตัวจังหวัดปัจจุบันประมาณ ๘ กิโลเมตร

ต่อมาจนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้า้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพวน (ที่เปลี่ยนมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ) ตอนเสด็จผ่านแขวงเมืองขอนแก่น ได้ประทับแรมที่บ้านท่อม ๑ ราตรี เพราะเส้นทางคมนาคมหรือทางม้าโคกเวียนแต่ก่อนจากนครราชสีมาต้องผ่านมาทางเมืองชนบท-บ้านท่อมไปหนองคาย และก็ในสมัยนั้นเมืองขอนแก่นได้โอนสังกัดจากนครราชสีมาขึ้นต่อข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้ว ทรงเห็นว่าบ้านท่อมทำเลดีมีผู้คนหนาแน่นใกล้เส้นทางไปมาในสมัยนั้น จึงโปรดให้ย้ายเมืองขอนแก่นจากบ้านดอนนมไปตั้งที่บ้านท่อม กิโลเมตรที่ ๑๓ เดี่ยวนี้ ครั้นต่อมาภายหลังราว พ.ศ. ๒๔๔๒ กันดารน้ำไม่เหมาะสมที่จะตั้งเป็นเมืองใหญ่ต่อไป จึงโปรดฯ ให้ย้ายกลับมาตั้งที่บ้านเมืองเก่ากลางจังหวัดตั้งตรงโรงต้มกลั่นสุราขอนแก่นเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๔๕๑ สมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร สมัยจัดการปกครองเป็นบริเวณ จึงได้ย้ายศาลากลางเมืองขอนแก่นมาตั้งที่บ้านพระลับ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองขอนแก่น คือตั้งที่ศาลากลางเก่าที่ยกให้เป็นที่ทำการเทศบาลเมืองขอนแก่นเดี๋ยวนี้

จนถึงระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๗-๒๕๐๘ สมัยจอมพล ถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรีประเทศไทย ได้ย้ายศาลากลางจังหวัดมาสร้างใหม่สง่างามที่สนามบินเก่า ห่างจากที่เดิมประมาณ ๒,๐๐๐ เมตร เรียกว่า "ศูนย์ราชการ"

แต่โครงการสร้างผังเมืองขอนแก่นใหม่นี้ ก็สืบต่อเนื่องมาจากจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี เริ่มก่อนแล้ว เมื่อท่านได้ถึงอสัญกรรมไป เมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๐๖ แล้วก็เป็นหน้าที่ของท่านนายกฯ ใหม่ดำเนินการสืบต่อ ให้สมกับที่เมืองขอนแก่นเป็นเมืองศูนย์กลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะมีความเจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป

เมื่อทางการได้ประกาศยุบเลิก *บริเวณ* เปลี่ยนเป็น *เมือง* หรือ *จังหวัด* ในกาลต่อมาแล้ว จังหวัดขอนแก่นจึงมีอำเภอปกครองในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๑๒) ๑๑ อำเภอ กับ ๑ กิ่ง คือ

๑. อำเภอเมืองขอนแก่น (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอพระลับ กลับเปลี่ยนมาเรียกอำเภอเมืองขอนแก่นตามเดิม ตามประกาศกฤษฎีกาเมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๔๙๑) ๒. อำเภอมัญจาคีรี ๓. อำเภอบ้านไผ่ (เดิมตั้งอยู่ที่ชนบทเมื่อทางรถไฟผ่านบ้านไผ่มีผู้คนหนาแน่นเป็นที่รวมหลายจังหวัด จึงย้ายที่ว่าการอำเภอออกมาตั้งที่บ้านไผ่จนทุกวันนี้ ชื่ออำเภอชนบทก็หายไป) ๔. อำเภอภูเวียง ๕. อำเภอพล ๖. อำเภอน้ำพอง ๗. อำเภอชุมแพ กิ่ง ๘. ศรีชมภู ๙. อำเภอกระนวน ๑๐. อำเภอหนองสองห้อง ๑๑. อำเภอหนองเรือ ๑๒. อำเภอชนบท

มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๑๕,๘๔๕ ตารางกิโลเมตร มี ๑๑๕ ตำบล มีวัด ๑,๐๘๒ วัด มีพลเมือง ๙๖๑,๑๔๓ คน

สำหรับ *อำเภอน้ำพอง* นี้ เดิมตั้งอยู่ที่บ้านน้ำพอง กม. ๓๒ (นับศูนย์กลางขอนแก่น) ริมทางหลวงสายมิตรภาพ (ตอนขอนแก่น-อุดรฯ-หนองคาย) ไม่ทราบผู้ใดเป็นต้นคิดให้ย้ายที่ว่าการอำเภอออกไปตั้งที่สถานีรถไฟหนองกุง ซึ่งห่างจากที่เดิมและห่างจากถนนสายมิตรภาพประมาณ ๗ กม. แต่ปัจจุบันทางหลวงสายดังกล่าวได้สร้างเสร็จสะดวกมากขึ้น เชื้อนอุปรัตน์ (พองหนีบ) มีผู้คนคึกคักกลายเป็นเมืองน้อย ๆ ขึ้นแล้วน้ำท่าก็บริบูรณ์กว่าสถานีหนองกุง

ส่วน *อำเภอกระนวน* นี้ทางการได้ประกาศตั้งเป็นอำเภอขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ ตั้งที่ว่าการอำเภอ ณ บ้านกระนวน เหตุที่นามอำเภอว่า "กระนวน" นั้นเนื่องมาจากตำนานของอำเภอนี้มีมาว่า เดิมหมู่บ้านหนองโก (ห่างจากตัวอำเภอราว ๔๐ กม.) เคยเป็นเมืองเก่าของขอมเมืองหนึ่งสมัยขอมเรืองอำนาจ พอถึงฤดูเดือน ๖ ชาวเมืองทำพิธีบุญบั้งไฟหลายขนาด แต่มีบั้งหนึ่งขนาดใหญ่ เรียกว่า

บั้งไฟแสน หรือจะเรียกบั้งไฟยักษ์ก็ไม่ผิด ชาวเมืองจึงได้พร้อมกันตั้งสัตย์อธิษฐานต่อหน้าบั้งไฟใหญ่นั้นว่า “หากขอมจะมีอำนาจรุ่งเรืองสืบไปภายหน้าในแขวงเมืองหนองโกนี้แล้วไซ้ ขอให้บั้งไฟใหญ่กระบอกนี้พุ่งขึ้นสู่สรวงสวรรค์ โดยอย่าให้รู้แห่งบั้งไฟนี้ตก และอย่าให้มีใครไปพบเห็นแม่แต่ซากของบั้งไฟนี้เลย” ครั้นว่า แล้วทำพิธีจุดบั้งไฟขึ้น บั้งไฟนั้นก็พุ่งขึ้นสู่อากาศ แต่ปรากฏตอนหลังว่า ชนวนบั้งไฟนั้นไปตก ณ ที่ตำบลแห่งหนึ่ง กลายเป็นหลุมบ่อลึกประมาณ ๒.๐๐ ม. แล้วก็เกิดมีน้ำไหลซึมออกมาไม่ขาดสายตลอดฤดูกาล ในปัจจุบันหากคนต่างถิ่นได้ดื่มน้ำจากบ่อนี้แล้วครั้งแรกจะรู้สึกว่ามีกลิ่นดินประสิ่ว กำมะถัน จนเกือบทันที

กาลล่วงนานมาจะเป็นเวลานานเท่าใดไม่ปรากฏ มีชาวบ้านไปพบหลุมบ่อชนวนบั้งไฟตกกลายเป็นบ่อน้ำดังกล่าวเข้าแล้ว จึงได้พากันอพยพไปตั้งภูมิลำเนาอาศัยบ่อน้ำแห่งนี้ใช้และบริโภคมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ แล้วพากันขนานนามบ้านมาตั้งใหม่ว่า *บ้านกระนวน* ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมือง คำกระนวน นั้นก็คือ ชนวนบั้งไฟนั่นเอง ครั้นบ้านเมืองได้เจริญมีผู้คนหนาแน่นในเขตแขวงนี้ขึ้นทางการจึงได้ยกฐานะบ้านกระนวนขึ้นเป็นอำเภอกระนวน ณ บัดนี้ เพราะเป็นศูนย์กลางชุมนุมไปมาติดต่อกับตำบลต่าง ๆ ของอำเภอนี้สะดวกและใกล้

อำเภอกระนวนมีพระพุทธรูปใหญ่ศักดิ์สิทธิ์องค์หนึ่ง หน้าตักกว้าง ๑.๓๐ ม. สูง ๒.๐๐ ม. ชาวบ้านขนานนามว่า *ญาพ่อเฒ่าปะขาว* ความเป็นมาของญาพ่อเฒ่าปะขาวนี้ ไม่มีผู้ใดทราบว่พระพุทธรูปองค์นี้ใครเป็นผู้สร้างและมีขึ้นในยุคใด เหตุที่ได้พบปะทราบจากชาวบ้านผู้เฒ่าผู้แก่เล่าต่อ ๆ มาว่า เมื่อวันเพ็ญคืนหนึ่งนานมาแล้ว ชาวบ้านกระนวนได้มองเห็นแสงสว่างช่วงโชติขึ้นที่กลางป่าใกล้บริเวณบ่อน้ำบั้งไฟตก รุ่งขึ้นชาวบ้านจึงพากันไปสืบดู แต่ตรงที่สว่างพุ่งขึ้นนั้นเป็นป่ารกจืดต้องถางป่ารื้อสิ่งกำบังกีดขวางออกก็ได้พบพระพุทธรูปใหญ่องค์หนึ่งดังกล่าวแล้ว พระวรกายเป็นสีนิล จะสร้างด้วยสัมฤทธิ์หรือวัตถุอันใดนั้นยังไม่แน่ชัด ประดิษฐานท่ามกลางขอนไม้ขนาดใหญ่หลายสิบต้น ซึ่งโค่นลงทับถมนานมาแล้ว ชาวบ้านจึงพร้อมกันแผ้วถางป่าที่รก รักษาพระพุทธรูปองค์นี้ไว้ให้เป็นที่พักกระการศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองสืบไป จึงได้เอาดินเหนียวและปูนขาวมาโอบหุ้มไว้ในขณะที่นั้นทันที

ครั้นต่อมา ทางการค้าหรือกันจะอัญเชิญพระพุทธรูปญาพ้อเฒ่าปะขาวนี้ไปประดิษฐานไว้ที่วัดชัยมงคล อำเภอกระนวน เป็นที่สักการะแก่ปวงชนทั่วไป แต่การเคลื่อนย้ายปรากฏได้เกิดสิ่งมหัศจรรย์ยิ่งความตื่นตระหนกของชาวบ้านเป็นอย่างมาก เป็นเหตุให้ทางการต้องระงับ ต่อจากนั้นความเชื่อถือต่อญาพ้อเฒ่าปะขาวของชาวกระนวนและที่ใกล้เคียงก็มียิ่งขึ้นเป็นทวี

ความศักดิ์สิทธิ์เชื่อมั่นของญาพ้อเฒ่าปะขาวได้พิสูจน์ให้ชาวอำเภอกระนวนเห็นนามาก เป็นต้นว่ามีผู้มาบนบานรักษาความเจ็บไข้ได้ป่วยก็หายสิ้น วัวควายทรัพย์สินที่ถูกโจรกรรมไปก็ดลบันดาลให้ได้กลับคืนมา สิ่งลึกลับอีกประการหนึ่งคือ ได้มีผู้ไปถ้ำยญาพ้อเฒ่าปะขาว แต่มิได้จุดธูปเทียนคารวะก่อน ก็ไม่มีหวังที่จะได้เห็นรูปญาพ้อเฒ่าปะขาวแน่นอน จะเท็จจริงประการใดท่านที่สนใจโปรดไปพิสูจน์ด้วยตนเองได้ พระพุทธรูปใหญ่องค์นี้เข้าใจว่ากรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนเกี่ยวกับพระปฏิมากรเป็นทางการไว้แล้ว

ทางจะไปยังอำเภอกระนวนตามถนนสายมิตรภาพ เมื่อถึงบ้านน้ำพอง (ที่ตั้งอำเภอน้ำพองเดิมห่างจากขอนแก่น ๓๒ กม.) เลี้ยวสะพานคลองส่งน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ไปแล้วแยกขวามือต่อจากนี้เข้าไปทางประมาณ ๓๐ กม. เศษ เป็นทางผิวจราจรลูกรัง

เมืองเลย

รกรากเมืองเลยหรือจังหวัดเลยนี้ เดิมคงสืบเชื้อสายมาจากชาวไทยหลวงพระบาง เพราะลัทธิประเพณีขนบธรรมเนียมความเป็นอยู่ตลอดสำเนียงภาษาเหมือนกับชาวหลวงพระบางทุกอย่าง การสร้างบ้านแปงเมืองของจังหวัดเลยสมัยแรก ๆ ไม่มีหลักฐานพอจะอ้างอิงเป็นที่แน่นอนได้ เพราะสมัยนั้นท้องถิ่นเต็มไปด้วยภูเขาสลับซับซ้อน กอปรด้วยโรคภัยไข้เจ็บชุกชุม หลักฐานที่ปรากฏแน่ชัดก็ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๖ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพิจารณาเห็นว่าผู้คนในเขตแขวงท้องถิ่นนี้มีปริมาณเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน สมควรจะจัดตั้งเป็นเมืองโดยใกล้ชิด จึงทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาท้ายน้ำ ออกมาทำการสำรวจเขตแขวงระหว่างเมืองหล่มสัก กับเมืองด่านซ้าย

พระยาท้ายน้ำได้สำรวจเขตแขวงเมืองต่าง ๆ ในแถบลุ่มน้ำเลยแล้วเห็นว่า ที่ บ้านเซไล เป็นที่ที่เหมาะสมมีผู้คนหนาแน่นพอจะจัดตั้งเป็นบ้านเมืองได้ จึงได้นำความกราบบังคมทูล และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านเซไลขึ้นเป็นเมืองเลย ตามถิ่นที่ตั้ง คือตั้งอยู่ริมน้ำเลย ไหลสู่แม่น้ำโขงใต้ปากน้ำเทืองเหนืออำเภอเชียงคาน และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวคำแสนเป็นหลวงศรีสงครามเจ้าเมืองเลยคนแรก เพราะมีความชอบคราวไปปราบศึกเมืองเขมรในกองทัพเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ ต้นสกุล "สิงห์เสนี") ในรัชกาลที่ ๓ มาก่อน แต่เวลานั้นโปรดเกล้าฯ ให้เมืองเลยไปขึ้นเมืองหล่มสัก เพราะยังเป็นเมืองเล็กอยู่

ผู้เขียนได้สอบถามคนเก่าแก่ของเมืองเลยว่า บ้านเซไล นี้ ไม่ปรากฏว่าได้ตั้งอยู่ ณ ที่ตั้งจังหวัดเลยเดี๋ยวนี้ ส่วนที่ผู้เขียนกล่าวในหนังสือนี้ว่า บ้านเซไลโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นเมืองเลยในรัชกาลที่ ๔ นั้น โดยได้หลักฐานมาจากบิดาของผู้เขียนบันทึกไว้ สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มีรับสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ปลัดมณฑลฯ) กับบิดาของผู้เขียนเป็นผู้จัดเรียบเรียงพงศาวดารหัวเมืองภาคอีสานขึ้น ตามที่ได้กล่าวไว้ในคำปรารภของหนังสือเล่มนี้แล้วนั้น จึงเป็นเพียงสันนิษฐานเอาว่า บ้านเซไลนี้อาจเป็นบ้านใดบ้านหนึ่งที่มีผู้คนหนาแน่นควรที่จะยกบ้านขึ้นเป็นเมืองได้ในสมัยนั้น หมู่บ้านที่เหมาะสมที่ว่ามานี้ก็ไม่เห็นมีบ้านอื่น นอกจากบ้านทรายขาว หรือตำบลทรายขาว อำเภอวังสะพุงเดี๋ยวนี้ ตั้งอยู่ห่างตัวอำเภอทางทิศใต้ ๑๒ กิโลเมตร และตั้งอยู่ริมน้ำเลยเช่นเดียวกับที่ตั้งจังหวัดเลยปัจจุบัน นอกจากนี้ บ้านทรายขาวยังปรากฏหลักฐานในทางประวัติศาสตร์อีกว่า เคยเป็นเมืองเก่ามาครั้งหนึ่ง มีหลักเมือง กำแพงเมืองปรากฏให้เห็นอยู่ทุกวันนี้ แม้ในแผนที่ประเทศไทยเก่า ๆ สมัยมร.เจ.เอช. แมคคาธิ (พระวิภาคภูวดล) เป็นเจ้ากรม (อธิบดี) แผนที่ ก็เขียนเมืองทรายขาว แต่ผู้มาสร้างบ้านแปงเมืองในภายหลังคงจะไม่ได้ตั้งเมืองเลยที่บ้านเซไลตามที่ทรงโปรดเกล้าฯ ดังกล่าวมาแล้ว อาจไปยกเอาบ้านอื่นที่เห็นว่าเหมาะสมหรือผู้ที่ได้รับแต่งตั้งโปรดฯ ให้เป็นเจ้าเมืองคนแรกนั้น ไม่ใช่เป็นผู้มีหลักแหล่งอยู่

ที่บ้านเซไลมาก่อน อาจไปเลือกเอาบ้านที่ตนอยู่ขณะนั้นจัดตั้งเป็นเมืองขึ้น เช่นที่บ้านแะ ริมแม่น้ำหมันเดี๋ยวนี้ ก็อาจจะเป็นได้ เพราะเรื่องยกบ้านขึ้นเป็นเมืองนี้ เคยมีตัวอย่างมาแล้ว เช่น โปรตเกล้าฯ ไขยกบ้านคำเมืองแก้ว ฝั่งโขงตะวันตก แขวงเมืองเขมรราชธานีขึ้นเป็น เมืองคำเขื่อนแก้ว แต่เจ้าเมืองกรมการหาได้ตั้งที่บ้านคำเมืองแก้วไม่ มาเลือกตั้งใหม่ที่ “บ้านลุ่มพุก” เป็น เมืองคำเขื่อนแก้ว (คือ อ. คำเขื่อนแก้ว จ. อุบลฯ เดี่ยวนี้) หรือเช่นที่บ้านกุดลิง (แขวงเมืองยโสธร) โปรตให้ยกเป็น เมืองวารณนิवास แต่กรมการหาได้ตั้งที่บ้านกุดลิงไม่ ไปเลือกตั้งเอาบ้านดงมายเป็น “เมืองวารณนิวาส” (คือ อ. วารณนิวาส จ. สกลนครปัจจุบัน) แต่นามเมืองที่พระราชทานนั้นเปลี่ยนแปลงไม่ได้ เป็นต้น

แต่คำ เซไล^๑ นี้ เลยกฟังเพี้ยนเป็น เซเลย ไป เพราะสำเนียงชาวจังหวัดเลย ดั้งเดิมก็คล้ายคลึงสำเนียงชาวหลวงพระบางดังกล่าวมาแล้ว เช่น ไล เป็น เลย หรือ ช่าเหนื่อ เป็น ช่าเหน่อ ไทยหลวง เป็น ไทยโหลง ฯลฯ ผิดถูกอย่างไร โปรตท่านผู้รู้ไว้วิจารณ์

อย่างไรก็ดี ประวัติเมืองเลยในยุคหลัง ๆ นี้ปรากฏว่าหอโงงการ (ที่ทำการเจ้าเมือง) เดิมตั้งอยู่ที่บ้านแะ ริมน้ำหมาน (ไหลตกน้ำเลย) จนถึงระบอบการปกครองเทศาภิบาล

ปัจจุบันจังหวัดเลยมี ๖ อำเภอและ ๒ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองเลย ๒. อำเภอเชียงคาน กิ่ง อ. ปากชม ๓. อำเภอด่านซ้าย กิ่ง อ. ภูเรือ ๔. อำเภอวังสะพุง ๕. อำเภอท่าลี่ และ ๖. อำเภอภูกระดึง มีเนื้อที่ทั้งสิ้นประมาณ ๑๑,๒๕๒ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๒๗๒,๐๘๕ คน (สถิติ พ.ศ. ๒๕๑๐)

อำเภอเชียงคานนี้ เป็นอำเภอที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ควรจะศึกษาอยู่หลายตอน หากจะนำมากล่าวโดยละเอียดแล้วก็เป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งจึงขอเล่าแต่พอสังเขป

เดิมที่ตั้งอำเภอเชียงคานนี้ มีหมู่บ้านเล็ก ๆ ตั้งอยู่เรียก บ้านท่านาจันทร์ ส่วนเมืองเชียงคานแท้ ๆ นั้น ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ยิ่งยอกว่าการอำเภอเชียงคานลงไปทางใต้น้ำโขงเล็กน้อย คือที่ตั้งบ้านผาฮอด หรือเมืองชนะครามเดี๋ยวนี้

^๑ เซ คำนี้ หมายความคล้ายคลึงภาษาไทยกลางว่า แคว นั่นเอง เช่นแซก แซบายก็เป็นแควของแม่น้ำมูล หรือแซงไฟ แซงเทียน ก็เป็นแควของแม่น้ำโขง เป็นต้น

ที่เรียกเมืองเชียงคานนั้น มีประวัติมาว่า ขุนคาน กษัตริย์เมืองเชียงทอง ไอรสขุนควัว (หรือขุนค้อ) ซึ่งเป็นเชื้อสายของขุนลอ (หรือขุนซำก็เรียก) ได้เป็นผู้สร้างเมืองเชียงคานขึ้นแล้วขนานนามเมืองตามพระนามของพระองค์

ตามธรรมเนียมราชประเพณีของไทยล้านนา ล้านช้างตั้งแต่ก่อนการใช้คำนำชื่อเมืองว่า *เชียง* นั้นเป็นนามใช้เฉลิมเกียรตินามเมือง ซึ่งกษัตริย์ได้เป็นผู้ทรงสร้าง หรือได้เสด็จไปประทับคล้ายคลึงกับโบราณราชธรรมเนียมของขอมต่างกันแต่ว่าขอมใช้คำว่า *บุรี* ต่อท้ายชื่อเมือง คำว่า *เชียง* ใช้เรียกเป็นคำนำชื่อผู้ที่เคยบวชเป็น *จิว* (สามเณร) *ทิด* ใช้สำหรับเรียกผู้ที่เคยบวชเป็นเจ้าหัว (พระภิกษุสงฆ์) มาแล้ว

เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๐๑๙ เกิดศึกญวนยกทัพมาตีเมืองล้านช้างในสมัยพระเจ้าชัยจักรพรรดิแผ่นดินแก้วรบสู้ญวนไม่ได้ จึงได้ล่าถอยมาประทับที่เมืองเชียงคาน แล้วโปรดให้ท้าวแทนคำ (หรือแทนคำ) ราชโอรสไปต่อรบญวนอีกขณะขณะที่ยกทัพกลับตามลำน้ำโขงลงมา ได้ยกพลขึ้นบกตรงที่แห่งหนึ่ง^๑ ต่อมาได้กลายเป็นหมู่บ้าน และขนานนามว่า *บ้านชนะคราม*^๒ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในการที่พระองค์ได้กระทำสงครามชนะกองทัพญวนดังกล่าวแล้ว

พระเจ้าชัยจักรพรรดิแผ่นดินแก้วประทับอยู่ที่เมืองเชียงคานนานตั้ง ๓๗ ปี พระชนม์ได้ ๖๕ พรรษาก็สวรรคต ท้าวแทนคำพระโอรสได้ครองราชสมบัติแทนทรงนามว่า “พระเจ้าสุวรรณบัลลังก์” เมื่อได้ถวายพระเพลิงพระราชบิดาแล้วก็ได้เสด็จกลับพร้อมด้วยเสนาข้าราชบริพารไปประทับ ณ เมืองเชียงทองตามเดิมแต่ก่อนจะเสด็จได้ทรงสร้างวัด ๆ หนึ่ง และเจดีย์องค์หนึ่ง บรรจุอัฐิพระชนกไว้ในพระเจดีย์นั้น ส่วนวัดนั้นมีนามว่า *วัดศพเชียงคาน* แต่คนทั้งหลายนิยมเรียกว่า *วัดพระฮุด* เพราะเหตุใดจึงเรียกวัดพระฮุด ได้ความว่ามีศิลาประหลาดอยู่แผ่นหนึ่งเรียก *ผาสด* โผล่จากพื้นดินขึ้นมาสูงราว ๑๒ เมตร กว้าง ๘ เมตร หนา ๖๐ ซม. ปรากฏมีพระพุทธรูปฉายในแผ่นศิลาเช่นเดียวกับพระพุทธรูปฉายในจังหวัด

^๑ บริเวณเมืองชนะครามติดต่อมาถึงบ้านตากแดดตรงข้าม อ.เชียงคาน ปรากฏซากเมืองเก่ามาจนทุกวันนี้

^๒ สำเนียงพื้นเมืองเรียก *ชนะคาม* สมัยฝรั่งเศสปกครองเลยเขียนตาม “Sanakham”

สระบุรี ซึ่งผู้เขียนได้ไปนมัสการในโอกาสไปราชการสำรวจทางสายจากดอนเมือง-สระบุรี-พระพุทธบาท-ลพบุรี-ไชยบาดาล-วิเชียร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ประชาชนนับถือสักการะเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ ได้พากันไปสร้างน้ำ กระทำพิธีรดน้ำที่ผานี้เป็นประจำเป็นประเพณีนิยม ชาวเมืองเลยพากันนิยมเรียกว่า ผาสด (คือผาดั้นนั่นเอง) สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้ ต่อมาพระเจ้าสุวรมณบัลลังก์ก็ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปไว้ที่หน้าผาและสกัดตัวผาทั้งสองด้านให้เป็นรูปเรือนแก้วรองรับพระพุทธรูปนั้น เป็นพระพุทธรูปยืน พระหัตถ์ทั้งสองประสานอยู่ใต้พระนาภี ก่อด้วยอิฐถือปูนสูงประมาณ ๑๐ เมตร เป็นพระพุทธรูปปางที่แปลกประหลาดปางหนึ่ง ซึ่งยังไม่ปรากฏในตำราโบราณคดีที่เกี่ยวกับการปฏิมากรรม มีคำกล่าวกันว่าพระเจ้าสุวรมณบัลลังก์ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปนี้ขึ้น เพื่อเป็นการอุปไมยในการที่พระราชบิดาได้ทรงหลบภัยมาประทับอยู่ที่เมืองเชียงคานด้วยความบริวิติกในความเดือดร้อนของพสกนิกรเป็นอย่างยิ่ง พระเมรุถวายพระเพลิงก็ยังมีรากฐานเป็นศิลาเหลืออยู่ที่ป่าข้างบ่อมหหารเมืองชนะครามจนบัดนี้

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๘ เมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์ได้แยกออกเป็นสองอาณาจักร ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตั้งแต่เหนือปากน้ำมี ฝั่งขวาแต่เหนือปากน้ำเหนือเป็นเขตแดนอาณาจักรล้านช้าง (หลวงพระบาง) ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตอนใต้ปากน้ำมี ฝั่งขวาตอนใต้ปากน้ำเหนือเป็นอาณาจักรล้านช้าง (เวียงจันทน์) เพื่อป้องกันการรุกรานของฝ่ายตรงข้าม ทางหลวงพระบางจึงได้สร้างเมืองปากเหนือไว้ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเหนือปากเหนือให้เป็นเมืองหน้าด่านแม่น้ำโขงตอนใต้ คู่กับเมืองเชียงคานทางฝั่งซ้ายซึ่งตั้งอยู่เหนือปากน้ำมี ซึ่งฝรั่งเศสเรียก Sanakham จนเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๒๑ ปลายรัชสมัยกรุงธนบุรี ประเทศสยามได้รวมอาณาจักรล้านช้างทั้งสองเข้าอยู่ในความปกครองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองอาณาจักรจึงมีฐานะเป็นพระเจ้าประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงสยามตลอดมา จนถึงรัชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้กวาดต้อนผู้คนตามบรรดาหัวเมืองทางฝั่งซ้าย ซึ่งขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์มาไว้ทางฝั่งขวาเพื่อความสะดวกแก่การปกครอง โดยเหตุนี้ชาวเมืองเชียงคานโบราณซึ่งอยู่พรหมแดนหลวงพระบางและเวียงจันทน์ จึงได้ถูกกวาดต้อนมาอยู่ในท้องที่เมืองปากเหนือเป็นส่วนมาก ส่วนเมืองปากเหนือ

โปรดเกล้าฯ ให้ไปขึ้นเมืองน้ำป่าด (อุตรดิตถ์) เพราะเป็นเมืองใหญ่อยู่เวลานั้น
พ้นจากความเกี่ยวข้องกับเมืองหลวงพระบางแต่เนิ่นมา

ครั้น พ.ศ. ๒๓๖๔-๒๓๗๐ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ เกิดกบฏเวียงจันทน์
กองทัพไทยปราบชนะในคราวนี้ จึงได้กวาดต้อนกำลังพลเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
มาไว้ทางฝั่งขวามากยิ่งขึ้นกว่าครั้งแรก และโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราช
เวียงจันทน์ ให้พระอนุพินาศ (กึ่ง) ต้นสกุล “เครือทองดี”) ชาวเมืองลับแล ซึ่ง
เป็นนายทหารมากับกองทัพไทยคราวปราบกบฏเวียงจันทน์ เป็นเจ้าเมืองปากเหือง
คนแรก แล้วพระราชทานนามเมืองใหม่ว่าเมืองเชียงคาน ซึ่งอาจทรงเห็นว่า
เมืองเชียงคานโบราณเป็นราชธานีนครล้านช้าง เป็นเมืองสำคัญทางประวัติศาสตร์
มาก่อน พระอนุพินาศ (กึ่ง) เป็นเจ้าเมืองปากเหืองอยู่ยาวนานเท่าใด และเจ้าเมือง
คนถัดต่อไปใครบ้างนั้นหาหลักฐานไม่ได้

จนกระทั่งเกิดศึกฮ่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๑๘ เห็นว่าชัยภูมิเมือง
เชียงคานใหม่ (ปากเหือง) ไม่เหมาะสม ภูมิประเทศออกไปด้วยป่าดงภูเขา
ราษฎรประกอบการอาชีพไม่สะดวก จึงได้ย้ายตัวเมืองมาตั้งที่ บ้านท่านาจันท์
คืออำเภอเชียงคานปัจจุบัน ครั้งแรกที่ทำการตั้งอยู่บริเวณวัดธาตุเรียก “ศาลเมือง
เชียงคาน” ต่อมาได้ย้ายที่ทำการไปอยู่วัดโพธิ์ชัย เมื่อทางการได้ยุบฐานะเมือง
เชียงคานลงเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๔ จึงได้ย้ายที่ว่าการ
อำเภอไปตั้งทางบริเวณวัดท่าคกจนตราบเท่าทุกวันนี้

ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้บุกรุกเอาดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของไทยไป
ราษฎรเมืองเชียงคานโบราณผู้ซึ่งไม่ปรารถนาจะอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส
จึงได้อพยพมาอยู่เมืองปากเหืองเก่าบ้าง และเมืองใหม่เชียงคานบ้าง จนดินแดน
ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนตรงข้ามหลวงพระบางได้ลำนน้ำตาม ซึ่งฝรั่งเศสได้เงื่อนไขไป
อีกพร้อมกับเมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองมโนไพรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ จึงได้พากัน
อพยพจากเมืองปากเหืองเดิมมาอยู่ที่เมืองใหม่เชียงคานโดยสิ้นเชิง เมืองปากเหือง
ก็ได้ร้างไปโดยปริยาย

ในตำนานหนังสือโบราณพื้นเมืองฉบับหนึ่งกล่าวว่า ก่อนตั้งเมืองปากเหือง
ในสมัยหลัง ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้มีเมืองปากเหือง
โบราณอยู่ก่อนแล้วเรียกว่า เมืองปัญจานคร พญาจูฬินได้อพยพบัวไพรบริวาร

ทางเหนือมาตั้งอยู่ในบริเวณปากน้ำเหือง ฯลฯ จะอย่างไรก็ดี เมืองปัญจานครนี้เข้าใจว่าคงเป็นเมืองปากเหือง ที่มีหลักฐานในพงศาวดารล้านช้าง ว่าได้สร้างขึ้นราว พ.ศ. ๒๒๒๕ เป็นแน่

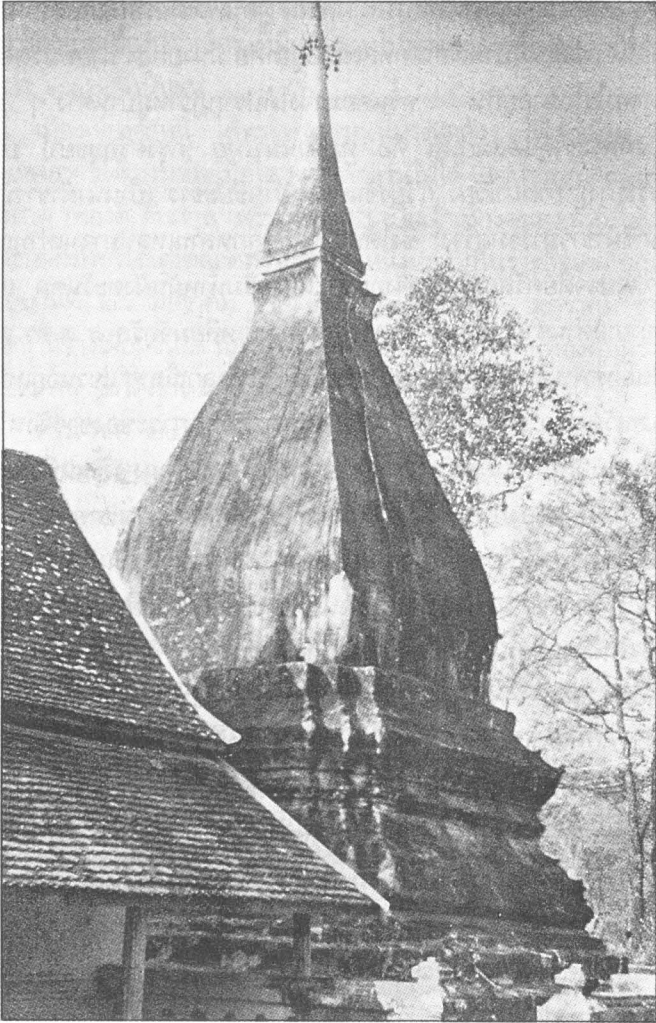
เมืองเชียงคานนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมือง กรมการเก็บส่วยสาอากรได้เองมาแต่เมื่อใด หาหลักฐานไม่ได้ แต่ปรากฏว่าสมัยที่พระยาศรีอัครฮาด (ทองดี ต้นสกุล “ศรีประเสริฐ”) เป็นเจ้าเมืองคนสุดท้าย โปรดเกล้าฯ ให้เก็บส่วยสาอากรได้เองตลอดมา และตอนหนึ่งปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๑๖ ฉบับวันที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ ว่า “วันที่ ๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ พระราชทานช้างเผือกชั้น ๓ นิมาภรณ์ แก่พระยาศรีอัครฮาด (ทองดี) ผู้ว่าราชการเมืองเชียงคาน ซึ่งได้เข้าไปราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อ ร.ศ. ๑๑๘”

ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๐ ทางกรมได้ประกาศยกเลิกบริเวณน้ำเหืองเป็นจังหวัดเลยแล้ว เมืองเชียงคานก็ยังมิได้สังกัดจังหวัดเลยเช่นในปัจจุบัน เพิ่งปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า ก่อนนี้เมืองเชียงคานได้ขึ้นสังกัดอยู่แขวงเมืองพิชัย มณฑลพิษณุโลก พระยาศรีอัครฮาด (ทองดี) เป็นเจ้าเมืองเชียงคานจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราชถวายดอกไม้ทองเงินเยี่ยงหัวเมืองขึ้นแต่ก่อน จึงได้มีประกาศกระทรวงมหาดไทยให้โอนเมืองเชียงคานจากเมืองพิชัยมาขึ้นสังกัดจังหวัดเลย มณฑลอุดร และยุบเมืองเชียงคานลงเป็นอำเภอ โปรดเกล้าฯ ให้จัดการปกครองเป็นระบบเทศบาลเช่นหัวเมืองอื่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว เพื่อสะดวกในการปกครอง เพราะอำเภอเชียงคานห่างจากจังหวัดเลยเพียง ๕๐ กิโลเมตรเท่านั้น การไปมาติดต่อราชการไม่ต้องข้ามป่าดงภูเขากันดารไปจนถึงเมืองพิชัยเช่นแต่ก่อน พระยาศรีอัครฮาด (ทองดี) กลับโปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการอำเภอเชียงคานคนแรก อยู่ราวสัก ๒ ปี ก็ลาออกรับพระราชทานบำนาญจนถึงแก่กรรม

ส่วน อำเภอด่านซ้าย นี้ได้ตั้งเป็นเมืองก่อนเมืองเลยหลายสิบปี แต่คงจะตั้งหลังจากที่พระมหากษัตริย์ทั้งสอง คือกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีศรีรัตนนคร (เวียงจันทน์) ร่วมกันทรงสร้าง พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้าเพียงเล็กน้อย ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกที่ฝังไว้ข้างทิศเหนือองค์พระธาตุว่า พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้า สร้างเมื่อปีวอก โทศก จุลศักราช ๙๒๒ (พ.ศ. ๒๑๐๓) และสร้างเสร็จเมื่อเดือนหก ขึ้นสิบสี่ค่ำ จุลศักราช ๙๒๕ (พ.ศ. ๒๑๐๖)

เมื่อต้องใช้เวลานานในการสร้างเช่นนี้ ผู้คนพลเมืองที่ได้เกณฑ์กันมาสร้างพระเจดีย์นี้จำจะต้องมีบ้านเรือนแคสถานอยู่อาศัย มีนายกอง นายหมวดควบคุมตลอดการทำอะไรได้อาอยู่กิน ครั้นต่อมาจึงได้ปรากฏว่าหมู่บ้านต่าง ๆ รอบ ๆ บริเวณองค์พระธาตุแต่สมัยนั้น คือ หมู่บ้านนาไทย (กรุงศรีอยุธยา) บ้านนาฮู้ (หลวงพระบาง) บ้านนาเวียง (เวียงจันทน์) บ้านชีปะขาว (บ้านนาผ้าขาวปัจจุบันเป็นสำนักชีผ้าขาวมาร่วมสร้าง) ซึ่งได้ปรากฏสืบลูกหลานเหลนมาจนเท่าทุกวันนี้

พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้าตั้งอยู่บนเนินสูงริมน้ำหมันฝั่งตะวันตก ห่างจากที่ว่าการอำเภอด่านซ้าย ๒,๐๐๐ เมตร ฐานกว้างสี่เหลี่ยมจัตุรัส ๘ เมตร สูง ๒๘ เมตร บนยอดพระธาตุมีแก้วครอบเป็นโดม มีกระดิ่งลูกเล็ก ๆ แขนงอยู่เหนือโดมเป็นโบราณวัตถุสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่เคารพสักการะของชาวจังหวัดเลยมาก ในส่วนศิลปกรรมได้รับการยกย่องว่าเป็นโบราณวัตถุงามชิ้นหนึ่งในบรรดาศิลปกรรมทั้งหลายของภาคตะวันออกเฉียงเหนือรองถัดจากพระธาตุพนมที่จังหวัดนครพนมลงมา จำเนียรกาลนานมาปูชนียสถานนี้จึงกลายเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ มีประชาชนไปกระทำการเคารพสักการะจนเป็นประเพณีนิยมสืบต่อมาเท่าทุกวันนี้ โดยถือเอาวันเพ็ญเดือน ๖ ของทุกปีเป็นวันประกอบพิธี มี กวนเจ้า หรือ นางเทียม คอยดูแลรักษาตลอดการประกอบพิธีตักทอมาหลายชั่วคน การที่ถือเอาวันเพ็ญเดือน ๖ เป็นวันประกอบพิธีนั้น ก็โดยถือเอาวันกระทำพิธีสัตย์สัญญาแห่งพระมหากษัตริย์ทั้งสอง คือในสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกรุงศรีอยุธยา กับพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง (เวียงจันทน์) สาเหตุที่องค์พระมหากษัตริย์ทั้งสองได้ทรงสร้างพระธาตุเป็นอนุสรณ์ไว้นี้ คงเนื่องจากระหว่างที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงกระทำสงครามกับพม่าคราวศึกข้างฝือกอันเป็นเหตุให้สูญเสียพระอัครมเหสีและพระราชโอรส พระราชธิดาทั้งข้างที่เป็นคู่บารมีคู่บ้านคู่เมือง ๒ เชือกไป และยังได้ข่าวมาว่าพม่าจะยกทัพมาตีไทยอีก พระองค์จึงเร่งบำรุงบ้านเมืองไว้รบศึก และคิดหากำลังช่วยเหลือจึงเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช พระเจ้ากรุงล้านช้าง เวียงจันทน์ เมื่อพระมหากษัตริย์ทั้งสองได้ผูกสัมพันธ์ไมตรีสนิทสนมแล้ว จึงพระราชดำริสร้างอนุสรณ์ไว้เป็นสักขีพยานคือสร้างพระเจดีย์ศรีสองรักเจ้า ณ อำเภอด่านซ้ายที่ปรากฏมาจนทุกวันนี้

พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้า ที่อำเภอด่านซ้าย
ปูชนียสถานที่เคารพของชาวจังหวัดเลย

พระเจดีย์ศรีสองรักนี้จัดอยู่ในประเภทอุเทสิกเจดีย์ เพราะในการสร้างพระธาตุนี้ไม่ปรากฏว่าได้บรรจุพระบรมธาตุส่วนใดส่วนหนึ่งไว้ แต่เป็นที่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์คงจะได้นำสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาบรรจุไว้ ตามแบบคตินิยมทางพระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปหรือพระธรรม เป็นต้น เป็นการสร้างขึ้นเพื่อเป็นหลักฐานแห่งการตั้งลัทธิฐานที่จะรักษาไว้ซึ่งไมตรีต่อกัน โดยสร้างพระเจดีย์เป็นพุทธบูชา อันเป็นสักขีพยานที่สำคัญยิ่งของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ แสดงความเป็นมิตรภาพถึงความเข้าใจกัน และช่วยเหลือกันจริงจั่งระหว่างประเทศ เพราะส่วนมากอนุสาวรีย์ที่สร้างขึ้นมักจะเป็นอนุสาวรีย์ที่แสดงถึงความมีชัย แสดงแสนยานุภาพข่มขู่กัน ด้วยเหตุนี้จึงได้มีประชาชนมาทำการเคารพสักการะพระเจดีย์ศรีสองรักเจ้าอยู่สุมาเสมอตลอดมาจนทุกวันนี้

อำเภอด่านซ้ายเดิมเมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) สังกัดมณฑลพิษณุโลก เช่นเดียวกับอำเภอเชียงคาน (สมัยเป็นเมือง) เพิ่งโอนมาสังกัดจังหวัดเลยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ พร้อม ๆ กับอำเภอวังสะพุง ซึ่งเวลานั้นอำเภอวังสะพุงสังกัดเมืองหล่มสัก ๆ ขึ้นเมืองพิษณุโลก

เมืองด่านซ้ายเมื่อยังไม่โอนไปขึ้นจังหวัดเลยนั้น ปรากฏว่ามีเจ้าเมืองชื่อพระแก้วอาษา (ทองดี) เดิมเป็นอุปฮาดเมืองด่านซ้าย เป็นหลานพระแก้วอาษา (แสง) ได้ฟ้องกล่าวโทษพระแก้วอาษา (แสง) ไปยังเมืองพิษณุโลกว่า จุจริตเบียดเบียนเอาเงินภาษีอากรไว้เป็นประโยชน์ส่วนตัว ความทราบถึงพระแก้วอาษา (แสง) เกรงว่าตนจะมีความผิด จึงได้พาครอบครัวหนีไปอยู่ในเขตบารุงของฝรั่งเศส ผังซ้ายแม่น้ำเหืองที่บ้านหาดแดงปากน้ำตามแล้วติดต่อกับฝรั่งเศสตลอดมา เมื่อพระแก้วอาษา (แสง) หลบหนีไปแล้ว เจ้าเมืองด่านซ้ายว่างลงและโดยที่อุปฮาด (ทองดี) มีความชอบในการฟ้องร้องกล่าวโทษเจ้าเมืองเป็นผู้ทุจริต ทางกรมจึงแต่งตั้งให้อุปฮาด (ทองดี) เป็นที่พระแก้วอาษา เจ้าเมืองด่านซ้ายแทนคนเดิม แต่ให้หลวงสุนทรบริรักษ์มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการอยู่ด้วยประมาณปีเศษ ทางกรมก็เรียกตัวกลับ

ต่อมาในราวเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ หลังจากทีรัฐบาลสยามได้มอบดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนเหนือลำน้ำตามให้ฝรั่งเศสตามสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๖ ปรากฏว่ามีฝรั่งเศสตำแหน่งกอมมิเชร์

และนายทหารชั้นนายร้อยตรี ๑ ร้อยโท ๑ นำทหารพื้นเมืองประมาณ ๒๐ คน ยกมาจากบ้านหาดแดง ซึ่งฝรั่งเศสจัดตั้งเป็นที่ทำการขึ้น โดยการแนะนำของ พระแก้วอาษา (แสง) เจ้าเมืองคนเดิมซึ่งหนีไป กับมีเจ้าหน้าที่กรมการเมืองซึ่งทางฝรั่งเศสแต่งตั้งกันมาเสร็จได้มาพักแรมอยู่บ้านนาดี (ตำบลนาดีเดี๋ยวนี้) ริมน้ำหมัน ไหลตกน้ำเหือง

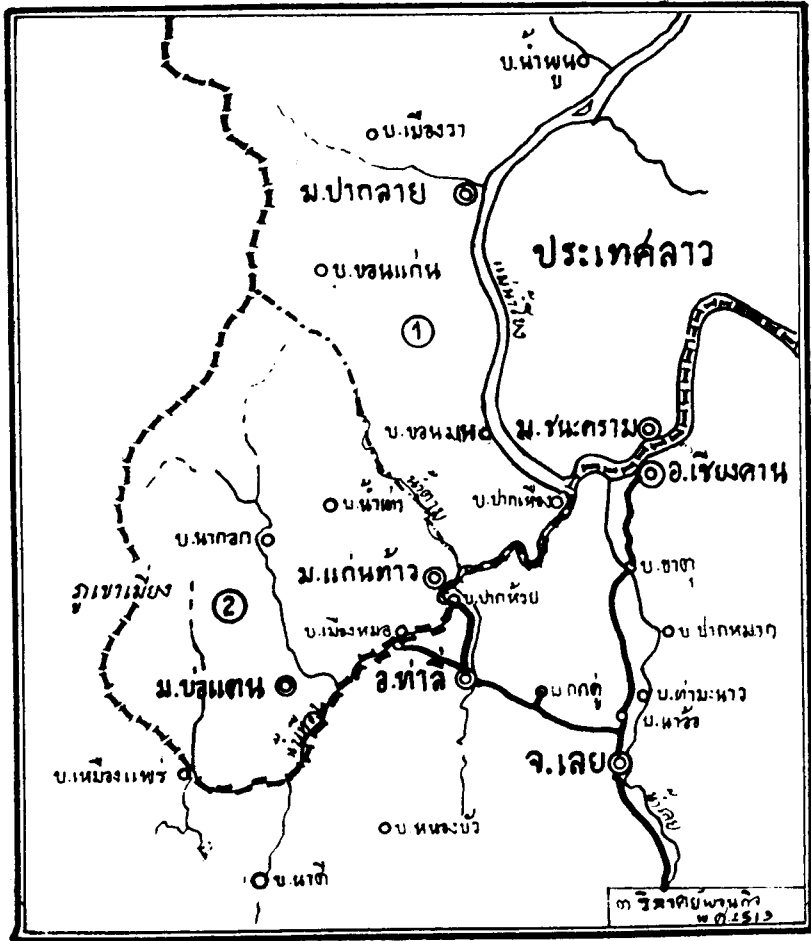
ฝ่ายทางเมืองด่านซ้ายเวลานั้น พระแก้วอาษา (ทองดี) เมื่อได้ทราบข่าวการมาของฝรั่งเศสก็ได้คิดจะต่อสู้ ได้พาครอบครัวและเจ้าหน้าที่กรมการเมืองอพยพจากเมืองด่านซ้ายข้ามน้ำหมันไปตั้งอยู่ฝั่งน้ำห้วยศอก ห่างจากตัวเมืองประมาณ ๖๐๐ เส้น ฝ่ายฝรั่งเศสยกออกจากบ้านนาดีแล้ว ก็ยกพวกเข้ามายึดที่ทำการเมืองด่านซ้ายโดยไม่มีผู้ใดขัดขวางต่อสู้ประการใด แล้วได้จัดสร้างค่ายคูชุตสนามเพลาะขึ้น^๑ ฝรั่งเศสได้แต่งตั้งให้พระแก้วอาษา (แสง) เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย และได้จัดแบ่งให้เจ้าหน้าที่ซึ่งได้แต่งตั้งกันเสร็จรวมมาด้วยนั้นเป็นกรมการเมือง แต่ไม่ทราบว่ามีด้วยกันกี่คนและเป็นผู้ใดบ้าง

ครั้นต่อมาฝรั่งเศสได้คืนเมืองด่านซ้ายให้แก่ไทยพร้อมกับเมืองตราดที่ฝรั่งเศสยึดไว้ตามสัญญาลงวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ แต่ไทยก็ได้เสียดินแดนเขตเมืองบ่อแตง เมืองแก่นท้าวฝั่งซ้ายแม่น้ำเหืองตอนเหนือลำน้ำตามไปให้ฝรั่งเศสพร้อมกับมณฑลบูรพา ก็ไม่ปรากฏว่าทางด้านนี้ได้มีกำลังปะทะกันขึ้นเข้าใจว่าฝรั่งเศสได้ยึดครองเฉพาะบริเวณเมืองด่านซ้ายไว้เท่านั้น ส่วนนอกออกไปไม่ได้ทำการปกครองหรือจัดระเบียบอย่างใด

อนึ่ง ปรากฏว่าก่อนฝรั่งเศสจะถอยจากเมืองด่านซ้ายไปนั้น ได้ไปขุดเอาแผ่นศิลาจารึกที่ฝังไว้ใกล้ฐานพระเจดีย์ศรีสองรักเจ้าด่านเหนือ^๒ ไปด้วย ๑ แผ่น เอาใส่เรือล่องตามลำน้ำเหืองสู่แม่น้ำโขงไปยังเมืองเวียงจันทน์ พอมาถึงแก่งฟ้าแก่งจันทน์ได้เมืองเชียงคานเรือล่มจมหายพร้อมกับฝรั่งเศสและผู้โดยสารที่มาในเรือ นั้น จมน้ำตายหมดสิ้น

^๑ คือตรงบริเวณโรงเรียนประชาบาลประจำอำเภอเดี๋ยวนี้

^๒ ศิลาจารึกแผ่นที่ฝังอยู่กับองค์พระธาตุเดี๋ยวนี้ ได้ความว่าไม่ใช่ของจริง คือเมื่อฝรั่งเศสได้เอาแผ่นเดิมไป ก็มีผู้ได้นำเอาตำนานที่ปรากฏในหนังสือโบราณพื้นเมืองของแก่มหาจารึกไว้แทนของเดิม

แผนที่แสดงการเสียดินแดน อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา (บ่อแตน, แก่นท้าว)

(๑) เสียให้แก่ฝรั่งเศสตามสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

(๒) เสียให้แก่ฝรั่งเศสตามสัญญาฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)

ในเวลาไล่ ๆ กันทางเมืองเชียงคาน ก็ปรากฏว่ามีฝรั่งเศสเข้ามาทางเมือง
 นครราชสีมา มหาเจ้าเมืองเชียงคาน แต่เจ้าเมืองรู้ความประสงค์ที่ฝรั่งเศสจะเข้ามา
 พบเสียก่อน จึงได้สั่งอุปฮาดไว้เป็นความลับว่า เมื่อฝรั่งเศสมาหากก็ให้บอก
 ว่าไม่อยู่ เมื่อเขาจะเจรจาความเมืองประการใด ก็ตอบไปตามนัยที่ได้ประชุมปรึกษา
 กันไว้แล้วแล้วก็ลงเรือไป ใช้ม้าเร็วแจ้งการมาของฝรั่งเศสให้ทางเมืองเลยทราบ
 ล่วงหน้าไว้ก่อนแล้ว

เมื่อฝรั่งเศสมาพบอุปฮาด ก็ขอพบเจ้าเมือง ครั้นทราบว่าจะไม่อยู่ที่แจ้งว่า
 รัฐบาลสยามได้ยกดินแดนเมืองเชียงคานและหัวเมืองอื่นที่อยู่ในลุ่มน้ำเลย น้ำเหือง
 และน้ำอื่นซึ่งไหลสู่มแม่น้ำโขงตกทะเลให้แก่ฝรั่งเศสในอินโดจีนแล้ว อุปฮาดจึงตอบ
 ไปว่า เรื่องนี้ไม่ได้รับคำสั่งจากบางกอก แต่เมื่อท่านประสงค์เช่นนั้นก็ไม่ยากอะไร
 เพราะเมืองเชียงคานอยู่ใกล้แค่นี้ แต่เป็นเมืองอตัดตัดข้าวปลาอยู่เหนื่อย ทั้งผู้คน
 ก็น้อย ขอให้ท่านยกไปเอาเมืองเลย บ้านนาอ้อ นาโคกซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่
 ข้าวปลาบริบูรณ์ ผู้คนก็มาก ส่วนเมืองเชียงคานนั้นจะเอาเมื่อใดก็ได้ เมื่อฝรั่งเศส
 ได้ทราบเช่นนั้นชักจะเห็นคล้ายตามคำอุปฮาด แล้วก็ลากลับไป

ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสจะเป็นคน ๆ เดียวกับที่ไปเจรจาความเมืองกับอุปฮาด
 เมืองเชียงคาน หรือคนละคนไม่ปรากฏแน่ชัด ซี่งมาพร้อมด้วยทหารญวนราว ๘-๙
 คน พวกข้าและชาวฝั่งซ้ายเป็นกสิกรหาบหนาม นำทางโดยชาวบ้านผู้รู้ทางไปมาดี
 ตรงไปบ้านนาอ้อทีเดียว ไปค้างอยู่ราวคืนหนึ่ง เมื่อทราบว่ามีผู้ต่อต้านเตรียม
 จะสู้ก็รีบถอยกลับ เพราะทางเมืองเลยเตรียมสู้ ทหารและตำรวจไทยซึ่งทาง
 การส่งไปรักษาความปลอดภัยชายแดนด้านนี้แต่คราวไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกัน
 ร.ศ. ๑๑๒ จนกระทั่งฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี เมืองตราดโดยไม่ประมาทตลอด
 มา ทหารไล่ไม่ทันคงจับได้ผู้ติดตามที่ล่าหลัง ๒-๓ คน เอามาจองซื้อคาไว้ที่เมือง
 เลยภายหลังได้ปล่อยตัวเรื่องก็สงบไป

โดยเหตุที่เมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มสัก เมืองเลยเป็นท้องที่อยู่ในระหว่าง
 เขตมณฑลพิษณุโลก มณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา อยู่ห่างไกลจากที่ตั้ง
 มณฑลทั้งสามนี้ ทั้งเป็นที่รุกรันดารมีป่าดงภูเขาล้อมรอบ การเดินทางไปมา
 ติดต่อราชการลำบาก ไม่สะดวกแก่การที่จะตรวจตราโดยใกล้ชิด จนเมื่อ ร.ศ.
 ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) คือสมัยที่ได้จัดการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาลแล้ว

ทางการจึงมีประกาศตั้ง *มณฑลเพชรบูรณ์* ขึ้นโดยโอนเมืองเพชรบูรณ์จากมณฑลพิษณุโลก โอน *เมืองหล่มสัก* จากมณฑลฝ่ายเหนือ (อุดร) ไปขึ้นมณฑลเพชรบูรณ์

ครั้นต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ มีประกาศให้ยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์เสีย อันมีเหตุผลของทางราชการควรจะเล่าไว้ดังนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ จังหวัดเพชรบูรณ์และเมืองน้อย ๆ ซึ่งขึ้นแก่จังหวัดเพชรบูรณ์อีกบางเมือง คือ *เมืองชัยบาดาล* *เมืองบัวชุม* และ *เมืองวิเชียร* อยู่ในความปกครองของมณฑลนครราชสีมา^๑ จังหวัดเพชรบูรณ์เป็นท้องที่มีภูเขาคั่นโอบอยู่และเป็นป่าดงกันดาร การคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯ และมณฑลอื่นไม่สะดวกทั้งอยู่ไกล ครั้นจะให้มณฑลใดปกครองก็ตรวจตราไม่ทั่วถึง จึงตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นไว้แต่ก็เหลือกำลังที่จะทะนุบำรุงให้เจริญได้ เพราะเป็นท้องที่ทุรกันดารมีอุปสรรคในการคมนาคม ซึ่งในสมัยก่อนต้องใช้เรือห้องขึ้นเดินตามลำน้ำป่าสักลงมายังจังหวัดสระบุรีได้เพียงสายเดียว ถึงฤดูแล้งเรือบรรทุกหนักก็ติดตื้นขึ้นเดินไม่ได้ ทั้งเป็นแดนไข้จับสั่นด้วย ภัยกยาและเวชภัณฑ์ในสมัยนั้นขาดขาด ข้าราชการซึ่งไปประจำอยู่ในแถบนั้นหาไม่มีใครไหวหาคนไปรับราชการยาก เมื่อเหลือกำลังที่จะจัดการบำรุงให้เจริญได้แล้ว การที่จะดำรงฐานะเป็นมณฑลก็ไม่ถาวร ทางการจึงได้มีประกาศยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์เสีย และโอนการปกครองจังหวัดในมณฑลนั้นไปไว้ในมณฑลพิษณุโลก ส่วนจังหวัดเลยให้โอนสังกัดไปขึ้นมณฑลอุดรแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นต้นไปแล้ว

ครั้นต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๐ ปรากฏขึ้นอีกว่ามณฑลพิษณุโลกปกครองท้องที่ที่รับโอนไว้จากมณฑลเพชรบูรณ์ไม่สะดวก เจ้าหน้าที่ของมณฑลจะตรวจตราราชการไม่ทั่วถึง เพราะมีอุปสรรคโดยสภาพดังกล่าว รัฐบาลจึงได้มีประกาศแยกการปกครองเมืองเพชรบูรณ์และหล่มสักจากเมืองพิษณุโลกกลับมาตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกเป็นวาระที่ ๒ ได้ดำรงฐานะมณฑลมา ๘ ปี แต่สภาพของท้องที่ก็มีได้เจริญขึ้นด้วยมีอุปสรรคปรากฏ ในสมัยก่อนงานของพนักงานชั้นมณฑล

^๑ ดูประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘

โดยเฉพาะเท่าที่มีในสมัยนั้น ทาสสมแก่เงินรายจ่ายขนาดมณฑลไม่ ผลได้ไม่เท่าผลเสีย ข้อสำคัญอย่างยิ่งก็คืองบประมาณของแผ่นดินยังไม่มีพอจะจ่ายทุ่มเทไปสร้างความเจริญด้วยจำนวนมหาศาล กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าปกครองเพียงชั้นจังหวัดไปพลางก่อนจะสะดวกกว่าและเพื่อตัดความสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายโดยไม่จำเป็น เมื่อถึงคราวมีเงินพอจึงค่อยพิจารณากันใหม่

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิกมณฑลนี้เสีย และโอนการปกครองจังหวัดไปสมทบกับมณฑลพิษณุโลกอีก

สำหรับ *อำเภอวังสะพุง* นั้น เดิมสังกัดอยู่ในแขวงเมืองหล่มสัก ได้ประกาศโอนท้องที่ของอำเภอนี้ไปขึ้นอยู่ในแขวงจังหวัดเลย แต่ พ.ศ. ๒๔๕๐ พร้อมกับตั้งมณฑลเพชรบูรณ์เป็นวาระที่ ๒ แล้ว

ส่วน *อำเภอเชียงคาน* ก็ได้ประกาศโอนท้องที่อำเภอนี้จากแขวงเมืองพิชัยมณฑลพิษณุโลกมาไว้ในแขวงเมืองเลย มณฑลอุดรอีกอำเภอหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เพื่อสะดวกแก่การปกครอง

จังหวัดเลยเมื่อก่อนนี้ คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นจังหวัดที่กั้นดาร มีไข้ป่าชุกชุมจังหวัดหนึ่งในภาคอีสาน และห่างไกลจากพระนครอันเป็นบ่อแหล่งศิลปะวิทยาการต่าง ๆ แล้วก็ดี แต่เวลานี้การคมนาคมเริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นต้นมาได้มีการจราจรไปมาสะดวกถึงกันแทบทุกด้านที่จะเข้าสู่ตัวจังหวัดเลย และก็มีทางลัดที่จะไปยังพระนครโดยแยกจากอำเภอชุมแพ-ภูเขียว-แก้งคร้อ-ชัยภูมิ-บ้านหนองบัวโคก-ด่านขุนทด-สี่คิ้วร่วมถนนสายมิตรภาพ มีบางตอนที่ยังชุกชุกอยู่บ้างในฤดูฝน (ระหว่างภูเขียว-แก้งคร้อ) ส่วนตอนต่อจากถนนสายเพชรบูรณ์-ด่านซ้าย (บ. โคกงาม)-จังหวัดเลย มีบางตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดเลยที่ยังก่อสร้างไม่แล้วเสร็จ ซึ่งทางการได้เร่งเร่งในการสร้างทางหลวงเป็นสาย ๆ ไปว่า ทางสายใดจากไหนมีความสำคัญยิ่งหย่อนกว่ากันอย่างไร (คือจะสร้างก่อนหรือหลัง) เช่นเดียวกับเศรษฐกิจหรือความปลอดภัยของประเทศชาติก็ได้จัดการลงมือทำไปตามนั้น เพราะจะสร้างทางพร้อม ๆ กันทั่วประเทศตลอดหมดทุกสายย่อมเป็นไปได้เพราะเกี่ยวกับงบประมาณ เมื่อทางหลวงสายต่าง ๆ ที่จะมาสู่จังหวัดเลยแล้วเสร็จบริบูรณ์ดังกล่าวแล้วต่อไปจังหวัดเลยจะเป็นจังหวัดที่เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว เพราะมีสิ่งที่จะต้องศึกษาค้นคว้าทรัพยากรในดินสินในน้ำอยู่อีกหลายอย่าง พื้นภูมิประเทศ

แม้จะเป็นภูเขาและเนินสูงมาก แต่ก็ไม่ใช่กันดารน้ำเหมือนบางจังหวัดที่ใกล้เคียง จะปลูกพืชผลอะไรลงไปก็ผลิติดอกออกผล เช่น พริก ฝ้าย ฯลฯ เป็นต้น ในทรัพยากรธรรมชาติก็มีอยู่เป็นส่วนมากเป็นต้นว่า แร่เหล็ก ตะกั่ว แมงกานีส ทองคำ และวุลแฟรม ฯลฯ

เหล็ก ตะกั่วมีมากที่สุดที่ภูควายเงิน^๑ เป็นเขาที่ยาวพืดไปตามริมฝั่งแม่น้ำโขงประมาณ ๕๐ กิโลเมตร รัฐบาลเยอรมันตะวันตกได้ส่งผู้เชี่ยวชาญโดยฝ่ายรัฐบาลไทยให้ความร่วมมือ มาทำการสำรวจแหล่งแร่ในจังหวัดเลย ปรากฏแร่เหล็กมีคุณภาพสูงประมาณ ๖๖-๖๘ เปอร์เซ็นต์ ส่วนแร่เหล็กที่เขาอิมคิมกาญจนบุรีปรากฏว่าสินแร่เหล็กในบริเวณนี้มีคุณภาพต่ำประมาณ ๔๒-๕๕ เปอร์เซ็นต์

ส่วนแมงกานีสมีมากที่สุดที่ภูผาคำ^๒ ระยะทางจากอำเภอเชียงคาน ผ่านบ้านผาแป้น (กม. ๘+๔๐๐) บ้านนุขม (กม. ๑๓+๗๐๐) บ้านโคกเลาเหนือ (กม. ๑๙+๗๐๐) บ้านโคกเลาใต้ (กม. ๒๑+๒๐๐) บ้านห้วยซวก (กม. ๒๒+๒๐๐) ถึงบ่อแร่แมงกานีสเป็น กม. ๒๖+๘๐๐ (ภูผาคำ)

ทางด้านภูสวรรค์ต่อภูผาหมานในท้องที่อำเภอเมืองเลย (ทางสายไปอำเภอด่านซ้ายระหว่างกิโลเมตรที่ ๒๑-๒๙) อุดมไปด้วยดินส้ม (หรือหินส้ม) ทั้งภูเขา หากได้เอามากลั่นกรองตามหลักวิชาจะใช้แทนสารส้มได้เป็นอย่างดี โดยเราไม่ต้องอาศัยสารส้มจากต่างประเทศเลยหากทำอย่างจริงจังให้มีปริมาณพอ มีมากที่สุดที่ภูผาหมานตรงผาไฟใหม่

โดยเฉพาะภูกระดิงซึ่งอยู่ในท้องที่ตำบลสีฐาน อำเภอภูกระดิง^๓ ซึ่งบัดนี้เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายแล้วว่า เป็นภูเขาที่แปลกอันจะหายอดเขาอื่นหรือสถานที่อื่นเปรียบเทียบได้ยาก และเป็นเขาลูกหนึ่งที่มีอากาศสดชื่นที่สุดในประเทศไทย อากาศเย็นกว่าราว ๑๐ องศาฟาเรนไฮท์ สูงที่สุด ๑,๓๕๐ เมตร (จาก

^๑ ท้องที่ตำบลนุขม และตำบลปากชม อำเภอปากชม

^๒ เป็นเทือกเดียวกับภูควายเงิน

^๓ ชาวบ้านเขาเรียก ภูกระดิง ภาคอื่นมาแผลงเป็น ภูกระดิง ส่วนมากเลยนิยมเรียกตามแพร่หลายเป็นภูกระดิงเท่าเดี่ยวนี

ระดับพื้นน้ำทะเล) แม้แต่ชาวต่างประเทศผู้ที่ได้ผ่านพบและได้ขึ้นไปพักผ่อนท่องเที่ยวมาแล้ว ยอมรับว่าอากาศและธรรมชาติบนภูกระดึงหมู่สนเรียงรายสวยงามและสดชื่นดีกว่าแห่งอื่น ๆ ในบรรดาที่ตากอากาศบนเขาซึ่งอยู่ทางตะวันออกไกล เช่น คาเมอรอน ไฮท์แลนด์ (ในมาเลเซีย) เขากาลิอูรัง (ในชวา) บากิโอ (หรือบากิเยวในฟิลิปปินส์) ดาลัท (ในเวียดนามใต้) สถานที่ดังกล่าวมานี้ มีถนนหนทางติดต่อไปยังเมืองใหญ่ ๆ มีโรงแรม บ้านพัก ตลอดจนร้านรวงสะดวกมาแต่สมัยสถานที่เหล่านี้ยังเป็นเมืองขึ้นของชาวต่างชาติอยู่ ส่วนภูกระดึงของเรานี้ ไม่เพียงแต่จะเป็นสถานที่ตากอากาศเกี่ยวกับการส่งเสริมในด้านอุตสาหกรรมของประเทศไทยอย่างเดียว สิ่งอื่น ๆ ที่จะต้องศึกษาค้นคว้าโดยธรรมชาติของภูเขา ลูกนี้อันจะตั้งเป็นเมืองได้เมืองหนึ่ง ยังจะนำความเจริญมาสู่ประเทศชาติอีกมากมาย

นอกจากภูกระดึงดังกล่าวแล้ว ยังมีภูเขาเรือในท้องที่อำเภอด่านซ้าย ภูหลวงในท้องที่อำเภอวังสะพุง มีสัตว์ป่าชุกชุม พันธุ์ไม้ป่านานาชนิด บนเขาบางแห่งเป็นที่ราบคล้ายภูกระดึงมีต้นสนเรียงรายสวยงาม ยังไม่เป็นที่แพร่หลายเพราะอยู่ห่างจากเส้นทางหลวงใหญ่ การคมนาคมลำบาก เฉพาะภูเขาเรือหากได้ตัดแปลงเส้นทางตามธรรมชาติสามารถนำรถขึ้นไปขึ้นได้ ส่วนภูเขาลองอยู่ในระดับสูงประมาณ ๑,๕๖๙ เมตร ผู้เขียนมีโอกาสได้ขึ้นไปครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ แต่ขึ้นทางบ้านसानตม บ้านท่าศาลา (ทางสายไป อ. ด่านซ้าย) รถยนต์ขึ้นไม่ได้ต้องเดิน เป็นเทือกเขาที่ยาวใหญ่ติดต่อถึงเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ มีเสือ ช้าง กวาง กระต๊อง ชุมที่สุด และเป็นแหล่งเกิดของลำน้ำหลายสาย เช่น น้ำเลย ลำป่าสัก และน้ำพอง ฯลฯ เห็นควรทางการจะได้พิจารณาเป็นเขตป่าสงวนอุทยานเสียแต่บัดนี้ ห้ามล่าสัตว์โดยเด็ดขาด

ภาค ๕

การปกครองและการปฏิรูป การปกครองมณฑลในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ

- บทที่ ๑๒ ลักษณะการปกครองก่อนการปฏิรูป
- บทที่ ๑๓ การปฏิรูปการบริหาร
- บทที่ ๑๔ หัวเมืองลาวกาว
สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
- บทที่ ๑๕ ระบบเทศาภิบาล
- บทที่ ๑๖ ลักษณะจัดเขตการปกครองตามระบบเทศาภิบาล
ในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- บทที่ ๑๗ มณฑลลาวกาว
สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
- บทที่ ๑๘ กบฏผีบาปผีบุญ
- บทที่ ๑๙ ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลและตั้งดินนา
ในเมืองประเทศราช
- บทที่ ๒๐ การเสด็จตรวจราชการของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่
- บทที่ ๒๑ การพระศาสนา
- บทที่ ๒๒ ประเพณีบางอย่าง
- บทที่ ๒๓ อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา นครจำปาศักดิ์
และเมืองมโนไพร เมื่อเสียแก่ฝรั่งเศส

บทที่ ๑๒

ลักษณะการปกครองก่อนการปฏิรูป

การปกครองชนชาวอีสานหรือชาวตะวันออกเฉียงเหนือที่ได้สืบเป็นจารีตประเพณี มาแต่โบราณ ตามที่เรียกผู้ปกครองว่า เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และ ราชบุตร นั้น เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งมาแต่ครั้งหลวงพระบาง เวียงจันทน์ เป็นราชธานี และธรรมเนียมเช่นนี้ได้จัดตั้งขึ้นไว้แต่เมื่อใด ครั้งไหน ใครเป็นผู้คิดขึ้นนั้น เป็นการพันวิสัยที่จะนำมากล่าว เพราะธรรมเนียมเหล่านี้มิได้ปรากฏไว้เป็นหลักฐาน หรือหากจะมีแต่ไม่สามารถจะค้นคว้าหามาได้ หรือได้สูญหายเพราะเหตุใดนั้นก็ เป็นเหตุที่รู้ไม่ได้ แต่อย่างไรก็ดี แม้ธรรมเนียมการปกครองดังกล่าวจะมีผู้จัด แต่งตั้งแต่ครั้งไหนอย่างไรมาแล้วก็ตาม จะขอเล่าแต่ที่ปรากฏมีขึ้นแล้วเท่านั้น

เดิมราษฎรหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งบ้านเรือนภูมิสำเนา กระจัดกระจายกันอยู่ ยังไม่เป็นหลักแหล่งมั่นคง อยู่ห่างกันทาง ๑ คินบ้าง ๒ คินบ้าง บางแห่งถึง ๔-๕ คิน บรรดาหัวเมืองที่มีชื่ออยู่เวลานั้น เช่น เมืองสุรินทร์ กาฬสินธุ์ สว่าง ฯลฯ เหล่านี้ ก็เคยเป็นบ้าน ๆ หนึ่งมาก่อน ซึ่งมีผู้คนอยู่มาก หลายสิบหลังคาเรือน และผู้คนซึ่งในบ้านนั้นค่อนข้างจะมั่งคั่งด้วยทรัพย์สิน มี

สติปัญญาดี มีผู้คนนับถือมากกว่าคนอื่น ๆ บรรดาที่อยู่ใกล้เคียงก็พากันร่วมขอร้องกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์อันตนได้ขึ้นอยู่ เพื่อทรงโปรดฯ อนุมัติตั้งบ้านขึ้นเป็นเมือง เช่นเมืองกาฬสินธุ์ เดิมก็ชื่อ “บ้านแก่งสำโรง” เมื่อได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานอนุญาตให้ตั้งเป็นเมือง ก็จึงได้ชื่อว่าเมืองกาฬสินธุ์ดังกล่าวแล้ว ผู้ปกครองเมือง เรียกว่า เจ้าเมือง บางเมืองก็ตั้งมานานเป็นร้อย ๆ ปี บางเมืองก็ตั้งไม่ถึงร้อยปีตามกาลสมัยของประเทศที่ได้รับสมมุติก่อนหรือหลัง เมืองที่ยกบ้านขึ้นเป็นเมืองเหล่านี้ ถือว่าเป็นเมืองธรรมดาเพราะเป็นเมืองมิได้มีกษัตริย์ปกครองมาก่อน ส่วนเมืองที่มีกษัตริย์ปกครอง มีเจ้าปกครองมาแต่ดั้งเดิม เช่น นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์ นครเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ฯลฯ เข้าใจว่าจะยกไปตั้งเป็นนครใหญ่ทีเดียว มิได้ยกเอาบ้านขึ้นเป็นเมืองดังกล่าวแล้ว ซึ่งเรียกว่า “กรุงศรีสัตนาคณหุตหลวงพระบาง” หรือ “กรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์” และ “นครจำปาศักดิ์” หรือ “นครเชียงใหม่” ฯลฯ เป็นต้น ส่วนหัวเมืองถัดลงมาหรือหัวเมืองน้อยเรียกว่า เมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา เช่น เมืองมหาสารคาม กาฬสินธุ์ ขอนแก่น ฯลฯ เป็นอาทิ

กษัตริย์หรือเจ้าผู้ปกครองนครที่เป็นเอกราชหรือประเทศราชในบางคราว ดังกล่าวมาแล้วนั้น เมืองหรือนครที่มีกษัตริย์ เช่น นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์ก็เรียกตามตำแหน่งว่า พระเจ้านั้น พระเจ้านี้ เช่น พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตหลวงพระบาง พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์ ฯลฯ เป็นต้น ส่วนเมืองที่เป็นประเทศราช เช่น เมืองอุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ก็เรียกว่า เจ้าอุบลราชธานี^๑ เจ้านครจำปาศักดิ์ หรือเจ้าลำปาง เจ้าลำพูน ฯลฯ เป็นต้น นับเป็นหัวหน้าหรือเจ้าผู้ครองเมือง เจ้าผู้ครองนครนับเป็นตำแหน่งที่ ๑ ตำแหน่งที่ ๒ เรียก เจ้าอุปราช (หรือเจ้าอุปฮาด) เจ้าราชวงศ์ เป็นตำแหน่งที่ ๓ และ เจ้าราชบุตร เป็นตำแหน่งที่ ๔ จากตำแหน่งที่ ๔ ถอยหลังถึงตำแหน่งที่ ๒ อาจได้รับเลื่อนขึ้นไปโดยลำดับจนถึงผู้ครองนคร ตำแหน่งที่ ๑ ก็ได้

^๑ ดูใน ศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๔ พ.ศ. ๒๔๘๐ หน้า ๘๓

เฉพาะนครเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เดิมมีอยู่ ๓ ตำแหน่ง คือ

๑. พระยานคร (คือผู้ครองนคร)
๒. พระยาอุปราช
๓. พระยาราชวงศ์

ซึ่งตามลำดับอาวุโส บรรดาน้องหรือลูก หลาน เหลน วงศ์ตระกูลเดียวกัน ครั้นมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้ทรงวางระเบียบแน่นอน ให้ผู้ครองนครเป็นเจ้าตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วก็ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าด้วย จึงทรงพระราชดำริตั้งฐานันดรศักดิ์ใหม่ขึ้นอีก ซึ่งเป็นตำแหน่งลูกเขยหลานเขย ดังนี้

๑. เจ้านคร	๒. เจ้าอุปราช
๓. เจ้าราชวงศ์	๔. เจ้าบุรีรัตน์
๕. เจ้าราชบุตร	๖. เจ้าราชภาคินัย
๗. เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์	

ถ้าเป็นเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา ตำแหน่งเจ้าเมืองก็เรียกเพียง พระ เช่น พระนั้น พระนี้ ตามในสัญญาบัตร แต่ถ้าเจ้าเมืองนั้น ๆ มีความชอบสามารถในราชการบ้านเมืองเป็นพิเศษ อาจจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นชั้น พระยา ก็ได้ เช่น พระยาสุนทรธรรมธาดา (คำสิงห์) เจ้าเมืองโพธิ์พลัย พระยาชาติยวงศา (เหลา) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด พระยาครี้อัครฮาด (ทองดี) เจ้าเมืองเชียงคาน หรือพระยาสุนทรภักดีศรีไผทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์ ฯลฯ เป็นต้น แต่เป็นการโปรดเกล้าฯ เฉพาะตัว

การพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่เจ้าเมืองต่าง ๆ ส่วนมากโปรดเกล้าฯ ให้ราชทินนามตามชื่อหรือมีความหมายถึงเมืองนั้น ๆ เป็นตำแหน่งประจำ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้หลวงภักดีจำนงค์ (พรหม) เป็นพระมโนจำนง เจ้าเมืองมโนไพร หรือให้ท้าวเพ บุตรท้าวเชียงเป็นที่พระพิทักษ์เชื่อนขันธุ์ เจ้าเมืองหนองหาร ฯลฯ เป็นต้น

การปกครองในแบบพ่อเมืองปกครองลูกหลานเหลนในทำนองเครือญาติ ครั้งกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คล้ายกับเจ้าผู้ครองนครหรือเจ้าเมืองในภาคพายัพและหัวเมืองภาคอีสานโบราณ นับว่าเป็นการเหมาะสม

ที่จะตั้งบรรดาบุตรหลานเหลนให้มีตำแหน่งหน้าที่เพื่อความเป็นลำดับการปกครอง
 ขึ้นต่อ ๆ กัน เพราะการปกครองอย่างนั้นเสมือนบุคคลในครอบครัวเรือนเดียวกัน
 ได้แบ่งแยกการปกครองตามแขนงสายโลหิต ถือเอาความที่แข่งขันกระทำชอบ
 ด้วยการเลื่อนยศศักดิ์เพราะเหตุที่ได้เป็นญาติกันเสียแล้ว ถ้าไม่มีทำเนียบยศศักดิ์
 ก็ไม่มีสิ่งใดจะแข่งความดีและอาจจะไม่ได้เลื่อนตำแหน่ง ผู้เป็นหลานเมืองที่ทำ
 ความดีข้ามหน้าตาผู้เป็นลูกเจ้าเมือง แต่ไม่สามารถเท่าหลานเมืองได้ ฉะนั้นยศ-
 ศักดิ์จึงนับว่าสำคัญมาก ในลักษณะปกครองสมัยนั้น เพราะได้เกิดมีความจงใจ
 สนิทสนมกลมเกลียวป้องกันความแตกแยกตลอดกาลแห่งอายุชัชยามโคตรวงศ์
 นั้น ๆ และบรรดาบิรารลูกหลานเหลนนั้นก็ต้องแล้วแต่จะจัดให้ผู้ใดทำหน้าที่ใด
 ถ้าเป็นฝ่ายทหารก็แต่งตั้งยศศักดิ์ชั้นให้มีบรรดาศักดิ์เป็นไปในทำนองทหาร เช่น
 พระยากลาโหม หลวงจิมพินาศ หรือขุนผลาญศรีเพลง ฯลฯ เป็นต้น ส่วน
 ผู้ที่มีหน้าที่ทางฝ่ายปกครองเช่น พระยา หรือ พระ หลวง ขุน หมื่น ฯลฯ ชื่อบ้าน
 ขางเมืองของเมืองต่าง ๆ นั้น ก็ถือตามชื่อเมืองที่ตนได้ปกครองตั้งได้กล่าวมาแล้ว

ส่วนตำแหน่งของเมืองรองจาก เจ้าเมือง ก็เรียก อุปฮาด ราชวงศ์ และ
 ราชบุตร ไม่มีคำว่า เจ้า นำหน้า นอกจากจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา
 ขึ้นเป็นพิเศษ ซึ่งบุคคลผู้นั้นปฏิบัติหน้าที่ในราชการเป็นความชอบพิเศษจริง ๆ
 มีความสามารถสู้รับจับศึกมีชัยชนะ เมื่อตีบ้านเมืองได้แล้วก็มีบอกมายังกรุง
 ขอถวายเมืองที่ดีได้เป็นขอบขันทีลีสมา ในกรณีเช่นนี้ก็อาจจะสถาปนาขึ้นเป็น เจ้า
 ก็ได้ เช่น พระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) และทรงตั้ง เจ้าหน้า^๑ เป็นพระ
 วิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช มีความชอบตั้งแต่ครั้งปราบเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๒๑
 และปราบกบฏอ้ายเชียงแก้ว บ้านเขาโอง โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าอุปราชธานี
 และก็มีเทือกแถวเป็นราชสกุลวงศ์อยู่แล้วเป็นประเทศราช และเจ้านครจำปาศักดิ์
 ประเทศราช ที่ได้กล่าวมาแล้ว หรือเช่น เจ้าราชบุตร (คำ) เมืองอุปราชธานี
 มีเครื่องราชอิสริยยศหมวกตุ้มปี กระบี่บังทองเหมือนเจ้าราชบุตรทุกประการ แต่

^๑ พี่ชายพระประทุมฯ (คำผง)

เทือกแถวยังคงเป็น ท้าว* ดังนี้เป็นต้น และทั้ง ๓ ตำแหน่งดังกล่าวมานี้ ก็อาจจะเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นเจ้าเมืองในตำแหน่งที่ ๑ ได้

ตำแหน่งการปกครองในหัวเมืองอีสานโบราณ ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดของเมือง กอปรด้วยเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ๔ ตำแหน่งนี้ เรียกว่า อาญาสี่ (หรืออาชญาสี่) และต้องแบ่งเขตแคว้นเมืองที่ตนปกครองออกเป็น ๔ กอง คือ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร แล้วก็ประกาศให้ราษฎรมาขึ้นสำมะโนครัวในกองทั้ง ๔ ตามความสมัครใจ ส่วนหัวเมืองนอกหรือกองนอกที่ขึ้นเมืองใหญ่ ก็จัดการปกครองเช่นเดียวกับหัวเมืองใหญ่ คำว่า กองนอก คือกำลังเตรียมภูมิลาเนาเกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ามาสมัครพอสมควรที่จะตั้งเป็นเมืองได้ ก็ขอตั้งเป็นเมืองต่อไปได้ ฯลฯ

ก. ว่าด้วยอำนาจและหน้าที่อาญาสี่

๑. เจ้าเมือง เป็นผู้ที่มีอำนาจสิทธิขาดสั่งราชการบ้านเมืองทั้งปวงและบังคับบัญชากรมการเมืองหรือกิจการทุกขันธ์ารุงสุขของราษฎรในแคว้นบ้านเมืองที่ตนปกครอง หรือหากมีผู้มาจากที่อื่น มีการเกี่ยวข้องในสรรพสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้นในแคว้นแคว้นของเมืองนั้น แต่อำนาจบางอย่างก็ไม่สิทธิขาด เช่น การตัดสินลงโทษแก่ผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ถึงกับต้องประหารชีวิต เป็นต้น หรือถ้าเกิดมีการศึกสงครามหรือการแต่งตั้งคณะกรรมการเมืองผู้ใหญ่ตั้งแต่ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่อาจถอดถอนได้เอง ซึ่งการสำคัญเช่นนี้ต้องแล้วแต่เมืองใหญ่ที่ตนสังกัด หรือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะทรงโปรดเกล้าฯ มีพระราชโองการมาประการใดจึงจะปฏิบัติได้ ส่วนอำนาจการแต่งตั้งหรือถอดถอนกรมการเมืองผู้น้อยขึ้นรองจากอาญาสี่ลงมานั้นได้

๒. อุปฮาด (หรืออุปราช) คำนี้แปลว่า ผู้ได้รับอำนาจสมบัติกึ่งหนึ่ง แต่คำอุปฮาดศัพท์นี้คงจะเป็นอุปราช แต่ภาษาอีสานใช้สำเนียง ร. เป็น ฮ. ฉะนั้น

* เรื่องท้าวนางจะได้อธิบายภายหลัง

คำว่า “ราช” จึงเป็น “ฮาด” ไปเสีย แต่เมื่อเช่นนี้จะเขียน “ฮาด” ก็ควรจะใช้ “ฮาซ” สะกดไว้คงเดิม เข้าใจว่าจะเป็นกรกฎกว่า ผู้เขียนก็ไม่ทราบว่าเป็น “ฮาด” คำนี้เขียนสะกดกันมาอย่างไร เมื่อนิยมกันมาเช่นนี้ก็เลยใช้ตามคงเดิมของเก่าไว้

หน้าที่อุปฮาดก็คือ เป็นผู้ทำการแทนในเมื่อเจ้าเมืองป่วยหรือมีกิจโดยทั่วไป ถ้าเจ้าเมืองนั้นตายหรือด้วยเหตุที่ต้องราชทัณฑ์ถอดถอนหรือแก่ชรา เมื่อยังไม่มีมีการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้ใดแทน อุปฮาดต้องเป็นผู้แทนทั้งสิ้น ส่วนที่เกี่ยวข้องด้วยอำนาจตำแหน่งโดยเฉพาะก็คือการปกครองโดยทั่วไปเป็นหัวหน้าในการที่จะปรึกษาหารือราชกิจของกรมการตำแหน่งรองลงไป และเป็นผู้รวบรวมสรรพบัญชีส่วยสาอากรตามที่ทางราชการกำหนดปีละครั้ง หรือ ๒ ปีต่อครั้ง สำหรับหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลก็แล้วแต่จะกำหนดรวมส่งเป็นเงินบ้าง ที่เรียกกันว่า *ค่าฤชา*^๑ เป็นสิ่งของบ้างที่เรียกว่า *ส่วย* คือ ยอมอนุญาตให้บุคคลบางจำพวกส่งสิ่งของซึ่งรัฐบาลหรือเจ้าเมืองต้องการใช้แทนแรงคนที่จะต้องเข้ามาประจำการ เช่น หมากแห้ง (เร่ว) เกลือ พริก กระวาน ครั่ง ป่าน ไหม ฯลฯ เป็นต้น *อากร* นั้นคือเก็บชักผลประโยชน์ของราษฎรทำมาหาได้ด้วยประการต่าง ๆ เช่น ทำเรือสวนไร่นา โดยได้รับสิทธิจากรัฐบาล หรือการอนุญาตให้ขุดหาแร่และเก็บของในป่า จับปลาในน้ำ หรือ ต้มกลั่นสุรา ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น เพื่อเร่งรัดส่งไปยังเมืองใหญ่โดยมิให้ค้างค้ำ แล้วเมืองใหญ่จัดส่งกรมพระคลังของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินต่อไป นอกจากนี้ อุปฮาดยังมีหน้าที่ออกประกาศสั่งเกณฑ์กำลังเมืองทำศึกสงคราม ในเมื่อมีศึกนั้นมาประชิดประเทศบ้านเมืองได้อีกด้วย

๓. *ราชวงศ์* แปลว่าเชื้อแถวเครือญาติเจ้าเมืองนั่นเอง ราชวงศ์ก็ย่อมเป็นผู้แทนอุปฮาด แต่หน้าที่ตามปรกติแล้วเกี่ยวข้องกับอรรถคดีตัดสินถ้อยชำระความเหมือนดังอุปฮาดได้ว่าการแทนเจ้าเมืองจันนั้น

๔. *ราชบุตร* แปลว่าลูกเจ้าเมือง แต่ผู้ที่จะได้รับตำแหน่งทั้งสองนี้ก็หาใช้เป็นบุตรหลานของเจ้าเมืองเสมอไปไม่ เพราะธรรมดาเมืองชั้นของเมืองใหญ่หนึ่ง ๆ ย่อมมีมากตั้งแต่ ๓-๕ หรือ ๑๐ เมือง ซึ่งผู้ครองนครหรือเจ้าเมือง

^๑ ทุกวันนี้เรียก “ค่าธรรมเนียม”

หนึ่ง ๆ คงจะไม่มีบุตรตั้ง ๑๐-๒๐ คนสามารถจะไปรับตำแหน่งจนครบทุกหัวบ้านหัวเมือง บางคนก็ไม่มีบุตรจะสืบตระกูล ดังนั้นเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งที่เรียกว่าราชวงศ์ ราชบุตร ไม่จำเป็นจะต้องเป็นเชื้อวงศ์ตระกูลและลูกเจ้าเมืองเสมอไป หากผู้มีความรู้คุณวุฒิอันสมควรเป็นผู้มีความชอบในราชการและสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอันตนได้ขึ้นอยู่นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งก็คงเป็นได้ตามความหมายเดิมของคุณศัพท์ในตำแหน่งชื่อทั้งสองที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น

หน้าที่ตามปกติของราชวงศ์และราชบุตรนี้ ก็มีหน้าที่ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์แผ่นดินของเมือง เป็นผู้นำเงินส่งเจ้าพนักงานใหญ่ในเมืองเอกหรือเมืองหลวงตามงวดเปลี่ยนกันทั้งสองคน สรุปลแล้วทั้งราชวงศ์และราชบุตรย่อมเป็นผู้ช่วยราชการในเจ้าเมืองและอุทิศเวลาปรกติเสมอไป

ข. ว่าด้วยผู้ช่วยอาญาสี่

ก็มีชั้น เจ้า หรือ ท้าวที่ ๑ อยู่อีก ๔ ตำแหน่งคือ ท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวไพธิสาร และ ท้าวสุทิสาร ซึ่งตำแหน่งทั้ง ๔ นี้ก็มีหน้าที่พิจารณาอรรถคดีพิพาทศาลเมืองชั้นสูง และการปกครองแผนกต่าง ๆ ของเมืองด้วย

ค. ว่าด้วยชื่อบ้านขางเมือง

มีอยู่ ๑๗ ตำแหน่งซึ่งรองจากคณะผู้ช่วยอาญาสี่ลงมาคือ

๑. เมืองแสน มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลกำลังของเมือง หากจะเทียบแล้วเข้าใจว่าจะเกี่ยวทางกลาโหมเดี๋ยวนี้

๒. เมืองจันทร์ มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือน การปกครองเทียบคล้ายฝ่ายมหาดไทย หรือมหาดไทยเมือง

เมืองแสน เมืองจันทร์สองตำแหน่งนี้ โดยปรกติแล้วยังมีหน้าที่ออกหนังสือเดินทางแก่ราษฎรที่จะไปมาตามเขตแขวงต่าง ๆ ด้วย รายงาน ไบบอก ข่าวสารบ้านเมือง เป็นตุลาการตัดสินคดีของราษฎร หากคู่ความไม่ยินยอมตกลง

กัน ก็อุทธรณ์ ฎีกา ไปยังคณะอาญาสี่ได้ ดูแล้วกล่าวบังคับลูกบ้านหลานเมือง ระวังทุกข์บำรุงสุขของพลเมือง ดูเลิกกิจการบ้านเมืองทั่วไป สรุปแล้วก็คือเป็น ตำแหน่ง **ชื่อของเมือง ส่วน ขางของเมือง** นั่นคือ

๓. **เมืองขวา เมืองซ้าย และ เมืองกลาง** ๓ ตำแหน่งนี้มีหน้าที่ประจำ คือ เป็นผู้ดูแลพัสดุทุกอย่างของเมือง และเป็นผู้ดูแลรักษานักโทษจะปล่อยหรือคุมขังตามที่คณะอาญาสี่สั่ง ดูแล้วดูว่าอารามควรจะมีปฏิสังขรณ์หรือสร้างใหม่ เป็นผู้กำกับในการสักเลก และรักษาบัญชีเลกไพร่พลที่ไปมีภรรยาต่างเมืองอื่น เป็นต้น

๔. **เมืองคุก เมืองฮาม และ เมืองแพน** ๓ ตำแหน่งนี้มีหน้าที่ช่วยเหลือเมืองขวา เมืองซ้ายและเมืองกลางโดยเฉพาะ ก็คือทำหน้าที่คล้ายพะทำมะรงที่เราเรียก "พัคดี" ในปัจจุบัน

๕. **นาเหนือ นาใต้** มีหน้าที่จัดหาเสบียงไว้ในยุ้งฉางสำหรับเป็นกำลังแก่ราชการบ้านเมืองเวลาเกิดศึกสงคราม และเป็นผู้ออกเดินเก็บส่วยในเขตแขวงของบ้านเมือง และออกไปเก็บเงินไพร่พลซึ่งอพยพไปมีบุตรภรรยาอยู่ทั่วเมืองอื่น โดยมีภูมิลำเนาเดิมอยู่แล้ว หรือยังไม่มีภูมิลำเนาก็ตาม ต้องถือว่าเป็น **เลกเขยสุ** (ที่เรียกว่าเดินทุ่ง) มารวมส่งยังเมืองที่ต้นสังกัดอยู่เดิม นอกจากนี้ยังมีหน้าที่เป็นผู้สำรวจสำมะโนครัวของเขตแขวงในชั่ว ๓ ปี ต่อครั้ง เป็นพนักงานจัดคุมรักษาสัตว์พาหนะ เป็นพนักงานแทงจำหน่ายเลก (หาย หนี ตาย ขรา พิการหรืออุปสมบท) ฯลฯ

๖. **ซานตร ซานนท์** ๒ ตำแหน่งนี้คือเสมียนของเมือง หากจะเทียบในปัจจุบันเข้าใจว่ามีหน้าที่คล้ายเสมียนตราจังหวัด

๗. **มหาเสนา หรือ มหามนตรี** เป็นหัวหน้าออกคำสั่งนัดประชุมหรือข้อราชการหรือเกี่ยวกับทำพิธีการต่าง ๆ ของเมือง

๘. **ชาบฉนทิตย** เป็นพนักงานอ่านสารตรา (ต่อมาเรียกท้องตรา) ที่ส่งไปจากเมืองใหญ่ และอ่านประกาศคำสั่งของเจ้าเมือง กรมการผู้ใหญ่ในเวลาประชุม เช่น มีการแข่งน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นผู้ควบคุมบัญชีรายงานการต่าง ๆ ไว้เป็นแผนกสำหรับเมือง เป็นผู้คำนวณคักราช เดือน ปี สำหรับปีหนึ่ง ๆ เหมือนกับประกาศสงครามต์ นอกจากนี้ยังมีหน้าที่รักษาหอสมุดและแต่งตำราต่าง ๆ ของเมือง ฯลฯ

๙. กรมเมือง มีหน้าที่รักษาประเพณีของเมือง ฯลฯ

๑๐. สุโผ แม่ทัพฝ่ายทหารสูงสุดของเมือง

ตำแหน่งเมืองแสน เมืองจันทร์ (ข้อ ๑-๒) ลงมาถึง สุโผ (ข้อ ๑๐)

ถ้าเป็นเมืองเอกราชหรือเมืองที่มีพระเจ้าแผ่นดินครอบครอง ต้องเรียก พญา (หรือพระยา) นำหน้าทั้งสิ้น เช่น พญาเมืองแสน พญาเมืองจันทร์ ฯลฯ เป็นต้น ถ้าเป็นเมืองที่ไม่มีกษัตริย์ คือ เป็นเมืองเอก เมืองโท ตรี จัตวา ก็เรียก เพี้ย นำหน้าเฉย ๆ เช่น เพี้ยเมืองแสน เพี้ยเมืองจันทร์ เพี้ยเมืองขวา ฯลฯ เป็นต้น

เพี้ย คำนี้มาจากไหนอย่างไรไม่มีหลักฐานอ้างอิง แต่เข้าใจว่าคงมาจากคำว่า พญา นั้นเอง เป็นตำแหน่งคำนำหน้านามบรรดาศักดิ์ของขุนนางเมืองอย่างหนึ่ง ยกย่องจากราชกรผู้มีความเพียรพยายามปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยดี กอปรด้วยคุณวุฒิขึ้นมาเป็นตำแหน่งชื่อบ้านขางเมือง

เพี้ย คำนี้ไม่ใช่ เพี้ย ที่ปรากฏในหนังสือบางเล่ม หรือแม่แต่ในพจนานุกรม (พ.ศ. ๒๔๙๓) เอง ซึ่งไม่ถูกต้องตามความหมายและคำอีสานเลย มักใช้เพี้ยเป็นเพี้ย ความหมายเลยไปกันใหญ่ กลายเป็นเพี้ยวัวเพี้ยควายไปเสียคนละทาง หรือหมายถึงตัวแมลงชนิดหนึ่ง ซึ่งตรงกับภาษาไทยกลางเรียก เพลี้ย ที่ชอบกินต้นไม้และพืชผลต่าง ๆ

ส่วนคำ ท้าว ในที่นี้ เป็นคำสำหรับยศ เมื่อจะใช้ให้ถูกต้องตามความหมายเดิมที่เรียกกันมาแต่โบราณจริง ๆ แล้วต้องเป็นผู้มาจากราชสกุลวงศ์วานของเจ้าหรือเจ้าเมือง เป็นตำแหน่งยกย่องพิเศษ หรือนุตรหลานอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรที่เป็นชายเรียก ท้าว เช่น ท้าวเชียง ท้าวเม็ด ท้าวเดือน ท้าวดาว ฯลฯ เป็นต้น

ส่วนคำที่ว่า นาง เป็นยศสำหรับเรียกหญิงที่เป็นบุตรหรือหลานสาวของอาญาสี่ อาทิง นางคำหล่า นางวันดี ฯลฯ จะมีสามีแล้วหรือยังสาวโสดก็เรียกได้ทั้งนั้น

ส่วนคำที่เรียก ท้าวสุรนารี ท้าวศรีสุตาจันทร์ ฯลฯ นั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง จะต้องอธิบายกันอีกเพราะเป็นหญิงเหตุใดจึงเรียก ท้าว สำหรับ นาง คำนี้ มีเรื่องเข้าใจผิดเกิดขึ้นเรื่องหนึ่ง คือเรื่องมียูว่า

มีหนุ่มน้อยคนหนึ่งขอสมมุตินามว่า นาย ก. เป็นชาวกรุงเทพฯ ไม่เคยไปเมืองลาวเลย ฝรั่งส่งไปทำงานที่เวียงจันทร์สำนักงานเดียวกับผู้เขียนและชอบพอ

กันดี นาย ก. ไปชอบพอกับแม่สาวน้อยชาวเวียงฯ เข้าคนหนึ่ง คือนางสาว ข. (นามสมมุติ) ซึ่งบ้านนางสาว ข. ก็อยู่ใกล้ ๆ กับบ้านพักผู้เขียน ตอนเย็น ๆ จะเห็นนาย ก. ไปนั่งจีบนางสาว ข. เสมอ และดูทางผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงเขาก็ชอบพอยู่ด้วย ต่อมาได้ประมาณสัก ๑๐ กว่าวันเห็น นาย ก. เห็นทางไม่ไปที่บ้านนางสาว ข. ตามปรกติเช่นเคยอีก และตอนไปทำงานเห็น นาย ก. มีอาการเซื่องซึมเหม่อมอง ไม่รื่นเริงเหมือนตอนแรก ๆ มา ผู้เขียนก็อดถามเขาไม่ได้ว่า “หมูนี่เป็นยังไงหน้าตาเหงาหงอย คิดถึงกรุงเทพฯ หรือ” เขาก็เลยสารภาพออกมาตรง ๆ ว่า “ผมไปหลงรักหญิงคนหนึ่งเข้าเสียแล้วที่อยู่ใกล้ ๆ บ้านคุณลุงนั่นแหละ แต่เห็นพ่อแม่ชาวบ้านใกล้เรือนเคียงเขาเรียกแฟนของผมว่า ‘นาง ข. เสมอ’ ผมเลยเสียใจ แต่นั่นผมไม่ไปบ้านติดต่อเขาอีก ผมกลัวใจไปรักคนผิดมีครอบครัวก่อนเสียแล้ว และสาว ๆ ทางนี้ส่วนมากทำไม่มีผิดแต่เมื่ออายุยังอ่อนมาก เพราะเห็นเรียกกันแต่ นางนง ไม่มีใครเป็นนางสาวและคนปลอดภัย...”

ข้าพเจ้าได้ฟังนาย ก. พูดแล้ว ก็กลั้นหัวเราะไว้ไม่ได้ จึงอธิบายให้เขาฟังว่า “ที่เวียงจันทน์นี้หรือทั่วไปในประเทศลาว ผู้หญิงจะยังสาวโสดไม่เคยมีสามีมาก่อนเลย หรือเคยมีครอบครัวมาแล้วก็ตาม เขาก็เรียกกันว่า นาง ทั้งนั้นไม่เหมือนทางไทยเรา ขอให้เข้าใจเสียใหม่” พอข้าพเจ้าพูดเท่านี้ นาย ก. ก็ยิ้มออกมาได้ สังเกตเห็นหน้าตาค่อยสดใสขึ้นขึ้นมาทันที และเขากล่าวต่อไปว่า “เป็นความเขลาของผมนเอง และเรื่องในใจนี้ก็ไม่เคยไปปรึกษาหรือถามใครเลย เพราะผมก็ไม่รู้จักใครเลยที่นี่ เพิ่งทราบจากคุณลุงเดี๋ยวนี ผมขอขอบคุณมาก และวันหลังผมจะไปขอโทษและปรับความเข้าใจกับแฟนผมเสียใหม่” เรื่องมีอยู่นิดเดียวเท่านี้ ทำให้คนเข้าใจเขไปได้ง่าย

ส่วนที่เรียกกันในทางเมืองลาว เช่น ท้าวกระต่าย ท้าวกระแต ท้าวมะยะโอด ฯลฯ เหล่านี้ก็หมายความว่าไปอีกอย่างหนึ่ง เพราะสมัยต่อมาในปัจจุบันแม้ว่าท่านที่มีได้เป็นเชื้อสายราชสกุลวงศ์มาก่อน แต่ได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มีตำแหน่งหน้าที่สูงในราชการก็ยกย่องขึ้น และก็ดูใช้เรียกกันโดยทั่วไปแล้วเป็นต้นว่า ราษฎรสามัญมาติดต่อยังโรงศาล เจ้าหน้าที่ที่เรียกท้าว นั้น ท้าวนี้ในหนังสือราชการเช่นเดียวกับเราที่เรียก นายนั้นนายนี้หรือคุณนั้นคุณนี้เป็นคำให้เกียรติยศกัน ฉะนั้น คำว่า ท้าว นาง ที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ หมายถึง ท้าวนาง

ซึ่งเป็นเกียรติยศยกย่องกัน เรียกลูกหลานอาญาสี่ตามประเพณีในสมัยนั้น นอกจากตำแหน่งที่เรียกชื่อมาในข้อ ค. แล้วนั้น ยังมีตำแหน่งพิเศษอีกหลายสิบตำแหน่ง จะตั้งขึ้นก็ได้ไม่ตั้งก็ได้ เช่น

๑. เพี้ยซาโนชิต ซาภูธร ราชต่างใจ คำมุงคุณ ผู้มีหน้าที่ใกล้ชิดเจ้าเมือง
๒. เพี้ยซาบรรทม มีหน้าที่จัดที่บรรทมหรือที่นอน
๓. เพี้ยซาตื่นแทนแล่นตื่นเพียง พนักงานตามเสด็จหรือตามเจ้าเมือง
๔. เพี้ยซาหลาบคำ มีหน้าที่เชิญพระแสงหรือดาบ
๕. เพี้ยซามนแทียร มีหน้าที่รักษาพระราชวังบางปราสาท
๖. เพี้ยซาบุษม มีหน้าที่คอยกันพระกลดหรือพัดจามร
๗. เพี้ยซามาตย์อาษาไนย มีหน้าที่ทางช่างวิศวกรรม
๘. เพี้ยแซกขวา แซกซ้าย มีหน้าที่รับแขกต่างด้าวท้าวต่างแดน
๙. เพี้ยศรีสุนนท์ เพี้ยศรีสุธรรม เพี้ยศรีบุญเฮือง เพี้ยศรีอัครฮาด และ เพี้ยศรีอัครวงศ์ มีหน้าที่จัดการศึกษาและการพระศาสนาของบ้านเมือง

๖. ลพ

นอกจากนี้ยังมีอยู่อีกมากเป็นตำแหน่งพิเศษ สำหรับเป็นผู้ช่วยราชการ ในหน้าที่ต่าง ๆ ในเจ้าเมืองหรือในคณะอาญาสี่ตลอดจนกรมการซื้อบ้านขางเมืองอีกด้วย

ส่วนตำแหน่งสำหรับตำบลและหมู่บ้านยังมีอีกที่เรียกว่า

๑. ท้าวฝ่าย เทียบปัจจุบันคล้ายกับคำว่า “อำเภอหรือนายอำเภอ”
๒. ตาแสง ตรงกับคำว่า กำนันในปัจจุบัน (คำตาแสงในประเทศลาวยังใช้กันอยู่จนเดี๋ยวนี้)
๓. กำนัน เวลานั้นคือผู้ใหญ่บ้านในเวลานั้น
๔. จำบ้าน คือสารวัตรบ้านในปัจจุบัน

บทที่ ๑๓

การปฏิรูปการบริหาร

การแผ่นดินใน พ.ศ. ๒๔๓๓

โดยที่การปกครองดินแดนในหัวเมืองภาคอีสานสมัยก่อนการวางระเบียบเทศาภิบาลนั้น พระราชอาณาเขตสยามได้แผ่ออกไปเลยฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจรดถึงแดนเวียดนาม ตลอดจนแคว้นสิบสองเจ้าไทย (หรือสิบสองจุไทย) หัวพันทั้งห้าทั้งหก ซึ่งแคว้นหลวงพระบางและเวียงจันทน์เป็นขอบเขตลี้มาอยู่ด้วย และหัวเมืองตามลุ่มแม่น้ำโขงบางเมืองก็ยังสังกัดถือการปกครองประเพณีตามแบบอย่างทางหลวงพระบางและเวียงจันทน์อยู่มาก และก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุโลมให้ใช้การปกครองตามแบบเดิมเป็นเวลาช้านาน ครั้นมาในตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุโลมให้จัดระบอบการปกครองเทศาภิบาลขึ้นแล้ว การปกครองในดินแดนเหล่านี้จึงได้ลงรูปเดียวกันทั่วประเทศสยาม

การปกครองในสมัยก่อนใช้อนุโลมตามลักษณะการปกครองทหารหรือที่เรียกว่า "ลัทธิแยกอำนาจ" (Feudalism) แต่ไม่ได้มีรูป ได้แบ่งเมืองตามฐานะเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา หัวเมืองใหญ่มีอำนาจควบคุมหัวเมืองน้อย เงินผลประโยชน์แผ่นดินอันจะได้จากบรรดาหัวเมืองสมัยนั้นยังมีน้อยเหลือเกิน เพราะเหตุว่ายังมีหัวเมืองประเทศราชอันมีประเพณีถวายต้นไม้ทอง (คำ) เงินเครื่องราชบรรณาการอยู่ และบางมณฑลก็มีลักษณะเช่นนั้น ต่างแต่ไม่ได้ถวายต้นไม้ทองเงิน มีรายได้ทุกอย่าง อาทิ ส่วยสาอากร และผลประโยชน์ของแผ่นดินได้ตกเป็นของผู้ครองเมืองทั้งสิ้นสุดแล้วแต่จะแบ่งปันแจกจ่ายให้เป็นประโยชน์บำรุงวงศ์ตระกูลของผู้ครองนครหรือครองเมือง และจ่ายให้แก่ข้าราชการตามสมควร ส่วนการจ่ายทะนุบำรุงบ้านเมืองหรือการสาธารณประโยชน์นั้น สุดแท้แต่ศรัทธาของผู้ครองเมือง ไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ยังเป็นการล้าสมัยอยู่มาก ทั้งไม่ชอบด้วยแบบแผนแห่งเศรษฐกิจและยุคิธรรม มีทางรั่วไหลอยู่ไม่น้อย ฉะนั้นรัฐบาลจะต้องจัดหาคนที่มีความรู้ความชำนาญการที่เจริญแล้ว ออกไปช่วยคิดอ่านจัดการแก้ไขดำเนินการให้เกิดผลเป็นประโยชน์แก่บรรดาผู้มีฐานะนดรศักดิ์ซึ่งเคยได้อยู่แต่ก่อน ให้ได้มากขึ้นและทั่วถึงกัน และให้มีส่วนแบ่งเป็นของรัฐบาลด้วย

ฉะนั้น ครั้นเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๓ จึงได้ทรงพระราชดำริว่า การปกครองในดินแดนเท่าที่เป็นอยู่ยังห่างพระเนตรพระกรรณอยู่มาก ทั้งยังห่างไกลต่อความเจริญ และประกอบด้วยสมัยนั้นดินแดนอันใดเงินกำลังถูกคุกคามจากประเทศมหาอำนาจแสวงล่าเมืองขึ้น ฝรั่งเศสได้บุกกรุกเอาประเทศเวียดนามและกัมพูชาไปอยู่ในอารักขา จึงได้มีสารตรา^๑ โปรดเกล้าฯ ให้จัดราชการบริหารส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยให้รวมหัวเมืองเอก โท ตรี และจัตวาเข้าด้วยกัน แล้วจัดแบ่งออกเป็น ๔ กองใหญ่ โดยมีข้าหลวงกำกับการปกครองกองละ ๑ คน แต่ให้มีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีก ๑ คน ทะนุบำรุงต่างพระเนตรพระกรรณให้ใกล้ซึ้งยิ่งขึ้น ได้จัดรวมและแบ่งการปกครองออกดังนี้

---

^๑ หนังสือสำคัญที่เจ้ากระทรวงประทับตราส่งไปยังหัวเมือง ต่อมาใช้ท้องตราที่ดำเนินการเสพระบรมราชโองการประทับตราใหญ่ จึงเรียกว่า "สารตรา"

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

โดยให้รวมหัวเมืองเอก ๑๑ หัวเมืองกับหัวเมืองโท ตรี และจัตวาซึ่ง
 ขึ้นรวมอยู่ในความปกครองหัวเมืองเอกนั้น ๆ มาก่อนรวม ๒๖ หัวเมือง จึงรวม
 เป็น ๓๗ หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ ๑. เมืองนครจำปาศักดิ์ ๒. เมืองเชียงแตง
 ๓. เมืองแสนปาง ๔. เมืองสีทันดร ๕. เมืองอัตตะปือ ๖. เมืองสารวัน
 ๗. เมืองคำทองใหญ่ ๘. เมืองสุรินทร์ ๙. เมืองสังขะ ๑๐. เมืองขุขันธ์
 ๑๑. เมืองเดชอุดม และหัวเมืองชั้นต่าง ๆ ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	กระต๊อบเมืองกลาง	นครกาลจำบาก- นาคบุรีศรี	๒๑๘๑	สมัยพระเจ้าสุทศราชา
	กระต๊อบเมืองกลาง	นครจำบากนาค- บุรีศรี	๒๑๘๗	สมัยนางมา
	กระต๊อบเมืองกลาง	นครจำปาศักดิ์- นัคบุรีศรี	๒๒๕๖	สมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร
	เมืองเก่าคันแกิง	นครจำปาศักดิ์	๒๓๒๔	สมัยพระเจ้าชัยราชสุริยวงศ์- ชัตติยราช (หน้า) ประเทศ- ราชสยาม
๒	แก่งน้อย	คำทองน้อย	๒๓๗๓	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๓)
๓	ท่าสัง	เซลำมา (ต่อมา เปลี่ยนเป็น ธาราปริวัตร พ.ศ. ๒๔๒๘)	๒๓๘๘	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๓)
๔	ห้วยทราย	โพนทอง	๒๓๘๘	ขึ้นนครจำปาศักดิ์
๕	ดงกระซู่ (หรือไร่)	บัวบุณฑริก	๒๓๙๐	" "

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๖	คันชมชัว ^๑	นครเพ็ง	๒๔๐๗	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๔)
๗	ผ่านช่องทาง โสังใหญ่	กุสุมาลย์คีรี	๒๔๑๐	ขึ้นนครจำปาศักดิ์
๘		สุวรรณคีรี	๒๔๑๒	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๕)
๙	บึงจวง	วาปีไพรบูรณ์	๒๔๑๓	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ห่างจากทางหลวงสาย ปากเซสุวรรณเขต ๑๒ กม. ตะวันออก แยกที่ กม. ๖๘+๒๐๐
๑๐	แก่งไม้เอี้ยะ	มธุรสผล	๒๔๑๔	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๕)
๑๑	ท่าคา (หรือท่า บัวศรี เมืองศิริ จำบังเก่า)	อุทุมธาวา	๒๔๑๕	ขึ้นนครจำปาศักดิ์
๑๒	ดอนสะแบง	สุตนคร	๒๔๑๗	" "
๑๓	หินโก	สะพังภูผา	๒๔๒๒	" "
๑๔	นากอนจอย	วารินชาราบ	๒๔๒๓	" "
๑๕	จันลานาโดม	โดมประดิษฐ์	๒๔๒๔	" "
๑๖	คำแก่งเสียด	สุตวาริ	๒๔๒๔	" "
๑๗	ทางโขง (หรือทางโค)	เชียงแตง	๒๓๒๗	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๑)
๑๘	ตาปาง	แสนปาง	๒๓๔๑	ขึ้นกรุงเทพฯ
๑๙	ดอนโขง	สีทันดร	๒๓๗๑	ขึ้นกรุงเทพฯ ภายหลังขึ้นนครจำปาศักดิ์
๒๐	จาน	มูลป่าโมกข์	๒๔๒๔	ขึ้นสีทันดร
๒๑	อิตกระบือ	อิตตะบือ	๒๓๒๑	ขึ้นกรุงธนบุรี (รัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี)

^๑ บ้านนี้ตั้งอยู่ริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงห่างจากเมืองนครเพ็ง ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนสายปากเซ-สุวรรณเขตมาก สมัยขึ้นกับไทย ผู้ตั้งบ้านเป็นเมืองคงไม่ได้ตั้งตามที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งที่แรก คงย้ายมาตั้งใหม่เช่นเมืองอื่น ๆ ซึ่งเคยมีตัวอยู่มาแล้ว เมื่อไม่มีผู้ร้องขึ้นก็เลยตามเลย

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๒๒	เมืองมัน	สาระวัน	๒๓๗๑	" "
๒๓	แก้งอาฮี	คำทองใหญ่	๒๓๗๑	" "
๒๔	นายอน	สะพาด	๒๓๔๘	เดิมขึ้นนครจำปาศักดิ์ ต่อมาโอนไปขึ้นเมืองคำ- ทองใหญ่ พ.ศ. ๒๔๔๔ ปัจจุบันยุบเป็นตำบล ขึ้นเมืองวาปี แหวงวาปี คำทอง ประเทศลาว
๒๕	คูปะทายสะมันต์	สุรินทร์	๒๓๐๒	เดิมขึ้นพิมาย ต่อมาขึ้น นครราชสีมา แล้วโปรดฯ ให้โอนไปขึ้นกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๓๔๔
๒๖	ลำดวน	สุรพินนิคม	๒๔๒๕	ขึ้นสุรินทร์ (รัชกาลที่ ๕)
๒๗	ทับค่าย	ชุมพลบุรี	๒๔๒๕	ขึ้นสุรินทร์
๒๘	โคกอ้อจจะ	สังฆะ (เพี้ยน เป็นสังขะ)	๒๓๐๒	เดิมขึ้นพิมายและนคร- ราชสีมา พร้อมเมืองสุรินทร์ แล้วโอนมาขึ้นกรุงเทพฯ
๒๙	วังเก	พรหมจันทร์ (จังกัล)	๒๔๐๙	ขึ้นสังฆะ (ปัจจุบันอยู่ใน กัมพูชา)
๓๐	กุดปะทาย	ศรีขรภูมิพิสัย	๒๔๑๒	ขึ้นสังฆะ (รัชกาลที่ ๕)
๓๑	ลำพุก	กันทรารมณ	๒๔๑๕	ขึ้นสังฆะ
๓๒	ปราสาทสี่เหลี่ยม	คูขันธ์ (เพี้ยน เป็นชูขันธ์)	๒๓๐๒	เดิมขึ้นพิมายและ นครราชสีมา พร้อมกับเมืองสุรินทร์
๓๓	ไพรตะบัก	มโนไพร (มะลูเปร)	๒๓๘๘	ขึ้นชูขันธ์ (รัชกาลที่ ๓) ปัจจุบันอยู่ในกัมพูชา
๓๔	ห้วยอาบาล (หรือห้วยลำแสน)	กันทรลักษณ	๒๔๑๐	ต่อมาย้ายมาตั้งที่บ้านลาว เดิมหรือบ้านปรือ ขึ้นชูขันธ์

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓๕	กันตวด	อุทุมพรพิสัย	๒๔๑๐	ขึ้นภูซันท์ (รัชกาลที่ ๔)
๓๖	โพธิทวา	ภูวดลสวาง	๒๔๑๐	ขึ้นภูซันท์
๓๗	ปากโตม (หรือโตมใหญ่)	เดชอุดม	๒๓๘๘	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๓) ต่อมาขึ้นนครจำปาศักดิ์

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ

ให้หัวเมืองเอก ๑๒ หัวเมืองและเมืองโท ๓ หัวเมืองซึ่งขึ้นหัวเมืองเอก ๒๙ หัวเมือง รวมเป็น ๔๑ หัวเมือง หัวเมืองเอก ๑๒ เมืองนั้น คือ ๑. เมืองอุบลราชธานี ๒. เมืองกาฬสินธุ์ ๓. เมืองสุวรรณภูมิ ๔. เมืองมหาสารคาม ๕. เมืองร้อยเอ็ด ๖. เมืองกุแล่นช้าง ๗. เมืองกมลาสัย ๘. เมืองเขมราชธานี ๙. เมืองยโสธร ๑๐. เมืองสองคอนดอนดง ๑๑. เมืองหนอง และ ๑๒. เมืองศรีสะเกษ หัวเมืองขึ้นต่าง ๆ มีดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	ห้วยแจระแม หรือดงอู่มิ่ง	เมืองอุบลราชธานี - ศรีวนาลัย	๒๓๓๔	ประเทศราช (รัชกาลที่ ๑) แล้วโปรดให้เป็นหัวเมืองเอก ภายหลัง
๒	ช่องนาง	เสนาคนิคม	๒๓๘๘	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ ๓) บางแห่งเรียก "เสนาคนิคม"
๓	กวางชะโด	พิมูลมังษาหาร	๒๔๐๖	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ ๔) มาเปลี่ยนเป็น "พิมูล- มังษาหาร" ที่หลัง
๔	สะพือใหญ่	ตระการพิชผล	๒๔๐๖	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ ๔)
๕	เวินชัย	มหาชนะชัย	๒๔๐๖	ขึ้นอุบลฯ

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๖	ท่ายักษ์ชู	ชานุมานมณฑล	๒๔๒๒	ชั้นอุบลฯ (รัชกาลที่ ๕)
๗	พระเหลา	พนานิคม	๒๔๒๒	ชั้นอุบลฯ
๘	ทีคำสมิง	เกษมสีมา	๒๔๒๕	ชั้นอุบลฯ (ต่อมาคือ อ. ม่วงสามสิบ)
๙	แก่งลำโรง	กาฬสินธุ์	๒๓๓๖	ชั้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๑)
๑๐	บึงกระดาน	แซงบาดาล	๒๓๘๓	ชั้นกาฬสินธุ์ (รัชกาลที่ ๓)
๑๑	กุดลิ้ม	ภูจินารายณ์ (ปัจจุบันตั้งที่ บ้านบัวขาว)	๒๓๘๓	ชั้นกาฬสินธุ์
๑๒	ภูแดนช้าง	ภูแล่นช้าง	๒๓๘๓	ชั้นกรุงเทพฯ ต่อมา ชั้นกาฬสินธุ์
๑๓	ท่าขอนยาง	ท่าขอนยาง	๒๓๘๓	ชั้นกาฬสินธุ์
๑๔	คันธารราษฎร์ (เมืองเก่าร้าง)	กันทรวิชัย	๒๔๑๗	"
๑๕	สระบัวตง- มะขามแต้	กมลาสัย	๒๔๐๙	ชั้นกาฬสินธุ์ ต่อมาโปรดฯ ให้ชั้นกรุงเทพฯ
๑๖	พันลำ (หรือ บ้านโป่ง)	สหัสขันธ์	๒๔๐๙	ชั้นกาฬสินธุ์
๑๗	บึงโตน	เสลภูมินิคม	๒๔๒๒	ชั้นกมลาสัย
๑๘	ดงข้างสาร (หรือบ้านเมือง ทาง)	สุวรรณภูมิ	๒๓๑๕	สมัยกรุงธนบุรี
๑๙	ดอนลำโรง	เกษตรวิสัย	๒๔๑๕	ชั้นสุวรรณภูมิ
๒๐	โป่ง	พนมไพรแดน- มฤค	๒๔๒๐	"
๒๑	หงษ์	จตุรพักตรพิมาน	๒๔๒๐	"
๒๒	เมืองเสื่อ (หรือ บ้านนาข่า)	พยัคฆภูมิพิสัย	๒๔๒๒	" (ดูประวัติเมือง ร้อยเอ็ด)

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๒๓	ลาดกุดยางใหญ่ (หรือนางโย)	มหาสารคาม	๒๔๐๘	เดิมขึ้นร้อยเอ็ดต่อมา โปรดฯ ให้ขึ้นกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๑๒
๒๔	หนองบัวโพธา นาเลา (แต่ไม่ได้ ตั้งมาตั้งบ้าน หนองแสง)	วาปีปทุม	๒๔๒๔	ขึ้นมหาสารคาม
๒๕	วังท่าหอขวาง	โกสุมพิสัย	๒๔๒๔	" "
๒๖	กุ่ม (เมืองร้อยเอ็ด เก่า)	ร้อยเอ็ด	๒๓๑๘	สมัยกรุงธนบุรี
๒๗	ท่าเสาธง	ธวัชบุรี	๒๔๒๓	ขึ้นร้อยเอ็ด
๒๘	สิงห์ท่า	ยโสธร (เดิม เรียกยศสุนทร)	๒๓๕๗	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๒) ต่อมาขึ้นอุบลฯ
๒๙	โคกก่งตงพะเนียง	เขมราฐธานี	๒๓๕๗	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๒) ต่อมาขึ้นอุบลฯ
๓๐	นาดอ	โขงเจียม (เพี้ยน เป็นโขงเจียม)	๒๓๖๔	เดิมขึ้นนครจำปาศักดิ์ แล้วโอนมาขึ้นเขมราฐ (รัชกาลที่ ๓)
๓๑	ช่างคู (หรือ ส่วยหาง)	เสมียะ	๒๓๖๔	ขึ้นเขมราฐ (ปัจจุบันอยู่ฝั่ง ซ้ายแม่น้ำโขง)
๓๒	คำเมืองแก้ว	คำเขื่อนแก้ว ^๑	๒๓๘๘	ขึ้นเขมราฐ (รัชกาลที่ ๓)
๓๓	ค้อใหญ่	อำนาจเจริญ	๒๔๐๙	" (รัชกาลที่ ๔)

^๑ เดิม เมืองคำเขื่อนแก้ว นี้ เจ้าเมืองแลกรมการมีบอกขอยกบ้านคำเมืองแก้ว ซึ่ง
อยู่ในท้องที่อำเภอขามแก่นเดิมขึ้นเป็นเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านคำเมืองแก้วขึ้นเป็น
"เมืองคำเขื่อนแก้ว" ดังกล่าวแล้ว แต่หาได้ตั้งเมืองตามที่โปรดเกล้าฯ ไม่ เจ้าเมืองแลกรมการ
กลับไปตั้งที่บ้านลุ่มพุก แต่เอานามพระราชทานเมืองมาตั้งเป็นนามเมืองคำเขื่อนแก้ว คืออำเภอ
คำเขื่อนแก้วในปัจจุบันสมัยหนึ่งเรียก "อำเภอลุ่มพุก" ซึ่งตั้งอยู่ริมทางหลวงสายอุบลฯ-ยโสธร
ตรงกิโลเมตรที่ ๒๑๒-๒๑๓ ณ บัดนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓๔	สองคอน	สองคอนดอนดง	๒๓๖๘	เดิมขึ้นมุกดาหาร ต่อมาโปรดฯ ให้ขึ้นอุบลฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ (รัชกาลที่ ๓)
๓๕	ดอนมะเกลือ	ลำเนาหนองปรือ	๒๓๘๘	ขึ้นสองคอนดอนดง (รัชกาลที่ ๓)
๓๖	ฟ้าลั่น	พอง	๒๓๗๐	"
๓๗	ผลาญ	พลาน (พะลาน)	๒๓๗๐	"
๓๘	หนอง	หนอง	๒๓๖๘	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๓)
๓๙	พิน	พิน	๒๓๗๐	ขึ้นเมืองหนอง (รัชกาลที่ ๓)
๔๐	โพนสามขา (หรือสระกำแพง)	ศรีสระเกษ	๒๓๒๕	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๑)
๔๑	โนนหินกอง	ราชไศล	๒๔๒๔	ขึ้นศรีสระเกษ (รัชกาลที่ ๕)

หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ

ให้รวมหัวเมืองเอก ๑๖ หัวเมือง กับหัวเมืองโท ตรี จัตวา ๓๘ หัวเมือง รวมเป็น ๕๔ หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ ๑. เมืองหนองคาย ๒. เมืองเชียงขวาง ๓. เมืองบริคัณฑนิคม ๔. เมืองโพนพิสัย ๕. เมืองไชยบุรี ๖. เมืองท่าอุเทน ๗. เมืองนครพนม ๘. เมืองสกลนคร ๙. เมืองมุกดาหาร ๑๐. เมืองกุมภทาสัย ๑๑. เมืองบุรีรัมย์ ๑๒. เมืองหนองหาร ๑๓. เมืองขอนแก่น ๑๔. เมืองคำเกิด ๑๕. เมืองคำม่วง ๑๖. เมืองหล่มสัก

เวลานั้นโปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชิตบริหาร (จันทร์) เป็นข้าหลวงประจำอยู่เมืองหนองคาย ต่อมาโปรดฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ ครั้งหลังสุดเป็นพระยากำแหงสงครามรามภักดี อันเป็นต้นสกุล "อินทรวงำแหง" แห่งนครราชสีมาบัดนี้ บรรดาหัวเมืองขึ้นต่าง ๆ ปรากฏดังต่อไปนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	บึงค่าย หรือ บ้านไผ่	หนองคาย	๒๓๗๐	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๓)
๒	พานพร้าว	พานพร้าว	-	ขึ้นหนองคาย
๓	หงษ์ทอง	ภูระคมหงษ์สถิต	๒๔๑๐	"
๔	บ้านเมืองแมด	กาสี	-	"
๕	โพนแพง	โพนพิสัย^๑	๒๓๗๓	"
๖	บึงหม้อ	กุมภวาปี	๒๔๑๕	"
๗	พวน	เชียงขวาง		ขึ้นกรุงเทพฯ
๘		แสน		ขึ้นเชียงขวาง
๙		พวน		"
๑๐		งัน		"
๑๑	สุย (หรือโฮย)	สุย		ขึ้นเชียงขวาง
๑๒		โพนสิม		"
๑๓	ประชุมพนาลัย	บริคัณฑนิคม	๒๓๗๓	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมาขึ้นหนองคาย
๑๔	ตะโปน	ตะโปน		(ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้าย แม่น้ำโขงเมืองปากซัน)
๑๕	เมืองวัง	วัง		
๑๖	นคร	นครพนม^๒	๒๓๓๙	ขึ้นกรุงเทพฯ

^๑ อำเภอโพนพิสัยปัจจุบันตั้งอยู่บ้านจุมพล (ปากห้วยหลวง) ที่ปรากฏยกบ้านโพนแพง เป็นเมืองโพนพิสัยดังกล่าวข้างต้น โดยได้หลักฐานมาจากพงศาวดารหัวเมืองอีสาน แต่ถ้าเมืองโพนพิสัย หรือ อ. โพนพิสัยเดี่ยวนั้นไม่เคยย้ายจากบ้านโพนแพงมาตั้งที่บ้านจุมพลเลย อาจเป็นเพราะเจ้าเมืองหรือกรมการที่ขอยกบ้านขึ้นเป็นเมืองที่แรก ที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นเมืองได้แล้วนั้น ต่อมาภายหลังเวลาตั้งจริงเห็นไม่เหมาะสมจึงมาเลือกเอาบ้านจุมพลก็เป็นได้ เคยมีตัวอย่างมาแล้ว เช่น เมืองพยัคฆภูมิพิสัยและเมืองอื่นๆ ที่กล่าวมาแล้ว เป็นต้น

^๒ เดิมที่ตั้งเมืองนครเป็นเมืองเก่าแก่มาแต่สมัยขอม อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้เมืองท่าแขก และร้างไปแล้ว ต่อมาอพยพเมืองมาตั้งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงราว พ.ศ. ๒๒๘๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมโกษฐ์ กรุงศรีอยุธยา

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑๗	ปากน้ำสงคราม	ไชยบุรี	๒๓๗๓	ขึ้นนครพนม
๑๘	คางลาย	เรณูนคร	๒๓๘๓	"
๑๙	เมืองราม	รามราช	๒๓๘๘	"
๒๐	นาลาดควาย	อาทมาต (ต่อมาเรียก อาจสามารถ)	๒๓๘๓	"
๒๑	ท่าม่วง (หรือน้ำยาม)	อากาศอำนวย	๒๔๐๐	ปัจจุบันเป็นอำเภอ อากาศอำนวยขึ้น จ. สกลนคร
๒๒	หนองบัวลุ่มภู	กุมภทาลัย^๑	๒๔๖๐	เป็นเมืองมานานแล้วเกือบ พร้อมเวียงจันทน์ แต่ เมื่อมารวมกับไทยสยามเพิ่ง ตั้งเป็นเมืองเมื่อรัชกาลที่ ๔
๒๓	ท่าบึงอุ	ท่าอุเทน	๒๓๗๓	
๒๔	คำเกิด	คำเกิด^๒	๒๓๘๒	ขึ้นนครพนม
๒๕	คำม่วน	คำม่วน	๒๓๘๒	"
๒๖	ยมราช	มหาชัยกองแก้ว		ตั้งมาก่อนรัชกาลที่ ๑ ปีใดไม่ทราบ
๒๗	แก้งกอก	จำพร		ขึ้นคำม่วน
๒๘		ผามัง		"
๒๙		วังคำ		"

^๑ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จมาตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดให้มีท้องตราสั่งให้เปลี่ยนชื่อเมืองกุมภทาลัยเป็น "อำเภอหนองบัวลุ่มภู" มาจนทุกวันนี้

^๒ เมืองคำเกิด คำม่วน ๒ เมืองนี้ เดิมโปรดฯ ให้ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ข้ามเขตแดนเมืองมหาชัยและท่าอุเทนไปหลายวัน ต่อมาจึงโปรดให้ ๒ เมืองนี้ไปขึ้นเมืองท่าอุเทนในบังคับบัญชาข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ความละเอียดโปรดดูในประวัติเมืองสกลนคร

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓๐	บ้านเมืองทาง	ทาง		ขึ้นคำม่วง
๓๑	เชิงชุม	สกลนครทวปี ^๑	๒๓/๒๔	ขึ้นนครพนมในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ขึ้นกรุงเทพฯ
๓๒	กุตุสมาลัย	กุตุสมาลัยมณฑล	๒๓๘๗	ขึ้นสกลนคร ปัจจุบันเป็นกิ่งฯ
๓๓	พังพร้าว	พรรณานิคม	๒๓๘๗	ขึ้นสกลนคร
๓๔	กุตุลิ่ง	วานรนิวาส	๒๔๐๐	"
๓๕	โพนสว่างหาดยาว	สว่างแดนดิน	๒๔๐๖	"
๓๖	โพทวา	ภูดลสอง	๒๔๐๖	" (ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้าย แม่น้ำโขง)
๓๗	ปลาเป่า	วาริชภูมิ	๒๔๑๐	ขึ้นสกลนคร
๓๘	จำปาตง	จำปาชนบท	๒๔๑๐	"
๓๙	นาโพธิ์	โพธิ์ไพศาลนิคม	๒๔๑๕	"
๔๐	ห้วยมุก	มุกดาหาร ^๒	๒๓๑๓	ตั้งในสมัยกรุงธนบุรี
๔๑	ท่าทราย	พาลุกการภูมิ	๒๔๐๙	ขึ้นมุกดาหาร
๔๒	คำชะอี	หนองสูง	๒๔๐๙	"
๔๓	โนนม่วง	บุรีรัมย์	๒๓๑๘	ตั้งในสมัยกรุงธนบุรี
๔๔	นระรอง	นางรอง	๒๓๓๔	ขึ้นบุรีรัมย์

^๑ สมัยขอมชื่อ หนองหารหลวง เปลี่ยนมาเรียก สกลนครทวปี ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาเปลี่ยนเรียก สกลนคร มาเท่าทุกวันนี้

^๒ ปรากฏตามพงศาวดารเมืองมุกดาหาร (ของนายสุรจิตร์ จันทรสาขา พ.ศ. ๒๔๙๘) ความว่า "เดิมที่สร้างเมืองมุกดาหารนี้เคยเป็นเมืองโบราณร้างมาก่อน โดยมีเจ้ากินรีหรือพยพจากทางเหนือมาตามลุ่มแม่น้ำโขง มาเลือกได้ทำเลดี ณ ปากห้วยมุก จึงได้พากันมาตั้งเมืองขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ขณะทีสร้างเมืองอยู่นั้น พระภิกษุรูปหนึ่งเห็นแก้วสี่ดัดใสดวงหนึ่งเสด็จออกจากยอดตาล ๗ ยอดเวลากลางคืน แล้วลอยกลับมาเวลาเช้ามืด ความทราบถึงเจ้ากินรีจึงทรงให้ถามแก้วนั้นว่า มุกดาหาร แล้วชานานามเมืองที่สร้างใหม่ให้พ้องกับแก้ววิเศษนั้นว่า เมืองมุกดาหาร มาจนทุกวันนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๔๕	หนองหารน้อย	หนองหาร (หรือ หนองละหาร)	๒๓๓๐	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมา ขึ้นหนองคาย
๔๖	บึงบอน (หรือ พระลับ)	ขอนแก่น	๒๓๔๐	ขึ้นนครราชสีมาต่อ มาขึ้นหนองคาย
๔๗	เมืองพล	พล	๒๓๔๕	ขึ้นขอนแก่น
๔๘	ภูเวียง	ภูเวียง	๒๓๖๗	"
๔๙	กุดเค้า	มัญจาคีรี	๒๓๖๕	"
๕๐	น้ำพอง	คำพองน้อย	๒๓๗๐	"
๕๑	ลม (หรือ ลุ่ม)	หล่มสัก	๒๓๑๐	ตั้งสมัยกรุงธนบุรี
๕๒	เซไล	เลย	๒๓๙๖	ขึ้นหล่มสักต่อมาโอนไปขึ้น มณฑลอุดร เมื่อ ร.ศ. ๑๑๕
๕๓	นาหว้า	ด่านซ้าย		เดิมขึ้นหล่มสักมณฑล พิษณุโลก ต่อมาโอนขึ้น จังหวัดเลย พ.ศ. ๒๔๕๐
๕๔	สะพุง	วังสะพุง	๒๔๔๐	" "

หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง

ให้รวมหัวเมืองเอก ๓ หัวเมืองและหัวเมืองโท ตรี และจัตวาอีก ๑๖ หัวเมือง รวมเป็น ๑๙ หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ ๑. เมืองนครราชสีมา ๒. เมืองชนบท ๓. เมืองภูเขียว

ที่เรียกหัวเมืองลาวฝ่ายกลางนั้น เข้าใจว่า เดิมทางราชการเรียกตามประชาชนสามัญสมัยเก่าสำหรับเข้าใจง่าย เห็นจะหมายเอาถึงหัวเมืองที่อยู่ระหว่างกลางแดนมณฑลลาวพวนกับมณฑลลาวกาวในสมัยนั้นก็ได้ บรรดาหัวเมืองขึ้นหัวเมืองลาวฝ่ายกลางมี ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	เมืองเสมาหรือ ดอนราช	นครราชสีมา	๒๒๐๐	ขึ้นกรุงเทพฯ ในตอนหลัง สร้างในรัชสมัยรัชกาล พระนารายณ์มหาราช กรุงศรีอยุธยา
๒	ปราสาทหมกกลาง	พิมาย	๑๕๐๐	
๓	กุดหวาย	รัตนบุรี	๒๓๐๖	ขึ้นนครราชสีมา
๔	จันทึก	นครจันทึก	๒๒๓๑	"
๕	ปัก	ปักธงชัย ^๑	๒๓๑๐	"
๖	หมากเฟืองหัวแรด	พุทไธสง	๒๓๑๐	"
๗	ตะลุมตอ	ตะลุง (ประโคนชัย)	๒๓๒๕	"
๘	สูงเนิน	สูงเนิน		"
๙	กระโทก	โชคชัย		"
๑๐	พันชนะ	ด่านขุนทด	๑๔๔๐	"
๑๑	โนนลาว	สันเทียะ (ต่อมา เปลี่ยนเป็น อ. โนนไทย)		"
๑๒	โนนวัต	กลาง (อ. โนนสูง)		"
๑๓	บัวใหญ่	นอก (อ. บัวใหญ่)		"
๑๔	หนองแก้ว (หรือบึงแก้ว)	ขามทอง	๒๓๓๕	" ภายหลัง ขึ้นขอนแก่น

^๑ กล่าวกันว่าครั้งหนึ่งมีข้าศึกมาตีเมือง ชาวเมืองสู้ไม่ได้จึงถอยมาตั้งมั่นรับข้าศึก
ที่ตำบลนั้นจนได้ชัยชนะจึงปักธงไว้ เสร็จการศึกษาแล้วจึงปรึกษากันคือเอาที่นั้นเป็นชัยภูมิสร้างเมือง
ขึ้นเรียกว่า "เมืองปักธงชัย" สืบต่อมาจนเดี๋ยวนี้เรียกย่อว่า "เมืองปัก"

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑๕	หนองบัวโนน ปกติ (หรือบ้าน หินตั้ง)	ชัยภูมิ	๒๓๗๔	ขึ้นชนบท (บ้านหิน ตั้งย้ายมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ สมัยพระภักดีชุมพล (ที่) เป็นเจ้าของเมือง)
๑๖	แก้วจตุ	จัตุรัส (เมือง สี่มุม)	๒๓๕๒	ขึ้นชนบท ต่อมาขึ้นชัยภูมิ
๑๗	ชวน	บ้านเหน็จนรงค์	๒๓๕๔	ขึ้นชัยภูมิ
๑๘	ลาด	ภูเขียว	๒๓๔๐	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมา ขึ้นนครราชสีมา ย้ายจาก บ้านลาดมาตั้งที่บ้านผักปัง ทีหลัง คือ อำเภอภูเขียว ปัจจุบัน
๑๙	ยาง	เกษตรสมบูรณ์		ขึ้นภูเขียว ตั้งในรัชกาลที่ ๓ ไม่ทราบปีใด

นอกจากหัวเมืองที่ได้สังกัดหัวเมืองลาวฝ่ายกลางดังกล่าวมาแล้ว ยังมี **เมืองบัวชุม**^{*} **เมืองวิเชียรบุรี** และ **เมืองไชยบาดาล** สังกัดในมณฑลนครราชสีมา ในตอนหลังอีกด้วย ปรากฏตามประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐) ดังนี้ "ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาได้จัดตั้ง อำเภอในมณฑลนั้นเป็น ๑๘ อำเภอ มีอำเภอเพชรบูรณ์ อำเภอบัวชุม อำเภอวิเชียร และอำเภอไชยบาดาล" รวมอยู่ใน ๑๘ อำเภอนี้ด้วย

ต่อมาสำหรับอำเภอไชยบาดาลก่อนมาทางจังหวัดสระบุรี จึงได้โอนสังกัดมาขึ้นจังหวัดสระบุรีตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔

หัวเมืองที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดเป็น ๔ กองนี้ให้มีข้าหลวงประจำกองละคน บังคับบัญชาราชการและตัดสิ้นความอุทธรณ์หรือเร่งรัดส่วยสา-

* เพี้ยนมาจากคำว่า "บัวชุม" ตามคนเก่าแก่เล่าสืบมา

อาคารคือ เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ เมืองอุบลราชธานี ๑ เมืองหนองคาย ๑ และเมืองนครราชสีมา ๑ สำหรับเมืองนครราชสีมา นั้น คำเรียกกันในตำแหน่ง ข้าหลวงยังไม่มีผู้ทราบเป็นหลักฐานทั่วไปเหมือนนครเชียงใหม่ ซึ่งใช้ประจำว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาว ๕ หัวเมืองในเมืองเชียงใหม่ ดังนั้นสำหรับหัวเมืองในมณฑลอีสานจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกข้าหลวงทั้ง ๔ นั้นดังนี้

๑. พระยามหาอำมาตยาธิบดี พระพิศณุเทพ (ช่วง) ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวตะวันออก"

๒. พระยาราชเสนา^๑ พระภักดีณรงค์^๒ ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานีให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ"

๓. พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ^๓ ปลัดข้าหลวงเมืองหนองคายให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ"

๔. พระพิเรนทรเทพ^๔ ข้าหลวงเมืองนครราชสีมาให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง"^๕

ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ มีอำนาจบังคับบัญชาว่ากล่าวหัวเมืองทั้ง ๔ กองได้ตามควรแก่ราชการ เป็นอันว่าข้าหลวงหัวเมืองต่าง ๆ ที่ได้แบ่งเป็น ๔ กองดังกล่าวมาแล้วนั้นให้ขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และโปรดเกล้าฯ พระราชทานตราประจำชาติสำหรับข้าหลวงทั้ง ๔ กองเป็นรูปอาร์มแผ่นดิน^๖ ใช้ประทับหนังสือราชการเป็นสำคัญด้วย

^๑ ต่อมาเป็นพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์)

^๒ ต่อมาเป็นพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์)

^๓ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยากำแพงสงครามรามภักดี (จันทร์ อินทรกำแหง)

^๔ ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยานุชิตชาญชัย ครั้งหลังเป็นพระยาสิทธิราชฤทธิไกร (ทองคำ สิทธิไกร) แล้วอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๖ เป็น พระสุวรรณรัศมี

^๕ คัดจากกฎหมายรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๓ ปี ร.ศ. ๑๐๕ ไม่ปรากฏวันเดือน

^๖ ตราอาร์มแผ่นดินนี้ เมื่อโปรดเกล้าฯ ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ให้ข้าหลวงต่างพระองค์เสด็จออกไปสำเร็จราชการแทนพระองค์ มณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว ที่ตราหน้าอกนามมณฑล ข้างล่างแจ้งว่า ข้าหลวงต่างพระองค์ มาเปลี่ยนเป็นตราพระครุฑพ่าห์ในรัชกาลที่ ๖ จนในปัจจุบัน

ภาพถ่ายการประชุมสมุหเทศาภิบาล ไม่ทราบปีพ.ศ.
แถวอื่น (แถวกลาง) เรียงจากซ้ายไปขวา
ลำดับที่ ๙ คือ พระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์)

ครั้นต่อมาเมื่อเดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๐๕ เพื่อความเหมาะสม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่นครจำปาศักดิ์ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลเขมร ยังคงอยู่แต่พระยาราชเสนา (ทัต ไกรฤกษ์) กับพระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงกำกับราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีกับพระพิศณุเทพ (ช่วง) ข้าหลวงที่ ๒ เมืองนครจำปาศักดิ์ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

บทที่ ๑๔

หัวเมืองลาวกา
สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงพิชิตปรีชากร

อันประเพณีการปกครองของไทยเราแต่ก่อนนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดการปกครอง
เองทุกอย่าง นับแต่กรุงสุโขทัยเป็นต้นมา จนในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตร-
โลกนาถกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงแบ่งการปกครองออกเป็น ๒ แผนก คือฝ่ายทหาร
และพลเรือน ฝ่ายทหารมี สมุทหกลาโหม เป็นผู้บังคับบัญชา ฝ่ายพลเรือนมี
สมุหนายก เป็นผู้บังคับบัญชา ทั้งสองตำแหน่งนี้เรียกว่า อัศวมหาเสนาบดี
ฝ่ายสมุหนายกนั้นได้แบ่งหน้าที่ราชการออกเป็น ๔ ตำแหน่ง คือ เมือง วัง คลัง
นา ซึ่งเรียกว่า จตุสดมภ์ หัวหน้าทั้ง ๔ เทียบเสนาบดี ระเบียบนี้ใช้ได้ตลอดมา
จนถึงรัชสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงเทพฯ และปรากฏมีกรมต่าง ๆ เพิ่มเติมขึ้น
อีกคือ

๑. กรมฝ่ายทหาร (อาสาแปดเหล่า พระตำรวจ และกองมอญ)
๒. กรมฝ่ายพลเรือน (พระสุรัสวดี ลูกขุน ธรรมการ หมอ อาลักษณ์ ภูษามาลา และคลัง)
๓. กรมที่เป็นงานเกี่ยวทางทหารแต่แบ่งไว้ทางฝ่ายพลเรือน (พระราชวัง หรือล้อมพระราชวัง แสงปืนใหญ่ ช้าง และม้า)
๔. กรมที่เป็นฝ่ายพลเรือนแต่แบ่งไว้ในฝ่ายทหาร (ช่างสิบหมู่)

ฯลฯ

ต่อมาบ้านเมืองเจริญขึ้นเป็นลำดับ ภาวะแห่งการปกครองก็มีมากขึ้นเหลือพระหัตถ์พระเจ้าแผ่นดินจะทรงทำแต่พระองค์เดียว จึงในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระราชดำริวางระเบียบการปกครองขึ้นใหม่ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศยกเลิกจัดหน่วยราชการแบบเก่า ให้จัดใหม่เป็นแบบกระทรวง ทบวง กรมตามอย่างอารยประเทศ กระทรวงที่ประกาศตั้งขึ้นครั้งแรกมี ๑๑ กระทรวง คือ ๑. มหาดไทย ๒. นครบาล ๓. กลาโหม ๔. ต่างประเทศ ๕. พระคลังมหาสมบัติ ๖. เกษตรธิการ ๗. โยธาธิการ ๘. ยุติธรรม ๙. ธรรมการ ๑๐. วัง และ ๑๑. มรุชาคร อันได้ยึดถือเป็นหลักการจัดหน่วยราชการตลอดมาจนบัดนี้ เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกระทรวงขึ้นใหม่แล้ว จึงโปรดฯ ให้เสนาบดีมีเกียรติยศเสมอกันหมดไม่ว่าเป็นอัครมหาเสนาบดีหรือจตุสดมภ์ตั้งเช่นแต่ก่อน

ครั้นใน ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศมาช้านาน บ้านเมืองก็ลุถึงความเจริญโดยลำดับ แลบัดนี้ฝรั่งเศสปราบปรามได้เมืองญวนแลเขมรอยู่ในอำนาจฝรั่งเศสได้จัดทหารบุรุงเขตแดนใกล้ชิดติดต่อกับชายพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออกโอบถึงทิศเหนือ แลฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่าติดต่อกับเขตแดนสยามทางฝ่ายทิศใต้แลทิศตะวันตกโอบถึงยางแดง เงี้ยวเขิน เชียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ก็ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้เป็นทีที่ตกลงกัน ผู้คนเขมรป่าแดง ญวน ลาว เงี้ยว ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานครอันตั้งคฤหาสน์อยู่ตามปลายพระราชอาณาเขต ก็สืบสนปะปนกันกับคนที่อยู่นอกพระราชอาณาเขต อันรัฐบาลฝรั่งเศสแลอังกฤษได้จัดการทะนุบำรุงอยู่นั้น จำเป็น

ที่รัฐบาลสยามกับฝรั่งเศส อังกฤษจะต้องปรึกษาหารือแบ่งปันเขตแขวงบ้านเมืองให้เป็นที่ตกลงกัน แต่หัวเมืองในพระราชอาณาเขตที่แบ่งปันไว้โดยกำหนดแต่ก่อนนั้น ยังหาสมควรแก่กาลสมัยไม่ ควรจะจัดข้าหลวงที่ทรงคุณวุฒิปรีชาสามารถออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขต ซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศ เพื่อจะได้ปรึกษากันด้วยผู้คนเขตแขวงแจ้งยังรัฐบาลทั้งสองฝ่ายได้จัดราชการบ้านเมืองให้เป็นที่เรียบร้อย เพื่อรักษาทางพระราชไมตรีให้มีความเจริญยิ่งขึ้น และจะได้รักษาตأنทั้งปราบปรามโจรผู้ร้ายให้ราษฎรไพร่บ้านพลเมืองได้ทำมาหาเลี้ยงชีพสะดวกขึ้น จะได้เป็นความสุขสมบูรณ์แก่ผู้คนภายนอกในพระราชอาณาจักอันจะได้ไปมาค้าขายโดยสำเร็จสืบไป

ฉะนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ (เวลานั้นเรียก *อภิบดีข้าหลวง*) พร้อมด้วยข้าราชการทหารและพลเรือนออกไปตั้งรักษาอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์กองหนึ่ง ให้เรียกว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว* แต่ไม่ได้เสด็จประทับที่เมืองนครจำปาศักดิ์ประทับที่เมืองอุบลราชธานี

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่)^๑ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคายกองหนึ่งให้เรียกว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน*

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ (พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช)^๒ เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนตั้งอยู่ ณ เมืองหลวงพระบางกองหนึ่งให้เรียกว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาวพุงดำ*

ให้เมืองหลวงพระบางราชธานี พวกสิบสองปันนา ลื้อ สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก และหัวเมืองขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพุงดำ (ต่อมาเปลี่ยนเรียกหัวเมืองลาวเฉียง แล้วเปลี่ยนเรียกตอนหลังเป็นมณฑลพายัพ) แต่หาได้เสด็จไม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สับเปลี่ยนไปดำรงตำแหน่งข้าหลวง

^๑ ต่อมาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

^๒ ต่อมาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวกลาง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา) ประทับที่เมืองนครราชสีมา คงมีแต่พระยาฤทธิรงค์ธรรมา (สุข ชูโต) เป็นข้าหลวงประจำอยู่ที่เมืองหลวงพระบางตามเดิม เพราะท่านผู้นี้เคยไปราชการปราบฮ่อแคว้นหลวงพระบาง สิบสองจุไทย พร้อมกับจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (ครั้งเป็นพระยาฯ) มาแล้ว เป็นผู้รั้งจกภูมิประเทศภาคพื้นนี้ได้ดี

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานีแล้วไม่นาน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก (นครจำปาศักดิ์) และตะวันออกเฉียงเหนือ (อุบลฯ) ที่ทรงโปรดฯ ให้แบ่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นภาคเดียวกันเรียกว่า "หัวเมืองลาวกาว"^๑ ซึ่งมีเมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แส่นปาง สีทันดร สารวัน อัดตะปือ คำทองใหญ่ สุรินทร์ สังฆะ ขุขันธ์ เดชอุดม คริสระเกษ อุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ กมลาสัย กาฬสินธุ์ ภูแล่นช้าง สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม เมืองหนองสองคอนดอนดง รวมเมืองใหญ่ ๒๓ เมือง เมืองขึ้นอีก ๕๕ เมือง รวม ๗๘ หัวเมืองอยู่ในบังคับบัญชาอธิบดีข้าหลวง (ข้าหลวงใหญ่) หัวเมืองลาวกาว

ให้เมืองหนองคาย เชียงขวาง บริคัณฑนิคม โพนพิสัย นครพนม ท่าอุเทน ชัยบุรี สกลนคร มุกดาหาร ขอนแก่น คำเกิด คำม่วน วานรนิวาส บุรีรัมย์ หนองหาร และเมืองหล่มสัก รวมเมืองใหญ่ ๑๖ เมือง เมืองขึ้น ๓๖ เมือง อยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพวน

ให้เมืองนครเขื่องใหม่ นครลำปาง นครลำพูน เมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองเถินและเมืองขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ประจำอยู่ ณ นครเขื่องใหม่ตามเดิมกองหนึ่งเรียกว่า "ข้าหลวงหัวเมืองลาวเฉียง"

เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดระบอบการปกครองบ้านเมืองเป็นกระทรวงทบวงกรมตั้งที่กล่าวมาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรม-

^๑ แรกขนานนามหัวเมืองลาวกาวและหัวเมืองลาวพวนว่า "หัวเมืองลาวพุงขาว" คำว่าลาวกาว นี้เห็นจะพี้ยนไปจาก ลาวแก้ว สิบทราบมาเป็นคำของจีนเรียกลาวเก่ามาหลายร้อยปีแล้ว สมัยจีนเข้ามาปกครองเวียดนาม แต่พูดไม่ชัดเลยพี้ยนเป็น "ลาวลาว" ไทยเลยเรียกกลับกันเป็น "ลาวกาว" ดังกล่าวแล้ว

วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (เมื่อยังทรงกรมหมื่นฯ) ย้ายจากอธิบดีกรม-
 ธรรมการซึ่งตั้งขึ้นใหม่ไม่นานนัก มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
 เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๓๕

ในครั้งนั้น กรมไปรษณีย์โทรเลขได้จัดให้ มิสเตอร์โทมัส ปาเมอร์
 มิสเตอร์แมคสลุลเลอร์ และมิสเตอร์วิลเลียม ฯลฯ ไปจัดตั้งการไปรษณีย์ตาม
 หัวเมืองลาวกาว คือ เมืองอุบลราชธานี เมืองเขมราฐ เมืองพิบูลมังสาหาร เมือง
 โขงเจียม เมืองเก่าคันทอง เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเดชอุดม เมืองซุซันท์
 เมืองศรีสะเกษ เมืองสุรินทร์ เมืองสุวรรณภูมิ มาตรฐานฯ กำหนดอาทิตย
 ละครั้ง

เมื่อเดือนมกราคมคกเดียวกันนี้ พระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์)
 ข้าหลวงเมืองอุบลฯ พร้อมด้วยขุนหมื่น ท้าวเพี้ย กรมการเมืองอุบลฯ ได้ประชุม
 ปรึกษาจะจัดพาหนะไปรับเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้า
 หลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว ซึ่งจะได้เสด็จจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน
 ร.ศ. ๑๑๐ แล้วนั้น พระภักดีณรงค์จึงได้ให้นายแจ่งไปหยิบปืนโค๊ดตแผลด
 มาชำระสนิมเพื่อเอาไปราชการด้วย นายแจ่งเอาปืนโค๊ดตมาส่งให้พระภักดีณรงค์ ฯ
 รับมารูดเอาปัสตันออก ๓ นัดแล้ว แต่ปัสตันยังหาออกหมดไม่ พระภักดีณรงค์
 จึงเอาปืนวางไว้ที่โต๊ะเขียนหนังสือ ขณะนั้นปืนลั่นกระสุนออกไปถูกคอเพี้ย-
 ชาญเนตร (บุญศรี) กรมการเมืองอุบลฯ ถึงแก่กรรม พระภักดีณรงค์ได้จัดเงิน ๕
 ชั่งกับยกเงินที่ติดค้างเพี้ยชาญเนตร (บุญศรี) ๑ ชั่ง ๕ ตำลึงให้แก่บุตรภรรยา
 เพี้ยชาญเนตร (บุญศรี) และกำหนดจะให้เงินสำหรับเลี้ยงบุตรภรรยาเพี้ยชาญเนตร
 (บุญศรี) อีกปีละ ๑๐ ตำลึงทุกปี

ครั้งเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวได้เสด็จไปถึงเมืองอุบลฯ
 พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนคือ

๑. พระประชากิจจรจักร์ (แหม่ม บุนนาค) ต่อมาโปรดฯ ให้เลื่อนเป็น
 พระยาในราชทินนามเดิม

๒. พระทิพยจักษุศาสตร์ธำรง (แพทย์ประจำพระองค์)

๓. พระชนสารสุทธารักษ์ (ท้าว) ต่อมาโปรดเลื่อนเป็น "พระราช-
 วรินทร์"

๔. หลวงพิพิธสุนทร (อิน)
๕. ขุนราชพัทพิธินทร
๖. ขุนไผ่ไทยพิทักษ์ (เกลื่อน)
๗. นายร้อยตรีถมยา (ต่อมาโปรดเลื่อนเป็นนายร้อยเอกขุนอภัยยุทธการ)
๘. ขุนกัมพูชพาวจา (ล้ำม)
๙. หมื่นภาษามิลักขุ (ล้ำม)
๑๐. นายผาด (มหาดเล็ก)

ฯลฯ

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลฯ เรียบร้อยแล้ว ได้ทรงจัดราชการบ้านเมืองใหม่บางประการดังต่อไปนี้

ให้ทรงยกเลิกกองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตรที่ได้ปกครองสืบต่อกันมาแต่ก่อน ๆ นั้นเสีย สำหรับเมืองใหญ่ให้หมู่บ้านตำบลแยกออกจากกองทั้ง ๔ ที่กล่าวและแบ่งออกเป็น ๘ เส้น เมืองขึ้น เมืองใหญ่แบ่งออกเป็น ๔ เส้น เพราะมีพลเมืองน้อย ส่วนข้าราชการผู้ใหญ่ของเมือง ๔ ตำแหน่ง (คณะอาญาสี่) นั้น คงไว้ตามเดิม ให้เป็นผู้บังคับบัญชานายเส้น นายแขวงและเมืองขึ้นของตนไปตามเดิมก่อน เมื่อได้ทรงแบ่งจัดการปกครองเช่นนี้แล้ว ก็ทรงเลือกตั้งกรรมการเมืองนั้น ๆ ซึ่งรองจากตำแหน่งทั้ง ๔ เป็นนายเส้น ๑ นายแขวง ๑ และกรรมการผู้ช่วยตามสมควร ส่วนหมู่บ้านตำบลที่รวมเข้าเป็นเส้นนั้น ก็ให้นายเส้นจัดเอากรมการผู้น้อยของเมืองนั้น ๆ กำกับหมู่บ้านละคน ส่วนตาแสง จำบ้าน สารวัตรบ้านก็คงให้เป็นไปตามเดิม ส่วนท้าวฝ่าย ทรงให้ยกเลิกหน้าที่ตำแหน่ง นายเส้น นายแขวงก็คือ นายอำเภอ ปลัดอำเภอ (หรือปลัดกิ่ง) ตาแสงก็คือ กำนัน จำบ้านก็คือผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบัน

ขั้นต่อมา เมื่อได้วางรูปการปกครองดังกล่าวแล้ว ก็ทรงจัดให้ข้าราชการที่ตามเสด็จและทั้งประจำอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ในตะวันออกมาก่อน พร้อมด้วยกำลังเมืองและทหารแยกย้ายกันไปตั้งรักษาด่านแดนตามหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงต่อแดนญวนและเขมร และทรงเลือกตั้งกรรมการหัวเมืองที่ทรงคุณวุฒิออกไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองกำกับราชการบางเมืองที่สำคัญ

ยังว่างอยู่ เพราะข้าราชการที่โปรดฯ ให้ออกไปจากกรุงเทพฯ มิใช่เพียงพอ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑. ท้าวพิมพิสาร (สงค์) โปรดให้ประหวนตั้งเป็น “พระดุษดีตุลกิจ” ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองสุวรรณภูมิ

๒. ท้าวสุริยะ (หมั่น) โปรดให้ประหวนตั้งเป็น “พระสุจริตรัฐการี” ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองร้อยเอ็ด

๓. ท้าวไชยกุมาร (กุดำ สุวรรณภูมิ) โปรดให้ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองยโสธร ต่อมาท้าวไชยกุมาร (กุดำ) ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระอุปถัมภ์เจ้าพระยาบาล” ในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ที่เมืองอุบลฯ เมื่อหลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านไปแล้ว จึงโปรดฯ ให้อ้ายกลับคืนมาเป็นยกกระบัตรเมืองฯ และต่อมาเป็นกรมการเมืองชั้นพิเศษเมืองอุบลฯ

๔. ท้าวสุคำทัด (สุวรรณภูมิ) เป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ ไปตามเดิม ภายหลังโปรดให้ประหวนตั้งเป็น “พระจงกลนิธานสุพันธ์” ต่อมาป่วยเป็นโรคจักขุเรื้อรัง จึงขอพระราชทานลาออกจากราชการ (ร.ศ. ๑๑๖)

๕. ให้หลวงธนสารสุทธารักษ์ (หว่าง) ขุนกัมพูชาจาง ไปเป็นข้าหลวงรักษาราชการ ณ เมืองสุรินทร์

๖. ให้หลวงจ่านงค์ยุทธกิจ (อิม)^๑ ขุนไผ่ไทยพิทักษ์ (เกลื่อน) ไปเป็นข้าหลวงเมืองศรีสะเกษ

๗. ให้นายสุจินดา (เลือน)^๒ ไปเป็นข้าหลวงเมืองกาฬสินธุ์ เมืองกมลาสัย และเมืองภูแล่นช้าง ตั้งพานกว่าราชการอยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์

๘. ให้ถ่อนนายร้อยตรีพรหม ข้าหลวงรักษาราชการเมืองตะโปน (เซโปน) กลับเมืองอุบลฯ และโปรดให้นายร้อยตรีเจริญ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองพิน

^๑ ต่อมาท่านผู้นี้ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น “นายพันโทพระยาเทพาธิบดี”

^๒ นายสุจินดา นายรองชิต หรือนายวรการบัญชา ฯลฯ เป็นนามยศบรรดาศักดิ์ ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานเฉพาะข้าราชการในราชสำนัก ส่วนมากเป็นข้าหลวงเดิมหรือมหาดเล็กหลวงมาแล้ว

ไปเป็นข้าหลวงรักษาการเมืองตะโปน ส่วนเมืองพินให้นายร้อยตรีเจริญมอบให้ นายสิบทหารรักษาราชการแทนไปพลางก่อน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จประพาสฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

นายพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (เมื่อครั้งเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ) เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานียังไม่ถึงเดือนดี ก็ทรงมี ราชการสำคัญทางหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จึงมีรับสั่งให้เตรียมเสด็จตรวจราชการ ประพาสฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เสด็จดำเนินออกจากเมืองอุบลฯ โดยพระพาหนะช้าง ม้า โคต่าง และหาบหาม เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) โดย พระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ เป็นผู้นำเสด็จ โดย ทรงผ่านทางเมืองเขมราฐ เข้าไปที่บ้านท่าประชุม-เมืองนครเพ็ง-เมืองคำทอง ไหล่-เมืองว้าปีไพรบูรณ์-เมืองสะพาด-เมืองเสมียะ-ผ่านดงลึกตรงไปยังเมืองสားวัน โดยมีข้าราชการและบริพารตามเสด็จ คือ

๑. พระประชาภิจักรจักร์ (แหม่ม บุนนาค)
๒. พระทิพยจักรุศาสตร์ธำรง
๓. พระศรีพิทักษ์
๔. หลวงเทพนทรเทพ
๕. หลวงธนสารสุทธารักษ์ (หว่าง)
๖. นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์นรินทร์ (ฝั่ง) ต่อมาเลื่อนยศเป็น “นาย พันตรี” ผู้บังคับการทหารหัวเมืองลาวกาวในราชทินนามเดิม
๗. จหมื่นศักดิ์บริบาล
๘. ขุนราชพัทภูพิชิตการ
๙. จมื่นวิชัยยุทธเดชาคนี (อิม)
๑๐. ท้าวโพธิสาร (เสื่อ ณ อุบล) ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น “พระอุบลเดชประจักษ์”

๑๑. พระประทุมธำณี (เหลียม)
๑๒. เมืองขวา (อุ้น) กรมการเมืองอุบลฯ
๑๓. เมืองซ้าย (ไม่ปรากฏนามเดิม) กรมการเมืองอุบลฯ
๑๔. ราชวงศ์ (ซ้าย)

าลา

ฝ่ายทางเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้แต่งตั้งให้พระอุบล-กิจประชากร^๑ ขึ้นมาเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้อราชการบ้านเมือง เมื่อเสร็จราชการแล้วโปรดให้พระอุบลกิจฯ สมทบเป็นผู้นำทางอีกคนหนึ่งตามเสด็จทรงตรวจราชการหัวเมืองตะวันออก ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในการนี้เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ได้จัดให้เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ (บุญ) นำพาหนะช้าง ม้า โคต่างไปคอยรับเสด็จสมทบที่เมืองสาละวันอีกทางหนึ่งด้วย แล้วเสด็จจากสาละวันผ่านท่าแดง-ปากช่อง (ทุ่งหลวงบริเวณ) จากทุ่งหลวงบริเวณผ่านหนองบก ทรงประทับแรมที่หนองบก ๑ ราตรี เพราะเป็นระยะพักมีน้ำทำบริบูรณ์ แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองเพี้ยไฟ^๒ ยานพาหนะที่ใช้ทรงเวลานั้น โปรดช้างเป็นพระพาหนะทรงตลอด พาหนะอย่างอื่นไม่สะดวก เพราะทางที่เสด็จนั้นเป็นโคกรถารทุรกันดารอย่างยิ่งสมัยนั้น

ทุ่งหลวงบริเวณนี้ (ฝรั่งเรียกโบโลเวณ) เป็นเทือกเขาขนาดใหญ่มาก ที่ชาวเมืองเรียก "ทุ่งหลวง" นั้นหมายถึงที่ราบอันกว้างใหญ่ แต่เต็มไปด้วยป่าดงไข้ป่าชุกชุม ผู้เขียนได้มีโอกาสผ่านไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ คราวไปเยี่ยมเจ้านครจำปาศักดิ์ (เจ้ายุติธรรมธร หยุย) รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนได้สร้างทางรถยนต์จากปากเซ-ไซงอนผ่านเมืองเชียงแตง (สตริงแตรง) โดยแยกตรงหลัก กิโลเมตรที่ ๖ หัวภูบาเจียง และอีกสายหนึ่งแยกไปเมืองสาละวัน-อัตตะปือ ผ่านดงหลวงบริเวณเหมือนกัน เวลานั้นทางเพิ่งลงหินบดทับแล้วเสร็จเพียง กม.

^๑ เมื่อครั้งเป็นท้าวบุญเพ็ง (บุตรเขยเจ้ายุติธรรมธร คำสุก) เวลานั้นรับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และเป็นบุตรเจ้าราชบุตร (คำ) เมืองอุบลฯ ต้นสกุล "บุตรโบล"

^๒ บ้านปะพิน ริมฝั่งแม่น้ำโขงตะวันออก ได้เมืองนครจำปาศักดิ์เล็กน้อย

๓๒ จาก กม. ๓๒-๕๐ อยู่ในระหว่างก่อสร้างรถยนต์ผ่านได้เฉพาะฤดูแล้ง ปัจจุบันยวดยานไปมาสะดวกถึงโขงอ่อน หากไม่มีพายุเวียดกจรบกววน สะพานลำค้ำญ ๆ บางแห่งก็ถูกพวกก่อการร้ายทำลาย

อนึ่ง ตรงทางแยก กม. ๖ มีฟาร์มของเมอติเออร์ริโก ชาวฝรั่งเศส เวลานั้นเป็นนายสถานีเรือเมล์ที่ปากเซ ปลุกยาง กาแฟ เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ และมีโรงเลื่อยจักรใช้กำลังน้ำตกเป็นแรงขับเคลื่อน แล้วก็มีสายน้ำหลายช่องหลายปล่อง ไหลมารวมเป็น "ห้วยยาง" เป็นเกาะแก่งตื้น ๆ นำอาบน้ำเที่ยวกวปรด้วยทิวทัศน์อันสวยงามแห่งหนึ่ง ที่ กม. ๗ เป็นที่น้ำตกสูงมากคือลำห้วยยางสายเดียวที่ไหลไปสู่ฟาร์มของเมอติเออร์ริโกดังกล่าวแล้ว ตรง กม. ที่ ๓๐ (บ้านยิก) ระดับสูงจากพื้นทะเล ๖๕๐.๐๐ เมตร ทางการฝรั่งเศสมาสร้างที่พักตากอากาศไว้ที่ตรงนี้ เฉพาะชาวฝรั่งเศสมาพักผ่อนในฤดูร้อนระหว่างเดือนเมษายนอากาศสดชื่นไม่หนาวไม่ร้อน พอมาถึงตรงนี้เราจะมองเห็นเมืองนครจำปาศักดิ์บนฝั่งขวาแม่น้ำโขงเท่าลำห้วยได้อย่างชัดเจน กม. ที่ ๔๒ ที่บ้านของชาวข่าหลายสิบหลังคาเรือน และที่ กม. ๔๕ มีสนามบินทราบตอนหลังว่าเพิ่งมาสร้างคราวฝรั่งเศสพิพาทกับไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ตรงปากช่อง กม. ที่ ๖๐ ที่เรียกกันว่า ดงหลวงบริเวณ นั้นเป็นที่ราบสูงจากระดับน้ำทะเลแต่ ๘๐๐-๑,๕๐๐ เมตร อากาศหนาวเยือกเย็นหมอกน้ำค้างลงจัดตอนกลางคืนตลอดฤดูกาล อากาศธรรมชาติไม่ผิดกับภูกระดึง^๑ ในจังหวัดเลย แต่ทางจากปากเซถึงปากช่องสะดวก เพราะเป็นลาดทางยาวตามธรรมชาติ ขณะรถยนต์กำลังแล่นไม่รู้รู้สึกวารถได้ขึ้นเขาไปเลย ต่อเมื่อมาปรากฏบนหลังเขาที่ราบสูงนี้มองกลับหลัง จึงปรากฏว่ามาอยู่บนหลังเขาโดยไม่รู้สึกรู้สึกราวนั้นผู้เขียนมาถึงแค่ปากช่อง แลศาลาหนองบกนี้เท่านั้นแล้วก็กลับปากเซ

^๑ ภูกระดึงสูงที่สุด ๑,๓๕๐ เมตร (ตรงภูกุ่มข้าว) จากเชิงเขาถึงยอด ๑,๐๐๐ เมตร ผู้เขียนเริ่มขึ้นภูกระดึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ (คราวสำรวจทางจากขอนแก่น เลย เชียงคาน) เป็นครั้งแรก ครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ รวม ๒๒ ครั้ง อยู่บนเขานานที่สุด ๒ เดือนเศษ คราวไปสำรวจจลนามบินบนเขานี้ให้บริษัทเดินอากาศจำกัด พ.ศ. ๒๔๙๔

ดงหลวงบริเวณนี้ เป็นที่อยู่อาศัยของพวกชาวข่าหลายจำพวกมาหลายร้อยปี ส่วนมากเป็นพวกข่าระแด่ ข่ากะเซ็ง ฯลฯ อุดมสมบูรณ์ไปด้วยของป่า นานาชนิด เช่น นอระมด งาช้าง แรด เนื้อเถิกเถิกลาย หมากแห้ง (เร็ว) น้ำผึ้ง ชัน กระวาน พริก ผืน กาแฟ หวาย ป่าน ฝ้ายดอก หมากจอบ (พุงทะลาย) ฯลฯ ขณะที่ผู้เขียนผ่านไปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ๒-๓ ปีมาแล้วซึ่งทางจากปากเซ-ปากช่องเต็มไปด้วยไร่สวน กาแฟมีมากที่สุด สับปะรด มีถึงทุเรียน ฯลฯ เกิดเป็นบ้านเป็นเมืองปากช่องขึ้นแล้ว มีโรงพยาบาลทันสมัย ซึ่งก็ได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาในตอนหลัง ๆ มา

ทางหลวงอาณานิคมของฝรั่งเศสอีกสายหนึ่ง เวลานั้นตัดแยกจากเมืองปากเซไปยังเมืองสองคอนดอนดง-สุวรรณเขต และแยกขวามือจากทางสายนี้ที่ กม. ๖๘+๒๓๓.๐๐ (ที่บ้านนาโง) โดยผ่านเมืองวาวี-สะพาด-เสมียะ เป็นระยะทาง ๒๘ กม. เศษ ไปร่วมกับสายมาจากสาร์วันมาร่วมที่บ้านเสมียะ (เมืองเสมียะเดิม) ทางฝั่งลำเซโดนตะวันตก ซึ่งเป็นสายที่ฝรั่งเศสตัดไว้ไปร่วมสายจากสุวรรณเขต-ดงฮ่า ไปยังเวียดนามเหนือสมัยนั้น ทางสายจากบ้านนาโงนี้เพิ่งมาตัดใหม่แล้วเสร็จในปีเดียวเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙ โดยสหรัฐอเมริกา (USAID/LAOS) ช่วยเหลือสร้างให้คันทางกว้าง ๗.๐๐ เมตร ผิวจราจรลูกรังตอนข้ามลำเซโดนกว้าง ๑๐๒ ม. ไม่มีสะพานใช้ แพขนานยนต์ข้ามรถยนต์ได้เที่ยวละ ๒ คัน และอีกสายหนึ่งแยกจากสุวรรณเขต-ท่าแขกไปยังเมืองเวียงจันทน์ และแยกจากท่าแขกผ่านเมืองมหาชัย-ยมราชไปเวียดนามเหนือ ผ่านทุ่งไหหินและด่านตำบลนาแป้ไปเมืองวินห์ จากท่าแขกระยะทาง ๒๘๕ กม. แล้วร่วมทางสายอาณานิคมสายที่ ๑ ซึ่งมาจาก ไช่ฮอน-ตูราน (ดานัง)-เว้-กวางตรี-วินห์-ฮานอย-ไฮฟอง ลาดยางตลอดสาย

เมื่อผู้เขียนผ่านดงหลวงบริเวณคราวที่กล่าวนี้ รถยนต์ได้หยุดพักที่ศาลาหนองบก ชั่วคราว จวบกับวันสงกรานต์ประจำปีพอดี บังเอิญเห็นชาวข่าหลายร้อยคนนำดอกไม้ธูปเทียนมาสักการะที่ศาลาหนองบกคล้ายเป็นประเพณีประจำ เกิดสงสัยขึ้นมากว่าที่ตรงนี้เป็นศาลเทพารักษ์หรือสถานศักดิ์สิทธิ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาก่อน เพราะเห็นมีเหลือแต่เสาซากโคนจมดินอยู่ ๓-๔ ต้น ก็ได้ความว่า เสาซากศาลาที่กล่าวนี้ ทางกรมเมืองนครจำปาศักดิ์ปลูกพลับพลาต้อนรับเสด็จ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการ มณฑลหัวเมืองลาวกาว เป็นที่ประทับแรมคราวที่กล่าวนี้ การที่พวกเขาได้นำ ดอกไม้ธูปเทียนมาสักการะโคนเสาพลับพลาสร้างนี้ ก็เพื่อระลึกถึงพระเดชพระคุณท่าน เมื่อครั้งอดีตซึ่งมีเจ้านายไทยพระองค์แรกที่ได้ทรงเสด็จตราครุฑร้อนหนาวรอนแรม ในลำเนาป่าเขา และเป็นที่พอพระหฤทัยอย่างยิ่งในการที่พวกเขาชาวเขาได้ชม พระบารมี เฝ้าแทนอย่างใกล้ชิด ครั้นกาลต่อมาพวกเขาจะไป ณ ที่แห่งใด หาก ได้ผ่านมาทางศาลาหนองบกนี้แล้ว แม้จะเหลือแต่ซากเสาศาลาโคนจมนดิน ต้อง แวะกระทำการเคารพเสียก่อน ทั้งนี้ก็เนื่องจากคราวที่พระองค์ท่านเสด็จถึงบ้าน ป่าชาวเขา ได้ประทานแจกผ้าแดงญอแก่พวกเขาเป็นอันมากสิ้นไปประมาณ ๕๐ ม้วน^๑ พวกเขาทุกคนรู้สึกปลื้มปิติในพระกรุณาคราวนั้นอย่างซาบซึ้ง เพราะผ้าแดงญอเป็นที่พอใจของพวกเขามาก ต่างก็ได้ขับรำทำเพลงตามจารีตประเพณีของ เขาถวายทอดพระเนตร แล้วก็นำของป่าเป็นอันมากมึงฆ่า้ง เร่ว กระวาน ฯลฯ เป็นต้น ถวาย ได้ทรงประทับรอนแรมในดงหลวงบริเวณ ๗ ราชตรีจึงได้บรรลุถึง เมืองนครจำปาศักดิ์มาเมืองเพียไฟข้ามไปยังนครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์พร้อมด้วยข้าหลวงกำกับราชการเมืองนครจำปาศักดิ์และเจ้าเมือง ขึ้นที่ใกล้เคียง ราษฎรเข้าเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน เจ้านครจำปาศักดิ์ปลุก พลับพลาไว้เสด็จเป็นการสมพระเกียรติยศยิ่งในทางราชการ ทรงตรัสสั่งให้ เจ้านครจำปาศักดิ์และข้าหลวงทุกหัวเมือง เจ้าเมืองเอาใจใส่เรื่องชายเขตแดน พระราชอาณาเขต เพราะปรากฏมีชาวเวียตนามคุมด้วยฝรั่งเศสเข้ามาในพระราช- อาณาเขตอยู่เสมอ เช่นเข้ามาระเบิดหินที่แก่งหลี่ผี เป็นต้น ให้มีเวรยามผลัดเปลี่ยน กันดูแลโดยกวาดขัน เมื่อเห็นมีเหตุร้ายเกิดขึ้นก็รีบรายงานไปบอกแจ้งไปตาม ลำดับชั้น กับให้รักษาทางพระราชไมตรีที่กรุงสยามกับฝรั่งเศสต่อกันไว้ให้อย่างดี อย่าให้เป็นที่บาดหมางกันได้ ตลอดเอาใจใส่ความร่มเย็นผาสุกของราษฎร กับ ให้อยกเลิกธรรมเนียมเกณฑ์เลี้ยงข้าหลวงแลเข้าเวรรับใช้ข้าหลวง ซึ่งเป็นธรรมเนียม มาแต่ครั้งพระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น) นั้นเสีย

^๑ ๑ ม้วนราว ๒๐ วา คิดเป็นเงินเวลานั้นม้วนละ ๔ บาท

เมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ สายโทรเลขที่ต่อมาจากเมืองอุบลฯ แล้วเสร็จ ได้เสด็จไปทรงเปิดที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์ กับกรุงเทพฯ ใช้การได้ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

แล้วโปรดให้ขุนมหาวชิย ข้าหลวงเมืองสีทันดรคุมกำลังไปตั้งรักษาอยู่ ณ แก่งหลี่ผี ให้ออกประกาศห้ามมิให้ผู้ใดตัดไม้และระเบิดแก่งโดยมิได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยาม

ให้หลวงบูรินทรามาตย์ ข้าหลวงเมืองเชียงแตง ตรวจรักษาด่านแม่น้ำโขง เพื่อมิให้ผู้ใดนำเครื่องระเบิดและกระสุนดินดำของต้องห้ามข้ามด่านล่วงเข้ามา ในพระราชอาณาเขต แล้วพระองค์ท่านเสด็จไปตรวจเมืองสีทันดรถึงแก่งหลี่ผีประทับอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเวลา ๕ ราตรี ขากลับได้เสด็จทางชลมารคตามลำแม่น้ำโขง^๑ เมื่อเสด็จถึงเมืองโขงเจียม (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) ได้เสด็จตามลำแม่น้ำมูลไปยังเมืองอุบลราชธานี การเสด็จประพาสตรวจราชการฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงคราวนี้เป็นเวลาร่วมเดือนเศษ ได้ทรงตระหนักในลักษณะพื้นภูมิประเทศภาคพื้นนี้เป็นอย่างดี

ลูถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ปีมะโรง จัตวาศก (พ.ศ. ๒๔๓๕) หลวงบริรักษ์รักษาการ นายบรรหารภูมิสถิต และนายเพิ่มพนักงงานแผนที่ออกไปตรวจราชการ ณ เมืองพิน เมืองนอง เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองลำเนาหนองปรือ เมืองนอง เมืองพลาน และเมืองสองคอนดอนดง

ให้นายรองชิต ไปเป็นข้าหลวง^๒ กำกับเมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด ตั้งอยู่ ณ เมืองมหาสารคาม

^๑ เวลานั้นเมืองปากเซยังไม่ตั้ง เพียงเป็นบ้าน ๆ หนึ่งซึ่งเป็นที่เลี้ยงช้างของเจ้านครจำปาศักดิ์เท่านั้น เพิ่งมาตั้งเป็นเมืองใหญ่โตขึ้นตอนที่ฝรั่งเศสเข้ามาปกครองลาว ปัจจุบันเป็นที่ตั้งและที่ทำการ แขวงเซโดน นับเป็นจังหวัดที่สำคัญจังหวัดหนึ่งของลาวตอนใต้ และเป็นจังหวัดที่มีอาณาเขตติดต่อกับชายแดนไทยอย่างใกล้ชิดด้านจังหวัดอุบลราชธานีด้วย เจ้าบุญเอื้อ ณ จำปาศักดิ์ เป็นข้าหลวงตรวจการลาวภาคใต้ ตั้งสำนักงานกลางที่เมืองปากเซ

^๒ โปรดเข้าใจคำว่า ข้าหลวง ไปประจำเมืองนั้นเมืองนี้ตามที่กล่าวมานั้น ตำแหน่งนี้อาจทำให้เข้าใจว่าเป็นตำแหน่งเดียวกันกับ ตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัด หรือ ผู้ว่าราชการจังหวัด ในปัจจุบัน แต่หาเป็นตำแหน่งเดียวกันไม่ ตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการนี้ เป็นตำแหน่งผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่ หรือข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลเวลานั้น

ให้พระศรีพิทักษ์ (หว่าง) เป็นข้าหลวงเมืองซุซันท์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ ตั้งอยู่ ณ เมืองซุซันท์

ให้หลวงเทพนทรเทพตั้งชำระเรื่องคดีจับคนขายและเป็นผู้จัดการด่านชั้นใน ตั้งอยู่ที่เมืองสีทันดร

ให้หลวงพิทักษ์นรินทร์ (ผึ่ง) ไปเป็นข้าหลวงเมืองคำทองใหญ่ และเมืองสาระวัน ไปอยู่ได้ไม่นานป่วยเป็นไข้ป่าถึงวีกลจริต จึงโปรดให้มารักษาตัวที่เมืองอุบลฯ ครั้นมาถึงเมืองโขงเจียมหลวงพิทักษ์ฯ เลยผูกคอตึงแก่กรรมข้าหลวงใหญ่จึงโปรดให้ขุนจงรักษ์ราชกิจ ไปเป็นข้าหลวงรักษาราชการเมืองคำทองใหญ่และเมืองสาระวันต่อไป

ให้หลวงเทพนรินทร์ (วัน ไกรฤกษ์) ไปเป็นข้าหลวงเมืองตะโปน

ให้พันพิศนุราช เป็นข้าหลวงเมืองอัตตะปือ

ให้จหมื่นศักดิ์บริบาล นายร้อยโทเล็ก ไปเป็นข้าหลวงเมืองสุวรรณภูมิ เพราะเป็นเมืองที่มีเมืองเล็กขึ้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ฯ โปรดให้ออกประกาศห้ามมิให้เจ้าหมื่นเก็บเงินส่วยแก่ตัวไพร่โดยไม่มีกำหนดอัตรา และไม่มีประมาณ ไม่มีฎีกาใบเสร็จให้เป็นคู่มือแก่ผู้เสียเงินเหมือนดังแต่ก่อน

ครั้นต่อมาระหว่างเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๑ อ้ายดั่งแกโบ ซึ่งตั้งบ้านอยู่ ณ บ่อทองคำ ตำบลภูกะโงกลำน้ำเซซานชวน แขวงเมืองแสนปาง กระทำการขัดแย้งอำนาจราชการบ้านเมืองขึ้นต่าง ๆ คือแย่งชิงร้อนทองคำในบ่อหลวง และขัดแย้งไม่ยอมเสียภาษี แลจับเจ้าพนักงานภาษีจำจองซึ่งรัฐบาลแต่งตั้ง แล้วตั้งตัวเองเป็นเจ้าภาษีเก็บเอาทองคำผู้ชู้ตร้อนได้เดือนละ ๒ หุนครึ่ง ถ้าผู้ใดขัดขืนก็เก็บเอาเหล็กคนละ ๔ ดวง คิดราคาเหล็กดวงตามที่ใช้สอยกันอยู่ในตำบลนั้นคือ ๘, ๙, ๑๐ ดวงต่อบาท และตั้งศาลเตี้ยบังคับความจับกุมราษฎรชาวข่า ลาว ชาวบ้านมาชำระปรับไหมเอาเงินแลจำจองโดยอำนาจผลการนอกจากนี้ยังได้คุมพรรคพวกเที่ยวปล้นจับเอาไพร่เข้าไปแลกเปลี่ยนซื้อชาย แลตั้งเกลี้ยกล่อมช่องสมผู้คนกระทำโจรกรรมต่าง ๆ กำเรียบขึ้นโดยลำดับ ในที่สุดได้จับเจ้าพนักงานแลทหารซึ่งออกไปตั้งรักษาด่านปากน้ำสระโท แขวงเมืองแสนปาง แลจับกรรมการเมืองนครจำปาศักดิ์ที่เจ้านครจำปาศักดิ์ใช้ให้มาตามตัวอ้ายดั่งแกโบจำ

ไว้ จนความนั้นได้ทราบถึงพระยาประชาภิจักรจักร์ (แช่ม บุนนาค) เมื่อครั้งเป็นพระประชาภิจา ข้าหลวงผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ครั้งวันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๑ พระยาประชาภิจักรจักร์จึงพร้อมด้วยหลวงสุนทรอุทัยพิทักษ์ นายร้อยโทคร้าม นายร้อยตรีถมยา แลพญาเมืองแพน กรมการเมืองนครจำปาศักดิ์ ราชวงศ์เมืองสีทันดร ราชวงศ์เมืองเชียงแตง ฯลฯ कुมหทร ๓๘ คน จูไปจับอ้ายตั้งแกโบถึงที่อยู่ อ้ายตั้งแกโบรู้ตัวออกหลบซ่อนอยู่นอกบ้าน พระยาประชาภิจา จึงได้ใช้ให้ชาวบ้านไปเรียกตัวมา อ้ายตั้งแกโบไม่ยอมรับผิด พระยาประชาภิจา จึงสั่งให้นายร้อยตรีถมยาจับอ้ายตั้งแกโบ แต่พอจับข้อมืออ้ายตั้งแกโบทันได้นั้น พวกอ้ายตั้งแกโบประมาณ ๘๐ คน ซึ่งชุมนุมอยู่ที่ยิงเอาพวกพระยาประชาภิจา ที่จะแย่งชิงเอาอ้ายตั้งแกโบ แต่ไม่มีใครได้รับอันตราย ฝ่ายทหารจึงต้องสู้รบยิงเอาพวกอ้ายตั้งแกโบตายไปคนหนึ่ง แลจับเป็นได้ ๒๐ คนพร้อมด้วยอาวุธเป็นอันมาก นอกนั้นหลบหนีไป แล้วพระยาประชาภิจักรจักร์ได้มีบอกส่งอ้ายตั้งแกโบแลพรรคพวกที่จับได้มาถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ ณ เมืองอุบลฯ ทรงพิจารณาได้ความจริงโปรดให้ประหารชีวิตตามโทษานุโทษ

ครั้งเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑ ขุนมหาวิชัยที่โปรดให้ไปเป็นข้าหลวงเมืองสีทันดรนั้น เป็นใช้จับถึงแก่กรรม

เมื่อเดือนกันยายนศกเดียวกันนี้ โปรดให้หลวงพิพิธสุนทร (อิน) ไปเป็นข้าหลวงเมืองเชียงแตง

ครั้งวันที่ ๓๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวทรงออกประกาศให้ราษฎรทำสารกรรมธรรม์ต่าง ๆ ด้วยกระดาศพิมพ์หลวง ถ้าใครไม่ทำสารกรรมธรรม์ด้วยกระดาศพิมพ์หลวงภายหลังวันออกประกาศนี้แล้ว ห้ามมิให้ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการรับพิจารณา

ในศกนี้เมืองนครจำปาศักดิ์จับช้างเผือกเอกได้ ๑ เชือก เมืองสีทันดรได้ช้างพลายสีประหลาด ครั้งเดือนธันวาคมศกเดียวกัน ข้าหลวงใหญ่เมืองลาวกาวโปรดให้พระพิศณุเทพฯ ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าอุปราษ (เจ้าศรีสุธา

พระยาประชากิจกรจักร์ (แหม่ม บุนนาค) แต่งกายแบบโบราณ

คำพันธ์) เมืองนครจำปาศักดิ์ ราชวงศ์ผู้รักษาการเมืองสีทันดร^๑ ท้าวสุทธีสาร ผู้รักษาเมืองมูลป่าโมกข์แลหมอ พร้อมทั้งความญ้างคุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการแลช้างเผือก ๒ เชือกมาถวาย ณ กรุงเทพฯ ส่วนหน้าที่เมืองนครจำปาศักดิ์โปรดให้ขุนวิจิตรชลหาร ข้าหลวงเมืองเดชอุดม เมืองโดมประดิษฐ์ไปเป็นข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์แทน และให้หลวงเทพนรินทร์ไปเป็นข้าหลวงเมืองเดชอุดม เมืองโดมประดิษฐ์ต่อไป

พระพิศณุเทพฯ แลเจ้าอุปราชฯ มาถึงกรุงเทพฯ ประจวบกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระชนวร จึงโปรดเกล้าฯ ให้พักช้างสี่ประหลาดไว้ที่บ่อโพลงกรุงเก่า ส่วนช้างเผือกเอกของเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น โปรดฯ ให้เอาลงแพมาขึ้นโรงสมโภชที่เกาะช้างเผือก ณ พระราชวังบางปะอิน แต่ยังไม่ทันได้ขึ้นระวางไม้ ช้างนั้นล้มเสียก่อน

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้น ๔ ภูษณาการและเสื้อเข็มขาบรื้ออย่างดี ๑ เงินเบี้ยเลี้ยง ๓ ชั่ง ๔ ตำลึงแก่เจ้าอุปราชฯ เมืองนครจำปาศักดิ์ และพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเงินเบี้ยเลี้ยง ๑๑ ตำลึง เสื้ออตัลตัดดอกสะเทิน^๒ แก่ราชวงศ์เมืองสีทันดร และพระราชทานเบี้ยเลี้ยง ๑๑ ตำลึง เสื้อแบบเดียวกับที่พระราชทานแก่ราชวงศ์เมืองสีทันดรแก่ท้าวสุทธีสาร ผู้รักษาการเมืองมูลป่าโมกข์ ส่วนหมอและความญ้างท้าวเพี้ยกรมการที่ติดตามต่างก็ได้รับพระราชทานเงินตราเสื้อผ้าตามสมควร พระพิศณุเทพฯ นั้นมิได้กลับไปรับราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์อีก โปรดเกล้าฯ ให้รับราชการอยู่ในพระนคร

^๑ ต่อมาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวขอพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ราชวงศ์เมืองสีทันดรเป็นพระอภัยราชวงศ์ เป็นผู้ว่าราชการเมืองสีทันดร และขอให้ท้าวสุทธีสารเป็นพระวงศาสุรเดช ผู้ว่าราชการเมืองมูลป่าโมกข์ ขึ้นเมืองสีทันดร เมื่อวันที่ ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ พระราชทานเครื่องยศตามบรรดาศักดิ์ พระอภัยราชวงศ์นี้เป็นต้นสกุล "อภัย" ของท้าวภู อภัย อดีตนายเมืองโขงและอดีตรองคมนตรีลาว ท้าวภู อภัย มีน้องชายคนหนึ่งคือ ท้าวหุย อภัย อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการลาว ทั้งสองท่านนี้ได้ถึงแก่กรรมเมื่อไม่นานมานี้

^๒ เป็นเสื้อผ้าชนิดหนึ่งทอด้วยไหมควบกับเงินแลงหรือทองแลง แต่ไหมมีจำนวนมากกว่า

ต่อมาเมื่อเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองมณฑลลาวกาวโปรดให้จมนวิชัยยุทธเดชาคนี (อิม) เป็นข้าหลวงตรวจจัดราชการเมืองสุวรรณภูมิ และเมืองมหาสารคาม

หลังจากที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่เสด็จประพาสตรวจราชการฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแล้วไม่นาน ก็ปรากฏเหตุการณ์กระแสนกระสายว่า ฝรั่งเศสเริ่มแสดงท่าที่เป็นอมิตรต่อสยาม โดยได้จัดส่งกำลังมีทหารฝรั่งเศสปนแขกดำและส่วนมากเป็นญวนและเขมรราว ๔๐๐ คน คุมโดยเมอ-ลิเออร์บาสตาร์ด (M. Bastard) ไวส์เรลิตังท์กัมพูชา พร้อมด้วยร้อยเอกโทเรอส์ (Capt. Thoreux) เป็นขบวนทัพบุกรุกเข้ามาในพระราชอาณาเขตของไทยตามลำแม่น้ำโขง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ โดยอ้างว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ไทยได้จัดให้ข้าหลวงแลเจ้าหน้าที่ออกไปรักษาแดนอยู่นั้นเป็นของเวียดนามและเขมร เมื่อญวนและเขมรอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสแล้ว ก็ชอบที่ดินแดนส่วนนี้ต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศสด้วย แต่ปราศจากหลักฐานกรรมสิทธิ์ที่เข้างั้นทั้งสิ้น

ฝ่ายเจ้าหน้าที่ของไทย อันมีพระยาประชาภิจักรจักร (เมื่อครั้งเป็นพระประชาภิจักรจักร แซ่ม บุนนาค) ข้าหลวงผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวตั้งรักษาการณ์อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ส่วนทางฝ่ายหัวเมืองมณฑลลาวพวนก็มีพระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงพิเศษ ซึ่งโปรดฯ ให้ออกมารักษาการณ์ประจำอยู่ที่เมืองคำม่วน คำเกิด^๑ นั้น ฝรั่งเศสก็คุมทหารญวนโดยเมอสิเออร์ลูค (M. Luce) เรลิตังท์เมืองแวงอันท์ เมอสิเออร์โกรสกุยแรง (M. Groskurin) จเรทหารรักษาดินแดน และพันตรีโซโล ผู้บัญชาการทหารอาสาสมัครพื้นเมือง บุกรุกเข้ามาในทำนองเดียวกับทางด้านนครจำปาศักดิ์ ชูบังคับให้พระยอดฯ ถอนทหารออกไปแต่ทางฝ่ายไทยเราทั้งสองด้านที่รักษาการณ์อยู่นั้นไม่ยอมถอน และตอบไปว่า ดินแดนที่ตนมาปกครองรักษาอยู่นี้ไทยได้ปกครองมาหลายร้อยปีแล้ว ทั้งไม่ได้รับคำสั่งจากผู้บังคับบัญชาและรัฐบาลสยามให้ถอย จึงเกิดรบกันขึ้น รบกันหนักทางด้านนครจำปาศักดิ์ที่แก่งหลี่ผี อันเป็นหน้าด่านที่สำคัญในลำแม่น้ำโขง ต่าง

^๑ เมืองคำเกิด คำม่วน เป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ ตั้งอยู่ตอนกลางดินแดนส่วนที่แคบของลาว ห่างจากเวียงจันทน์ทางตะวันออกประมาณ ๒๐ กิโลเมตรเศษ

ล้มตายบาดเจ็บด้วยกันทั้งสองฝ่าย ขณะที่รบกันนี้ฝ่ายเราจับร้อยเอกโทเรอส์ไว้เป็นเชลยแล้วส่งตัวไปยังเมืองอุบลราชธานี เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้าหลวงใหญ่ต่อไป

ทางด้านพระยอดเมืองขวาง ปราบกวนายโกรสกุยแรงถูกกระสุนปืนทหารไทยตาย ขณะที่เกิดยิงต่อสู้กันที่แก่งเจ๊กริมน้ำหินปูน ฝรั่งเศสหาว่าพระยอดฯ เจตนาทำร้ายโดยใช้ปืนรีวอลเวอร์ยิงเอานายโกรสกุยแรงในระยะเผาขน ไม่ถือว่าเป็นการสู้รบในกรณีพิพาท เรื่องจับร้อยเอกโทเรอส์และเรื่องเมอลิเออร์โกรสกุยแรง ๒ เรื่องนี้เป็นเหตุให้รัฐบาลฝรั่งเศสเป็นเดือดเป็นแค้นไทยมาก อันเป็นสาเหตุหนึ่งของหลาย ๆ เหตุซึ่งทำให้ไทยถูกอำนาจบาตรใหญ่ของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจยกขึ้นเป็นเหตุร้ายแรงในเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ประกอบกับฝรั่งเศสกำลังแสวงหาเมืองขึ้นแข่งขันกับอังกฤษในตะวันออกไกลอยู่แล้ว จึงได้บีบบังคับไทยโดยส่งเรือปืนเข้ามาบนน้ำสยามแล้วเกิดสู้รบกันขึ้นทางปากน้ำเจ้าพระยาอีกด้านหนึ่ง ฯลฯ เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ อันขมขื่นเป็นมาอย่างไร ย่อมเป็นที่ทราบ กันดีอยู่แล้ว

สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงวิจารณ์ไว้ว่า ในครั้งนั้น ถ้ากรมหลวงพิชิตฯ ไม่ได้สำเร็จราชการอยู่ในมณฑลหัวเมืองลาวกาว นำที่ความลำบากจะมากกว่าที่ได้เป็นมาแล้วเป็นแน่แท้ เพราะทางกรุงเทพฯ ความรู้ในการท้องที่จะบัญชาการอย่างใดไปให้สำเร็จทันที่ ความขัดข้องยังมีมาก กรมหลวงพิชิตฯ ทรงรับภาระที่จะบอกข้อความเข้ามาให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ถูกต้องตามจริง และที่จะรับกระแสรับสั่งไปบัญชาการให้ได้ดังพระราชประสงค์ ข้อนี้นายที่ผู้อื่นในเวลานั้นจะสามารถคล่องพระเดชพระคุณได้เช่นกรมหลวงพิชิตฯ

เมื่อเหตุการณ์ทางหัวเมืองมณฑลลาวกาวค่อยเรียบร้อยลงบ้างแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จกลับเข้ามากรุงเทพฯ ประจวบกับรัฐบาลฝรั่งเศสขอให้รัฐบาลสยามนำตัวผู้ที่ฝรั่งเศสเรียกว่า เป็นตัวการก่อเหตุที่ทุ่งเชียงคำ และคำม่วน (คือพระยอดเมืองขวาง) นั้นมาพิจารณาพิพากษาลงโทษ ตามคำกล่าวหาของฝรั่งเศสนั้นว่า ฐานผู้ร้ายฆ่าคนตายโดยเจตนา ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสชื่อเมอลิเออร์โกรสกุยแรง ฯลฯ...

เพราะเรื่องพระยอดเมืองขวางนี้ มีระบุไว้ในหนังสือสัญญาฉบับคำขาดของฝรั่งเศส ฉบับหนึ่งเรียกว่า สัญญาน้อย ข้อ ๓ ลงวันเดือนปีเดียวกับสัญญาใหญ่ หรือที่เรียกว่า สัญญาสงบศึกระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (ค.ศ. ๑๘๙๓) ที่เราต้องสละสิทธิทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ให้ฝรั่งเศส ผู้ที่เหมาะสมในเรื่องนี้ก็คือ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเฉพาะ พร้อมด้วยผู้พิพากษารองอีก ๕ ท่าน เริ่มพิจารณาความเรื่องพระยอดเมืองขวางมาแต่วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ มีเมอสิเออร์ดูโด อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ของฝรั่งเศสแห่งเมืองไซ่ง่อน เป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสมาคอยกำกับการศึกษาอยู่จนถึงวันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เห็นว่าข้อกล่าวหาของฝรั่งเศสมีกรณีแวดล้อมไม่เพียงพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าพระยอดเมืองขวางจำเลยเป็นผู้ผิดตามโจทก์กล่าวหา จึงพร้อมกันพิพากษาพระยอดเมืองขวางจำเลยว่ามีได้กระทำความผิดอันใด ให้ปล่อยจำเลยพ้นข้อหาไป แต่รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยอมขอให้ตั้งศาลผสม (Court Mixes) ขึ้น ตามนัยแห่งอนุสัญญาต่อท้ายข้อ ๓...ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ มีกงสุลฝรั่งเศสกับที่ปรึกษากฎหมายฝรั่งเศสซึ่งเดินทางมาจากไซ่ง่อนเพื่อมาฟังและควบคุมคดีนี้ มีผู้พิพากษาฝรั่งเศส ๓ นาย ผู้พิพากษาไทย ๒ ท่าน ใช้สถานทูตฝรั่งเศสพิจารณา คราวนี้ผู้พิพากษาฝรั่งเศสตัดสินให้จำคุกพระยอดเมืองขวางเป็นเวลา ๒๐ ปี ส่วนผู้พิพากษาไทยลงเนื้อหาว่าพระยอดเมืองขวางไม่มีความผิดให้ปล่อยพระยอดเมืองขวางพ้นข้อหาไป แต่ผู้พิพากษาฝรั่งเศสมากกว่าผู้พิพากษาไทย ฉะนั้นจึงเป็นเคราะห์กรรมของพระยอดเมืองขวาง คือต้องถือตามคำตัดสินของผู้พิพากษาฝรั่งเศส

หลังจากที่คณะผู้พิพากษาฝรั่งเศสอ่านคำตัดสินจบแล้ว บรรดาชาวยุโรปและชาวไทยเป็นอันมากซึ่งนั่งฟังอยู่ในศาลพากันเห็นว่า คำพิพากษาคำตัดสินของผู้พิพากษาฝรั่งเศสนี้ หากถูกต้องด้วยคลองธรรมไม่ จึงพากันกล่าวหาคำตัดสินของผู้พิพากษาฝรั่งเศสต่าง ๆ นานา และแสดงความสงสารพระยอดเมืองขวางทั่วทุกคน

หนังสือพิมพ์อังกฤษ *ไทม์วิกลีเอ็ดซัน* ฉบับประจำวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เสนอข่าวว่า ศาลรับสั่งพิเศษในกรุงเทพฯ ได้พิจารณาความนี้โดย

ยุติธรรมเที่ยงตรงจริง ๆ เสร็จแล้วจึงได้ตัดสินว่า พระยอดเมืองขวางไม่มีความผิดตามข้อหา ชาวยุโรปและชาวสยามในกรุงเทพฯ พวกกันเห็นว่าศาลรับสั่งพิเคราะห์นี้ตัดสินคดีถูกต้องด้วยความยุติธรรมทุกประการ

เมื่อพระยอดเมืองขวางได้ตกเป็นนักโทษฐานฆ่าคนตายตามข้อหาและคำตัดสินของผู้พิพากษาฝ่ายฝรั่งเศสแล้วก็ดี นายปาวี้อัครราชทูตฝรั่งเศสยังไม่แน่ใจว่าทางการเรือหน้าของไทยจะจำจองพระยอดฯ ฐานนักโทษอุกฉกรรจ์เยี่ยงกฎหมายไทยรายอื่น ๆ จริงหรือไม่ จึงไปตรวจดูด้วยตนเอง ทางฝ่ายเจ้าหน้าที่เรือหน้าไทย ถ้าทราบว่ามีฝรั่งเศสจะมาตรวจการจองจำพระยอดฯ คราวใด ก็ทำเป็นใส่ชื่อใส่คาเครื่องพันธนาการพระยอดฯ อย่างหนักทุกคราวไป เพื่อให้เห็นว่าไทยได้จองจำพระยอดฯ ครบ ๕ ประการอย่างจริงจัง แต่เมื่อราชทูตฝรั่งเศสได้มาดูเห็นว่าการจองจำพระยอดฯ เป็นที่เรียบร้อยและพ้นจากเรือหน้าแล้ว เจ้าหน้าที่เรือหน้าก็ได้ถอดเครื่องพันธนาการพระยอดฯ ออกให้อยู่เป็นปกติเหมือนเช่นอยู่กับบ้านต่างแต่ว่าอยู่ในคุกเท่านั้น

ข่าวเรื่องพระยอดเมืองขวางได้ถูกศาลผสมอันมีตุลาการฝรั่งเศสทั้งหมด ได้ตัดสินให้จำคุกพระยอดฯ ๒๐ ปีฐานฆ่าโกรสกุยแรง ได้แพร่สะพัดประจักษ์แก่ตาโลก ชาวต่างชาติทั้งหลายที่กล่าวถึงความจริงอันเนื่องมาจากความเป็นธรรม ก็ได้เขียนบทประพันธ์ตีพิมพ์การกระทำของฝรั่งเศสต่าง ๆ นานา ว่าไม่ยุติธรรมที่ได้กระทำแก่พระยอดฯ ไปแล้วนั้น

ครั้นต่อมาระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ รัฐบาลฝรั่งเศสจะได้สำนึกขึ้นมาอย่างไรไม่ปรากฏ (เป็นเวลาหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเพียงเล็กน้อย) ได้ขอร้องให้รัฐบาลสยามปล่อยพระยอดเมืองขวางออกจากเรือหน้าไปเสีย เป็นอันว่าพระยอดฯ ได้ใช้ชีวิตธรรมดาอยู่ในเรือหน้าเพียง ๔ ปีเท่านั้น เมื่อออกจากคุกมาแล้ว ๒ ปีก็ถึงแก่กรรม

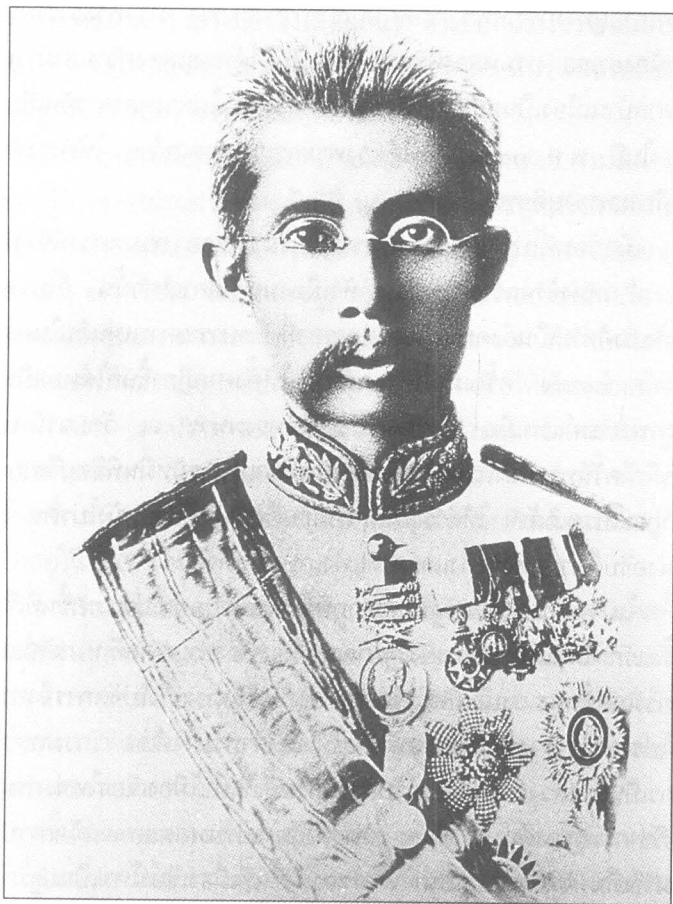
ในระหว่างไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกรณี ร.ศ. ๑๑๒ นี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ (เมื่อครั้งเป็นกรมหมื่นฯ) ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมพระองค์แรก เสด็จออกไปราชการประเทศในยุโรป ท่านจึงได้ถวายบังคับมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เพื่อจะมีให้

ราชการที่ทำอยู่ทางกรุงเทพฯ ขาดผู้บัญชาการกระทรวง ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นผู้ได้ทรงแสดงความสามารถรอบรู้ ในทางศาลบ้านเมืองเป็นอย่างดี ด้วยพระเกียรติคุณในทางตุลาการอันเยี่ยมยอด นั้นเอง ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

เมื่อก่อนที่โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์หัวเมืองมณฑลลาวกาวนั้น ก็โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระองค์ท่านเป็นองคมนตรีของสภารองที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในคราวแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งศาลฎีกาขึ้นก็ได้ทรงเป็นอธิบดี ศาลฎีกาพระองค์แรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้ทรงผนวช ณ วัดบวรนิเวศฯ ๑ พรรษา ครั้นทรงลาผนวชแล้วก็ได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิชิตปรีชากรต่อมา นอกจากจะโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีศาลฎีกาแล้ว ยังโปรดฯ ให้ดำรง ตำแหน่งอธิบดีศาลแพ่งกลางและศาลแพ่งเกษมอีกด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ รัฐบาลอังกฤษจะขอตั้งศาลต่างประเทศขึ้นที่เชียงใหม่ เป็นครั้งแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐบาลสยามจะต้องหาบุคคลที่เหมาะสมและเป็น ผู้มีเกียรติยศชั้นสูง และมีสมรรถภาพให้เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดการจึงทรงพระ- กรุณาโปรดเกล้าฯ เห็นสมควรแต่งตั้งให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิต- ปรีชากรเป็นข้าหลวงต่างพระองค์รับกระแสนับสั่งขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ กรมหลวง- พิชิตปรีชากรพระองค์ท่านก็ได้ทรงจัดการศาลต่างประเทศตลอดจนจัดการปกครอง เปลี่ยนวิธีเดิม จัดตั้งระบบเสนา ๖ ตำแหน่งขึ้นที่เมืองเชียงใหม่เป็นปฐม แล้วใช้ ที่เมืองอื่น ๆ ต่อไปในมณฑลพายัพ (แต่เมื่อครั้งเรียกมณฑลลาวเฉียง) อันเป็น แบบแผนการปกครองมณฑลพายัพในกาลต่อมา

เมื่อได้ทรงจัดวางแบบแผนราชการตามพระราชประสงค์แล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จกลับกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็น กรมหลวง ในราชทินนามเดิม พ.ศ. ๒๔๓๔ ก็โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปดำรง ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หรือข้าหลวงต่างพระองค์หัวเมืองลาวกาวที่เมืองอุบลราชธานี จนเกิดเรื่องกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ดังกล่าวมาแล้ว

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ข้าหลวงต่างพระองค์หัวเมืองมณฑลลาวกาว

นอกจากตำแหน่งหน้าที่ราชการบ้านเมืองอันสำคัญที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายพระองค์นี้ทรงปฏิบัติมาด้วยความเรียบร้อยทุกประการนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรยังทรงมีพระปรีชาสามารถฉลาดเฉียบแหลมในทางอรรถกวีนิพนธ์วรรณคดีต่าง ๆ ที่เป็นหลักฐานไว้ได้อีกอย่างมากมาย ทรงเป็นจินตกวีมีพระโอษฐ์ไพเราะกลั่นกล้ำสามารถ และทรงเป็นเนติบัณฑิต ธรรมศาสตร์ราชประเพณี ฯลฯ อีกด้วย

ครั้นเมื่อหลังจากทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมชั่วคราวอันน้อยแล้ว พระองค์ก็ทรงประชวรกระเสาะกระแสะจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม แต่เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความดีความชอบและทรงเสียดายพระปรีชาสามารถ จึงโปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในตำแหน่งกรรมการศาลฎีกา ยังได้รับแต่งตั้งให้ทรงเป็นกรรมการพิจารณากร่างกฎหมายอาญา ฉบับ ร.ศ. ๑๒๗ อันเป็นประมวลกฎหมายสำคัญร่วมกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เจ้าพระยาอภัยราชา (คุสตาฟ โรแรงย์คัมมิ่งส์) พระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค) เมอสิเออร์ริชาร์ด ย็คล์เกอกแปตตริคและหมอโคจิมาเซา ครั้นแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรก็ประชวรหนัก จนวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ เวลา ๑๐.๐๐ น. เศษ จึงได้สิ้นพระชนม์ ดำเนินพระชันษาได้ ๕๔ ปีเศษ พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ (ตันสกุล คัคณางค์)

บทที่ ๑๕

ระบบเทศบาล

ปัญหาเรื่องไทย-ลาว หรือลาว-ไทย นี่เป็นปัญหาที่ได้ถกเถียงกันมานานทั้งอดีตและปัจจุบัน บางครั้งคำว่า ไทย และ ลาว ก็นำมาซึ่งการทะเลาะวิวาทถูกเหยียดหยามกัน อันเป็นเหตุให้เกิดการแตกร้างความสามัคคีของคนในชาติ

นักประวัติศาสตร์ทั้งไทยฝรั่งที่รู้จักจริงเห็นแจ้งก็ได้กล่าวแล้วว่า ลาวก็คือไทย และ ไทยก็คือลาว แยกกันไม่ออก จึงเป็นคำกล่าวที่ถูกต้อง เพราะไทยก็สืบเลือดเนื้อเชื้อไขและมีบรรพบุรุษสืบสายเลือดมาจาก อ้ายลาว ส่วนอ้ายลาวหรือลาวก็เรียกตนเองว่า ไทย เป็นต้นว่า ชาวจังหวัดเลยเห็นชาวอุบลฯ ร้อยเอ็ดมหาสารคาม ขอนแก่น ฯลฯ ขึ้นไปทางโน้นก็เรียกว่า ไทยใต้^๑ ครั้นชาวจังหวัดเลยไทยหล่มสัก เพชรบูรณ์ ฯลฯ ไปทางร้อยเอ็ด ขอนแก่น ฯลฯ ก็จะถูกทักหรือเรียกว่า ไทยเลย ไทยหล่ม หรือ เช่น “ไม้ (สะไม้) ไทยเลย เขยไทยหล่ม” เป็นต้น

---

^๑ คือหมายถึงที่อยู่ลุ่มเขา หรือใต้ภูเขาลงมา ไม่ได้หมายถึงทิศเหนือใต้เช่นเดียวกับแม่น้ำลำคลอง แม้จะไหลสูทิศเหนือแต่ถือทางน้ำไหลเป็นทางใต้ เป็นต้น

ชาวพี่น้องทางเวียงจันทน์ครั้งนั้นข้ามมาทางอีสาน ก็จะทำให้การต้อนรับจับคู่ว่า “ไทยเวียงเพิ่นมายาม” ดังนี้เป็นต้น ไม่ปรากฏภูมิผู้ใดเรียก ลาวเมื่อนั้นเมื่อนี้เลย

ในทางราชการสมัยหนึ่ง มีการใช้คำว่าลาวนั้นลาวนี้เรียกกันอยู่ เช่น ลาวเฉียง คือ ลาวพุงดำ เพราะลักษณะลายขึ้นไปถึงเอว (หรือแอก) จึงถูกเรียกว่า “ลาวพุงดำ” ได้แก่พวกที่อยู่ทางภาคเหนือของไทย ส่วนพวกลาวเวียง ลาวพุงขาว นั้นไม่ได้สักพุงอย่างนั้น คือสักลายตั้งแต่เข้าขึ้นไปถึงโคนขาเท่านั้น จึงมีชื่อว่า ลาวพุงขาว ได้แก่พวกที่อยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตลอดทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีชื่อรวมเรียกว่า “ลาวพวน, ลาวกาบ” (หรือ กาวลาวเรียกกลับกัน)

ส่วนประชาชนชาติที่ถือว่าตนเป็นไทยหรือคนไทย ได้แก่พวกที่อยู่ภาคกลาง ชาวเมืองลางเท่านั้น และเมื่อคนเหล่านี้ (บางจำพวก) ได้ขึ้นไปอยู่ทางภาคอีสานหรือภาคเหนือแล้ว ก็จะแบ่งว่า “ข้านี้เป็นไทย” และได้ถูกเพื่อนร่วมชาติร่วมสายโลหิตเดียวกันในทำนองเหยียดหยามว่า “ลาว” เป็นพวกกินกบ กินเขียด กินปลาร้า และกินข้าวมือไม่ล้าง... เมื่อได้ขึ้นไปเป็นเจ้านายทางภาคอีสานหรือภาคเหนือแล้ว ก็มักจะแบ่งอวดอำนาจศักดิ์ดาออกมาว่า ข้านี้เป็นไทยมาปกครองลาวหรือเป็นนายลาวอะไรทำนองนี้

เพราะความเข้าใจหลงผิดในประวัติศาสตร์อันแท้จริงดังกล่าวมานี้ คนไทยด้วยกันจึงได้ดูถูกกันและดูถูกเหยียดหยามคนไทยอื่น ๆ ว่าเป็นลาวเป็นกาว ดังเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้เป็นมาแล้วในอดีตในพวกหมุนักก็กษัตริย์ตลอดจนนักการเมือง แม้แต่ในสภาผู้แทนราษฎรก็เคยเกิดการต่อว่าต่อขานกันในเรื่องคำว่า ลาว นี้มาแล้ว

ครั้นต่อมาในตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ชื่อเมืองมณฑลต่าง ๆ ที่ทางราชการแต่ก่อนอ้างว่าหัวเมืองที่เคยเรียกมณฑลพ่ายกับมณฑลอุดรและมณฑลอีสานว่าเป็น “เมืองลาว” ดังเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น เนื่องแต่การปกครองเช่นว่าเป็นอันพ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ไขการปกครองเปลี่ยนเป็นพระราชอาณาจักร (Kingdom) ประเทศสยาม เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้เงินทองดังแต่ก่อน

เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ คือก่อนตั้งมณฑลเทศาภิบาล ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๕ ให้รวมกลุ่มจังหวัดขึ้นนอกเข้าเป็นมณฑลไว้แล้วมี ๖ มณฑลคือ

๑. *มณฑลลาวเฉียง* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวพุงดำ ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพ) มี ๖ เมือง คือ นครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน นครน่าน แพร่ และเถิน^๑ *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา*^๒ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ แต่ดำรงตำแหน่งอยู่เพียงปีเดียว (พ.ศ. ๒๔๕๓) *พระยาทรงสุรเดช* (อัน บุนนาค) ได้มาแทน

๒. *มณฑลลาวพวน* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ) เหตุที่เรียกมณฑลลาวพวนนั้น คือก่อน ร.ศ. ๑๑๒ ได้รวมหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหลายเมือง โดยรัฐบาลสยามได้ส่งข้าราชการไปเป็นข้าหลวงรักษาเมืองอยู่ เฉพาะเมืองเชียงขวางซึ่งเป็นเมืองใหญ่ในแคว้นพวน อันเป็นนามมาแห่งมณฑลนี้ซึ่งเรียกกันตามประชาสามัญในสมัยนั้นรู้จักง่าย และเนื่องด้วยพลเมืองในแถบนั้นมีสายสัมพันธ์เนื่องมาจากชาวเมืองพวน ส่วนพวกที่ข้ามมาตั้งภูมิลำเนาทำมาหากินทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งได้อพยพเข้ามาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ก็มีอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศส หัวเมืองที่สังกัดมณฑลลาวพวนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็ตกไปเป็นของฝรั่งเศสด้วย เมืองใหญ่ในมณฑลนี้ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงจึงมีเหลืออยู่เพียง ๖ เมือง คือ อุดรธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร หนองคาย และเลย ตั้งกองบัญชาการมณฑลที่บ้านเตื่อหมากแข้ง ต่อมาเรียกเมืองอุดรธานี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม*^๓ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (ต่อมาเรียกข้าหลวงต่างพระองค์)

๓. *มณฑลลาวกาว* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือที่ทรงแบ่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓) เมืองใหญ่มี ๗ เมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร* (เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ) ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีข้าหลวง (หรือข้าหลวงใหญ่)

^๑ ภายหลังยุบเป็นอำเภอเถิน ขึ้นนครลำปางเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘

^๒ เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่นฯ

^๓ เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่นฯ

๔. มณฑลลาวกลาง มี ๓ เมือง คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์^๑ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ และในตอนปลายปีเดียวกันนั้น โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ย้ายไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวท้าว แทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกลับพระนครแล้วโปรดฯ ให้ นายพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี)^๒ มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมาสืบต่อไป

๕. มณฑลเขมร มี ๔ เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมสครก ตั้งที่บัญชาการที่เมืองพระตะบอง เนื่องด้วยสัญญาที่ไทยกับฝรั่งเศสได้ทำกันฉบับลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ประเทศเขมรตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศส เมืองพนมสครกก็ได้อยู่ในเขตแดนที่ต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศส ส่วนเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ยังเป็นของไทยอยู่

โดยเฉพาะเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐนั้นมีฐานะคล้ายเมืองประเทศราช ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองเรียก "ผู้สำเร็จราชการเมือง" มีฐานันดรชั้นเจ้าพระยา คือ พระยาคณาทรธรรณินทร์ (เอียด) ส่วนภาชีอากรและผลประโยชน์ทั้งปวงในมณฑลนี้ ได้พระราชทานแก่ผู้สำเร็จราชการเมืองและผู้สำเร็จราชการเมืองน้อย ๆ ซึ่งขึ้นแก่เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐ ดูเหมือนจะโปรดฯ ให้เก็บสืบทอดมาตั้งแต่ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ) เพราะสองเมืองนี้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ โดยตรง ต่อมาจนถึงสมัยจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๔๓ แล้ว การภาชีอากรจึงเป็นของรัฐบาล เพราะจำต้องใช้จ่ายเงินเดือนให้แก่ข้าราชการและค่าใช้จ่ายต่าง ๆ

๖. มณฑลภูเก็ต มีอยู่ ๖ เมือง คือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงา และระนอง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองภูเก็ต พระยาทิพยโกษา (โต โชติก-

^๑ เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่นฯ

^๒ เมื่อครั้งเป็นนายพันเอกพระประสิทธิศัลยการ

เสถียร) เป็นข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ภายหลังเปลี่ยนเรียก "ข้าหลวงเทศาภิบาล"

มณฑลทั้ง ๖ ดังกล่าวมานี้ เพียงแต่รวมเขตหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล และมีข้าหลวงใหญ่ไปประจำบัญชาการเท่านั้น ยังหาได้ดำเนินการเป็นลักษณะเทศาภิบาลแท้ไม่ จนถึงคราวที่จัดการเทศาภิบาลขึ้น จึงได้ทรงแก้ไขการปกครองมณฑลทั้ง ๖ นี้ เป็นลักษณะเทศาภิบาลด้วย

จำเดิมแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมหัวเมืองชั้นนอกเป็นมณฑลขึ้น ๖ มณฑลเริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ หลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ได้สงบเรียบร้อยแล้ว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง *มณฑลเทศาภิบาล* ขึ้นใหม่ ๔ มณฑล และแก้ไขการปกครองที่ได้ตั้งไว้ก่อนแล้วให้เป็นลักษณะเทศาภิบาลด้วยกัน คือ

๑. *มณฑลพิษณุโลก* มี ๕ เมือง คือ พิษณุโลก พิจิตร พิษณุ^๑ สุวรรณโลก และสุโขทัย ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฏ์ศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๗)

๒. *มณฑลปราจีน* มี ๔ เมือง คือ ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา^๒ นครนายก และพนมสารคาม ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองปราจีนบุรี พลตรีพระยาฤทธิรงค์-รณแหท (สุข ชูโต) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๓. *มณฑลราชบุรี* มี ๕ เมือง คือ ราชบุรี กาญจนบุรี ปราณบุรี เพชรบุรี และสมุทรสงคราม ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองราชบุรี เดิมหัวเมืองเหล่านี้สังกัดกระทรวงกลาโหมและกรมท่า คือกระทรวงการต่างประเทศ ณ บัดนี้เมื่อได้มีประกาศพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ยกราชการฝ่ายพลเรือนใน

^๑ ต่อมายุบเป็นอำเภอพิชัย จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงได้ประกาศเปลี่ยนชื่อเมืองพิชัยใหม่ กลับเป็นเมืองอุตรดิตถ์ตามเดิม

^๒ ฉะเชิงเทรา คำนี้ทราบว่ามีมาจากคำเขมรคือ *สะตังเซรา* สะตังแปลว่า "แม่น้ำ" แต่กลายมาเป็น "ฉะเชิง" ส่วน "เซรา" แปลว่า ลีกล (กลายมาเป็นใหญ่) ฉะนั้นคำ "ฉะเชิงเทรา" แปลว่า "แม่น้ำลีกล"

หัวเมืองดังกล่าวแล้ว มาขึ้นแก่กระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว เมือง ๖ เมือง ที่กล่าวจึงรวมเป็นมณฑลราชบุรีขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๗ นี้ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๔. *มณฑลนครราชสีมา* เป็นมณฑลมีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว แต่เพิ่งได้แก้ไขการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาลขึ้นในปีนี้ จึงได้นำมากล่าวไว้ตามลำดับด้วย นายพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงใหญ่ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๔

พ.ศ. ๒๔๓๘ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่อีก ๓ มณฑล และแก้ไขการปกครองมณฑลที่มีอยู่ก่อนแล้วให้เป็นแบบเทศาภิบาลขึ้นอีก ๑ มณฑล จึงรวมเป็น ๔ คือ

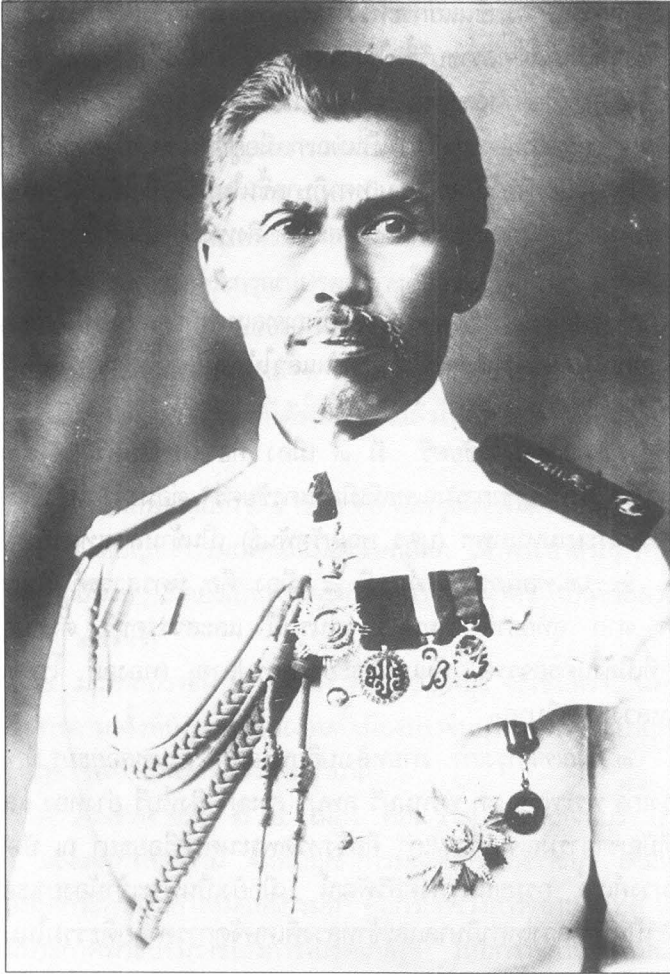
๑. *มณฑลนครชัยศรี* มี ๓ เมือง คือ นครชัยศรี^๑ สมุทรสาคร สุพรรณบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครชัยศรี ต่อมาภายหลังย้ายไปตั้งที่พระปฐม พระยามหาเทพฯ (บุตร บุญยรัตพันธุ์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๒. *มณฑลนครสวรรค์* มี ๘ เมือง คือ นครสวรรค์ กำแพงเพชร ชัยนาท ดาก อุทัยธานี พยุหคีรี มโนรมย์ และสวรรคบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครสวรรค์ พันเอกพระยาดีศกรปลาศ (ทองอยู่ โรหิตเสถียร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๓. *มณฑลกรุงเก่า* ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น *มณฑลอยุธยา* มี ๘ เมือง คือ กรุงเก่า พระพุทธบาท พรหมบุรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง และอินทบุรีตั้งที่บัญชาการมณฑลที่กรุงเก่า คือจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ณ บัดนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ (เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมในมณฑลนี้ด้วย (พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๔๖)

๔. *มณฑลภูเก็ต* มณฑลนี้ได้มีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ ดังกล่าวไว้แล้ว แต่เพื่อแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล เมื่อได้

^๑ ต่อมายุบเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เมื่อตั้งมณฑลขึ้นแล้วก็ไปตั้งศาลากลางมณฑลที่อำเภอพระปฐมซึ่งเวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองนครชัยศรี อันเป็นศาลากลางมณฑลย้ายมาตั้ง แล้วจึงกลับมาตั้งเป็นเมืองนครปฐมขึ้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า (พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๔๖)

โอนหัวเมืองซึ่งสังกัดกระทรวงกลาโหมมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. ๒๔๓๘ มี ๖ เมืองตามเดิมดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้นของบทนี้

พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่อีก ๒ มณฑล กับได้จัดการปกครองมณฑลที่ได้ตั้งไว้แต่ก่อนแล้วให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๑ มณฑล จึงรวมเป็น ๓ มณฑล คือ

๑. *มณฑลนครศรีธรรมราช* มี ๑๐ เมือง คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา บริเวณ ๗ หัวเมือง ซึ่งชาวเมืองส่วนมากนับถือศาสนาอิสลาม คือ ปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง ธาระแงะ รำหิมัน สายบุรี และหนองจิก ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองสงขลา เจ้าพระยายมราช (เมื่อยังเป็นพระยาสุโขมนัวยิวินิต-ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙)

๒. *มณฑลชุมพร* ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น *มณฑลสุราษฎร์* มี ๔ เมือง คือ ชุมพร ไชยา หลังสวน กาญจนดิฐ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองชุมพร พระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซิมก้อง ณ ระนอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๔)

๓. *มณฑลบูรพา* เปลี่ยนมาจากมณฑลเขมร เป็นมณฑลอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว แต่เพิ่งแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ จึงนำมาลำดับไว้ในนี้ด้วย มี ๓ เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๖) และต่อมาพันเอกพระยาศักดิ์ดาภิเดชวรฤทธิ (ตัน อมรานนท์) เป็นข้าหลวงใหญ่ ต่อมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๖) และครั้งสุดท้ายจึงเป็นสมัยท่านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) เมื่อยังเป็นพระยาคทาธรธรณินทร์

พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมณฑลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง คือ *มณฑลไทรบุรี* เป็นหัวเมืองไทยปนมลายูฝ่ายตะวันตกและเป็นประเทศราชมี ๓ เมือง คือ ไทรบุรี ปลิส และสตูล ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองไทรบุรี เจ้าพระยาฤทธิสงครามภักดี (อับดุล ฮามิด) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

เจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม)
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙)

เจ้าพระยาฤทธิสงครามภักดี (อับดุล ฮามิด)
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลไทรบุรี

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมณฑลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง คือ มณฑลเพชรบูรณ์ มี ๒ เมือง คือ เพชรบูรณ์ และหล่มสัก ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองเพชรบูรณ์ พระยาเพชรรัตนราชสงคราม (เพ็อง เพ็องเพชร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนี้ตั้งแล้วยุบ ๒ ครั้ง (ความละเอียดได้กล่าวมาแล้ว หน้า ๒๘๒-๘๓)

เมื่อได้โปรดฯ ให้จัดตั้งมณฑลเป็นแบบเทศาภิบาลขึ้นคราวละ ๒-๓ มณฑลดังกล่าวมาแล้ว ก็ได้มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ตราพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ขึ้น เรียกว่า พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖^๑ ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ลักษณะปกครองท้องที่ คือแบบแผนที่จัด อำเภอ กำนัน วิชาการณ์ ตามท้องที่ทั้งปวงในพระราชอาณาเขต อันเป็นกำลังสำคัญอย่างหนึ่งในการปกครองบ้านเมือง เพราะเป็นต้นเค้าของการที่จะรักษาความเรียบร้อยในพื้นที่เมือง ตลอดจนการที่จะตรวจตรากิจทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร์ ที่จะรักษาอำนาจพระราชกำหนดกฎหมายอันเป็นประเพณีสืบมาแต่โบราณ แต่อาศัยเหตุที่ราชการบ้านเมืองทุกวันนี้ได้เปลี่ยนแปลงมาในทางเจริญโดยลำดับ จำต้องแก้ไขลักษณะปกครองท้องที่ให้ทันกับความเจริญบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นดังกล่าวแล้ว ให้ใช้ในหัวเมืองทั่วทุกมณฑลเทศาภิบาล มีเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะตั้งกฎข้อบังคับสำหรับพนักงานผู้กระทำการนี้ได้ตามควร เพื่อจะให้ปฏิบัติหน้าที่ตามพระราชบัญญัติให้เรียบร้อยและสะดวกดีขึ้น หรือเพื่อแก้ไขความบกพร่องโดยเหตุที่ภูมิประเทศมีลักษณะของท้องที่ต่างกันนั้น ต่อเมื่อได้รับอนุมัติจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว

ในการกำหนดเขตและ ตำบล ทั้งปวงในหัวเมืองใดหัวเมืองหนึ่ง ให้ผู้ว่าราชการเมืองนั้นมีอำนาจที่จะกำหนดได้ เมื่อได้รับอนุมัติจากข้าหลวงเทศาภิบาล

^๑ เป็นพระราชบัญญัติฉบับแรกในปีที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง (แห่งรัชกาลที่ ๖) ทรงลงพระนามสำเร็จราชการแทนพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก

แล้ว และการที่จะกำหนด เขตอำเภอ นั้น ก็ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะกำหนดได้ เมื่อได้รับอนุมัติจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว

คำว่า การเทศาภิบาล ก็คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการ อันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับผิดชอบของรัฐบาลกลางออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค ใกล้ชิดต่ออาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขแลความเจริญทั่วถึงกัน ฯลฯ จึงแบ่งส่วนการปกครองแคว้นออกเป็นลำดับชั้นเป็น มณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน แบ่งหน้าที่ราชการจัดเป็นแผนกพนักงาน ทำนองของกระทรวงในราชธานี ระบุทุกชั้นบำรุงสุขด้วยความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาราษฎร ฯลฯ

คำว่า มณฑล คือรวมเขตจังหวัดตั้งแต่สองจังหวัดขึ้นไป สุดแต่พลเมืองมากน้อย ให้เป็นความสะดวกในการปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลจัดเป็นมณฑลหนึ่ง ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บัญชาการมณฑล เป็นตำแหน่งรองจากเสนาบดีเจ้ากระทรวงและเหนือผู้ว่าราชการจังหวัด และข้าราชการพนักงานทั้งปวงในมณฑลนั้น ๆ และยังมีข้าหลวงรองเป็นเจ้าหน้าที่แผนกราชการต่าง ๆ ของมณฑลอีกด้วย ทำเนียบกรมการมณฑลปรากฏตามพระราชบัญญัติศักดินาข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ดังนี้

๑. ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล คือข้าหลวงใหญ่ตามทำเนียบตำแหน่งที่ได้ตั้งไว้ก่อนหน้านั้นและในรัชกาลที่ ๗ อันเป็นนามสุดท้ายว่า สมุหเทศาภิบาล

๒. ปลัดมณฑล ตำแหน่งนี้เดิมเรียก ปลัดเทศา มีหน้าที่ช่วยราชการในข้าหลวงเทศาภิบาล และรักษาราชการแทนในเวลาข้าหลวงเทศาภิบาลไม่อยู่ และเป็นผู้ว่าราชการเมืองซึ่งตั้งที่บัญชาการมณฑลอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

๓. ยกกระบัตรมณฑล ภายหลังเปลี่ยนเป็น อัยการมณฑล^๑

๔. ข้าหลวงมหาดไทย ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เปลี่ยนเป็นมหาดไทย-มณฑล พร้อมกับตำแหน่งข้าหลวงอื่น ๆ ซึ่งประจำมณฑล

^๑ ประกาศเปลี่ยนแปลงนามตำแหน่งยกกระบัตรเป็น "อัยการ" และรวมกรมอัยการลงวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

๕. ข้าหลวงสรรพากร เปลี่ยนเป็น สรรพากรมณฑล เมื่อได้แยกงาน ภาษีอากรมาจากแผนกคลัง เมื่อกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ ที่ปรากฏในทำเนียบแต่ไม่ปรากฏว่าได้แต่งตั้งในมณฑล หัวเมืองภาคอีสาน เช่น เมือง (มณฑล) วัง (มณฑล) คลัง (มณฑล) นา (มณฑล) พัสดี (มณฑล) ฯลฯ จึงมิได้นำมากล่าวไว้

จังหวัด แต่ก่อนเรียก เมือง รวมเขตอำเภอตั้งแต่สองอำเภอขึ้นไปจัดเป็น จังหวัดหนึ่ง ให้มีอาณาเขตพอควรแก่ความเจริญตามจำนวนพลเมืองมากน้อย เพื่อความสะดวกในการปกครองตรวจตรา มีข้าราชการผู้ใหญ่เป็นตำแหน่ง ผู้ว่าราชการเมือง^๑ และกรรมการเมืองคณะหนึ่งประกอบด้วย

๑. ผู้ว่าราชการเมือง เป็นประธานรับผิดชอบบังคับการทั่วไปในเมือง (จังหวัด) นั้น

๒. ปลัดเมือง (ปลัดจังหวัด) เป็นหัวหน้าราชการฝ่ายธุรการ

๓. ยกกระบัตร (ต่อมาคืออัยการจังหวัด) เป็นหัวหน้าฝ่ายตุลาการ ซึ่งสมัยแรกจัดการเทศาภิบาลนั้น ศาลในหัวเมืองไม่ได้ขึ้นสังกัดกระทรวงยุติธรรม หน้าที่ตุลาการจึงยังคงอยู่ในคณะกรรมการเมืองตามเดิมจนได้ประกาศตั้งศาลยุติธรรมตามหัวเมืองแล้ว หน้าที่ตุลาการจึงพ้นไปจากกรมการจังหวัด

๔. กรรมการที่ปรึกษา ตำแหน่งนี้มีได้จำกัดว่ามีกี่คนสำหรับเป็นที่ปรึกษา หรือข้าราชการบ้านเมือง ฯลฯ

แม้หน้าที่ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นไว้ประจำมณฑล ประจำจังหวัด ในเบื้องต้นคงได้กล่าวมาแล้วนี้ ก็ยังหาพอแก่การงานไม่ ซึ่งก็ได้จัดขึ้นใหม่ ขยายตัวขึ้นโดยความต้องการของเหตุผลและการเพิ่มตำแหน่งราชการในยุคนั้น หาได้ตราเป็นด้วยทฎกฏหมายไม่ แต่ได้จัดตั้งขึ้นโดยพระบรมราชานุญาตให้เสนาบดี เจ้ากระทรวงมีตราส่งไปยังมณฑล เพื่อได้มีตัวข้าราชการทันประโยชน์ของราชการ มณฑลตัวอย่างในด้านจัดตั้งแบบแผนขึ้นใหม่นี้ ได้แก่มณฑลอยุธยาและมณฑล พิษณุโลก ส่วนมณฑลอื่น ๆ ก็เท่าที่สามารถจะจัดตั้งข้าราชการไปดำรงตำแหน่ง

^๑ ต่อมาเปลี่ยนเป็น "ผู้ว่าราชการจังหวัด"

นั้น ๆ ได้ตามกำลังเงินแลลำดับตามความสำคัญมากน้อยก่อนหรือหลัง หากจะนำมากกล่าวโดยละเอียดทั่วถึงครบทุกตำแหน่งหน้าที่โดยเฉพาะแล้ว ก็จะเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งต่างหาก จึงได้นำมากกล่าวพอสังเขปเท่านั้น

อำเภอ กิ่งอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน นั้นเป็นส่วนรองถัดจากจังหวัดลงมา โดยลำดับ ข้าราชการพนักงานที่มีหน้าที่ใกล้ชิดติดต่อกับประชากรราษฎรเป็นที่สุดดังที่มีบทบาทปฏิบัติไว้ในลักษณะปกครองท้องถิ่นยังคงใช้อยู่จนบัดนี้ พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่น ร.ศ. ๑๑๖ นี้ จึงเป็นแบบฉบับของการปกครองบ้านเมือง นับว่าเป็นประโยชน์ต่อทางราชการสืบต่อมาเป็นหลักการใหญ่จนกาลบัดนี้

เรื่องการเรียกชื่อมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้านนี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงพระราชดำริว่าถ้อยคำที่กระทรวงต่าง ๆ ใช้แปลคำแบ่งท้องถิ่นในพระราชอาณาจักรนั้น ต่างกระทรวงก็ต่างใช้กันไปไม่เป็นระเบียบแบบแผนอันเดียวกัน ดังเช่นพระราชบัญญัติที่เจ้ากระทรวงต่าง ๆ ร่างทูลเกล้าฯ ถวายขึ้นมา ก็ได้ทรงสังเกตความลักลั่นในการแปลนี้อยู่เนื่อง ๆ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เชิญกระแสพระราชนิมในเรื่องแปลคำเหล่านี้ให้เป็นแบบอย่างเดียวกันเสีย โดยที่กรมราชเลขาซึ่งเวลานั้นพระยาจักรปาณีศรีศีลวิสุทธิเป็นเจ้ากรมราชเลขาธิการ ได้มีหนังสือที่ ๕๘/๑๑๘๑ ลงวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ เรียนท่านเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ตั้งที่ได้ทรงพระราชดำรินั้น ให้เป็นแบบอย่างเดียวกันคือ

ชื่อท้องถิ่นแบบพระราชนิม

มณฑล	ภาษาอังกฤษใช้	circle
จังหวัด	"	province
นคร	"	city (คือเมืองหลวงของมณฑลเป็นต้น)
เมือง	"	town
อำเภอ	"	district
กิ่งอำเภอ	"	sub-district
ตำบล	"	commune
หมู่บ้าน	"	village

จำเดิมแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดรูปการปกครองโดยลักษณะเทศาภิบาลแล้ว และได้ดำเนินมารวม ๒๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๕๘) ทางกระทรวงมหาดไทยได้พยายามบากบั่นต่อความยากลำบากและงานได้ดำเนินมาด้วยดี ภาวการณ์ทั้งปวงได้เจริญขึ้นโดยลำดับ ภารกิจทั้งหลายย่อมเพิ่มพูนเป็นเงาตามตัว ข้าราชการมีจำนวนจำกัดไม่ใคร่พอแก่งานที่ได้ขยายขึ้นตามกาลสมัย เป็นการเสือกำลังของเจ้าพนักงานที่มีอยู่จะอำนวยผลให้ลุล่วงได้รวดเร็วทั่วถึง ครั้นจะเพิ่มอัตราข้าราชการขึ้นอีกก็เกี่ยวกับงบประมาณแผ่นดินสำหรับจับจ่าย กระทรวงมหาดไทยจึงหาทางออกเพื่อแบ่งเบาภาระ คือรวมมณฑลที่ใกล้เคียงตั้งเป็น ภาคขึ้นสำหรับดำเนินราชการระหว่างมณฑลกับกระทรวง ให้มีข้าราชการชั้นสูงเป็นตำแหน่ง *อุปราช* ประจำภาคละตำแหน่งขึ้น

อำนาจหน้าที่ของอุปราชประจำภาคนี้ไม่ต้องเพิ่มบุคคลขึ้นอีก คงให้มีข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาลที่มีเกียรติคุณวุฒิเด่นกว่ากันในภาคมีความสามารถสมควรแก่ตำแหน่งหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณได้ดี และให้บัญชาราชการในหน้าที่สมุหเทศาภิบาลในมณฑล ซึ่งตั้งที่บัญชาการมณฑลในภาคนั้นด้วย หากภาคใดไม่มีสมุหเทศาภิบาลที่สมควรจะเลื่อนเป็นอุปราชได้ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปเป็นอุปราชประจำภาค มีอำนาจเหนือข้าราชการฝ่ายพลเรือนทุกตำแหน่งบรรดาประจำราชการอยู่ภาคหนึ่ง ๆ และมีหน้าที่บังคับบัญชาตรวจตรา ในส่วนธุรการเป็นไปตามกระแสพระบรมราชโองการและพระราชกำหนดกฎหมาย ทะนุบำรุงภาคนั้นให้เจริญขึ้นโดยกุศโลบายอันเหมาะสมแก่ท้องที่และต้องด้วยพระบรมราชาบาย ส่วนการจะติดต่อมีบอกข่าวสารรายงาน หรือหนังสือราชการมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวงฯ นั้น ถ้าราชการสิ่งใดมีกฎและข้อบังคับวางไว้ชัดเจนเป็นระเบียบแล้วอย่างหนึ่ง การขอแต่งตั้งถอดถอนข้าราชการตั้งแต่ชั้นนายอำเภอขึ้นไปอย่างหนึ่ง การเสนอความดีความชอบแก่ผู้สมควรจะได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์หรือเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างหนึ่ง การทำงบประมาณจ่ายประจำปีของมณฑลอย่างหนึ่ง ฯลฯ สมุหเทศาภิบาลต้องได้รับอนุมัติจากอุปราชก่อน แล้วจึงมีบอกเสนอมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวงฯ ในพระนครต่อไป ตั้งแต่ก่อนยังมีได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บัญญัติตำแหน่งการปกครองประธานมณฑลหรือผู้บัญชาการมณฑลไว้เป็นยุติ จึงแตกต่างกันอยู่

เป็นต้นว่า ข้าหลวงใหญ่ หรือ อธิบดีข้าหลวง ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล ข้าหลวงพิเศษ ข้าหลวงเทศาภิบาล สมุหเทศาภิบาล สมุหพระนครบาล ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อจะได้ทราบความเป็นมาของนามตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าวจึงขอเล่าพอสังเขปต่อไปนี้

๑. ข้าหลวงใหญ่ (หรืออธิบดีข้าหลวง) ตั้งแต่ก่อนสมัยจัดการปกครองระบบเทศาภิบาล โปรดเกล้าฯ ให้มีข้าราชการในกรุงเทพฯ ออกไปเป็นข้าหลวงประจำกำกับราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีเจ้าเมืองกรมการในท้องถิ่นปกครองสืบสกุลกันอยู่แล้ว เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๕ ให้จัดการปกครองเป็นลักษณะเทศาภิบาลรวมหัวเมืองหลายเมืองเข้าเป็นมณฑล จึงต้องมีผู้บัญชาการมณฑลขึ้นตำแหน่งหนึ่ง มีอำนาจหน้าที่เป็นใหญ่กว่าข้าหลวงประจำเมือง มีตำแหน่งว่า ข้าหลวงใหญ่ ใช้อำนาจเมื่อแรกตั้งมณฑลทั้ง ๕ (พายัพ อุดร อีสาน นครราชสีมา และบูรพา) ราว ๆ พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๔๓

ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่นี้ปรากฏว่า ก่อนจะโปรดเกล้าฯ ให้มีตำแหน่งอุปราชประจำภาคขึ้น เจ้าพระยารัตนธิเบศร์ (พุ่ม ศรีไชยัน)^๑ เป็นข้าหลวงใหญ่ มณฑลพายัพ (ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕) ในรัชกาลที่ ๖ ขึ้นแล้ว ท่านเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)^๒ ก็ได้รับตำแหน่งอุปราชคนแรกประจำภาคพายัพ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่จังหวัดเชียงใหม่ เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาวโรหิต)^๓ อุปราชภาคอีสานคนแรก (พ.ศ. ๒๔๖๕) ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้งคือจังหวัดอุดรธานีปัจจุบัน พลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๔) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา (พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๖)

๒. ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑล ก็คือข้าหลวงใหญ่นั้นเองซึ่งตามทำเนียบได้ตั้งไว้ก่อนหน้านั้น

^๑ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ว่าที่สมุหพระกลาโหม

^๒ เมื่อครั้งเป็นพระยา ในราชทินนามเดิม

^๓ เมื่อครั้งเป็น "พระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี"

๓. **ข้าหลวงพิเศษ** ก็คือข้าหลวงเทศาภิบาลประจำมณฑลนั้นเองเป็นแต่ได้รับแต่งตั้งพิเศษอีกตำแหน่งหนึ่ง คือโดยมีประกาศกระแสพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการยุติธรรมในหัวเมืองมณฑลตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๕ ด้วย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษมณฑลอยุธยา (พ.ศ. ๒๔๓๘) อีกตำแหน่งหนึ่งเป็นต้น ต่อมาตำแหน่งนี้ได้หมดไปเมื่อได้ตั้งศาลยุติธรรมหัวเมืองทั่วพระราชอาณาเขต ซึ่งศาลเหล่านั้นได้สังกัดกระทรวงยุติธรรมแล้ว

๔. **ข้าหลวงเทศาภิบาล** ในรัชกาลที่ ๕ เดิมมีข้าหลวงซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปทำการชั่วคราวตามหัวเมืองอยู่ก่อนแล้ว การที่พระราชทานนามผู้บัญชาการมณฑลให้เรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" นี้ ก็เพื่อให้ผิดแผกจากคำว่า "ข้าหลวงธรรมดา" ซึ่งออกไปทำการชั่วคราวดังกล่าวแล้ว และให้เรียกได้ทั้งเจ้านายและขุนนาง นามตำแหน่งนี้ทรงขนานขึ้นครั้งแรกเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร-เซย กัลยาณมิตร) เป็นผู้บัญชาการมณฑลพิษณุโลก และพระยาฤทธิรงค์ธนแหท (สุข ชูโต) เป็นผู้บัญชาการมณฑลปราจีน ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำ **ข้าหลวงเทศาภิบาล** เป็น **สมุหเทศาภิบาล** ใช้กันอยู่จนตลอดในสมัยการปกครองระบอบนี้

๕. **สมุหพระนครบาล** นามตำแหน่งนี้เพิ่งใช้เรียกในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นสำหรับผู้บัญชาการมณฑลกรุงเก่า ซึ่งได้เปลี่ยนเป็น **กรุงเทพมหานคร** เมื่อรวมกระทรวงนครบาลเข้ากับกระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงเดียวกัน

๖. **ข้าหลวงต่างประเทศ** ตำแหน่งนี้เดิมที่เดียวเรียก "ข้าหลวงใหญ่" หรือ "อธิบดีข้าหลวง" หรือ "ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการ" ต่อมาเรียก "ข้าหลวงต่างประเทศ" มีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าข้าหลวงทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถึงกับประหารชีวิตคนได้ก่อนกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ เริ่มมีขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ เท่าที่ปรากฏได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านาย ๓ พระองค์ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (เมื่อยังมีพระอัสริยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ)

เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)
ในชุดเครื่องแบบเต็มยศ
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก

รัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเปลี่ยนคำ *บริเวณ* และ *เมือง* เป็น *จังหวัด* โดยทั่วกัน เมืองน้อยที่เรียกมาแต่เดิมสังกัดเมืองใหญ่ก็ให้เรียกว่า *อำเภอ* มาจนทุกวันนี้

เมื่อยุบบริเวณและเมืองลงเป็นจังหวัดแล้ว ข้าหลวงบริเวณบางท่านก็ถูกแต่งตั้งให้เป็น *ผู้ว่าราชการเมือง* หรือ “*ผู้ว่าราชการจังหวัด*” ในกาลต่อมา หรือถ้าไม่มีตำแหน่งก็ให้ดำรงตำแหน่ง *กรรมการเมืองผู้ใหญ่ชั้นพิเศษ* เมื่อยุบเลิกเมืองลงเป็น *อำเภอ* ผู้ว่าราชการเมืองบางท่านก็ถูกเรียกเป็น *ผู้ว่าราชการอำเภอ* บ้าง *นายอำเภอ* บ้างจนในปัจจุบัน

ตอนแรก ๆ การยุบเมืองลงเป็นอำเภอดูออกยังไม่ถนัดนัก เพราะเมืองเล็ก ๆ บางเมืองที่สังกัดอยู่ในบางบริเวณติดขัดด้วยมีเจ้าเมืองและตำแหน่งกรมการรอง ๆ ลงมา ซึ่งมีอยู่แต่เดิมแล้วนั้น จึงยังจัดให้ชำระเบียบทำเนียบเสียเลยที่เดียวไม่ได้ จนต่อเมื่อเจ้าเมืองคนใดมีความผิด ปลดหรือถอดถอนจากราชการหรือครบเกษียณอายุหรือถึงแก่กรรมไป ก็ไม่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งขึ้นอีก จึงได้ยุบเมืองลงเป็นอำเภอที่ละเมืองสองเมือง บางเมืองก็ยุบลงเป็นตำบลเลย เช่น เมืองภูแล่นช้าง เมืองรามราช อาจสามารถ โพนีไพศาล ฯลฯ เป็นต้น แล้วแต่ความสำคัญในการปกครองของแต่ละท้องถิ่นในสมัยนั้นมากน้อยกว่ากัน จนต่อเมื่อหลัง พ.ศ. ๒๔๕๙ แล้ว การปกครองจึงได้ดำเนินเป็นลักษณะเดียวกันจนหมดสมัยการปกครองระบบเทศบาล

บทที่ ๑๖

ลักษณะจัดเขตการปกครอง ตามระบบเทศบาลในมณฑล ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/
๑๑๕๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ปีมะเส็ง เบญจศก ร.ศ. ๑๑๒ ให้พระเจ้าไฉนงยาเธอ
กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จนิวัติสู่กรุงเทพมหานคร ให้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์^๑ ซึ่งเดิมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จ
ราชการมณฑลลาวกลาง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา) เสด็จดำรงตำแหน่ง

^๑ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าไฉนงยาเธอ กรมหมื่นฯ ในราชทินนามเดิม

ข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว^๑ สืบแทนพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จถึงเมืองอุบลราชธานีเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ มีข้าราชการและข้าราชการบริพารตามเสด็จคือ ๑. หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (เมื่อครั้งเป็น ม.ร.ว. ปฐม คนจว) ๒. พระยาประเสริฐดำรง (เมื่อครั้งเป็นขุนเวทวิสิฐ-นันท) นายแพทย์ประจำพระองค์ ๓. พระอนุรักษโยธา (นุช) ๔. หลวงจัตวงศ์โยธา ๕. หลวงพิชัยชำนาญ ๖. นายพันตรีหลวงสรกิจพิศาล ผู้บังคับการทหาร ๗. หลวงสถานบริรักษ์ (เมื่อครั้งเป็นนายมนเทียณ) นายตำรวจวัง ๘. หลวงจักร-ภานุพิณีจ (ใหญ่) ๙. ขุนภิรมย์บริรักษ์ (เพิ่ม) ๑๐. ขุนประเสริฐศุกกิจ กองแผนที่ ๑๑. นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ร่าย (นายทหารนอกประจำการ) ทำการพลเรือน ๑๒. นายร้อยโทสอน (นอกประจำการ ทำการพลเรือน) ๑๓. นายร้อยโทพลัด ๑๔. นายเลื่อน มหาดเล็ก ฯลฯ พร้อมด้วยนายสิบพล-ทหารประมาณ ๒๐๐ คนเป็นกองเกียรติยศตามเสด็จ

ครั้นวันที่ ๑๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง-พิชิตปรีชากรได้ประชุมข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน กรมการเมืองอุบลราชธานี ชั้นพิเศษฟังกระแสตราพระราชสีห์ ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทรงมอบ หน้าที่ราชการมณฑลลาวท้าวถวายพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นสรรพพิติประสงค์ และกีทรงมอบเสร็จในวันนั้น วันรุ่งขึ้นพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ก็เสด็จจากเมืองอุบลฯ กลับกรุงเทพมหานคร

ฝ่ายมณฑลลาวพวน^๒ ซึ่งมีหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้สังกัดมณฑลนี้ อยู่แต่เดิมแล้วนั้น ก็ได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนแต่ ร.ศ. ๑๑๒ จึงได้ทรงย้ายที่บัญชาการมณฑลมาตั้งที่บ้านเตือหมากแข้ง เมืองอุดรธานี (ต่อมา

^๑ ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเปลี่ยนเป็น มณฑลอีสาน ครั้งหลังสุดเป็น มณฑลอุบลราชธานี ในสมัยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี

^๒ ต่อมาเปลี่ยนเป็น มณฑลฝ่ายเหนือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนาทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล (ร.ศ. ๑๑๘ เมื่อครั้งเป็นหม่อมเจ้าฯ) หลังสุดเปลี่ยนเป็น มณฑล-อุดร

พลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี)

ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง

เปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ ส่วนมณฑลลาวกลาง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมาสืบไป

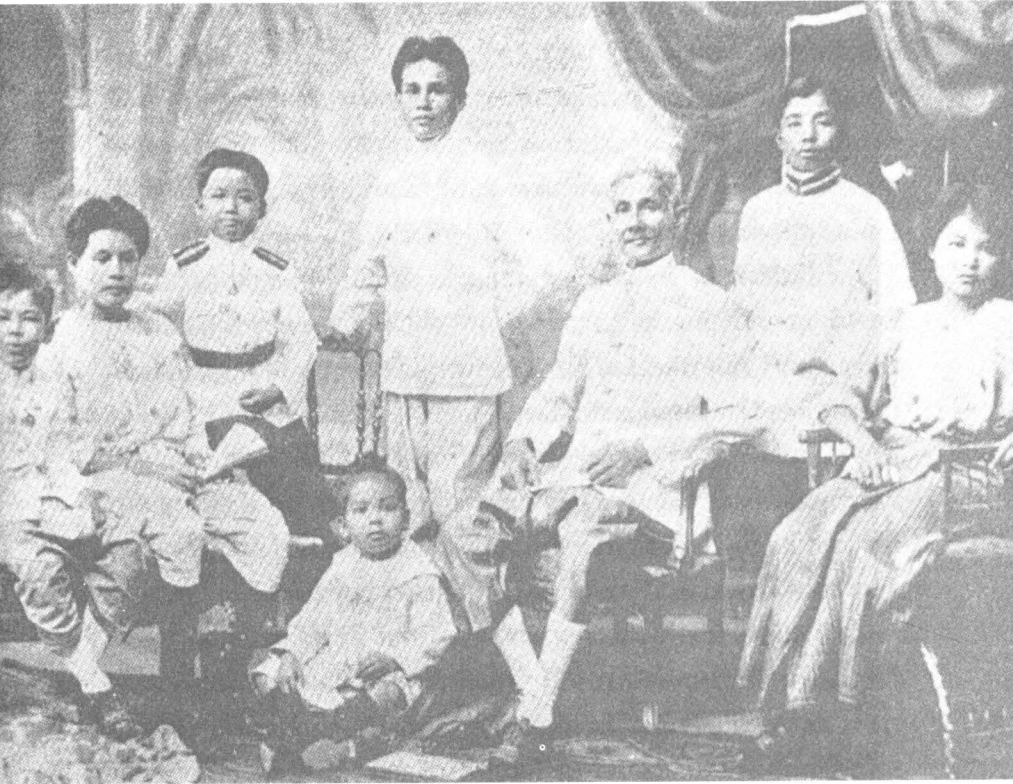
ในระหว่างเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้นเอง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทอดพระเนตรเห็นนางเจียงคำ ธิดาท้าวสุรินทร์ชมภู (หมั้น) เป็นบุตรราชบุตร (สุ่ย) ราชบุตรเมืองอุบลราชธานี และนางดวงจันทร์ ทรงพอพระทัย จึงทรงขอนางเจียงคำมาเป็นชายาต่อนางแก้วพาและนางก้อนคำผู้เป็นป้าผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติ เพราะท้าวสุรินทร์ชมภู (หมั้น) และนางดวงจันทร์ได้สิ้นบุญไป นางแก้วพาและนางก้อนคำจึงพร้อมด้วยญาติผู้ใหญ่มีพระอุบลศักดิ์-ประชาบาล (กุคำ สุวรรณภู) พระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) มีความยินดี จึงนำนางเจียงคำผู้เป็นหลานสาวถวายสมตามพระประสงค์ ทำการบายศรีสู่ขวัญตามจารีตประเพณีของบ้านเมืองดั้งเดิม ถวายให้เป็นชายาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ในเดือน ๔ นั้นเอง และต่อมาทรงมีโอรส ๒ องค์คือ หม่อมเจ้าอุบลีสถาน ชุมพล และหม่อมเจ้ากมลีสถาน ชุมพล^๑

ต่อมาไม่นานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์มีรับสั่งต่อหม่อมเจียงคำฯ พระอุบลการประชานิตย์ พระจงกลนิธาน-สุพันธ์ (สุคำหัด สุวรรณภู) และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้เป็นหลักและญาติผู้ใหญ่ของหม่อมเจียงคำฯว่า “ที่ดินทั้งหลายซึ่งทางราชการได้อาศัยอยู่เดี๋ยวนี้ฉันได้สอบถามพระยาศรีสิงหเทพ (หัด ไกรฤกษ์) และ พระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ แล้วว่า เป็นที่ดินของพวกเจ้าทั้งสิ้นตลอดนาทุ่งศรีเมือง โดยข้าหลวงเขาขออาศัยเป็นสำนักของทางราชการมานานแล้วเจ้าจะว่าอย่างไร เพราะที่แห่งอื่นไม่เหมาะสม เห็นแต่ที่ของราชบุตร (สุ่ย) ปู่ย่าตายาย

^๑ ม.จ. กมลีสถาน ชุมพล พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๗) เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ทรงขอเป็นราชบุตรบุญธรรม แต่เมื่อ ม.จ. กมลีสถานฯ ทรงเยาว์

หม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.)
ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

พระฉายาลักษณ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ร่วมกับพระโอรสและพระธิดา (จากซ้ายไปขวา)

ม.จ.กมลีสาน ชุมพล, ม.จ.ญ.จงใจถวิล, ม.จ.ธานีเสกสัจด์ ชุมพล, ม.จ.ชมัยบุตร ชุมพล,
ม.จ.ประสพประสงค์ ชุมพล, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ทรงเก้าอี้หนึ่ง),
ม.จ.อุปลีสาน ชุมพล, ม.จ.ญ. บุญจิราธร จุฑาทุช

ของพวกเจ้าสืบมา แต่หาญได้คิดค่าชดใช้อย่างใดให้ไม่ เมื่อพวกเจ้าต้องการสิ่งใดเป็นค่าตอบแทน ก็ให้บอกมา”

หม่อมเจียงคำฯ พระอุบลการฯ พระจงกลฯ พระอุบลศักดิ์ฯ และ พระอุบลเดชา จึงพร้อมกันกราบทูลว่า ขอพระราชทานไปปรึกษาบรรดาญาติ ผู้ที่เขามีส่วนได้รับมรดกดูก่อน จึงทรงอนุญาตให้ไปปรึกษากันได้ ที่ดินดังกล่าวนี้ รวม ๖ แปลงคือ

แปลงที่ ๑ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนราชบุตร ทิศตะวันตกติดกับที่ดินอุบฮาด (โท) บิดาของ พระอุบลเดชา (เสื่อ ณ อุบล) ที่ดินแปลงใหญ่นี้เป็นของราชบุตร (สุ่ย) อันเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานีปัจจุบัน

แปลงที่ ๒ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนหลวง ทิศตะวันตกติดกับถนนราชบุตรคือที่ตั้งสโมสรข้าราชการปัจจุบัน เดิมเป็นผืนเดียวกับแปลงที่ ๑ เมื่อขยายแผนผังบ้านเมือง ตัดถนนผ่านจึงเป็น ๒ แปลง ณ บัดนี้ เป็นที่ของราชบุตร (สุ่ย)

แปลงที่ ๓ ทิศเหนือติดกับถนนพรวิรังฤทธิ ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนนครบาล ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราชนั้นเป็นที่ตั้งโรงเรียนนารินกุล ซึ่งเป็นบริเวณทุ่งศรีเมืองเตี้ยวนี้ (ถนนหน้าโรงเรียนนารินกุล มาตัดผ่านใหม่) เป็นที่ของราชบุตร (สุ่ย)

แปลงที่ ๔ ทิศเหนือติดกับถนนพิชิตรังสรรค์ ทิศใต้ติดกับถนนพรวิรังฤทธิ ทิศตะวันตกติดกับวัดสุทัศน์คือที่ตั้งศาลยุติธรรมและบริเวณบ้านพักผู้พิพากษาศาลปัจจุบัน ที่ดินแปลงนี้เป็นของราชบุตร (สุ่ย) พระอุบลศักดิ์ประชาบาล พระบริคุตคามเขต พระลินจังกุลยธร และพระวิภาคย์พจนกิจ

แปลงที่ ๕ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับที่ดินของราชบุตร (สุ่ย) ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราช คือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอเมืองปัจจุบัน เป็นที่ดินของอุบฮาด (โท) บิดาพระอุบลเดชา (เสื่อ)

แปลงที่ ๖ ทิศเหนือติดกับวัดชัยมงคล ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนอุปราช ทิศตะวันตกติดกับสุสานโรมันคาทอลิก ที่ดิน

แปลงนี้เป็นที่นาของเมืองซอง (กวนเจ้า) ได้ละทิ้งไว้นานไม่ได้ทำประโยชน์อันใด พระจงกลนิธานสุพันธ์ (สมัยเมื่อเป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ) จึงขอให้เอาเป็นที่สำหรับราชการทหารปลูกค่ายรับรองกองทัพกรุงเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ คือกรมทหารเดิมในกาลต่อมา เมื่อกรมทหารย้ายไปตั้งที่อำเภอวารินฯ แล้วปัจจุบันเป็นที่ตั้งโรงเรียนเบญจมมหาราช และโรงเรียนหัตถกรรมจนเดี๋ยวนี้

รวมที่ดิน ๖ แปลงดังกล่าวมานี้ หม่อมเจียงคำผู้เป็นประธานพร้อมด้วยคณะญาติผู้ใหญ่หลายคนได้ปรึกษากันว่า พวกเราคิดจะเอาราคาที่ดินหรือจะยอมยกให้เป็นสาธารณประโยชน์ต่อทางราชการบ้านเมืองสืบไปอย่างไร บรรดาญาติที่มาประชุมก็ได้ปรึกษาพร้อมเพรียงกันเป็นเอกฉันท์ตกลงกันว่า ควรยกที่ดินดังกล่าวให้เป็นที่สาธารณประโยชน์แผ่นดินเพื่อเป็นอนุสรณ์ ไม่ขอคิดค่าตอบแทนแต่อย่างใด

ดังนั้น หม่อมเจียงคำฯ พระอุบลการประชานิตย์ พระอุบลเดชประชารักษ์ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ฯลฯ จึงได้พร้อมกันนำความขึ้นกราบทูลเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ดังที่ได้ตกลงกันมานั้น เสด็จในกรมฯ ทรงตรัสชอบพระทัย จนเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กระทรวงมหาดไทยได้ส่งพระยาสิทธิสินสาทร (โย ถาวรพันธ์) เมื่อครั้งเป็นหลวงบุรการนุรักษ์มาเป็นข้าหลวงสรรพากรอุบลฯ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นสรรพากรมณฑล) จึงมีรับสั่งให้พระยาสิทธิสินสาทรไปตรวจสอบรางวัลที่ดินรวม ๖ แปลงที่กล่าวไว้เป็นที่ราชพัสดุสำหรับทำการปลูกสร้างสถานที่ราชการสืบมาตลอดจนทุกวันนี้

จำเดิมแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงปกครองข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือนี้ ผู้ใดควรยกย่องพระองค์ก็ทรงส่งเสริมตามคุณวุฒิความสามารถตลอดจนความประพฤติตามฐานานุกรม ได้รับความร่วมมือยินยอมหน้าโดยทั่วกันสืบมาเป็นลำดับ เมื่อทรงตระหนักในการศึกษาของชาวอีสานซึ่งได้เจริญขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ ในสมัยของพระองค์ท่านหรือหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า หากการคมนาคมทางรถไฟติดต่อกับพระนครใกล้เคียงแห่งความเจริญเช่นอย่างหัวเมืองมณฑลชั้นในแลมณฑลชั้นนอกบางเมืองมาก่อนแล้ว ก็เข้าใจว่าการศึกษาของชาวอีสานหรือในด้านการอื่น ๆ จะยิ่งส่งเสริมความเจริญก้าวหน้ายิ่งกว่าสมัยทุกวันนี้มาก

เมื่อพระองค์ท่านทรงเห็นควรจะวางรูปการปกครองตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ได้แล้วจึงทรงมีท้องตราสั่งไปยังหัวเมืองทั้งปวงให้จัดการสำรวจสำมะโนครัว^๑ จำนวนราษฎรพลเมืองส่งมณฑลทุกหัวเมือง

ครั้นใน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ทรงทราบจำนวนพลเมืองเป็นที่แน่นอนแล้ว จึงโปรดฯ มอบหน้าที่ให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คนเจร) ข้าหลวงมหาดไทยมณฑล และพระวิภาคย์พจนกิจ เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปการณการวัฒน์ (เล็ก สิงห์ขจิต) ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ดำเนินจัดแบ่งการปกครองท้องที่ซึ่งแต่ก่อนเรียก *เส้น* หรือ *แขวง* นั้น ทรงให้ยกเลิก ให้เปลี่ยนใหม่เรียกว่า *อำเภอ* ผู้ปกครองท้องที่อำเภอก็เรียกว่า *นายอำเภอ* ตามจำนวนพลเมือง และคงให้มีจังหวัดในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือแต่ ๔ จังหวัด คือ ๑. จังหวัดอุบลราชธานี ๒. จังหวัดร้อยเอ็ด ๓. จังหวัดขุขันธ์ และ ๔. จังหวัดสุรินทร์^๒

เมื่อได้ทรงจัดทำเนียบข้าราชการใหม่แล้ว จึงโปรดให้จัดตั้งงบประมาณเงินเดือนและค่าใช้สอยสำหรับอำเภอหนึ่ง ๆ คงให้ได้รับเงินเดือนอยู่ ๕ ตำแหน่ง คือ นายอำเภอเดือนละ ๔๐ บาท ปลัดอำเภอขวา ปลัดอำเภอซ้ายและสมุหบัญชีเดือนละ ๒๐ บาท เสมียนสารวัตร (ต่อมาเรียกเสมียนตรา) อำเภอคนละ ๖ บาทไปก่อน แล้วก็ทรงจัดให้กรมการเมืองนั้น ๆ เป็น *คณะกรรมการอำเภอ*^๓ ต่อไปส่วนพระองค์ท่านทรงเป็นผู้แนะนำชี้แจงข้อบกพร่องต่าง ๆ ไปปฏิบัติราชการในหน้าที่ให้เป็นผลดีแก่ราชการและประเทศชาติสืบไป ซึ่งในหลักการใหญ่ ๆ เราได้นำมาใช้ถือปฏิบัติมาจนเท่าสมัยทุกวันนี้

^๑ การสำรวจสำมะโนครัวได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสำรวจเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๘

^๒ ส่วนเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีน แต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว

^๓ คณะกรรมการเมืองก่อนนี้ก่อปรด้วย *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชบุตร และ ราชวงศ์* เมื่อยุบเมืองมาเป็นอำเภอจึงเทียบตำแหน่งคล้ายคลึงกันดังนี้ *เจ้าเมือง* = *นายอำเภอ*, *อุปฮาด* = *ปลัดอำเภอขวา*, *ราชวงศ์* = *ปลัดอำเภอซ้าย* และ *ราชบุตร* = *สมุหบัญชี*

การจัดทำงบประมาณแผ่นดินนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดทำขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ อันเป็นแบบฉบับที่จะต้องทำงบประมาณแผ่นดินสืบมาจนทุกวันนี้ ต่อมาการเศรษฐกิจของชาติได้กว้างขวางออกกว่าแต่ก่อน โปรดฯ ให้เปิดโรงพยาบาลสิทธิการขึ้นใหม่ โดยสั่งเครื่องทำเงินตราจากประเทศอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๑๙ เพื่อทำเงินตราให้พอแก่ความต้องการของตลาด ต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๓ โปรดฯ ให้ทำธนบัตรขึ้นในเวลานั้นเรียก *อัฐกระดาษ* และใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติ *มาตราทองคำ* ขึ้น ซึ่งได้วางระเบียบเงินตราไทยไว้ ๒ ประการ คือ กำหนดให้มีเหรียญษาปณ์ทองคำราคา ๑๐ บาทขึ้นส่วนหนึ่ง สำหรับรักษาแลกเปลี่ยนระหว่างเงินตราไทยกับเงินตราประเทศไว้ให้มั่นคง โดยผลของพระราชบัญญัติฉบับนี้ ทำให้ค่าของเงินตราไทยเข้าสู่การเศรษฐกิจของบ้านเมืองอย่างยิ่ง พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้ทรงปรับปรุงหน่วยเงินบาทใหม่ แลกได้เท่ากับ ๑๐๐ สตางค์ (แทน ๖๔ อัฐ) และใช้เหรียญ ๑ สตางค์แทนสลึงเพื่อง่าย โดยยกเลิกเงินเหรียญเพื่อง่าย อัฐ และโสฬส สตางค์แดงของไทยทำครั้งแรกจากโรงพยาบาลหลวงของประเทศเบลเยียม ตลอดจนเหรียญทองแดงและนิกเกิลทั้งหมดที่ใช้จ่ายในเมืองไทยครั้งนั้น ก็สั่งทำจากโรงพยาบาลแห่งเดียวกันนี้ และในศกเดียวกันนี้โปรดฯ ให้ยกเลิกกรมธนบัตรมารวมกับกรมตรวจและกรมการสารบัญชี และการออกธนบัตรให้มั่นคงกว่าเดิม

ส่วนหัวเมืองที่มีพลเมืองมากก็ให้ทรงแบ่งออกเป็นหลายอำเภอ แล้วก็ให้จัดออกไปตั้ง *ที่ว่าการอำเภอ* ในย่านศูนย์กลางของท้องที่อำเภอนั้น ๆ ตามความเหมาะสม และทรงมีรับสั่งเป็นพิเศษอีกด้วยว่า ทุกหมู่บ้านแต่ละตำบลของอำเภอนั้น ๆ ให้จัดปลูกศาลาที่พักไว้ในย่านชุมนุมชน หรือที่เห็นสมควรแล้วแต่เหมาะสม เพื่อข้าราชการประชาชนไปมาตรวจราชการหรือไปมาค้าขายจะได้พักอาศัย ฉะนั้น หากเราได้ไปตามหมู่บ้านชนบทในภาคอีสานบ้านเก่า ๆ ที่มีมาแต่สมัยดังกล่าวนี้ จะปรากฏว่ามีศาลาที่พัก (หรือศาลากลางบ้าน) ประจำบ้านนั้น ๆ และมีบ่อน้ำแทบทุกหมู่บ้านสืบมาจนบัดนี้

เมื่อได้ทรงจัดเรื่องงบประมาณเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ก็ทรงมีบอกส่งงบประมาณค่าใช้จ่ายเสนอไปยังกระทรวงมหาดไทย เพื่อขออนุมัติจ่ายเงินตามงบประมาณที่ได้ทรงตั้งไว้ กระทรวงมหาดไทยก็อนุมัติตามที่ทรงขอมานั้น

ครั้นเมื่อทรงแบ่งการปกครองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือออกเป็น ๔ จังหวัดแล้ว เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองชั้นหัวหน้าผู้ใหญ่ของจังหวัดยังมีไม่เพียงพอ แก่ราชการที่จะดำเนินตามพระราชประสงค์ได้ จึงทรงมีบอกเข้าไปยังกระทรวงมหาดไทย ขอผู้ดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลมาประจำจังหวัดทั้ง ๔ ให้ครบถ้วน กระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งข้าราชการผู้ที่เหมาะสมควรรอกไปประจำดังต่อไปนี้

๑. พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิฯ (จาบ สุวรรณทัต) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดร้อยเอ็ด^๑
๒. พระยาประชาภิจักรจักร์ (ทับ) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดขอนแก่น
๓. พระกรงศรีบริรักษ์^๒ (ไม่ทราบนามเดิม) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์
๔. หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี

ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นี้ มีราชการเกี่ยวทางชายแดนตามสัญญาทางพระราชไมตรีสยามกับฝรั่งเศส สนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ข้อ ๘ ตามความในข้อ ๖ ของสนธิสัญญาใหญ่ฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ แห่งสนธิสัญญาเช่าที่ดินริมฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งเราจะต้องกำหนดที่เช่าให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีน สำหรับในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือจังหวัดอุบลฯ มี ๒ แห่งคือ ที่ บ้านด่านปากมูล (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) และที่อำเภอเขมราฐ ๑ แห่ง ในการนี้ข้าหลวงต่างพระองค์ตรัสสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตรออกไปทำการรังวัดมอบหมายที่ดินจัดให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนดังกล่าวแล้ว เมื่อเสร็จราชการขณะที่หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเดินทางจากอำเภอเขมราฐจะกลับไปยังเมืองอุบลราชธานี พอมาถึงบ้านดอนทับข้างท้องที่อำเภอพนา หม่อมอมรวงศ์ฯ ป่วยเป็นไข้ป่วยอย่างแรง สิ้นชีพระหว่างทางเมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จในกรมฯ ข้าหลวง

^๑ คือทำหน้าที่ผู้ว่าราชการจังหวัดโดยตรง แต่เมื่อหมดสมัยข้าหลวงต่างพระองค์ มีข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุเทศาภิบาลไปแทนแต่ละมณฑลแล้ว ปลัดมณฑลจึงทำหน้าที่ปลัดมณฑลโดยเฉพาะ ผู้ว่าราชการเมืองหรือผู้ว่าราชการจังหวัดก็ปฏิบัติเช่นทุกวันนี้

^๒ หนังสือบางเล่มว่า "พระบำรุงศรีบริรักษ์"

ต่างพระองค์ทรงอาลัยยิ่ง เพราะท่านผู้นี้เป็นผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยดี และเป็นผู้ทรงไว้วางพระหฤทัยทั้งในส่วนพระองค์และทางราชการเป็นอันมาก จึงมีรับสั่งให้นำศพหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเข้ามาบำเพ็ญกุศลที่วัดสารพัดนึกเป็นการสมเกียรติยิ่ง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มีพระราชประสงค์จะยกย่องความชอบของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่เลี้ยงหม่อมเจ้าเมทินีธรรมาธิราชผู้เป็นบิดาของหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเท่าที่หม่อมอมรวงศ์ฯ เคยได้รับเมื่อครั้งยังได้รับราชการทุกปีตลอดมา จนถึงรัชกาลที่ ๖ ส่วนภรรยาของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานบำนาญ ตามข้อระเบียบที่สามมีเปลี่ยนชีพในระหว่างไปปฏิบัติหน้าที่ราชการจนตลอดชีวิต

เมื่อตำแหน่งปลัดมณฑลอุบลฯ วางลง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีบอกแจ้งขอราชการไปยังกระทรวงมหาดไทยขอปลัดมณฑลคนใหม่ไปแทน กระทรวงมหาดไทยจึงได้แต่งตั้งให้พระภิรมย์ราชา (พร้อมวาจรัตน์) ไปดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานีรับราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป

ในสมัยที่แบ่งจัดการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาล และจัดเป็นบริเวณเมืองและอำเภอ^๑ ได้แบ่งขึ้นตามที่ปรากฏในทำเนียบกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ดังต่อไปนี้

๑. มณฑลอีสาน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสานอยู่ แบ่งออกเป็น ๔ บริเวณ^๑ ๑๓ เมือง และ ๒๖ อำเภอ คือ ก. บริเวณอุบลราชธานี ข. บริเวณร้อยเอ็ด ค. บริเวณสุรินทร์ และ ง. บริเวณชูนันท์

^๑ เดิมมี ๕ บริเวณคือบริเวณนครจำปาศักดิ์บริเวณหนึ่ง แต่ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พร้อมกับเมืองมโนไพร ฯลฯ จึงไม่นับมากแล้ว

ก. **บริเวณอุบลราชธานี** พระอุบลการประชาธิบดี (บุญชู พรหมวง-
คานนท์) ข้าหลวงบริเวณ แบ่งออกเป็น ๓ เมืองคือ

(๑) **เมืองอุบลราชธานี** พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสื่อ ณ อุบล) เป็น
ผู้ว่าราชการเมือง มี ๑๑ อำเภอ คือ ๑. อำเภอปทุมพลนิคม (อำเภอเมืองอุบลฯ
ปัจจุบัน) ๒. อำเภอทักษิณพลนิคม (อำเภอวารินชำราบ) ๓. อำเภอปัจฉิมพลนิคม
(อำเภอเขื่องใน) ๔. อำเภออุตุรพลนิคม (อำเภอม่วงสามสิบ) ๕. อำเภอพิบูล-
มังสาหาร (อำเภอพิบูลมังสาหาร) ๖. อำเภอตระการพืชผล (สมัยหนึ่งเรียก
อำเภอซุหลุ) ๗. อำเภอมหาชนะชัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอฟ้าหยาด) ๘. อำเภอ
เกษมสีมา (ปัจจุบันเป็นตำบลหนึ่งในท้องที่อำเภอตระการพืชผล) ๙. อำเภอพนา-
นิคม (คืออำเภอพนาเดียนี้ ยุบเป็นตำบลครั้งหนึ่งแล้วกลับตั้งเป็นกิ่ง เป็น
อำเภอขึ้นใหม่) ๑๐. อำเภอเสนางคนิคม (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล ท้องที่อำเภอ
อำนาจเจริญ) ๑๑. อำเภอชานุมานมณฑล (สมัยหนึ่งยุบเป็นกิ่ง แล้วกลับตั้ง
เป็นอำเภอขึ้นอีก แต่เรียกอำเภอชานุมานเฉย ๆ

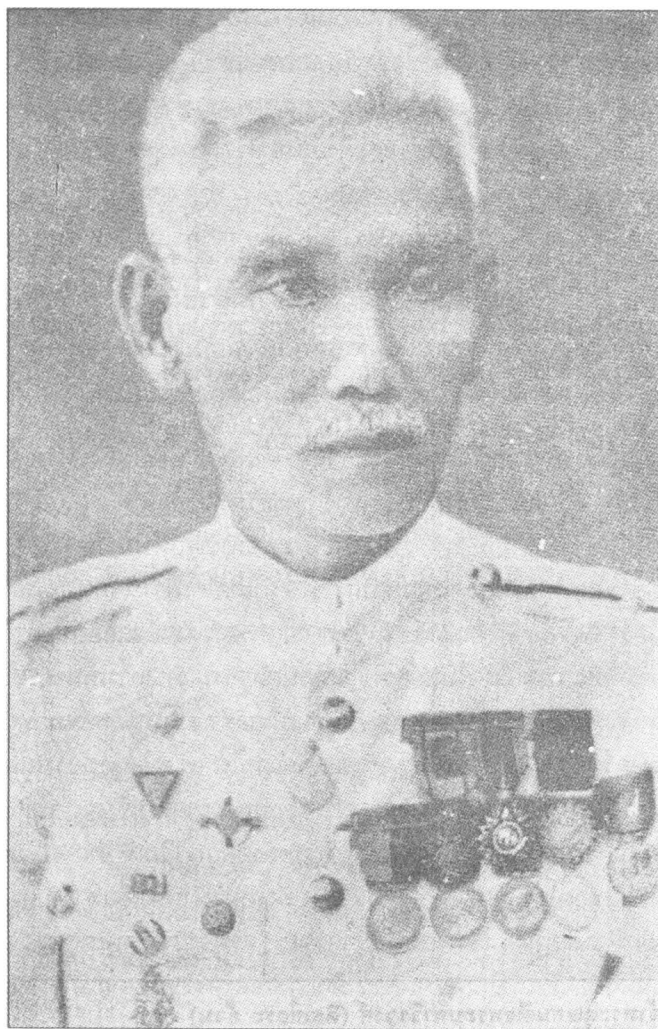
(๒) **เมืองยโสธร** หลวงศรีวรราช (แช่ ปทุมชาติ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง
มี ๒ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยยโสธร (คืออำเภอคำเขื่อนแก้วปัจจุบัน สมัย
หนึ่งเรียกอำเภอลุมพุก) ๒. อำเภอปัจฉิมยโสธร (คือ อำเภอยโสธรเดิยวันนี้)

(๓) **เมืองเขมรรัฐ** ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง มี ๕ อำเภอ คือ
๑. อำเภออุทัยเขมรรัฐ ๒. อำเภอปัจฉิมเขมรรัฐ (อำเภออุทัยเขมรรัฐและอำเภอ
ปัจฉิมเขมรรัฐ ๒ อำเภอนี้ต่อมายุบรวมเป็นอำเภอเดียว คืออำเภอเขมรรัฐ
ปัจจุบัน) ๓. อำเภออำนาจเจริญ (เดิมสมัยเป็นเมืองตั้งที่บ้านค้อใหญ่ ปัจจุบัน
ย้ายมาอยู่ที่บ้านม่วงและก็เรียกอำเภอทุ่งอยู่สมัยหนึ่ง) ๔. อำเภอโขงเจียม (สมัย
หนึ่งเรียกอำเภอสุวรรณาวรี คือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอบ้านด่านปัจจุบัน ส่วนอำเภอ
โขงเจียมเดิยวันนี้ไปตั้งใหม่ระหว่างบ้านนาเอือดกับบ้านซ่อมบ่หล่อน ตำบลนาคำ
ปัจจุบัน) ๕. อำเภอวารินชำราบ (สมัยยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เอานามเมือง
วารินชำราบไปเรียกแทนอำเภอทักษิณพลนิคมในแขวงเมืองอุบลฯ คือบ้านค้ำน้ำแซบ
ซึ่งเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอวารินชำราบในปัจจุบัน)

ปัจจุบันจังหวัดอุบลราชธานีมี ๒๐ อำเภอ กับ ๓ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองอุบลราชธานี ๒. อำเภอโยธินธร (อำเภอชั้นนอก)^๑ ๓. อำเภอพิบูลมังสาหาร ๔. อำเภอตระการพืชผล ๕. อำเภอมหาชนะชัย ๖. อำเภอเขมราฐ ๗. อำเภอเดชอุดม ๘. อำเภออำนาจเจริญ และกิ่งอำเภอหัวตะพาน ๙. อำเภอคำเขื่อนแก้ว และกิ่งอำเภอป่าติ้ว ๑๐. อำเภอเดชอุดม ๑๑. อำเภอขามเฒ่า ๑๒. อำเภอวารินชำราบ ๑๓. อำเภอม่วงสามสิบ ๑๔. อำเภอเขื่องใน ๑๕. อำเภอบุญศรี ๑๖. อำเภอเลิงนกทา ๑๗. อำเภอบ้านด่าน ๑๘. อำเภอโขงเจียม ๑๙. อำเภอพนา และกิ่งอำเภอไพร่ไทย ๒๐. อำเภอกุดชุม มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๒๒,๖๘๕.๗๓ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองทั้งสิ้น ๑,๓๒๒,๑๐๕ คน (สถิติ พ.ศ. ๒๕๑๐)

เฉพาะอำเภอบ้านด่านนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ยังเป็นกิ่ง เรียกกิ่งอำเภอด่านปากมูล สังกัดอำเภอพิบูลมังสาหาร พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงห์ขีต) เมื่อครั้งเป็นนายอำเภอพิบูลฯ ได้เสนอทางราชการขอให้พิจารณาแบ่งเขตท้องที่ปกครองอำเภอพิบูลมังสาหารออกเป็น ๒ อำเภอ เพราะเวลานั้นอำเภอพิบูลฯ มีพลเมือง ๗๐,๐๐๐ คนเศษ มีเขตการปกครองทางตะวันออกจดลำแม่น้ำโขง ทำคันตะเกียนแก่งยางกุดไม่สะดวกต่อการปกครอง ทางทะเลเห็นชอบด้วยจึงได้ประกาศยกฐานะกิ่งอำเภอด่านปากมูลขึ้นเป็นอำเภอด่านปากมูลอีกอำเภอหนึ่ง ให้ขุนบำรุงราษฎร์มาเป็นนายอำเภอด่านปากมูลคนแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นเอง ครั้นต่อมาทางการเปลี่ยนเรียกอำเภอด่านปากมูลเป็นอำเภอโขงเจียม แล้วก็เปลี่ยนเรียกอำเภอ สุวรรณาวรี อยู่คราวหนึ่ง ครั้งหลังกลับมาเรียก อำเภอโขงเจียม อีกส่วนที่เป็นอำเภอโขงเจียมเดิมนั้นเพิ่งแยกไปตั้งใหม่ที่บ้านนาเอือด ตำบลนาคำ เมื่อไม่นานมานี้โดยเอานามโขงเจียมไปเรียกด้วย ส่วนอำเภอด่านปากมูลแต่ก่อนนั้นปัจจุบันกลับมาเรียก อำเภอบ้านด่าน อีก ดูสับสนนวนายกันอยู่พักหนึ่ง ยังไม่แน่ว่าจะเปลี่ยนเรียกกันไปอย่างไรอีก

^๑ สำหรับอำเภอนี้ควรยกฐานะเป็นจังหวัดหนึ่งได้แล้ว เพราะเคยเป็นเมืองเอกมาพร้อม ๆ กับเมืองอุบลฯ พลเมืองในจังหวัดอุบลฯ ขณะนี้มากเกือบล้านครั้งเข้าไปแล้ว จะได้แบ่งเบาภาระทางจังหวัดอุบลฯ ลงบ้าง

อำมาตย์ตรี พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงห์ขุฑิต)
 อดีตข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ร.ศ. ๑๒๕-๑๒๙
 เลขานุการในพระองค์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
 ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน

ข. บริเวณชุนันท์ ข้าหลวงบริเวณเวลานั้นวาง คงโปรดให้พระยาบำรุง-
บูรประจันต์ (จันดี) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองไปก่อน แบ่งออกเป็น ๓
เมืองคือ

(๑) **เมืองชุนันท์** พระยาชุนันท์ภักดีศรีนครลำดวน (ปัญญา) เป็นผู้ว่า-
ราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองชุนันท์ ๒. อำเภอ
เมืองอุทุมพรพิสัย ๓. อำเภอกันทรลักษณ์

(๒) **เมืองศรีสะเกษ** พระภักดีโยธา (เหง้า) เป็นผู้ว่าราชการเมือง นอกนั้น
ไม่ปรากฏว่าได้แต่งตั้งผู้ใดและตำแหน่งใดบ้าง สมัยเมืองศรีสะเกษขึ้นกับบริเวณ
ชุนันท์ มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยศรีสะเกษ (ปัจจุบัน
คืออำเภอกันทรารมณ) ๒. อำเภอกลางศรีสะเกษ (คืออำเภอเมืองศรีสะเกษ
เดี๋ยวนี) ๓. อำเภอปจิมศรีสะเกษ (คืออำเภออุทุมพรพิสัยหรืออำเภอกัน-
ทรลักษณ์ในปัจจุบัน) ๔. อำเภอราชไศล

อำเภอกันทรารมณนี้ สมัยเมื่อยังเป็นเมืองมีประวัติว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕
พระยาลังฆะเจ้าเมืองสังฆะมีบอกขอตั้งบ้านลำพุกเป็นเมือง ขอพระมหาดไทย
กรมการเมืองสังฆะเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลำพุกขึ้นเป็นเมืองกัน-
ทรารมณ ตั้งให้พระมหาดไทยเป็นพระกันทรานุรักษ์ เจ้าเมืองกันทรารมณคนแรก
ขึ้นเมืองสังฆะ

(๓) **เมืองเดชอุดม** พระสุรเดชอุดมภักษ์ (ทองปัญญา) เป็นผู้ว่า-
ราชการเมือง สมัยจัดเป็นบริเวณเมืองเดชอุดมแบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ
๑. อำเภอปจิมเดชอุดม ๒. อำเภอกลางเดชอุดม ๓. อำเภออุทัยเดชอุดม

ต่อมาได้ยุบเมืองเดชอุดมลงเป็นอำเภอเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ สำหรับ
อำเภอปจิมเดชอุดมและอำเภอกลางเดชอุดมก็ยุบรวมเป็นอำเภอเดชอุดมอำเภอเดียว
เพ็งโงนอำเภอเดชอุดมมาขึ้นจังหวัดอุบลฯ ในสมัยเปลี่ยนการปกครองระบอบ
รัฐธรรมนูญ วันเดือนปีใดจำไม่ได้

ปัจจุบันจังหวัดศรีสะเกษมี ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองศรีสะเกษ
๒. อำเภอกันทรลักษณ์ ๓. อำเภอกันทรารมณ ๔. อำเภอปรังค์ภู ๕. อำเภอ
ราชไศล ๖. อำเภอชุนันท์ ๗. อำเภอขุนหาญ และ ๘. อำเภออุทุมพรพิสัย เนื้อที่
๘,๘๑๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๗๑๙,๖๗๐ คน

ค. บริเวณสุรินทร์ ข้าหลวงบริเวณเวลานั้นว่าง ไม่มีตัว คงมีแต่ข้าหลวงกำกับราชการเมืองสุรินทร์คือ หลวงสาทรสรรพกิจ (อุ๊ต) แบ่งออกเป็น ๒ เมืองคือ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังขะ

(๑) **เมืองสุรินทร์** พระยาชัยณรงค์ภักดี (จันทร์) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมี ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภอทักษิณสุรินทร์ ๒. อำเภออุตรสุรินทร์ ๓. อำเภอรัตนบุรี ๔. อำเภอสุรพินนิคม ๕. อำเภอชุมพลบุรี

ต่อมาอำเภอทักษิณสุรินทร์และอำเภอสุรพินนิคมยุบรวมเป็นอำเภอเมืองสุรินทร์อำเภอเดียว ส่วนอำเภออุตรสุรินทร์เปลี่ยนเป็นอำเภอท่าตูมจนเดี๋ยวนี้

(๒) **เมืองสังขะ** ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่างแบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอสังขะ (ต่อมาเรียก "สังขะ") ๒. อำเภอศรีขรภูมิ ๓. อำเภอจงกัล (ปัจจุบันอยู่ในเขมร)

ปัจจุบันจังหวัดสุรินทร์มี ๙ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองสุรินทร์ ๒. อำเภอท่าตูม ๓. อำเภอปราสาท ๔. อำเภอชุมพลบุรี ๕. อำเภอรัตนบุรี ๖. อำเภอสังขะ ๗. อำเภอศรีขรภูมิ ๘. อำเภอลำโรงทับ ๙. อำเภอจอมพระ เนื้อที่ ๘,๗๘๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๕๓,๑๘๘ คน

ง. บริเวณเมืองร้อยเอ็ด ขุนประดิษฐ์ยุทธการ (พรหม) ข้าหลวงยุติธรรมบริเวณ รักษาการแทนข้าหลวงบริเวณ แบ่งออกเป็น ๕ เมืองและ ๒๖ อำเภอ คือ ๑. เมืองร้อยเอ็ด ๒. เมืองสุวรรณภูมิ ๓. เมืองมหาสารคาม ๔. เมืองกมลาสัย และ ๕. เมืองกาฬสินธุ์

(๑) **เมืองร้อยเอ็ด** พระยาขัติยวงศาเอกาธิกะสตันันท์ (เหลา) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมี ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอปัจฉิมร้อยเอ็ด (ต่อมาคืออำเภอเมืองร้อยเอ็ด) ๒. อำเภออุทัยร้อยเอ็ด (ต่อมาคืออำเภอเขางบาลและก็คืออำเภอธวัชบุรีในปัจจุบัน) ๓. อำเภอสระนุชย์

(๒) **เมืองสุวรรณภูมิ** เมืองแพน (อินทร์) เป็นผู้ว่าราชการเมือง ขุนมณฑรานุกร (ชม) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๖ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุตรสุวรรณภูมิ ๒. อำเภอทักษิณสุวรรณภูมิ ๓. อำเภอเกษตรวิสัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหนองแวง) ๔. อำเภอพนมไพรแดนมฤค (คือ อำเภอพนมไพรปัจจุบัน) ๕. อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย ๖. อำเภอจตุรพักตรพิมาน (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหัวช้าง)

ต่อมาอำเภออุตรสุวรรณภูมิกับอำเภอทักซิณสุวรรณภูมิยุบรวมเป็นอำเภอสุวรรณภูมิอำเภอเดียว นอกนั้นคงชื่อเป็นอำเภอตามนามเดิม

(๓) เมืองมหาสารคาม เวลานั้นผู้ว่าราชการเมืองว่าง พระพิทักษ์นรากร (อุ้น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองและเป็นผู้รักษาราชการในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

สมัยเมืองมหาสารคามขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยสารคาม ๒. อำเภอปจิมสารคาม ๓. อำเภอวาปีปทุม ๔. อำเภอโกสุมพิสัย

เมื่อยุบบริเวณยุบบางเมืองลงเป็นอำเภอแล้ว อำเภออุทัยสารคามเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองมหาสารคาม อำเภอปจิมสารคามเป็นอำเภอบรบือ

(๔) เมืองกมลาสัย พระราชภูริบริหาร (ทอง) เป็นผู้ว่าราชการเมือง เมืองกมลาสัยสมัยขึ้นบริเวณร้อยเอ็ดแบ่งการปกครองออกเป็น ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยกมลาสัย ๒. อำเภอปจิมกมลาสัย ๓. อำเภออุทัยเสลภูมิ ๔. อำเภอปจิมเสลภูมิ ๕. อำเภอสหัสชัน

ต่อมาอำเภออุทัยกมลาสัย อำเภอปจิมกมลาสัย ยุบรวมเป็นอำเภอกมลาสัยอำเภอเดียว ส่วนอำเภออุทัยเสลภูมิ อำเภอปจิมเสลภูมิ ยุบรวมเป็นอำเภอเสลภูมิอำเภอเดียว

(๕) เมืองกาฬสินธุ์ พระยาไชยสุนทร (เก) เป็นผู้ว่าราชการเมือง สมัยเมืองกาฬสินธุ์ขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งการปกครองออกเป็น ๗ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยกาฬสินธุ์ (ต่อมายุบเป็นอำเภอหุลบุ คือ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์เดี๋ยวนี้) ๒. อำเภอปจิมกาฬสินธุ์ ๓. อำเภอท่าขอนยาง (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล) ๔. อำเภอภูแล่นช้าง (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล) ๕. อำเภอคันทรวิชัย สมัยหนึ่งเรียกอำเภอโคกพระ (คืออำเภอกันทรวิชัยปัจจุบัน) ๖. อำเภอภูจินารายน ๗. อำเภอเขงบาดาล (ต่อมายุบเป็นอำเภอสหัสชันอำเภอเดียว แต่เวลานั้นอำเภอสหัสชันขึ้นเมืองกมลาสัย ๆ ขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด)

๒. มณฑลอุดร

พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ ไช้ทองกาทอง) ร.ศ. ๑๒๔ ยังดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร แบ่งออกเป็น ๕ บริเวณ คือ

ก. บริเวณหมากแข้ง พระรังสรรค์ศรีกิจ (เลื่อน) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ “เมืองอุดรธานี” พระประทุมเทวาภิบาล (เสือ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุรักษประชาราษฎร์เป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอหมากแข้ง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองอุดรธานี) ๒. อำเภอหนองคาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองหนองคาย) ๓. อำเภอท่าบ่อ ๔. อำเภอหนองหาร ๕. อำเภอเมืองกุมภวาปี (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอหนองบัวลำภู) ๖. อำเภอโพนพิสัย ๗. อำเภอกุมภวาปี ๘. อำเภอรัตนวาปี

ส่วนเมืองหนองคายไม่มีรายชื่อเป็น *บริเวณ* ซึ่งการจัดบริเวณมีขึ้นราว พ.ศ. ๒๔๔๓ แต่การปฏิบัติราชการของเมืองหนองคายก็ยังคงดำเนินมาในฐานะเสมือนเมืองหรือบริเวณหนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งเมืองหนองคายขึ้นเป็นเมืองเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองหนองคาย ๒. อำเภอท่าบ่อ ๓. อำเภอโพนพิสัย ๔. อำเภอบึงกาฬ

เมื่อยุบเลิกบริเวณหมากแข้งเป็นจังหวัดอุดรธานีแล้ว ในปัจจุบันจึงมีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองอุดรธานี ๒. อำเภอกุมภวาปี ๓. อำเภอหนองหาร ๔. อำเภอเพ็ญ ๕. อำเภอบ้านผือ ๖. อำเภอหนองบัวลำภู ๗. อำเภอศรีบุญเรือง ๘. อำเภอากลาง (แต่ตั้งที่ทำการอำเภอากลางที่บ้านหนองบัวคำแสน) ๙. อำเภอโนนสัง และ ๑๐. อำเภอบ้านดุง เนื้อที่ ๑๖,๖๐๗ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๘๖๑,๐๓๗ คน

ข. บริเวณนครพนม พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิตร์ตัน) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ “เมืองนครพนม” ตั้งที่ทำการบริเวณที่เมืองนครพนม พระยาพนมนครานุรักษ์ (กา พรหมประกาย ณ นครพนม) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มีอำเภอปกครอง ๑๑ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองนครพนม ๒. อำเภอมุกดาหาร ๓. อำเภอหนองสูง (ปัจจุบันยุบเป็น

ตำบลคือ ตำบลหนองสูง และตำบลหนองสูงใต้ ขึ้นกับอำเภอคำชะอี) ๔. อำเภอเมืองชัยบุรี (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอท่าอุเทน) ๕. อำเภอเมืองท่าอุเทน (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอท่าอุเทน) ๖. อำเภอเมืองเรณูนคร (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอธาตุพนม) ทราบว่าทางการจะจัดตั้งขึ้นเป็นกิ่งอำเภอในเร็ว ๆ นี้ ประชาชนชาวเรณูนครนี้ตามเชื้อสายเป็นเผ่าผู้ไทดำ เดิมชนเผ่านี้มีถิ่นอาศัยอยู่ในอาณาจักรเมืองไล (หรือไลเจา) อพยพมาในแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพฯ) สมัยเมื่อตั้งเป็นเมืองเรณูนครนั้นมีฐานะเป็นเมืองจัตวาขึ้นเมืองนครพนม พระแก้วโกมล (ท้าวเพชร) เป็นเจ้าเมืองคนแรก เมื่อเจ้าเมืองคนแรกถึงแก่กรรม พระแก้วโกมล (สาย) น้องชายพระแก้วโกมล (เพชร) เป็นเจ้าเมืองฯ คนที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเวลานั้น เสด็จมาตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน ได้ทรงแวะมาตรวจราชการเมืองเรณูนคร จึงโปรดให้ย้ายที่ว่าการเมืองเรณูนครไปตั้ง ณ ที่บ้านธาตุพนม คืออำเภอธาตุพนมเดี๋ยวนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ส่วนอำเภอเรณูนครยุบลงเป็นตำบล แต่แบ่งออกเป็น ๒ ตำบลคือ ตำบลโพหนองและตำบลเรณู มีพระธาตุพนมจำลองที่วัดพระธาตุเรณูตั้งอยู่กลางหมู่บ้านชาวบ้านเรียก "พระธาตุเรณู" (ดูหน้า ๑๐๔) ๗. อำเภออาจสามารถ (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล ขึ้นอำเภอเมืองนครพนม) ๘. อำเภอเมืองอากาศอำนวย (ยุบเป็นตำบลอยู่สมัยหนึ่ง เพิ่งตั้งขึ้นเป็นอำเภออากาศอำนวย เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๗ สังกัดจังหวัดสกลนคร) ๙. อำเภอเมืองกุสุมาลย์มณฑล (ต่อมายุบเป็นตำบล แต่กลับตั้งขึ้นเป็นกิ่งอำเภอกุสุมาลย์ ขึ้นอำเภอเมืองสกลนครในปัจจุบัน และตั้งเป็นอำเภอกุสุมาลย์ใน พ.ศ. ๒๕๑๐ แล้ว) ๑๐. อำเภอเมืองโพธิ์ไพศาล (ปัจจุบันเป็นตำบล ขึ้นอำเภอเมืองสกลนคร) ๑๑. อำเภอรามราช (ปัจจุบันเป็นตำบลขึ้นอำเภอท่าอุเทน)

ค. บริเวณสกลนคร หลวงวิสัยสิทธิกรรม (จีน) เป็นข้าหลวงบริเวณพระยาประจันตประเทศธานี (โหง่นคำ ต้นสกุล พรหมสาขา ณ สกลนคร) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุบาลสกลเขต (เมฆ พรหมสาขา ณ สกลนคร) น้องชายพระยาประจันตประเทศธานี (โหง่นคำ) เป็นปลัดเมือง ได้แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองสกลนคร ๒. อำเภอพรรณานิคม ๓. อำเภอวาริชภูมิ (มีฐานะเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖) ๔. อำเภอวานรนิวาส ๕. อำเภอ

ภาพถ่ายคราวสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
เสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร พ.ศ. ๒๔๔๙
แถวหน้าจากซ้ายไปขวา ลำดับที่ ๑ คือ
พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิรัตน์) ข้าหลวงประจำบริเวณนครพนม
แถวยืนด้านหลังจากซ้ายไปขวา ลำดับที่ ๔ คือ
พระยาประจันตประเทศธานี (โห่งนคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร)
ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร

จำปาชนบท (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลคือบ้านพังโคนปัจจุบัน และทราบว่า จะตั้งเป็นกิ่งอำเภอขึ้นเร็ว ๆ นี้)

ง. **บริเวณภาชี** ขุนผดุงแคว้นประจันต์ (ช่วง) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ “เมืองขอนแก่น” ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง เมืองขอนแก่นสมัยเป็นบริเวณมีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ **เมืองภาชี** แต่เอาเมืองขอนแก่นเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัด (เช่นเดียวกับบริเวณน้ำเหือง แต่เอาเมืองเลยเป็นที่ตั้งที่ทำการกลาง) มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองขอนแก่น (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอพระลับ) ๒. อำเภอเมืองมัญจาคีรี (ต่อมาเป็นอำเภอมัญจาคีรี) ๓. อำเภอชนบท ๔. อำเภอภูเวียง

จ. **บริเวณน้ำเหือง** พระรามฤทธิ์ (สอน ต้นสกุล วิวัฒน์ปทุม) เป็นข้าหลวงบริเวณ พระศรีสงคราม (มณี เหมมาภา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง ตั้งที่ทำการบริเวณ ณ เมืองเลย มีอำเภอปกครอง ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองเลย ๒. อำเภอท่าลี่ ๓. อำเภออาฮี (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นอำเภอท่าลี่)^๑

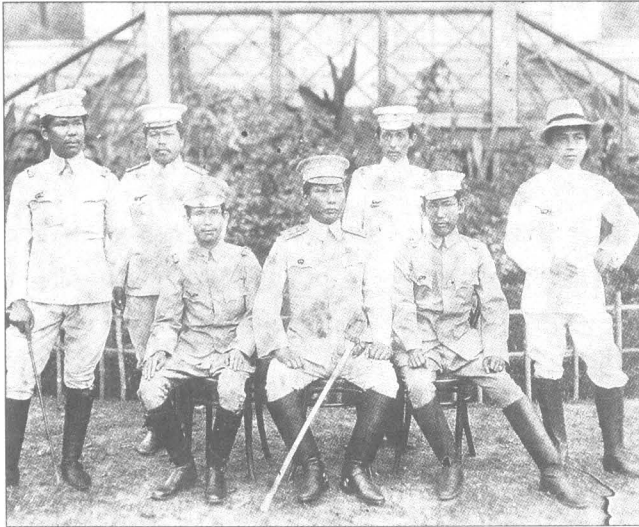
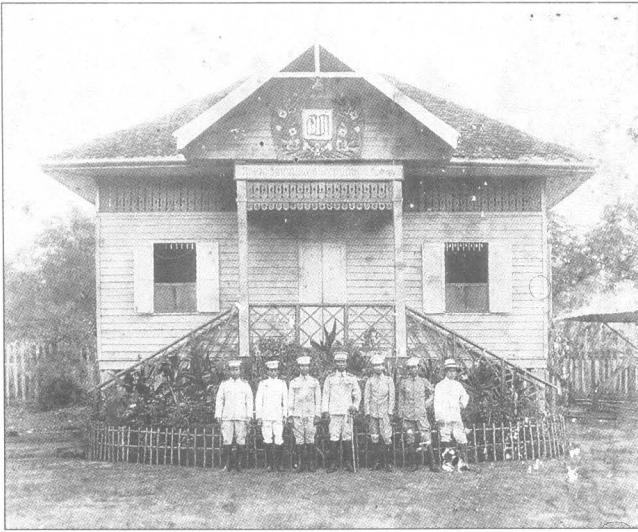
๓. มณฑลนครราชสีมา

พระยากำแหงสงครามฯ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล จัดระบอบการปกครองเป็นบริเวณดังนี้

ข้าหลวงเทศาภิบาล พระยากำแหงสงครามรามภักดี (จันทร์ อินทรกำแหง) พระยารวิชัยวุฒิกร (เลื่อน) เป็นปลัดมณฑล มีเมืองปกครอง ๓ เมือง คือ

ก. **เมืองนครราชสีมา** ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมืองว่าง มีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองนครราชสีมา ๒. อำเภอเมืองพิมาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอพิมาย) ๓. อำเภอเมืองนอก (ปัจจุบันเป็นอำเภอบัวใหญ่)

^๑ สำหรับอำเภอปกครอง และจำนวนพลเมืองของ จ.สกลนครและ จ.เลย ปัจจุบันได้กล่าวไว้ในภาค ๔ บทที่ ๑๐-๑๑ แล้ว

พระยากำแพงสงครามรามภักดี (จันทร์ อินทรกำแหง)

(รูปล่างแถวนี้คนกลาง)

ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา

ถ่ายภาพร่วมกับหมู่ข้าราชการ

๔. อำเภอเมืองสูงเนิน (เดิมเรียกสองเนิน เพราะมีเนินสองแห่ง ทางเหนือเป็นเนินลาดลงมาทางใต้แล้วก็เป็นเนินอีก ต่อมาเพี้ยนเป็นสูงเนิน) ๕. อำเภอกลาง (ภายหลังเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนหวัด แล้วเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนสูงตั้งวันนี้) ๖. อำเภอจันทึก (ปัจจุบันยุบแล้วมาตั้งใหม่ คืออำเภอสีคิ้วปัจจุบัน) ๗. อำเภอกระโทก (ปัจจุบันคืออำเภอโชคชัย) ๘. อำเภอปักธงชัย ๙. อำเภอพันชนะ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอด่านขุนทด) ๑๐. อำเภอสันเที๊ยะ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนลาว แล้วเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนไทย ประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ จนในปัจจุบัน) คำว่า "สันเที๊ยะ" เข้าใจว่ามีมูลหรือเพี้ยนมาจากคำว่า "ศาลเตี้ย" เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๕๒ อำเภอศาลเตี้ย (สันเที๊ยะ) มีอำนาจชำระความโทษจำตั้งแต่ ๖ เดือนลงมาได้

ข. เมืองบุรีรัมย์ (ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง) ประวัติเมืองบุรีรัมย์นี้ปรากฏว่า เดิมเป็นเมืองของขอมชื่อ เมืองแปะ เมืองบุรีรัมย์และเมืองนางรอง เคยสัมพันธ์กับเมืองนครจำปาศักดิ์แต่เมื่อครั้งเป็นอิสระ เมื่อราวจุลศักราช ๑๑๓๗ (พ.ศ. ๒๓๑๘) ต่อมาถูกกองทัพกรุงธนบุรียกไปปราบเมื่อจุลศักราช ๑๑๓๙ นอกจากนี้หาหลักฐานไม่ได้ เมืองบุรีรัมย์เพิ่งมารวมเมืองเก่าหลายเมืองคือ เมืองนางรอง เมืองตะลุง (ประโคนชัย) และเมืองพุทไธสง รวมเรียกว่า *บุรีรัมย์*

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้จัดลักษณะการปกครอง ร.ศ. ๑๑๖ แล้วจึงได้จัดตั้งเป็นจังหวัดบุรีรัมย์ขึ้นแต่นั้นมา สมัยจัดระเบียบการปกครองบริเวณ เมืองบุรีรัมย์มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภอพุทไธสง ๒. อำเภอรัตนบุรี (ปัจจุบันสังกัดจังหวัดสุรินทร์) ๓. อำเภอนางรอง ๔. อำเภอประโคนชัย

ปัจจุบันจังหวัดบุรีรัมย์มี ๙ อำเภอ คือ อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ๒. อำเภอกระสัง ๓. อำเภอนางรอง ๔. อำเภอละหานทราย ๕. อำเภอประโคนชัย ๖. อำเภอบ้านกรวด ๗. อำเภอพุทไธสง ๘. อำเภอลำปลายมาศ และ ๙. อำเภอสตึก เนื้อที่ ๑๐,๗๗๑ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๖๑,๔๖๑ คน

ค. เมืองชัยภูมิ พระฤทธิ (บัว) เป็นผู้ว่าราชการเมืองชัยภูมิ มีอำเภอปกครอง ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองชัยภูมิ ๒. อำเภอเกษตรสมบูรณ์ ๓. อำเภอภูเขียว (อำเภอชั้นนอก) ๔. อำเภอบำเหน็จณรงค์ ๕. อำเภอจัตุรัส

บทที่ ๑๗

มณฑลลาวกา

สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ทรงตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีพระทัยฝักใฝ่ในราชการ บ้านเมืองสมัยของพระองค์ท่านเป็นอย่างดี เพื่อทรงให้เมืองอุบลราชธานีสมกับเป็น หัวเมืองเอกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเวลานั้น ตลอดจนบรรดาหัวเมืองขึ้นในเขต ปกครองของพระองค์ท่าน เพราะหัวเมืองมณฑลอีสานเวลานั้นมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ทรงมองเห็นการณ์ไกล จึงได้ทรงดำริจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการขึ้น โดยทรงคัดเลือกเอาเฉพาะบุตรหลานของข้าราชการชั้นสัญญาบัตรตำแหน่งของเมืองให้เป็นนักเรียนไปก่อน สำหรับเมืองใหญ่เมืองละ ๒๐ คน ทรงอบรมให้

รู้หน้าที่ปกครองการสอบสวนคดีแพ่งอาญา ทรงฝึกหัดให้แต่งคำร้องหรือตรวจสำนวนอรรถคดีต่าง ๆ พิจารณาคำอุทธรณ์ ซึ่งหัวเมืองตัดสินแล้วส่งเข้ามายังมณฑลอีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่ถูกยุติธรรมตามกฎหมายก็โปรดฯ ให้นักเรียนนั้นแต่งยื่นอุทธรณ์ขึ้นถวาย และบางครั้งก็ทรงออกปัญหาถามให้นักเรียนตอบ หรือทรงตั้งกรรมการตรวจพิจารณาถ้อยคำที่นำขึ้นถวายนั้น ถ้านักเรียนคนใดมีข่าวใหน่หวอผิดก็ทรงประทานรางวัลตั้งแต่ ๒๐-๑๐๐ บาท แล้วแต่เรื่องยากหรือง่าย หรือ ๕๐๐ บาท ก็มีเป็นบางครั้ง

ทรงตั้งทำเนียบข้าราชการ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๒ ได้ทรงจัดตั้งทำเนียบข้าราชการหัวเมืองขึ้นสำหรับผู้มีตระกูลของเมืองใหญ่น้อยนั้น ๆ โดยให้มีตำแหน่งในราชการของเมืองเป็นมาแต่เดิมก่อน เวลานั้นข้าราชการของเมืองยังว่างอยู่มาก เมื่อโปรดให้จัดทำเนียบเสร็จแล้ว ก็ทรงเลือกสรรเอาผู้ทรงคุณวุฒิมั่นคงซื่อตรงต่อราชการมาชำนานเข้าอยู่ในตำแหน่งการปกครอง ซึ่งแต่เดิมมามีตำแหน่งอาญาสี่ คือกอบปรัดด้วยเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร นั้นทรงให้ยกเลิก ให้เรียกตำแหน่งของเมืองใหม่ว่า ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง ตลอดทุกหัวเมือง จึงได้ทรงดำริตั้งนามบรรดาศักดิ์โดยให้เกี่ยวในนามของเมืองนั้น ๆ เป็นชั้นประทวนไปก่อน ต่อมาบางท่านก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในภายหลัง ควรที่จะกล่าวพอสังเขปต่อไปนี้

๑. เมืองอุบลราชธานี

๑. ท้าวโพธิสาร (เลื่อน ณ อุบล) เป็น พระอุบลเดชประชาธิราช ผู้ว่าราชการเมือง
๒. ท้าวไชยกุมาร (กุคำ สุวรรณภูมิ) เป็น พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ยกกระบัตรเมือง
๓. ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) เป็น พระอุบลการประชา-นินิตย์ ปลัดเมือง

๔. ท้าวบุญเพ็ง บุตรีโอบล เป็น พระอุบลกิจประชากร ผู้ช่วยราชการเมือง

ทั้ง ๔ ท่านนี้ ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในพระทวนเดิมทั้งสิ้น ถือศักดินาผู้ละ ๑,๐๐๐ ไร่ และยังมีกรมการชั้นรองลงมาอีก คือ

๑. เมืองแสน (อู่่น วนะรมย์) เป็น พระสุรพลชยากร พล (เมือง)
๒. เมืองจันทร์ (คุณ สัมโฆบล) เป็น พระสุนทรกิจวิมล มหาดไทย (เมือง)
๓. ท้าวสุคำทัด สุวรรณภูมิ เป็น พระจงกลนิธานสุพันธ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่
๔. ท้าววรบุตร (พัว บุตรีโอบล) เป็น พระสินจังกุลลาทร กรมการเมืองผู้ใหญ่
๕. ท้าววรกิติกา (ทวย สุวรรณภูมิ) เป็น พระนิโรจน์ทวยรักษ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่
๖. ท้าวพิมสาร (สงค์) เป็น พระดุษฎีตุลกิจ กรมการเมืองผู้ใหญ่
๗. ท้าวสุริยะ (หมั่น) เป็น พระสุจริตรัฐการี กรมการเมือง
๘. ท้าวอุเทน (เจียง) เป็น พระวิธโกเมศ กรมการเมือง
๙. ท้าวขัติย (สิงห์ กุมารสิงห์) เป็น พระเกษตรโกมล กรมการเมือง
๑๐. นายเหลียม เป็น พระปฐมฐานี กรมการเมือง
๑๑. นายมนตรี เป็น พระปฐมศรีสาทร กรมการเมือง
๑๒. ท้าวเล็ก สิงห์ขัติย เป็น หลวงอุปสถานูการวัฒน์^๑ กรมการเมือง
๑๓. ท้าวโห่งนคำ สุวรรณภูมิ เป็น หลวงพิธพงษ์ปิ่นทูล^๒ กรมการเมือง
๑๔. ท้าวโชน สุวรรณภูมิ เป็น หลวงวัฒนวงศ์โชนบล^๓ กรมการเมือง
๑๕. ท้าวทัง เป็น หลวงอุปรัฐนุการวิทย์ กรมการเมือง

^๑ ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น "อำมาตย์ตรีพระวิภาคย์พจนกิจ"

^๒ ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น "รองอำมาตย์เอกพระบริคุตคามเขต" (อดีตนายอำเภอเขื่องในและอำเภอม่วงสามสิบ)

^๓ ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น รองอำมาตย์โทหลวงวัฒนวงศ์โชนบล อดีตนายอำเภอกันทรารมณี จังหวัดอุบลราชธานี

๒. เมืองยโสธร

๑. โปรตฯ ให้ หลวงศรีวรราช (แซ่ ปทุมชาติ) เป็น พระสุนทรราชเดช ผู้ว่าราชการเมือง
๒. ปลัดเมือง (ว่างหาตัวไม่ได้)
๓. ท้าวสิทธิกุมาร (ทองดี ต้นสกุล "โพสี") เป็น หลวงยศไกรเกรียงเดช ยกกระบัตรเมือง
๔. ท้าวโพธิสาร (ตา) เป็น หลวงยศเยศรามฤทธิ มหาดไทย (เมือง)
๕. เมืองจันทร์ (นิม) เป็น หลวงยศเขตวิมล ผู้ช่วยราชการเมือง
๖. เมืองแสน (ผา) เป็น หลวงอดุลพฤตมิเดช พล (เมือง)
๗. ท้าวสิทธิสาร (สมเพชร) เป็น หลวงยศวิทย์ธำรง ผู้ช่วยราชการเมือง

๓. เมืองเขมรราชธานี

๑. ผู้ว่าราชการเมือง (ว่างไม่มีตัว)
๒. ท้าวโพธิสาร (เหลื่อ) เป็น พระเขมรรัฐเดชประจักษ์ ผู้รักษา ราชการเมือง
๓. ท้าวโพธิราช เป็น พระเขมรรัฐศักดิ์ชนบาล ปลัดเมือง
๔. ท้าวโพธิสาราช (ห่อ) เป็น พระเขมรรัฐกิจบริหาร ยกกระบัตรเมือง
๕. หลวงจำนงค์ (แสง) เป็น หลวงเขมรรัฐการอุสาหะ ผู้ช่วยราชการเมือง

๔. เมืองร้อยเอ็ด

๑. ชานนท์ (เหลา) เป็นพระสตาเนทประชาธรรม ปลัดเมือง ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาขัติยวงศา ผู้ว่า- ราชการเมืองร้อยเอ็ด
๒. เมืองแสน เป็น พระสถานันท์ประชาทร ยกกระบัตรเมือง
๓. นายเลี้ยง เป็น หลวงสตาเนทอนุกุลกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง
๔. นายเหลี่ยม เป็น หลวงสตาภิจักริการ

๕. เมืองมหาสารคาม

๑. พระเจริญราชเดช (อุ้น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม) เป็นเจ้าเมือง เวลานั้นยังมีตัวอยู่ เป็นผู้ว่าราชการเมือง
๒. ชาเนตร (หล้า) เป็น หลวงสารคามการกิจนิคม กรมการเมือง
๓. ชานนท์ (ดี) เป็น หลวงสารคามการนิคมภิบาล กรมการเมือง

๖. เมืองกาฬสินธุ์

๑. ทรงตั้งให้ท้าวเก เป็น พระสินธุ์ประชารธรรม ผู้ว่าราชการเมือง ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไชยสุนทร นอกจากนี้ ทรงเห็นว่ายังไม่เห็นใครพอจะเหมาะสมในตำแหน่งของเมืองได้

๗. เมืองกมลาสัย

๑. พระราชภูริบริหาร เป็น ผู้ว่าราชการเมือง
๒. ท้าวเทศ เป็น หลวงกมลลาพิพัฒน์ ผู้ช่วยราชการเมือง

๘. เมืองสุวรรณภูมิ

เวลานั้นยังมีอุปฮาด (อ่ำคา) เป็นผู้รักษาราชการเมือง เลยทรงขอสัญญาบัตรให้เป็นพระรัตนวงศา เป็นผู้ว่าราชการเมืองสืบไป

๙. เมืองสุรินทร์

ทรงตั้งให้หลวงปลัด เป็น พระประสิทธิสุนทรรัฐ ปลัดเมือง เท่านั้น

๑๐. เมืองสังขะ

ทรงตั้งท้าวทองดี (บุตรเจ้าเมืองคนที่ ๑) เป็น พระสังฆะศักดิ์สุนทรเขต เป็นผู้ว่าราชการเมือง

๑๑. เมืองศรีสระเกษ

ทรงว่างไว้เพราะเวลานั้นยังไม่มีตัวสมควรจะตั้งได้

๑๒. เมืองซุขันธ์

๑. ท้าวบุญญา เป็น พระยาซุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน ผู้ว่าราชการเมือง
๒. ท้าวทองคำ เป็น พระสุนทรบริรักษ์ ปลัดเมือง
๓. ท้าวบุญมี เป็น หลวงสุรรัตนามัย ยกกระบัตรเมือง
๔. ท้าวบุญมี เป็น พระพิชัย ผู้ช่วยราชการเมือง

๑๓. เมืองเดชอุดม

๑. ทรงตั้งท้าวทอง (บุตรเจ้าเมืองเก่า) เป็น พระสรเดชอุดมามิรักษ์
รั้งผู้ว่าราชการเมือง
๒. หลวงยกกระบัตร เป็น หลวงสรศักดิ์อุดมภิบาล ปลัดเมือง
๓. ท้าวเก็ง เป็น หลวงมหันต์เดชอุดมานุกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง
๔. นายเจียม เป็น หลวงมหิตติเดชอุดมานุการ ผู้ช่วยราชการเมือง

๑๔. เมืองโดมประดิษฐ์

ทรงตั้งให้ท้าวผาย (บุตรพระด่างสุริยเดช เจ้าเมืองเก่า) เป็น หลวง-
อุดมเขตานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง

๑๕. เมืองวารินชำราบ

ทรงตั้งให้ราชวงศ์ (ซ้าย) เมืองคำทอง เป็น พระราชพงษ์ภักดี ผู้ว่า-
ราชการเมือง

๑๖. เมืองอุทุมพรพิสัย

ทรงตั้งให้หลวงปลัด (ทองดี) เป็น พระอุทุมพรเทศานุรักษ์ ผู้ว่าราชการ
เมือง

๑๗. เมืองศรีขรภูมิ

ทรงตั้งให้หลวงปลัด เป็น พระศรีขรภูมิมานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีหัวเมืองอื่น ๆ อีกมาก หากจะนำมากล่าวทั้งหมดก็จะเป็นการยืดยาวเกินความต้องการของเรื่องนี้มากเกินไป เมื่อทรงให้รวบรวมเป็นทำเนียบเสร็จแล้ว ก็รับสั่งให้ทำใบบอกส่งทำเนียบนั้นเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ได้ทรงวางแก้ไขการปกครอง โดยให้มีนายตำบลและกองปราบขึ้นแล้ว ซึ่งกองปราบเหล่านี้สมทบกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น ซึ่งก็ได้ปฏิบัติไปโดยความซื่อสัตย์สุจริตตรงต่อหน้าที่จริง ๆ การสินบนหรือที่เรียกว่า “คอร์รัปชัน” เช่นในปัจจุบันแทบว่าไม่มีเสียเลย ถึงมีก็เป็นจำนวนน้อย บ้านเมืองในสมัยนั้นยังอยู่ในสภาพที่ลูกบ้านมีความเชื่อฟังผู้หลักผู้ใหญ่ในท้องถิ่น การทำมาหากินก็ไม่ต้องแก่งแย่งแข่งขันกัน หรืออีกนัยหนึ่งยังมีเครื่องยุวเย้าให้คนทั้งหลายไม่รู้จักอึดเหมือนอย่างทุกวันนี้ ในน้ำมีปลาในนามีข้าวเหลือกินจริง ๆ ตามห้วยหนองคลองบึงบางไม่ขาดเงินด้วยน้ำ ช้างม้าโคกระบือก็อึดหมึพื้มัน ปล่อยปละละเลยตามท่าเล แรมวันแรมคืนได้สะดวก โจรผู้ร้ายนอกจากพวกที่เป็นผู้ร้ายโดยกำเนิด ก็มีอยู่บ้างเป็นธรรมดา แต่ก็มีส่วนน้อยที่สุด การพนันนักเลงโต (หรือที่เรียกอันธพาลในสมัยนี้) เสพของมีนเมาติด ก็สงบซาลงไปมาก สารพัดทุกสิ่งอันหาได้ไม่ขาดแคลน การบุญกุศลก็เลื่อมใส ประชาชนตั้งมั่นในศีลธรรม ยำค้ำยามเย็นชาวบ้านกลับจากงานด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้ม หัวบ้านท้ายบ้านได้ยินแต่เสียงหัวเราะปราศรัยอันรื่นหูระงมด้วยเสียงปี่แคน เสียงขับเสียงลำ

นี่คือสภาพชีวิตชาวอีสานสมัยโน้น เป็นถิ่นสงบสุข มั่นคงในจารีตประเพณีและศีลธรรมอันดีงาม ยามตื่นมิต้องรื้อนรนด้วยการครองชีพ ยามหลับก็มีต้องตื่นผวาหวาดภัยอันใด ๆ ก่อน ๆ นี้รู้สึกว่าเงินไม่จำเป็นสำหรับการครองชีพเท่าไรนัก ฉะนั้น การเหยียดหยามฐานะของกันและกันจึงแทบไม่มีเลย นอกจากผู้นั้นจะเป็นคนเกียจคร้านจึงจะถูกนินทาจากเพื่อนบ้านโดยไม่ถือเงินแท้เป็นสำคัญ และทุกคนก็มีที่ทางของตนโดยอิสระ การเช่าการอาศัยที่ทางกันแทบจะไม่มีเลย เมื่อหมดฤดูทำนาก็ไปหากไร่ถางพงตามสติกำลังของตน ปลูกพืชผลต่าง ๆ ไว้เป็นเสบียง เครื่องนุ่งห่ม บางคร้วเรือนแทบว่าจะไม่ต้องอาศัยเงินจับจ่ายอุปโภคบริโภคตลอดปี

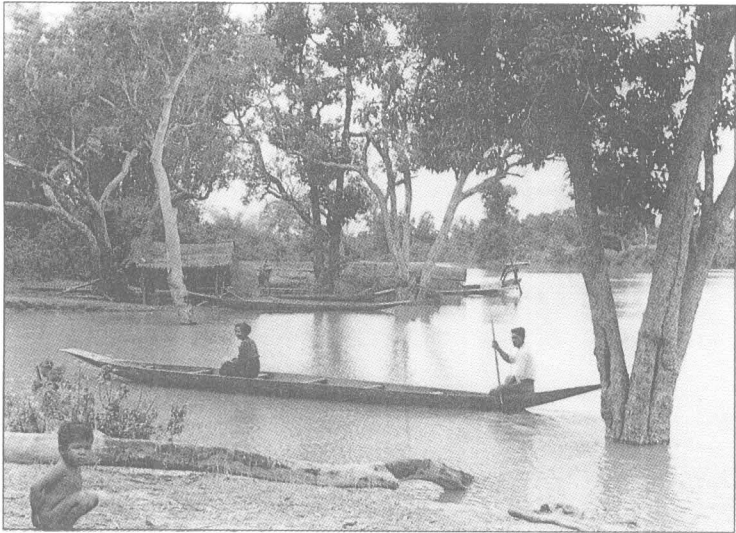

การสัญจรหรือการเดินทางของชาวบ้านตามเส้นทางสายต่างๆ ในอดีต

พระสงฆ์เทศนาในหมู่บ้าน ภาพเก่าสะท้อนว่าชาวอีสานยึดมั่น
ในจารีตประเพณีและศีลธรรมอันดีงาม

ลำน้ำเซบาย

หญิงอาบนํ้าหนอง ชาวให้ระลึกว่าครั้งอดีตอีสานเป็นถิ่นสงบสุข

ลำแคน (หมอลำ) นี่คือนักพากีสาน
ย่ำค่ำยามเย็นชาวบ้านกลับจากงานด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้ม
หัวบ้านท้ายบ้านได้ยินแต่เสียงหัวเราะ เสียงพูดจาอันรื่นหู
ระงมด้วยเสียงปี่แคน เสียงขับเสียงลำ

ครั้งนั้นมาบัดนี้ท่านจะเห็นว่าป่าดงพงทึบทั้งหลายใกล้บ้านใกล้เมืองถูกหักล้าง ถางจนโล่งเตียน อยู่ถึงในกรุงเอารถยนต์ไปชน ไปบรรทุกสุดคู่ชายแดนอีสาน จนถึงแม่น้ำโขง ชาวบ้านได้แต่มองตาปริบ ๆ เพราะป่าดงอันมีไม้แดง เต็งรัง มะค่าโมง ฯลฯ มีอายุมาตั้งร้อย ๆ พัน ๆ ปี ได้ถูกโค่นร่อยหรือลงไปทุกวันนี้แล้ว ที่ดินมีเจ้าของครอบครองเป็นแถวเป็นแนว บ้านเรือนแบบใหม่ ๆ แปลก ๆ ก็ปลูกขึ้นผิดตา ประชาชนส่วนมากก็แต่งตัวตามแผนใหม่ ทุกสิ่งทุกอย่างเข้าสู่อารยธรรมแบบใหม่

ตั้งแต่โบราณมาแล้วที่ชาวอีสานประกอบการทำมาหากินตามธรรมชาติ โดยเฉพาะพื้นที่ภาคอีสานเป็นที่ราบสูงแห้งแล้ง การถากถางทำไร่ทำนาก็ต้องเลือกทำเลอุดมใกล้บึงใกล้ธารน้ำ เมื่อทำเลอุดมต่าง ๆ ถูกจับจองหมด และทางการก็ดกกันหวงห้ามเป็นป่าคุ้มครองป่าสงวนก็เหลือแต่ที่แห้งแล้ง ไม่เป็นประโยชน์แก่การเพาะปลูกและปศุสัตว์ เมื่อนานเข้าคนเพิ่มจำนวนขึ้นก็ต้องขยับขยายหาที่ประกอบอาชีพ แม้จะเป็นที่แห้งแล้งก็จำใจทำไป ไร่นาทั้งหลายผากไว้กับธรรมชาติ ถ้าปีใดฟ้าฝนตกถูกต้องตามฤดูกาลปีนั้นก็ได้ผลดี ถ้าปีใดน้ำท่วมหรือแห้งแล้งก็หมดปัญญาที่จะแก้ไข เป็นดั่งนี้มาตลอดกาล และบัดนี้ที่ที่เคยอุดมสมบูรณ์ก็จืดจางลดคุณภาพ หนองบึงธารน้ำที่เคยชุ่มชื้นตลอดปีก็ตื้นเขินขาดเงินวังแวง ความสำคัญและความสมบูรณ์ก็ลดน้อยถอยลงตามลำดับความผันแปรของธรรมชาติ และประกอบกับความหนาแน่นของพลเมืองทำให้แต่ละท้องถิ่นหากินผิดเคืองลงตามลำดับ ท่านผู้ที่มีอำนาจวาสนาในการปกครองบ้านเมืองโปรดพิจารณาแก้ไขให้อีสานเป็นแดนที่อุดมสมบูรณ์ต่อไปด้วยเถิด

ปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมบางส่วน

ใน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เมื่อแรกได้โปรดฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ประทับที่เมืองอุบลราชธานี ได้ทรงจัดการปกครองแก้ไขเพิ่มเติมอีกคือ ให้เปลี่ยนนามเส้น ที่เรียกมาแต่เดิมเป็น *แขวง* ผู้ปกครองแขวงเรียกว่า *นายแขวง รองนาย*

แขวง เสมียนแขวง ส่วนผู้ปกครองท้องถิ่นเช่น ตาแสง จำบ้าน สารวัดบ้าน ฯลฯ ก็คงโปรดฯ ให้เรียกไปตามเดิมก่อน แต่ก็ยังทรงเห็นว่าไม่เพียงพอแก่การปกครอง เพราะมณฑลหัวเมืองภาคอีสานเวลานั้นเมื่ออาณาเขตกว้างขวาง มีพลเมืองครั้งล้าน การโจรผู้ร้ายการพนันออกจะชุกชุมและตื่นตาขึ้น จึงทรงให้เพิ่มตำแหน่งตาแสง สำหรับตรวจตราโจรผู้ร้าย และผู้คนสัญจรไปมาต่าง ๆ ตามท้องถิ่น หมู่บ้านละ ๓ คน ซึ่งสุดแท้แต่ละหมู่บ้านใหญ่หรือน้อยนั้น ๆ หากหมู่บ้านใหญ่ก็ให้ชื่อว่า นายตำบล และก็ยังทรงเห็นว่าไม่พอแก่ราชการอยู่อีก จึงโปรดฯ ให้เพิ่มกองปราบ ในส่วนภูมิภาคขึ้นอีกกองหนึ่ง เวลานั้นทรงตั้งพลโทพระยาฤทธิไกรเกรียงผายุ (เมื่อยังเป็นนายร้อยเอกสาย ธรรมานนท์) เป็นแม่กองใหญ่ตรวจปราบทั่วไป พร้อมด้วยนายสิบและพลทหารแต่แต่งพลเรือน สมทบกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองท้องถิ่นด้วย และทรงมีหลักเกณฑ์ให้รางวัลอีกด้วยดังนี้

๑. ถ้าจับกุมผู้ลักเล่นการพนันใด ๆ ได้ ๓ ส่วนมีมูลความจริงและผู้ต้องหา นั้นมีรูปร่างลักษณะเป็นทหารได้มีอายุ ๒๐ ปีบริบูรณ์ขึ้นไป ก็ให้เจ้าหน้าที่ ๓ ส่วน สอบถามความสมัครใจ ว่าจะสมัครเป็นทหารหรือไม่ ถ้ายินยอมก็ส่งคนนั้นเข้ารับราชการทหาร^๑ ถ้าไม่ยอมเป็นทหารก็ให้ปรับเป็นเงินพินัยหลวงและค่ารางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าเป็นเจ้ามือให้ปรับ ๑๖๐ บาท ผู้เล่นตั้งแต่ ๖๐-๑๐๐ บาท จ่ายให้ค่ารางวัลแก่ผู้แจ้งจับเป็นรายตัวคนละ ๓๐ บาท เหลือนั้นส่งเป็นพินัยหลวง ถ้าไม่มีเงินเสียโทษ เจ้ามือให้จำคุก ๖ เดือน ผู้เล่น ๓ เดือน รางวัลหลวงออกให้ตั้งแต่นั้นมา ราษฎรพวกที่ชอบเล่นการพนันถูกจับตัวได้ นิยมเข้ารับราชการทหารเป็นส่วนมาก

๒. ถ้าเป็นผู้ร้ายออกฉกรรจ์ เมื่อผู้ใดทำการโจรกรรมแล้วรู้สึกผิดชอบต่อที่หลัง ไม่อยากต้องการรับโทษทัณฑ์ตามกฎหมาย ก็ให้มากราบทูลลูกแก่โทษต่อพระองค์ท่านด้วยตนเอง อย่าทันทให้เจ้าหน้าที่จับกุมตัวได้ก่อนก็จะได้ทรงโปรดฯ ผ่อนผันหนักเป็นเบาแล้วแต่กรณี หรือจะให้ทรงภาคทัณฑ์ปล่อยตัวไปให้พ้นโทษ

^๑ เวลานั้นยังไม่มีเกณฑ์ทหาร เฉพาะในมณฑลกรุงเทพฯ เพิ่งมี พ.ร.บ. ลักษณะการเกณฑ์ทหารเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)

(บนและล่าง) การสอบสวนและการออกติดตามจับโจรผู้ร้ายในสมัยก่อน

นั้นโดยทันที ในเมื่อสัญญาจะกลับตัวเป็นพลเมืองดีต่อไป หากปรากฏเป็นครั้งที่สองจับได้จะเพิ่มโทษเป็นทวีคูณ

๓. ถ้าราษฎรผู้ใดทำร้าย หรือยิงโจรผู้ร้ายที่เข้าฉกฉกสิ่งของในเรือกสวนไร่นา หรือบนบ้านเรือนเกษตรสถาน สอบสวนได้ความจริง ทรงประทานรางวัลมือแม่่น ๔ บาท ถ้าเป็นผู้ร้ายฐานตีชิงวิ่งราวปล้นสะดมหรือจุดเผาบ้านเรือน ทรงประทานรางวัลมือแม่่นแต่ ๒๐-๑๐๐ บาท

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงรังเกียจพวกนักเลงการพนัน และจำพวกเสพของมีนเมาติดเป็นอันมาก รับสั่งว่าสองอย่างนี้เป็นทางนำมาให้เกิดความหายนะ มีการโจรผู้ร้ายชุกชุม พระองค์ท่านจึงทรงพยายามปราบปรามค่อนข้างจะรุนแรงสักหน่อย อนึ่งหากผู้เสพยาฝิ่นติดสุราเกิดวิวาท่าหมีนประมาทกันขึ้นถึงโรงศาล สอบสวนได้ความจริงให้ปรับผู้ด่าหมีนประมาท (ต่อคนสูบฝิ่น) แต่ ๑ อัฐฟัสหรือ ๑ สตางค์ครึ่งเท่านั้น หากชาวเมืองล่าง (หมายถึงชาวมณฑลชั้นใน) มีคดีกับราษฎรชาวพื้นเมือง สืบเป็นสัจจะว่าชาวเมืองล่างเป็นผู้ก่อเหตุหรือผู้ผิดก่อน ให้เพิ่มโทษอีก ๑ เท่า เพราะทรงเห็นว่าเป็นผู้รู้สีกผิดชอบชั่วดีมาก่อน

ส่วนการปกครองด้านชายแดนกับฝรั่งเศส ตามหัวเมืองริมแม่น้ำโขง พระองค์ท่านไม่ทรงให้มีข้าหลวงประจำรักษาราชการอยู่เลย เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสเขาจะมีเหตุการณ์เจรจากับฝ่ายเราประการใด ก็ทรงโปรดฯ ให้เจ้าบ้านผ่านเมืองนั้น ๆ เจรจากันไปเอง เอากำปั้นถือฤเอาดีกว่า ได้ทรงรับสั่งเช่นนี้เมื่อเจ้าบ้านผ่านเมืองนั้น ๆ มีการบกร่อง เขาต่อว่ามาทางเราประการใดพระองค์ก็ทรงชี้แจงไปตามมูลกรณียังเจ้าหน้าที่ฝ่ายอินโดจีนเขาเอง ดูก็เป็นการสะดวกเรียบร้อยของพระองค์ท่านอยู่เหมือนกัน การที่เป็นเช่นนี้ตามบิดาของผู้เขียนและบรรดาข้าราชการชั้นก่อน ๆ ในสมัยนั้นเล่าต่อ ๆ กันมาว่า เพราะเวลานั้นข้าราชการของเรามีไม่พอที่จะใช้ได้ทั่วถึง และขาดผู้เหมาะสม จึงเป็นนโยบายของพระองค์ท่านที่ให้อำนาจไปตามนัยดังกล่าวแล้วก่อน

อนึ่ง หากคนฝั่งซ้ายฯ มีความประสงค์จะอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงในพระราชอาณาจักรไทย ก็ทรงให้มีเส้นจำกัดให้ตั้งหลักฐานห่างจากชายแดนแม่น้ำโขงลึกเข้ามา ๒๐๐ เส้น และยกวันเสียเงินช่วยราช-

การให้ ๑ ปี ส่วนราษฎรอันมีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงของเราแต่เดิมมานั้น ก็ให้อยู่ไปตามเดิม และให้เสียเงินช่วยราชการคนละ ๓ บาทต่อปีตามกฎหมาย

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งเห็นควรจะนำมากล่าวคือ “เรื่องสาบาลน้ำ” เรื่องมีอยู่ว่า มีบาทหลวงฝรั่งเศสร้องไปยังกระทรวงมหาดไทยว่า เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยให้คนนับถือศาสนาคริสต์ียนสาบาลน้ำตามลัทธิพุทธศาสนา แล้วทางกระทรวงมหาดไทยได้มีตราสั่งมาขอทราบข้อเท็จจริง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวทวาย ทรงมีลายพระหัตถ์ที่ ๒๐๗๐/๒๒๕๒ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓ ทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (เมื่อครั้งทรงกรมหมื่น) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เวลานั้นดังนี้

เรื่องตราพระราชสีห์น้อยฉบับที่ ๗๑/๑๕๕๓๑ ลงวันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ ว่า สังฆราชเยเนรอลมาเฟัวร์องท์ ๓ ข้อ หม่อมฉันได้รับบอกเล่าจากพระยาภักดีฯ ว่า บาทหลวงมาหาพูดว่า การสาบาลน้ำในโรงศาลทั้งปวง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงไว้กับบาทหลวงครั้งนั้นว่า บรรดาคนที่นับถือคริสต์ศาสนาให้สาบาลตามลัทธิคริสเตียน ก็ได้เป็นแบบธรรมดาทำมาตามลัทธิคริสเตียน บัดนี้บาทหลวงจะขอให้คนที่นับถือศาสนาคริสต์ียน สาบาลตามธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ตกลงไว้

หม่อมฉันได้พูดไปกับพระยาภักดีฯ ว่า การสาบาลนี้ธรรมเนียมก็เป็นรูป เช่นนั้น หาได้เปลี่ยนไป ด้วยจะเชื่อคนก็ต้องเชื่อที่เขานับถือ จะไปเอาสิ่งที่เขาไม่นับถือมาเป็นประธานให้เขานั้นใครจะเชื่อ ดูเป็นไม่รู้จักธรรมเนียม ไม่ต้องขอก็เป็นอยู่อย่างธรรมดาเนืองและได้สืบไปในศาลทั้งปวงก็หาได้ความว่าให้คนถือศาสนาคริสต์สาบาลตามพุทธศาสนาไม่...และที่เมืองพิบูลจะได้ปรากฏว่ามีคนถือคริสเตียนก็หาไม่ และต่อมาเมื่อเดือนธันวาคมนี้ จหมื่นวิชัยยุทธได้ไปหาเยี่ยมหม่อมฉันเพื่อฟังสรรพสิทธิวิจนะ ก็ได้ไปพูดขึ้น ถึงจะให้คนที่เขานับถือคริสเตียนสาบาลจะขอให้สาบาลอย่างไร ๆ หม่อมฉันจึงได้ทราบที่ศรีสะเกษ นายแขวงเข้าใจกาลโลกยวิปริตผิดไปโดยแท้ จึงได้ชี้แจงธรรมเนียมและสั่งบังคับไม่ให้เอาวิธีสาบาลโดยลัทธิที่ผู้สาบาลไม่นับถือไปให้ผู้สาบาลและไม่ให้ถือเอาถ้อยคำคนซึ่งสาบาลโดยลัทธิอันมิใช่ตัวผู้สาบาลนั้นนับถือมาเป็นที่เชื่อฟังเป็นอันขาด ที่บาทหลวงทูล

เรื่องสาบลงนี้ ลางทีก็จะเป็นที่ศรีสรรเพชญ์เอง แต่ก็ได้สั่งสอบสวนบังคับไปในทันทีนั้นแล้ว แต่ที่อื่นก็ได้เข้าใจอยู่ทุกข้าหลวงโดยธรรมดาแล้ว

(พระนาม) สรรพสิทธิ

ทรงจัดตั้งกองตำรวจภูธร

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงเห็นว่า มณฑลอิสานเป็นมณฑลอันกว้างใหญ่ไพศาล สมควรจัดให้มีกองตำรวจภูธรเพื่อระงับเหตุโจรผู้ร้าย จึงทรงมีบอกเข้าไปยังกระทรวงมหาดไทยขออนายตำรวจภูธรมาประจำมณฑลอิสาน หวังให้อาณาประชาราษฎร์มีความร่มเย็นเป็นสุขยิ่งขึ้น ทางกระทรวงมหาดไทยจึงมีตราพระราชสีห์^๑ ที่ ๒๑/๑๘๓๖ ลงวันที่ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑ เวลานั้น นายพลตรีพระยาวาสูเทพ (ยี่. เซา) ชาวเดนมาร์กเป็นเจ้าของกรมตำรวจภูธร^๒ ได้ให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ถ้าย ภูธร^๓ มารับราชการตำแหน่งผู้บังคับกองตำรวจภูธร มณฑลอิสาน ๑ นาย นายร้อยตรีที่ ๓ ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณซุขันธ์ ๑ นาย นายร้อยตรีเนตร ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณสุรินทร์ ๑ นาย นายร้อย

---

^๑ เดิมกรมตำรวจภูธรนี้เรียกว่า “กองโปลิศ” ต่อมาเปลี่ยนเป็น “กรมพลตระเวนหัวเมือง” เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้จัดการหัวเมืองในรูปเดียวกันแล้ว จึงโปรดฯ ให้เอาแบบ “ยองตามส์” ของฝรั่ง ซึ่งควบคุมและใช้ปืนเหมือนอย่างทหารมาจัดขึ้นเป็นพนักงานตรวจจับโจรผู้ร้ายตามหัวเมือง เปลี่ยนจากกรมพลตระเวนมาเป็น *กรมตำรวจภูธร* ถือต่อมาจนบัดนี้ เครื่องแบบตำรวจเวลานั้นสีน้ำเงิน หมวกมียอด พลตำรวจนั่งกางเกงตามสมัยนิยม แต่นายตำรวจคงยังนุ่งผ้าเข้ากับเสื้อแบบใหม่ ครั้งนั้นยังมีพวกตำรวจแขกซิกข์อยู่ด้วย ปราบปรามจับกุมโจรผู้ร้ายทั่วไป

^๒ ต่อมาได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์ “พันตำรวจตรีหลวงเอกภริมาภจ” (พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๕๔) คนต่อมา “พันตำรวจเอกพระเทิมประยูทธการ (ทลา จิปีภพ)” (พ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๕๖) คนที่ ๓ พ.ต.ท.หลวงปราบประทุษรุฬฟาย (พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๔๕๘) คนที่ ๔ พ.ต.ท.พระธรณนทร์ (ผ่อง เนตรมาน) (พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๗๓) คนที่ ๕ พ.ต.ท.หลวงสุนทรเขตพิทักษ์ (พ.ศ. ๒๔๗๕) ฯลฯ

โทอุ่น ผู้บังคับกองตำราจตุรบริเวณร้อยเอ็ด ๑ นาย พร้อมด้วยนายสิบด้วย บริเวณละ ๒-๓ คน รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงโปรดให้ปลูกสร้าง โรงพักตำราจตุรบริเวณที่ หนองสะพัง บริเวณเหนือเมืองอุบลฯ ติดกับถนนสุริยาตรี สนามบินปัจจุบัน ทิศใต้ติดกับถนนสรรพสิทธิ วัดมหาวน (วัดป่าใหญ่) คือ สถานที่ตำราจตุรบริเวณอุบลฯธานีเดี๋ยวนี้

ระหว่างนั้น มีนายตำรวจชาวเดนมาร์กเป็นครูฝึกหัดการตำรวจด้วยอีก คนหนึ่งชื่อ นายร้อยเอกปาหุर्वลิน และเป็นผู้ตรวจราชการมณฑลอีสานด้วยอีก ตำแหน่งหนึ่ง มาอยู่ที่เมืองอุบลฯ ราว พ.ศ. ๒๔๔๖-๒๔๕๐ ร้อยเอกปาหุर्वลินไป ตรวจราชการทางเขาพระวิหารในท้องที่เมืองขุขันธ์ เลยป่วยเป็นไข้ป่ามาตามทาง พอมาถึงเมืองอุบลฯ ได้ ๔-๕ วัน โรคกำเริบถึงแก่กรรม ทางราชการได้จัดการ ฝังศพตามลัทธิโรมันคาทอลิกไว้ในที่ดินของกรมตำรวจอุบลฯ ด้านตะวันตก ต่อมาเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ ทางราชการสั่งให้ผู้เขียนร่วมเป็น อนุกรรมการไปตรวจสอบหลักฐานเกี่ยวกับคดีเขาพระวิหารที่จังหวัดอุบลฯ และ จังหวัดใกล้เคียง ได้นำคณะกรรมการฯ ไปดูอนุสาวรีย์ที่ฝังศพนายร้อยเอก ปาหุर्वลิน ตามที่ผู้เขียนเคยเห็นมาแต่สมัยเป็นนักเรียน กลับปรากฏที่ฝังศพ นายร้อยเอกปาหุर्वลินกลายเป็นที่ของเอกชนมีบ้านเรือนเต็มไปหมดแล้ว คนเก่าแก่ เมืองอุบลฯ ที่มีชีวิตอยู่ย่อมทราบเรื่องนี้ได้ดี

เมื่อนายร้อยเอกปาหุर्वลินถึงแก่กรรม ทางราชการได้ย้าย พ.ต.ต. โซเดิน ฟาเดิน (Major E. Seiden Farden)^๑ เมื่อครั้งเป็นนายร้อยเอก ครูและ ผู้ตรวจราชการมณฑลปราจีนมาแทนที่อุบลฯ ต่อมาทางราชการย้ายไปเป็นครูสอน นักเรียนนายร้อยตำรวจที่จังหวัดนครปฐม

^๑ เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๓ ทราบว่าบุตรของโซเดินฟาเดินเคยมาเป็นทูตเดนมาร์ก ประจำประเทศไทยสมัยหนึ่ง

การศาล

การกระทำหนังสือเอกสารต่าง ๆ เช่น คำร้องคำให้การ การไต่สวน อรรถคดี หรือบัญชีคุมขังนักโทษ ฯลฯ แต่ก่อนนั้นสำหรับผู้ที่เขียนหนังสือไม่เป็น ได้ใช้วิธีจับมือ ลงแกงไต คือพนักงานสอบสวนหรือเจ้าหน้าที่จับมือผู้มาขึ้นเรื่องราว เช่นคดีหนีสิน หรือต้องทำในคดีอาญาให้จับปากกาแล้วขีดเป็นกากบาทหรือวงกลม แทนลายมือชื่อ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานจึงทรงห้ามมิให้เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการเช่นนั้นอีกเป็นอันขาด เพราะไม่เป็นหลักฐานที่ทางราชการจะยึดถือไว้ตรวจสอบได้ ทั้งนี้ไม่ให้ความยุติธรรมแก่ฝ่ายตรงข้ามหากเป็นคดีฉ้อโกงหรือผู้ที่มีร้องทุกข์แต่อย่างใด จึงทรงให้เลิกใช้วิธีดังกล่าวนี้เสีย ให้ใช้วิธีใหม่คือ สำหรับผู้ที่เขียนหนังสือไม่เป็น ให้เจ้าพนักงานเขียนชื่อลงในกระดาษหรือแบบพิมพ์หนังสือราชการต่าง ๆ เอาขนาดเหมาะสมกับน้ำมันทาหัวแม่มือขวาของผู้นั้นแต่พอเห็นได้ชัด แล้วกดทับชื่อลงในกระดาษที่เรียกว่า *เตะโป้* (หรือพิมพ์ลายมือ) หากเป็นเอกสารสำคัญเช่นกู้ยืมหรือใบสำคัญรับเงินเหล่านี้ ก็ให้เตะโป้ทับลงในกระดาษวัน เดือน ปี และจำนวนเงิน หรือข้อความที่ตกเติมขีดฆ่า โดยมีให้ละอะเอะให้เห็นลายมือโดยชัดเจน ส่วนผู้ที่มีคดีอาญาก็ให้เอาขนาดเหมาะสมน้ำมันทาหน้ามือทั้งสองฝ่าหมด ทั้ง ๑๐ นิ้วแต่พอบาง ๆ เห็นได้ชัดเตะโป้ทับลงไปในกระดาษหรือทะเบียน ฯลฯ แล้วเขียนชื่อกำกับไว้ทุกรายไป เพื่อเป็นหลักฐานสอบสวนเมื่อหลบหนี หรือเคยต้องโทษมาก่อน ทั้งนี้พระองค์ท่านได้ทรงเคยใช้ทดลองเมื่อคราวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ตั้งชำระพิจารณาโจรผู้ร้ายหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต เมื่อครั้งเป็นพระยาฯ) เป็นผู้ปราบปรามจับกุมผู้ร้ายส่งถวาย ซึ่งนับว่าเป็นผลดีต่อราชการสืบต่อมาจนบัดนี้

ครั้นเมื่อทรงประกาศให้ใช้แบบเตะโป้ลายหัวแม่มือในเอกสารใหม่ ๆ นั้น ได้มีผู้จรรโจษขึ้นมาว่า มีคนเตะโป้ปลอมลายมือ ๒-๓ ราย เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงมีรับสั่งให้เอาตัวผู้ต้องสงสัยปลอมลายมือนั้นมาสอบสวนด้วยพระองค์เอง โดยทรงเอาแว่นขยายทอดพระเนตรสอบลายมือจริงและของผู้ที่ว่า

ปลอมซึ่งโจทก์ร้องขึ้นมานั้น ก็ทรงเห็นได้ชัดว่าลายมือที่ปลอมกับลายมือจริงผิดกัน เจ้าคนปลอมลายมือรับสารภาพถูกลงพระอาญาเขียนหลัง ๑ ยก (๓๐ นาที) จำคุกคนละ ๕ ปี แต่รับสารภาพและถูกลงอาญาแล้ว ทรงกรุณาลดโทษจำเพ็ญ ๑ ปี แต่นั้นมาการปลอมลายมือ น้อโกงต่าง ๆ เลยเซ็ดชขาดไปตาม ๆ กัน เทบไม่มีขึ้นโรงศาลเลย

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-ประสงค์ทรงมีพระปฏิญาณเฉียบแหลม เกี่ยวกับทรงพิจารณาอรรถคดีที่ราษฎรเป็นความกันได้มาร้องทุกข์ต่อกรมการ ศาลบ้านเมือง หากเรื่องใดที่ตุลาการตัดสินความโจทก์จำเลยไม่ยินยอมกัน หรือคณะกรรมการ ศาลตัดสินไปแล้วแต่ไม่สมเหตุผล ซึ่งอีกฝ่ายไม่ได้รับความยุติธรรม พระองค์ท่านก็ทรงเรียกคดีนั้น เรื่องนั้นมาทรงพิจารณาเสียเอง ซึ่งบางเรื่องก็ชวนชบชั้นไปในตัว อันเป็นคดีตัวอย่างเล่าสืบกันต่อ ๆ มา และปรากฏหลักฐานเอกสารทางราชการอยู่หลายเรื่อง ซึ่งผู้เขียนพอจำความได้และอาจผิดไปบ้างก็ขออภัยท่านผู้อ่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย ซึ่งพอนำมาเล่าสู่ฟังสัก ๒-๓ เรื่อง ดังต่อไปนี้

เรื่องแรก คนแซนด้วนลักกระทะ

เมื่อประมาณปี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) มีกระหาชายนายหนึ่งชื่อ เชียงทัน บ้านตำบลโนเมืองอุบลฯ แซนด้วนทั้งสองข้างมาแต่กำเนิด แต่ไม่ด้วนถึงกับหมดพอเหลือต่อจากไหล่มาประมาณถึงข้อศอก ไปลักกระทะทอดขนมฝักบัวของอำแดงสี ซึ่งใช้ทอดขนมขายในงานออกร้านทุ่งศรีเมืองในเมืองอุบลฯ เขาจับได้พร้อมของกลาง เชียงทันไม่ยอมรับว่าเป็นคนไปลักเอามา แก่ตัวว่า จะเอาไปได้อย่างไรเพราะแซนด้วนทั้งสองข้าง มือก็ไม่จะมีจะจับถือ ก็เห็นกันอยู่แล้ว ฝ่ายอำแดงสีไม่ยอม เข้าหากำนันให้เอาตัวเชียงทันไปสู้ความกันที่โรงศาล มีผู้คนไปฟังคดีกันมากหน้าหลายตาว่าแซนด้วนทำไม่จึงลักของเขาได้ ศาลจะตัดสินว่าอย่างไร ในระหว่างการพิจารณาของตุลาการศาลอยู่นั้น พอดีเรื่องทรงทราบไปถึงเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงเห็นเป็นคดีแปลกประหลาดคดีหนึ่งเพ็งจะปรากฏ จึงโปรดให้เบิกตัวโจทก์จำเลยไปทอดพระเนตร พร้อมด้วยคณะตุลาการพระองค์ท่านไม่ได้ทรงไต่ถามพยานโจทก์จำเลยแต่ประการใด เมื่อทรงพระดำริ

อยู่ครู่หนึ่งก็พอจะทรงมองเห็นลู่ทางของเรื่องที่เกิดขึ้นรายนี้ได้บ้าง กอปรด้วยพระปรีชาในทางนิติศาสตร์ด้วยพระองค์เอง เพื่อทรงหาทางพิสูจน์ข้อเท็จจริงจะได้ไม่เป็นเยี่ยงอย่างแก่พวกเหล่าร้ายต่อไป เมื่อทรงพระดำริพอจะจับผิดเจ้าแขนด้วนนี้ได้แล้ว พระองค์จึงมีรับสั่งว่า

“จริงของนายเชียงทันสมข้อต่อสู้ ให้เชียงทันเอากระทะไบนีกลับไปคืนเสียว่าเป็นกระทะของเขาเอง” ฝ่ายอำแดงสีใจทัก เมื่อได้ยินรับสั่งแก่จำเลยเช่นนั้น ก็หน้าเสีย เพราะกระทะไบนีนี้เป็นของใจทักจริง ๆ ใคร ๆ ก็รู้เห็นเป็นพยาน แต่เมื่อมีรับสั่งเช่นนั้นก็ไม่รู้จะทักทานได้อย่างไร เป็นแต่หนึ่งนึ่งดูนายเชียงทันอยู่

ฝ่ายนายเชียงทันดีใจใหญ่คิดว่ากระทะไบนีเสร็จจนสุดอุทธรณ์ฎีกาแล้ว ทั้งจะได้พ้นข้อกล่าวหาไปเสีย อารามที่ดีใจ จึงตรงไปเอาหัวเข่าข้างหนึ่งกดขอบกระทะที่ตั้งวางหงายอยู่นั้นให้กระดกขึ้น แล้วเอาศีรษะหนุนกระทะขึ้นช่วยด้วยแขนด้วน (ไม่มีมือ) นั้นขึ้นเทินบนศีรษะได้สะดวกรวดเร็วแล้วก็จะเดินลงจากศาลไป คณะตุลาการต่างก็ตกตะลึง

เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงพระสรวล แล้วมีรับสั่งว่า “เฮ้ย เดี่ยวก่อนอ้ายเชียงทันกลับมานี้ก่อน ขึ้นแรกแกต่อสู้ว่าแขนด้วนไม่มีมือจับเอาไปไม่ได้ บัดนี้ ปรากฏเห็นได้ชัดแก่ตุลาการแลคนทั้งปวงแล้วว่า แกเอากระทะไบนีไปได้ด้วยวิธีอย่างไร แกให้การเท็จต่อศาลและมีความผิดจริงสมดังใจทักกล่าวหาจะแก้ตัวว่าอย่างไร” นายเชียงทันหน้าซีดหมดทางต่อสู้ ก็กราบทูลสารภาพโดยดี จึงมีรับสั่งให้ตุลาการตัดสินส่งนายเชียงทันเข้าตะรางไปเลย

เรื่องที่สอง เรื่องอำแดงคำใหญ่

คดีนี้เกิดขึ้นเมื่อระหว่าง ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) มีงานบุญบั้งไฟประจำปี เรื่องมีอยู่ว่า อำแดงคำใหญ่ มีชื่อเสียงในทางเป็นนักมวยหญิง เคยชกปล้ำและต่อแย่งในงานบุญบั้งไฟประจำปีมาก่อน ชายบางคนก็สู้แกไม่ได้ จะเกิดผิดใจกับทิดใบ พวกเข้บั้งไฟด้วยกันมาก่อนอย่างไรไม่ปรากฏสาเหตุแน่ชัด ได้ไปร้องต่อศาลกล่าวหาว่า ทิดใบทำการกอดกุมจับต้องของสงวน และข่มขืนกระทำชำเรา ตนจนสำเร็จความใคร่ในเวลาค่าคืน ณ ที่แห่งหนึ่งไม่มีผู้รู้เห็นด้วย ทำให้ได้รับความอับอายเสียหาย ขอให้ศาลลงโทษทิดใบจำเลย ฝ่ายตุลาการสอบถามนาย

ทิดใบก็ว่าไม่ได้กอดกุมดังคำที่โจทก์กล่าวหา ตูลาการยังลังเลใจไม่ทราบจะหาข้อเท็จจริงมาประกอบหลักฐานเพื่อพิจารณาตัดสินให้เด็ดขาดลงไปได้ ก็พอดีเรื่องนี้ทรงทราบไปถึงเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์อีก พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในเชิงกระบวนความอรรถคดีอยู่แล้ว เพราะได้ทรงเรียกตัวโจทก์จำเลยไปทอตพระเนตรแล้ว ทรงเห็นว่าอำแดงคำใหญ่รูปร่างสันตกว่าทิดใบ เหตุใดจึงมาร้องว่าเขากอดกุมข่มขืนจนเสียเนื้อตัว เรื่องตุ้มกันกระไรชอบกลอยู่ เมื่อพระองค์ได้ทรงพระดำริดูรูปการณืตลอดแล้วก็มีได้ทรงตรัสว่ากระไร เป็นแต่มีรับสั่งให้ตูลาการนัดโจทก์จำเลยไปว่า “วันนี้หมดเวลาของศาลที่จะพิจารณาความแล้ว วันรุ่งขึ้นจึงให้คู่ความมาพร้อมกันอีกครั้ง

อำแดงคำใหญ่ถวายบังคมแล้วก็ลงจากศาลไป พออำแดงคำใหญ่เดินลับตาไปใต้ประมาณครุหนึ่งจึงมีรับสั่งให้นายทิดใบตามอำแดงคำใหญ่ไปให้ทันเมื่อทันแล้วก็อนุญาตให้เขากอดกุมจุดปล้ำทันทีหมายให้อำแดงคำใหญ่จำนนทิดใบจงนในพระตำรัสลังเลใจว่าฟังรับสั่งผิดไปหรืออย่างไร เพราะเขามาร้องหยก ๆ ขึ้นไปกอดกุมจุดปล้ำเข้าอีก เรื่องก็ยิ่งจะหนักหนึะตรงไม่พ้น เสด็จในกรมฯ ทรงเห็นทิดใบรีรอไม่แน่ใจ จึงมีพระตำรัสสั่งทับไปอีกว่า “ไม่ต้องลังเลเข้าสั่งแกไปแล้ว ไปทำตามนั้น”

ทิดใบพอได้สติว่าแน่แล้วฟังไม่ผิด และเป็นพระโองการเจ้าเหนือหัวด้วยก็รีบตามไปทันอำแดงคำใหญ่ยังไม่ทันออกนอกบริเวณศาล ไม่ฟังเสียงบีเสียงขลุ่ยตรงเข้าจุดปล้ำอำแดงคำใหญ่อุตลุดทันที หมายจะให้อำแดงคำใหญ่อยู่กับมือฝ่ายตูลาการก็คอยสังเกตการณ์อยู่อย่างสนใจ และต่างก็มองตากัน รำพึงแก่กันว่า “เสด็จในกรมฯ จะทรงมาไม่ไหนอีกหนอ” ฝ่ายอำแดงคำใหญ่ก็ตกใจ คิดว่าทิดใบโกรธตัวที่ไปร้องต่อเจ้านายจะเอาเข้าตะรางผู้คนก็มั่งดูแน่นเกรงจะเสียเหลี่ยมที่เคยดังมาแล้วก็ฮึดสู้ไม่ยอมเสียเปรียบทิดใบ ขณะที่ทิดใบกอดปล้ำอำแดงคำใหญ่อยู่นั้น ตูลาการเห็นทิดใบเพลียงพล้ำสู้กำลังอำแดงคำใหญ่ไม่ได้ ต้องเสียหลักหลายครั้ง ในที่สุดทิดใบล้มทกคะเมนนอนหงาย อำแดงคำใหญ่ขึ้นคร่อมทับอยู่ จึงมีรับสั่งให้เจ้าหน้าที่ศาลไปตามโจทก์จำเลยกลับมาศาลก่อน

เมื่อโจทก์จำเลยมาถึงแล้ว รับสั่งให้ตูลาการบันทึกข้อพิสูจนรู้เห็นนั้นไว้เป็นหลักฐาน แล้วมีพระโองการตำรัสไปว่า “ให้ยกฟ้องโจทก์เสีย เพราะเหตุโจทก์

(อ่าแดงคำใหญ่) มาร้องต่อศาลว่านายทิดใบทอดกุ่มข่มขืนลูก้าลังไม่ได้ ซึ่งตามข้อพิสูจนแล้วทิดใบลูก้าลังอ่าแดงคำใหญ่ไม่ได้ ต้องล้มหนายไปหลายครั้งประจักษ์ต่อหน้าตุลาการอยู่เช่นนี้แล้ว หากโจทก์ซึ่งเป็นหญิงไม่ยินยอมเป็นใจด้วยจำเลย จะทำการสำเร็จได้อย่างไร จึงฟังข้อกล่าวหาของโจทก์ไม่ขึ้น โปรดให้ปล่อยทิดใบจำเลยพ้นข้อหาไป”

อ่าแดงคำใหญ่หน้าเสีย เดินคอคตกลงจากศาลไป มีเจ้าหน้าที่ศาลคนหนึ่ง แอบไปกระซิบถามอ่าแดงคำใหญ่ว่า “เจ้ายินยอมให้หมอทิดใบมันอิหสิติ” อ่าแดงคำใหญ่พูดเสียงอ่อยตอบว่า “ก็แม่หนีมันนั่นแหละข้อย เพราะเจ็บใจบักทิดใบนัก ทีแรกมันว่าม๊ก ๆ ข้อยจึงตายใจหลงเชื่อมัน ครั้นเมื่อคืนนี้เห็นมันไปเกี้ยวสาวไทยบ้านอื่นมาดูงานบั้งไฟต่อหน้าต่อตา เจ็บใจนักจึงมาฟ้องหวังจะเอามันเข้าคุก เลยสู้มันบได้”

ฝ่ายทิดใบรู้สึกตื่นเต้นดีใจจนออกหน้า ต่างก็จะแยกกันกลับบ้าน อ่าแดงคำใหญ่เหลือบไปเห็นทิดใบแสดงอาการอันหน้าหมั่นไส้แก่ตน จึงร้องไปว่า “บักทิดใบ ครั้นนี้กูฝากไว้ก่อนบุญบั้งไฟปีหน้ายังจะมี และคงจะได้เจอติกันเป็นแน่” นายทิดใบไม่พูดว่าอะไร ยิ้ม ๆ แล้วก็รีบสาวเท้าแยกทางกันไป

ทั้งนี้นับได้ว่า นายพลตรี (และมหาเสวกเอก) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในทางธรรมศาสตร์รัฐศาสตร์การบ้านเมืองเล่ห์เหลี่ยมของคนอย่างยอดเยี่ยม สมกับที่ได้ดำรงพระยศและตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิยมหาราช ได้ทรงแต่งตั้งให้ทรงบริหารสำเร็จราชการส่วนภูมิภาคนี้เพื่อประเทศชาติได้เป็นอย่างดียิ่ง

เรื่องที่สาม พระกรงศรีบริรักษ์

เป็นเรื่องของเจ้าบ้านผานเมืองโดยเฉพาะ ชวนให้ขบขัน และสิ่งที่เจ้าเมืองจะพึงปฏิบัติเห็นว่าอะไรเป็นการควรหรือไม่ควร เหมาะสมกับเหตุการณ์กาลเทศะไหม เช่นเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่ เรื่องใหญ่กลับเห็นเป็นเรื่องไม่สำคัญไปเรื่องมียู่ที่ว่า

พระกรุงศรีบริรักษ์ เวลานั้นเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์ มีจ่านายสิบตำรวจนายหนึ่งกระทำผิดทางอาญาโทษก็ไม่ร้ายแรงอะไรนัก มีคนมาร้องทุกข์ขึ้นกับพระกรุงศรีบริรักษ์ พระกรุงศรีบริรักษ์จึงสั่งให้ตำรวจด้วยกันไปจับจ่านายสิบคนนั้นเข้าห้องขัง จ่านายสิบตำรวจคนนั้นเข้าห้องขังโดยไม่ยอมเปลี่ยนเครื่องแบบออก คือແก่แต่งเครื่องแบบจ่านายสิบตำรวจเข้าไปในห้องขังด้วย บอกให้ถอดเครื่องแบบออกก็ยังไม่ยอมถอด พระกรุงศรีบริรักษ์หมดท่า จึงโทรเลขกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ ณ เมืองอุบลราชธานีว่า “จะควรจัดการกับจ่านายสิบตำรวจคือผู้นี้ประการใด” ทรงโทรเลขตอบไปว่า “พระกรุงศรีบริรักษ์จะไปกุมแก้ผ้าเขาทำไม” ดั่งนี้อีกไม่นานพระกรุงศรีบริรักษ์เลยขอต่อทางการย้ายไปรับราชการอยู่มณฑลชั้นใน เพราะกลัวเหลี่ยมเสด็จในกรมฯ ซึ่งเป็นเรื่องเก่าเล่ากันมาจนทุกวันนี้

การปลุกฝังคตินิรัฐประชาชาติ

เพื่อเป็นการเหมาะสมตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกชื่อมณฑลชั้นนอก^๑ ตามพื้นที่อันสมควรดังกล่าวมาแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ จึงโปรดฯ ให้มีสารตราสั่งเป็นทางการโดยทั่วไปว่า แต่นี้สืบไปให้เจ้าหน้าที่แต่ละแผนกการทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ เมื่อจะมีการสำรวจสำมะโนครัว หรือหากมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องใช้แบบพิมพ์ของทางราชการ ให้ปฏิบัติใหม่โดยกรอกในช่องสัญชาตินั้นว่า *ชาติไทยบังคับสยาม* ทั้งสิ้น ห้ามมิให้ลงหรือเขียนในช่องสัญชาติว่า *ชาติลาว ชาติเขมร ส่วย ผู้ไท* ฯลฯ ดังที่ได้ปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด เพราะพระองค์ทรงตราสั่งว่าเป็น *สัญชาติไทย* สืบเนื่องกันมาแต่ตั้งดาบรพทั้งสิ้น แล้วก็ทรงมีใบบอกเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย พร้อมกับการตะเป้พิมพ์ลายมือ

^๑ ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑล พ.ศ. ๒๔๔๒

ซึ่งเปลี่ยนมาจาก แกงไต และทางการก็ได้ปฏิบัติตามนัยที่พระองค์ท่านทรงมีบอกเข้ามานั้นตราប់เท่าทุกวันนี้ ผู้เขียนจึงได้นำมากล่าวถึงพระเกียรติคุณของพระองค์ท่านไว้โดยเฉพาะในบทนี้ด้วย

เพื่อความเหมาะสมทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลต่าง ๆ ที่เคยเรียกมาแล้วเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) เพราะหัวเมืองที่สังกัดมณฑลเหล่านั้นบางเมืองได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนคือ

๑. มณฑลฝ่ายเหนือให้เรียกว่า *มณฑลอุดร* เป็นมณฑลเทศาภิบาล^๑ รวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ คือ ๑. บริเวณหมากแข้ง ๒. บริเวณธาตุพนม ๓. บริเวณน้ำเหือง ๔. บริเวณพาสี และ ๕. บริเวณสกลนคร ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้ง คือจังหวัดอุดรธานีเดี่ยวนั้น

๒. มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือให้เรียกว่า *มณฑลอีสาน*^๒ เป็นมณฑลเทศาภิบาลรวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ คือ ๑. บริเวณอุบลราชธานี ๒. บริเวณจำปาศักดิ์ ๓. บริเวณขุขันธ์ ๔. บริเวณสุรินทร์ และ ๕. บริเวณร้อยเอ็ด ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี

๓. มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือให้เรียกว่า *มณฑลพายัพ* มณฑลนี้เป็นเมืองประเทศราช ได้แก้ไขการปกครองใหม่ตามกฎข้อบังคับเฉพาะสำหรับการปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) มี ๕ เมือง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองเชียงใหม่

๔. บริเวณเมืองนครราชสีมา เมืองนางรอง และบริเวณชัยภูมิให้รวมเรียกว่า *มณฑลนครราชสีมา* และเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ประกาศให้เปลี่ยนชื่อบริเวณนางรองเป็น *เมืองบุรีรัมย์* ซึ่งความจริงเมืองบุรีรัมย์เป็นที่ตั้งเมืองมาแต่ก่อนแล้ว ส่วนเมืองนางรองนั้นเป็นเมืองน้อยจึงได้ยุบเมืองนางรองลงเป็นอำเภอ ขึ้นจังหวัดบุรีรัมย์จนบัดนี้

^๑ กฎกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยแบ่งบริเวณในมณฑลอีสาน และมณฑลอุดรที่ ๑๐ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๙

^๒ พร้อมกับกฎกระทรวงตั้งมณฑลอีสานและอุดรดังกล่าวแล้ว

ประกาศตกเดือน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ยังทรงมีกระแสรับสั่งอีกชั้นหนึ่งให้เรียกว่า *ประกาศตกเดือน* คือ ทุกคนต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในตัวเองตามขนบธรรมเนียมประเพณีของบ้านเมืองเสมอไปดังนี้

๑. ให้ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพของตนโดยชอบธรรมอย่าให้ขาดแคลนและอย่าได้ประพฤติตนเป็นโจร เล่นการพนัน หรือเสพของมีนเมาจนติด

๒. ให้บำรุงเรือกลสวนไร่นา ห้วยหนองคลองบึงบางไว้สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ และเพื่อบริโภค และสำหรับไว้เลี้ยงหล่อสัตว์น้ำและสัตว์พาหนะในฤดูแล้งชดเชยให้ถึงฤดูฝน ซึ่งเป็นสมบัติของมนุษยชาติจะต้องปฏิบัติเตรียมไว้ถ้าขาดเงินน้ำแล้ว แปลว่ามนุษย์และสัตว์ต่าง ๆ ก็จะต้องอันตรายหนักดับไป

๓. ให้เตรียมหาเงิน ๔ บาทสำหรับเสียส่วยช่วยราชการทุกคนทุกปีไปตามกฎหมาย

๔. ให้เจ้าหน้าที่ปกครองที่ลงมือเก็บส่วยช่วยราชการแต่เดือนเมษายนทุก ๆ ปีเป็นต้นไป จนถึงสิ้นเดือนมกราคมเป็นหมดเขต หากพ้นกำหนดนี้แล้ว ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ให้เก็บส่วย ๘ บาท เดือนมีนาคมให้เก็บ ๑๒ บาท

๕. ถ้าพ้นกำหนดในข้อ ๔ นี้ไปแล้ว ต้องถือว่าเป็นคนหลีกเลี่ยงราชการ ก็จะต้องถูกปรับคนละ ๓๐ บาท^๑ ถ้าไม่มีเงินเสียต้องใช้ทำการโยธา ๑ เดือน คนจำพวกนี้เรียกว่า *คนกองการ*

๖. ถ้าผู้ใดต้องการรางวัลตามความในข้อ ๕ ก็ให้ยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่ปกครองที่ตนสังกัดอยู่ว่า ผู้ใดไม่เสียเงินช่วยราชการในปีนั้น ศกนั้น เมื่อเจ้าหน้าที่สอบสวนพิจารณาได้ความจริง ทางการก็จะจ่ายเงินรางวัลให้เป็นรายตัวรายละ ๒๐ บาท

^๑ ส่วยหลวง ๑๐ บาท ให้คำรางวัลแจ้งจับ ๒๐ บาท

๗. เมื่อผู้ใดมีกิจธุระจะเดินทางไปมาค้าขายต่างท้องที่ อย่าลืมถือใบเสร็จช่วยราชการ^๑ สำหรับตัวในปีนั้น คกนั้นติดตัวไปด้วยเสมอ ใช้เป็นหนังสือเดินทางได้

๘. ให้เจ้าหน้าที่ของแต่ละเมืองตรวจสอบพลเมืองของตนว่า ถ้าผู้ใดยังมีได้เสียเงินช่วยราชการ ก็ให้จับกุมดำเนินคดีส่งเมืองหรือส่งมณฑลสอบสวนต่อไป เมื่อได้ความจริงว่า มิได้เสียเงินช่วยราชการในศกนั้น ๆ แล้ว ก็จะต้องถูกปรับหรือทำงานโยธา ๑ เดือน

๙. ถ้าผู้ใดมีกิจธุระไปมาค้าขายต่าง ๆ ให้พักอยู่ในที่มีหลักแหล่งและต้องไปแจ้งความต่อผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนันเจ้าของบ้านเขาเสมอ เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ ถ้าสืบได้เป็นสัจย์ว่าหลีกเลี่ยงหนีเหตุการณ์อันผิดต่อกฎหมายของบ้านเมือง ก็ให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจับกุมตัวส่งเมืองสอบสวนโดยเร็ว

ประกาศตักเตือน ๙ ข้อนี้ สมัยนั้นได้ถือตามกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ปฏิบัติกันอย่างเข้มงวดจริง ๆ ทางราชการได้รับผลเป็นที่พึงใจ

การศุลกากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ

การเก็บภาษีอากรจากราชฎากรหรือค่าธรรมเนียมใด ๆ แต่ก่อนนั้น ไม่สู้จะมีอะไรมากนัก มีแต่การเก็บช่วยราชการชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทเป็นส่วนใหญ่ ที่เรียกว่า “เงินรัชชูปการ” ในกาลต่อมา และก็ได้ทรงแบ่งเป็นค่าส่วนลดให้กำหนดตามจำนวนชายฉกรรจ์คนละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕ สตางค์) ค่าเขียนใบเสร็จคนละ ๑ อัฐต่อ ๑ ฉบับ จ่ายให้ทันทีตามวันที่ได้นำคนมาชำระ นอกนั้นส่งเป็นหลวงส่วนเบียดหัวดี ๓-๒ ของกรมการเมืองผู้ใหญ่ขึ้นปีจึงแบ่งกัน โดยคิดให้ตามจำนวนชายฉกรรจ์ที่เก็บได้จากเงินมากหรือน้อยของเมืองนั้น ๆ ผู้ว่าราชการเมืองได้ ๘ อัฐ (หรือ ๑๒ สตางค์) ปลัดเมืองได้ ๔ อัฐหรือ ๖ สตางค์ ยกกระบัตรเมืองได้ ๓ อัฐ หรือ ๔ สตางค์ ผู้ช่วยราชการเมืองได้ ๑ อัฐ (หรือ ๑ ๑/๒ สตางค์) และ

^๑ ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเรียกใบเสร็จฯ นี้ว่า “บั้งช่วย”

แบ่งให้กรมการเมืองรอง ๆ ลงมาอีกคนละ ๒ อัฐ (หรือ ๓ สตางค์) เช่น กรมการเมืองแสน (หรือมหาดไทย) หรือนายแสง นายหมวด ฯลฯ ก็ได้รับส่วนแบ่งเป็นปี ๆ ตามตัวเลขชายฉกรรจ์นั้นเช่นกัน

สำหรับค่าตัวพิมพ์ ทำฎีกาพิมพ์รูปพรรณอย่างเก่า สัตว์พาหนะช้างเชือกละ ๕ บาท ม้าโคกระบือตัวละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕ สตางค์) ศาลกรมธรรม์สัญญากู้เงิน หรือบริคณฑ์ และ ค่าตัดสินปรับไหม ฯลฯ ค่าธรรมเนียมเหล่านี้ก็ต้องแบ่งให้แก่กรมการเมืองครึ่งหนึ่ง ส่งเป็นหลวงครึ่งหนึ่ง

การคมนาคม

การสื่อสารราชการและการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายแดนในสมัยก่อน ๆ นั้นเป็นที่ทุรกันดารอย่างยิ่ง แม้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคณะข้าหลวงออกไปทำการสำรวจและสร้างวางสายโทรเลขตามหัวเมืองแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ แล้วก็ดี แต่การสร้างต้องล่าช้าเพราะขาดช่างผู้ชำนาญ เครื่องรับส่งวิทยุโทรพิมพ์คมนาคมเวลานั้นยังไม่เกิดในโลก เรือยนต์รถยนต์ยังไม่เกิดในประเทศ ตะวันออก ทางกระทรวงมหาดไทยจึงได้มีตราสั่งเรื่องการสื่อสารราชการด่วนระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายแดนมีกำหนดไว้สำหรับทางบางสายไปยังหัวเมืองที่สำคัญดังนี้

๑. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา ขาขึ้น ๑๗ วัน ขาล่อง ๑๓ วัน
๒. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองหนองคาย ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ ๑๒ วัน
๓. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองอุบลราชธานี ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ ๑๒ วัน และถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ต้องเพิ่มอีก ๒ วันเป็น ๑๔ วัน

๔. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองพระตะบองเที่ยวละ ๗ วัน

ทั้งนี้ ต้องใช้เรือเร็ว ม้าเร็ว หรือคนเร็วสุดแต่ที่จำเป็นต้องใช้ หากมีราชการทัพศึกเช่นคราว ร.ศ. ๑๑๒ การส่งกำลังพลจากแคว้นต่าง ๆ ก็ต้องเสียเวลาตั้งแต่รวมพล เสบียงอาหาร อาวุธยุทโธปกรณ์และพาหนะ การลำเลียงต้องเดินทางล่าช้าอีก เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวก ทางเกวียนมณฑลอีสาน

และมณฑลฝ่ายเหนือ (อุตร) ตลอดการวางสายโทรเลขก็เพิ่งใช้ได้ทั่วถึง เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสานและมณฑลฝ่ายเหนือ ได้ทรงอำนาจการตัดทางและวางสายโทรเลขไปยังหัวเมืองชายแดนที่สำคัญใช้การได้โดยตลอดทั่วถึง

ส่วนทางรถไฟสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือไปยังเมืองนครราชสีมา นั้น เริ่มสร้างขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงขุดดินก่อพระฤกษ์ครั้งแรกที่หัวลำโพงเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) โดยบริษัทอังกฤษชื่อ Messrs Punchard Mactag Gart Lowther & Co. โดยมีพลโทเซอร์ แอนดรู คลีก (Lieut. General Sir Andrew Clerk, Royal Engineer) นายทหารช่างแห่งกองทัพอังกฤษนอกประจำการ มาเป็นวิศวกรใหญ่หัวหน้าคณะสำรวจควบคุมดำเนินการสำรวจ ในการจ้างบริษัทดังกล่าวนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ เป็นผู้ลงพระนามในสัญญาจ้างบริษัทฯ ที่รับทำการสำรวจ บริษัทป็นชาร์ดได้ทำการแล้วเสร็จตามสัญญา

ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศให้เริ่มสร้างทางรถไฟในประเทศไทยขึ้นโดยได้ทำสัญญาว่าจ้าง มร. ยี. เมอเร็แคมเบล (G. Murray Campbell) พ่อค้าใหญ่ชาวอังกฤษเป็นผู้รับเหมาทำการก่อสร้างขนาดรางกว้าง ๑.๔๓๕ เมตร (แต่ภายหลังได้เปลี่ยนเป็นรางขนาดกว้าง ๑.๐๐ เมตรโดยตลอด) จากสถานีกรุงเทพฯ ไปยังเมืองนครราชสีมา และจากสถานีชุมทางบ้านภาชีถึงลพบุรีเวลานั้น มร. เค. เบิชเก้ ชาวเยอรมัน เป็นเจ้ากรม (อธิบดี) รถไฟ (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๒) จ้าง มร. เอส. เกิช เป็นนายช่างใหญ่ และจ้าง มร. แอล. ไวเลอร์ เป็นผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มร. เบิชเก้ดำรงตำแหน่งอยู่ได้ไม่ถึง ๓ ปีพอดีก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯ ตั้ง มร. เอส. เกิชแทนเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๔๗ สังกัดกระทรวงโยธาธิการ เวลานั้น กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาทรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

บริษัทที่รับเหมาก็ดำเนินกิจการเรื่อยมาตามปรกติจากกรุงเทพฯ - อยุธยา - สระบุรี ผ่านพื้นที่ราบขึ้นไปจนถึงภูเขาแดงพญาไฟ (หรือแดงพญาภัย) ใน พ.ศ.

๒๔๓๘ มีการเจ็บป่วยเป็นไข้ชุกชุม คนงานส่วนมากเป็นจีนชาวกว๋างตุ้งและชาวอีสานที่มารับจ้างทำงานขุดดินพูนทางและระเบิดภูเขา ได้เจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก แม้แต่วิศวกรฝรั่งเศสชาติเดนมาร์กที่มาคุมงานตอนหนึ่งชื่อนายราเบค ก็ตายไป ๑ คน ศพยังได้ฝังไว้ที่หน้าสถานีมวกเหล็กตราบเท่าทุกวันนี้ เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงานก่อสร้าง เพราะในขณะนั้นคนส่วนมากยังเชื่อและนับถือภูตผีปีศาจ กอปรด้วยหูกยารักษาที่อัศจรรย์ไม่มีใครบริบูรณ์ เมื่อเจ็บป่วยแล้วก็ล้มตายกันมาก ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพุทธเจ้าหลวงพระปิยมหาราชจึงได้เสด็จไปทอดพระเนตรการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ขณะเสด็จผ่านเหนือสถานีทับทิมทอง มีก้อนหินใหญ่อยู่ริมทางรถไฟระเบิดและทำลายไม่แตกออก จึงได้ทรงจารึกพระบรมถ้อยคำย่อ จ.ป.ร. ไว้ที่ก้อนหินนั้น ต่อ ๆ มาก็มีคนเรียกชื่อ ณ ที่นั้นว่า *ผาเสด็จ* มาแต่ทุกวันนี้ ส่วนป่าดงที่บึงในพืดเขาเหล่านี้ที่เรียก *ดงพญาไฟ* แต่กาลก่อน ระหว่างสถานีทับทิมทองจังหวัดสระบุรี ถึงสถานีปากช่องจังหวัดนครราชสีมา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามเสียใหม่เรียก *ดงพญาเย็น* ตั้งแต่นั้นมาจนทุกวันนี้ ความเจ็บไข้ได้ป่วยต่าง ๆ ก็เบาบางลง คงมีบ้างเล็กน้อยเป็นธรรมดา อุปสรรคก่อสร้างก็คงมีอยู่บ้าง ทรงพระราชดำริว่าการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ยังไม่รวดเร็วไปตามที่ควร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้เลิกจ้างกับพ่อค้าใหญ่ชาวอังกฤษที่รับเหมานั้นเสีย และให้จ่ายเงินค่าทำขวัญและค่าเสียหายกับผู้รับเหมาเดิมนั้น และให้ดำเนินการสร้างเอง โดยได้รับโอนพนักงานชาวอังกฤษที่สมัครใจร่วมทำงานต่อไปที่เป็นคนเดิมมาร่วมกับชาวเยอรมันที่ได้จ้างเพิ่มขึ้น อันมีนายเบิธเก้ เจ้ากรมรถไฟคนแรกเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบงานก่อสร้าง ก็ได้ดำเนินมาด้วยดี

เปิดการรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ-อยุธยา (กม. ๗๒) เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม^๑ พ.ศ. ๒๔๓๙ จากสถานีอยุธยา-สถานีแก่งคอย (กม. ๑๒๕) เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และจากสถานีแก่งคอย-สถานีนคร

^๑ วันที่ ๒๖ มีนาคมนี้ ทางกรรถไฟในปัจจุบันถือว่าเป็นวันกำเนิดรถไฟและจัดให้มีการฉลองเป็นประจำทุก ๆ ปีจนเดี๋ยวนี้

ราชสีมา^๑ (กม. ๒๖๔) เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ค่าก่อสร้างเป็นเงินทั้งสิ้น ๑๗,๗๖๒.๑๘๙ บาท

อนึ่งเมื่อการก่อสร้างทางสายนี้ระหว่างสถานีปางโคกกับสถานีบันไดม้าซึ่งเป็นจุด ๒ ด้านมาบรรจบกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรการก่อสร้างเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ นี้ด้วย ทางกรมรถไฟได้จัดก่อสร้างคิลาที่ระลึกในคราวเสด็จพระราชดำเนินถึงปลายราง กม. ๑๗๐ และจารึกข้อความไว้ดังนี้

“ที่หมายในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรปลายรางรถไฟทำถึงที่นี้ เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗”

เมื่อกรมรถไฟได้รับก่อสร้างทางจากสถานีแก่งคอยถึงปากช่อง และพอจะให้ประชาชนโดยสารและส่งสินค้าได้บ้างแล้ว กรมรถไฟยอมให้ไปแต่เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ แต่รถไฟไม่รับผิดชอบในการเสียหาย และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีความสนพระทัย มีพระราชประสงค์จะให้รถไฟถึงนครราชสีมาโดยเร็ว ขณะเมื่อการก่อสร้างใกล้จะถึงนครราชสีมา จึงได้เสด็จไปทอดพระเนตรอีกครั้งเมื่อปลายรางถึง กม. ที่ ๒๒๕+๒๒๖ ระหว่างสถานีสี่คิ้วกับโคกสะอาด อำเภอจันทิก^๒ เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ กรมรถไฟก็ได้จัดการก่อคิลาที่ระลึกและจารึกข้อความไว้เช่นเดียวกับเมื่อเสด็จครั้งแรก

ในการเปิดทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ - สถานีอยุธยาและไปถึงเมืองนครราชสีมาดังกล่าวแล้วนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดทั้ง ๒ คราว ครั้งหลังนี้เป็นสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรม-

---

^๑ ในระยะ กม. ๑๖๘-๑๖๙ เป็นที่สูงที่สุดกว่าทุกแห่ง สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๔๓๕.๐๐ ม. ส่วนที่ต่ำสุดทางข้านครราชสีมา นั้น ต่ำกว่าต่อนี้ประมาณ ๒๒๗.๐๐ ม.

^๒ อำเภอสี่คิ้วปัจจุบัน

วงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนฯ) เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และเป็นการเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองนครราชสีมาด้วย โปรดเกล้าฯ ให้พสกนิกรเฝ้ารับเสด็จ ทางกระทรวงมหาดไทยได้อัญเชิญพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานเสด็จประทับ ณ เมืองนครราชสีมา ตลอดเจ้านายข้าราชการเจ้าเมืองและเจ้าเมืองขึ้น ไปคอยต้อนรับเสด็จจงพร้อมกันแล้ว พระราชทานเหรียญตราแก่ข้าราชการทหารพลเรือน เมื่อเสร็จการรับเสด็จทรงเปิดทางรถไฟแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาเจ้านาย เจ้าเมืองขึ้น ตลอดจนข้าราชการไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ณ กรุงเทพมหานคร ซึ่งสวรรคตเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ พระชนมชันษา ๑๗ พรรษา ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายพระองค์แรก ในสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี และทรงเป็นสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าในรัชกาลปัจจุบัน (รัชกาลที่ ๙)

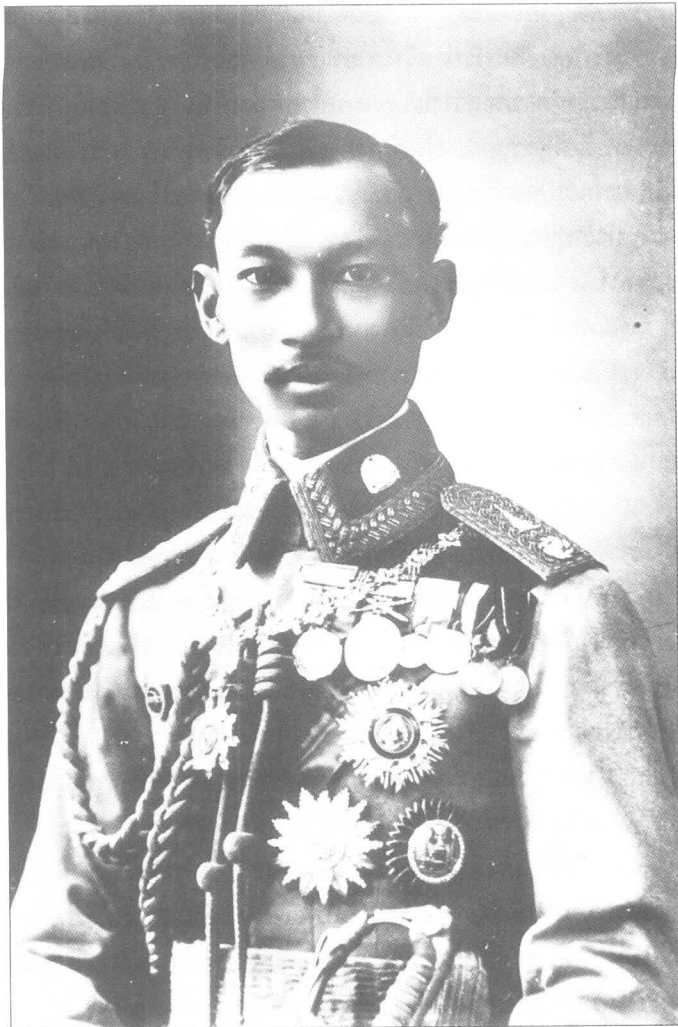
ครั้นวันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) เวลาเช้าเสด็จออกจากพลับพลาที่ประทับมาสถานีรถไฟนครราชสีมา เสด็จขึ้นประทับบนรถไฟพระที่นั่ง รถไฟเคลื่อนขบวนออกจากสถานีเวลาโมงเช้าเศษ ๆ ถึงสถานีสามเสน จังหวัดพระนคร ประทับรถม้าเสด็จพระราชดำเนินกลับพระบรมมหาราชวัง

ทางรถไฟสายนี้ได้หยุดอยู่เพียงสถานีนครราชสีมา มิได้สร้างต่อจนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ภายหลังเมื่อนายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้เสด็จมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟหลวง^๑ แห่งกรุงสยาม ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ นั้น จึงได้เริ่มการก่อ

---

^๑ เจ้ากรมรถไฟต่อจาก มร. เอส. เกิซคนต่อมาก็คือ มร. แอล. ไวเลอร์ (พ.ศ. ๒๔๔๗-๒๔๕๙) เกิดสงครามโลกครั้งแรก นายแอล. ไวเลอร์ถูกจับเป็นเชลยรวมทั้งชาวเยอรมัน ออสเตเรีย และอังกาเรียทั้งหมด เนื่องจากประเทศสยามได้ประกาศสงครามกับเยอรมนี ออสเตเรีย และอังกาเรีย ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ นี้ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน จึงได้มาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟหลวง (พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๖๙) และดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารช่างอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน
ผู้บัญชาการรถไฟหลวง (พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๖๙)

สร้างทางรถไฟต่อจากนครราชสีมาไปยังอุบลราชธานีและอุดรธานี โดยก่อสร้างสายไปอุบลฯ ก่อน ในการก่อสร้างสายนี้เกี่ยวกับนโยบายของประเทศ เจ้าหน้าที่และคนงานที่ได้ทำการก่อสร้างของกรมรถไฟทุกชั้นล้วนเป็นคนไทยทั้งสิ้นไม่มีชาวต่างด้าวมารับจ้างทำงานเลย โดยทางกรมรถไฟได้จัดให้พระยารำไพพรรษ์บริพัตร (จิตร บุนนาค) เป็นนายช่างเอก ควบคุมดำเนินการก่อสร้างทางสายนี้ ทั้งได้จัดให้ท่านเดินทางไปพบปะกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายอินโดจีนของฝรั่งเศสในขณะนั้น เพื่อเป็นการประสานงาน และรู้จักกันในเมื่อจะต้องทำงานในเขตแดนที่ติดต่อกันด้วย

เดิมทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ - สถานีนครราชสีมาเป็นขนาดรางกว้าง ๑.๔๓๕ ม. และต่อมาได้เปลี่ยนรางขนาดกว้าง ๑.๐๐ ม. ฉะนั้นทางรถไฟสายต่อไปอุบลฯ นี้จึงก่อสร้างเป็นรางกว้าง ๑.๐๐ ม. จนในทุกวันนี้ไม่สิ้นเปลืองงบประมาณในการแก้ไขเปลี่ยนแปลงราง ๒ ครั้ง ๒ หนดังกล่าวอีก

เมื่อการถมดินเสร็จเรียบร้อย ดินแข็งอยู่ตัวถึงสถานีท่าช้างแล้ว กองทหารช่างได้มาร่วมมือช่วยในการวางรางจากสถานีนครราชสีมาถึงสถานีท่าช้างผ่านสถานีชุมทางถนนจิระ ครั้นวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จไปทอดพระเนตรการวางรางที่ กองทหารช่างได้ทำการช่วยเหลือ ในการนี้ได้เสด็จถึงคอสะพานเหล็กข้ามลำแม่น้ำมูล หลักกิโลเมตรที่ ๒๘๔ และกรมรถไฟได้ทำเครื่องหมายไว้ที่คอสะพานเหล็กข้ามแม่น้ำมูล ด้วยศิลาจารึกไม้ที่ขุดได้จากลำน้ำมูล จารึกข้อความไว้ดังต่อไปนี้

“พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินตรวจราชการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้และทอดพระเนตรในกองพันรถไฟกรมทหารบกช่างที่ ๓ วางรางรถไฟถึงที่นี่ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๔”

ครั้นเมื่อการก่อสร้างทางรถไฟตอนนี้เสร็จเรียบร้อยแล้ว กรมรถไฟหลวงจึงได้เปิดทางตอนนี้จากสถานีนครราชสีมา-ท่าช้างซึ่งมีความยาว ๒๑ กม.เศษ รับส่งผู้โดยสารและสินค้าเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นต้นมา

เมื่อการก่อสร้างตอนต่อไปยังไม่แล้วเสร็จ ณ สถานที่ทำข้างนี้เป็นท่าเรือที่อำนวยความสะดวกรับและส่งสินค้า เพราะจากสถานีทำข้างมีทางรถไฟแยกไปสู่น้ำท่าเรือแม่น้ำมูลยาวราว ๒ กม. ฤดูน้ำมาก เรือกลไฟลากจูงเรือบรรทุกสินค้า (เรือลอมหรือเรือถ่อ) จากสถานีทำข้างตามลำน้ำมูลถึงอุบลราชธานีไปมาสะดวก ซึ่งมีสินค้าและผู้โดยสารจำนวนมาก จนกระทั่งการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้เสร็จ

ส่วนการก่อสร้างจากสถานีทำข้างขึ้นไปก็ดำเนินการเรื่อยไปตามโครงการจนแล้วเสร็จ และทำการเปิดเป็นตอน ๆ จนถึงสถานีอุบลราชธานี (วารินชำราบ) ดังรายการต่อไปนี้

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เปิดทางจากสถานีทำข้าง ถึงสถานีบุรีรัมย์ ๙๑ กม.

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ เปิดทางจากสถานีบุรีรัมย์ ถึงสถานีสุรินทร์ ๔๔ กม.

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ เปิดทางจากสถานีสุรินทร์ ถึงสถานีห้วยทับทัน ๖๑ กม.

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ เปิดทางจากสถานีห้วยทับทัน ถึงสถานีศรีสะเกษ ๓๔ กม.

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๓ เปิดทางจากสถานีศรีสะเกษ ถึงสถานีอุบลฯ (วารินฯ) ๖๑ กม.

ส่วนทางรถไฟสายแยกไปขอนแก่น-หนองคายเพื่อติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงคือลาว ซึ่งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำโขงนั้น กรมรถไฟได้ดำเนินการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้เพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่ง ไปสุดปลายทางที่จังหวัดหนองคาย โดยแยกจากสถานีชุมทางถนนจิระประมาณ ๓ กม. (จากสถานีนครราชสีมา) และได้ก่อสร้างแล้วเสร็จเป็นตอน ๆ ซึ่งได้ทำการเปิดเดินรถรับส่งสินค้าและผู้โดยสารได้ตามรายการต่อไปนี้

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ จากชุมทางถนนจิระ ถึงสถานีโนนสูง (โนนวัดเดิม) ๒๐ กม.

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ จากสถานีโนนสูง ถึงสถานีบัวใหญ่ ๕๑ กม.

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ จากสถานีบัวใหญ่ ถึงสถานีขอนแก่น ๑๐๔ กม.

สำหรับการก่อสร้างจากสถานีขอนแก่นไปอุดรธานี จวบกับประเทศไทย ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงได้ระงับการก่อสร้างไว้ชั่วคราว เพราะได้มีการเปลี่ยนแปลง หลักการและพนักงานอยู่ แต่แล้วได้เริ่มก่อสร้างใหม่จากขอนแก่นเสร็จเปิดทาง ได้อีกเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔ จากขอนแก่นถึงอุดรธานีระยะทาง ๑๒๐ กม. สำหรับตอนที่ต่อจากอุดรฯ ไปหนองคายได้ระงับไว้อีก จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๙๗ จึงได้เริ่มทำการก่อสร้างใหม่อีก โดยสหรัฐอเมริกาให้เงินสมทบ ช่วยในการก่อสร้างเป็นมูลค่า ๔ ล้านเหรียญหรือราว ๘๐ ล้านบาทและขอให้สร้าง เสร็จภายใน ๗ เดือน ซึ่งกรมรถไฟก็ได้ดำเนินการก่อสร้าง และแล้วเสร็จตามที่ตกลงและได้ทำการเปิดรถไฟต่อจากสถานีอุดรฯ ถึง สถานีนาทา (ยังไม่ถึงตัวจังหวัดหนองคาย) เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๘ โดยมีพลเอก ไสว ไสวแสนยากร รัฐมนตรีกระทรวงคมนาคมตัดแถบริบบิ้นเปิดทาง ที่มี ๗ พญา เอกอัครราชทูตอเมริกันกล่าวและผู้ว่าการรถไฟรายงานเสนอ

แต่เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนส่งสินค้าในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ กรมรถไฟจึงขยายการก่อสร้างต่อจากสถานีนาทาไปอีกเป็นระยะทางประมาณ ๕ กม. เพื่อให้ปลายทางติดริมแม่น้ำโขง สะดวกในการขนส่งของผ่านไปประเทศลาว ณ เมืองเวียงจันทน์โดยได้มีการก่อสร้างท่าเรือกับมีแพเครื่องยนต์บรรทุกรถยนต์ ฯลฯ ข้ามไปได้ด้วย และเปิดให้ใช้ทางที่ต่อเติมใหม่นี้ได้อีกเมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ซึ่งได้ใช้กันมาจนทุกวันนี้

ส่วนทางรถไฟสายจากสถานีแก่งคอยไปอำเภอบัวใหญ่ นั้น ในระยะนี้ ประเทศไทยอยู่ในภาวะสงครามโลกครั้งที่สอง ทางคณะรัฐบาลไทยโดย พ.พัน จอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีได้สั่งการให้การรถไฟทำทางแยก จากสถานีแก่งคอยในสายตะวันออกเฉียงเหนือนี้ไปยังจังหวัดเพชรบูรณ์อีกสายหนึ่ง ซึ่งรถไฟได้สำรวจแนวทางจากสถานีแก่งคอยถึงจังหวัดเพชรบูรณ์แล้วเสร็จแต่ปีพ.ศ. ๒๔๘๗ ในขณะที่สำรวจนั้น ก็ได้ทำการก่อสร้างไปพร้อมคือเริ่มสร้างจากสถานี แก่งคอยแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๖ โดยใช้คนเกณฑ์จ้างจากจังหวัดที่ใกล้เคียงก่อนให้

มาพลัดเปลี่ยนทำงานคนละ ๑๕ วัน แต่ขณะนั้นการเจ็บป่วยชุกชุม และถือว่าทางรถไฟที่สร้างครั้งนี้เป็นรถไฟทหาร แบบเดียวกับกรมทางหลวงแผ่นดินสมัยนั้น การสร้างทางรถยนต์ขณะนั้นจากจังหวัดเลยไปเพชรบูรณ์สายหนึ่ง อีกสายหนึ่ง แยกจากทางหลวงสายขอนแก่น-เลย ตรง กม. ที่ ๑๓๓+๕๐๐ ผ่านบ้านสีฐาน เลียบเชิงภูกระดึงตะวันออกทางบ้านนาน้อยไปยังหล่มสัก (ระยะทางประมาณ ๑๐๐ กม. เศษ) ไปร่วมทางสายเพชรบูรณ์หล่มสัก-ด่านซ้ายที่บริเวณบ้านหินขาว สำหรับทางจากจังหวัดเลยไปเพชรบูรณ์สายหนึ่ง บางตอนก็ได้สร้างเป็นทางถาวรตามแนวที่สำรวจไว้ได้ทีละแล้ว คือได้เพียงงานถางป่าและงานดินบังเท่านั้น สายอื่นที่ยังไม่ได้ทำการสำรวจแน่นอน ทางทหารเร่งรีบจะใช้ก็สร้างหรือซ่อมเป็นทางลาล่องชั่วคราวพอให้ยวดยานผ่านได้เท่านั้น ปีหลังมาเข้าฤดูฝนใช้การไม่ได้เพราะขาดการบำรุงรักษา เป็นที่น่าเสียดายงบประมาณที่ได้ใช้จ่ายไปในการนี้มาก กรมทางฯ ก็ได้ใช้คนเกณฑ์จ้างแบบเดียวกับรถไฟ สำหรับคนงานที่อยู่ในท้องถิ่นเดิมหรือใกล้เคียงกับเส้นทางส่วนมากอยู่บนเขาป่าดงก็ไม่สู้ป่วยไข้ได้เจ็บเท่าใดนัก แต่ผู้ที่เกณฑ์ไปจากท้องถิ่นอื่นเช่นบางอำเภอในจังหวัดอุดรธานี ขอนแก่น ไม่คุ้นกับดินฟ้าอากาศภูมิประเทศมาก่อนก็ป่วยไข้ล้มตายเป็นอันมาก การรถไฟได้สร้างทางจากสถานีแก่งคอยไปเพชรบูรณ์นี้ได้ทางประมาณ ๓๐ กม. แต่ยังไม่เสร็จบริบูรณ์พอจะเปิดการเดินรถได้ ก็พอดีได้เปลี่ยนคณะรัฐบาลใหม่ นายควง อภัยวงศ์ ได้เข้ามาเป็นนายกรัฐมนตรีฯ แทนจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทางรถไฟสายนี้ก็ได้อุทสาหการสั่งระงับการก่อสร้างต่อไว้ก่อน

ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๓ การรถไฟได้เริ่มก่อสร้างสายนี้ใหม่ แต่เพื่อประโยชน์ในการเดินรถสะดวกขึ้น สำหรับขบวนรถที่มาจากจังหวัดหนองคายที่จะต้องผ่านทางภูเขาที่ลาดชันมากระหว่างสถานีปากช่องถึงสถานีแก่งคอย และเพื่อเป็นการเปิดภูมิประเทศในภาคพื้นนี้ด้วย การรถไฟจึงมิได้ทำการก่อสร้างที่ทำไว้แล้วคือ สายขึ้นไปจังหวัดเพชรบูรณ์ตามแผนเดิม โดยได้เปลี่ยนและสำรวจแนวใหม่จากตำบลนารายณ์ อำเภอไชยบาดาล จังหวัดลพบุรี ผ่านภูเขาพังเทอย^๑

---

^๑ ทางรถไฟสายนี้ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ขณะนั้นท่านรับราชการในกรมรถไฟหลวงตำแหน่งอะไรก็ลืมเสียแล้วเป็นแม่กองมาสำรวจครั้งหนึ่ง คือหลังจากสงครามโลกครั้งแรก

จังหวัดชัยภูมิไปบรรจบทางแยกสายนครราชสีมา-หนองคายเสียใหม่ที่สถานีบัวใหญ่ และได้เริ่มทำการก่อสร้างเรื่อยมา แต่ในบางปีมีได้งบประมาณงวดไว้ ถ้าปีไหนได้งบประมาณให้ทำการสร้าง จึงได้สร้างให้เสร็จเรียบร้อยได้ ในตอนต้นนี้ได้เปิดการเดินรถรับส่งสินค้าและผู้โดยสารตอน ๑ ก่อน โดย ฯพณฯ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี (ครั้งที่ ๗) ตัดแถบริบบิ้นเปิดทางเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๙ จากสถานีแก่งคอยถึงสถานีสุรนารายณ์ ระยะทาง ๖๑ กม.

เมื่อเปิดการเดินรถตอนนั้นแล้ว และได้งบประมาณให้ทำการสร้างต่อก็ได้ก่อสร้างจนแล้วเสร็จ เปิดการเดินรถต่อได้อีกตอนหนึ่ง โดยมีพลโทชมะบุรณไพรีระยเดช ประธานกรรมการรถไฟตัดริบบิ้นเปิดทางเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นระยะทางยาว ๒๒ กม.

ครั้นต่อมาการรถไฟได้เสนอโครงการพัฒนาเศรษฐกิจ พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๕ ต่อสภาพพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ หลังจากได้รับความเห็นชอบแล้ว ทางการรถไฟได้เจรจาขอกู้เงินได้จากสาธารณรัฐเยอรมันตะวันตก เพื่อทำการก่อสร้างต่อ เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นต้นมาอีก คราวนี้ได้เปิดประมูลให้บริษัทต่าง ๆ รับเหมาทำการก่อสร้าง ปรากฏว่าบริษัทญี่ปุ่นชื่อฮาซามา กุมิ (Hazama Gumi) เป็นผู้ประมูลได้

ทางรถไฟสายใหม่นี้สร้างขึ้นเพื่อแบ่งเบาภาระการขนส่งในเส้นทางสายเดิมระหว่างสถานีแก่งคอย-สถานีปากช่อง ซึ่งเป็นทางลัดบางตอนให้สั้นเข้า และเพื่อการก่อสร้างทางรถไฟตอนนี้ให้เสร็จโดยเร็ว การรถไฟจึงใช้วิธีทำเข้าหากันทั้งสองทางไปพร้อมกัน โดยได้เริ่มทางปลายทางจากสถานีบัวใหญ่ ผ่านจังหวัดชัยภูมิลงมาเพื่อไปบรรจบกับทางตอนภูเขาที่ตำบลลำคันฉูซึ่งเป็นตอนสุดท้ายที่บริษัทญี่ปุ่น

ผ่านไปจะเป็น พ.ศ. ไต่ก็จำไม่ได้ ขณะที่ผู้เขียนมาควบคุมงานก่อสร้างทางสายจากนครราชสีมาไปลพบุรี (ตอนหนองบัวโคก-บ้านท่าเยียม) ตั้งกองพักอยู่ที่ตำบลวังมนกลาง ดงพญาเย็น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ พวกพรานป่าชาวบ้านที่เป็นคนงานของท่านสมัยนั้นยังได้ชี้แนวสำรวจที่เจ้ากาวีระวงศ์ มาสำรวจไว้ครั้งหนึ่งคราวที่กล่าวให้ดู คือตอนที่ผ่านเขาพังเหยยแห่งหนึ่งและตอนผ่านถ้ำพระแห่งหนึ่ง ซึ่งห่างจากที่พักวังมนไปทางทิศเหนือประมาณ ๘ กม. แล้วก็ตรงไปยังอำเภอบำเหน็จณรงค์-จัตุรัส-ชัยภูมิ ฯลฯ

รับเหมาทำงานดินจากสถานีบัวใหญ่ โดยที่ทางฝ่ายรถไฟได้ทำการเสร็จไว้แล้ว ๓๐ กม.

ตอนจากสถานีลำสนธิกับลำคันฉูนี้ เป็นทางตอนที่ก่อสร้างลำบากเพราะ เป็นภูเขาหน้าผาสูงชัน การรถไฟจึงได้ว่าจ้างที่ปรึกษาบริษัทวิศวกรรมจากประเทศ เยอรมนีตะวันตกมาสำรวจออกแบบ และควบคุมการก่อสร้างผู้รับเหมาด้วย ทิวทัศน์ ริมสองข้างทางตอนนี้สวยงามมาก เพราะตัดผ่านไปบนเทือกเขาตงพญาเย็นที่สูงชัน ผ่านในเขตท้องที่อำเภอบำเหน็จณรงค์และอำเภोजัตุรัส และตอนที่ตัดผ่านทิวเขา พังเหยงที่ กม. ๑๔๘ ต้องเจาะภูเขาเป็นอุโมงค์ยาว ๒๒๕ เมตร^๑ ทางตอนนี้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทัศนอาภรณ์ที่น่าชมอีกแห่งหนึ่ง สร้างเสร็จและเปิดการเดินรถจาก สถานีสุรนารายณ์ถึงสถานีบัวใหญ่เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ โดยมี ฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี เป็นประธานในพิธีเปิดรถไฟ สายนี้

ทางหลวงแผ่นดิน

หลังจากสงครามโลกครั้งแรกได้ผ่านพ้นไปแล้ว มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๖ ให้กรมทางไปรวมอยู่กับกรมรถไฟหลวงสังกัด กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม *มร. เอช. กิตติดิน* (ชาวอังกฤษ) เป็นเจ้ากรมรถไฟ หลวงมาก่อน ขึ้นอยู่กับผู้บัญชาการกรมรถไฟ คือ นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ดังกล่าวมาแล้ว ส่วน *มร. เอช. กิตติดิน* โปรดฯ ให้เป็นที่ปรึกษาถึง พ.ศ. ๒๔๖๒ ทั้งนี้เพื่อเป็นการประหยัดและประสานงานควบคุมสะดวก เพราะพนักงานฝ่ายช่างของรถไฟและกองทางตลอดจนเครื่องมือเกี่ยวกับทางใช้ร่วมกันได้ พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์ (สรรเสริญ สุขยางค์) เป็นนายช่างเอกควบคุมงานกองทาง

---

^๑ อุโมงค์ที่ยาวที่สุดทางรถไฟสายเหนือ (กรุงเทพ-เชียงใหม่) เจาะผ่านเขาขุนตาล ในจังหวัดลำปางยาวถึง ๑.๓๕๔ เมตร เป็นอุโมงค์ที่เจาะให้รถไฟผ่านลอดไปยาวที่สุดในประเทศไทย

ต่อมาในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองฯ แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๗ ให้ยุบกองทางหลวงเป็น*กองวิศวกรรมโยธา* สังกัดกรมนคราทร (ต่อมาคือกรมโยธาเทศบาล) สังกัดกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ครั้นวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗ เปลี่ยนชื่อกองวิศวกรรมโยธาเป็น *กองทาง* สังกัดกรมโยธาเทศบาล วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ยกฐานะกองทางขึ้นเป็น *กรมทาง* โอนสังกัดจากกรมโยธาเทศบาลมาสังกัดกระทรวงคมนาคม นายควง อภัยวงศ์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคม วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ กรมทางได้เปลี่ยนชื่อเป็น *กรมทางหลวงแผ่นดิน* ตาม พ.ร.บ. ปรับปรุงกระทรวงทบวงกรม พ.ศ. ๒๔๙๕ สังกัดกระทรวงคมนาคมตามเดิม วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ กรมทางหลวงแผ่นดินได้เปลี่ยนชื่อเป็น *กรมทางหลวง* โดยโอนกองทางหลวงจังหวัดซึ่งแต่ก่อนสังกัดอยู่กรมโยธาเทศบาลมารวมอยู่กับกรมทางหลวงในศกเดียวกันนี้ด้วย สังกัดกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติจนในปัจจุบัน

สำหรับทางหลวงทั่วพระราชอาณาจักรในเวลานั้นดูจะยังไม่ได้ทำอะไรเป็นลำดับเป็นขั้น เพราะงานทางหลวงนี้ยังอยู่ในความอำนวยการของเจ้าเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาล หรือสมุหเทศาภิบาล ส่วนมากสร้างทางรถม้า ทางภาคอีสานก็เป็นทางเกวียนส่วนมาก ครั้นเมื่อฝ่ายบ้านเมืองไม่ได้เกี่ยวข้องกับเรื่องทางนี้อีก ซึ่งเป็นหน้าที่ของกรมทางหลวงเป็นผู้จัดทำในกาลต่อมา ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะทางหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสายที่สำคัญเท่านั้น คือนับแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ หลังสงครามโลกครั้งแรกมานี้ อาจกล่าวได้ว่ายังไม่ปรากฏทางหลวงสายใดได้ก่อสร้างเป็นทางถาวรขั้นมาตรฐาน (แบบเก่า) เปิดการจราจรได้แล้ว เห็นมีอยู่เพียงสายเดียวคือ *สาย ๑๖ (พิบูลฯ-ช่องเม็ก)* ยาว ๓๒ กม. ไปต่อแดนประเทศลาวเท่านั้น คือก่อสร้างแล้วเสร็จเปิดการจราจรก่อนทางทุก ๆ สายในภาคอีสาน เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๗ ผู้อ่านบางท่านอาจสงสัยว่าทางสายดังกล่าวนี้อยู่สุดกู่ชายแดน มีความสำคัญอย่างไร และเหตุใดจึงไม่สร้างจากพระนครไปสู่หัวเมืองที่สำคัญก่อน ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยเหตุมาจากว่าเกี่ยวกับนโยบายของประเทศในสมัยนั้น กล่าวคือ เมื่อครั้งกรณี ร.ศ. ๑๑๒ เราพิพาทกับฝรั่งเศส ซึ่งฝรั่งเศสได้บีบบังคับให้เราทำสัญญาฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ เรียกว่าสัญญาใหญ่ ให้เรา

ยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสในอินโดจีนนั้น และเพื่อเป็นการประกันสัญญาฉบับดังกล่าวว่าไทยจะปฏิบัติเป็นไปตามสัญญาที่ทุกข้อหรือไม่ ฝรั่งเศสจึงได้ยึดครองเมืองจันทบุรีไว้ก่อนเป็นประกัน และยึดไว้เป็นเวลาตั้ง ๑๐ ปีเศษ เพื่อเราจะได้เมืองจันทบุรีคืนมาจึงเจรจากับฝรั่งเศส โดยเรายอมยกดินแดนนครจำปาศักดิ์ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนตรงข้ามเมืองปากเซ (เขตเมืองโพนทองเตี้ยนี้) กับเขตแดนมโนไพร และกับดินแดนอีกส่วนหนึ่งที่อยู่ตรงข้ามเมืองหลวงพระบางเหนือลำน้ำตามในเขตเมืองแก่นท้าวให้แก่ฝรั่งเศส จึงได้เมืองจันทบุรีและอำนาจศาลคืนมาบ้าง ซึ่งในการนี้ไทยกับฝรั่งเศสจึงได้ตกลงทำสัญญาไว้ต่อกัน คือสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ซึ่งตามในสัญญาข้อ ๗ และ ข้อ ๘ ได้ระบุไว้ (กล่าวย่อ ๆ) ดังนี้

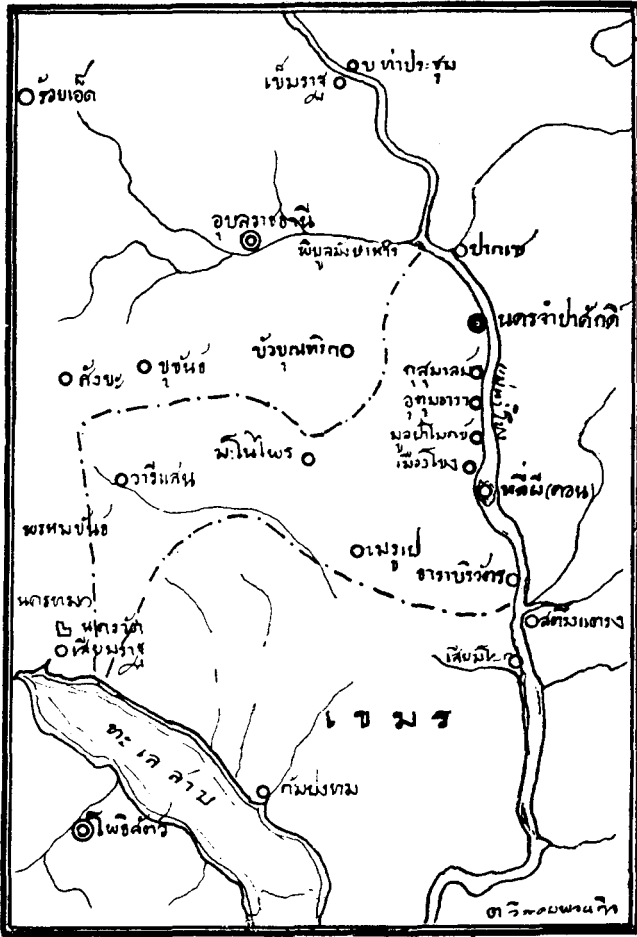
ข้อ ๗ การสร้างทางคมนาคม

“...หากการภายหลังรัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟที่จะให้เป็นทางติดต่อถึงกรุงเทพฯ ไปถึงแห่งใด โดยเฉพาะในแคว้นลุ่มน้ำนี้ แม้จะเป็นทุนของรัฐบาลสยามและเจ้าหน้าที่พนักงานของไทยโดยลำพังเองก็ดี จะต้องได้รับคำปรึกษาตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อนตลอดการที่จะทำสำหรับการต่าง ๆ นี้เป็นประโยชน์ขึ้นเช่นกัน...”

ข้อ ๘ การเดินเรือ

“...รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันจัดแจงเอาออกเสียซึ่งสิ่งกีดขวางกันไม่ให้เรือเดินได้สะดวกในลำแม่น้ำมูล ตอนที่อยู่ระหว่างพิมูลกับแม่น้ำโขง รัฐบาลทั้งสองจะตกลงด้วยกันว่า ในระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์กับเขตแดนหลวงพระบาง ดังที่กำหนดลงไว้ในข้อ ๒ ของหนังสือสนธิสัญญาฉบับนี้ จะต้องมีทางรถไฟขึ้นใช้แทนการเดินเรือที่ไม่สะดวกในลำแม่น้ำโขง ถ้ายอมรับกันว่าเป็นที่ต้องการ”

การที่เราต้องเสียอาณาเขตฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งแผ่นดิน ๒ ผืนที่กล่าวมานี้มีเนื้อที่ราว ๑๒,๐๐๐ ตารางกิโลเมตรไปอีก กับต้องยอมตกลงให้ฝรั่งเศสเช่าที่ดินบางแห่งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ส่วนข้อที่สยามกับฝรั่งเศสจะได้ตกลงกันใน

แผนที่การเสียดินแดนนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพร พ.ศ. ๒๔๔๖

ลำแม่น้ำมูล ระหว่างอำเภอพิบูลมังสาหารกับแม่น้ำโขงซึ่งมีเกาะแก่งกีดกันอยู่ถึง ๑๔ แห่ง เรือเดินไม่ได้สะดวกนั้น ถ้าเห็นว่าการนี้จะทำไม่ได้ หรือได้ก็จะสิ้นเปลืองเงินมาก รัฐบาลทั้งสองจึงได้ตกลงกันใหม่คือทำทางบกกระหว่างพิบูลฯ กับแม่น้ำโขง ดังนั้น แมรัฐบาลสยามจะทำการระเบิดแก่งในลำแม่น้ำมูล โดยที่เห็นว่าไม่สิ้นเปลืองงบประมาณก็ดี แต่ว่าหากระเบิดเกาะแก่งในลำแม่น้ำมูลจากอำเภอพิบูลมังสาหาร^๑ ไปถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงแล้ว แม่น้ำมูลจะต้องขาดเขื่อนวังแวงทางเหนือน้ำลงทันที ขาดการเกษตรกรรม การคมนาคมไปมาทางน้ำของประชาชนอย่างมากมาย เราจึงต้องตกลงทำทางรถยนต์ทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูลฯ-ช่องเม็ก) ระยะทาง ๓๒ กม. ที่ปรากฏในปัจจุบันนี้แล้ว ก็นับว่าทางสายนี้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเมืองอยู่ด้วยแขนงหนึ่ง ส่วนทางฝ่ายฝรั่งเศสเขาก็ทำจากเมืองเก่าคันทิง ตรงข้ามเมืองปากเซเป็นระยะทางยาว ๔๕ กม. มาต่อเขตเราที่ช่องเม็ก

ทางหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสายที่ ๑๖ นี้ เป็นทางชั้นมาตรฐานแบบเก่าสายแรกในสมัยนั้น เราได้พยายามสร้างเป็นอย่างดี กล่าวคือคันทางกว้าง ๘.๐๐ เมตร ผิวจราจร ๓.๐๐ เมตร สมัยนั้นไม่มีเครื่องจักรสร้างทางทันแรง เช่นอย่างทุกวันนี้ ต้องใช้แรงงานคนขุดดินถมคันทาง เมื่อปล่อยให้ฝนถูกชะดินแน่นแข็งอยู่ตัวราวปีหรือสองปี จึงลงพื้นจราจรด้วยหินใหญ่ แล้วมีลูกรังสาดทับชั้นบนอีกชั้นหนึ่งพร้อมเชื่อมประสานแล้วก็บดทับจนได้ที่ก็เปิดการจราจรได้ แต่ทางสายอาณาเขตของฝรั่งเศสสายที่ ๑๑ (เวลานี้เป็นสายที่เท่าใดไม่ทราบ) ที่สร้างมาบรรจบเขตของเราคันทางกว้าง ๖.๐๐ เมตร ผิวจราจร ๓.๐๐ เมตร เท่ากัน หากพื้นภูมิประเทศตอนใดทางผ่านไปไหนที่เป็นโคกเนิน น้ำท่วมไม่ถึงเขาเพียงปรับพื้นดินเดิมโดยตัดหน้าดินออกบ้าง ไม่ต้องขุดดินที่อื่นมาเสริมหรือถมยกคันทางให้สูงจากพื้นดินเดิมให้สิ้นเปลืองแรงงาน (นอกจากในที่ลุ่มน้ำท่วมถึง) แล้วก็บดทับให้แน่นใช้หินย้อยขนาดเท่าลูกหมากแทนลูกรังหนาพอควรแล้วก็บดทับ

^๑ แก่งที่สำคัญในลำแม่น้ำมูลแก่งแรกก็คือแก่งสะพือ ที่อำเภอพิบูลฯ ต่อไปก็เป็นแก่งตาดไฮน้อย ตาดไฮใหญ่ แก่งตะนะจนจะถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงท้องที่อำเภอบ้านดำน แก่งนี้ดูร้ายมาก

เป็นผิวจรรยาได้เลย สภาพทางของเขาก็ไม่ดีเท่าของเรา เพราะเมื่อเสร็จแล้วทางไม่เรียบสม่ำเสมอเท่าที่ควร (หรือเป็นเพราะต้องการให้เสร็จเร็วก็ไม่รู้) รถยนต์หรือน้ำหนักบรรทุกและการจราจรสมัยนั้นไม่มากเช่นทุกวันนี้ ผิวทางจึงไม่สูญเสียเร็วจะเป็นฝรั่งหรือผู้โดยสารมาจากแดนของเขา พอเข้าเขตถนนของไทยชมว่าทางเรียบดี แนวทางตลอดการวางโค้ง ยกโค้งสภาพทางความถาวรดีกว่ากันเขายกนี้ให้เลย เหตุที่เราต้องสร้างดีเป็นพิเศษและได้นายช่างที่สามารถควบคุมงาน เพราะเป็นทางเชื่อมชายแดน เป็นนโยบายของประเทศซึ่งรวมทั้งการสร้างทางรถไฟสายมาอุบลฯ ดังได้กล่าวด้วย ผู้มาควบคุมงานคนแรกตั้งแต่เริ่มสำรวจทางสายนี้และอยู่คุมงานก่อสร้างจนแล้วเสร็จคือ หลวงสถิตนิมานการ (แต่ครั้งเป็นนายชม สุภิชพันธ์) สำเร็จวิศวกรรมศาสตร์มาจากเยอรมนี ท่านผู้นี้เมื่อทางการสั่งให้กลับเข้ากรมกอง ต่อมาเป็นนายช่างหัวหน้ากองวิศวกรรมโยธาอยู่สมัยหนึ่ง

ครั้นกาลล่วงเลยมาในสมัยที่ลาวได้เอกราช ทางสายจากเมืองเก่าคันทองมรดมกับสายที่ ๑๖ ของเราดังกล่าวนี้ ได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา เป็นผู้สร้างให้ใหม่ทับแนวเดิม แต่ได้ตัดแปลงโค้งเลี้ยวและขยายคั่นทางผิวจรรยาให้กว้างออกขนาดเดียวกับถนนสายมิตรภาพและลาดยางเสร็จ ผู้เขียนผ่านไปเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ทางสายนี้ได้สร้างเสร็จไปแล้ว ส่วนสะพานยังคงใช้สะพานเดิมแต่เมื่อครั้งสมัยฝรั่งเศสสร้างยังปกครองลาวอยู่แต่ตอนในเขตของไทยที่ว่าฝรั่งยกนี้ให้ตอนแรก ๆ นั้นเวลานี้ก็ยังเป็นผิวจรรยาลูกรังแต่กว้าง ๕.๐๐ เมตร กินปูนอยู่ตามเคย ทั้งนี้มิได้หมายความว่า เจ้าหน้าที่กรมทางตอนนี้นำรุงรักษาทางไม่ดี ซึ่งก็เป็นธรรมดาของสภาพทางแบบนี้ผิวจรรยาลูกรังเหมือนกันหมดทุกสายตามกาลสมัย เพราะสร้างมาเป็นเวลาตั้ง ๔๖ ปี (ถึงปี ๒๕๑๓) ยวดยานก็หนาแน่น น้ำหนักการบรรทุกก็ไม่ค่านึง สุดแต่รถมีกำลังเท่าไร ก็บรรทุกกันแทบจะไปไม่ไหวอยู่แล้ว แต่เข้าใจว่าไม่นานกรมทางหลวงคงจะได้พิจารณาดำเนินการบูรณะทางสายนี้พร้อม ๆ กับแนวที่จะแก้ไขใหม่ ๒๕ กม. หนึ่งเขตบริเวณน้ำท่วมเขื่อนสิรินธร (โดมน้อย) ตลอดจนตอนจากวารินา มาพิบูลฯ อีกตอนหนึ่งให้เป็นชั้นทางมาตรฐานแบบใหม่เช่นสายอื่น ๆ ที่สร้างไปแล้วในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในไม่ช้า

ทรงตั้งโรงเรียนแผนที่

สำหรับมณฑลอีสานในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-
ประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์นั้น ตอนแรก ๆ การโทรเลขโทรศัพท์
เพิ่งขยายยังไม่ทั่วถึงทุกหัวเมือง ต่อมาอีกไม่นานก็ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้น
โดยทรงคัดเลือกเอาบุตรหลานกรมการเมืองผู้มีคุณวุฒิทางหนังสือไทยทำเลขวกลบ
คูณหารได้ อายุตั้งแต่ ๒๐ ปีขึ้นไป ๕-๖ คนมาเป็นนักเรียนอบรมฝึกหัดทำแผนที่
ทรงสอนด้วยพระองค์เอง ให้รู้จักวิธีใช้เข็มทิศและมาตราส่วน วางแผนผังถนน
หนทางในเมืองอุบลฯ^๑ ไปก่อน เมื่อทรงฝึกหัดอยู่ราว ๓-๔ เดือนใช้การได้บ้าง
แล้ว ก็ให้ออกสำรวจจัดตงทางสายโทรเลขและทางเกวียนพร้อม ๆ กันไป ระหว่าง
อำเภอต่ออำเภอ จังหวัดต่อจังหวัดสายยาวที่สุดและกันดาร และที่สำคัญคือจาก
เมืองอุบลฯ ไปช่องเม็กจดเขาบรทัดแล้วต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ ต่อมาก็ได้
ตัดและวางสายโทรศัพท์ให้ทั่วถึงกันทุกหัวเมืองตลอดจนทางเกวียนในมณฑลอีสาน
ครั้งต่อมานักเรียนเหล่านี้ได้ออกตระเวนทำแผนที่ชานาญภูมิประเทศดียิ่งขึ้น
มีอยู่ ๒ คนคือ ท้าวหนู โปรดตั้งประพนธ์ให้เป็นท้าวทิศภาคครุณา ให้ท้าว
สิงห์เป็นท้าวมรรคาคำนวน สองคนนี้เมื่อพลเอกพระยาเทพหัสดินทร์ (เมื่อครั้ง
เป็นนายร้อยโทผาด เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) ออกไปสำรวจทำแผนที่เส้น
เขตแดนเขาบรทัดตะวันออกลำน้ำโดมเมื่อครั้งไทยจะยกแคว้นนครจำปาศักดิ์และ
เมืองมโนไพรแลงจังหวัดจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศสนั้น ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ก็
ทรงให้นักเรียน ๒ คนนี้ไปช่วยจนแล้วเสร็จเรียบร้อย ต่อมาได้โปรดให้คน ๒
คนนี้ และนายสุข จินาเสน (เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ยังมีชีวิตอยู่อายุร่วมเข้าไป ๘๐ ปี
แล้ว) เป็นพนักงานแผนที่ประจำมณฑลอีสานสืบไป

---

^๑ ถนนในเมืองอุบลฯ เสด็จในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงวางผังและประทาน
ชื่อถนนให้ทุกสายในครั้งนั้นปรากฏมาจนทุกวันนี้ ที่เราเห็นถนนในเมืองอุบลฯ แคบไปหน่อยนั้น
เพราะสมัยนั้นไม่มีรถยนต์ เจ้าชายก็ใช้แต่รถม้าและเกวียนวิ่ง (เกวียนหนึ่ง) การจราจรก็ไม่
หนาแน่นพลุกพล่านเช่นทุกวันนี้

การศึกษา

เวลานั้นการเรียนหนังสือไทยสมัยพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลฯ มีอยู่ ๒ โรงเรียนคือ

๑. โรงเรียนอุบลวาลิกสถาน เป็นโรงเรียนชาย ตั้งอยู่คุ้มจวนเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ เอาหอหลังเก่าที่มีอยู่ ๑ หลังริมถนนหลวงตรงข้ามตลาดสด (ถนนหลวง) เมืองอุบลฯ เดียวนี้เป็นที่สอนนักเรียน โดยหมื่นโองษาและนายจิตร์ เป็นครูสอน ซึ่งคนสองคนนี้เป็นคนมาด้วยพระยาศรีสิงหเทพ เปิดการสอนเมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐ เป็นครั้งแรก

๒. โรงเรียนสตรีชื่อว่า นารีอนุกุล ตั้งอยู่ตะวันออกถนนหลวงท่าตลาดหลวงริมน้ำมูล แต่คนทั้งหลายเรียก โรงเรียนแม่หนู เพราะแม่หนูเป็นครูสอนเป็นคนมาจากกรุงเทพฯ เมื่อใดไม่ทราบ ครั้นต่อมาย้ายมาสร้างด้านเหนือถนนพรหมเทพใกล้กับวัดเหนือเทิง (ปัจจุบันร้าง) ครั้นหลังสุดจึงย้ายมาสร้างขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออก คือโรงเรียนนารีอนุกุลประจำจังหวัดอุบลฯ เดียวนี้ ถนนผ่านหน้าโรงเรียนปัจจุบันมาตัดใหม่

ส่วนโรงเรียนตามหัวเมืองก็ได้จัดตั้งผู้มีคุณวุฒิทางครู แต่ได้อาศัยพระเจ้าพระสงฆ์ตามวัดวาต่าง ๆ เป็นครูส่วนมาก พออ่านออกเขียนได้บวกกลบคูณหารตามกาลสมัยไปก่อน เพราะเวลานั้นยังไม่มีพระราชบัญญัติประถมศึกษาใช้บังคับตามหัวเมืองเช่นในปัจจุบัน การศึกษาของเยาวชนที่เริ่มจะจัดเป็นรูปแบบแผนชั้นจริง ๆ ก็ราว ๆ พ.ศ. ๒๔๕๓ โดยทางกระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งกรรมการตำบลขึ้นทุกตำบล ผู้ที่จะเป็นกรรมการได้แก่ กำนันที่เป็นนายตำบลตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ๑ อธิการวัดใดวัดหนึ่งในตำบลนั้นให้เป็นอธิการหมวดตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์กับแพทย์ประจำตำบล ๑ ซึ่งกระทรวงมหาดไทยได้ตกลงในที่ประชุมเทศบาลเมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเลือกขึ้นไว้ประจำตำบลละหนึ่งคนรวม ๓ คน ให้มีหน้าที่จัดการศึกษา การสุขาภิบาล และการพยาบาลไปด้วย ในการศึกษาให้เป็นหน้าที่ของกรรมการตำบลที่จัดการศึกษาขั้นต่ำ คือตรวจตราให้เด็กทั้งชายหญิงได้เล่าเรียนให้หมดทุกคนที่จะใช้ในการศึกษาขั้นนี้ตามแต่ผู้สอนกับผู้เรียนจะตกลงกันเอง รัฐบาล

ไม่บังคับนอกจากให้กำหนดเนนนำให้ผู้ปกครองส่งเด็กไปเล่าเรียน ฝ่ายกระทรวง
นครบาล^๑ หัวเมืองหรือตำบลใด จะทำได้ในวิธีเดียวกันกับกระทรวงมหาดไทย
ก็จะได้ดำเนินไปเหมือนกัน แต่ในกรุงเทพฯ จำเป็นต้องมีพระราชบัญญัติบังคับว่า
เด็กชายตั้งแต่อายุ ๘ ขวบถึง ๑๔ ขวบ บิดามารดาหรือผู้ปกครองต้องจัดการ
ให้ได้เล่าเรียน ทางกระทรวงนครบาลจะได้ร่างพระราชบัญญัติขึ้นพอให้ราษฎร
ทราบล่วงหน้าไว้ก่อน

---

^๑ เวลานั้น เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล

บทที่ ๑๘

กบฏผีบาปผีบุญ

เมื่อปีชวด ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ปราบกบฏมีลายแทง (หนังสืองานโบราณ) เป็นคำพยากรณ์ว่าถึงกลางเดือน ๖ ปีฉลู ร.ศ. ๑๒๐ จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง หินแฉ่ (ลูกรัง) จะกลายเป็นเงินทอง ฟักเขียวฟักทองจะกลายเป็นช้างม้า ควาย หูยเผือก หมูจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน ท้าวธรรมิกราช (ผู้มีบุญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ใครอยากพ้นเหตุร้ายก็ให้บอกคัดลายแทงให้รู้กันต่อ ๆ ไป ถ้าใครเป็นคนบริสุทธิ์ไม่ได้กระทำชั่วบาปกรรมใด ๆ แล้ว ให้เอาหินแฉ่เก็บมารวมไว้รอท้าวธรรมิกราชจะมาชุบเป็นเงินเป็นทองขึ้น ถ้าใครกระทำชั่วต่าง ๆ แต่เพื่อแสดงตนให้เป็นคนบริสุทธิ์แล้วก็ต้องมีการล้างบาป โดยจัดพิธีนิมนต์พระสงฆ์มารดน้ำมนต์ให้ ราษฎรพากันเรียกพิธีนี้ว่า ตัดกรรมวงเวร ถ้ากลัวตายก็ให้ฆ่าควายหูยเผือก และหมูเสียก่อนกลางเดือน ๖ อย่างนั้นให้มันกลายเป็นยักษ์ ผู้ที่เป็นสาวหรือไม่สาวแต่ยังโสดก็ให้รับมีผัว มิฉะนั้นยักษ์จะจับกินหมดต่าง ๆ นานา ฯลฯ

พวกราษฎรชาวบ้านเวลานั้นได้พากันหวาดหวั่นเล่าลือแพร่หลายไปทั่วหัวเมืองมณฑลอีสาน เจ้าหน้าที่ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ เห็นว่าเป็นคำของคนโง่

เขลาเล่าลือกันไปพักหนึ่งก็คงจะเยียบหายไปเอง จึงมิได้จัดการระงับจริงจังแต่ประการใด คอยสดับตราบฟังต่อ ๆ มา แต่คำเล่าลือสายแวงนี้ไม่หายดังคาดไว้ พอตกถึงปลายปี ร.ศ. ๑๑๔ ก็ปรากฏว่าที่เมืองเสลภูมิได้มีราษฎรหัวเมืองต่าง ๆ ไปเก็บหินแร่ทางตะวันตกเมืองเสลภูมิ^๑ เพื่อนำไปบูชากันมากมายผิดปรกติ และต่างก็พูดจอร์โจษกันต่อ ๆ ไปว่าพอถึงเดือน ๖ จะฆ่าควายหุยเผือกและหมูที่เลี้ยงไว้ให้หมดสิ้น เจ้าหน้าทีผู้ปกครองทราบดังนั้นก็ตกใจเพราะถ้าหมูควายตายหมดแล้วก็จะเกิดลำบาก ครั้นจะจับกุมมาลงโทษก็ไม่ทราบว่ามีใครเป็นผู้ผิดและผู้ยุยงส่งเสริม เป็นแต่กล่าวกันไปเอง ก็ได้แต่งตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้ไปชี้แจงห้ามปรามว่าอย่าเชื่อถือตามคำสายแวงนั้น ก็ไม่สู้ได้ผลเป็นที่พึงใจ ถึงกับราษฎรเมืองยโสธรได้นิมนต์พระสงฆ์มาทำการรดน้ำมนต์อยู่คงกระพันชาตรี สะเดาะเคราะห์กรรมต่าง ๆ ตามที่พงศาวดารเมืองยโสธรกล่าวไว้ตอนหนึ่งดังนี้

พระธาตุหลักโลกที่บ้านธาตุเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ราษฎรพากันสักการะนับถือมาแต่ก่อน กอปรด้วยข้างพระธาตุนั้นเป็นที่ลุ่มใหญ่ เมื่อน้ำไหลลงสู่ที่ลุ่มนั้นแล้วก็ไหลต่อไปสู่ลำน้ำชี ทำให้ทรายตรงนั้นหนุนสูงขึ้นเป็นรูปคล้ายพระธาตุตั้งกล่าวราษฎรเลยพากันเรียก ธาตุคำบุญ ประชาชนผู้เป็นผีบาป (หรือผีบ้า) จึงได้ไปกระทำพิธีเช่นสรวงขึ้นแล้วนิมนต์พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญ เป็นหัวหน้า พระครูวิมล วัดอัมพวัน และพระครูอนันตนิคมเขต วัดสิงห์ท่าเมืองยโสธร เป็นผู้รุดนำมนต์เสกเป่าล้างบาปกรรมความชั่วร้ายต่าง ๆ และเอาเงินมาบูชาที่ธาตุคำบุญเมืองยโสธร นอกจากนี้ยังได้ไปกอน้ำสา่ง (น้ำป่อ) ที่ทุ่งเมืองเสลภูมิ ได้ป่าวร้องให้ราษฎรว่าหินแร่ทรายจะเป็นเงินเป็นทอง จึงมีชาวบ้านไปเอาหินแ่มาบูชา^๒ โดยใส่หม้อปิดฝาห่อให้ดี แล้วเอามาตั้งทำพิธีสู่ขวัญบายศรี ฯลฯ

^๑ ชาวบ้านได้พากันเรียกที่ตรงนี้ต่อ ๆ มาว่า "หัวโล่เมืองเสล"

^๒ คำสู่ขวัญบายศรีเอหินแ่มาบูชาให้เป็นเงินเป็นทองมีความว่าดังนี้ "มาเยอขวัญเอยเจ้าอย่าไปเที่ยวเล่นสาวนาคเมืองหลวง ให้เจ้ามาอยู่ชอนสาตอ่อนหมอนลาย ผักอีตุ้เจ้าลือผู้นำไ้ หัวสิงโคเจ้าอย่าสี่ไปหลงหลอหลงหลอด ให้เจ้าคีนมากอดเสาเสือนของเก่า กอดให้มันชันคิงให้เที่ยง กอดไว้แล้วให้สอยลูกขึ้นน้ำ เงินเห็น นั้นเทอญ" คำสู่ขวัญนี้ได้มาจากขุนนางบุญ-ประศาสน์ (อ่วง ศรีสมบุญ) สมัยเมื่อดำรงตำแหน่งปลัดอำเภอลำซด อ. ตระการพิชผล เมื่อออกไปตรวจราชการท้องที่จึงได้เรื่องนี้มาจากคนเก่าแก่ ที่บ้านสะพือกุสกรที่รู้เรื่องผีบาปผีบุญดี

ทางฝ่ายคณะสงฆ์เห็นว่าท่านพระครูทั้ง ๓ รูปมีมลทิน จึงเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เมื่อดำรงสมณศักดิ์เป็น “พระญาณลักขิต” เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้น ได้มาเป็นประธานสอบสวนโดยกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ พร้อมด้วยคณะสงฆ์หลายรูป คณะกรรมการมีความเห็นพ้องกันว่า พระครูทั้ง ๓ มีความผิดทางวินัยและทางแผ่นดิน แต่เพื่อพิสูจน์ให้เห็นจริงตามข้อกล่าวหา จึงได้จัดตั้งพิธีตามทางไสยศาสตร์ขึ้นอีกวิธีหนึ่งคือนิมนต์พระครูทั้ง ๓ รูปลงไปยืนแช่น้ำในลำชีที่ท่าเมื่อยโสธรมีกำหนด ๓ วัน ๓ คืน หากน้ำขึ้นมาท่วมอกแล้วก็นับว่าเป็นสัตย์ แปลว่ามีความผิดตามข้อกล่าวหาจริง เมื่อได้จัดตั้งการกระทำพิธีทางไสยศาสตร์แล้ว ต่อมาในวันที่ ๓ น้ำก็ท่วมอกพระครูทุกรูป ความทราบเกล้าฯ ถึงข้าหลวงต่างพระองค์ โปรดให้นิมนต์พระครูทั้ง ๓ ไปไว้ ณ เมืองอุบลฯ เพื่อรอคอยกระแสรับสั่งต่อไป

ชาวหลายแห่งผู้มีบุญจะมาโปรดโลกทางด้านอื่น ๆ หาได้ยุติลงแม้แต่น้อย ยิ่งแพร่หลายทั่วไปถึงมณฑลอุดร เมืองหล่ม เมืองเลยและทางมณฑลนครราชสีมาตลอดจนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในป่ารุงฝรั่งเศส

และใน พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙) นี้ ตรงกับท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบล^๑ เจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมือง เมืองอุบลฯ ทายกชาวเมืองธาตุพนมได้ลงไปอาราธนาเอาท่านมาจากเมืองอุบลฯ โดยขอให้ท่านเป็นประธานซ่อมพระธาตุพนมพระบรมธาตุ บังเอิญมาประสบกับเหตุการณ์นี้ขึ้นพอดี กล่าวคือมีประชาชนทั้งหลายในสวนภาคพื้นนี้ไม่มั่นใจในค่านำเงินได้นำเงินมาบริจาคเป็นอันมาก ทำให้การบูรณะองค์พระธาตุสะดวกขึ้น ในด้านปรับความเข้าใจของประชาชนให้หันมาในทางถูกนั้น ท่านพระครูได้มอบให้ *ตาม้าขาว (หนู)* ทำรูปช้างม้าขึ้น แล้วเอาเครื่องไทยธรรมแขวนเป็นต้นเงินแท่งขององค์พระบรมธาตุเป็นการบอกบุญเรียไรไปในตัว เมื่อรวมขบวนแห่นำมาวางไว้ที่ลานพระธาตุแล้ว ตั้งปัญหาถามให้ประชาชนตอบ เช่นชี้ที่ตาม้าซึ่งทำด้วยกระดูกแก้วถามว่า นี้อะไร ประชาชนก็ตอบว่า “ตาของมัน” ผู้ถามก็ถามต่อไปอีกว่า “ทำด้วยอะไร” ประชาชนก็ตอบว่า “ทำด้วยกระดูก”

^๑ เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ “พระครูอุตรพิทักษ์คณะเดช”

ถามต่อไปอีกว่ากระเจกนี่จะเป็นตาข้างหรือตาม้าจริงได้ไหม เมื่อตอบว่าไม่ได้แล้ว ก็ถามส่วนอื่น ๆ ของรูปหุ่นนั้นต่อไปจนหมด ประชาชนที่มาประชุมก็ตอบปฏิเสธไปตามนัยเดิม ผู้ถามจึงอธิบายว่า “นี่แหละท่านทั้งหลาย เขาเลือกกันว่าหินแสบจะกลายเป็นเงินทองก็ดี ควายและหมูจะกลายเป็นยักษ์ก็ดี ก็เป็นไปไม่ได้ ฉันทูรูปนี้ก็ไม่ง่ายเป็นช้าง ม้าจริงฉะนั้นแล”

การที่ทำอุบายเช่นนี้ทุกวันและวันละหลาย ๆ เทียว ทำให้ประชาชน หายงมงายไปได้เป็นอันมาก นับว่าเป็นประโยชน์ต่อสังคม ทางราชการและพระศาสนา มาก จึงเป็นที่น่าสรรเสริญท่านพระครูฯ ผู้ต้นคิดและผู้รู้จักหาอุบาย สอนธรรมแก่ประชาชนโดยอาศัยความรื่นเริงในบุญกุศลธรรม ผู้สอนก็ได้ประโยชน์ จากการเรียโร่นำเงินมาสมทบทุนซ่อมแซมองค์พระบรมธาตุอีกโสดหนึ่ง จึงได้นำมากล่าวไว้ในบทนี้ด้วย

ฝ่ายทางเมืองอุบลฯ เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๓ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ ได้มีบอกทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง-สรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ว่ามีคน ๆ หนึ่งตั้งตัวเป็นองค์ผ้าขาว นุ่งขาวท่มขาวไม่ปรากฏนามอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบางรัฐฝรั่งเศส เล่าเลือกกันว่าเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ ซึ่งไม่มีมือทำอะไรสิ่งไหนเป็นเช่นนั้น ชาวว่าจะยกพวกข้ามโขงเข้ามาตีเมืองอุบลฯ ในไม่ช้านี้

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้ทรงสดับตรับฟังข่าวนี้ต่อ ๆ มาและทรงทราบเรื่อง ข่าวยลางเหล่านี้มาก่อนนานแล้ว และทรงคาดว่าจะเป็นแต่คนคิดหากินด้วย หลอกหลวงราษฎรเท่านั้น ครั้นถึงปลายปี ร.ศ. ๑๑๙ ก็มีนายมัน ว่าเป็นคน มีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่ไม่ทราบสังกัดว่าเป็นคนอยู่บ้านเมืองใด ตั้งตนขึ้นเป็นเจ้าปราสาททอง หรือพญาธรรมิกราช องค์ผีบุญผู้เป็นใหญ่ว่าจุติมาจาก สวรรค์ลงมาเฝ้า (โปรด) มวลมนุษย์ มาจากเมืองสวรรค์เขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มาคบคิดกันกับองค์ฟ้าเลื่อน^๑ เมืองตระการพิชผลไปล่องสูมเกลี้ยกล่อมผู้คน

^๑ คือ หลวงวิชา (บรรดาศักดิ์ประเทวน) แพทย์ประจำตำบล องค์ผีบุญตั้งให้เป็นหัวหน้ารักษากรณ และเป็นผู้คอยเสกคาถาอาคม หาดอกไม้บูชาในพิธีตั้งบูชาเจ้าองค์ผีที่

อยู่บ้านนาโพธิ์ ตำบลหนองแก อำเภอบ้านดำนปัจจุบัน ได้ผู้คนเข้าเป็นพรรคพวกด้วยราว ๒๐๐ คนเศษจะไปตีเอาเมืองอุบลราชธานี แล้วองค์ผิบุญก็ยกพวกจากบ้านนาโพธิ์มาเกลี้ยกล่อมผู้คนในเมืองเขมรรัฐอีก เวลานั้นพระเขมรรัฐเดชประชาธิราช ผู้รักษาการเมืองเขมรรัฐ ท้าวกุลบุตรผู้ช่วย และท้าวโพธิสาร กรมการเมืองชัยไล่ไม่ให้ประชาชนนับถือ ทั้งมิให้ราษฎรเข้าเป็นพรรคพวกด้วย และตนก็มิยอมเชื่อฟังให้หนีออกจากเมืองเขมรรัฐไปเสีย องค์มั่นผิบุญโกรธเลยให้พรรคพวกจับท้าวกุลบุตรและท้าวโพธิสารมาที่ซานเมืองเขมรรัฐ เพราะเมืองเขมรรัฐมิรู้ตัวไม่ได้เตรียมการป้องกันต่อสู้ไว้ก่อน ส่วนพระเขมรรัฐเดชประชาธิราช องค์มั่นมิได้ทำร้าย เอาไว้เป็นตัวเชิด จับบังคับขึ้นแครงหามเป็นประกันแทนแทนให้เกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ามาเป็นพรรคพวกจงมาก แล้วก็ยกพวกไปถึงบ้านสะพือใหญ่ ท้องที่อำเภอตระการพืชผลเดี๋ยวนี้

พวกที่ตั้งตนเป็นองค์ต่าง ๆ ได้ติดตามองค์มั่นผิบุญหัวหน้าใหญ่ไปคราวนั้นมี ๖ คน คือ ๑. องค์เขียว ๒. องค์ลั่นก้าน ๓. องค์ที่ ๔. องค์พระบาท ๕. องค์พระเมตไตร และ ๖. องค์เหลือง พวกองค์เหล่านี้แต่งตัวนุ่งผ้าจีบแบบชาวชนาคีต่าง ๆ กันคือ แดง ลีว (สีเขียวเข้ม) เหลืองอย่างสีจิวของพระ แล้วก็มียปถอกใบลานงานเป็นคกาสวมศีรษะทุกคน

เมื่อได้มาตั้งมั่นอยู่ที่บ้านสะพือใหญ่แล้ว องค์มั่นผิบุญก็บัญชาให้จัดตั้งพิธีปลุกกาลเพียงตาบุงชาวหม้อขาวทำเป็นจำศีลภาวนาแล้วก็ปวารณาประชาราษฎร์ว่า "จะมีเหตุร้ายเกิดขึ้นดังคำพยากรณ์ให้พากันระวังตัว" ฝ่ายราษฎรหวาดหวั่นกันอยู่แล้ว ครั้นเห็นคนจำศีลแปลกหน้ามากก็สำคัญว่าเป็นผู้ทรงคุณวิเศษ พากันเข้าไปขอให้ช่วยป้องกันภัยพิบัติ องค์มั่นผิบุญก็เป่าคาถารดน้ำมนต์ให้ตามประสงค์ พุดจาว่านล้อมเกลี้ยกล่อมเป็นอย่างดี เพราะต้องการผู้คนเป็นพรรคพวกอยู่แล้ว

ศักดิ์สิทธิ์ หลวงวิชาผู้นี้เสด็จในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์รับสั่งให้จับมา ทรงเห็นว่าเป็นแพทย์ (หมอพื้นเมือง) แขนโบราณมีคนนิยมนับถือมาก จึงมิได้รับสั่งให้ประหารชีวิต รู้สึกผิดชอบในตอนหลัง ทรงซบเลี้ยวไว้ เพราะทรงเห็นว่ายังจะเป็นผู้ที่ทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติได้อีก เมื่อพระองค์ท่านทรงนิวัติกรุงเทพฯ ก็ได้โปรดเอาหลวงวิชาผู้นี้ไปอยู่ในวังสวนดุสิตด้วย และได้มาตายอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง

ข่าวผู้วิเศษไปถึงไหนก็มีราษฎรที่นั่นพากันไปหาเป็นอันมาก ที่สำคัญว่าองค์มันเป็น
ท้าวธรรมิกราชผู้มีบุญจะมาโปรด ก็สมัครเป็นพรรคพวกและรับรองเลี้ยงดูม
หมี่พื้มัน เลยเป็นเหตุให้มีคนเข้านับถือกลัวเกรงมาก องค์มันก็ยังแสดงตนโดย
เปิดเผยสมกับเป็นผู้มีบุญที่จะมาดับยุคเข็ญตามคำทำนายลายแทงนั้น แล้วก็ทำ
ซีไม่ชี้มือให้เป็นอะไรได้หมด เช่นเอาทรายยัดเข้าไปในลำกล้องปืนแก๊ปแล้วยิง
ออกไปได้เป็นต้น และเขียนเลขยันต์คาถาอาคม เสกเป่าแจกจ่ายแก่ราษฎร (ทำ
จะเคยบวชมาก่อน) ราษฎรแถบนั้นหลงเชื่อก็ฮือเข้านับถือองค์มันผู้วิเศษประมาณ
๑,๐๐๐ คน แล้วองค์มันก็สั่งเกณฑ์ปืนแก๊ป ปืนคาบศิลา มีดพร้า ตลอดเสบียง
อาหาร มีข้าวเกลือ พริกต่าง ๆ และให้ตากข้าวเหนียวสุกยัดใต้ (ยัดถุง) ผูกรอบเอว
ทุกคนแบบเข้าสงครามจัดกันเป็นหมวด กอง ถือศาสตราวุธ องค์ต่าง ๆ ขึ้น
หัวหน้าก็ให้ปฏิบัติการอยู่เวรยามรักษาขององค์มัน มีข้อความในคำสั่งนั้นว่าดังนี้ “พิน
ไฟอย่าให้ดับ ปืนดับให้คาบชุด อาวุธไว้ชอกข้าง มารโตใดมากล่าวอ้าง ให้ตัด
หัวถวายพระองค์ (องค์มัน ผู้บุญ) ให้ทุกคนระแวงระวัง” แล้วก็พากันโห่ร้องขึ้น
๓ ลาเพื่อเอาฤกษ์ว่า “ซ่า ซ่า ซ่า” (คือสาธุ) องค์มันตั้งทัพเกลี้ยกล่อมคนอยู่ที่
บ้านสะพือใหญ่ ๔-๕ วัน

ส่วนเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองน้อยใหญ่แถบนั้น ตั้งแต่พวกผีบุญฆ่า
ท้าวบุญบุตรและท้าวโพธิสารตลอดการเคลื่อนไหวของพวกผีบุญแล้ว ก็รีบนำความ
เข้ากราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่าง
พระองค์ฯ ตามเหตุการณ์ที่ได้ประจักษ์มานั้นทุกประการ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์จึงตรัสสั่งทางโทรเลข
ให้นายพลตรีหม่อมเจ้าศรีเสถียรคัคคี ผู้บัญชาการกองพลทหารนครราชสีมาเวลา
นั้น จัดส่งทหารไปช่วยระงับเหตุการณ์ทางด้านเมืองยโสธร เสลภูมิโดยด่วน

นายพลตรี หม่อมเจ้าศรีเสถียรคัคคีจึงได้ทรงจัดทหารออกเป็น ๒ สาย
โดยให้พระสุรราชเป็นนายทัพคุมพล ๓๐๐ ไปจากเมืองบุรีรัมย์ เมื่อถึงเมืองยโสธร
เข้าตั้งอยู่วัดเทพทายโสภ (นาหลวง) และกองพระสุรฤทธิคุมพล ๓๒๐ คนไป
จากนครราชสีมา นายร้อยเอกเฟื่อง กับนายร้อยโทบุศเป็นผู้ช่วย เมื่อถึงเมือง
ยโสธรพักอยู่ศาลาวัดสิงห์ท่าราว ๓ วัน เกณฑ์กำลังเมืองได้ ๕๒๐ คน โดย
ท้าวชติยเมืองยโสธรเป็นนายหมวด แล้วก็ออกเดินทางไปถึงบ้านห้วยแซง ต่อจาก
นี้พงศาวดารเมืองยโสธรกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

“เมื่อพระสุรฤทธิยกกองทหารไปถึงบ้านห้วยแซง ได้พักตั้งรักษาการอยู่ ๑ เดือน ได้พบชายแปลกหน้าหนึ่งชาม่มขามมีหนังสือจานไบลานจารึกเป็นอักษร ขอมพันรอบศิระชะ ข้ามาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบอกชื่อว่า **องค์ขาว** พระสุรฤทธิ สั่งให้ท้าวชติยนายหมวดฯ ไปจับองค์ขาวมาสอบสวน ให้เอาทหารไปด้วย แต่ ท้าวชติยขออาสาไปคนเดียว พระสุรฤทธิ**ไม่ไว้ใจ** จึงให้ท้าวชติยซ่อมถึงวิธีการ ที่จะไปจับองค์ขาว เมื่อเป็นที่พอใจแล้วจึงสั่งให้ทหาร ๑ โหลคอยสะกดรอย ตามหลังไปด้วย เมื่อเพลิงพล้ำเสียทีก็จะได้ช่วยเหลือแก้ไขทัน

วันนั้นเวลาพลบค่ำ องค์ขาวนั่งภาวนาอยู่ลานกลางบ้าน สะพายดาบและ พกมิดพร้อมด้วยปืน ๑ กระบอกวางบนตัก ท้าวชติยปลอมเป็นชาวบ้านทำที่ จะไปสนทนาคำด้วย แล้วเข้าไปถามองค์ขาวว่า “มาจากไหนแล้วจะไปไหน” องค์ขาว ตอบว่า “ไม่รู้ที่มาและไม่รู้ที่ไป” ท้าวชติยเชิญตัวไปหาแม่ทัพ ทันใดนั้นองค์ขาว ชัยบปืนขึ้นจะยิง ท้าวชติยกระโดดเข้าจับกุมและเกิดต่อสู้กันขึ้น ที่สุดท้าวชติย จับได้แล้วนำตัวองค์ขาวมามอบให้พระสุรฤทธิ ๆ สั่งให้ประหารชีวิต แล้วตัดศิระชะ ไปเสียบประจานหันหน้าออกทิศตะวันตกบ้าน ห่างบ้านประมาณ ๓ เส้น แล้ว ยกพลต่อไปถึงบ้านกุดกว้าง พักสืบข่าวศึกอยู่ ๒ วัน จึงยกพลต่อไปถึงเมือง สกลนคร ได้รับคำสั่งให้เลิกทัพกลับ เพราะการฝ่าฝืนบุญในด้านนี้สงบลงบ้าง แล้ว” เป็นอันจบข้อความในพงศาวดารโยธธาเพียงเท่านี้

ฝ่ายทางเมืองอุบลราชธานี ขณะท้องคัมน์ฝิบุญตั้งพิธีการอยู่บ้านสะพือ ไหญ่นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ตรัสสั่งให้นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์ร่ำรวย^๑ คุณตำราวจครั้งหมวด และคนนำทางออกไปสืบลาดเลาพวก ฝิบุญฝิบาปที่บ้านสะพือ พอไปถึงบ้านนาสมัยระหว่างบ้านนาหลักกับบ้านห้วย ทางแยกไปอำเภอพนานิคมได้ไปเจอพวกฝิบุญ ซึ่งออกมาสืบลู่วางที่จะไปยังเมือง อุบลฯ เลยเกิดอะอะต่อสู้กันขึ้น พวกหม่อมราชวงศ์ร่ำรวยมีน้อยคนเห็นกำลังจะ

^๑ หม่อมราชวงศ์ร่ำรวยเป็นนายทหารกองหนุน เข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายพลเมืองอยู่กับเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ที่เมืองอุบลฯ

ต่อต้านพวกผีบุญไม่ได้ เพราะพวกผีบุญมีกำลังมากกว่าที่รีบถอยกลับไปเมืองอุบลฯ กราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ตามที่ได้ไปสืบรู้เห็นมา

พวกผีบุญเห็นพวกหม่อมราชวงศ์ร้ายไม่อยู่สู้ก็ชักกำเริบว่าจะยกมาตีเมืองอุบลฯ เป็นที่ตั้งตัวก่อน ใครไม่ยอมมาด้วยก็ให้ฆ่าเสีย พวกผีบุญก็ได้ชื่อว่า เป็นกบฏต่อแผ่นดิน แต่นั้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ จึงตรัสสั่งให้นายพันตรีหลวงสรกิจพิศาล ผู้บังคับการกองพันทหารราบอุบลฯ จัดนายทหารออกไปสืบเหตุการณ์ข้อเท็จจริงอีกครั้ง ถ้าปรากฏเป็นความจริงว่ามีผู้คิดการร้ายต่อแผ่นดินก็ให้ปราบพวกเหล่าร้ายและจับเอาตัวการมาสอบสวนลงโทษจงได้

นายพันตรี หลวงสรกิจพิศาลจึงได้จัดให้นายร้อยตรีหรี กับพลทหาร ๑ โหลมีอาวุธปืนยาวครบมือออกไปสืบดูเหตุการณ์ตามที่มีรับสั่ง นายร้อยตรีหรี นำทหารออกไปได้ ๒ วัน วันที่ ๓ ก็มีพลทหารป้อม^๑ เลื่อแสงไม่มีอะไรติดตัวมาเลยตรงเข้าเฝ้าเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ที่เดียวว่า “นายร้อยตรีหรีพร้อมด้วยทหารเมื่อไปถึงบ้านซุหลุเห็นว่ากำลังจะสู้พวกผีบุญไม่ได้ จึงจะไปหากำลังเพิ่มเติมทางบ้านเกษม ครั้นไปถึงริมหนองน้ำเรียก ‘หนองซุหลุ’ พวกผีบุญส่งคนมาดักคอยที่อยู่ก่อนแล้ว พวกผีบุญกลุ่มรุมกันจับนายร้อยตรีหรีแล้ว ก็เกิดต่อสู้กันขึ้นอย่างตะลุมบอน ด้วยพวกทหารน้อยตัวสู้ไม่ได้ ก็ถูกพวกผีบุญฆ่าตายหมด ยังเหลือแต่ข้าพุทธิเจ้าคนเดียวต่อสู้เอาชีวิตเข้าแลกจึงหนีรอดมาได้แล้วในวันนั้น ข้าพุทธิเจ้าได้ทราบมาว่าองค์มันได้สั่งให้พวกเขายกกำลังไปจับตัวกรมช้าง^๒ ฆ่าอีกคนหนึ่ง จึงรีบนำความมากราบทูลเพื่อทรงทราบ พระอาญาไม่พ้นเกล้า”

^๑ ตามบิดาของผู้เขียนแจ้งว่า ภูมิลำเนาเดิมของพลทหารป้อมอยู่ที่นครราชสีมา เป็นทหารกองเกียรติยศตามเสด็จข้าหลวงต่างพระองค์คราวโปรดเกล้าฯ ย้ายจากนครราชสีมามาประทับที่เมืองอุบลฯ ปัจจุบันหากยังมีชีวิตอยู่อายุเห็นจะร่วม ๙๐ ปีเศษแล้ว มีภูมิลำเนาอยู่ที่อำเภอพิบูลมังสาหาร

^๒ กรมการเมืองอุบลฯ โปรดให้ออกไปรักษาการอยู่เมืองพนานิคัมชั่วคราว

พวกผีบุญชนะทหารคราวนี้ เลยได้สมัครพรรคพวกขึ้นอีกราว ๑,๕๐๐ คนจะยกไปตีเมืองอุบลฯ มีบทความตอนหนึ่งเป็นบทเชิงพวกองค์ต่าง ๆ เย้ยหยันทหารว่าดังนี้

“ทั้งสองบั้งสังมายังบ่ทันขาด สังมาตะลาดล้มเต็งน้องเนตรนอง หัวหนอง บ่ทันแคว้ว สังมาเที่ยวทางใหม่ เบ็ดไก่อ่เลี้ยงลุ่มมือบ่คุ้มกันแก่นคน สังบ่สนเคาไว้ไถนา คือลือคอง ข้าวกากไกลข้าวก๋องสองซูลีห่างกัน ขางเอือนไกลขางเล่า (ยัง) หนีไปเซาไกลท่า ไก่ป่าไกลไก่อ่บ้านชั้นห้าอยู่ละเนอ”

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ฯ พระองค์ท่านพระทัยเย็นไม่ทรงหวาดหวั่นครั้นคร้ามแต่อย่างไร เมื่อทรงทราบข้อความตามที่พลทหารป้อมนำความมากราบทูลนั้นแล้ว ตอนนั้นบิดาของผู้เขียนเล่า ทรงตรัสว่า “ไ้อ้การใช้เด็กหนุ่มมันกล้าเกินไปหุนหันพลันแล่น ขาดความพินิจพิจารณาเสียงานดังนี้” แล้วจึงมีรับสั่งให้พันตรีหลวงสรกิจพิศาลสั่งให้นายร้อยเอกหลวงชิตสรการ (จิตร มัธยมจันทร์)^๑ ผู้บังคับกองทหารปืนใหญ่ กับนายสิบพลทหารประมาณ ๑๐๐ เศษ มีปืนใหญ่ ๒ กระบอก และปืนยาวเล็กครบมือออกไปปราบพวกผีบาปผีบุญ และโปรดให้พระอุบลการประชาธิบดี (บุญชู พรหมวงศานนท์) ข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานีกับพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณบุญ) ผู้รักษาการเมืองอุบลฯ จัดกำลังฝ่ายบ้านเมืองสมทบทหาร พระอุบลการประชาธิบดีได้สั่งให้พระสุนทรกิจวิมล (คุณ สังข์บอล) เพี้ยชามาศย์ (แท่ง)^๒ เพี้ยชานนท์ เพี้ยอาสาภูธร และเพี้ยชินบุตร เป็นนายกองฝ่ายบ้านเมือง ได้เคลื่อนขบวนกำลังทหารและกำลังเมืองออกจากเมืองอุบลฯ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ พอวันที่ ๓ ก็บรรลุนางจะถึงบ้านสะพือใหญ่เป็นเวลาพลบค่ำ พักพลอยู่ท่างหมู่บ้านและค่ายพวกผีบุญราว ๕๐ เส้น นายร้อยเอกหลวงชิตสรการได้จัดทัพ

^๑ สามีนางवलคำ คุ่มวังสังัด เมืองอุบลฯ เดียวนี้

^๒ ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็น ขุนภูมิพัฒน์เขต (แท่ง เหมะนัค) เคยเป็นนายอำเภอเมืองอุบลฯ และนายอำเภอมหาสารคาม

โดยสั่งให้พระสุนทรภักขิมลเป็นปีกขวา เพี้ยชานนท์เป็นผู้ช่วย เพี้ยชามาตย์ (แห่ง) และเพี้ยอาสาภูธรเป็นปีกซ้าย เพี้ยชินบุตรเป็นผู้ช่วย เมื่อได้ยินเสียงปืนใหญ่ นัดแรกเป็นสัญญาณก็ให้ลงมือโอบล้อมตีวงเป็นปีกกาเข้าไปพร้อมกัน เมื่อสังเวยเป็นที่เข้าใจกันแล้ว ก็แยกทางกันไป

นายร้อยเอกหลวงชิตสรการเลือกได้ที่ชัยภูมิเป็นสายทางย่านตรงที่จะไปยังเมืองอุบลฯ และเป็นทางแคบ สองข้างทางเป็นป่าที่บเหมาะสำหรับตั้งซุ่มทหาร ไว้ในป่าตรงหัวโค้งเลี้ยวและตั้งปืนใหญ่ไว้ได้พุ่มไม้ เมื่อพวกผีบุญยกมาตรงช่องนั้นก็หมายจะยิงปืนใหญ่ไป

ครั้นรุ่งขึ้นของวันที่ ๔ เมษายน เวลาประมาณ ๐๙.๐๐ น. พวกผีบุญยกกองจะไปตีเมืองอุบลฯ ตามทางที่นายร้อยเอกหลวงชิตสรการซุ่มปืนใหญ่และดักกองทหารพลางไว้แล้ว หลวงชิตสรการสั่งให้ทหารปืนเล็กยาวหมวดหนึ่งออกขยายแถวยังทำเป็นด้านทานไว้แล้วทำเป็นถอยมา ล่อพวกผีบุญให้มาตามทางที่พลางไว้ นั้น พอเข้าระยะวิถีกระสุนปืนใหญ่ นายร้อยเอกหลวงชิตสรการก็สั่งให้ยิงปืนใหญ่ออกไป ๑ นัด โดยตั้งศูนย์ให้ลูกปืนใหญ่นั้นแลยข้ามพวกผีบุญไปก่อน และเพื่อเป็นสัญญาณปีกซ้ายขวาให้รู้ตัว พวกผีบุญเห็นลูกปืนใหญ่มิได้ถูกพวกของตนเป็นอันตราย ก็ยิ่งกำเริบเลิปลาสนต้นแรงต้นกาพากันคิดว่า องค์มันนี่วิเศษแท้สมเป็นผู้มีบุญจริง กระสุนปืนใหญ่จึงได้คลาดแคล้วไป แล้วก็พนมมือไหว้อง "ซำ ซำ" (สาธุ) แสดงความยินดีพร้อมกับวิ่งกรูเข้าต่อสู้อหาร นายร้อยเอกหลวงชิตสรการจึงสั่งให้ปืนใหญ่ยิงออกไปนัดที่ ๒ เล็งกระสุนปืนกะให้ตกระหว่างกลางไพร่พลพอดี คราวนี้กระสุนระเบิดถูกพวกผีบุญหัวเด็ดตีนขาดล้มตายระเนระนาด ส่วนพวกทหารปืนเล็กสั้นยาวและปีกซ้ายขวาก็พร้อมกันระดมยิงไหว้องซำเต็มเข้ามาอีก พวกผีบุญที่ตามหลังก็ชะงัก และปืนใหญ่ได้ยิงซำไปอีกเป็นนัดที่ ๓ ถูกพวกผีบุญล้มตายลงประมาณ ๓๐๐ คนเศษ พวกที่เหลือตายก็แตกฮือหนีเอาตัวรอด ไม่มีใครคิดจะอยู่สู้ ส่วนองค์มันนี่ผีบุญ (หรือท้าวธรรมิก-ราชพลอม) มีผู้เห็นเดินประนมมือเสกเป่านุ่งขาวมากลางพล ขณะเกิดการต่อสู้อันทั้งสองฝ่าย เมื่อปืนใหญ่นัดที่ ๓ ยิงไปแล้วเห็นทำไม่ได้การ เลยปลอมตัวเป็นชาวบ้านหลบหนีเอาตัวรอดไปกับพวกราว ๑๐ คน ทหารและกำลังเมืองได้พยายามติดตามจับตัวอย่างกวาดขันแต่ไม่ทันและไม่ทราบหลบหนีไปทางใด มาทราบ

ตอนหลังว่ามีผู้พบได้นำความกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ว่าได้ข้ามฟากไปฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแล้ว ฝ่ายพระเชษฐาธิราชประชาธิราช เวลานั้นอยู่กับพวกผีบุญ ซึ่งองค์มันให้คุมตัวไว้เป็นองค์เชิดนั้น เดชะบุญไม่เป็นอันตรายจากกระสุนปืนใหญ่ นายร้อยเอกหลวงชิตสรการจึงได้คุมเอา^๑ ตัวมาเฝ้าข้าหลวงต่างพระองค์พร้อมด้วยให้ทหารจับกุมพวกผีบาป (ผีบ้า) คือพวกที่หลงเชื่อไปเข้าพวกผีบุญซึ่งเป็นตัวการสำคัญรองจากองค์มันลงมาและพรรคพวกผีบุญรวมทั้งสิ้น ๔๐๐ คนเศษ คุมใส่ขื่อคาจองจำไปยังเมืองอุบลฯ เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ต่อไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ จึงโปรดให้มีตราสั่งไปทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงว่า “ให้ผู้ว่าราชการเมือง กรรมการ เจ้าหน้าที่สืบจับพวกผีบาปผีบุญซึ่งมีกระเซ็นกระสายและหลบหนีครวต้อสู้อหาร หรือผู้ที่สมรู้ร่วมคิดการเหล่านี้ส่งเข้าไปยังกองบัญชาการมณฑลอีสาน ณ เมืองอุบลราชธานีโดยด่วน อย่าให้มีการหลบหนีไปได้เป็นอันขาด ถ้าหากผู้ใดปกปิดพวกเหล่านี้และเอาใจช่วยให้หลบหนีไปได้ จะเอาโทษแก่ผู้ปิดบังและเจ้าหน้าที่หัวเมืองนั้น ๆ อย่างหนัก”

ในขณะที่เกิดจลาจลผีบาปผีบุญนี้ ได้ทรงตั้งให้พระอุบลการประชาธิบดีกับพระอุบลศักดิ์ประชาบาล เข้าเฝ้าหาพระองค์อย่างใกล้ชิดได้ทุกโอกาสเป็นพิเศษ ในเมื่อมีเหตุการณ์อันวุ่นเกิดขึ้นเฉพาะหน้า หรือที่เห็นควรจะกราบทูลให้ทรงทราบ และทรงตั้งให้มหาอำมาตย์โทพระยาศักดิ์ดาภิเดชวรฤทธิ์ (ตัน อมรานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มาช่วยราชการผีบาปผีบุญนี้เป็นประธานตุลาการ ให้หม่อมเจ้าทศโนภาสเกษมสันต์ว่าที่อัยการมณฑลอีสาน หม่อมอมรวงศ์วิจิตรคเนจร ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี พระอุบลการประชาธิบดี ข้าหลวงบริเวณอุบลฯ และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ รวม ๕ ท่านเป็นตุลาการร่วมการพิจารณาตัดสินเรื่องผีบาปผีบุญนี้ได้โดยเด็ดขาด

^๑ เมื่อสอบสวนเสร็จแล้ว พระเชษฐาฯ ไม่ได้เข้าข้างพวกผีบุญ โปรดให้ยกโทษ

ผู้ที่ตั้งตัวเป็นองค์สำคัญจับมาได้คราวนั้นมืออยู่หลายองค์ คือ

๑. นายเข้ม ตั้งตัวเป็นองค์เหล็ก ผู้แสดงว่า กรวด ทรายจะเป็นเงินทอง หมู ควายหุยเผือกจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน นายร้อยตรีขุนบรรหารรณพรรค (สาทร ศาสนนันท์) เป็นผู้ไปจับได้ที่บ้านหนองซำห้องที่เมืองเสลภูมิคนหนึ่ง

๒. พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญ อำเภอโยธยา ผู้เป็นหัวหน้าแสดงหลอกลวงให้ชาวบ้านเข้ามาพิธีตัดกรรมวางเวร ล้างบาปกรรมชั่วร้ายต่าง ๆ และให้นำเงินทองมาบูชาที่ธาตุค่านุ เมืองโยธยา นอกจากนี้ได้ไปก่อชุดน้ำสา่ง (น้ำบ่อ) ที่ทุ่งเมืองเสลภูมิ ปาวร้องให้ราษฎรว่าหินแแยกกรวดจะกลายเป็นเงินเป็นทอง จึงมีชาวบ้านผู้โง่เขลาหลงเชื่อเอาหินแแยกมาบูชา เพื่อให้เป็นเงินเป็นทอง กล่าวคำร้ายให้ราษฎรกระด้างกระเดื่องต่อแผ่นดิน เป็นต้นว่า "ถ้ามีข้าวเจ้าจะมีปีกบินหนี ให้เอาไปทิ้ง" คือหมายความว่าคนได้รับประทานข้าวเจ้าให้เอาไปทิ้งเสีย เพื่อไม่ให้เป็นเสบียงกำลังของกองทัพไทยต่อไป เพราะส่วนมากคนไทยรับประทานข้าวเจ้า กับอย่าเลี้ยงไก่ขาว ดาวต่างเพราะคนไทยชอบกินให้ฆ่าทิ้งเสีย หมู วัว ควายจะเป็นยักษ์ให้ปล่อยหนีหรือฆ่าเสีย (เกรงจะเป็นเสบียงอาหารของไทย) ผู้หญิงยังโสดสาวหรือแก่ก็ให้บริบมีผ้าตามแต่จะหาได้

พอคำปาวร้องนี้แพร่สะพัด ท้าวไชยสุรินทร์ผู้ใหญ่บ้านโพนเมือง อำเภอดงคราญพิชผลได้ร่วมเป็นองค์กับเขาด้วยคนหนึ่ง แกคุยโว (ให้เจ้าหน้าที่สอบสวนตอนหลุดพ้นโทษฟังตอนหนึ่ง) ว่า ผมมีเมียหลายคนจนสู้ไม่ไหว สนุกกันใหญ่ เอาเงินลาด ๒ ลาดเท่านั้นแต่งเอาเท่าไรก็ได้ (เงิน ๒ ลาดเวลานั้นเท่ากับ ๑ บาท) ท้าวไชยสุรินทร์ผู้นี้เป็นคนเจ้าปัญญามีโวหารเก่ง รู้หลบเป็นปีกรู้หลีกเป็นหางเลยมุดตัวไม่ถูกจับไปฆ่าเหมือนองค์อื่น ๆ

๓. องค์บุญ ที่เมืองพิบูลมังสาหารแห่งหนึ่ง

๔. องค์ลิ้นก่าน ที่บ้านพับแล้ง หนีกระสุนปืนใหญ่คราวทหารออกไปปราบ เจ้าหน้าที่ตามจับได้ที่บ้านพับแล้ง อำเภอวารินชำราบ

๕. องค์พรหมา บ้านเวงหนองแก้ว ท้องที่อำเภอเขื่องใน (ปัจจุบันโอนไปขึ้นจังหวัดศรีสะเกษ)

๖. องค์เขียว ในเมืองอุบลฯ

๗. กำนันสุ่ย บ้านสำโรง ท้องที่อำเภอเกษมสีมา ซึ่งทางราชการสั่งให้

เป็นหัวหน้านำพลกำลังไปช่วยปราบพวกผีบุญ พอไปถึงกลางทางเลยพาไพร่พล โกงคิ้ว โกงหัวเป็นพวกผีบาบไปเข้าพวกองค์มันผีบุญเสียสิ้น

๘. หลวงประชุม (บรรดาศักดิ์ประทวน) ยังมีได้ตั้งตัวเป็นองค์อะไร เดิมเป็นกรมการเมืองอำนาจเจริญมานาน เพิ่งเริ่มก่อการเลยถูกจับก่อน ทำการเกลี้ยกล่อมผู้คนเช่นเดียวกับองค์มันให้ราษฎรเกลียดชังรัฐบาลแล้วจะยกมาตีเมือง อุบลฯ ขณะที่กำลังพิจารณาตรวจสำนวนสอบสวนแต่ได้มาตายเนื่องด้วยเป็นไข้ ในระหว่างคุมขังเสียก่อน

๑๗๑

นอกจากหัวหน้าคนสำคัญ ๆ ดังกล่าวแล้ว ส่วนมากจับกุมมาจากบ้าน สะพือใหญ่จนเหลือคุกตะรางไม่มีที่คุมขัง เจ้าหน้าที่จงจำชื่อเอาไว้ ณ พุ่งศรีเมือง ๒-๓ วันถูกแดดกว่าฝนลำบากอยู่บ้าง คณะตุลาการได้สอบสวนพิจารณาตัดสิน ปลดปล่อยและภาคทัณฑ์ไปก็มาก เพราะเป็นปลายเหตุ คงเหลือต้องจำคุกตามคำ พิพากษาตามโทษานุโทษแต่หัวหน้าองค์สำคัญ ๆ เท่านั้น

องค์ผีบุญต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว แสดงตนเป็นผู้วิเศษ หลอกให้ราษฎร นำดอกไม้ธูปเทียนและเงินทองไปบูชาให้คนนับถือหลงเชื่อ และนำมาใช้เป็น ประโยชน์ส่วนตัวให้ร้ายรัฐบาล เป็นเหตุให้ราษฎรมีความกระด้างกระเดื่องต่อ แผ่นดิน ๑๗๑ คณะตุลาการพิจารณาเป็นสัจธรรมนบฏก่อการจลาจลภายใน จึง พร้อมกันพิพากษาเป็นเอกฉันท์ตัดสินประหารชีวิต แล้วนำความขึ้นกราบทูลข้า- หลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เพื่อฟังกระแสรับสั่งต่อไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสาน จึงมีกระแสรับสั่งให้เป็นไปตามคำพิพากษาของคณะ ตุลาการพิจารณาความผีบาบผีบุญนั้นทุกประการ แต่โปรดให้นำตัวผู้ถูกประหาร ไปประหารชีวิตเสียประจានไว้ ณ ที่เกิดเหตุทุกแห่งที่จับมาได้ เพื่อมิให้เป็น เยี่ยงอย่างต่อแผ่นดินสืบไป

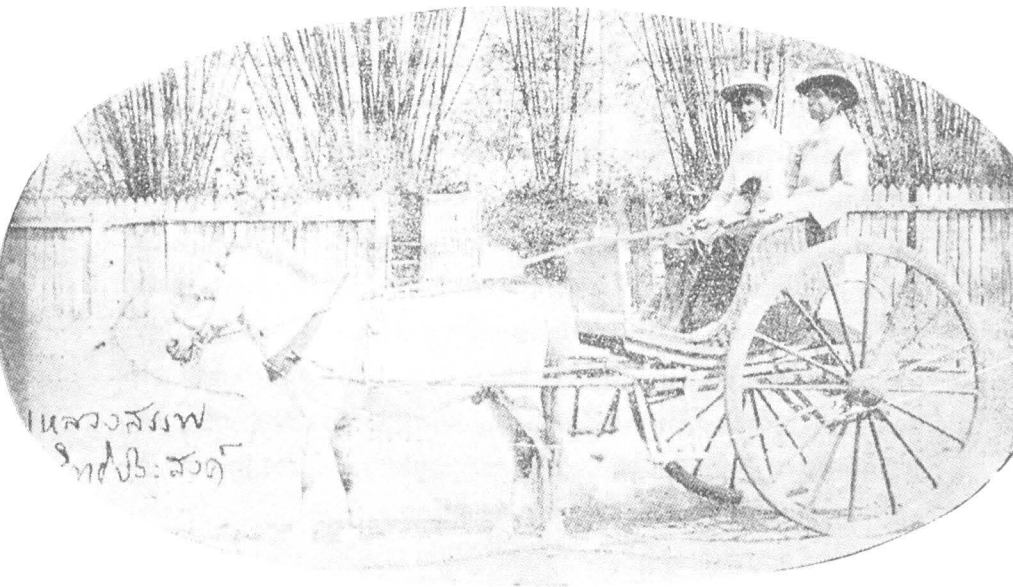
ส่วนพระครูอินวัตหนองอีตู่มกับพระสงฆ์อีก ๓ รูปดังกล่าว โปรดให้อยู่ใน สมณเพศพระพุทธรักษาในเขตจำกัดตลอดชีวิต หากสึกออกมาเมื่อใดให้จำ คุกตลอดชีวิต

ฝ่ายทางเมืองซุซันท์มีท้าวบุญจันทร์ น้องชายพระยาซุซันท์ภักดีฯ ผู้ว่าราชการเมืองซุซันท์อีกคนหนึ่ง ตั้งตัวเป็นองค์บุญจันทร์ อยู่ที่ภูเขาดำซึ่งเป็นภูเขาตั้งอยู่โดดเดี่ยวในท้องที่ตำบลพราน อำเภอซุนหาญเตี้ยนี้ เวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองซุซันท์ มีราษฎรนับถือเข้าเป็นพรรคพวกหลายร้อยคน พลโทพระยาฤทธิ-ไกรเกรียงหาญ (ครั้งเป็นนายร้อยเอกสาย ธรรมานนท์) ไปจับกุมแต่โดยดี แต่องค์บุญจันทร์ไม่ยอมให้จับและทำการต่อสู้ขัดขวางเจ้าหน้าที่ องค์บุญจันทร์ถูกกระสุนปืนเจ้าหน้าที่ตายอยู่ที่ภูเขาดำนั้นเอง

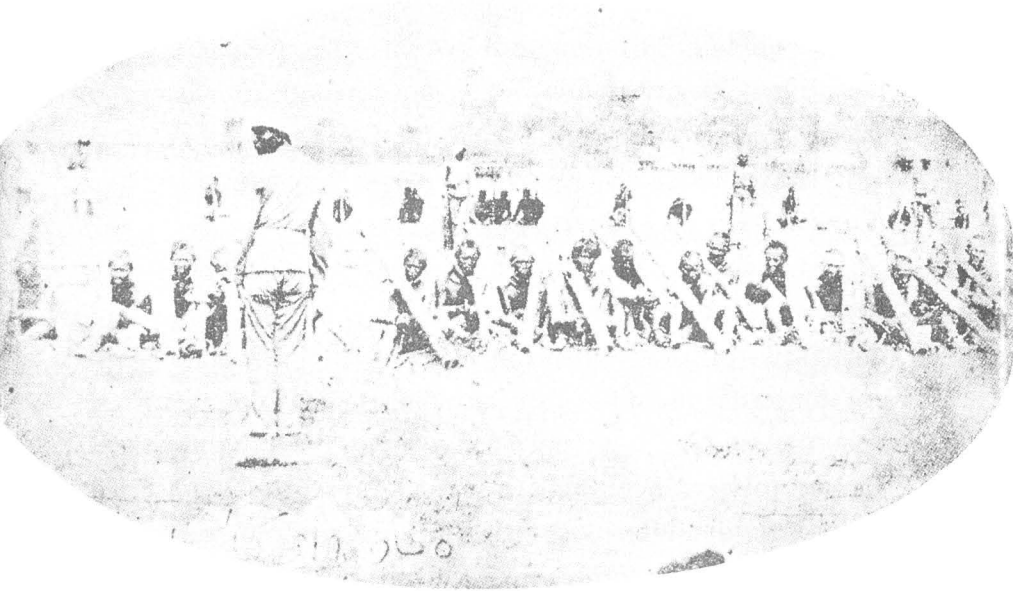
เนื่องในการประหารชีวิตพวกผีบาปผีบุญครั้งนี้ เมอสิเออร์ลอร์เรน ชาวฝรั่งเศสซึ่งทางการเราจ้างมาเป็นที่ปรึกษากฎหมาย ณ เมืองอุบลราชธานี ได้ทูลถามเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ว่า “พระองค์มีอำนาจอย่างไรในการรับสั่งให้ประหารชีวิตคนก่อนได้รับพระบรมราชานุญาต” เสด็จในกรมฯ ทรงรับสั่งตอบว่า “ให้นำความกราบบังคมทูลดู” เมอสิเออร์ลอร์เรนเลยเงียบไป

หลังจากนั้นต่อมาไม่นาน บิดาของผู้เขียน (เวลานั้นเป็นเลขานุการส่วนพระองค์ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ อีกตำแหน่งหนึ่ง) เล่าว่า ได้เห็นลายพระหัตถ์เจ้านายพระองค์หนึ่ง (ผู้เขียนก็บังเอิญลืมพระนามเสียแล้ว) ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ทูลเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์เป็นการภายในส่วนพระองค์ว่า “เมอสิเออร์ลอร์เรนได้มีหนังสือไปถามหม่อมฉันเกี่ยวกับพระอำนาจข้าหลวงต่างพระองค์ หม่อมฉันเลยตอบไปว่า ‘ท่านเป็นข้าหลวงต่างพระองค์’” ในลายพระหัตถ์นั้นมีสั้น ๆ ไม่ได้ทรงกล่าวอะไรเพิ่มเติมอีก คำว่า “ข้าหลวงต่างพระองค์” ซึ่งจะตีความกว้างแคบเพียงใดนั้น ผู้เขียนเข้าใจว่า เจ้านายพระองค์นั้นท่านคงจะให้เมอสิเออร์ลอร์เรนไปขบคิดเอาเอง ซึ่งผู้เขียนก็ได้กล่าวพระอำนาจตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ไว้ในบทที่ ๑๕ (ระบบเทศาภิบาล) นั้นแล้ว

เมื่อเสร็จการปราบจลาจลผีบาปผีบุญครั้งนี้ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงส่งมกุฏขององค์บุญหัวหน้าใหญ่เข้าไปยังกรุงเทพฯ เป็นหมวกหนีบสักหลาดซึ่งองค์บุญท้าวธรรมิกราชปลอมได้เอาทำเป็นเครื่องยศ ดังปรากฏอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (จะยังอยู่เท่าทุกวันนี้หรือประการใดไม่อาจทราบได้) แล้วก็ทรงประทานรางวัลแก่เจ้าหน้าที่ผู้มีความชอบคราวปราบผีบาปผีบุญลดหลั่นกันมากน้อยที่เป็นเงินอย่างสูง ๑๐๐ บาท เบี้ยเลี้ยงวันละ ๒๕ สตางค์สมัยนั้นก็นับว่า

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ขวา)
และหม่อมเจ้าประสมประสงค์ เสด็จทอดพระเนตรฝับาปฝับุญ ณ ท้องศรีเมือง
เมืองอุบลฯ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

พวกผีบุญ ซึ่งทหารควบคุมไว้ที่ทุ่งศรีเมืองเพื่อฟังกระแสรับสั่ง
ข้าหลวงต่างพระองค์ ร.ศ. ๑๒๐

มากอยู่แล้ว ถ้าเป็นข้าราชการทหารหรือพลเรือนบางคน และคณะกรรมการเมือง กำนันผู้ใหญ่บ้านก็ได้รับพระราชทานเหรียญตราชั้น ๖-๗ (เหรียญมงกุฏสยาม และช้างเผือก) ตามลำดับเป็นบำเหน็จความชอบ ส่วนพลทหารป้อมมีความชอบที่นำความมาแจ้งที่พวกผีบุญฆ่านายร้อยตรีหรีและทำการต่อสู้โดยไม่คิดชีวิต ก็ได้รับพระราชทานสิ่งของเสื้อผ้าเงินตราตามสมควร เป็นอันจบเรื่องผีบาปผีบุญ เพียงเท่านี้

นับตั้งแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงปราบปรามพวกผีบาปผีบุญไปแล้วนั้น เรื่องก็สงบซาลงไป และทรงให้มีตราประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีสงใด ๆ ทั้งสิ้นอีกเป็นอันขาด เช่น เข้าทรงลงเจ้า สุนผี มีผีให้ ผีฟ้า ผีมะเหตักัดหัวเมือง ผีปอบ ฯลฯ ต่าง ๆ ด้วยอาการใด ๆ ก็ดี ให้เจ้าหน้าที่หัวเมืองจับผู้ลงผีถือผีนั้นไปทำการไต่สวนพิจารณา ถ้าได้ความจริงให้ปรับเป็นเงินผู้ละ ๑๒ บาท มีรางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าไม่มีเงินเสียโทษให้จำคุก ๑ เดือน เงินรางวัลหลวงออกให้ พอมีประกาศเพิ่มเติมออกไปเช่นนั้น บรรดาพวกที่นับถือผีสงต่าง ๆ ก็สงบเงียบไป เงินรางวัลที่ทรงตั้งไว้ก็หาได้จ่ายให้แก่ผู้แจ้งจับผู้ที่ถือผีสงคนทรงถึง ๓ รายไม่ เพราะราษฎรมีความเกรงกลัวและเช็ดขยาดหลายจำเมื่อคราวปราบผีบาปผีบุญเป็นอย่างยิ่ง ต่อมาก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีกฎหมายเรื่องผีสงขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ ปรากฏมาจนทุกวันนี้

ผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้ว

เรื่องผู้มีบุญที่เกิดขึ้นจังหวัดเลย พ.ศ. ๒๔๖๗ หลังจากเรื่องผีบาปผีบุญที่เกิดขึ้นในจังหวัดอุบลราชธานีที่กล่าวมาแล้ว เป็นเวลาห่างกัน ๒๔ ปี ในสมัยที่พระยาศรีนครชัย (ประวงษ์ อมาตยกุล) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดเลย เจ้าพระยามุขมนตรีเมื่อครั้งเป็นพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาวโรหิต) เป็นอุปราชภาคอีสานนั้น เห็นเป็นเรื่องในทำนองเดียวกัน แต่เรื่องผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้ว จังหวัดเลย ไม่ใหญ่โตร้ายแรงเท่าผีบาปผีบุญในจังหวัดอุบลฯ จึงขอนำมาเล่าสู่ฟังในโอกาสนี้เสียเลย คือเรื่องมีอยู่ว่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ที่บ้านหนองบักแก้ว ตำบลหนองคัน อำเภอสว่างซ่ง จังหวัดเลย ได้เกิดมีผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญขึ้นคนหนึ่ง จะมีความมุ่งหมายประการใดไม่อาจทราบได้ แต่รูปการณ์ที่เกิดขึ้น นอกจากจะเป็นการหลอกลวงราษฎรผู้เฒ่าเฒ่าเข้าปัญญาเพื่อหาเงินหรือเพื่อเล่นสนุกแล้ว ดูก็พาตึงไปถึงเรื่องบ้านเมืองอยู่ด้วย ซึ่งมีผู้เล่าเอาไว้ดังนี้

หัวหน้าคณะผู้มีบุญนี้ชื่อ นายบุญมา จัตูรัส นัยว่าหลักฐานเดิมเป็นคนทางจังหวัดชัยภูมิตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ สถาปนาตนเองเป็นพระประเสริฐมาพร้อมทั้งพระภิกษุสังข์ ซึ่งนายบุญมายกย่องนับถือเป็นชั้นอาจารย์หรือหัวหน้าทางฝ่ายสงฆ์ ไม่ได้ตั้งตัวเป็นองค์อะไร แล้วก็มียอดเด็ก คนบ้านหนองบักแก้วนั้นเองตั้งตนเป็นเจ้าผ้าตีนแดง นายสายทอง อินทไชยศรี คนบ้านหนองคันตั้งตนเป็นเจ้าหน่อเล็ลเชื้อสายเจ้าเมืองเล็ลหรือเซ็ลมาก่อน นายก้อนทอง พลซา สารวัตรอำเภอสว่างซ่ง เดิมขออนุญาตต่อทางการลาวซ ๑๐ วัน ขณะทีลาวซเลยหนีไปสมทบกับคณะผู้มีบุญดังกล่าวตั้งตัวเป็นเพชรกุมาร ยังไม่ทันได้แสดงอภินิหารอย่างใดจะเป็นด้วยตบะยังไม่แก่กล้าพอหรืออย่างไรไม่ทราบ เลยถูกจับกุมก่อน

ขั้นต้น ผู้มีบุญใช้วัดในบ้านหนองบักแก้วเป็นที่แสดงอภินิหาร หรือประกอบพิธีกรรม ต่อมามีคนมาสักการะเชื่อถือมากขึ้น ก็ย้ายไปตั้งสำนักขึ้นที่ป่าใกล้ ๆ บ้านนั้นแหละ โดยทำเป็นกุฎิคนละหลังอยู่อาศัยแล้วถางบริเวณกว้างขวาง ผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญได้ป่าวข่าวว่าจะมียักษ์มากินคนในป่านั้นแบบเดียวกับผีบาปผีบุญที่เกิดขึ้นในจังหวัดอุบลฯ ที่กล่าวมาแล้ว และที่จังหวัดเลยในสมัยก่อน ๆ ก็นับว่ามีความทุรกันดารและฐานะราษฎรก็มีความแร้นแค้นกว่าสมัยนี้เป็นอันมาก ถึงกระนั้นก็ยังมิผู้วิเศษหรือผู้มีบุญเกิดขึ้นกับเขาด้วย

ผู้มีบุญที่บ้านหนองบักแก้วนี้แต่ละคนอ้างตนว่า เป็นผู้แทนสวรรค์รับภาระให้มาป้องกันภัยพิบัติในเมืองมนุษย์คือยักษ์จะลงมากินคน และชี้แจงข้อควรปฏิบัติว่าทำอย่างไรจึงจะรอดพ้นเหตุอันร้ายแรงนี้ให้ประชาชนเห็นดีเห็นชอบแล้วประพฤติตาม ก็จะพ้นภัยพิบัติ และคณะผู้มีบุญก็จะได้นำไปสวรรค์อันไม่รู้จักความทุกข์แก่เฒ่าเจ็บตาย นอกจากนี้ยังมีข่าวลือไปอีกว่าผู้มีบุญสามารถเหาะเหินเดินอากาศส่องหนหายตัวอยู่คงกระพันอีกด้วย และย่นย่อแผ่นดินใกล้เป็นใกล้ได้ ฯลฯ ข่าวลือต่าง ๆ นี้ทำให้ราษฎรที่ใกล้เคียงแตกตื่นไปเคารพสักการบูชา ขอ

ความช่วยเหลือเป็นลูกศิษย์ นับถึงเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม ฯลฯ มาขอให้ช่วยเหลือป้องกันภัยพิบัติ หลายวันเข้าก็นับเป็นร้อยเป็นพัน อุตสาหกรรม แรมมาขอบูชาเอาน้ำมันดี ตะกรุดและผ้าประเจียดกันภัย อันจะเกิดจากยักษ์มา กิณคนและอันตรายต่าง ๆ บางคนก็มอบตัวเป็นลูกศิษย์ผู้รับใช้ใกล้ชิด เพื่อหวังขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นก็มี คณะผู้มีบุญได้แบ่งหน้าที่ปฏิบัติแก่ผู้มาคารวะดังนี้

พระประเสริฐ (นายบุญมา) นอกจากจะเป็นหัวหน้าคณะแล้ว ยังให้อาจารย์สังข์มีหน้าที่ช่วยทำตะกรุดกันภัย ตะกรุดนั้นใช้ลูกแหะแก้วมารีดให้เป็นแผ่นแล้วลงยันต์ กล่าวกันว่าในท้องที่อำเภอวังสะพุงครั้งนั้น ไม่มีแหะเอาไปทอดปลา เพราะตะกั่วลูกแหะไปใช้ทำตะกรุดเสียเกือบหมด นอกจากนี้อาจารย์สังข์ยังทำน้ำมันดีสำหรับดื่มและประพรม อบและลงคาถาอาคมอยู่คงกระพันต่าง ๆ ทำสังวาลกันภัยก็ไม่มีให้มากินคน สังวาลนั้นใช้ผลกล้วยน้อย^๑ มาร้อยเข้าเป็นสังวาลสำหรับสายสะพาย ผลกล้วยน้อยนี้ไม่มีในท้องที่จังหวัดเลย กำหนด^๒ เป็นผู้วิ่งเต้นจัดกันหาซื้อมาจากหล่มสักแล้วมาขายต่อในราคา ๓ ลูกต่อบาทสมัยนั้นก็นับว่าแพงมากอยู่แล้ว ร่ำรวยไปตาม ๆ กัน นอกจากนี้ยังมีสิ่งของวัตถุต่าง ๆ มาประกอบพิธีเช่น ผ้าแดง (ลงยันต์) ผ้าขาว (ทำผ้าประเจียด) สี่สิ่ง (ทำเทียน) ฝ้ายเส้น (สำหรับผู้มีบุญทำสายสิญจน์และไล่เทียนทำด้วยผึ้ง) ขายได้เงินมากมายอีกทางหนึ่ง

ส่วนเจ้าผ้าตีนแดง (ทิดเถิก) เป็นผู้มีหน้าที่ทำประเจียดกันภัย มีกิตติศัพท์ว่าท้าวทิดเถิกมีลายงจักรและลั่นก่าน (ลั่นด่า) วิธีทำผ้าประเจียดของทิดเถิกก็ไม่ยากเย็นอะไรคือ หาผ้าขาวไปเอง (ไม่มีก็ซื้อจากกำนันทัน) ใช้ขมิ้นเป็นสีเป็นจำนวนมาก โขลกตำให้ละเอียดใส่ภาชนะขามอ่างไม้ (แบบพานโตกแต่ไม่มีขา) ขนาดโตพอควรว ผ้าขาวนั้นโตเท่าฝ่าเท้าของเจ้าผ้าตีนแดง ผู้ที่ต้องการผ้าประเจียดก็ค่อยหมอบคลานเข้าไปแล้วคลี่ผ้าขาวนั้นปูพื้น นั่งก้มหน้านิ่ง

^๑ กล้วยลูกเล็ก ๆ ซึ่งเกิดจากพันธุ์กล้วยเล็กเตี้ย ๆ ชนิดหนึ่ง

^๒ นายทันเป็นอดีตกำนันตำบลหนองคัน ตอนมาพัวพันกับเหตุการณ์ผู้มีบุญนี้ ออกจากกำนันแล้ว เป็นหัวหน้าจัดหาของมาขายประกอบพิธีดังกล่าวด้วย และเป็นหัวหน้าไหว้ครู (หรือยกครู) ให้แก่ผู้ที่นับถือผู้มีบุญที่จะมาขอสิ่งเครื่องคุ้มภัยต่าง ๆ

รอยอยู่ ฝ่ายทิดเถิกหรือเจ้าฝาดินแดงก็ยกเท้าจุ่มลงไปใต้อ่างขมิ้น แล้วเหยียบลงไปใต้อ่างขมิ้นนั้น เป็นเสร็จพิธี เจ้าของผ้าก็ค่อย ๆ ม้วนผ้าประเจียดอันเป็นรอยเท้าของทิดเถิกหมอบคลานถอยหลังออกไปอย่างนอบน้อมและอึ้งเอิบใจนำไปไว้บนหิ้งบูชา ทำการกราบไหว้ทั้งเช้าเย็น

ฝ่ายเจ้าหน่อเลโล (นายสายทอง) แสดงตนว่าเป็นผู้มีวาจาสิทธิ์ คือชี้ไม้ชี้มือว่าสิ่งใดเป็นสิ่งนั้น และมีผู้ช่วยอีกคนหนึ่งคือ ผู้ใหญ่เหล่ว^๑ ตั้งตัวเป็นพญาปากเข็ด ครั้งหนึ่งเกิดมีการขโมยควายขึ้นในหมู่บ้านหนองบักแก้วนั้นเอง ชาวบ้านจับคนร้ายได้นำมาให้เจ้าหน่อเลโลชี้หรือสาปให้ตาย เจ้าหน่อเลโลได้ชี้มือและสาปทันทีเหมือนกัน ขณะที่สาปให้ตายนั้น ก็มีสานุศิษย์คอยชุดหลุมฝังศพทันที คนที่ตายเพราะสาปนั้นจะต้องฝังในที่ที่ถูกสาปยืนอยู่ จะนำไปฝังที่อื่นไม่ได้ แต่เพื่อให้สมกับอภินิหารและไม่เสียเวลาจึงจัดการฝังคนร้ายทั้งเป็นพร้อมคำสาปเสร็จแล้วก็พากันกลับ ญาติของคนร้ายผู้ถูกสาปได้สังเกตติดตามอยู่ห่าง ๆ เห็นเจ้าหน่อเลโลและสาวกกลับไปแล้ว ก็รีบไปชุดเอาผู้ถูกสาปซึ่งจะแยกอยู่แล้วนั้นขึ้นจากหลุมมาพยามาสรอดชีวิตไปได้อย่างหวุดหวิด แต่ก็ต้องรีบนำไปซ่อนไว้ให้พ้นจากสายตาของเหล่าสาวกผู้มีบุญ มิฉะนั้นจะถูกสาปเป็นครั้งที่สองอีก

สำหรับนายก้อนทอง พลชานั้นตั้งตัวเป็นเพชรกุมาร ไม่ค่อยได้แสดงอภินิหารอะไร เพราะถูกจับกุมก่อน ติดตะราง ๓ ปี ขณะนี้ยังมีชีวิตอยู่

ทุกคืนจัดให้มีการฟ้อนรำสรรเสริญยกยอผู้มีบุญในทำนองที่ว่า ผู้มีบุญทั้งสี่นี้เป็นผู้ที่จะพาใครต่อใครที่เลื่อมใสในตัวเขาซึ่งเห็นสมควรจะขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นได้ และสามารถที่จะป้องกันภัยพิบัติไม่ให้ภัยภัยกันคนได้จริง ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น โดยเฉพาะหญิงสาวเพื่อให้ผู้มีบุญโปรดปรานมาก ๆ จะไปสวรรค์ก่อนคนอื่น ๆ ต้องแต่งตัวในชุดดีและสวยที่สุดเท่าที่มี พอได้เวลาฟ้อนรำชาวบ้านก็จะพากันมา

^๑ ผู้ใหญ่เหล่วคนนี้อยู่บ้านนาแว้ว หัวหน้าหน่วยส่งเสริม คือคอยยกย่องสรรเสริญคณะผู้มีบุญว่ามีอภินิหารตามชาวเล้าลือนั้นจริง และคอยเป็นหูตาสอดแนมคนแปลกหน้าที่จะมาคอยทำลายพิธีให้แตก ไม่ได้ปรากฏได้แสดงอภินิหารอะไร ก็ถูกจับกุมก่อน แต่เมื่อสอบสวนแล้วหลักฐานไม่พอปล่อยตัวไป ภายหลังโดนคนร้ายลอบยิงตายหลังจากเหตุการณ์ผู้มีบุญผ่านพ้นไปแล้วไม่นาน

จุดเทียนไปติดตามต้นไม้ในบริเวณรอบ ๆ ภูมินั้นดูสว่างไสวไปหมดแล้วก็เริ่มพ้อนรำ บุคคลที่ดูเลื่อมใสก็จะใช้น้ำหอมประพรมผู้มีบุญ ซึ่งนั่งอยู่ข้างในให้ลูกศิษย์พ้อนรำ สรรเสริญอยู่นั้นเป็นการคารวะโดยตรง ครั้นผู้มีบุญเห็นหญิงสาวคนใดสวยถูกใจ ก็จัดแจงเอาพวงมาลัยที่เตรียมมานั้นใส่ปลายไม้หย่อนไปคล้องคอทันที แล้วพาไปยังที่พักเพื่อเข้าญาณหาทางไปสวรรค์ทั้งเป็น พอรุ่งเช้าก็ออกจากภูมิจากที่พักมา หุงหาอาหารเลี้ยงดูผู้วิเศษต่อไปเช่นนี้ทุกคืน ในครั้งนั้นราษฎรต่างก็ไม่เป็นอัน ทำมาหากิน พวกคนละทิ้งไร่นาบ้านเมืองไปกราบไหว้ผู้มีบุญไม่ขาดระยะ ปรากฏ หญิงสาวแย่งกันเป็นคนโปรดของผู้มีบุญด้วยความสมัครใจจริง ๆ ฝ่ายบิดามารดา ก็เลื่อมใสมากที่สุด แม้หญิงที่มีสามีแล้วหากผู้มีบุญพึงประสงค์จะพาไปเข้าญาณ สามีก็จะไม่หวงห้ามกลับยินดีเสียด้วยซ้ำ โดยปรกติผู้มีบุญต้องเข้าญาณทุกคืน นอกนั้นผู้มีบุญยังได้บัญญัติข้อห้ามและข้อที่ต้องปฏิบัติไว้ดังนี้

๑. ให้มีการพ้อนรำทุกคืน
๒. ให้สวดมนต์ไหว้พระทุกเช้าเย็นเป็นประจำ
๓. ให้หมั่นทำบุญให้ทาน ให้ระลึกถึงคุณบิดามารดาเสมอ และทุกครั้ง ที่เรียกพ่อแม่อีกให้เรียกว่าคุณพ่อ คุณแม่ ไม่ให้เรียกพ่อหรือแม่เฉย ๆ
๔. ไม่ให้ทำการลักขโมยเด็ดขาด

ข้อบัญญัติดังกล่าวนี้ยังถือปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน (นอกจากข้อ ๑) ในหมู่บ้านหนองบักแก้วและบ้านใกล้เคียง เช่น บ้านปวนพู่ บ้านห้วยเดื่อและ บ้านหนองคัน ทุกเช้าเย็นจะได้ยินเสียงสวดมนต์ไหว้พระตามบ้านเรือนซึ่งแซ่ไปหมด ลูก ๆ เรียกบิดามารดาว่า คุณพ่อ คุณแม่มาจนทุกวันนี้ และการลักเล็ก ขโมยน้อยในหมู่บ้านดังกล่าวนับว่าน้อยที่สุดมาจนทุกวันนี้

ครั้นต่อมาเมื่อคณะผู้มีบุญมีกำลังสมัครพรรคพวกมากขึ้นก็ชักกำเร็บ เพราะตนสำเร็จทั้งการเงินและการบ้านมากแล้ว ที่นี้ก็ริอ่านไปทางการเมืองโดย ประกาศว่า จะยกเข้าไปยึดอำเภอวังสะพุงจังหวัดเลยแต่ผู้จะเป็นนายอำเภอ ข้าหลวงมาเสร็จ ซึ่งมีพลพรรคทั้งสิ้นเพียง ๒๓ คน อาวุธมีปืนแก๊ป ๑ กระบอก ปืนคาบศิลา ๒ กระบอก นอกนั้นเป็นหอกดาบมาตั้งพักอยู่ที่ห้วยอีเลิศ (อ่างเก็บน้ำชลประทานเดี๋ยวนี้) ซึ่งห่างจากที่ว่าการอำเภอทางทิศตะวันตกประมาณ ๔ กม.

ฝ่ายทางราชการบ้านเมืองเวลานั้นได้คอยสอดส่องพฤติการณ์ความเคลื่อนไหวของคณะผู้มีบุญอยู่ตลอดมา ขณะนั้น หลวงพิศาลสารกิจ (ทินโรจนประดิษฐ์) เป็นนายอำเภอวังสะพุง ได้รายงานไปยังจังหวัดทุกกระยะและส่งนายเลิศ เหตุเกิด^๑ สารวัตรศึกษาอำเภอไปติดตามสืบความเคลื่อนไหวอยู่อย่างใกล้ชิด และรายงานให้ทางอำเภอรอบตามลำดับ นายเลิศฯ ได้ถูกพวกลูกศิษย์ผู้มีบุญเอาปืนไล่ยิงจนเจียนจะเสียชีวิตก็หลายครั้ง เวลานั้นกำลังตำรวจภูธรที่จังหวัดเลยมีน้อย พระยาครีนครชัย ผู้ว่าราชการจังหวัดเลย ได้โทรเลขรายงานไปยังมณฑลอุดร ขอกำลังมาปราบโดยด่วน ชั้นต้นคณะผู้มีบุญทำการขัดขวางเล็กน้อย ในที่สุดก็จับกุมผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญได้ทั้ง ๔ คน พวกสานุศิษย์แตกหนีกระเจาย เป็นอันว่าขบวนการของผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้วได้สิ้นสุดลงภายหลังที่ได้ดำเนินการเสวยสุขสวรรค์ทั้งเป็นมาเป็นเวลาราว ๒ เดือนเศษ

เมื่อทางฝ่ายบ้านเมืองนำคดีขึ้นสู่ศาลก่อความไม่สงบขุนนายหรือก่อการจลาจล ผู้ต้องหาคนสำคัญ ๔ คนให้การรับสารภาพว่าได้ทำหรือตั้งตัวเป็นผู้วิเศษจริง แต่สาเหตุนั้นเนื่องมาจากว่า พวกเขาได้อ่านนวนิยายอันปรากฏอยู่ตามหนังสือใบลานต่าง ๆ เช่น เรื่อง *สังคิลปชัย จำปาสีตัน* ฯลฯ เป็นต้น เลยทำให้จิตใจเคลิบเคลิ้มหลงใหลไปว่า มนุษย์คงสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้จริง จึงได้ทำการเข้าฌาน (แต่การเข้าฌานแบบในหนังสือใบลานไม่บรรลुสวรรค์ทันใจผู้มีบุญทั้ง ๔ จึงเปลี่ยนเข้าฌานแบบใหม่คือเห็นหญิงสาวสวย ๆ แล้วเอามวงมาลัยไปคล้องคอพาเข้าห้อง แบบนี้ดูทันสมัยได้ขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นเร็ว ๆ ดูก็น่าชอบกลดี) และบริการคาถาต่าง ๆ เพื่อให้สำเร็จตามที่ปรากฏในนวนิยายที่ได้อ่านมามีได้คิดร้ายต่อบ้านเมืองแต่อย่างใด ที่สุดศาลตัดสินจำคุกคนละ ๓ ปี ส่วนอาจารย์สังข์เมื่อถูกจับกุมเลยเกิดวิกลจริตจะตายในคุกหรือปล่อยตัวไปไม่ทราบเป็นอันจบเรื่องผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้วเพียงเท่านี้

^๑ สมัยเมื่อผู้เขียนมาสำรวจทางสายจากขอนแก่น-วังสะพุง-เลย-เชียงคาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้เอากำนันเลิศฯ (เมื่อครั้งยังไม่ได้เป็นกำนัน) มาทำงานด้วย ครั้น พ.ศ. ๒๔๙๔ ผู้เขียนมาควบคุมงานก่อสร้างทางสายจากวังสะพุงไปอุดรธานี กำนันเลิศฯ ก็มาทำงานด้วย ให้เป็นหัวหน้ากองงานหน่วยหนึ่ง ยังแข็งแรงและเป็นกำนันตำบลวังสะพุงอยู่จนทุกวันนี้

บทที่ ๑๙

ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑล และศักดิ์นาในเมืองประเทศราช

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงปรารภในหนังสือ นิทานโบราณคดี
ตอนหนึ่งไว้ว่า

“...ตั้งแต่ก่อนมานั้น ชนชาวกรุงเทพฯ สำคัญชนชาวอีสานว่า เป็นลาว
ครั้งประวัติศาสตร์แพร่หลายต่อมาจึงรู้จักกันมากแล้วว่า เป็นไทย มิใช่ลาว ถึง
ทางราชการแต่ก่อนก็อ้างว่า หัวเมืองที่เคยเรียกมณฑลพายัพกับมณฑลอุดรและ
มณฑลอีสานว่า ‘เป็นเมืองลาว’ เช่นเรียกขามณฑลพายัพว่า ลาวพุงดำ เพราะ
ผู้ขายขอบสักมอมแมมตั้งแต่พุงลงไปจนถึงเข่า เรียกมณฑลอีสานและอุดรว่า
ลาวพุงขาว เพราะไม่ได้สักมอมอย่างนั้น เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัด
หัวเมืองชายพระราชอาณาเขตเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงขนานนามหัวเมือง
ลาวพุงดำว่า มณฑลลาวเฉียง ขนานนามหัวเมืองลาวพุงขาวว่า มณฑลลาวพวน

มณฑลหนึ่ง และมณฑลลาวกาวมณฑลหนึ่ง ต่อ ๆ มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ ด้วยทรงพระราชปรารภว่า ลักษณะการปกครองแผ่นดินนิยมให้เป็นอย่างประเทศราชาธิปไตย (Empire) โดยปกครองแบบคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้น จึงถือหัวเมืองมณฑลชั้นนอก ๓ มณฑลนั้นเป็นเมืองลาว และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นคนชาติไทยว่า ลาว

เนื่องแต่ลักษณะการปกครองเช่นกล่าว เป็นอันพ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชนิพนธ์ให้แก้การปกครองเปลี่ยนเป็นพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศสยาม เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้เงินทองดังแต่ก่อน

จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า หัวเมืองชั้นในที่ได้รวมเมืองเข้ามณฑลจัดการเทศาภิบาลนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกชื่อมณฑลตามชื่ออันสมควรแล้ว แต่มณฑลชั้นนอกมีมณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว และมณฑลเขมรยังมีได้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่ให้เป็นระเบียบเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

๑. เมืองเชียงใหม่ ๑ เมืองลำพูน ๑ เมืองน่าน ๑ เมืองเถิน ๑ เมืองแพร่ ๑ เมืองชั้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า 'มณฑลลาวเฉียง' นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียก มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ

๒. เมืองหนองคาย ๑ เมืองหนองหาร ๑ เมืองขอนแก่น ๑ เมืองชนบท ๑ เมืองหล่มสัก ๑ เมืองกุมภมาชัย ๑ เมืองสกลนคร ๑ เมืองชัยบุรี ๑ เมืองโพนพิสัย ๑ เมืองท่าอุเทน ๑ เมืองนครพนม ๑ เมืองมุกดาหาร ๑ รวม ๑๒ หัวเมือง และเมืองชั้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า 'มณฑลลาวพวน' นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลฝ่ายเหนือ

๓. เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสะเกษ และเมืองอื่น ๆ ซึ่งรวมเรียกอยู่ว่า 'มณฑลลาวกาว' นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ

๔. เมืองพระตะบอง ๑ เมืองเสียมราฐ ๑ เมืองศรีโสภณ ๑ เมืองพนมสรง ๑ และเมืองชั้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกอยู่ว่า 'มณฑลเขมร' นั้น

ตอนนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลตะวันออก^๑

๕. หัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งแบ่งเป็น ๔ บริเวณ คือ เมืองนครราชสีมา ๑ เมืองพิมาย ๑ เมืองปักธงชัย ๑ เมืองนครจำนาศึก ซึ่งรวมเรียกว่า 'บริเวณนครราชสีมา' นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่า เมืองนครราชสีมา

๖. เมืองนางรอง ๑ เมืองบุรีรัมย์ ๑ เมืองประโคนชัย ๑ เมืองพุทไธสง ๑ เมืองรัตนบุรี ๑ ซึ่งรวมเรียกว่า 'บริเวณนางรอง' นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่า เมืองนางรอง ยกเป็นเมืองจัตวาเมืองหนึ่ง

เมืองชัยภูมิ ๑ เมืองภูเขียว ๑ เมืองเกษตรสมบูรณ์ ๑ เมืองจัตุรัส ๑ เมืองบำเหน็จณรงค์ ๑ ซึ่งรวมเรียกว่า 'บริเวณชัยภูมิ' นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่า เมืองชัยภูมิ ยกเป็นเมืองจัตวาเมืองหนึ่ง

ประกาศมา ณ วันที่ ๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ในรัชกาลที่ ๕^๒

ครั้นต่อมาในเดือนกรกฎาคมศกเดียวกันนี้ ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ทราบทั่วกันว่า ตำแหน่งเจ้านายและพระยาท้าวแสนหัวเมืองประเทศราช แต่ก่อนมายังหาได้พระราชทานศักดินาเป็นกำหนดดังพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานศักดินาแก่เจ้านาย พระยา ท้าว แสนเมืองประเทศราชให้มีกำหนดในกรมศักดินาสืบบ้างดังนี้

๑. พระเจ้าประเทศราช	ถือศักดินา ๑๕,๐๐๐ ไร่
๒. เจ้าประเทศราช	.. ๑๐,๐๐๐ ..
๓. พระยาประเทศราช	.. ๘,๐๐๐ ..
๔. เจ้าอุปราช	.. ๕,๐๐๐ ..
๕. เจ้าราชวงศ์	.. ๓,๐๐๐ ..

^๑ ครั้งหลังสุดได้เปลี่ยนเรียก "มณฑลบูรพา" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ให้ฟังก์ะห์ดรัตขึ้น

^๒ จากกฎหมายรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๗ หน้า ๒๕๔๘

๖. พระยาอุปราช	ถือศักดินา	๒,๔๐๐	ไร่
๗. เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร พระยาราชวงศ์	"	๒,๔๐๐	"
๘. เจ้าสุริยวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ เจ้าราชภาคินัย เจ้าราชภาติควงศ์ พระยาบุรีรัตน์ พระยาราชบุตร	ถือศักดินา	๒,๐๐๐	ไร่
๙. เจ้าอุตรการ เจ้าชัยสงคราม เจ้าทักษิณนิเขต เจ้านิเวศอุตร พระยาสุริยวงศ์	ถือศักดินา	๑,๖๐๐	ไร่
๑๐. พระยาอุตรการ พระยาชัยสงคราม พระยาวังขวา พระยาวังซ้าย	ถือศักดินา	๑,๒๐๐	ไร่
๑๑. พระยาเคাঁสนาม	"	๑,๐๐๐	"
๑๒. พระยา หรือพญา	"	๖๐๐	"
๑๓. ท้าว	"	๔๐๐	"
๑๔. แส่น	"	๒๐๐	"
๑๕. เจ้าเมืองชั้น	"	๒,๐๐๐	"
๑๖. อุปราชเมืองชั้น	"	๑,๒๐๐	"
๑๗. ราชวงศ์เมืองชั้น ราชบุตรเมืองชั้น	"	๑,๒๐๐	"
๑๘. พ่อเมือง	"	๖๐๐	"
๑๙. นายแคว้น	"	๔๐๐	"
๒๐. แก่บ้าน	"	๓๐๐	"

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘

สิ้นสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ใน ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสานรับราชการสนองพระเดชพระคุณประทับที่เมืองอุบลราชธานี

เป็นเวลาตั้ง ๑๗ ปีมาแล้ว ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการสำคัญนำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าเป็นปึกแผ่นด้วยความเรียบร้อยทุกประการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จนิวัติคืนสู่กรุงเทพมหานคร และโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์แต่บัดนั้นเป็นต้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้เสด็จจากเมืองอุบลราชธานีพร้อมด้วยหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) ชายา และโอรส ธิดา ข้าราชการบริวารเมื่อต้นเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙^๑ โดยพระพาหนะม้า โคเกวียน ผ่านทางจังหวัดสุรินทร์เป็นเวลา ๑๗ รัตริจึงเสด็จถึงเมืองนครราชสีมา และเสด็จถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙ และได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันเดียวกันนั้น

ในการตามส่งเสด็จคราวนี้โปรดให้พระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณภู) กรมการเมืองอุบลฯ ผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน และร้อยตรีเจ้าบัว ณ จำปาศักดิ์ นายทหารกองเกียรติดียศ แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นรถไฟหลวงที่สถานีนครราชสีมา เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพฯ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ประทับ ณ ที่วังสวนดุสิต ทรงรับราชการอยู่ได้เพียง ๖ เดือน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชก็เสด็จสวรรคต

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิฯ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรงกับวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ตามประกาศทรงแต่งตั้งกรมดังนี้

“...ทรงพระราชดำริว่าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช ทรงเจริญวัยวุฒิปรีชาสามารถในราชกิจทั้งปวง มีอชฌาศัยเรียบร้อยอ่อนน้อม โอบอ้อมอารี เป็นที่สนิทชิดชมรักใคร่ทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเข้าพระทัยในการช่างต่าง ๆ ได้ทรงบังคับราชการในกรมช่างทหารใน และรับราชการสนอง

^๑ ราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒๗ หน้า ๒๔๓๓ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙

พระเดชพระคุณเป็นเอเดอร์แกรมพ์หลวงเป็นที่ไว้วางพระราชฤทัยสมควรที่จะดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณชुरสุรสีหนาทดำรัสให้สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภชเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรพรลธิธิประสงค์อักษนาม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามพระราชกำหนด อย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระชนมายุ สุข พละ ปฏิภาณ คุณสารสมบัติสรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคล วิบุลย์คุณภลนสารสมบูรณ อุดลยเกียรติยศ เดชานุภาพทุกประการเทอญ”

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นสรพรลธิธิประสงค์

ให้ทรงตั้งปลัดกรมเป็นหมื่นดำรงราชกิจ

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชีเป็นหมื่นลิขิตคณารักษ์

และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนเป็นกรมหลวงสรพรลธิธิประสงค์ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นนายพลตรีราชองครักษ์ ตามประกาศทรงแต่งตั้งเลื่อนเป็นกรมหลวง ดังนี้

“...ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรพรลธิธิประสงค์ จำเดิมแต่ได้ทรงรับพระสุพรรณบัฏเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมาได้รับราชการหน้าที่ต่าง ๆ หลายตำแหน่งทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ราชการฝ่ายทหารนั้นได้เป็นนายพันโท นายพันเอก จนถึงนายพลตรีโดยลำดับ และได้ทรงทำการในหน้าที่ผู้บังคับบัญชากองทหารม้าและหน้าที่ปลัดทัพบกคราวหนึ่ง ราชการฝ่ายพลเรือนได้เป็นอธิบดีบังคับการศาลฎีกา แลกรรมการตรวจความฎีกา และได้รับตำแหน่งจเรเป็นข้าหลวงไปจัดการส่งกองทัพซึ่งยกไปปราบฮ่อซำตึก ซึ่งมาย้ายพระราชอาณาเขตทางเมืองหลวงพระบางตั้งอยู่ที่เมืองพิชัย ภายหลังได้รับตำแหน่งที่เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอยู่ไม่ช้า เมื่อมีราชการสำคัญขึ้นต้องเสด็จไปจัดการ ณ เมืองนครราชสีมา แล้วจึงได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ อยู่ ณ เมืองอุบลราชธานีจนถึงบัดนี้ได้ ๗ ปีล่วงมาแล้ว กอปรด้วยพระสติปัญญาและพระราช-

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ร.ศ. ๑๑๒-๑๒๙

อัครมหาเสนาบดีผู้เฒ่าเียงไปด้วยความเมตตาปราณี วิริยอุตสาหะแลความอดทน
ต่อความลำบากด้วยความเห็นแก่ราชการมิได้มีความท้อถอย และมีพระราชอัชฌา-
สยมิได้หันไปในทางโลกธรรมทั้งปวง สมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็น
พระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ได้...”

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ (ปีชวด จัตวาศก ร.ศ. ๑๓๑) ในรัชกาล
ที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหมนตรีเสนาบดีที่ปรึกษา
สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ (ปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๘๔)
พระชันษา ๖๖ ปี เป็นต้นราชสกุล ชุมพล ณ อยุธยา ในเจ้าจอมมารดาพึ้ง

บทที่ ๒๐

การเสด็จตรวจราชการ ของเจ้าชายและข้าราชการผู้ใหญ่

ในวันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดรกับ
มณฑลอีसान จากกรุงเทพฯ โดยขบวนรถไฟพิเศษถึงเมืองนครราชสีมา แล้วเสด็จ
ทรงม้าเป็นพาหนะผ่านจังหวัดขอนแก่นเป็นเวลา ๑๔ วันจึงถึงมณฑลอุดร เวลานั้น
พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ์ โต้ะทองกาทอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล
อุดร เมื่อเสด็จถึงจังหวัดหนองคาย ทางการฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์ได้จัดเรือ
กลไฟเป็นพาหนะล่องตามลำแม่น้ำโขง ถึงจังหวัดนครพนมเสด็จทางบกทรงม้า
ตรวจราชการจังหวัดสกลนครแล้วเสด็จนมัสการพระธาตุพนม เวลานั้นอำเภอ
ธาตุพนมตั้งอยู่บ้านเรณู เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพฯ แล้วโปรดให้ย้ายอำเภอนี้ออกมา
ตั้งที่ตำบลธาตุพนม คือ อำเภอธาตุพนมปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้ทรงประทาน
ระฆังถวายไว้สำหรับตีฆ้องพระบรมธาตุ ๒ ลูก แล้วเสด็จลงเรือยาวพายล่อง

ตามลำแม่น้ำโขงถึงอำเภอมุกดาหารประทับแรมที่นี้ ๑ ราตรี รุ่งเช้าจากมุกดาหารเสด็จอำเภอยโสธร ผ่านดงบางอ้อที่บ้านเกาะและประทับแรม รุ่งเช้าเสด็จผ่านบ้านนาคำถึงอำเภอยโสธร ขณะนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอิสานประทับที่เมืองอุบลราชธานี จวบกับข้าหลวงปักปันเขตแดนไทยกับฝรั่งเศส คราวที่ไทยจะยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสแลกเอาเมืองตราดคืน ข้าหลวงไทยและฝรั่งเศสกำลังประชุมกันอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี พระองค์ท่านจึงไม่ได้เสด็จทรงเยี่ยมพบปะกับข้าหลวงต่างพระองค์ ณ เมืองอุบลฯ เป็นแต่ทรงสนทนากันโดยทางโทรศัพท์ จากอำเภอยโสธรประทับแรมที่เมืองเสลภูมิ-ร้อยเอ็ด-มหาสารคาม-พุทไธสง-พิมาย ทอดพระเนตรปราสาทหินพิมายแล้วเสด็จต่อไปท่าช้าง-นครราชสีมา แล้วเสด็จขึ้นรถไฟหลวงกลับกรุงเทพฯ รวมเวลาที่ทรงตรวจราชการครั้งนี้เป็นเวลาพร้อม ๓ เดือน ในบรรดาเจ้านายข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของไทย นับว่าพระองค์ท่านได้เสด็จทรงตรวจราชการทางหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาแล้วแต่เบื้องหลัง ทั้งในเวลานั้นยวดยานพาหนะเช่นเครื่องบินรถยนต์ไม่มีเหมือนในปัจจุบัน

ในสมัยที่พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอิสาน ตรงกับพระราชพิธีมหามงคลราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๕๕ นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้มีรับสั่งให้ทุกมณฑลจัดเอาน้ำอันมีชื่อในแม่น้ำ สระ บึงที่สำคัญอันเป็นมงคลนามนำเข้าไปประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกดังกล่าวแล้ว

สำหรับมณฑลอุบลราชธานี สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ “พระราชมนู” เจ้าคณะมณฑลอิสานเวลานั้น ได้แนะนำให้พระยาศรีธรรมศกราชจัดเอาน้ำอันมีชื่ออันเป็นมงคลนามคือ

๑. แม่น้ำมูล ที่ท่าหอชัย
๒. กุดศรีมังคละ (ริมถนนสายวารินา - หาดสวนยา)
๓. กุดจันทฤทัย (ในจังหวัดอุบลฯ)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทับภายในห้องทรงงาน กระทรวงมหาดไทย
ที่ศาลาลูกขุน ในพระบรมมหาราชวัง

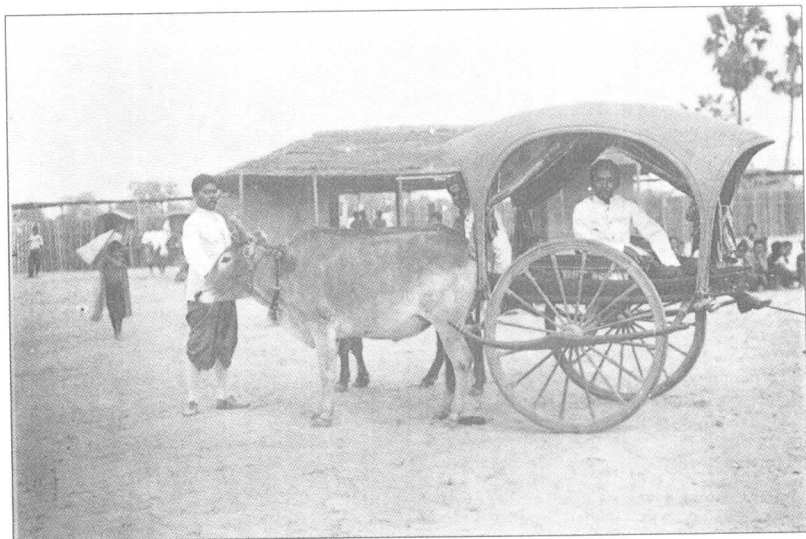

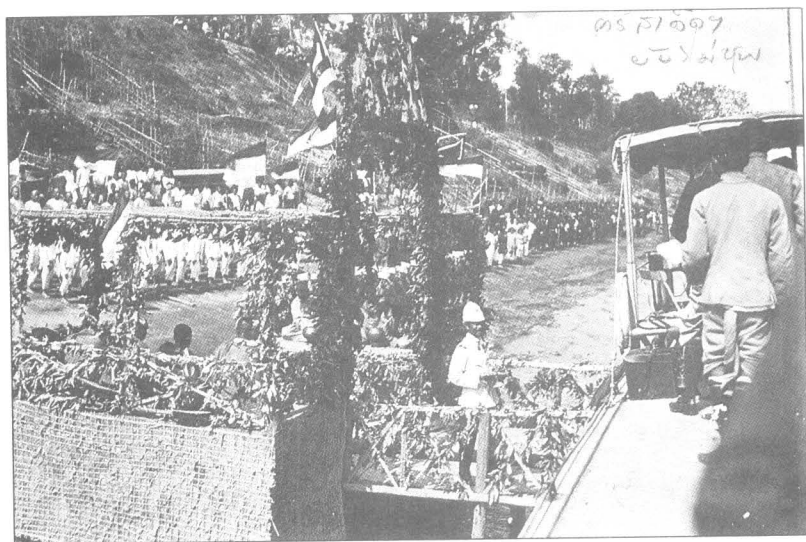
หน้า ๔๖๕ ถึง ๔๖๙ ประมวลภาพ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จตรวจ
ราชการมณฑลอุดรกับมณฑลอิสาน เมื่อพ.ศ. ๒๕๔๙
สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จตรวจราชการมณฑลอิสาน
ฉายที่พระธาตุพนม จ. นครพนม

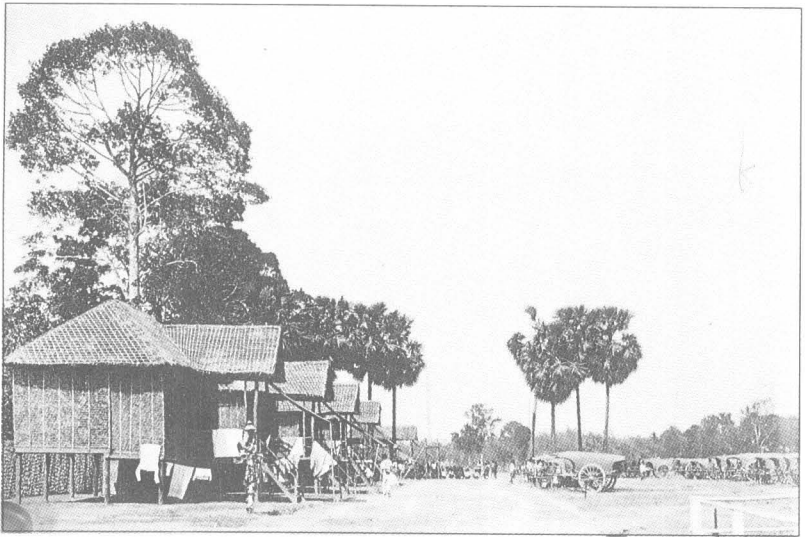
ขบวนติดตามและพวกหาบหามตามเสด็จ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทับในระแทะ
เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสาน

การรับเสด็จที่อุดรฯ

กองคาราวานเกวียนเมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการ

ที่พักราวเสด็จมณฑลอุดร

ข้าราชการฝ่ายเมืองถ่ายภาพร่วมกันที่พลับพลารับเสด็จ

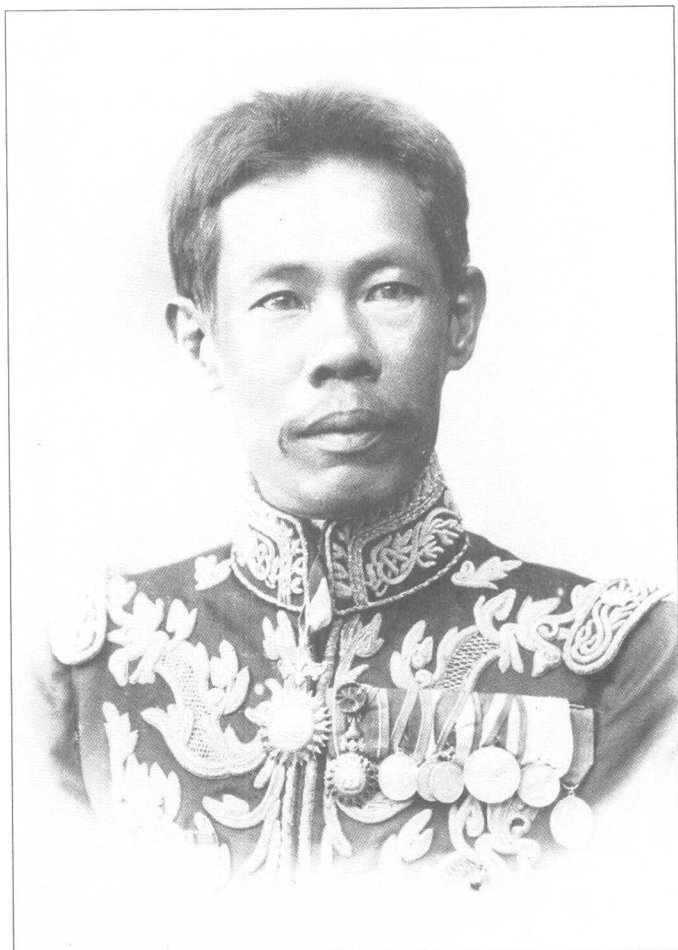
๔. คำน้าแซบ (ที่อำเภอวารินชำราบ)
๕. ห้วยสำราญ (ที่จังหวัดศรีสะเกษ)
๖. สระโบราณ (ที่จังหวัดสุรินทร์)

รวม ๖ แห่ง เป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นน้ำอันมีชื่อเป็นศิริมงคล เป็นน้ำมูรธาภิเษก โดยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) และพระวิภาคย์พจนกิจ (ครั้งเป็นหลวงอุปาลานุการวัฒน์ เล็ก สิงห์ขลุ่ย) เป็นผู้นำไปถวายในพระราชพิธีนี้ น้ำอันเป็นมงคลนามทั้ง ๖ แห่งนี้จึงนับว่าเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญจึงได้นำมากล่าวไว้ในหนังสือนี้ด้วย

และก็ในศกเดียวกันนั่นเอง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา แต่บังเอิญป่วยเป็นโรคกระเพาะอาหารพิการ ถึงแก่กรรมอยู่ที่กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระยาศรีธรรมศกราช (เป็ว บุนนาค) เมื่อครั้งเป็น “พระยาวิเศษสิงหนาท” ปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์ มาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีสืบไป

เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าห้องยาเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสด็จตรวจจรรจาราชการต่างพระองค์ (รัชกาลที่ ๖) มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุบลราชธานี ขึ้นต้นว่าจะเสด็จแค่เมืองอุบลฯ แต่เมื่อเสด็จถึงอุบลฯ แล้วมีพระประสงค์จะเสด็จพระดำเนินต่อไปยังอำเภอพิบูลมังสาหาร ชายแดนเวลานั้นพระวิภาคย์พจนกิจ^๑ เป็นนายอำเภอฯ จึงได้เตรียมการต้อนรับเสด็จอย่างกะทันหัน ปลูกพลับพลาไม้จริงทั้งกลางวันกลางคืนแล้วเสร็จตามกำหนดการ เป็นการสมพระเกียรติยศยิ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ฯ โอรส พร้อมด้วยหม่อมคัทรินชายาก็ได้ตามเสด็จด้วย เวลานั้นพระชันษาของพระองค์เจ้าจุลฯ เห็นจะได้ราว ๘ ชันษา ผู้เขียนได้ดูการรับเสด็จคราวนั้นอย่างใกล้ชิด พอเรือกลไฟงูเรือพระที่นั่งเทียบชานชาลา สะพานประำหน้าที่ว่าอำเภอพิบูลฯ พระเจ้าวรวงศ์เธอ

^๑ เมื่อครั้งเป็นหลวงวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงห์ขลุ่ย)

พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา)

พระยาศรีธรรมศกราช (ปิ๋ว บุนนาค)

พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ฯ ได้เสด็จขึ้นช้างบนพร้อมพระมารดาตามเสด็จพระบิดา
ฉลองพระองค์ด้วยกางเกงแพรสีเลือดนก เสื้อผ้าปานคอกลม มีมหาดเล็กนุ่งผ้า
ม่วง เสื้อชั้นนอกคอปิดสวมถุงเท้ารองเท้าเดินตามหลัง รู้สึกว่าโปรดมะพร้าวอ่อน
ที่บ้านเมืองจัดถวายรับเสด็จคราวนี้มาก และทรงพระสำราญว่าจริงดี เมื่อเสวย
พระกระยาหารกลางวันแล้ว หม่อมคัทธินและพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ฯ ได้เสด็จ
ลงเรือพาย โดยการนำเสด็จพระวิภาคย์พจนกิจทอดพระเนตรแก่งสะพือ มีรับสั่ง
จะให้เอาเรือลงไปใกล้ ๆ แก่ง แต่พระวิภาคย์ฯ ได้ทูลว่าไปไม่ได้ เพราะแก่งกำลัง
เชี่ยว หากเรือเล็กนี้ไปถูกกระแสน้ำเชี่ยวจะพัดเอาเรือไปตกแก่งจะเป็นอันตราย
แล้วเสด็จกลับไปประทับแรมที่เมืองอุบลราชธานีในวันเดียวกัน บิดาของผู้เขียน
ก็ได้โดยเสด็จถึงเมืองอุบลฯ ด้วย

ตอนหนึ่งบิดาของผู้เขียนเล่าขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก-
ประชานาถประทับ ณ ท่ามกลางข้าราชการทหารพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ที่จวนสมุหเทศา-
ภิบาลของคืนวันนั้น ได้ทรงกล่าวว่า "...มณฑลอุบลราชธานีเป็นมณฑลที่กว้าง
ใหญ่มีพลเมืองมาก ราษฎรประชาชนเป็นผู้ว่านอนสอนง่าย หากได้บำรุงสักเล็ก
น้อยก็อาจจะนำมาซึ่งผลประโยชน์แก่แผ่นดินมาก จึงให้สมุหเทศาภิบาลตลอดจน
ข้าราชการแต่ละแผนกการพากันเอาใจใส่ช่วยทำนุบำรุงมณฑลอุบลฯ ให้เป็นปึก
แผ่นยิ่งขึ้น จะได้เป็นกำลังส่วนใหญ่ของประเทศชาติสืบไป..." วันรุ่งขึ้นได้เสด็จ
โดยเรือกลไฟลากจูงเรือฉลอมที่จัดเป็นเรือพระที่นั่งไปตามลำน้ำมูลไปพิมาย-ท่าช้าง
เสด็จขึ้นรถไฟชบวนพิเศษกลับพระนคร

เหตุที่ได้ทรงเปลี่ยนหมายกำหนดการอย่างกะทันหันไปยังอำเภอพิบูลมังสา-
หารดังกล่าวแล้วนั้นทราบว่ เนื่องจากก่อนการเสด็จถึงเมืองอุบลฯ เล็กน้อย
พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์^๑ พระยาประทุมเทพภักดี (อ่วม บุญยรัตพันธุ์)
ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี และพระวิภาคย์พจนกิจพร้อมด้วยเมอสิเออร์
ชามบิเยร์ ข้าหลวงโยธาประเทศลาว-ฝรั่งเศส และเมอสิเออร์แนมบ็อง กงสุล
ฝรั่งเศสประจำมณฑลอุบลราชธานีร่วมไปตรวจราชการสร้างทางหลวงสายที่ ๑๖

^๑ เมื่อครั้งเป็นพระผดุงสาครศาสตร์ (สรเสริญ สุขยางค์)

(พิบูลฯ-ช่องเม็ก) ที่จะติดต่อเชื่อมทางหลวงอาณานิคมสายที่ ๑๐ ของฝรั่งเศส (ช่องเม็ก-เมืองเก่าคันแกง) เพื่อพิจารณาปักปันหมุดเขตแดนที่เชื่อมกันตามนโยบายของรัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนเวลานั้น ซึ่งมีพระประสงค์เสด็จตรวจราชการต่างพระองค์ชายแดนด้านนี้ด้วยอย่างใกล้ชิด

ก่อนและหลังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก-ประชานาถเสด็จตรวจราชการต่างพระองค์คราวที่กล่าวนี้ ก็ได้มีเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่เสด็จและไปตรวจราชการภาคอีสานครบจะบันทึกไว้ด้วยคือ

๑. พ.ศ. ๒๔๕๒ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม (ในรัชกาลที่ ๕) เสด็จมาตรวจโรงสาวไหมที่เมืองอุบลฯ ผ่านอำเภอเชียงใน บ้านชีทวน ประทับแรมที่เมืองอุบลฯ หลายราตรี เจ้านายพระองค์นี้ทรงสนพระทัยและยังทรงเป็นนักแต่งเพลงอย่างดีด้วยพระองค์หนึ่ง uly ว่าทรงโปรดทำนองเพลงลาวดำเนินทรายมาก ครั้นเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสานคราวที่กล่าวนี้ ระหว่างทางที่เสด็จทรงรอนแรมมานั้น พระองค์ท่านจึงได้ทรงแต่งเพลงเพื่อให้เข้ากับ “เพลงลาวดำเนินทราย” เพลงหนึ่ง และประทานชื่อว่า “เพลงลาวดำเนินเกวียน” เห็นจะเป็นเพราะเมื่อโคลากเกวียนไปบนทรายก็เป็นบาท การลีลาทำนองของเพลงนี้จึงดำเนินไปช้า ๆ ทำนองโคลากเกวียนไปบนทรายดังกล่าวแล้ว ซึ่งบทร้องขึ้นต้นว่า “ไอ้ละหนอดวงเดือนเอย...” เป็นเพลงที่ฟังไม่เบื่อ นับเป็นเพลงอมตะได้เพลงหนึ่ง ครั้นต่อมาเพลงลาวดำเนินเกวียนนี้มีคนนิยมโดยแพร่หลาย เลยถูกเปลี่ยนชื่อเพลงไปตามบทร้องโดยปริยายว่า เพลงลาวดวงเดือน มาจนเท่าทุกวันนี้

๒. พ.ศ. ๒๔๕๔ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช (แต่ครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าบวรเดช กฤดากร) เสด็จตรวจราชการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านจังหวัดอุดรธานี-นครพนม-มุกดาหาร-อำนาจเจริญ-ม่วงสามสิบ-อุบลฯ ประทับแรมที่กรมทหารราบอุบลฯ ๒ คิน แล้วเสด็จกลับทางนครราชสีมาโดยเรือกลไฟตามลำแม่น้ำมูล

๓. พ.ศ. ๒๔๕๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงงอดิศรอุดมเดชเสด็จตรวจราชการนครราชสีมา-อุดรฯ-นครพนม-มุกดาหาร-อำนาจเจริญ-ยโสธร-คำเขื่อนแก้ว-เขื่อนใน-อุบลฯ ประทับที่อุบลฯ ๓ ราตรี แล้วเสด็จกลับทางศรีสะเกษ-สุรินทร์-บุรีรัมย์-นครราชสีมา ทางเกวียน

๔. พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วีรยศิริ) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการจากนครราชสีมา โดยพาหนะโคเกวียน ผ่านจังหวัดสุรินทร์-บุรีรัมย์-ศรีสะเกษ-อุบลฯ พักแรมที่อุบลฯ ๓ คืน กลับทางยโสธร-เสลภูมิ-ร้อยเอ็ด-มหาสารคาม-ขอนแก่น-นครราชสีมา-กรุงเทพฯ

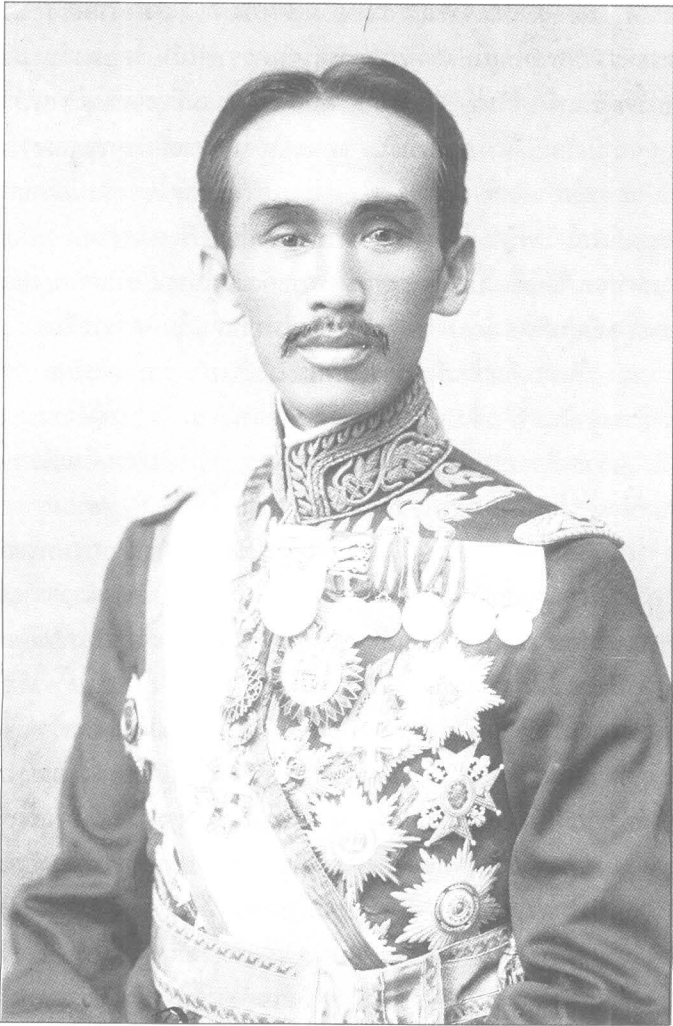
๕. พ.ศ. ๒๔๖๐ นายพลโทพระยาศรีราชเดช (หม่อมหลวงช่วง) แม่ทัพภาคอีสาน พร้อมด้วยนายพลตรีพระยาประเสริฐสงคราม ผู้บัญชาการกองพลทหารราบร้อยเอ็ดไปตรวจราชการทหารแล้วเลยไปจนถึงอำเภอพิบูลมังสาหาร และมีราชทูตญี่ปุ่นติดตามไปด้วย แล้วกลับทางอุบลฯ ไปนครราชสีมา

๖. ในศกเดียวกันนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร (แต่ครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นกรมขุนฯ ในราชทินนามเดิม) เสด็จมณฑลอุบลราชธานี แล้วเสด็จต่อไปยังอำเภอพิบูลมังสาหาร ประทับแรมคืนเดียว เสด็จกลับอุบลฯ-นครราชสีมา-กรุงเทพฯ

๗. พ.ศ. ๒๔๖๑ นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์แลคมนาคม เสด็จตรวจราชการทางรถไฟจากนครราชสีมา-อุบลฯ และทางหลวงแผ่นดินสายจากอำเภอพิบูลฯ-ช่องเม็ก เวลานั้นหลวงสถิตินิมนการ (เมื่อครั้งเป็นนายชม สุปิยพันธ์) นายช่างได้ทำการสำรวจทางไปถึงช่องเม็กระยะทาง ๓๒ กม. ต่อแดนลาวเสร็จแล้ว และก็อยู่ประจำควบคุมงานก่อสร้างทางสายนี้จนสำเร็จ การเสด็จของพระองค์ท่านคราวนั้น จากอำเภอพิบูลฯ โดยพาหนะม้าพร้อมด้วยผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลฯ พระวิภาคย์พจนกิจ นายอำเภอพิบูลมังสาหารกับข้าราชการประจำกระทรวงที่ตามเสด็จอีกหลายคน ประทับแรมที่บ้านดอนขวาง ๑ ราตรี แล้วเสด็จมาประทับแรมที่อำเภอพิบูลฯ ๒ ราตรี จึงเสด็จกลับอุบลฯ-นครราชสีมา-กรุงเทพฯ

๘. พระยาราชวินิจัย (อุทัยวรรณ อมาตยกุล) อธิบดีกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการภาคอีสานจากนครราชสีมา-ขอนแก่น-มหาสารคาม-ร้อยเอ็ด-ยโสธร-อุบลฯ แล้วเลยไปตรวจราชการที่อำเภอพิบูลมังสาหาร กลับอุบลฯ ทางนครราชสีมาโดยเรือกลไฟเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

๙. พระยาตรีธรรมาธิราช ปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงใหญ่ตรวจราชการชายแดนพระราชอาณาเขต ติดต่อ

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วีรยศิริ)

กับอินโดจีนฝรั่งเศสร่วมกับข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศสพิจารณาปักปันเขตแดนตามลำแม่น้ำโขงที่เป็นเกาะหรือดอนเพื่อเหมาะสมยุติธรรมกันใหม่ เริ่มจากจังหวัดเชียงรายจนถึงจังหวัดอุบลราชธานีสุดเขตที่บ้านด่านปากมูล (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) เมื่อถึงอำเภอบ้านด่านแล้ว (เวลานั้นเรียกอำเภอโขงเจียม) ได้พักตรวจราชการดูแนวเส้นเขตแดนตรงที่เขาบรรทัดจรดลำแม่น้ำโขงที่ปากลำน้ำโดมน้อยตกแม่น้ำมูล ซึ่งเรียกว่า เวินบัก ๒ คืบ เมื่อเสร็จแล้วข้าหลวงใหญ่ทั้งไทยและฝรั่งเศส พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่แต่ละฝ่ายได้แยกอำลากันกลับประเทศตน ส่วนพระยาศรีธรรมราชเสด็จเดินทางกลับกรุงเทพฯ ตามลำแม่น้ำมูล โดยพาหนะเรือพาย ๖ ลำ ซึ่งพระวิภาคย์พจนกิจได้นำมารับที่อำเภอบ้านด่าน พักแรมที่อำเภอพิบูลฯ ๒ คืบ แล้วเลยไปตรวจราชการตามทางหลวงสายจากพิบูลฯ ไปช่องเม็กซึ่งเพิ่งสร้างแล้วเสร็จใหม่ ๆ โดยรถยนต์ ถึงช่องเม็กที่ต่อเขตแดนแล้วกลับมาพักแรมที่อำเภอพิบูลฯ ๑ คืบ แล้วย้อนกลับทางอำเภอกันทรลักษณ์-อำเภอชุนธ์-อุทุมพรพิสัย-ศรีธรรมภูมิ (แต่เมื่อยังไม่ย้ายที่ว่าการอำเภอมาอยู่ริมทางรถไฟ) จังหวัดสุรินทร์ แล้วขึ้นรถไฟไปจังหวัดบุรีรัมย์-นครราชสีมา และในการนี้ปลัดทูลฉลองฯ ได้มีบัญชาให้พระวิภาคย์พจนกิจ (เมื่อครั้งเป็นหลวงฯ) ติดตามตรวจราชการด้วย เมื่อถึงอำเภอชุนธ์จึงอนุญาตให้กลับ

๑๐. พ.ศ. ๒๔๖๓ นายพลเอก พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน (แห่งรัชกาลที่ ๗) เสด็จตรวจราชการทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือและทางรถยนต์สายพิบูลฯ ช่องเม็กเป็นครั้งที่ ๒ มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ตามเสด็จด้วยคราวนั้นคือพระยารำไพพงษ์บริพัตร (จิตร บุนนาค) พระยาศาสตราศรัยศิริลักษณ์ (ครั้งเป็นพระมดุงสาครศาสตร์) พระยาพหลโยธินทร์ (นพ พหลโยธินทร์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ฯลฯ เมื่อมาถึงเมืองอุบลฯ เสด็จต่อไปยังอำเภอบิบาลมั่งงาหารประทับแรม ๑ คืบ รุ่งขึ้นเสด็จเมืองปากเซ โดยพระวิภาคย์พจนกิจขอความช่วยเหลือไปยังเมอสิเออร์โอเดอแบร์^๑ กอมมิเชร์

^๑ เมอสิเออร์โอเดอแบร์คนนี้ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ตอนเกิดสงครามโลกครั้งแรกท่านอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ทางกาแ่งตั้งให้ได้รับยศเป็นนายดาบลำประจำกองอาสาสมัครทหารไทยที่ไปร่วมการสงครามนี้ด้วย ส่วนเมอสิเออร์โอเดอแบร์คนนี้

เมืองปากเซได้จัดรถยนต์ ๓ คันมาคอยต้อนรับเสด็จที่อำเภอพิบูลฯ เมื่อถึงเมืองเก่าคันทิง (ตรงข้ามปากเซ) เสด็จต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (เจ้าราชดน้อย หยุย) เจ้านครจำปาศักดิ์ทำการต้อนรับเสด็จและเฝ้า ทรงปราศรัยกับเจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นอย่างดี แล้วก็เสด็จประพาส วัตถุประสงค์อันเป็นปฐมนิยสถานโบราณเก่าแก่มาหลายพันปี สร้างด้วยศิลาแลงแบบเขาพระวิหารหรือพิมาย ถึงกับมีคำกล่าวกันว่า “หากได้ไปเมืองนครจำปาศักดิ์ไม่ได้เห็นวัดภูก็เท่ากับไม่ได้เห็นเมืองนครจำปาศักดิ์” เสร็จแล้วกลับมาประทับแรมที่เมืองปากเซทางการฝรั่งเศสที่เมืองปากเซได้จัดตำรวจภูธร ๑ กองร้อยรับเสด็จเป็นเกียรติยศ ชาวเมืองถวายดอกไม้ธูปเทียนเป็นอันมาก ในการเสด็จเมืองปากเซคราวนี้ กอมมิเชร์แห่งรัฐบาลได้จัดการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศ รุ่งขึ้นเสด็จกลับอำเภอพิบูลมังสาหาร เสด็จประทับเรือกลไฟกลับเมืองอุบลฯ ในวันเดียว ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี แล้วเสด็จกลับนครราชสีมา-กรุงเทพฯ

๑๑. พ.ศ. ๒๔๗๐ จอมพลพระเจ้าพี่ยาเธอ สมเด็จพระนครสวรรค์วารพินิต (แห่งรัชกาลที่ ๗) เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการภาคอีสาน จากกรุงเทพฯ โดยเสด็จขบวนรถไฟพิเศษ-นครราชสีมา-บุรีรัมย์-สุรินทร์-ศรีสะเกษ เวลานั้นทางรถไฟสายนี้เพิ่งสร้างเปิดการเดินทางถึงจังหวัดศรีสะเกษ จากศรีสะเกษโดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ระยะทาง ๖๐ กม.) ตามทางลาลองหรือทางเกวียนเดิม มีข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนตามเสด็จที่สำคัญคือ ๑. พลโทพระยาประเสริฐสงคราม ๒. พลอากาศโทพระยาเฉลิมอากาศ ๓. มหาอำมาตย์โทพระยาเพชรดาธิตาวงศ์ (สะอาด ณ บ่อมเพ็ชร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ๔. มหาอำมาตย์ตรีพระยารำไพเพ็ชร์บริพัตร ผู้บัญชาการรถไฟหลวง และนายพันโทพระไพศาลเวชกรรม ฯลฯ เวลานั้นพระยาประทุมเทพภักดี (ชน ณ สงขลา) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี

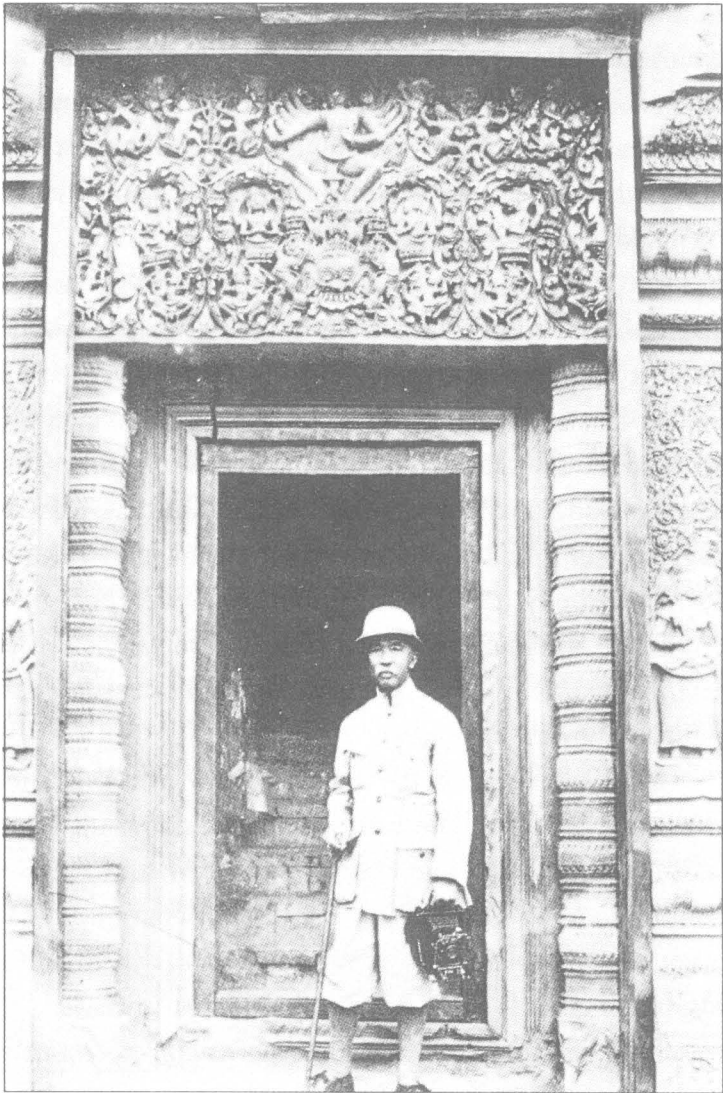

ก็ถูกระดมพลครั้งสงครามโลกดังกล่าวนั้น เมื่อคราวมารับราชการในลาวและก็ได้มาเป็นล่ามของฝรั่งเศสประจำกองทหารไทยด้วย จึงรู้จักกันดี พูดภาษาลาวพอรู้เรื่อง เสร็จสงครามโลกจึงกลับมาประเทศลาวคราวนี้ได้เป็นกอมมิเชร์ดังกล่าวนั้น ชอบพอกับบิดาผู้เขียนไปมาติดต่อราชการด้านชายแดนเรียบร้อยด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี ได้มีรับสั่งให้ย้ายกรมทหารราบอุบลฯ ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ในบริเวณโรงเรียนเบญจมมหาราชเดี๋ยวนี้ ไปตั้งที่บ้านค้ำน้ำแซบ อำเภอวารินชำราบฝั่งขวาแม่น้ำมูลคือ “ค่ายสรรพลีทธิประสงค์” ณ บัดนี้ ส่วนบริเวณที่ตั้งกรมทหารเดิมให้กระทรวงกลาโหมมอบให้ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลฯ จัดสร้างโรงเรียนตัวอย่างเบญจมมหาราชซึ่งรื้อจากขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออกไปสร้างใหม่กับโรงเรียนหัตถกรรมปรากฏมาเท่าทุกวันนี้

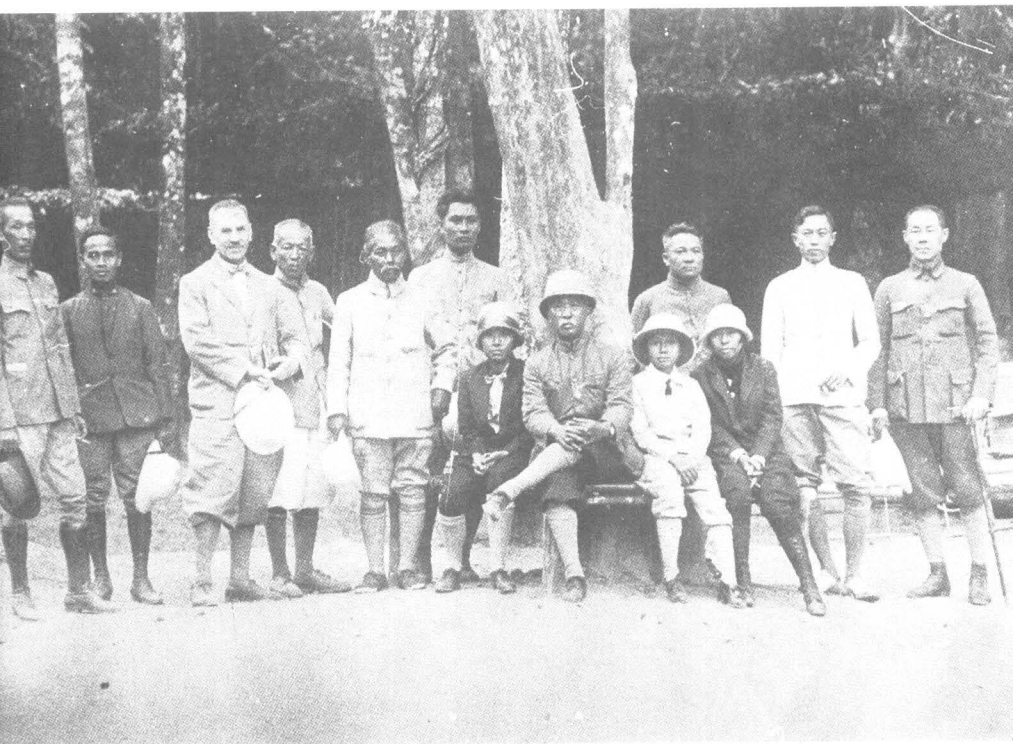
๑๒. พ.ศ. ๒๔๗๑ พระยาจำแลนยบดี (ชิต สุนทรวร) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการโดยขบวนรถไฟจากกรุงเทพฯ-นครราชสีมา-อุบลราชธานี (ตอนนี้ทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือถึงอุบลฯ เสร็จแล้ว) พักตรวจราชการที่อุบลฯ ๒-๓ วันแล้วเลยไปตรวจราชการที่อำเภอพิบูลมังสาหาร โดยพาหนะรถยนต์ พระวิภาคย์พจนกิจ นายอำเภอฯ ได้นำตรวจราชการชายแดนแล้วเลยไปยังเมืองปากเซ แล้วกลับมาค้างคืนที่อำเภอพิบูลฯ ได้บันทึกในสมุดตรวจราชการของอำเภอฯ ความตอนหนึ่งว่า “ญาพ่อพระวิภาคย์ฯ ปกครองท้องที่เรียบร้อยเปรียบเหมือนบิดาของพลเมืองราษฎรมีความรักใคร่นับถือและติดต่อราชการบ้านเมืองด้านชายแดนอันได้ใจคนฝรั่ง-เศสเรียบร้อยดีทุกประการ ทั้งเป็นผู้รู้จักภูมิประเทศโดยกว้างขวาง” รุ่งเช้าเดินทางกลับอุบลฯ-นครราชสีมา-กรุงเทพฯ

๑๓. เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ-กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เวลานั้นทรงดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสตำแหน่งพร้อมด้วยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา พระยาเพชรดาภิหารวงศ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา และข้าราชการอีกหลายท่านเสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานภาคอีสาน โดยจากนครราชสีมาทรงตรวจปราสาทหินพิมาย-เขาพนมรุ้ง-อำเภอนางรอง-เมืองต่ำ-ศรีสระเกษ-วัดกำแพง-บ้านระเสียง (ไทยเรียกระแงง)-ห้วยตาเงือก-เขาเทพพระวิหาร แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองอุบลราชธานีเสด็จกลับกรุงเทพฯ โดยขบวนรถไฟพิเศษ

หน้า ๔๘๐ ถึง ๔๘๓ ประมวลภาพ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานภาคอีสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๒
 เสด็จปราสาทบ้านระแงง อ. ศีขรภูมิ จ. สุรินทร์

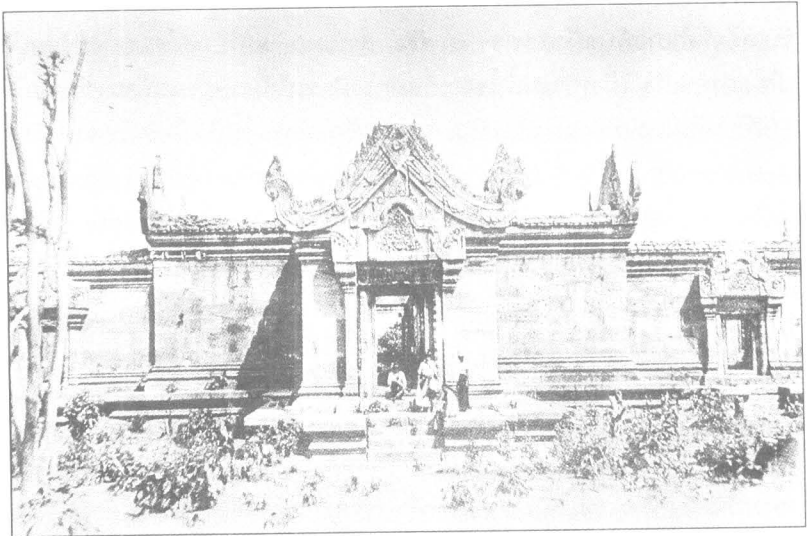
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จเขาพระวิหาร (ภาพจากซ้าย-ขวา)

๑. พระยาเพชรดา (สะอาด ณ บ่อมเพ็ชร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา
 ๒. นายสมบุญ โชติจิตต์ ๓. นายกรูเต (ช่างถ่ายรูป) ๔. พระยาอนุศาสตร์จิตรกร (จันทร
 จิตรกร) ๕. พระยาจนปรีชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) ๖. ขุนเทพบรรณาการ ๗.
 หม่อมเจ้าพัฒนายุ ดิศกุล ๘. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ๙. หม่อมเจ้า
 พูนพิศมัย ดิศกุล ๑๐. พระยาประเสริฐศุกกิจ (เพิ่ม ไกรฤกษ์) ๑๑. หม่อมเจ้าพิไลย-
 เลขา ดิศกุล ๑๒. หม่อมเจ้าธัญญลักษณ์ สุขสวัสดิ์ ๑๓. เจ้าพระยามหิธร (ลออ
 ไกรฤกษ์)

คำบรรยายรูปคัดจากหนังสือชื่อ จดหมายเหตุการเสด็จตรวจโบราณสถาน มณฑลนคร-
 ราชสีมา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๗๒ (มูลนิธิ
 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจางจิตรนอม ดิศกุล พระธิดา: บริษัท
 อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๕๓.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงฉายกับผู้ตามเสด็จ
ที่ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ปราสาทเขาพระวิหาร จังหวัดศรีสะเกษ ถ่ายเมื่อครั้ง
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จประพาส พ.ศ. ๒๔๗๒

การเสด็จทอดพระเนตรเขาพระวิหารของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพครั้งนี้ เสด็จตั้งที่เมืองกัมปงทมแต่งตัวเต็มยศประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์พร้อมด้วยทหารกองเกียรติยศมาคอยต้อนรับเสด็จที่เขาพระวิหาร แล้วก็ชักธงฝรั่งเศสขึ้นประหนึ่งว่าเขาพระวิหารเป็นของฝรั่งเศส

๑๔. วันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ นายพลเอก พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์แลคมนาคมเสด็จตรวจราชการทางรถไฟสุดแค่งจังหวัดอุบลราชธานี แล้วเสด็จกลับกรุงเทพฯ

๑๕. พ.ศ. ๒๔๗๒ พระยารวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร^๑ เสนาบดีกระทรวงธรรมการเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และจังหวัดอุบลราชธานี มีพระยาเพชรดาภิหารวงศ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาตามเสด็จด้วย ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี แล้วเสด็จต่อไปยังอำเภอพิบูลมังสาหารพักแรม ๒ ราตรี แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองปากเซ โดยเมอสิเออร์บูลส์ บอสต์ ผู้สำเร็จราชการประเทศลาวของอินโดจีนฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์ จัดรถยนต์มารับเสด็จที่อำเภอพิบูลมังสาหาร ๓ คัน ส่วนเมอสิเออร์บอสต์คอยต้อนรับอยู่ที่เมืองเก่าคันทิง (ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตะวันตก) มีชาวบ้านราษฎรมาเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนที่เมืองเก่าคันทิงเป็นอันมาก เสร็จแล้วต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ทอดพระเนตร วัดภู ทางหลวงฝรั่งเศสจัดเลี้ยงพระกระยาหารกลางวันที่สนามตึกหินโงงชาวลานวัดภูบนเชิงเขา ซึ่งตัวปราสาทหินวัดภูตั้งอยู่เชิงภูเขาปากคันทิงเมื่อทอดพระเนตรปูชนียสถานวัดภูแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่เมืองปากเซ^๒

^๑ เมื่อครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็น "พระองค์เจ้าธานีนิวัต"

^๒ ทางรถยนต์จากเมืองเก่าคันทิงไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์นั้นระยะทาง ๕๗ กม. มีหน่วยโยธาหลายแห่ง ทางเสียบงูเขามาโรง เขาปากคันทิงไปทางตะวันตก แล้ววกอ้อมเขามาทางตะวันออกมาวัดภู (กม. ที่ ๔๕) จากวัดภูเป็นที่ราบเข้าไปยังตัวเมืองนครจำปาศักดิ์ระยะทาง ๑๒ กม. ในปัจจุบันรถยนต์จากเมืองเก่า ไปนครจำปาศักดิ์ไม่ได้ เพราะสะพานชำรุดและขาดการบำรุง ถึงฤดูสงกรานต์ชาวนครจำปาศักดิ์และหัวเมืองที่ใกล้เคียงได้มาทำการสักการบูชา สรงน้ำพระบาทจำลอง และทำบุญสงกรานต์เป็นงานใหญ่ประจำ สมัยที่ฝรั่งเศสยังปกครองลาวอยู่เปิดให้มีการพนันทุกประเภท ตลอดสุรายาเมาเสพผิดเป็นที่สนุกของพวกนักเลงประวันนี้อย่างยิ่ง

๒ ชั่วโมง แล้วเสด็จกลับประทับแรมที่อำเภอพิบูลมังสาหาร รุ่งขึ้นเสด็จเรือกลไฟไปยังจังหวัดอุบลฯ ประทับแรม รุ่งขึ้นเสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานที่บ้านไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ เวลานั้น รองอำมาตย์เอกพระบริคุตคามเขต (โห่งคำ สุวรรณภูฏ) เป็นนายอำเภอม่วงสามสิบแล้ว เสด็จกลับอุบลฯ ในวันนั้น ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี จึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๖ ให้ประกาศทราบโดยทั่วกันโดยให้รวมมณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ดเป็นภาคเรียกว่า ภาคอีสาน^๑ ตั้งที่บัญชาการมณฑลภาคที่เมืองอุดรธานี ให้เจ้าพระยามุขมนตรี^๒ ดำรงตำแหน่งอุปราชภาคอีสาน และเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ถึงปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ (ในรัชกาลที่ ๗) ประจวบกับเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำเนื่องมาแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ แล้ว เงินรายได้ของแผ่นดินไม่พอจ่าย รัฐบาลต้องแก้ไขเพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสู่ดุลยภาพ จำเป็นต้องยุบเลิกตำแหน่งหน้าที่ราชการแลปลดข้าราชการออกรับบำเหน็จบำนาญมากมาย เฉพาะกระทรวงมหาดไทยได้ยกเลิกตำแหน่งปลัดจังหวัดถึง ๓๕ จังหวัด ให้นายอำเภอเมืองทำงานแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกปลัดมณฑลทุกมณฑล ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดที่ตั้งศาลากลางรัฐบาลทำการแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกกรมสำรวจซึ่งมีหน้าที่ตรวจราชการเฉพาะในกระทรวงมหาดไทยทั่วราชอาณาจักรเสียทั้งกรมฯ

และในคราวเดียวกันนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิกภาคอีสานด้วย และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรีย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุห-

^๑ มีหนังสือบางเล่มและบางคนเข้าใจคลาดเคลื่อนว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเคยเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ภาคอีสานมาก่อนภาคอีสานที่เราเรียกกันติดปากมาจนเดี๋ยวนี้ นั้น เพิ่งโปรดฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ ดังกล่าว สมัยที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์หรือข้าหลวงใหญ่ประทับที่เมืองอุดรธานีนั้น ยังเรียก "มณฑลฝ่ายเหนือ" หลัง ร.ศ. ๑๑๔ แล้วทางการจึงประกาศเรียก "มณฑลอุดร" ไม่ได้รวมทุกจังหวัดในภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นปัจจุบัน

^๒ เมื่อครั้งเป็นพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาวโรหิต)

เทศาภิบาลมณฑลพายัพ ส่วนมณฑลอุบลราชธานีกับมณฑลร้อยเอ็ดก็ถูกยุบลงเป็นจังหวัดพร้อมกัน โดยโอนการปกครองจังหวัดในมณฑลทั้งสองนี้ไปไว้ในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเวลานั้น พระยาเพชรปาณี (ตัน รักษิตประจิดร) เป็นสมุหเทศาภิบาล

ส่วนมณฑลอุดร โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอดุลยเดชสยามเมศวร์วรภักดี (อู่ย นาคธรรพ) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ สิบไป ครั้น พ.ศ. ๒๔๗๒ โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาตรังคภูมาภิบาล (เจิม ปันยารชุน) รักษามณฑลอุดร ฯลฯ จนหมดสมัยการปกครองระบอบนี้

บทที่ ๒๑

การพระศาสนา

การพระศาสนาในหัวเมืองภาคอีสาน อาจกล่าวได้ว่าเมืองอุบลราชธานีเป็นต้นรากแห่งการขยายพระพุทธศาสนาและวัดวาอารามให้แพร่หลายยิ่งกว่าทุก ๆ หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากพระเถระที่สามารถเป็นประมุขปกครองตลอดจนเจ้านาย เจ้าบ้านผ่านเมืองและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่พ่อค้าคฤหบดีในสมัยนั้น ได้เอาพระทัยสนพระทัยและเอาใจใส่สอดส่องเป็นพิเศษร่วมกันในเรื่องพระศาสนาเป็นอย่างดี การพระศาสนาทางหัวเมืองภาคอีสานจึงนับว่าได้เจริญก้าวหน้าปรากฏเป็นลำดับมาจนกาลบัดนี้

คำที่กล่าวกันว่า “ปัจจุบันย่อมมีรากฐานหยั่งลงไปลึกในอดีต” ก็แหละคำที่กล่าวนี้ยังเป็นคติใช้ได้อยู่ ณ บัดนี้แล้ว ก็แหละการที่เราจะศึกษาเรื่องใดเรื่องหนึ่งให้แจ่มแจ้งดีพอ ก็จะต้องเสียมิได้ที่จะต้องศึกษาถึงประวัติของเรื่องนั้น อันเป็นมาแต่อดีต ฉะนั้น การที่เราจะศึกษาในเรื่องดังกล่าว เราก็จำต้องรู้ถึงประวัติของพระเถระชั้นผู้ใหญ่ที่มีหน้าที่โดยเฉพาะที่ได้จัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสานเวลานั้นมาอย่างไร ซึ่งเห็นควรจะแบ่งการคณะสงฆ์นั้นออกเป็น ๔ สมัยคือ

สมัยแรก

มีท่านหอเจ้าแก้ว เป็นหลักคำ^๑ สถิตที่วัดหลวง ซึ่งเป็นวัดของพระ-
ประทุมวราชสุริยวงศ์ (คำผง) เป็นผู้สร้างขึ้นพร้อมกับเมืองอุบลราชธานีเป็น
วัดแรก เป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์สามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมทั่ว ๆ ไป

ครั้นต่อมาท่านหอเจ้าแก้ว ซึ่งสถิตอยู่วัดหลวงเมืองอุบลฯ มรณภาพ
ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระอริยธรรมวงศาจารย์ (ส่วย) รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระราชาคณะ
ผู้ใหญ่ มาเป็นหลักคำเมืองอุบลราชธานีสถิตที่วัดบ้าน้อย^๒

เดิมท่านผู้นี้กำเนิดที่บ้านกวางดำ ตำบลเชียงใน อำเภอเชียงใน จังหวัด
อุบลฯ ท่านส่วยได้เข้ามาเรียนพระปริยัติธรรมสำนักวัดสระเกษ ในพระนครจน
สำเร็จเปรียญ ๓ ประโยค ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์แต่งตั้งให้เป็นพระราชา
คณะผู้ใหญ่ออกไปเป็นหลักคำเมืองอุบลฯ ดังกล่าวแล้ว แต่คนทั้งหลายเรียกท่าน
ว่า ท่านเจ้า (คืออาญาท่านนั่นเอง) นับว่าท่านผู้นี้เป็นผู้หนึ่งที่ได้นาชนบธรรมนิยม
ที่ติดลอคการศิลปหัตถกรรมออกไปเผยแพร่ ตั้งการสอนพระปริยัติธรรมและ
หนังสือไทย สร้างโบสถ์ สร้างพระบาทจำลอง สร้างหอไตร ฯลฯ ล้วนเอาอย่าง
ในพระนครออกไปสั่งสอน และเป็นแบบอย่างก่อสร้างทั้งสิ้น สิ่งที่ท่านก่อสร้าง
ยังปรากฏอยู่วัดทุ่งศรีเมืองจนบัดนี้

เมื่อท่านได้มาประจำสำนัก ณ วัดบ้าน้อย (วัดมณีวัน) แล้ว ก็ได้จัด
การปกครองทางพระศาสนาให้ดีขึ้น กล่าวคือในแขวงเมืองอุบลฯ ท่านให้ท่าน
พระครูเทน วัดหลวง เป็นอาจารย์จัดการสำนักสั่งสอนแห่งหนึ่ง ส่วนนอกเมือง
อุบลฯ ออกไปตั้งให้ท่านอาจารย์เสอ วัดบ้านไผ่ใหญ่ ท้องที่อำเภอม่วงสามสิบ
เป็นผู้จัดสอนแห่งหนึ่ง ตั้งให้อาจารย์บุตติ วัดบ้านเขม ตำบลห้วยดอน อำเภอ
เชียงในแห่งหนึ่ง ตั้งให้อาจารย์จันทร์ วัดบ้านหนองหลัก อำเภอม่วงสามสิบเป็น

^๑ พื้นเมืองเรียกในสมัยนั้น เทียบเจ้าคณะจังหวัดในปัจจุบัน

^๒ ปัจจุบันคือวัดมณีวัน

ผู้จัดสอนแห่งหนึ่ง ส่วนเมืองยโสธรก็ตั้งให้อาจารย์เกต (เกตูล) เป็นหลัก-
 คำเมืองยโสธร สถิตที่วัดธาตุแห่งหนึ่ง การพระศาสนาเวลานั้นก็ได้เจริญมาตาม
 ลำดับควรแก่อัฏภาพ

ครั้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๓๙๕ คือหลังจากพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลาผนวชเสวยราชย์แล้วไม่นาน พระพรหมวรราช-
 สूरียวงศ์ (กุทอง ต้นสกุล สุวรรณภูมิ) เจ้าเมืองอุบลฯ คนที่ ๓ ได้อาราธนา
 พระเถระ พนฺธุโล (ดี) และท่านเทวธมมี (ม่วง) ออกไปปฏิบัติสร้างวัดให้เป็น
 สำนักที่อยู่เป็นหลักฐานขึ้นในเมืองอุบลราชธานี

ท่านพนฺธุโล (ดี) กำเนิดที่ตำบลหนองไหล^๑ อำเภอเมืองอุบลฯ เมื่อ
 ท่านได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุภาวะแล้ว ได้ไปสำนักอยู่วัดเหนือในเมืองอุบลฯ ก่อน
 แล้วจึงเข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ สำนักที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ภายหลังมี
 ผู้นำตัวถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังทรงผนวชประทับ ณ
 วัดบวรนิเวศวิหารที่แรก และได้เปลี่ยนแปลงลัทธิเรียบร้อยแล้ว ก็ได้เล่าเรียน
 ในสำนักนี้ต่อมา นามฉายาว่า “พนฺธุโล (ดี)”

ในระหว่างที่ยังศึกษาพระปริยัติธรรมขนบธรรมเนียมมอยู่นั้น ได้กราบถวาย
 บังคมลาออกไปเมืองอุบลฯ ค้างอยู่ ๑ พรรษา เมื่อกลับได้นำท่านเทวธมมี (ม่วง)
 มาด้วย ในตอนนั้นเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน) เล่าว่า ในราตรี
 วันหนึ่งท่านพนฺธุโล (ดี) ได้นำท่านเทวธมมี (ม่วง) เข้าเฝ้าถวายตัว ขณะที่เฝ้า
 อยู่ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำเนินไปทรงยกดวงเทียน
 ส่องทอดพระเนตรดวงหน้าและส่วนอื่น ๆ ของท่านเทวธมมี (ม่วง) และทรงตรัส
 กับท่านพนฺธุโล (ดี) ว่า “ขรัวดี, พระอย่างนี้ทำไมไม่นำมาให้มาก” ท่านพนฺธุโล (ดี)
 กราบทูลว่า “หายาก” ต่อมาเมื่อได้ฝึกฝนอบรมควรแก่ภาวะแล้วก็ได้ญัตติเป็น
 ธรรมยุตฉายาว่า “เทวธมมี” เป็นสังฆวิহারิกแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว สมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็นพระกรรมวาจา ถัดนั้นยังมีพระภิกษุ
 อีกรูปหนึ่งนามว่า ก่า เป็นชาวเมืองโขงได้เข้ามาถวายตัวอีก เมื่อได้ฝึกฝนอบรม

^๑ ทางการเมืองอุบลฯ ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือราว ๑๒ กม.

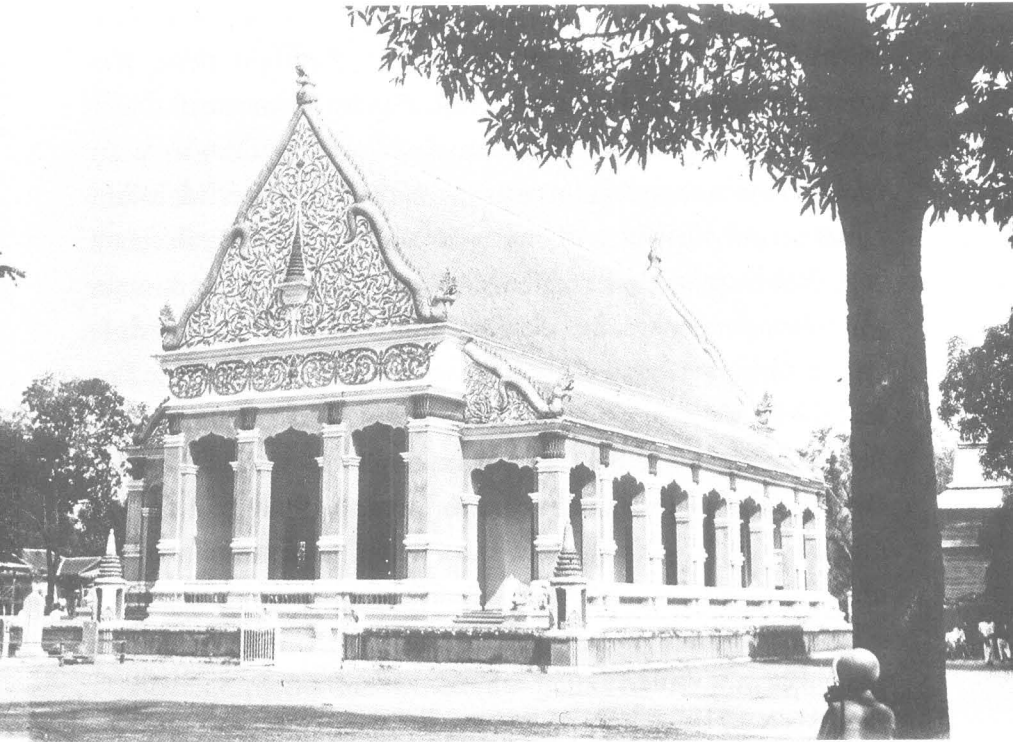
แล้วก็ได้ยุติเป็นธรรมเนียมโดยว่า “คุณสมปบุโน” ท่านผู้นี้ก็เป็นลัทธิทวาริกแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อท่านทั้ง ๓ ได้มาศึกษาอยู่เป็นหลักแหล่งแล้ว ก็เป็นหนทางให้กุลบุตรชาวภาคนั้นได้เข้ามาศึกษาอยู่ในสำนักวัดบวรนิเวศฯ สืบต่อ ๆ มา

เมื่อท่านพนรุโธ (ดี) กลับมาถึงเมืองอุบลฯ แล้ว ได้ปรึกษากับพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) ตกกลงเห็นเหมาะสมที่จะสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่ทำเหนือริมน้ำมูลระหว่างเมืองกับบ้านนุ่งกาแซ เพราะเป็นที่สงัดมีเนื้อที่ทั้งหมด ๔,๖๐๐ ตารางวา ชูดคุรอบ มีพระอุโบสถอยู่ส่วนกลางขนาด ๙๙๑๑ ๑/๒ วา เส่าไม่จริง ก่อด้วยอิฐถือปูน^๑ เมื่อสร้างเสร็จแล้วราว พ.ศ. ๒๓๙๖ พระราชทานชื่อว่า “วัดสุปฏิญนารามวรวิหาร” เป็นพระอารามหลวง ท่านพนรุโธ (ดี) เป็นเจ้าอาวาส ส่วนท่านคุณสมปบุโน (ท่า) ก็ได้ออกไปอยู่ด้วยกัน ในการสร้างวัดสุปฏิญนารามนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์เป็นเงินตรา ๑๐ ซึ่งพระราชทานให้ มีผู้ปฏิบัติวัดที่เรียกว่า เลขวัด ๖๐ คน และพระราชทานนิตยภัตต์แก่เจ้าอาวาสเดือนละ ๘ บาท

นอกจากวัดสุปฏิญนารามวรวิหาร ที่เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในเมืองอุบลราชธานี อันมีพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นประมุขพาสร้างแล้ว ยังมีวัดที่สำคัญซึ่งโดยมากเจ้าเมือง คณะอาญาสี่ของเมืองเป็นประมุขพาสร้าง คือ อุปฮาด (โท) ได้สร้างวัดศรีทอง^๒ เป็นวัดที่ ๒ ได้อาราธนาท่านเทวธมมี (ม้าว) จากวัดสุปฏิญนารามมาเป็นเจ้าอาวาส ถัดนั้นมากก็มีราชบุตร (ส่วย) ก็ได้สร้างวัดสุทัศนารามขึ้นเป็นวัดที่ ๓ ได้อาราธนาท่านพิลา จากวัดสุปฏิญฯ ไปเป็นเจ้าอาวาส ต่อมาก็มียุทธพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) ได้สร้างวัดชัยมงคล เป็นวัดที่ ๔ ได้อาราธนาท่านสิงห์จากวัดศรีทองไปเป็นเจ้าอาวาส

^๑ ปัจจุบันพระอุโบสถหลังนี้ได้รื้อสร้างใหม่แล้ว เพราะหลังเก่าชำรุด หลังที่สร้างใหม่เริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ นับแต่ลงมือขุดรากตอกเข็มก่อฤกษ์จนแล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ค่าก่อสร้างทั้งสิ้นในสมัยนั้นประมาณ ๗๐,๐๐๐ บาท หากในปัจจุบันเห็นจะรวมเข้าไปตั้งล้านบาท

^๒ เดิมวัดนี้เรียก “วัดสุวรรณวรรณาราม” ต่อมาเรียก “วัดศรีทอง” หลังสุดพระราชทานเปลี่ยนเรียก “วัดศรีอุบลรัตนาราม” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑

วัดสุปฏิหาราม จ. อุบลราชธานี

นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีวัดที่สร้างขึ้นอยู่หัวเมืองข้างนอกออกไปอีกคือ วัดสระแก้ว เมืองพิบูลมังสาหาร ท่านพนรุโธ (ดี) ออกไปปกครองเอง พระบำรุงราษฎร์ (จุมมณี สุวรรณภู) เจ้าเมืองพิบูลมังสาหารคนแรกเป็นศิษย์ที่โปรดปรานมาก และเป็นผู้สร้างขึ้น ส่วนทางวัดสุปฏิหารามท่านไป ๆ มา ๆ แต่ท่านได้ให้ศิษย์ท่านปกครองคือ ท่านสงฆกรชิโต (พูน) ท่านผู้นี้ได้ส่งเข้าไปเรียนอยู่ในสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร ได้เป็นพระพิธีธรรมคราวหนึ่ง เมื่อกลับเมืองอุบลฯ จึงได้เป็นเจ้าของวัดสุปฏิหารามแทนพระอุปัชฌาย์ของท่าน ส่วนท่านพนรุโธ (ดี) ได้มรณภาพที่วัดสระแก้ว เมืองพิบูลมังสาหารนั่นเอง ถัดนั้น พระเรืองไชยชนะ (คำพูน สุวรรณภู) เจ้าเมืองมหาชนะชัย ก็ได้สร้างวัดหอองค์ขึ้นในเมืองนั้นเป็นวัดที่ ๖ ได้อาราธนาท่านเสด็จจากวัดสุปฏิหารามไปเป็นเจ้าของวัดธรรมยุตที่ได้ปรากฏขึ้นที่เมืองอุบลฯ และเมืองขึ้นของเมืองอุบลฯ เวลานั้นประมาณ ๒๐ ปี ขยายตัวออกได้ถึง ๖ วัดนับเป็นสมัยแรกหรือยุคแรก ท่านเหล่านี้ที่ได้ออกไปเป็นเจ้าของาสอยู่ ณ วัดทั้งปวงนั้น ต่างก็ตั้งใจทำกิจพระศาสนาเต็มสามารถ เป็นกำลังของผู้หัวหน้าเป็นอย่างดี ได้ผลเป็นที่พึงใจในการพระศาสนาตลอดมา

อนึ่ง เมื่อคราวท่านสงฆกรชิโต (พูน) เข้าไปศึกษาเล่าเรียนสำนักวัดบวรนิเวศวิหารนั้น ท่านได้ย้ายไปอยู่วัดปทุมวนารามกับท่านพระครูปทุมธรรมธาดา ผู้เป็นเจ้าของาสรูปแรกซึ่งเป็นชาวอุบลฯ ด้วยกัน เมื่ออยู่ที่นั่นโดยควรแก่อัชฌาศัยแล้วจึงได้กลับไปเมืองอุบลฯ และได้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดสุปฏิหารามดังกล่าวแล้ว ท่านผู้นั้นนับว่าขยันหมั่นเพียรในการประกอบกิจทุกอย่าง ทั้งส่วนที่เป็นประโยชน์แก่ตนและส่วนรวม นับว่าได้เอาชนบทรรมนิยมที่ได้ออกมาเผยแพร่ให้แก่ปวงชนชาวอีสาน ที่ได้ก้าวหน้าการเรียนพระปริยัติธรรมและสัมมาปฏิบัติตลอดการรู้หนังสือไทย ก็เพราะอาศัยท่านผู้นี้ผู้หนึ่งนำมาเผยแพร่ จึงได้มีบรรดาลูกเจ้าบ้านหลานเจ้าเมืองตลอดจนกรมการและทวยคำได้มาเป็นศิษย์เล่าเรียนอยู่ในสำนักของท่านผู้นี้เป็นอันมาก

สมัยที่สอง

ท่านเทวธมมี (ม้า) เป็นพระเถระ และได้รับพระราชทานเป็นพระอุปัชฌาย์ต่อมา กำหนดท่านเป็นคนอุบลฯ เดิมได้อุปสมบทที่วัดเหนือ และก็ได้ไปเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ ดังกล่าวแล้ว การขยายวัดในสมัยของท่านได้ขยายออกไป ๕ วัดในราว พ.ศ. ๒๔๒๐ คือ ที่เมืองอุบลฯ มี ๒ วัดได้แก่ วัดกลางวัดหนึ่ง และวัดบ้านผึ่งวัดหนึ่ง ทั้งสองวัดนี้ที่จะเป็นวัดขึ้น เพราะท่านสงฆกรชิต (พูน) เจ้าอาวาสวัดสุปฏิฆนารามออกไปทำคามวิเวกอยู่ ณ ที่สองแห่งนั้น ราษฎรในหมู่บ้านทั้งสองนี้มีความยินดีก่อสร้างขึ้น เลยเป็นวัดมั่นคงมาจนทุกวันนี้

นอกจากนี้ยังได้ขยายออกไปที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีก ๑ วัด คือ วัดมหาธาตุยาราม วัดนี้เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์และพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงใต้ร่วมกันสร้างแล้วได้อาราธนาท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) แต่ยังเป็นเปรียญ เมื่อกลับจากกรุงเทพฯ คราวแรกลงไปเป็นเจ้าอาวาสและที่เมืองยโสธร คือวัดสว่างโศก อีกวัดหนึ่ง พระสุนทรราชวงศา (เหม็น) เป็นเจ้าเมืองยโสธรเป็นหัวหน้าพาสร้าง ได้อาราธนาท่านเกตุโล (เกต) เป็นเจ้าอาวาส ท่านเกตุโล (เกต) กำหนดที่ตำบลไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ เวลานั้นเรียกอำเภอเกษมสีมา) ได้เข้าไปเล่าเรียนในสำนักวัดโสมนัสวิหารกับด้วยสพรหมจารีหลายรูป เมื่อศึกษาพอควรแก่ภาวะแล้วจึงได้ออกไปยังถิ่นเดิม และเจ้าเมืองยโสธรได้อาราธนาไปเป็นเจ้าอาวาส ดังกล่าวแล้ว ต่อมาท่านผู้นี้ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูญาณวิสุทธิคุณ วัดสว่างโศกนี้ถึงไม่ได้แยกจากอุบลฯ ขึ้นมา แต่ก็ได้ตั้งเป็นวัดขึ้นในสมัยนี้ การปกครองดูแลก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจัดเข้าเป็นวัดในสมัยเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีวัดที่เป็นสาขาแยกจากวัดสว่างโศกออกไปอีกสองวัดคือ วัดบ้านน้ำคำ แขวงเมืองยโสธร และวัดศรีมงคลเหนือ อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนมอีกวัดหนึ่ง

ต่อมาท่านได้ขยายวัดออกไปจนถึงเมืองกุมภวาฬ (หนองบัวลำภู) คือ วัดมหาชัย การที่วัดมหาชัยจะได้เป็นวัดธรรมยุตนี้ เพราะมีพระรูปหนึ่งทางอำเภอหนองบัวลำภูได้เข้ามาเล่าเรียนในพระนครอยู่ก่อน ได้เห็นลัทธิธรรมเนียมของคณะธรรมยุตมีความเลื่อมใสแล้วได้กลับไปชักชวนได้สพรหมจารีหลายรูป

กลับเข้ามาขอสำนักอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ท่านเหล่านั้นก็ได้ศึกษาลัทธิเพื่อจะแปลงเป็นคณะธรรมยุตก็ยังไม่สมประสงค์บังเอิญเกิดอหิวาตกโรคตายกันหลายคน อาจารย์ผู้นำมาก็แตกดับลงด้วยกันเมื่อเช่นนั้นผู้ที่เหลืออยู่ก็ระย่อไปตามกันเลยต้องกลับถิ่นเดิม แต่ก็ยังไม่สิ้นความพยายาม คอยสืบว่าเมืองใดนอกจากพระนครแล้วจะยังมีธรรมยุตอยู่ เมื่อได้ทราบวาทที่เมืองอุบลฯ มีคณะธรรมยุต ท่านธมฺมธีโร (แสง) ก็ได้พาสมุทฺตมจารีหลายรูปไปญัตติเป็นธรรมยุตที่วัดศรีทอง เมื่ออยู่เล่าเรียนพอสมควรแก่ภาวะแล้ว จึงกลับคืนมาอยู่ที่วัดมหาชัยตามเดิม วัดนี้จึงได้เกิดเป็นวัดธรรมยุตวัดแรกทางมณฑลอุดร ท่านธมฺมธีโร (แสง) รูปนี้มีอัชฌาสัยหนักแน่น ไคร่ธรรมไคร่วินัย รูปร่างขาวใหญ่ มารยาทสงบเสงี่ยม ความเป็นไปทั้งปวงใกล้เคียงกับท่านทวารมณี (ม้าว) ผู้เป็นอุปัชฌายะของท่านกอบปรีย์ด้วยปวงชนทั้งหลายในภาคนี้มีความเลื่อมใส และตัวท่านได้อุตสาห์นำกุลบุตรลงไปบวชเรียนถึงเมืองอุบลฯ อันเป็นระยะทางไปมาแรมเดือนในสมัยนั้น จึงได้ขอให้ท่านธมฺมธีโร (แสง) เป็นอุปัชฌาย์ขึ้นอีกรูปหนึ่ง แต่นั้นมาท่านก็ได้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรสืบมา

วัดที่เป็นสาขาแยกออกไปจากวัดมหาชัยในจังหวัดอุดรธานีสมัยนั้นที่อำเภอกุมภวาปีมี ๑ วัด คือ วัดจอมศรี ในจังหวัดเลยมี ๒ วัดคือวัดจอมมณีที่อำเภอวังสะพุง และวัดศรีสะอาดในเมืองเลย ปัจจุบันวัดนี้ได้รื้อไปสร้างใหม่ที่เกาะเลยหลง ห่างจากที่ตั้งวัดเดิมไปราว ๑,๐๐๐ เมตรเศษ ขอพระราชทานตั้งชื่อวัดใหม่ว่า "วัดศรีสุทธาวาส" เจ้าคุณพระราชคุณาธาร (ศรีจันทร์ ป.ธ. ๖) เป็นเจ้าอาวาส และเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดเลย วัดใหม่นี้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ เหตุที่ต้องสร้างใหม่นั้น วัดศรีสะอาดเดิมตั้งอยู่ริมน้ำเลย น้ำเซาะตลิ่งพังเข้ามาทุกปีตั้งอยู่ที่ชุมชนมวน เวลานั้นท่านพระครูอดิศักดิ์คุณาธาร (อารโก, คำ) เป็นเจ้าอาวาส มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ครั้นต่อมาเจ้าคุณราชคุณาธาร (ศรีจันทร์) ผู้เป็นศิษย์ของท่านแทนต่อมา จึงย้ายสำนักไปตั้งวัดใหม่ขึ้นที่เกาะเลยหลงดังกล่าวแล้ว

นอกจากวัดศรีสะอาดดังกล่าวมาแล้ว ก็มีสาขาแยกออกไปอีกหลายวัดคือในจังหวัดขอนแก่นมี ๑ วัด คือ วัดจันทร์ ที่อำเภอภูเวียง

ครั้นต่อมาท่านธมมธีโร (แสง) ได้เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงหนองบัวลำภู ยังไม่ได้รับสัญญาบัตรก็มรณภาพก่อน ยังมีลัทธิวิหริกของท่านที่ได้รับสมณศักดิ์ อยู่อีก ๓ รูปคือ

๑. พระธรรมเจดีย์ (เมื่อครั้งเป็นที่พระเทพกวี พนธุโล จุ่ม) วัดโพธิสมภรณ์ เจ้าคณะมณฑลอุดร วัดโพธิสมภรณ์นี้ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ โต้ะทองกาทอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรเป็นผู้สร้าง เวลานั้นเป็นแต่เพียงสำนักสงฆ์ยังไม่มีชื่อสมเด็จพะสังฆราชเจ้า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราศรัยวรมณี) ทรงประทานชื่อว่า "วัดโพธิสมภรณ์" เพราะเจ้าของเดิมเป็นหัวหน้าพาสร้างชื่อ "โพธิ" เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในเมืองอุดรธานี

๒. พระครูอดิศักดิ์คุณาธาร (อารโก คำ) วัดศรีสะอาด เจ้าคณะจังหวัดเลย

๓. พระครูพิทักษ์คณานุการ (ธมมทินโน ศรี) วัดจอมศรี เจ้าคณะแขวงกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

การขยายวัดในสมัยที่สองนี้ขยายออกได้น้อยกว่าสมัยแรก ซึ่งขยายได้ถึง ๖ วัด แต่ขยายอยู่ในแขวงเมืองอุบลราชธานี ส่วนสมัยที่สองนี้ขยายได้เพียง ๕ วัด แต่กว้างออกไปถึงต่างเมือง

อนึ่ง ปฏิปทาของท่านแหวมณี (ม้าว) รูปนี้ เป็นปฏิปทาตั้งอยู่ในความเป็นกลางระหว่างโลกแท้ แม้เวลานั้นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) ซึ่งเป็นหลานเจ้าอนุวงศ์ เจ้าเมืองอุบลราชธานี มีเรื่องบาดหมางกับเหล่าอุปฮาดราชวงศ์ ราชบุตร และกรมการทางฝ่ายอุปฮาดฯ ไม่ปรองดองสามัคคีกัน อันเนื่องครั้งเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏในรัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพฯ) เวลานั้นเจ้าพรหมเทวา (หน่อคำ) เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าโย (หรือโย) บุตรเจ้าอนุวงศ์โปรดฯ ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ มีความชอบคราวปราบอ้ายสาเซียดโง้ง ฝ่ายพวกอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร กรมการเมืองอุบลฯ ส่วนมากเป็นลูกหลานเจ้าพระดาเจ้าพระวอฯ มีเรื่องบาดหมางกันมาแต่ครั้งพระเจ้าศิริบุญสารแล้ว และตอนที่เจ้าโยกับเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) เมืองเวียงจันทน์ ยกทัพเข้ามาเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองเขมราฐ (พระเทพวงศ์ก่า บุตรเจ้าพระวอฯ) และเมืองกาฬสินธุ์ ๒ เมืองนี้ไม่เป็นใจเข้าข้างเวียงจันทน์ เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ก็จับฆ่าเสีย ฝ่ายเจ้าโยก็ยกทัพ

มากวาดต้อนครอบครัวเมืองอุบลฯ ทำข่มเหงทารุณที่บ้านสาวเมืองอุบลฯ ได้รับความเดือดร้อน จึงเกิดความเคียดแค้นกันมาครั้งกระโน้นเป็นทุนอยู่แล้ว มีหน้าเข้ามาเกิดเรื่องทำสุวรรณแสนต้อยเมอซีเออร์ไซแง ถึงกับถูกลงอาญาและปรับไหมด้วยความเข้าใจผิด ฝ่ายเหล่าพวกอุปฮาดฯ และทำสุวรรณแสนหาว่าเรื่องราวใหญ่โตที่เกิดขึ้นนี้เป็นเพราะเจ้าพระพรหมเทวาท เจ้าเมืองฯ เป็นผู้ก่อเรื่อง ทำให้ฝ่ายตนได้รับความอับอายขายหน้าเสียเกียรติยศอย่างยิ่ง ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๓ นั้นแล้ว ท่านท้าวธมมี (ม้าว) ก็ตั้งอยู่ในความเป็นกลางทั้งสองฝ่าย แม้ทางฝ่ายเจ้าเมืองและฝ่ายอุปฮาด ราชวงศ์ฯ ก็ให้ความเคารพนับถือท่านไม่มีความจิดจาง ถ้าฝ่ายใดเข้าหาท่านก็หาอุบายแนะนำสั่งสอนด้วยขันติธรรม ด้วยสามัคคีธรรมบ้าง หากไม่ได้ท่านเป็นหลักเวลานั้น อาจจะต้องถึงกับประหัตประหารกันใหญ่ยิ่งกว่านั้นก็ได้ อีกประการหนึ่งการปกครองคณะสงฆ์ไม่ได้แยกเป็นฝ่ายธรรมยุตฝ่ายมหานิกายเช่นในปัจจุบัน ก็มีความสามัคคีปรองดองต่อกันดีทั้งนี้ก็เพราะกุกุโลบายที่ท่านดำเนินให้เป็นที่นิยมสมพรจนถึงแก่อธิภรณ์บางประการเกิดขึ้นเมื่อไม่ตกลงกันก็ยอมให้ท่านเป็นผู้วินิจฉัยเด็ดขาด ดังนั้นจึงนับได้ว่าท่านเป็นผู้ตั้งอยู่ในความเป็นกลางระหว่างโลกแท้

สมัยที่สาม

ตรงกับสมัยที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกาวประเทศที่เมืองอุบลราชธานี ได้โปรดเกล้าฯ ให้ท่านเจ้าประคุณพระอริยภิกขุ (ธมฺมรทฺธิโต อ่อน) ออกมาเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลฯ เป็นรูปแรก สำนักอยู่ที่วัดศรีทอง และท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทโร จันทร์) เมื่อครั้งเป็น “พระครูวิจิตรธรรมภาณี” ออกไปเป็นเจ้าคณะเมือง ประกอบกิจพระศาสนาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมสมัยเดียวกัน

ท่านเจ้าประคุณพระอริยภิกขุ (อ่อน) กำเนิดในเมืองอุบลฯ แต่บิดาของท่านนั้นว่ามีภูมิลำเนาอยู่บ้านหนองไหลบ้านเดียวกับบ้านท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ

(จันทร์) แล้วเข้ามารับราชการตั้งรกรากอยู่ในเมือง ได้เป็นกรมการตำแหน่งนาชื่อ พันนา ท่านเจ้าประคุณพระอริยกิจ (อ่อน) ได้บรรพชาอุปสมบทอยู่ด้วยท่าน เทวธมฺมี (ม้า) วัดศรีทอง ครั้นอายุได้ ๒๔ ปี อุปัชฌายะของท่านได้ส่งเข้าไปเรียนในกรุงเทพฯ ตอนเข้าไปครั้งแรกไม่ปรากฏชื่อว่าอยู่วัดใดก่อน ต่อมาภายหลังได้เป็นพระครูเจ้าอาวาสอยู่ที่วัดเขมาภิรตาราม ได้เปรียญ ๔ ประโยค ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระอริยกิจ ต่อมาอีก ๑ ปีทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานีรูปแรกดังกล่าวแล้ว (เวลานั้นยังไม่มีทำเนียบคณะสงฆ์เช่นเจ้าคณะภาค หรือเจ้าคณะจังหวัด ดังเช่นในปัจจุบัน)

กิจการอันแรกที่ท่านได้ปฏิบัติคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง-พิชิตปรีชากรทรงโปรดให้ควบคุมดูแลคณะสงฆ์ทั่วไปในมณฑลหัวเมืองลาวกาว สำหรับแขวงเมืองอุบลฯ นั้น ท่านได้วางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์จัดการให้เป็นหมวด หมู่ และทำบัญชีพระสงฆ์ส่งกระทรวง และห้ามลัทธิประเพณี บางประการที่ขัดต่อระเบียบแห่งพระธรรมวินัยเป็นต้นว่า ห้ามมิให้พระสงฆ์สามเณรเกี่ยวข้องในการทำบุญบังไฟ เล็งกลอง แข่งเรือและเลี้ยงม้า ฯลฯ ส่วนการศึกษาพระปริยัติธรรม ท่านก็ได้ตั้งการสั่งสอนมีกุลบุตรเข้ามาเล่าเรียนเป็นจำนวนไม่น้อย ส่วนการนวรรรมท่านได้ขยายวัดให้กว้างขวางออกไป ทำเชื่อเป็นขอบเขตมั่นคง ส่วนการสัมมาปฏิบัติก็อุทิศสละหมั่นเพียรนำให้พระสวดมนต์ไม่ขาด

ท่านผู้ไม่มีนิสัยชื่อ ๆ กิจการทุกอย่างท่านทำตรงไปตรงมาไม่มีเล่ห์เหลี่ยม หากจะกล่าวถึงพระมหานิกายในยุคนี้ นับว่าสามัคคีปรองดองต่อกัน น่าจะเป็นด้วยกุศโลบายในสมัยนั้น เพราะพระมหาเถระชั้นผู้ใหญ่ท่านดำเนินการปกครองให้เป็นที่นิยมสมพร แม้มีอธิกรณ์เกิดขึ้นซึ่งตกลงกันไม่ได้ก็ยอมยกให้ท่านวินิจฉัยชี้ขาด นี่คือนิยามรับรองว่าท่านเป็นผู้ตั้งอยู่ในความเป็นกลางระหว่างโลกแท้ ยังเป็นแบบอย่างกว้างขวางไปสู่คุณเบื้องหน้าโดยควรแก่ภาวะตลอดกาล ดังได้ปรากฏแก่อนุชนรุ่นหลัง ๆ ตลอดมา

ในระหว่างที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเจ้าประคุณพระอริย-กิจ (ธมฺมรชฺชิต อ่อน) ออกไปเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลฯ เป็นรูปแรกนั้น พระ

เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ทรงเห็นความเป็นไปของ พระธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานี ได้ทรงจ่ายเงินส่วนพระองค์เป็นค่าภัตตาหาร แก่พระธรรมยุตทุก ๆ รูป ๆ ละ ๑ บาท เฉพาะพระที่อยู่ในเมือง ครั้นเมื่อ พระองค์ได้ทรงนิวัตกลับพระนครเมื่อเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว พระเจ้า-บรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ เสด็จมาแทน ก็ได้ทรงสละจ่ายค่าภัตตาหารจำนวนนี้มาโดยลำดับกาลของพระองค์ และทรง บริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์ ชื่อพระไตรปิฎก ๑ จบ ถวายไว้ในวัดศรีทอง เพื่อ ประโยชน์ในทางพระศาสนาสืบไปด้วย

ครั้นถึง ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ท่านเจ้าประคุณอริยกวี (อ่อน) มรณภาพเนื่องจากไข้พิษ คำนวณอายุได้ ๕๘ ปี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงเป็นประธานนำข้า-ราชการ กรมการตลอดพอคำคบตี ราษฎรช่วยในการทำณูปนกิจตามประเพณี บ้านเมือง คือสร้างรูป *นกหัสดีลิงค์*^๑ พร้อมทั้งหอแก้วบนหลังนกแล้วเชิญ ทิเบศพขึ้นประดิษฐานในหอแก้วบนหลังนกนั้น ชักลากออกไปสู่เมรุกลางทุ่งศรีเมือง เพื่อบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานตามประเพณี เสร็จแล้วข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงจุดฝึกแคเป็นการพระราชทานเพลิงด้วยความเรียบร้อยทุกประการ

เมื่อตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลฯ ว่างลง ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ได้ทูลขอพระสมณศักดิ์ ที่สามารถในทางพระปริยัติธรรมมาปกครองคณะสงฆ์มณฑลอีสานสืบไป เพราะ

^๑ เรื่องนกหัสดีลิงค์นี้ จะมีประวัติมาอย่างไรจะต้องศึกษากันอีก คือตัวเป็นนกแต่มี งามและงามเหมือนช้าง พระผู้มีตำแหน่งเป็นหลักคำและผู้ที่เทียบด้วยหลักคำกิติหรือผู้ที่ได้รับ พระราชทานสัญญาบัตรของเมืองอุบลฯ สมัยปบโน้นมีอยู่ ๔ ตำแหน่งคือ เจ้าเมือง *อุปฮาด* ราชวงศ์ และ *ราชบุตร* และผู้เป็นบิดามารดา ภรรยาของท่านคณะอาญาสี่นี้กิติ เมื่อแตกดับ ต้องสร้างรูปนกหัสดีลิงค์ แล้วสร้างหอแก้วบนหลังนกเชิญศพขึ้นตั้งเป็นเกียรติยศ ในชั่วอายุของ ผู้เขียนเท่าที่เห็นมีอยู่ ๒ ท่านที่บรรจุศพบนหอแก้วหลังนกหัสดีลิงค์ คือศพพระอุบลการ-ประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณอุบลฯ ตาของผู้เขียน และศพของ หม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) น้องสาวคุณย่าของผู้เขียนเท่านั้น

ทรงเห็นว่ามณฑลอีสานควรจะจัดรูปการปกครองคณะสงฆ์ได้แล้ว จึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส^๑ พระสังฆราชเจ้าโปรดให้พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทะ จันทร์)^๒ มาดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานสืบไป

เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ผู้นี้ พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวิริวงศ์ (ติสสเถระ) ได้กล่าววาทานผู้นี้มีลักษณะบุคลิกแปลกกว่าทุก ๆ ท่านที่กล่าวมาแล้วเป็นพิเศษคือ ลักษณะทุกส่วนขบขึงดงามสง่าผ่าเผย มีเส้นหน้ ทั้งเป็นผู้มีอัชฌาสัยกว้างขวาง มีความคิดเห็นอาจหาญเด็ดเดี่ยว ไม่ชอบอยู่ติดถิ่น ท่านกำเนิดเมื่อวันศุกร์ เดือน ๔ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ ที่ตำบลบ้านหนองไหล อำเภอมืองฯ จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นตำบลเดียวกับท่านพนธุโล (ดี) เป็นบุตรคนหัวปีของหลวงสุโกธสุประการ (สอน) กรมการเมืองอุบลฯ มารดาชื่อแก้ว สกุล สุภสร เมื่อท่านมีอายุพอสมควรแล้วก็ได้บรรพชาอุปสมบทอยู่กับท่านเทวธมมี (ม้าว) ณ วัดศรีทอง ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักพระอุปัชฌาย์ ต่อมาอายุถึง ๒๔ ปี ท่านอุปัชฌาย์ได้ส่งเข้ามาเล่าเรียนในพระนคร สำนักวัดเทพศิรินทราวาส กับพระปลัดผาก่อน ภายหลังได้ย้ายไปอยู่ที่วัดบุปผารามกับด้วยพระศาสนโสภณ (อทีสโก อ่อน) ครั้งยังเป็นเปรียญเมื่อสอบพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยคแล้ว จึงกลับออกไปเมืองอุบลฯ ทำกิจพระศาสนาช่วยพระอุปัชฌาย์อยู่ที่วัดศรีทอง คือได้จัดตั้งการสั่งสอนพระปริยัติธรรมมีคณะศิษย์เข้ามาเรียนอยู่ด้วยมาก ต่อมาท่านก็ได้ย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดมหามาศอาราม ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ก่อนที่ยังไม่ตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสเมื่อยังครองวัดมหามาศอารามอยู่ก็ไม่ทอดธุระ ได้จัดตั้งการสอนพระปริยัติธรรมเช่นเคย

เรื่องวัดศรีทองนี้ เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๐๓ ผู้เขียนไปราชการที่จังหวัดอุบลฯ ไปพบหลักฐานเอกสารเกี่ยวกับวัดนี้ ตามหนังสือราชการที่ ๙๕๕/

^๑ เมื่อครั้งโปรดฯ ทรงทำหน้าที่พระสังฆราช คือยังไม่ทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชเมื่อดำรงยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

^๒ เมื่อครั้งเป็นพระญาณรักขิต

๑๖๕ ลงวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ เรื่องถวายพระราชกุศลทอดพระกรฐิน หลวงวัดสุวรรณวรรณนาราม เมืองอุบลราชธานี โดยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ทรงมีบอกกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “ได้จัดผ้าไตรและพระกรฐิน ซึ่งพระราชทานไปแต่ ร.ศ. ๑๑๖ ถวายพระอริยวิ ราชอาณาจักร วัดสุวรรณวรรณนาราม เมืองอุบลราชธานีเสร็จแล้ว” ดังนี้

จึงให้ส่งส่วยว่า เดิมวัดศรีทองนี้คงพระราชทานนามว่า “วัดสุวรรณวรรณนาราม” มาครั้งหนึ่ง ดังปรากฏในใบบอกข้าหลวงต่างพระองค์นั้นแล้ว ครั้นต่อมา เหตุที่เรียกวัดศรีทอง คงจะมีเหตุผลอะไรบางประการเปลี่ยนแปลงหรือจะเป็นเพราะสามัญชนเห็นว่าชื่อยาวเกินไปเรียกยาก ก็เลยเรียกสั้น ๆ ว่า “วัดศรีทอง” เพิ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลปัจจุบันพระราชทานนามวัดศรีทองใหม่ เมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๕๑๑ ว่า “วัดศรีอุบลรัตนาราม” พระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑ กำหนดเขตกว้างยาว ๔๐x๘๐ เมตร ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตน์ราชกัญญา

ลู พ.ศ. ๒๔๓๓ เจ้าประคุณพระอุบาลีฯ แต่เมื่อครั้งเป็นสมภารวัดมหาธาตุยารามเข้ามารับสมณศักดิ์เป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี เจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ คราวนี้ได้พาคณะศิษย์เข้ามาเล่าเรียนในพระนครหลายรูป เมื่อท่านเสร็จกิจแล้วได้กลับออกไปจัดงานในหน้าที่อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์คราวนี้ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นโรงเรียนหนึ่งชื่อ โรงเรียนนุรพาสยามเขต จัดการสอนภาษาบาลีและภาษาไทย จนราว พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงได้กลับเข้าไปอยู่ในพระนครสำนักวัดพิชัยญาติการามอยู่ ๑ พรรษา แล้วโปรดฯ ให้ย้ายมาเป็นครูสอนภาษาบาลีที่วัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งเป็นโรงเรียนสาขามหามกุฏราชวิทยาลัยอยู่ ๑ พรรษา ขณะที่เป็นที่ครูอยู่นั้นได้เป็นกรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัย คราวนี้ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้ประโยค ๔ การที่ท่านเข้ามาอยู่ในพระนครคราวนี้ ได้สะสมหนังสือแบบเรียนทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย และเมื่อได้พอสมควรแล้ว จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๙ จึงพาศิษย์ที่ได้เปรียญ ๓ รูปคือ พระพรหมมณี (ติสโส อ้วน) พระมหาอนุทวงโส (แก้ว) และพระมหาฐิตาโก (ล้อม) ที่เป็นฐานานุกรม ๒ รูปคือพระปลัดหุ่่น กับพระใบฎีกาสา ที่เป็นพระอันดับ ๑ รูปคือ พระเทียบ รวม ๖ รูป ออกไปตั้งการสั่งสอนพระปริยัติธรรมขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี

นับตั้งแต่ท่านพนธุโล (ดี) มอบให้ท่านสงฆกรุขิต (พูน) รักษาดูแลอยู่ที่วัดสุปัฏนาราม วัดนั้นค่อยทรุดโทรมลง เพราะท่านเป็นผู้ชอบวิเวก ออกไปอยู่เสียที่วัดบ้านกลางบ้าง วัดบ้านฝั่งบ้าง พระที่ท่านมอบให้รักษาดูแลแทนต่อ ๆ มาอาทิ ท่านเพ็ง หลวงคุณสารศรีสุปัฏน์ (สีโท) และพระศรี วัดคงอยู่ในสภาพเดิมไม่เจริญขึ้น ครั้นเมื่อเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เมื่อครั้งเป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี) ได้พาศิษย์ขึ้นไปตั้งการสอนที่วัดสุปัฏนาราม และจัดการบูรณะวัดให้ดีขึ้น ฐานะของวัดจึงฟื้นขึ้นเท่าเดิมแต่เมื่อครั้งท่านพนธุโล (ดี) ยังปกครองรักษาอยู่

ในคราวที่เจ้าประคุณพระอุบาลี มาปกครองคราวนี้ได้จัดการพระศาสนาให้กว้างขวางออกไปดังนี้คือ ให้พระมหาอินทวงโส (แก้ว) ไปปกครองวัดมหาธาตุยาราม ตั้งการสั่งสอนอยู่ทางนครจำปาศักดิ์ เพราะท่านมหาแก้วเป็นชาวเมืองโขง และท่านก็มีได้กลับไปเมืองนครจำปาศักดิ์อีกจนนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบ่ารุงของฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๔๖ ส่วนทางวัดสุปัฏนารามได้แบ่งการสอนออกเป็นสองแผนก คือสอนภาษาบาลีกับสอนภาษาไทย ให้พระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) และพระมหาฐิตาโก (ล้อม) เป็นครูสอนเรียนทั้งสองประเภทจำนวน ๑๐๐ เศษ ให้ชื่อโรงเรียนอุบลวิทยาคม^๑

เมื่อตั้งการสอนขึ้นคราวนี้ ได้รับราชูปถัมภ์ ๒ ประเภทคือ คำพาหนะที่บรรทุกแบบเรียนออกไป ๔๔๘ บาท และในวันเปิดการเรียนทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงนำไปพระราชทานอีก ๘๐๐ บาท ปีต่อมาได้ขยายการเรียนออกไปตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดพระเหลา (อำเภอพนานิคม) ชื่อโรงเรียนอุทุมวิทยากรณี การศึกษานับว่าเจริญขึ้นโดยลำดับ

---

^๑ ต่อมาโรงเรียนเปิดสอนกุลบุตรภาษาไทยแต่ชั้นประถมปีที่ ๑ ถึงประถมปีที่ ๓ ผู้เขียนก็เป็นนักเรียนของโรงเรียนนี้มาก่อน เวลานั้นราชบุรุษพุ่ม ศรีรัตนนท์เป็นครูใหญ่ ส่วนพระสงฆ์ย้ายไปโรงเรียนที่สร้างขึ้นใหม่ เป็นโรงเรียนนักธรรมโดยเฉพาะมาจนบัดนี้ ส่วน รร. อุบลวิทยาคมได้รื้อไปสร้างใหม่แล้ว

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระญาณรักขิต ราชาคณะ และพระราชทานตำแหน่งให้เป็นผู้อำนวยการศึกษา จัดตั้งโรงเรียน สอนภาษาไทยตลอดทั่วหัวเมืองภาคอีสาน ภายหลังเลิกผู้อำนวยการศึกษา พระราชทานตำแหน่งให้เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน จัดตั้งคณะกรรมการศึกษาและการ พระศาสนา หัวเมืองมณฑลอีสานครั้งกระโน้นเป็น ๔ จังหวัด ท่านจัดให้ พระเปรียญเป็นผู้ช่วย ๔ รูป คือให้พระพรหมมณี (ติสุโส อ้วน) เปรียญโท เป็นผู้กำกับการจังหวัดอุบลฯ ให้พระมหากิตติวณฺโณ (ทา) เปรียญเอกกำกับการ จังหวัดร้อยเอ็ด ให้พระมหาอินทวงโส (แก้ว) เปรียญโทกำกับการจังหวัดนครจำปาศักดิ์ ให้พระมหารัฐฐปาโล (รัตน์) เปรียญตรีเป็นผู้กำกับการจังหวัด ศรีสะเกษ

ครั้นเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว พระมหาแก้วก็สึกหาลาเพศ แต่ทางการคณะยังคงให้พระมหารัตน์กำกับการ อยู่อย่างเดิม ครั้นพระมหากิตติวณฺโณ (ทา) มรณะ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ให้พระครูศีลวรคุณ (ภทฺทวโร อ่า) ครั้นยังเป็นฐานานุกรม เป็นผู้กำกับการจังหวัดร้อยเอ็ด กิจการทุกแผนกก็ก้าวขึ้นสู่ความเจริญโดยลำดับ

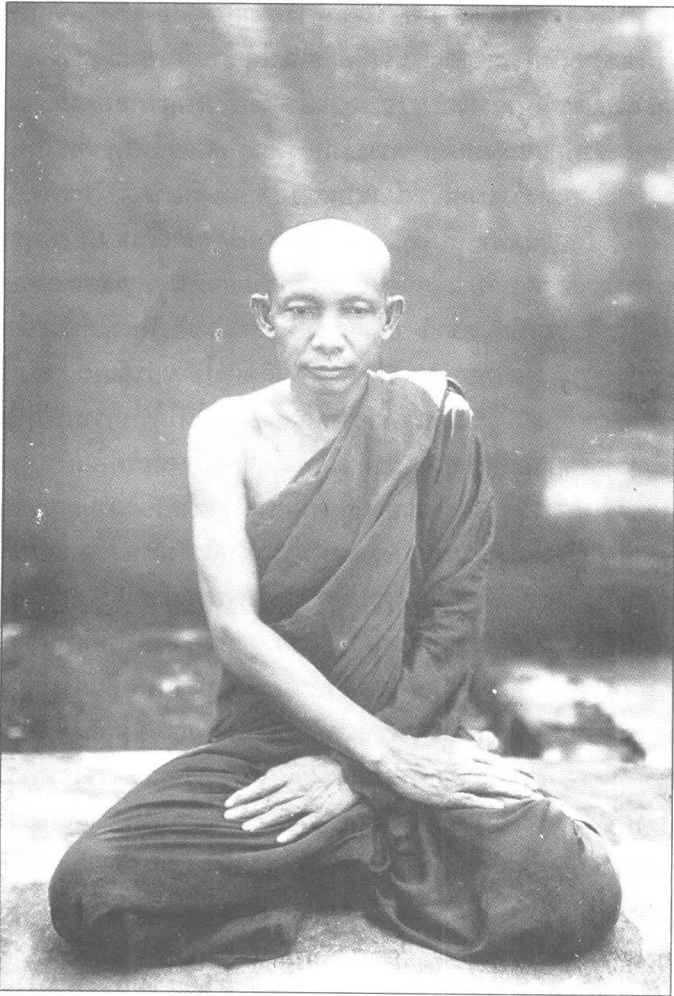
ในสมัยนี้วัดธรรมยุตได้ขยายออกอีก ๕ วัด คือ วัดใต้ วัดเสียบ ๒ วัดนี้เดิมพระมหานิกายอยู่มาก่อน ท่านเจ้าคุณพระปัญญาพิสารเถร (จูบญโญ หนู) เจ้าอาวาสวัดใต้ และท่านพระอาจารย์เสาร์ (กนฺตสีโล) เป็นเจ้าอาวาสวัดเสียบ ซึ่งทั้งสองท่านนี้เกิดเลื่อมใสในลัทธิธรรมนิยมของคณะธรรมยุตสมัครใจเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมยุต เมื่อเปลี่ยนแปลงแล้ว ท่านชยเสโน (สีทา) จึงออกจากวัดศรีทองไปอยู่วัดใต้ คุ่มครองทั้งวัดเสียบด้วยเพราะอยู่ใกล้กัน ภายหลังจึงได้ ขยายออกไปตั้งวัดบูรพา ซึ่งเป็นวัดร้างมาก่อน ท่านชยเสโน (สีทา) ไปเป็น เจ้าอาวาสทั้ง ๓ วัดนี้ อยู่ในเมืองอุบลฯ

ต่อมาราษฎรตำบลคูเมือง อำเภอวารินชำราบได้ตั้งวัดขึ้นในหมู่บ้านนั้น อีกวัดหนึ่งเรียก วัดบ้านคูเมือง ต่อนั้นอีกไม่นานหลวงสุโขรสุประการ (สอน) บิดาของท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ ได้ย้ายจากตำบลหนองไทรอำเภอเมืองฯ ไป ตั้งภูมิลำเนาอยู่บ้านหวาง ตำบลคูเมือง อำเภอวารินชำราบ ได้สร้างวัดขึ้นอีก วัดหนึ่งเรียกว่า วัดบ้านหวาง

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๖ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ครั้งยังเป็นທີ່พระญาณรักขิต เจ้าคณะมณฑลอีสาน ได้เข้ามาในพระนครทูลลาพักการคณะ (คณะมณฑล) ชั่วคราวเพื่อประกอบธุระกิจต่อไปยังประเทศพม่าและอินเดีย แต่ก็ไม่สำเร็จตามความมุ่งหมาย เพราะว่าพอรุ่งขึ้นปี พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ครองวัดบรมนิวาส (ตอนนี้อายุท่านได้ ๔๙ ปี พรรษาที่ ๒๘) โดยจำใจ จำเป็น แต่ท่านก็ได้ตั้งเจตนาใหม่คือคิดจะดำเนินตามหลักพุทธจริยา ๓ ประการคือ *อตตถจริยา* *โลกตถจริยา* *ญาคตถจริยา* ส่วนอตตถจริยาตั้งใจจะบำเพ็ญไตรสิกขา ศิล สมาธิ ปัญญาให้เต็มรอบ ให้บริบูรณ์ด้วย ลภ ยศ สรรเสริญและความสุข ญาคตถจริยานั้นท่านคิดตั้งใจจะบำรุงพระสงฆ์สามเณร อุบาสกอุบาสิกา และผู้ที่รู้จักเห็นกันถือว่าเป็นญาติ จะให้ได้รับความรู้ความฉลาด ด้วยธรรมมิกอุบายพอเป็นที่อุ้มใจแก่ตนได้ทั่วไป โลกตถจริยานั้น ท่านตั้งใจจะบำรุงก่อสร้างถาวรวัตถุทั้งภายนอกและภายในให้โลกได้รับความสุขต่อไป

เมื่อแรกท่านได้เข้ามาอยู่วัดบรมนิวาส วัดกำลังโหมรณ คณะหอเสวยมีภุคิ ๕ หลังพออาศัยได้แต่ชำรุดหมดทุกหลัง พระอุโบสถเชิงกลอนและซ้อฟ้าตกลงมาหลายอัน พื้นพระอุโบสถทรุดเป็นแอ่ง ๆ ฯลฯ ยังมีซ้อที่ท่านรำคาญอยู่อย่างหนึ่งคือที่วัดไม่มีทางเข้าออก ต้องอาศัยเดินทางรถไฟเป็นการลำบากมาก แต่ท่านก็ได้พยายามพูดจาขอทางออกหลังวัดยาวประมาณ ๒ เส้นเศษเป็นที่ของหลวงยสเสที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ เสียเงินมากสมัยนั้น ตกตารางวาละ ๖ บาท แต่ทางก็คดไปงอมา เพราะเจ้าของเขาหวังที่สำคัญไว้แต่ก็ยังดีกว่าไม่มีทางเข้าออกเสียเลย สัตบุรุษช่วยกันบริจาคทรัพย์ทั้งค่าซื้อที่ดิน ค่าก่อสร้างถนนรถยนต์เดินได้สิ้นเงินไป ๑๐,๕๐๐ บาท ท่านได้ถวายพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามเรียกว่า ถนนวัดนอก เขียนป้ายติดไว้ที่ปากตรอก ซึ่งมีพระราชประสงค์จะให้รักษาชื่อเดิมไว้ ด้วยวัดนี้เรียก วัดนอก วัดบวรนิเวศเรียกว่า วัดใน เป็นคู่กันมาแต่เดิม แต่ไม่สำเร็จไม่มีใครยอมเรียก นิยมเรียกแต่ “ถนนวัดบรมนิวาส” ถนนนี้ใช้เวลาก่อสร้างและเจรจาขอที่ดินเอกชนอยู่เป็นเวลาตั้ง ๓ ปี จึงสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔

ต่อมาท่านปรารถนาจะปฏิสังขรณ์ พระอุโบสถวิหารซุ้มประตูศาลาน้ำซึ่งเป็นสิ่งสำคัญก่อน ก็พอดีจวบกับสมัยที่เจ้าจอมมารดาทัตทิยมมีประสงค์จะบำเพ็ญกุศล

เจ้าพระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทโท จันทร์)
 รูปนี้ถ่ายเมื่อครั้งยังเป็นที่พระญาณรักขิต
 ชาคะ วันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙
 มรณภาพ วันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เวลา ๑๑.๕๐ น.
 (อายุ ๗๗ ปี พรรษา ๔๖ ปี)

ในคราวอายุครบ ๕๐ ปีบริบูรณ์ อาศัยเหตุนี้ท่านจึงชักชวนบรรดาประยูรญาติ ช่วยจัดเป็นผ้าป่า รับกันคนละองค์ ต้องการเงินมาก ส่วนเข้าของถวายพระที่ถูก สลาก ส่วนเงินรวมไว้ปฏิสังขรณ์โบสถ์ ส่วนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระ ยาทรงดำรงราชานุภาพทรงช่วยไม้ขอนสัก ๘ ต้น ยาว ๔ วา ส่วนโตแต่ ๔ กำขึ้นไปถึง ๑๒ กำมาในขบวนผ้าป่าด้วย เป็นการครึกครื้นมาก ในคลองหน้าวัด ยัดเยียดหาทางเรือไปมาไม่ได้ เต็มไปด้วยเรือผ้าป่า เวลาขึ้นเต็มหน้าวัดไปหมด ในงานผ้าป่าคราวนี้ได้ค่าปฏิสังขรณ์ ๕,๐๐๐ บาท ได้ขอนสัก ๘ ต้น นับว่า พอดีกำลังพอจะลงมือปฏิสังขรณ์โบสถ์ได้แล้ว นอกจากนี้ท่านยังได้เข้าไปเฝ้าทูล ร้อยไรพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระ บรมโอรสราชาเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารได้ทรงพระราชทานมา อีก ๕,๐๐๐ บาท และซ่อมพระพุทธรูปที่ชำรุดและซุ้มประตูศาลาน้ำทั้งสิ้นเป็นเงิน ๑๕,๐๐๐ บาท ฯลฯ

ส่วนการคณะมณฑลอีสานนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระ- พรหมมุนี (ติสุโส อ้วน) ครั้งยังเป็นเปรียญทำหน้าที่แทน

ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ได้ไปทำศพบิดามารดาของท่านที่ถึงแก่กรรมลงในเดือน ๔ พร้อม ๆ กันที่เมืองอุบลฯ เมื่อเสร็จแล้วเดือนพฤษภาคม ศกเดียวกัน จึงได้กลับกรุงเทพฯ ในพรรษานี้ท่านเจ้าคุณญาณวราภรณ์ เจ้าคณะมณฑลจันทบุรีลาออก โปรดเกล้าฯ ให้พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรีแทน ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ เสด็จพระราชมนี (ชม) เจ้าคณะมณฑลราชบุรีมรณภาพ พระบาท- สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า มณฑลราชบุรีเป็นมณฑลสำคัญ เห็น สมควรแก่พระญาณรักชิตของท่าน ในปีนี้เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ท่านได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนตำแหน่งเป็นพระราชกวี โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลราชบุรีเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคมในศกเดียวกันอีก มณฑลหนึ่ง

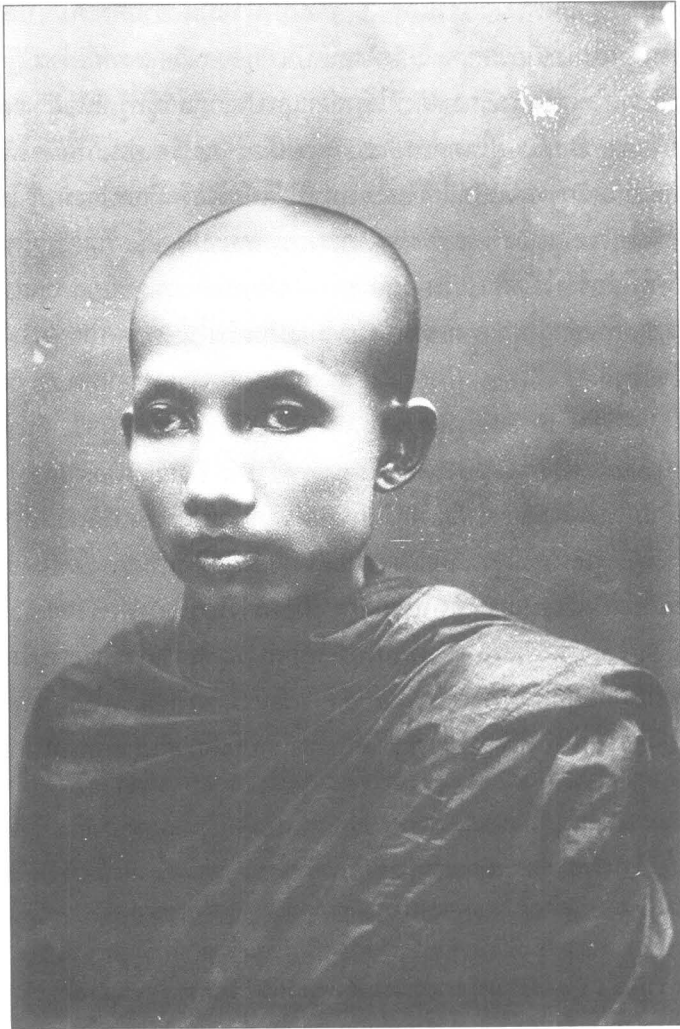
ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ เสด็จพระศาสนาโสภณ (อ่อน) เจ้าคณะมณฑล หัวเมืองกรุงเทพฯ มรณภาพลงอีก คราวนี้ก็ให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรง เห็นอีกว่าพระราชกวีพอจะรับจัดการกับพระรามัญนิกายให้เรียบร้อยได้ ครั้นวันที่

๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ก็พระราชทานสัญญาบัตรเป็นเจ้าคณะมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ อีกมณฑลหนึ่ง

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ออกพรรษาแล้ว วันที่ ๒๓ ตุลาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ชาวพสกนิกรระดมไปด้วยความโศกเศร้าทั่วพระราชอาณาจักร ครั้นวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ นั้นเอง พระมกุฎเกล้าเจ้าสยามเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อมากาลก็แปรไปตามสมัยในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ มีสมเด็จพระสังฆราชต่อกัน ๒ องค์คือ สมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นสังฆราชมาก่อน ครั้นสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ครั้นสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็ไม่ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชแต่ทรงมอบหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ในรัชกาลนั้นถึงมีสมเด็จพระสังฆราชแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงวางอำนาจเด็ดขาดแก่สมเด็จพระสังฆราชเป็นแต่ให้สมเด็จพระสังฆราชอนุวัตรตาม การคณะ การศาสนา การศึกษาทรงเป็นพระราชธุระด้วยพระองค์ทั้งสิ้น ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรสเป็น “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” ที่สมเด็จพระสังฆราชา แล้วทรงมอบพระราชธุระฝ่ายพุทธจักรถวายให้ทรงจัดการเด็ดขาดทีเดียว ล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖ เป็นแต่ทรงอนุวัตรตามสมเด็จพระสังฆราชเท่านั้น ใน ๒ รัชกาลดำเนินการฝ่ายพระศาสนาผิดกันอย่างไร

ในสมัยสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นี้ ได้ทรงเริ่มจัดการพระศาสนาทั้งการคณะและการศึกษาใหม่ ส่วนมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ ทรงจัดให้รวมขึ้นอยู่ในคณะหนกลางกรุงเทพฯ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ก็ไม่ต้องว่าการคณะต่อไป ท่านว่าตอนนั้นท่านมีกำลังในทางสมถวิปัสสนา มาก พอตกแล้งออกเที่ยวเสมอ (เที่ยวของท่านในที่นี้ คือท่านไม่ได้จัดครบแล้วก็มีญาติโยมทั้งสาวและไม่สาว หนุ่มแก่เป็นขบวนทอดผ้าป่าเป็นการทำศนาจร ในตัวไปบ้านนี้เมืองโน้นเช่นในสมัยทุกวันนี้) คือท่านออกเดินธุดงค์ตรวจหาที่วิเวกไปในที่ต่าง ๆ ตามอัชฌาศัย

เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ท่านคิดจะสร้างที่ระลึกอะไรไว้สักอย่าง ให้สำเร็จในปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๕ นี่เป็นปีกึ่ง ๕๐๐๐ แห่งพุทธกาล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

นับแต่วันตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธโธ อันนี้ท่านว่าเป็นความคิดเดิมมาได้ ๕ ปีแล้ว ครั้นท่านไม่ได้เที่ยวการคณะ จึงตั้งหน้าบำเพ็ญสมณกิจและก่อสร้างปฏิสังขรณ์วัดบรมนิวาสให้เจริญรุ่งเรือง ดังที่ได้กล่าวและปรากฏแก่ผู้ที่รู้เห็นอยู่ ณ บัดนี้

อันหนึ่ง วัดคำพล้อยซึ่งอยู่ในคลอง ๕ แขวงเมืองธัญบุรี ท่านก็ได้จัดให้เป็นวัดธรรมยุตเป็นหลักฐานจนบัดนี้ และต่อมาก็ได้ไปสร้างวัดที่เขาบองาม ในท้องที่ตำบลธรรณี อำเภอเมือง ลพบุรี ห่างจากโรงแรมทหารบก ๒๒ กม. บรรดาถาวรวัตถุที่ท่านได้สร้างไว้ในวัดนี้มีมากอย่าง จะขอกกล่าวแต่ปูชนียสถานสำคัญคือพระพุทธรูปใหญ่กว่าทุกแห่งบรรดาพระพุทธรูปปฏิมากรในประเทศไทย^๑ ประเภทสร้างด้วยอิฐถือปูน (ตอนหลังปฏิสังขรณ์ใหม่โดยผูกพลัดเหล็กเทคอนกรีตขึ้นไป แต่พื้นดินตลอดถึงพระเศียรสิ้นปูนซีเมนต์ ๔๐๐ ถัง) สมกับผู้สร้างที่หน้าใจใหญ่และกว้างขวาง ตรงที่สร้างประดิษฐานพระพุทธรูปนี้ คืออยู่เหนือถ้ำภูเขา ซึ่งถ้ำนี้มีรูปคล้ายศิระชะมังกร ถ้าคือปากมังกร ส่วนภูเขาที่อยู่หลังถ้ำนั้นเป็นทางมังกรองค์พระพุทธรูปประดิษฐานที่คอมังกรพอดี เจ้าของผู้สร้างท่านว่าจะได้มีเดชาภาพมาก ผู้เขียนบังเอิญมีโอกาสได้ไปนมัสการเมื่อคราวไปราชการสำรวจทางสายจากดอนเมือง-สระบุรี-พระพุทธรบาท-ลพบุรี-โคกสำโรง-ชัยบาดาล-เพชรบูรณ์-ขณะที่ตั้งแคมป์พักอยู่ที่โคกกระเทียมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ทางที่จะขึ้นไปนมัสการพระพุทธรูปนี้ มีบันไดอิฐปูหินประมาณ ๓๐๐ ขั้นแบบเดียวกับภูเขาทองในพระนคร

---

^๑ ยังมีพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่ง ซึ่งสร้างด้วยโลหะทองแดงขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ คือสมเด็จพระพุทธโคดม ดำริสร้างขึ้นโดยท่านพระครูอุภัยภาดาทร (หลวงพ่อบอม) เจ้าอาวาสวัดโพธาราม (วัดไผ่โรงวัว) อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ริเริ่มสร้างมาแต่กิ่งพุทธกาล พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นเวลาร่วม ๑๑ ปีโดยมีท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนเป็นประธาน หน้าตักกว้างถึง ๑๕ วา ๑ คืบ สูง ๑๓ วา ทั้งองค์หนัก ๕๐ ตัน นับว่าใหญ่กว่าพระไต่บตุส ของญี่ปุ่น ซึ่งสร้างด้วยโลหะเหมือนกัน จึงนับว่าสมเด็จพระพุทธโคดมเป็นพระพุทธรูปปฏิมากรประเภทสร้างด้วยโลหะที่ใหญ่ที่สุดในโลก ศิลปะการสร้างแบบสุโขทัยปางมารวิชัย เฉพาะองค์พระมีมูลค่าถึง ๘,๐๐๐,๐๐๐ บาท

ส่วนพระมงคลมิ่งขวัญ อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลฯ สูง ๒๐ เมตร ฐานกว้าง ๑๑ เมตร

มีไม้สักขึ้นโดยรอบในบริเวณวัดทั่วไป เพียงแต่แท่นองค์พระพุทธรูปประทับสูงจากพื้นราววาเศษ ต่อจากนั้นยื่นคู่มือสุดแขนไม่ถึง หน้าตักกว้าง ๑๑ วา สูง ๑๗ วา เส้นพระศกทำด้วยไทรกระเทียมทั้ง ๆ ลูก เวลาเข้าชียงองค์ยืนมองพระพักตร์ไม่เห็นคล้ายกำแพงกันไปหมด ถ้าอยู่ข้างนอกหรือเราโดยสารอยู่ในรถไฟผ่านจะมองเห็นพระพุทธรูปนี้ชาวโพลนได้ส่วนสัดชัดเจน ที่เรียกกันว่า เขาบองามหรือเขาวังาม แต่ก่อนนั้น ปัจจุบันนี้มีคนเรียกเป็นเขาพระงามมาเท่าทุกวันนี้ บุญบังไฟในจังหวัดลพบุรีไม่เคยมีมาก่อน เพราะเคยเห็นมีแต่ทางหัวเมืองภาคอีสาน สืบถามได้ความว่า ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลี ได้นำมาเผยแพร่ ในงานฉลองสมโภชพระพุทธรูปใหญ่ ตอนสร้างเสร็จใหม่ ๆ พร้อมกับพระกัจจายนน์เป็นเวลา ๓ ปี จึงเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ มีประชาชนไปงานสมโภชนมัสการนี้อย่างล้นหลาม และมีผู้บริจาคทรัพย์สิ่งของเป็นอันมาก เฉพาะที่เป็นเงินค่าสร้างพระพุทธรูปใหญ่นี้สิ้นไปประมาณ ๖๐,๐๐๐ บาทเศษเวลานั้น

ครั้นถึงปีชกาล วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ท่านได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนตำแหน่งเป็นพระเทพโมลี ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๘ พรรษาที่ ๓๙ ปลายปี ท่านถูกถอดยศออกจากตำแหน่งพระเทพโมลี การที่ถูกถอดนั้นเนื่องมาจากว่า คือในสมัยนั้นเพิ่งเกิดสงครามโลกครั้งแรก ท่านได้แต่งหนังสือเรื่องหนึ่งชื่อว่า *ธรรมวิद्याนุศาสน์* แจกในงานศพ ม.ร.ว. หญิงดวงใจ ปราโมช ฌอยุธยา ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ แต่หนังสือเทศนาอธิบายทุกวิชากว้างเกินไปหน่อย ขัดต่อประกาศนโยบายของประเทศไม่ต้องด้วยพระราชนิยม มีผู้นำทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อทรงทราบจึงมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้ถอดจากสมณศักดิ์ ให้นำตัวไปกักไว้วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อพรรษาที่ ๔๐ ตรงกับวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงพระราชทานอภัยให้ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เมื่อครั้งเป็นพระเทพโมลี) พ้นจากโทษ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานตำแหน่งสมณศักดิ์ให้เป็นพระธรรมธีรราชมหามุนี มีตำแหน่งเสมอกับพระราชวชิรญาณโพนพิสัยแต่อย่างเดิม ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ เลื่อนเป็นที่พระโพธิวงศาจารย์ พ.ศ. ๒๔๖๘ จึงได้เลื่อนเป็นที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์

ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ นี้ ท่านได้ทูลลาสมเด็จพระสังฆราชเจ้าเที่ยวธุดงค์ว่าจะไปถึงแค่เมืองเหนือเท่านั้น เพราะมิได้ลาเป็นทางราชการ แต่เมื่อได้ไปถึงเมือง

เหนือแล้ว กลับได้คิดใหม่ คือเลยไปนมัสการพระธาตุจอมยองที่เมืองยอง ใน
 แคว้นเมืองเชียงตุงของอังกฤษเวลานั้น (ไปด้วยกันพระ ๓ รูป คฤหัสถ์ ๒ คน)
 จวนกับฤดูฝนกำลังชุกจะกลับมาจำพรรษาที่กรุงเทพฯ ไม่ทัน ต้องจำพรรษาอยู่
 บนเขาพระธาตุจอมยองตลอดไตรมาส ท่านได้ระวังรักษาธาตุคงควัตรอย่างเคร่งครัด
 ไม่ให้ใครรู้ว่า เป็นพระมีฐานันดรศักดิ์เพื่อรักษาพระราชเกียรติยศ ถึงกระนั้นเจ้า
 ฟ้าหลวงเมืองเชียงตุง (สมเด็จพระเชษฐาธิราชปฐมบรมพิตรมหาจักรีบรมราชินีนาถ
 จะถึง ๕๐) ยังทรงทราบ ให้ข้าราชการนำจดหมายมาว่า ทรงยินดีที่ได้ทราบว่า
 ท่านเจ้าคุณพระอุบาลี เข้ามาในอาณาเขต บัดนี้ท่านทั้งพระราชามารดาขออาราธนา
 เข้าไปจำพรรษาที่เมืองเชียงตุงเพื่อจะได้รับโอวาท ท่านก็ได้ตอบจดหมายไปว่า
 จวนเข้าพรรษาแล้ว ฝนชุกไปไม่ได้ระยะก็ไกลตั้ง ๘ คิน จึงต้องจำพรรษาอยู่ที่นั่น
 ในพรรษานี้เป็นพรรษาที่ ๔๖ ท่านว่าได้เจริญสมถวิปัสสนาอย่างพอใจเป็นที่วิเวก
 สบายจริง

ครั้นออกพรรษาแล้วถึงเดือน ๑๒ ก็ได้รับจดหมายเจ้าฟ้าเชียงตุงอีก
 ให้ข้าราชการนำมาพร้อมด้วยพาหนะให้มารับที่เดียว อันเมืองยองนี้ตั้งอยู่ตะวันออก
 เมืองเชียงตุง ถ้าไปจากแม่น้ำโขงวันเดียวถึง ถ้าจะไปลีสบสองปันนา ๒ วันถึงเขต
 ถ้าไปเชียงตุงต้อง ๔ วันจึงถึง ทางจากเมืองยองไปยังเชียงตุงนั้นทุรกันดาร
 ลำบากมาก มีแม่น้ำลำคลองที่ข้ามไม่ต่ำกว่า ๖๐ ตำบล ทางก็ไปตามซอกเขาคด ๆ
 เลี้ยว ๆ จวนที่ราบเดินสัก ๑๐๐ เส้นก็ไม่ค่อยมี ต้องขึ้น ๆ ลง ๆ เขา แต่ที่พัก
 อาหารท่านว่าไม่ลำบาก เพราะเขาสั่งจัดไว้คอยรับทุกระยะ ท่านก็ต้องเทศนาให้
 เขาฟังทุกระยะที่พักจนถึงเชียงตุง เป็นเวลา ๔ วัน พอจวนถึงเมืองมีข้าราชการ
 และพลเมืองตั้งเครื่องสักการะและพากันมาดูเต็มไปหมดทุกแห่ง เจ้าฟ้าเชียงตุง
 จัดที่ให้พักที่วัดหัวโขง (วัดสนาม) ท่านว่าอะไรก็ดีทุกอย่าง เสียแต่หนาวอย่าง
 เดียว หนาวจนต้องผิงไฟวันยังค่ำ

ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) พักอยู่ที่เมืองเชียงตุง
 นั้น ๑๕ วัน ในเวลาพักอยู่นั้นได้แสดงธรรมตามบ้านตามวัดและในวังเจ้าฟ้าหลวง
 ด้วยแทบทุกวัน เจ้าฟ้าหลวงและพระราชามารดาเทวีแสดงความเลื่อมใสมาก สนพระทัย
 ในธรรมปฏิบัติ วันพระ ๘ ค่ำ ๑๔-๑๕ ค่ำ มีพระตำหนักวิเวกรักษาอารมณ์
 เป็นพิเศษ พระราชามารดาก็ออกจะเข้าใจในทางสมณะมีอุคคหะปฏิบัติภาคพอควร

ข้อสำคัญในเวลาที่คุณเจ้าพระอุบาลีฯ เวลาที่พักอยู่ในเมืองเชียงตุง ท่านได้มีหนังสือถวายชี้แจงเรื่องการบำรุงพระศาสนา มีใจความว่าต้องอาศัยพระราชาเป็นหลัก พระสงฆ์สามเณรในประเทศนี้ปฏิบัติยังบกพร่องในทางวินัยมาก ไม่ใช่พระเจ๊กพระญวน เป็นพระสำเร็จด้วยจุดตถกรรมและรักษาปาฏิโมกข์สังวรศีลด้วยกัน ควรจะแก้ไขให้เหมือนเขาอย่างประเทศพม่า ลังกา สยาม เขมร เขาหลงกันทั้งนั้น ที่อุจาดมากก็คือพระเณรไปทางใดสะพายดาบ พวกมิด ฉันทอาหารไม่เป็นเวลา ไหว้พระสวดมนต์ก็ไม่มีหลัก ใครได้อย่างใดก็ไหว้ไปสวดไปอย่างนั้น ฯลฯ เหล่านี้เป็นตัวอย่าง บ้านเมืองเนื่องกันกับนานาประเทศแล้วควรจะทรงดำริจัดให้ท่านเขาจะได้เต็มเกณฑ์ศาสนูปถัมภก จะเป็นพระราชาทุกุลอย่างสูงสุด

เจ้าฟ้าหลวงเชียงตุงทรงรับสั่งว่า ทรงพระดำริอยู่เสมอ แต่ขาดผู้เป็นหัวหน้าฝ่ายศาสนาฝ่ายอาณาจักรจะทรงเป็นพระธุระเต็มที่ ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ ก็รับจะช่วยเป็นธุระสั่งสอน จะได้เป็นกำลังในการสั่งสอนต่อไป ทรงเห็นชอบด้วยทุกประการ จึงได้ทรงจัดให้พระเณรเข้ามาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ พร้อมกับท่าน ๖ รูป ภายหลังได้ส่งเพิ่มเข้ามาอีก ได้เป็นนักธรรมตรีนักธรรมโท ขึ้นบ้างแล้ว นักธรรมตรีก็ได้ออกไปช่วยการศึกษาแล้วองค์หนึ่ง ยังคงเรียนอยู่กรุงเทพฯ อีกหลายองค์ นับว่าการปกครองคณะสงฆ์ในกาลต่อมาที่เชียงตุงก็ได้ทรงจัดให้เข้าระเบียบได้ และได้ก้าวหน้าขึ้นสู่ความเจริญทันสมัยแล้ว เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ลากลับกรุงเทพฯ ทรงอาลัย ทรงจัดพาหนะให้คนมาส่งถึงเชียงราย ทั้งคารรถเข้ามากรุงเทพฯ ทรงจัดถวายมาเสร็จ ท่านไปเที่ยวคราวนี้ไม่ได้ไปเที่ยวเปล่า คือนับว่าเป็นคุณประโยชน์ทั้งส่วนตัวและผู้อื่นผู้ที่ได้พบเห็น และเป็นประโยชน์ส่วนพุทธศาสนาตามกำลังความสามารถ ท่านได้กลับถึงกรุงเทพฯ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๖

ครั้นในปลายปี พ.ศ. ๒๔๖๖ นั้นท่านกำหนดการจะผูกพัทธสีมาที่วัดเขาพระงาม จังหวัดลพบุรีในเดือน ๔ เพ็ญ เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม ทรงกำหนดเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนสนามปืนใหญ่ ที่กรมทหารปืนใหญ่ลพบุรี กำหนดเสด็จข้างแรมเดือน ๓ ครั้นได้ทรงทราบจากเจ้าพระยายมราชว่าท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ จะมีการผูกพัทธสีมาที่วัดเขาพระงามในเดือน ๔ เพ็ญ

เป็นการใหญ่ จึงทรงรับสั่งกับเจ้าพระยายมราชว่าจะเสด็จไปทรงช่วย แล้วโปรดฯ ให้ตั้งการกำหนดสวนสนามเดิมนั้นเสีย ทรงกำหนดเสด็จสวนสนามปืนใหญ่ต่อ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ให้พ่อดึกกับงานของท่านเจ้าคุณพระอุบาลีฯ เมื่อถึงกำหนดแล้วเสด็จพระราชดำเนินทรงประทับแรม ณ สวนสนามปืนใหญ่ลพบุรี รุ่งขึ้นวันกลางเดือน เวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จพระราชดำเนินไปที่วัดเขาพระงามโดยกระบวนรถยนต์พระที่นั่งพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และเสวกามาตย์ มีสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุขฯ และสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เจ้าพระยายมราช และเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ฯลฯ ในขบวนผู้ตามเสด็จมากพระองค์มากท่านด้วยกัน ส่วนราษฎรหญิงชายซึ่งมาในงานนั้นก็มากล้นหลามเต็มไปใบริเวณวัดและถนน ตำรวจภูธรได้ตั้งนอกพอเป็นช่องรถพระที่นั่งเดินได้เท่านั้น ครั้นรถพระที่นั่งถึงแล้วก็เสด็จเข้าไปประทับในพระอุโบสถ ทอดพระเนตรวิธีผูกพัทธสีมา ทรงสำราญพระราชหฤทัยแล้วทรงพระราชทานเงินช่วยในงานนั้น ๒๐๐ บาท ทรงประทับอยู่พอสมควรแล้วเสด็จออกไปประทับ ณ ปรำ ทรงจุดฝักแคทอดพระเนตรบั้งไฟใหญ่ ซึ่งเอาขึ้นร้านไว้ถวายให้ทอดพระเนตร ๔ กระบอก บั้งไฟขึ้นสูงพอได้ทอดพระเนตรแต่ ๒ กระบอก อีกกระบอก ๑ แดกอีกกระบอก ๑ ชนวนตายด้าน พอได้เวลารถไฟจะออกก็รีบเสด็จกลับ

การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินในงานคราวนี้ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ท่านถือว่าเป็นการพระราชทานเกียรติยศแก่ท่านเป็นนามมงคลอันสูงสุดแม้ได้รับพระราชทานตำแหน่งยศก็มีความยินดีล้นเหลือ แต่ความปลื้มหรือความอึดเอิบในใจก็ยังไม่เท่าได้รับเสด็จในงานสำคัญคราวนี้ เพราะท่านเห็นว่าเช่นตำแหน่งยศจะพระราชทานแก่ท่านผู้ใดก็ได้ ส่วนจะเสด็จในงานของเอกชนคราวนี้เชื่อว่าแต่เสด็จครองราชย์อยู่ ๑๕ ปี คงจะมีแต่คราวเดียวเท่านั้น ข้อนี้เตือนให้ท่านระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณอย่างล้นพ้น

ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งท่านพระครู (อ่า) เจ้าอาวาสวัดเขาพระงามให้เป็น "พระศีลวรคุณ (ภทฺธราวโร)" และทรงพระราชทานนามวัดเขาพระงามให้เรียกว่า "วัดสิริจันทรมิตร" ต่อไปท่านพระศีลวรคุณโปรดให้ย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดมณีชลขันธ์ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นเจ้าคณะธรรมยุติกา จังหวัดลพบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖

และเจ้าคณะธรรมยุติกาสงฆ์จังหวัดสระบุรี อ่างทองในศกต่อมา ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะเป็นที่พระเทพพรหมคุณ ชั้นเทพ เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ ถึง มรณภาพเมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ เป็นน้องชายร่วมบิดามารดาเดียวกับเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์)

หลังจากที่เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ได้จัดงานผูกพัทธสีมาวัดสิริจันทร์นิมิตร (วัดเขาพระงาม) ดังกล่าวเสร็จแล้วไม่นาน ท่านก็ได้เที่ยวธุดงค์ขึ้นไปถึงเมืองลำปาง เจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต (บุญวงศ์) เจ้าผู้ครองนครลำปางมีความเลื่อมใสในท่าน และอยากได้วัดธรรมยุตขึ้นในบ้านเมือง จึงได้ปรึกษาหารือกันตกลงยก วัดเซตวัน ให้เป็นวัดพระธรรมยุตขึ้น ชั้นแรกให้ท่านพระมหาหมื่น กับ ท่านพระปลัดฉุย ช่วยกันปกครอง ต่อมาพระอุปัชฌาย์ อภิวงค์^๑ ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านได้เป็นเจ้าอาวาสคุ้มครองมาจนเท่าบัดนี้ จน พ.ศ. ๒๔๗๑ เจ้าแก้วนรรัตน์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ กับเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาวโรหิต) แต่ยังเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพได้อาราธนาเจ้าประคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ขึ้นไปครอง วัดเจดีย์หลวง เชียงใหม่เพื่อช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนา ท่านจึงได้ทูลลาขึ้นไปตั้งการสอนพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณร แลอบรมศีลธรรมแก่ประชาชน ขณะเดียวกับท่านได้รั่วิวินิจฉัยหลังเก่าที่ปรักหักพังสร้างขึ้นใหม่เท่าส่วนเดิม ส่วนวัดบรมนิวาสท่านได้มอบให้พระญาณรักขิต (ปิยธโร หรือ) และพระฐานะเปรียญชั้นผู้ใหญ่รักษาราชการแทน ส่วนตนเองก็ไม่ทอดธุระไปที่ไหนบ้างมาที่นั่นบ้าง ด้วยว่าท่านผู้นี้เป็นผู้มีนิสัยไม่ชอบอยู่ติดถิ่นบรรดาหัวเมืองในพระราชอาณาจักร ถิ่นที่ท่านไม่ได้เที่ยวธุดงค์ไปนั้นจักพึงมีจำนวนน้อย แม้ในที่สุดนอกพระราชอาณาเขต เช่น เมืองเชียงตุง เมืองยอง ดังกล่าวมาแล้ว ท่านก็ยังอุตสาหะเที่ยวธุดงค์ไปจนถึงมีพระบรมราชโองการให้ตามตัว

คุณภาพของท่านมีปรากฏแก่โลกเมื่อสรุปลงแล้วมีดังนี้คือ ในทางคันถธุระคือประกอบการศึกษาเล่าเรียน อยู่ที่ไหนท่านตั้งใจทำเต็มสามารถนี้อย่างหนึ่ง ในทางวิปัสสนาธุระ ได้แก่การบำเพ็ญข้อสัมมาปฏิบัติ ท่านก็ตั้งใจบำเพ็ญทั้งส่วนตน

^๑ ต่อมาได้รับสมณศักดิ์เป็นที่ "พระครูธรรมมาภิวงค์"

ทั้งส่วนแนะนำผู้อื่นนี่ยังหนึ่ง เป็นธรรมกถึกเอกมีความเห็นอาจหาญเด็ดเดี่ยวนี้
 อย่างหนึ่ง ผู้ที่เชื่อได้ฟังแล้วเห็นตามถือตามโดยความร่าเริงไม่ทอดถ้อยอย่างหนึ่ง
 สมบูรณ์ด้วยปัจจัยสามทั้ง ๔ น้อย่างหนึ่ง มักน้อยสันโดษ ไม่สะสมปัจจัยสามทั้ง
 ๔ น้อย่างหนึ่ง ประกอบบวรกรรมการก่อสร้างถาวรวัตถุไว้ในพระพุทธศาสนามี
 จำนวนมากนี่ยังหนึ่ง อุปถัมภ์บำรุงคณะศิษยานุศิษย์ได้กว้างขวางนี่ยังหนึ่ง
 รจนานั่งสืออธิบายอรรถธรรมโดยมติไว้ได้มากนี่ยังหนึ่ง แต่งกาพย์ปกาภิโมกข์
 กาพย์เวสสันดรชาดก กาพย์มงคลสูตร และกาพย์โลกนิติสุภามิตร โปราณลึกลับซึ่ง
 มาก ทราบว่าต้นฉบับเป็นภาษามคธ ท่านได้แปลเป็นภาษาไทยแล้วแต่งเป็น
 คำกาพย์สำนวนอีสาน จะนำมาลงหมดทั้งดุ้นก็จะมากไป จะขอคัดตอนที่เห็นควร
 บางส่วนให้เห็นต่อไปนี้

“...ประเทศไทรราชาอำมาตย์ คนฉลาดยศยิ่งเสมอกัน มีมหันต์เหลือหลาย
 ในเขตในประเทศเมืองบ้านแห่งใด เป็นนิสัยมานะกระด้าง มักอวดอ้างบ่เชื่อคำ
 กัน เกิดฆ่าฟันผิดเถียงหาเหตุ ในประเทศเมืองนั้นล้วนแหลม

อุปมาดอกบัวในน้ำ เกิดบ่ได้อาหิตยเจ็ดดวง บ้านเมืองหลวงอาชญา
 มีมาก แสนลำบากไพร่ฟ้าฉิบหาย

บ้านเมืองไทรราชาอำมาตย์ คนฉลาดมีมากมีหลาย บ่อบายผิดเถียงหาเหตุ
 นับเข้าเขตพรวักพว้อมเพรียงกัน คินและวันชุกรกันชมชื่น ข้าเด็กตื่นกลัวย่าน
 หัวแดน อุปมัยมดแดงมดห่าม บ่แตกม้างเป็นหมู่เป็นชุม อาจจกคุมข้างสาร
 กินซาก เป็นทางยากคนย้ายคิดปองฯ

ความปรองดองกลมเกลียวเป็นแก่น คิดให้แม่นหญ้าแพรกบ้านปอ หา
 มาพอพันเกลียวเป็นเชือกผูกช้างเผือกช้างเอกร้างสาร ช้างใจหาญหนีไปบ่ได้ เพ็น
 เปรียบไว้คุณแห่งสามัคคี...”

นอกจากนี้ยังมีกาพย์เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ มีกาพย์เซ็งบั้งไฟเป็นต้น ทั้งแก้ไข
 กาพย์เก่า มีกาพย์ปู้สอนหลาน กาพย์หลานสอนปู่ กาพย์ลีปสุรย์ ฯลฯ เป็นต้น
 ซึ่งเป็นคำกาพย์ของภาคอีสานไว้มากนี่ยังหนึ่ง

กาลต่อมา เมื่ออายุของท่านได้ ๗๖ ปี ขณะที่พำนักอยู่วัดเจดีย์หลวง เชียงใหม่ ได้มีอาการป่วยกระเสาะกระแสะ จึงเข้ามาในพระนครจำพรรษาที่วัดบรมนิวาสก็ยังไม่คลาย ในระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านได้ออกไปวัดสมอคอน จังหวัดลพบุรี โดยทางเรือในการที่อุบาสิกาเฝ้าได้นิมนต์ไปแสดงธรรม ขณะที่ขึ้นธรรมาสน์จะไปแสดงนั้น หัวเข่าข้างขวาได้กระทบกับหัวเม็ดประตูลมธรรมาสน์ อาการได้อักเสบกระเทือนถึงกระดูกขาเลยหักอยู่บนธรรมาสน์นั้นเอง เลยไม่ได้แสดงธรรม แล้วก็รีบลงมาพยาบาลอยู่ที่วัดบรมนิวาสทั้งแพทย์หลวงและแพทย์เซเลบคักดี อาการไม่บรรเทาแม้แต่กลับทรุด ถึงกระนั้นท่านก็ยังไม่มีอาการหวาดหวั่นหรือเศร้าโศกเสียใจต่อภัยพิบัติอันนั้น ในตอนนี้พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (ติสสเถระ) เล่าว่า "บรรดาผู้มาเยี่ยมทั้งหลายมีความเสียใจ แต่กลับได้รับความบรรเทา เพราะได้เห็นอากัปกิริยาของท่านที่แสดงความไม่หวาดหวั่นต่อพยาธิที่เป็นอยู่ป่านั้น ทั้งได้รับสุนทรพจน์ว่า เราเป็นนักเทศน์ที่มีชื่อเสียง เมื่อเขาเราหักก็หักอยู่บนธรรมาสน์เพราะขึ้นเทศน์ จะหา นักเทศน์ที่ไหนได้นอกจากเรา ดังนี้ เราเป็นลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้าได้สำเนียงคำสั่งสอนของพระองค์แล้วน้อมมาอบรมจิตใจให้มีกำลังอาจหาญต่อความตาย เมื่อได้ประสบกับด้วยอาหารที่เผ็ดหยาบเช่นนี้ก็นับว่าเป็นโชคอันดี ไม่เสียทีที่ได้ฝึกซ้อมอบรมจิตใจให้ซ่านซ่านญอยู่แล้วยังได้เข้ารบในสมรภูมิมั่นค้ำขันธ์เช่นนี้ นับว่าดีกว่าปวงทหารอันได้ฝึกซ้อมไว้แล้วบางเหล่ามิได้เข้าสู่สมรภูมิเลยตลอดชีวิตก็มีถมไป" ดังนี้บ้าง อาศัยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ แยกที่มาเยี่ยมป่วยของท่านจึงไม่ทงอยเหงาอีกประการหนึ่งตามผู้ที่ปฏิบัติได้สังเกตเมื่อเหตุการณ์ดังนี้เกิดขึ้นในท่าน เท่ากับเตือนให้ท่านรีบเร่งข้อสัมมาปฏิบัติให้หนักแน่นขึ้นกว่าที่อยู่โดยปรกติมาแต่ก่อน

ครั้นวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เวลา ๑๑.๔๐ นาฬิกาท่านก็มรณภาพด้วยอริยาบถหนึ่งที่ห้องกลางกุฏิหอเขียนวัดบรมนิวาสด้วยอาการที่สงบปราศจากความกระวนกระวาย คำนวณอายุของท่านโดยปีทางจันทรคติได้ ๗๗ เท่ากับโยมผู้บิดาของท่าน ได้รับพระราชทานโกศพร้อมด้วยอุปกรณ์ทุกประการ โดยควรแก่ศักดิ์เจ้าคณะรองฝ่ายอรัญญวาสี เมื่อการมรณกรรมของท่านล่วงได้ ๑๐๐ วัน สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็น "พระพรหมมุนี" ซึ่งเป็นศิษย์ผู้ใหญ่พร้อมด้วยปวงศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตทั้ง

ขรวาส ส่วนที่อยู่ในกรุงและหัวเมือง ทั้งอุบาสกอุบาสิกา ทั้งเถรานุเถระเจ้า ทั้งส่วนขุนส่วนนางตลอดขึ้นไปจนเจ้าใหญ่ นายโต ผู้ที่เลื่อมใสในท่าน ได้พร้อมกัน มาฉาบปณิกศพในวันพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุที่วัดบรมนิวาส นับเป็นจำนวนมากมาย เป็นการใหญ่โตมโหฬารยิ่งได้คราวหนึ่ง ความแตกดับของท่านผู้นี้ ก็เท่ากับดวงประทีปดับลงดวงหนึ่ง

อันตำแหน่งหน้าที่ของท่าน เมื่อครั้งเกี่ยวกับราชกิจที่สำคัญนอกจากเป็น เจ้าอาวาส เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะมณฑลดังกล่าวมาแล้ว ยังได้เป็นกรรมการ สอบพระปริยัติธรรม เป็นกรรมการมหาภฏราชวิทยาลัย เป็นกรรมการในเมหาเถรสมาคม ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรมีจำนวนมากคือ

๑. เป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี เจ้าคณะเมือง ๑ แผ่น

๒. เป็นเจ้าคณะมณฑล ๔ แผ่น

๓. เป็นพระญาณรักชิต ๑ แผ่น

๔. เป็นพระราชาภิ ๑ แผ่น

๕. เป็นพระเทพโมลี ๑ แผ่น

๖. เป็นพระธรรมธีรราชมหามุนี ๑ แผ่น

๗. เป็นพระโพธิวงศาจารย์ ๑ แผ่น

๘. เป็นพระอุบาลีคฤณุปมาจารย์ ๑ แผ่น

รวม ๑๑ แผ่น ทั้งนี้ นับว่าเป็นคุณภาพที่หายากในชีวิตของผู้ประกอบ ด้วยคุณภาพดังนี้ จึงได้นำมากล่าวในตำนานเฉพะบทนี้เป็นพิเศษ

สมัยที่สี่

จำเดิมตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ มา เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคฤณุปมาจารย์เข้าไปสำนักในพระนครแล้ว และท่านเจ้าประคุณพระอริยกวี (อ่อน) ล่วงลับไปแล้ว พระพรหมมุนี ซึ่งเป็นพระเถระที่ ๕ ก็ได้คุ้มครองป้องปกห่มุ่คณะต่อมา แต่ยังเป็นเปรียญ ในเวลานั้นพระอุปัชฌาย์สำหรับคณะวัดธรรมยุตยังว่างอยู่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงเห็นว่า

ท่านสงฆรฤทธิโต (พูน) เป็นพระผู้เฒ่าเจริญด้วยอายุกาลในคณะธรรมยุตเวลานั้น จึงทรงให้อาราธนาจากวัดบ้านกลางเข้ามาอยู่วัดศรีทอง แล้วมีบอกเข้ามากราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมหลวง) ขอให้ท่านสงฆรฤทธิโต (พูน) นั้นเป็นอุปัชฌาย์ สำหรับคณะธรรมยุตต่อไป ยังทรงชมเชยท่านสงฆรฤทธิโต (พูน) นั้นเข้ามาให้ทรง ทราบว่า “ท่านสงฆรฤทธิโต (พูน) นี้ตั้งตัวเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ปฏิบัติมั่นคง รักษา ขนบธรรมเนียมของคณะธรรมยุตไว้ด้วยดี และปฏิบัติหนักแน่นในพระธรรมวินัย ถ้าหม่อมฉันจะฉวนวชอีกก็จะต้องนิมนต์ท่านผู้นี้เป็นพระอุปัชฌายะ” ดังนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงแต่งตั้งให้ท่านสงฆรฤทธิโต (พูน) เป็นอุปัชฌาย์ สำหรับธรรมยุตเมืองอุบลฯ แต่นั้นมา

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระพรหมมุนี นามเดิม (อ้วน) ฉายา ติสโส กำนัดวันเสาร์ที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ ที่บ้านดงแคน ตำบลดอนมดแดง อำเภอเมืองอุบลฯ จังหวัดอุบลราชธานี บิดาชื่อ เพี้ยเมืองกลาง (เคน) ตำแหน่งกรมการเมือง มารดาชื่อ บุตสี มีเชื้อสายสืบมาจากแสนเทพ แสนนาม สองคนพี่น้อง อันเป็นต้นสกุลของ “สกุลแสนทิวสุข” ในปัจจุบัน

เมื่อท่านอายุได้ ๑๙ ปี บวชเป็นสามเณรมหานิกายอยู่ที่วัดตำบลสว่าง อำเภวารินชำราบ ครั้นแล้วย้ายไปศึกษาอักษรสมัยในสำนักวัดศรีทอง เมืองอุบลฯ วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ อุปสมบทที่พัทธสีมาวัดศรีทอง ท่านเทวธมมีเถระ (ม้าว) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระโชติपालเถระ (ทา) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เป็นอุทเทสจารย์ ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมอยู่ในวัดศรีทองนั้น ครั้นเมื่อท่านอายุได้ ๒๔ ปี พ.ศ. ๒๔๔๓ จึงได้เข้าไปเล่าเรียนอยู่ในพระนคร สำนักท่านเจ้าคุณพระศาสนโสภณ (อทีสโก อ่อน) ครั้งยังเป็นพระเมฆาธรรมรส แต่ได้ไปอยู่กับท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ ซึ่งเวลานั้นท่านพักอยู่ที่วัดพิชัยญาติฯ ก่อนเป็นผู้ฝากฝังเป็นนักเรียนแห่งสาขามหามกุฏราชวิทยาลัยของวัดพิชัยญาติฯ นั้น เล่าเรียนอยู่ ๔ ปีก็สอบบาลีไวยากรณ์ได้ จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ ได้รับตำแหน่งเป็นครูสอนบาลีที่วัดเทพศิรินทร์ฯ ท่านก็ขอให้ไปอยู่

ด้วย เวลานั้นหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร (คือหม่อมเจ้าพร้อม) ทรงเป็นเจ้าอาวาส ได้เล่าเรียนอยู่สำนักนี้ ๒ พรรษา ก็สอบไล่ได้ชั้นเปรียญตรี เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลี อาจารย์ของท่านจะออกไปตั้งโรงเรียนที่เมืองอุบลฯ จึงได้ทูลลาออกไปด้วยท่าน และท่านให้คุมเครื่องเล่าเรียนออกไปก่อน ในเวลานั้น การเดินทางจากพระนครไปเมืองอุบลฯ ต้องอาศัยเรือกลไฟไปขึ้นที่เมืองปราจีนบุรี แล้วอาศัยเกวียนเดินทางผ่านทางเมืองศรีโสภณผ่านช่องสะเม็กตรงไปอำเภอสังขะ ผ่านศรีสระเกษแล้วจึงต่อไปที่เมืองอุบลฯ

การเดินทางคราวนั้นท่านเล่าว่าข้างจะลำบาก เพราะเป็นเดือนมีนาคม ต่อเมษายน ซึ่งเป็นเวลากันดารน้ำ พระทา ซึ่งเป็นสพรหมจารีไปด้วยกันอาพาธหนักลงกลางทางที่กันดาร ในที่สุดถึงมรณกรรม จำเป็นต้องทำฅามปนกิจศพในกลางเขานั้นเก็บเอาแต่อัฐิไป การเดินทางจากพระนครคราวนั้นร่วม ๆ เข้าเกือบ ๒ เดือน เมื่อเจ้าประคุณพระอุบาลี เสร็จกิจในพระนครแล้ว จึงตามออกไปโดยอาศัยรถงานจากสถานีกรุงเทพฯ ไปลงที่สถานีแก่งคอยแล้วเดินข้ามตงพญาไฟ (ยังไม่เปลี่ยนเรียกตงพญาเย็น) ไปยังเมืองนครราชสีมา จึงว่าจ้างเกวียนไปอุบลฯ

เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทิ จันทร) ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นแล้วท่านได้เป็นครูสอนบาลี จนใน พ.ศ. ๒๔๔๒ ท่านได้กลับเข้ากรุงเทพฯ อีกพร้อมด้วยท่านเจ้าประคุณอาจารย์ของท่าน ซึ่งเข้ามารับสมณศักดิ์เป็นที่ “พระญาณรักขิต” และจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราช พร้อมด้วยเจ้าประคุณพระอุบาลี ณ พระที่นั่งมหาจักรีปราสาท องค์ตะวันออกเป็นการไปเฝ้า เมื่อออกพรรษาแล้วเข้าสอบพระปริยัติธรรมได้ชั้นเปรียญโท และได้รับพระราชทานรางวัลเป็นมูลค่า ๘๐ บาท แล้วกลับไปเมืองอุบลฯ พร้อมด้วยอาจารย์ของท่านในศกนั้น นอกจากเป็นครูประจำหน้าที่อย่างเดิมแล้ว ยังได้รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑลอีสานอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย ได้รับพระราชทานค่าพาหนะ และค่าภัตตาหารปีละ ๕๐๐ บาทมาได้ ๔ ปี เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์เจ้าคณะมณฑลอีสานได้ทูลลาออกจากเจ้าคณะมณฑลอีสานแล้ว ก็ได้โปรดฯ ให้รับตำแหน่งเป็นผู้แทนเจ้าคณะมณฑลอยู่ ๑ ปี แล้วเข้ามารับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระศาสนดิลกและตำ-

แห่งเจ้าคณะมณฑลอีสานในวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗^๑ เมื่อเสร็จ
การแล้วก็ได้กลับไปจัดกิจพระศาสนาอยู่ ณ วัดสุปฏิหารามเมืองอุบลฯ ตามเดิม
หลักการสำคัญที่พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ได้จัดการคราวนั้น
ได้แบ่งออก เป็น ๓ อย่างคือ “การคณะ การศึกษา และการพระศาสนา”

(๑) การคณะ

ได้แก่ระเบียบการปกครองหมู่คณะ คือกำหนดวัดวาอารามต่าง ๆ ใน
มณฑลอีสานโดยปริมาณให้เป็นหมวด แขวง และเมืองหรือจังหวัดรวมเข้าเป็น ๑
มณฑล ที่เราเรียกกันต่อมาว่า *เจ้าคณะหมวด* โดยกำหนดบุคคล คือ ภิกษุ
สามเณรและศิษย์วัด ซึ่งอยู่ในวัดนั้นทั้งปวงให้สังกัดขึ้นต่อพระอธิการคือ เจ้า
อาวาส พระอธิการทั้งนั้นรวมขึ้นต่อเจ้าอธิการคือ *เจ้าคณะหมวด* หรือ อุปัชฌายะ
เจ้าอธิการทั้งนั้นรวมขึ้นต่อ *เจ้าคณะแขวง* เจ้าคณะแขวงทั้งนั้นรวมขึ้นต่อ *เจ้า
คณะจังหวัด* ปวงเจ้าคณะจังหวัดรวมขึ้นต่อ *เจ้าคณะมณฑล* ระเบียบอันเป็น
หลักที่กล่าวมานี้ชื่อว่า *การคณะ* หรือ *การปกครอง* ในสมัยที่ ๔ นี้วัดพระธรรมยุต
ได้แพร่หลายออกไปมากกว่าสมัยอื่น ๆ ทั้งนี้จะได้กล่าวเฉพาะวัดที่เป็นหลัก

๑. พ.ศ. ๒๔๔๘ ตั้งวัดศรีเทพประดิษฐ์ ที่จังหวัดนครพนม ครั้งท่าน
พระครูสารภณมณี (เขมีย์ จันทร์) ต่อมาเป็นพระราชาคณะในนามเดิม เจ้าคณะ
จังหวัดเป็นเจ้าอาวาส พร้อมด้วยพระภิกษุหลายรูปและท่านพระเทพกวี (ต่อมา
เป็น พระธรรมเจดีย์ พนฺธุโล จุม) เจ้าคณะมณฑลอุดร แต่ยังเป็นสามเณร
ได้พากันไปสืบต่อเอาคณะธรรมยุตขึ้นมาจากจังหวัดอุบลราชธานี สมัยพระยา-
เพชรรัตนสงคราม (เลื่อน ภูมिरัตน์) แต่ครั้งยังเป็นพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์
ผู้ว่าราชการจังหวัดนครพนม เป็นหัวหน้าปวงชนชาวนครพนมอุปถัมภ์บำรุงแต่บัด
นั้นมา วัดศรีเทพฯ เป็นวัดธรรมยุตอันเป็นหลักสำหรับจังหวัดนครพนม

๒. วัดท่าบ่อ อยู่บ้านท่าบ่อ ตำบลแจระแม อำเภอมืองอุบลฯ ก็สร้าง
ขึ้นในคราวเดียวกัน

๓. วัดโพธิสมภรณ์ เดิมวัดนี้ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ) ร.ศ.
๑๒๔ ครั้งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร ได้สร้างเป็นสำนักสงฆ์ไว้แต่ไม่มี

^๑ หลังจากเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรเสียแก่ฝรั่งเศสแล้ว ๑ ปี

ชื่อ ได้ทูลขอชื่อต่อพระวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราศศิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราช เจ้าทรงประทาน เพราะเจ้าของเดิมที่มาสร้างชื่อ โพิธิ ท่านเจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (พนธุโล จุม ป.๓) แต่ครั้งเป็นเปรียญเป็นเจ้าอาวาส โดยที่เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาวโรหิต) แต่ยังเป็นพระยาราชนุกูลฯ อุปราชภาคอีสาน ประจำที่จังหวัดอุดรธานี พร้อมด้วยพระพรหมมณี แต่เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์พระเทพเมธี ผู้รักษาการคณะมณฑลอุดร ได้ขอพระธรรมเจดีย์ (จุม) ซึ่งเป็นเจ้าคณะมณฑลอุดรเวลานั้น แต่ยังเป็นเปรียญต่อเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (ญาณวโร เจริญ) จากสำนักวัดเทพศิรินทราวาสไปอยู่วัดโพิธิสมภรณ์จมนมรณภาพบัดนี้

๔. วัดศรีเมือง จังหวัดหนองคาย เวลานั้น ท่านมหาทักษ์^๑ (ป.๔) เป็นเจ้าอาวาส ในลำดับกาลแห่งวัดโพิธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรธานี

๕. วัดศรีจันทร์ จังหวัดขอนแก่นนั้น ได้ขอท่านพระครูพิศาลอรัญเขต (เขมियो จันท์ ป.๓) แต่ยังเป็นเปรียญต่อเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) จากสำนักวัดบรมนิวาสไปอยู่เป็นรูปแรก ในคราวเดียวกันกับท่านเจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (จุม) ไปอยู่วัดโพิธิสมภรณ์ พระยาพิศาลสารเกษตร (พรพิมพ์สุต) ผู้ว่าราชการจังหวัดขอนแก่น เป็นหัวหน้าอุปถัมภ์ ต่อมาท่านพระครูพิศาลอรัญเขตได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะในนามเดิม

๖. วัดศรีบุญเรือง อำเภอชนบท ซึ่งท่านพระครูธรรมปเวที (มหานาโม เขียว) เจ้าคณะแขวงเป็นเจ้าอาวาส

๗. วัดสระจันทร์ อำเภอพล ท่านพระครูอนุโยคธรรมภาณ (จุนโท เหลา ป.๔) เจ้าคณะแขวงเป็นเจ้าอาวาส วัดศรีบุญเรืองกับวัดสระจันทร์นี้ได้เป็นวัดธรรมยุตขึ้นในลำดับกาลแห่งวัดศรีจันทร์จังหวัดขอนแก่น

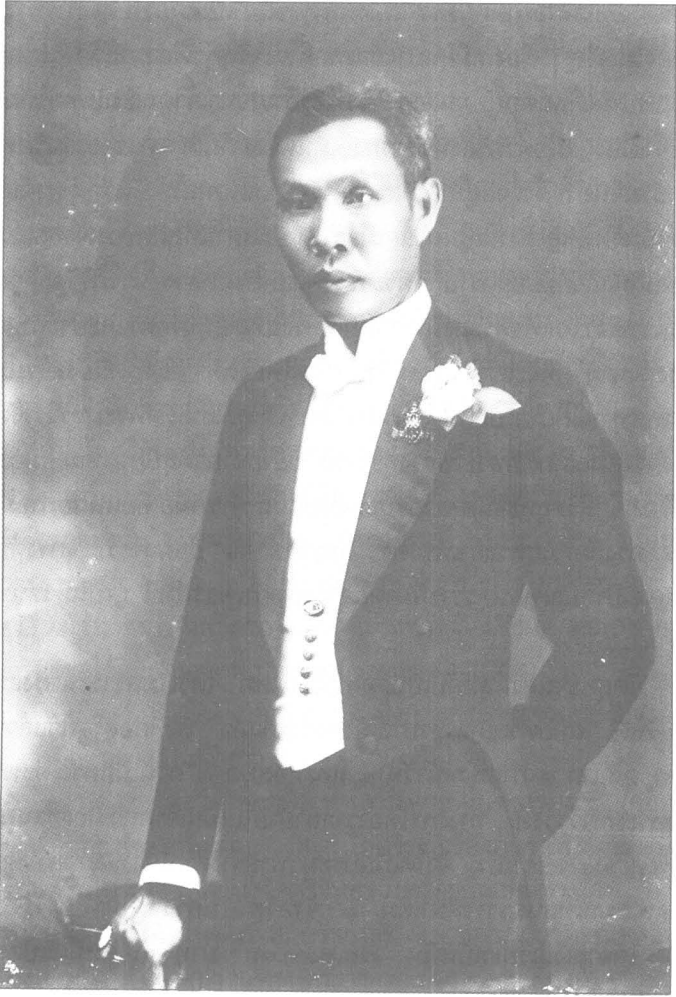
๘. ครั้นต่อมาในต้นรัชสมัยรัชกาลที่ ๗ ทางกรมได้รวมมณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลเดียวกัน คือ มณฑลนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ พระยาเพชรปानी (ตัน รักษประจิดร) แต่ครั้งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้ประชุมปรึกษาคณะข้าราชการทหาร

^๑ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น พระครูวิชัยสังฆกิจ เจ้าคณะอำเภอ ภายหลังได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะที่ พระวิชัยมณี เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดหนองคาย

พลเรือนตลอดจนพ่อค้าคหบดีว่า เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ การพระพุทธรักษายังไม่เจริญรุ่งเรืองเหมือนบางมณฑลที่ได้เจริญรุ่งเรืองมาแล้ว โดยที่เจ้าคุณมณฑลมิได้สถิตอยู่ที่มณฑล ควรที่จะอาราธนาเจ้าคุณมณฑลให้มาสถิตอยู่ประจำเมือง เมื่อดำริเรื่องนี้แล้วต่างก็เห็นพร้อมกันว่า ควรจะรวมวัดหน้าท้อและวัดบรมจินดา ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงศาลารัฐบาลมณฑลให้เป็นวัดเดียวกัน และสร้างให้เป็นวัดใหญ่ดงามเป็นศรีแก่เมือง ให้เป็นสถานที่สถิตของเจ้าคุณมณฑล เมื่อตกลงกันแล้วก็มีบอกกราบทูลพระวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราดิวิวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ ก็ทรงโปรดอนุโมทนาและประทานอนุมัติแล้วทรงตั้งนามวัดที่จะสร้างขึ้นใหม่นี้ว่า “วัดสุทธจินดา” แต่วัดนี้ยังสร้างไม่เสร็จ พระยาเพชรปาณีก็ย้ายไปก่อน ส่วนพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ แต่เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระโพธิวงศาจารย์ ก็ย้ายจากวัดสุปฏิหาราม เมืองอุบลราชธานี มาอยู่ที่วัดสุทธจินดาด้วยขบวนแห่อันมโหฬาร เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ตรงกับสมัยพระยาเพชรดาฯ (สะอาด ณ ป้อมเพชร์) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาต่อจากพระยาเพชรปาณี เป็นหัวหน้าผู้อุปถัมภ์ต่อมา

วัดสุทธจินดานี้เท่ากับเป็นวัดสร้างขึ้นใหม่ ได้ริเริ่มสร้างขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ สมัยพระยาเพชรปาณิดังกล่าวมาแล้ว สิ่งทีก่อสร้างไว้แล้วนั้นคือได้แก่พระอุโบสถ ๑ กำแพงหน้าวัด ๑ และหอสมุด ๑ ครั้นเมื่อพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ ทาการได้อาราธนาย้ายไปเป็นเจ้าคุณมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๗๐ แล้ว จึงได้เป็นประมุขพาสร้างดำเนินงานมาอีก บอกบุญเรียไรเฉพาะมณฑลนครราชสีมาเดิม ๓ จังหวัด (นครราชสีมา บุรีรัมย์ และชัยภูมิ) ได้จากเงินเรียไรเป็นเงิน ๗๘,๐๘๒.๕๖ บาท (เจ็ดหมื่นแปดพันเก้าสิบสองบาทสี่สิบหกสตางค์) ประชาชนชาวนครราชสีมาได้ร่วมใจกันบริจาคเงินสร้างตึกหลังหนึ่ง เป็นตึกชั้นเดียวสำหรับเป็นหอสมุด อุทิศพระราชกุศลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นเงิน ๖,๐๐๐ บาท นอกจากที่กล่าวแล้ว ผู้มีชื่อในจังหวัดนครราชสีมาช่วยกันบริจาคอีกมาก วัดสุทธจินดาได้สร้างเสร็จบริบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ วัดนี้จึงได้เป็นวัดธรรมยุต อันเป็นหลักสำหรับเมืองนครราชสีมาวัดหนึ่งสืบมา

พระยาเพชรปानी (ต้น รักตประจิตร)

ครั้นต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้วัดสุทธจินดา และวัดกลางนคร เป็นพระอารามหลวงพร้อมกันเมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘ พระยาเพชรดาฯ (สะอาด ณ ป้อมเพชร์) สมุหเทศาภิบาลเป็นหัวหน้าพร้อมด้วยบรรดาข้าราชการ พ่อค้าคหบดี ราษฎรร่วมใจกันอุปถัมภ์บำรุง คือพระยาเพชรดาฯ ได้สละทรัพย์ส่วนตัวเป็นรายเดือน ๆ ละ ๓๐ บาทให้เป็นค่าภัตตาหารแก่พระภิกษุสามเณรผู้มาอยู่ตลอดกาลของท่าน และท่านผู้นี้ยังพาหาทุนให้เป็นก้อนไว้เพื่อภัตตาหารด้วยวิธีอื่นอีกโสดหนึ่งด้วย สรุปแล้วก็คือพระยาเพชรปาณีเป็นผู้ริเริ่มสร้าง ได้สละเงินเดือนบริจาคนำมา ๑ เดือนเป็นเงิน ๑,๐๐๐ บาท พระยาเพชรดาเป็นผู้ทะนุถนอม

(๒) การศึกษา

การศึกษาคือทำให้ความรู้แก่กุลบุตร แบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ ภาษาบาลี และภาษาไทย ภาษาบาลีในครั้งกระโน้นที่จัดเป็นล่ำเป็นสันมีอยู่ที่วัดสุปฏิหารามแห่งเดียว บรรดาภิกษุสามเณรทั้งส่วนใกล้และส่วนไกลตลอดมณฑลอุดรมีผู้ที่ใครต่อการศึกษาที่อุตสาหะมาแล้วเรียน การสอนได้ดำเนินตามแบบมหาจุฬาราชวิทยาลัยชั้นต้น ภาษาบาลีสอนเพียงบาลีไวยากรณ์ อภัยพากย์ปวิวัตน์และธรรมบท ส่วนนักเรียนสอนเพียงธรรมวินัยในแนวโกวาท ภายหลังค่อยขยายตัวขึ้นตามลำดับ ส่วนบาลีที่เป็นสำนักเรียนขึ้นหลายจังหวัด จนได้ส่งนักเรียนเข้าสอบชั้นเปรียญในสนามหลวง ส่วนนักเรียนขยายตัวเจริญขึ้นทุกจังหวัด ทุกแขนงตลอดถึงบางตำบล จนมีนักเรียนเข้าสอบทั้งชั้นตรี ชั้นโทและชั้นเอก แม้ถึงธรรมศึกษาก็ดูจกัน ส่วนภาษาไทยนั้นในชั้นต้น เมื่อยังไม่มีธรรมการมณฑล เจ้าคณะมณฑลเป็นผู้อำนวยการเอง ต่อเมื่อมีธรรมการมณฑลแล้ว เจ้าคณะมณฑลก็ทำได้เพียงเฉยในการนี้ไม่ได้ช่วยสนับสนุนในส่วนที่ควรมาโดยลำดับ

(๓) การพระศาสนา

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เป็นพระมหาเถระสำคัญขององค์หนึ่งแห่งคณะสงฆ์ไทย เคยดำรงตำแหน่งสังฆนายกองค์แรกของประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ท่านเป็นชาวอีสานที่ได้รับความนิยมนยกย่องเคารพสักการะอย่างสูงของชาวอีสานทั้งมวล ท่านได้ผ่านงานและดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ และได้เลื่อนสมณศักดิ์สูงขึ้นโดยลำดับ ดังเช่นในขณะที่ยังดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสาน สมเด็จพระ

พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงทราบผลงานที่ทรงใฝ่ฝันและยกย่องว่า เป็นผู้ที่มีวิธีการแนะนำสั่งสอนและฉลาดในการปกครองเป็นเยี่ยม พระธรรมเทศนาของท่านทุกครั้งมีคติธรรมและปรัชญาเป็นที่จับใจของมวลพุทธศาสนิกชน ความดีอันเป็นคุณลักษณะพิเศษของท่านซึ่งมีอาจธบายได้ก็คือ ผู้ที่มีเคยเข้าวัดฟังธรรมเลียบหากบังเอิญไปสดับตรับฟังเข้า ก็จักเกิดความเลื่อมใสศรัทธาทันที

การพระศาสนานี้พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอิสานนั้น ได้พากเพียรพยายามปลูกบ่มบวงชนชาวอีสานทุกเพศทุกชั้นทั้งบรรพชิตและฆราวาสให้มีสันดานประกอบด้วยศีลธรรม เพราะว่ามีธรรมดาบุดคคทุกหมู่เหล่าแม้ถึงจะปกครองเป็นหมวดเป็นหมู่และได้ศึกษาสำเหนียกจนเกิดความฉลาดรอบรู้ ถ้าไม่มีศีลธรรมประจำสันดานก็ไม่อาจตั้งตนเป็นพลเมืองดีได้ ต่อเมื่อมีการสั่งสอนอบรมให้ประกอบด้วยศีลธรรม จึงจะยังประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์เบื้องหน้าให้สำเร็จได้ อาศัยเหตุทั้งปวงนี้เป็นที่ตั้ง ท่านจึงต้องพากเพียรอบรมสั่งสอนปวงชนชาวอีสานอันมีสันดานกลับสนธิ คือจมอยู่ในลัทธิธรรมนิยมแก้แค้นด้วยกรรมกอบุยานานาประการเพื่อให้ตื่นขึ้นจากหลับอยู่ที่ไหนไปทีไหนเมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้นเฉพาะหน้า จะเป็นการคณะกิติ การศึกษาก็เกิดขึ้นก็ได้จัดทำไปตามส่วน

การคณะและการศึกษาทั้งสองอย่างนี้ ท่านได้จัดวางไว้เป็นการมีระเบียบเมื่อได้วางแผนผังลงไปแล้ว ถ้าไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นท่านก็ได้จัดไปตามแผนที่ได้วางไว้ ส่วนการพระศาสนาคือการสั่งสอนอบรมบวงชนให้มีสันดานประกอบด้วยศีลธรรมนี้ ไม่มีระเบียบแบบแผน ต้องใส่ใจพรัสอนอยู่เสมอ โดยเพ่งมองอุปนิสัยที่เป็นไปได้ในประโยชน์ปัจจุบันก็พรัสอนให้เป็นประโยชน์ในส่วนนี้ ถ้าผู้มีอุปนิสัยที่จะเป็นไปได้อันในประโยชน์ปัจจุบันและในประโยชน์เบื้องหน้าก็สอนให้เป็นไปในประโยชน์ทั้งสอง ถ้าไม่เพ่งมองให้รู้จักอุปนิสัยเสียก่อนเป็นแต่สอนตายไปก็ไร้ประโยชน์ เหมือนอย่างให้ดวงแก้วมณีอันมีค่าแก่สิ่ง ดังนั้นการสั่งสอนปวงชนชาวชนบทท่านจึงต้องเพ่งมองให้รู้จักอุปนิสัย

อนึ่ง ในระหว่างที่พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ติสสเถระ เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระราชมนี มหาสังฆปาโมกข์ และดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีนั้น การที่จะบรรพชาหรืออุปสมบทในสมัยนั้นถือเป็นการเข้มงวด

เป็นไปตามพระธรรมวินัยจริง ๆ และในสมัยของท่านนี้ได้ประกาศเลิกสมณยศอย่างโบราณโดยเด็ดขาดเป็นหนังสือที่เจ้าคณะมณฑลประกาศไปยังเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด อุปัชฌาย์ ภูษาเบ็ญญ เจ้าอธิการและอันดับบรรดาที่มีในมณฑลอุบลราชธานีให้ครบถ้วน ซึ่งผู้เขียนมีโอกาสได้ไปพบหลักฐานดังกล่าวเห็นว่าเป็นเรื่องที่น่าเศร้าใจ จึงขอนำมาลงต่อไปนี้

“... เมื่อวันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ เจ้าหน้าที่ทั้งสองฝ่าย คือ ฝ่ายบ้านเมืองมีพระยาวิเศษสิงหนาท^๑ ผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี ประชุม ณ ศาลากลางมณฑลปรึกษาหารือเพื่อจะบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองทันกับสมัย และได้ตกลงแก้ไขข้อขัดข้องให้สะดวกทั้งสองฝ่าย ข้อความที่ได้ตกลงในที่ประชุมดังต่อไปนี้

๑. การรับรองผู้จะบรรพชา อุปสมบท

เจ้าคณะมณฑลเห็นว่า ให้เจ้าอาวาสทุกคนเมื่อได้รับกุลบุตรผู้ต้องด้วยลักษณะเป็นนิตินแล้ว จึงฝึกหัดนิสัยของตน ๆ ให้รู้จักวิธีบรรพชาและอุปสมบทก่อนดังนี้

- (๑) ผู้ที่บรรพชาเป็นสามเณรให้ฝึกหัดกิจเบื้องต้นก่อนดังนี้
  - ก. ให้รู้จักการกราบไหว้เข้าไปและถอยหลัง
  - ข. ขานนาคให้ได้ตลอดและให้ถูกต้องตามอักขรวิธีด้วย
  - ค. ให้รู้จักสามเณรสิกขาตลอด
- (๒) ผู้ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุ ให้ฝึกหัดกิจเบื้องต้นดังนี้
  - ก. ให้รู้จักการกราบไหว้เข้าไปและถอยหลัง
  - ข. ขานนาคให้ได้ตลอด
  - ค. ให้รู้จักอนุศาสน์ ๘ อย่าง
  - ฆ. ให้รู้จักวิธีแสดงอาบัติ
  - ง. ให้รู้จักวิธีพินทุอชิวฐานและวิกัป

^๑ ต่อมาเป็นพระยาตรีธรรมศกราช (ปั่ว บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี สืบต่อพระยาตรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา)

ผู้ประกอบด้วยคุณลักษณะห้ามไม่ให้บวชนั้นคือ **สิกขมา** หลังลายบวชสามหน เป็นอันขาด นอกจากนี้ยังมีอีกว่า ถ้าภคยัสถ์ถูกเขียนหลังลายอายุครบหรือเกินอุปสมบทก็ดี แต่ยังไม่เคยอุปสมบทมาเลย มีศรัทธาจะใคร่บวช แม้จะได้รับหนังสืออนุญาตจากเจ้าหม่อมขุน นาย เจ้าพนักงานท้องที่ผู้ที่จะสงเคราะห์ให้บวช ต้องมาทำหนังสือรับรองต่อพระอุปัชฌายะให้มั่นคง โดยไม่ให้ผู้จะบวชนั้นประพฤตีสว่างเกินต่อธรรมวินยานุศาสน์ และพระราชกำหนด ซึ่งเป็นเครื่องลามากในพระพุทธศาสนาด้วยอีกชั้นหนึ่ง จึงจะบวชได้

ถ้าภคยัสถ์ถูกเขียนหลังลายได้เคยบวชเป็นภิกษุครั้งหนึ่งแล้ว มาขออุปสมบทอีก ถึงจะได้รับอนุญาตให้บวชได้ก็ดี ห้ามมิให้พระอุปัชฌายะบวชให้อีกเป็นอันขาด

๒. เรื่องประกาศเลิกสมณยศอย่างไร

เจ้าคณะมณฑลเห็นว่าราชฎารในมณฑลนี้ บางเหล่ามักตั้งตำแหน่งสมณศักดิ์ขึ้นเอง โดยฐานเล่น ๆ บ้างโดยจารีตเดิมบ้าง โดยความเขลาบ้าง เป็นต้นว่า เรียกกันเป็น **พระครู** โดยเชิงเล่นแลยกกลายเป็นจริงก็มี **ฮด** (รด) กันเป็น **สมเด็จพระเจ้า เป็นชา เป็นครู** (ครู) ตามจารีตเดิมก็มี จงใจตั้งกันเป็นพระครูด้วยไม่รู้จักหน้าที่และอำนาจของตนก็มี ทั้งนี้ ดูเป็นประเพณีขัดต่อพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์มาตรา ๒ อยู่ ถ้าเจ้าหน้าที่ทั้งสองฝ่ายจัดไม่ให้เป็นไปได้ บางทีจะเป็นการสะดวกแก่การปกครองคณะสงฆ์ เว้นแต่ผู้ที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรให้เรียกตามราชทินนาม ถ้าได้รับประทวนเจ้าคณะมณฑลให้เรียกตามชื่อเดิม ดังให้ประทวนเจ้าอธิการแก้วเป็นผู้ว่าที่เจ้าคณะแขวงให้เรียกว่า พระครูแก้ว เช่นนี้เป็นตัวอย่างแม้ถึงจะขัดก็ตาม ห้ามแต่ไม่ให้เรียกกันเป็น **สมเด็จพระเจ้า ครู** เท่านั้น พระครูก็เลย เจ้าคณะแขวงอำเภอปทุมอุบล ขึ้นแจ้งว่า การวัดนี้เป็นประเพณีมาแต่เดิมจึงได้กระทำตามกันต่อ ๆ มาไม่ควรจะเลิกเสีย

เจ้าคณะมณฑลจึงได้แสดงเหตุผลที่เป็นไปแห่งโบราณกษณในที่ประชุมดังนี้ "โลกคือส่วนประชาชน เมื่อมีมารวมกันอยู่ ณ ที่ใดในที่ประชุมนั้น บางเหล่าสันทานดีรักใคร่หม่อมไม่เบียดเบียนใคร ๆ บางเหล่ามีสันทานชั่วข่มเหงเพื่อน

๑ คำนี้ลงที่เลยเพี้ยนฟังเป็น หด ไบก็มี (คือหมายถึงทำให้สิ้นข้า)

ผูกก่อทุกข์ให้แก่หมู่ ธรรมดาจึงต้องมีบุคคลที่ประกอบคุณควรเป็นใหญ่ปกครอง เพื่อรักษาความสุขของประชาชนในที่นั้น ๆ เป็นธรรมดาของโลก

ด้วยเหตุนี้ชาวไทยเหนือแต่โบราณ เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่มาถึงบ้านเมือง กุลบุตรมีศรัทธาบวชมากขึ้น จึงต้องมีพระเถระที่ทรงธรรมทรงวินัยให้มีสมณ-ศักดิ์ปกครองหมู่ เพื่อจะรักษาพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ธรรมเนียมที่ ทำกันแต่โบราณนั้น จะเป็นอย่างไรแน่ แบบแผนก็ไม่ปรากฏตลอด มีอยู่ก็แต่ ประกาศที่อ่านเมื่อสดกันแล้ว ความในนั้นก็เป็นหลักฐานอยู่บ้าง เป็นของผู้ใหญ่ ไม่สูงไม่ใช่เป็นของราษฎรที่จะฟังทำกันให้ตื่นตุงทุกวันนี้”

ข้อประกาศนั้นล้วนต่าง ๆ กัน ย่อบ้างพิสดารบ้างแต่หลักฐานคือ

“พุทธศักราช... ปี ... ศก... ฤดู... เดือน... ปักษ์... คติ... วัน... เวลา... ฤกษ์... ราศี” เหมือนกันทุกฉบับ ที่จำได้เป็นคำ ๆ ดังนี้

เริ่มว่า “ศรีศรี, ศุภมังคลุตตมที่ นายวณน พุทธศักราช... พรรษาปี.... ศกตกอยู่ใน... ฤดูเดือน... ขึ้น... แรม... คำ วัน... เวลา... เป็นกาลนิยมพรหมทินโนตม พระจันทร์แจ่มโชติไสแสงแผ่กับนักขัตตมราชฤกษ์ถีกหน่วยชื่อว่า... กรณีนุกล ไสสนทิสถิตอยู่ใน... เมษราศี สุกไสตบเศร่า ภายในมีสังฆราชคุเจ้าเป็นเค้า ภายนอก มีเจ้าภูมิปาละเป็นประธาน กับทั้งบุตรหลานกรมการใหญ่น้อยสิบอ้อยห้าพญา ศรัทธาเจ้าแล

พร้อมด้วย... มีปสันนะรัตตาเป็นอันยัง จึงได้น้อมนำมาซึ่งบริหาราและ นำมฤธาภิเชก อติเรกบวชเถมนามกรตึนยศตเจ้าหัว..... ขึ้นสู่พื้นสุวรรณรัฐะ บัดดาวาสมเด็จพระ... ให้เป็นชา... ให้เป็นคุ (ครู)..... คัมภีร์ปัญญาหรือสุขุมปัญญา ศาสนูปถัมภ์สัมปันนะวีโรจนาโชติปาละเจ้าแล”

แบบนี้ เมื่อสันนิษฐานให้ละเอียดแล้วไม่ใช่ส่วนของราษฎรที่จะฟังทำได้ โดยส่วนตัว เพราะในนั้นมีคำว่า “มหาสังฆราชคุเป็นเค้า เจ้าภูมิปาละเป็นประธาน” มหาสังฆราชคุ นั้น ก็ต้องหมายถึงพระเถระผู้เป็นใหญ่ในแคว้นอันนั้น เจ้าภูมิ ปาละ นั้น ก็ต้องหมายถึงเจ้าผู้เป็นใหญ่ในแคว้นอันนั้น ทั้งสองนี้เป็นประธาน ในการตั้งสมณศักดิ์ แต่คงจะไม่มีมหาสังฆราชคุเป็นผู้เลือก เจ้าภูมิปาละเป็น ผู้ตั้ง ส่วนบริหารที่จะถวายผู้ได้รับสมณศักดิ์นั้นของใคร ๆ ก็ได้แล้วแต่ศรัทธา

ส่วนสมณศักดิ์นั้น ดุมีหลายชั้น แต่ไม่ทราบว่าจะลำดับกันอย่างไร เพราะไม่ปรากฏในบั้งจุ่ม^๑ ดังได้ลำดับจะลงเดาดูดังต่อไปนี้

ที่ ๑ เจ้าหัวคุดยอดแก้ว เห็นจะเป็นมหาสังฆราชคุ (ครู) นั้นเอง คงมีหน้าที่อำนาจตลอดแคว้น

ที่ ๒ เจ้าหัวคุดลูกแก้ว เห็นจะมีหน้าที่และอำนาจเป็นเจ้าคณะรองยอดแก้ว

ที่ ๓ เจ้าหัวคุดหลักคำ เห็นจะมีหน้าที่และอำนาจคล้ายเจ้าคณะเมือง

ที่ ๔ เจ้าหัวคุดด้าน เห็นจะมีหน้าที่และอำนาจคล้ายเจ้าคณะแขวง

ที่ ๕ เจ้าหัวคุด ส่วนนี้เห็นจะไม่เกี่ยวกับการปกครอง คงจะเป็นแต่ผู้สั่งสอน แม้งถึงท่านที่ ๑-๔ ก็คงเป็นเจ้าหัวมาก่อนทั้งสิ้น

ที่ ๖ เจ้าหัวซา (หรือผา) ตำแหน่งนี้ยังตรงหาหน้าที่และอำนาจไม่แจ่ม แต่ ซา คำนี้ก็ยังมีสันนิษฐานยากหรือจะเป็นผู้มีพรราชาแต่อายุยังอ่อน ยังกำลังเล่าเรียนอยู่ แต่มีปริชาสามารถควรยกย่องให้มีสมณยศ เพื่อประกาศสมณคุณ จึงฮุดขึ้นเป็นเจ้าหัวปริชาไว้ก่อน

ที่ ๗ เจ้าหัวสมเด็จ ตำแหน่งนี้ยังมีดี ไม่ทราบว่าจะมีส่วนอันใดในตำแหน่งทั้งหลาย^๒ ดูประหนึ่งตั้งไว้พอเป็นบทบูรณเท่านั้น หรือบางทีจะคว้ามมาจากที่อื่นไม่ทราบ เพราะเป็นนิสัยคว้ามงอยู่หน่อย

อีกโสดหนึ่งได้ยินแว่ว ๆ ว่า เมื่อตั้งสมณศักดิ์ตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งแล้วเห็นว่า เจ้าภูมิบาลจะต้องตั้งราชฎาให้เป็น แสน หลายคน มีแสนสุทธิ แสนโกษา ฯลฯ เป็นต้น โดยลำดับสมณยศ เพื่อให้ปฏิบัติท่านสมณศักดิ์เหล่านั้น ยกเว้นการบ้านเมืองทีเดียว

^๑ "บั้งจุ่ม" แปลว่า พงศาวดาร คือเขียนข้อความเรื่องราวจะเป็นในใบลานหรือกระดาษแล้วบรรจุใส่กระบัง (กระบอกไม้ส่วนมากเป็นไม้ไผ่) หลาย ๆ อันแล้วเอากระบังนั้นมาจุ่มกันเข้าเรียก "บั้งจุ่ม"

^๒ ทางเวียงจันทน์และภาคอีสานโบราณเราได้ลำดับสมณยศพระภิกษุไว้ดังนี้ ๑. พระภิกษุชวชย์ไม่ได้ฮุดสรอง ลีอกออกมาเรียกว่า ทิด ๒. พระภิกษุฮุดสรองครั้งหนึ่งเรียกว่า สมเด็จ ลีอกออกมาเรียกว่า จารย์ ๓. พระภิกษุฮุด ๒ ครั้งเรียก ญาชา ลีอกออกมาเรียก จารย์ชา ๔. พระภิกษุฮุด ๓ ครั้งเรียก ญาครู (หรือญาครู) ลีอกออกมาเรียก จารย์ครู ท่านผู้รู้โปรดวิจารณ์

ธรรมเนียมดังกล่าวนี้ ดูเป็นช่องของท่านผู้มีอำนาจวาสนาชาวเวียงจันทน์ แต่โบราณตั้งแต่นั้นไว้ ไม่ใช่ส่วนราชการที่จะพึงทำได้โดยลำพังของตัว ถ้าจะคิดดูอีกในหัวเมืองมณฑลเราที่นี่ แต่ไหน ๆ ก็ยังไม่เคยได้เห็นได้ยินว่าสมณรูปใดได้เป็นมหาราชครู ส่วนเจ้าคณะเมืองก็ยังไม่มีการได้เป็นเจ้าภูมิบาละพอที่จะแต่งตั้งสมณยศได้

ด้วยเหตุนี้ชาวเราทั้งหลาย จึงไม่ควรตั้งสมณศักดิ์ให้เป็น สมเด็จ เป็น ซา เป็น ครู ฯลฯ เป็นต้น ให้รบกวนพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ มาตรา ๒ แม้ถึงจะขัดตรงแล้วถวายเป็นส่วนสังฆมณฑลนั้นควรอยู่ เพราะเป็นการทำบุญ จะทำด้วยอาการอย่างไรก็ได้ ซึ่งเป็นส่วนไม่นอกกริต คือไม่ผิดวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

พระยาวิเศษสิงหนาทกล่าวว่า “ตามข้อประกาศนี้ได้ความว่าเป็นของครั้งเจ้าผู้ครองเวียงจันทน์ทำขึ้นไว้ สำหรับเป็นประเพณีแต่งตั้งสมณศักดิ์ และพร้อมด้วยเจ้าครองเวียงจันทน์รู้เห็นด้วย แต่ชาวเราไปเก็บเอามาใช้จนมันเมื่อ ถึงราชการโดยมากก็แต่งตั้งสมณศักดิ์ได้โดยความเข้าใจผิด ที่คิดห้ามเสียคราวนี้ก็เป็นการสมควรมาก”

ที่ประชุมตกลงว่า ต่อไปให้จัดการตามที่พระยาวิเศษสิงหนาท สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีได้ชี้แจงไว้

ทั้งนี้ให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายวัดทุกชั้น แนะนำบริษัทรักษาอยู่ในท้องที่ของตน ๆ ให้เข้าใจ แล้วแต่นี้ไปอย่าตั้งสมณศักดิ์เอาเองเป็นอันขาด”

พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์มาตรา ๒ ที่ พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ) ได้กล่าวถึงนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๕ ให้ตราขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง การปกครองคณะสงฆ์สมัยหลังนี้เป็นแบบมหาเถรสมาคม โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานในที่ประชุม แต่มาครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ ได้รับการแก้ไขใหม่ โดยเปลี่ยนลักษณะปกครองคณะสงฆ์อนุโลมตามแบบของทางบ้านเมืองในสมัยประชาธิปไตยในส่วนที่ไม่ขัดกับพระธรรมวินัย กล่าวคือ มีสมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งสกลสังฆปริณายก

ทรงใช้อำนาจบริหารกิจการคณะสงฆ์ทางสังฆมนตรี ซึ่งมีสังฆนายกเป็นประธาน ทรงตราสังฆาณัติและระเบียบพระคณาธิการอื่น ๆ โดยความเห็นชอบของสังฆสภา และทรงวินิจฉัยอธิกรณ์ (คดี) ทางคณะวินัยธร (ผู้พิพากษา) ผลที่เกิดขึ้นจากพระราชบัญญัติฉบับนี้เป็นอย่างไรต่อมานั้น ข้าพเจ้าไม่ขอกล่าวถึงซึ่งเป็นที่รู้จักกันอยู่ทั่วไปแล้ว

ครั้นเมื่อมาในสมัยที่จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีพระบรมราชโองการในรัชกาลปัจจุบัน ให้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕^๑ ขึ้นใหม่ สาระสำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้ก็คือ โดยที่การจกดำเนินกิจการคณะสงฆ์ มิใช่เป็นกิจการอันพึงแบ่งแยกอำนาจดำเนินการด้วยวัตถุประสงค์ เพื่อการถ่วงดุลแห่งอำนาจที่เป็นอยู่ตามกฎหมาย และโดยที่ระบบเช่นว่านั้นเป็นผลบั่นทอนประสิทธิภาพแห่งการดำเนินการ จึงเห็นสมควรแก้ไขปรับปรุงเสียใหม่ ให้สมเด็จพระสังฆราชของคณะสงฆ์ปกครองบริหารกิจการคณะสงฆ์ทางมหาเถรสมาคม ตามอำนาจกฎหมายและพระธรรมวินัย ทั้งนี้เพื่อความเจริญรุ่งเรืองและเป็นประโยชน์ต่อกิจการพระบวรพุทธศาสนา และปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น

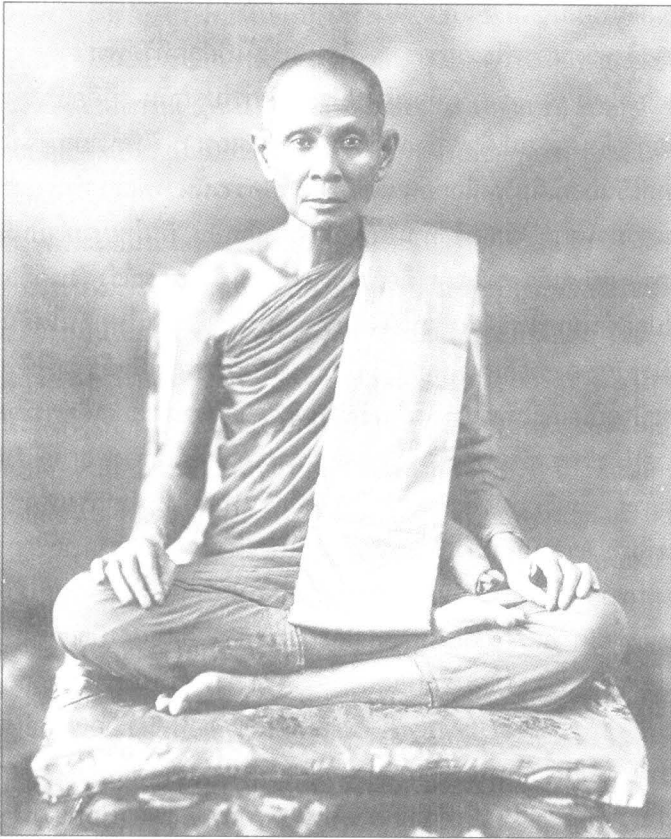
นอกจากการพระศาสนาที่สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ) ได้พร่ำสอนดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ยังได้แต่งหนังสือหลายเรื่อง อาทิเรื่อง *หลักบูชา* ว่าด้วยการค้ำชูเกียรติยศในดินลินในน้ำ เรื่อง *แว่นใจ* เรื่อง *สอนนายนาง* เรื่อง *หลักครู* ฯลฯ และมีอีกหลายเรื่องและผู้เขียนจำไม่ได้หมด

อีกเรื่องหนึ่งก็คือคำขวัญ *เสกถิ่นไทย* เห็นควรจะนำมาเล่าในที่นี้ด้วยคือเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๘๖ สมัยท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) เป็นสังฆนายกูปแรกและสถิตที่วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขต พระนคร ทางราชการได้พระบรมธาตุและกิ่งพระศรีมหาโพธิ์มาจากอินเดีย ๕ กิ่ง และประดิษฐานไว้ที่วัดพระศรีมหาธาตุ ๒ กิ่ง เหลืออีก ๓

^๑ ท่านที่สนใจในพระราชบัญญัติฉบับนี้ โปรดดูใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๗๙ ตอนที่ ๑๑๕ วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๕

กึ่ง มีจำนงให้ไปปลูกที่วัดธาตุนพม จังหวัดนครพนม ๑ กึ่ง ให้ไปปลูกที่วัดมหาธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ๑ กึ่ง และให้ไปปลูกที่วัดพระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ ๑ กึ่ง ผู้ที่จะนำไปประกอบกรปลูกนั้น ก็คือเป็นภาระของสังฆนายก ดังนั้น สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ) สังฆนายก จึงไปปลูกทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อน แต่ก่อนจะไปคราวนั้น ๗พรรษา ท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ท่านได้เสกภาคพายัพเป็น *ถิ่นไทยงาม* เป็นมิ่งขวัญแก่ชาวภาคพายัพแล้ว อดีตสมเด็จพระสังฆนายกฯ จึงได้พิจารณาว่า ภาคอีสานเมื่อท่านไปปลูกต้นมหาโพธิ์ หากได้เสกภาคอีสานให้เป็นถิ่นไทยอันใดอันหนึ่งก็จะเป็นมิ่งขวัญของชาวอีสานไม่น้อย เมื่อท่านได้พิจารณาเช่นนี้แล้ว ก็ให้ระลึกถึงอดีตและปัจจุบันและให้ทวนระลึกถึงพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ครั้งเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปดงพญาไฟ (ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกดงพญาเย็น) ขณะที่สร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปสู่นครราชสีมา เวลานั้นกำลังสร้างอยู่ดงพญาไฟ ซึ่งมีไข้ป่าชุกชุมมาก กรรมกรที่ไปทำงานพากันขยาดขยັນกันมาก นายช่างเยอรมันที่ไปควบคุมงานก็ได้สิ้นชีวิตไปหลายคน เหลือแต่กรรมกรชาวจีนและกรรมกรชาวอีสาน เมื่อเช่นนี้พระองค์จึงมีพระราชดำรัสว่า *ผู้ที่ย่างเงินเป็นชาวอีสาน ท่านจึงนึกว่าพระราชดำรัสนี้นับเป็นพรอันพิเศษ เพราะเป็นพรของพระอริสวร อันนี้เป็นเหตุอันหนึ่ง อีกเหตุหนึ่งบรรดาข้าราชการที่ไปปกป้องรักษาภาคอีสานตามจังหวัดต่าง ๆ มักพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า "ชาวอีสานว่าง่ายสอนง่ายเป็นผู้มีนิสัยซื่อตรง ขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ผลิตสิ่งของใช้เอง มีเกวียน การทอผ้าฝุงห่ม ฯลฯ เป็นต้น และเห็นว่าคติอุกฉกรรจ์ที่จะขึ้นโรงศาลสมัยนั้นก็มีน้อย"* เหตุเหล่านี้พระเดชพระคุณอดีตสังฆนายกฯ เห็นว่าภาคอีสานทั้งหมดก็ควรเป็น *ถิ่นไทยดี*

เมื่อปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่วัดธาตุนพม จังหวัดนครพนมแล้ว ท่านก็ได้ไปปลูกทางจังหวัดนครศรีธรรมราชที่วัดพระมหาธาตุ ได้พิจารณาพื้นภูมิประเทศทางภาคใต้ เห็นบริบูรณ์ด้วยทรัพยากรทุกอย่าง เช่น สวนยาง บ่อแร่ ฯลฯ เป็นต้น จึงได้เสกภาคใต้เป็น *ถิ่นไทยอุดม* เมื่อได้เสกถิ่นไทยอุดมก็ได้กล่าวในที่ประชุมในวันนั้น ให้ถึงถิ่นไทยงามทางภาคพายัพ และถิ่นไทยดีทางภาคอีสาน เมื่อเป็นดังนี้ข้าราชการบ้านาญผู้เฒ่าชั้นพานทองผู้หนึ่งคือ พระยามหาอำมาตยา-

เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน)
 อดีตสังฆนายกองค์แรก และอดีตเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี
 (รูปนี้ถ่ายฉายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่พระพรหมมุนี)
 ชวตะ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ
 มรณภาพ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เวลา ๑๘.๔๕ น.

ธิปไตย (เส็ง วีรยศิริ) อดีตปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย จึงตั้งกระทู้กราบ
นมัสการท่านว่า “เมื่อภาคพายัพเป็นถิ่นไทยงาม ภาคอีสานเป็นถิ่นไทยดี ภาค
ใต้เป็นถิ่นไทยอุดมแล้ว ภาคกลางเป็นถิ่นอะไรเล่าขอรับ” พระเดชพระคุณสมเด็จพระ
พระมหาวิรวงศ์ (ติสสเถระ) ตอบทันทีว่า “ภาคกลางเป็นถิ่นจอมไทย เพราะ
เป็นถิ่นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นที่ตั้งแห่งรัฐบาล” ครั้นปลูกต้นพระ-
ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราชแล้ว ได้ขึ้นไปปลูกที่วัดพระธาตุดอยสุเทพ
จังหวัดเชียงใหม่ เป็นอันเสร็จการปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ ใน พ.ศ. ๒๔๘๖

คนส่วนมากที่รู้ประวัติความสำคัญเกี่ยวกับต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้ ดูจะ
เพียงผิวเผินเพียงว่า เป็นต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้บรรลุโพธิญาณภายใต้ต้น
พระศรีมหาโพธิ์นี้เท่านั้น ส่วนความละเอียดของต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นมาอย่างไร
ในตอนหลัง ๆ เห็นจะมีอยู่เป็นส่วนน้อยรวมทั้งผู้เขียนด้วย บังเอิญผู้เขียนได้ไป
พบประวัติต้นพระศรีมหาโพธิ์เขียนโดยพันเอกปาน จันทรานูตร หัวหน้ากอง
อนุศาสนาจารย์ กรมยุทธศึกษาทหารบก เขียนไว้เนื่องในงานวัดทำพิธีปลูกต้น
พระศรีมหาโพธิ์และทอดกฐินสามัคคี ณ วัดสระประสารสุข บ้านนาเมือง ตำบล
ไร่น้อย อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีพระเดชพระคุณ สมเด็จพระมหา-
วิรวงศ์ (ธมฺมธโร พิมพ์) กรรมการมหาเถรสมาคมเป็นประธานในพิธี เมื่อวันที่ ๑๖
พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๒ จึงได้นำมากล่าวไว้ในบทนี้ด้วย และขอขอบคุณพันเอก
ปาน จันทรานูตร ไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

“ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้นไม้ที่มีความสำคัญเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา
เพราะองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุพระสัมมาโพธิญาณภายใต้
ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมแคว้นมคธ ภายหลังจากการ
ตรัสรู้แล้วจึงได้เสด็จจาริกไปทรงสั่งสอนแคว้นโยนิก (เวเนยย ผู้ควรแนะนำสั่ง
สอน-ผู้เขียน) ให้มีดวงตา คือปัญญาเห็นแสงสว่างในการดำเนินชีวิต เป็นทางสวรรค์
และทางพระนิพพานตลอดเวลา ๔๕ ปี จนคำสั่งสอนของพระองค์ได้แพร่หลาย
ไปยังประเทศน้อยใหญ่ในโลกตราบเท่าทุกวันนี้

สำหรับความเป็นมานั้นในหนังสือพุทธคยาเล่าไว้ว่า ต้นพระศรีมหาโพธิ์
ได้เป็นสหชาติคือเกิดร่วมวันร่วมคืนกับเจ้าชายสิทธัตถะ ครั้นเจริญงอกงามขึ้นมี

อายุได้ ๓๕ ปี ก็ได้เป็นสถานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอาศัยประทับใต้ร่มเพื่อเป็นที่ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ต่อมาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ทรงเลื่อมใสในต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้ยิ่งนัก บางครั้งพระองค์ถึงกับทรงมอบราชสมบัติให้อำมาตย์ดูแลแทน แล้วเสด็จไปประทับอยู่ที่บริเวณต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นเวลาแรมสัปดาห์และนานถึงเดือนก็มี การนี้จึงเป็นเหตุให้พระมเหสีองค์หนึ่งของพระองค์พระนามว่า 'มหิสุนทรี' ทรงน้อยพระทัย จนถึงกับรับสั่งให้คนลอบนำเอายาพิษ และน้ำร้อนไปใส่ทำลายต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้นเสีย พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเห็นเช่นนั้นก็ทรงเสียพระทัยเป็นอย่างยิ่ง จนถึงกับทรงตั้งอธิษฐานว่า 'ตราบใดที่หน่อแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ยังไม่งอกขึ้น ตราบนั้นข้าพเจ้าจะมียอมจากต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปเป็นอันขาด แม้ชีวิตของข้าพเจ้าจะวอดวายไป ข้าพเจ้าก็จะยอมตายถวายชีวิตเพื่อบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่อย่างเดียว' ต่อมาไม่กี่วันก็มีหน่ออ่อนงอกขึ้นที่โคนต้นเดิมอย่างน่าอัศจรรย์ยิ่ง พระเจ้าอโศกมหาราชทรงโสมนัสยิ่งนัก รับสั่งให้ทำกำแพงล้อมรอบให้แข็งแรงเพื่อป้องกันอันตรายที่พึงจะมีต่อไปอีก

พระศรีมหาโพธิ์ต้นเดิมมีอายุประมาณ ๒๗๒ ปี ครั้นพระเจ้าอโศกมหาราชปฏิบัติบำรุงรักษาเป็นอย่างดี ทรงรดที่โคนต้นด้วยน้ำนมแล้วงอกขึ้นใหม่เป็นระยะที่ ๒ เป็นอายุมาได้ถึงประมาณ พ.ศ. ๑๒๖๓ ก็ถูกพระเจ้าสาสางกาแห่งแคว้นเบงกอลผู้เป็นมิชฌาทีฎฐิ และประกาศความเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อพระเจ้ามคธ ทำลายต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้นเสีย ด้วยการตัดต้นขุดโค่นรากเสียสิ้น ทั้งนี้เพราะพระองค์เห็นว่าชาวพุทธเคารพกราบไหว้บูชากันมากมาย จนศาสนาอื่นอับเฉาเลื่อมทราวมลงแทบจะไม่มีร่องรอยเหลืออยู่เลย แต่ครั้นแล้วกองทัพของพระเจ้าสาสางกาผู้มีมิชฌาทีฎฐิก็ได้พ่ายแพ้ต่อพระเจ้ามคธทรงพระนามว่าปุระณวรมา และแตกหนีไปสิ้น พระเจ้ามคธผู้สัมมาทีฎฐิจึงได้ให้รดน้ำนมลงตรงบริเวณหลุมต้นพระศรีมหาโพธิ์ต้นเก่า แล้วทรงตั้งอธิษฐานว่า 'ถ้ามาตรแม้นหน่อแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้ยังไม่งอกขึ้นมาตราบใด ข้าพเจ้าก็จะไม่ยอมไปจากสถานที่นี้ตราบนั้น ข้าพเจ้าจะยอมถวายชีวิตเพื่อบูชาทิศต่อพระศรีมหาโพธิ์ตลอดชั่วลมปราณ' ต่อมาหน่อพระศรีมหาโพธิ์ก็งอกงามขึ้นอย่างน่าอัศจรรย์ และเจริญงอกงามมาจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๑๙ คือประมาณ ๑,๒๐๐ กว่าปี ต้นพระศรีมหาโพธิ์ก็ถูกพายุพัดล้มลงไปทางทิศตะวันตกของมหาวิหาร ทั้งนี้ปรากฏตามบันทึกท่านนายพลลอร์ด

คันทิงแยม (ชาวอังกฤษ) ผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดี ท่านนายพลจึงพยายามค้นบริเวณนั้น ก็ได้หน่อพระศรีมหาโพธิ์ ๒ หน่อ หน่อหนึ่งนำปลูกไว้ ณ ที่แห่งต้นเดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ และต้นนี้ได้มีอายุยืนยาวจนถึงปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๑๒ รวมอายุได้ ๘๙ ปี

ในปัจจุบันนี้ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ตั้งอยู่ด้านหลังของพระวิหารมหาโพธิ์ ซึ่งมีรัตนบัลลังก์คั่นอยู่ระหว่างกลาง ตำบลนี้เรียกตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย ลำต้นของพระศรีมหาโพธิ์ใหญ่ขนาด ๓ คนโอบ สูงประมาณ ๘๐ ฟิต ทางรัฐบาลอินเดียได้เอาใจใส่พิเศษ โดยให้มีนักพฤกษชาติวิทยาตรวจดูทุก ๗ วัน และได้จัดสร้างกำแพงกันล้อมต้นพระศรีมหาโพธิ์ เพื่อป้องกันมิให้คนภายนอกเข้าถึงลำต้นได้ คงมีแต่ชาวต่างประเทศเท่านั้นที่ได้รับความสะดวกให้เข้าชมสักการถึงลำต้นได้

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ นี้ พันเอกปาน จันทรานูตร หัวหน้ากองอนุศาสนาจารย์ กรมยุทธศึกษาทหารบกได้สั่งให้พันโทไสว พิณจันทิก อนุศาสนาจารย์ ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ผู้หนึ่งที่ได้ัญเชิญองค์พระพุทธรูปใหญ่ของ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรีไปประดิษฐานเป็นพระประธานประจำวัดไทยในพุทธคยา ได้เชิญหน่อพระศรีมหาโพธิ์มาด้วย ซึ่งพันโทไสวฯ ได้เชิญมาหลายหน่อด้วยกัน หน่อต้นพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ บริเวณนี้เป็นหน่อหนึ่งที่ได้ัญเชิญตรงมาจากโพธิ์ต้นเดิมซึ่งสืบเชื้อสายมาโดยลำดับดังที่ได้กล่าวแล้วนี้

ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งนับเนื่องเป็นเจดีย์สถาน คือ เป็นสิ่งที่ควรเคารพสักการบูชาประเภทหนึ่งในบรรดาเจดีย์ ๔ ประเภท คือ ชาติเจดีย์ ได้แก่พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า อุทเทสิกเจดีย์ ได้แก่ พระพุทธรูปบริโภาคเจดีย์ ได้แก่บาตร จีวร พระคันธกุฎี (ที่ประทับของพระพุทธเจ้า) ตลอดสิ่งของที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอย และธรรมเจดีย์ ได้แก่พระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ ต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้รวมอยู่ในบริโภาคเจดีย์นั้นด้วย นอกจากนั้นพระพุทธเจ้ายังตรัสว่า ต้นพระศรีมหาโพธิ์อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระองค์นั้นนับเป็นสังเวชนียสถานอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง ซึ่งผู้ทำการสักการบูชาด้วยจิตใจอันเลื่อมใสแล้ว จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ จบประวัติพระศรีมหาโพธิ์เท่านี้"

การศึกษาและการพระศาสนาเท่าที่พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ) สมัยเมื่อท่านดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีนั้น ได้จัดเป็นหลักสำคัญไว้ในหน้าที่ ล้วนเป็นเรื่องอบรมนัสัยให้น้อมไปในประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์อนาคตทั้งสิ้น และได้จัดไปด้วยความอุตสาหะเต็มความสามารถตั้งแต่เบื้องต้นสืบมาให้เห็นจนบัดนี้ ดังที่ปรากฏแก่บรรดาผู้ที่รู้เห็นมาแล้วเป็นอย่างดี

ราชกิจพิเศษที่ควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้าตรวจราชการคณะสงฆ์หัวเมืองมณฑลพิษณุโลก และมณฑลอยุธยา จึงทรงโปรดฯ ให้เสด็จทั้งสองคราวในศกเดียวกันนั้นด้วย

ส่วนการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมวัดถุ ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งสำคัญระหว่างที่ท่านสถิตอยู่วัดสุปัฏนารามเมืองอุบลราชธานีตามควรแก่กำลังคือ

๑. ได้ทุนจากกระทรวงศึกษาธิการ (เวลานั้นเรียกกระทรวงธรรมการ) ๘,๐๐๐ บาท เป็นกำลังสร้างโรงเรียนอุบลวิทยาคม ซึ่งเป็นโรงเรียนชั้นต้นประถมศึกษา ปัจจุบันทางการได้รื้อโรงเรียนนี้ไปสร้างใหม่ในบริเวณโรงเรียนเบญจมมหาราชที่สร้างขึ้นใหม่ โดยรื้อมาจากขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออก มาสร้างใหม่ด้านตะวันตก ทุ่งศรีเมืองคือกรมทหารเก่า แล้วย้ายนักเรียนไปเรียนรวมกันเท่าทุกวันนี้

๒. เป็นประมุขพาสร้างโรงเรียนนักธรรมคณะจังหวัดอุบลราชธานี ทรงมลิลา โดยนางเคลือบ ภรรยาขุนพิพัฒนพานิช (เจย สุรพัฒน์) ได้สละทรัพย์ ๔,๐๐๐ บาท เหมาช่างจีนสร้างโรงเรียนดังกล่าว เดิมหลังคามุงกระเบื้อง แล้วเปลี่ยนเป็นหลังคามุงสังกะสี พื้นชั้นบนปูกระดาน กั้นฝาโดยรอบมีมุขเฉลียงด้านหน้า ชั้นล่างโถงปูกระเบื้องดินเผาขนาดกว้างยาวเท่าตัวอาคารโรงเรียนอุบลวิทยาคม

๓. ได้สร้างพระประธานซึ่งมีนามว่า พระพุทธสัพพัญญูเจ้า ขนาดหน้าตักกว้าง ๔ ศีบพระสุคต ด้วยมุ่งจะให้เท่าองค์สมเด็จพระบรมศาสดา ปางมารวิชัย มีลักษณะน่าเลื่อมใสแก่ผู้ใคร่เลื่อมใส เป็นพระหล่อขัดเงาไม่ปิดทอง สิ้นโลหะที่หล่อคะเนน้ำหนัก ๓๐ ทาบ เพราะหุ่นโอบด้วยขี้ผึ้งหนา พระอุปัชฌาย์ สีทาเจ้าอาวาสวัดบูรพา เมืองอุบลฯ เป็นช่าง การหล่อพระพุทธรูปปฏิมากร

พระองค์นี้จัดเป็นการใหญ่ ด้วยว่าได้พร้อมกันทั้งฝ่ายวัดและฝ่ายบ้าน ฝ่ายวัดมีเจ้าคณะมณฑลเป็นประธาน ฝ่ายบ้านมีสมุหเทศาภิบาลเป็นหัวหน้า ได้เริ่มการตั้งแต่วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ เวลา ๔.๐๓ น. ได้เททองเสร็จในวันนั้นปลอดภัยทุกส่วน พระพุทธรูปองค์นี้ได้ตั้งพิธีหล่อในบริเวณวัดสุปฏิหารามนั่นเอง ใช้เวลาสร้างอยู่ถึง ๑๙ มีนาคม ศกเดียวกันจึงแล้วเสร็จ

๔. การสร้างพระอุโบสถอันเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสัมฤทธิ์เจ้าหนั้น ได้เริ่มก่อสร้างตั้งแต่การสร้างพระพุทธรูปองค์ดังกล่าวมาแล้ว พระอุโบสถหลังใหม่นี้จัดเป็นขนาดใหญ่ ด้านกว้าง ๒๐ เมตร ยาว ๓๔ เมตร สูงแต่ยอดช่อฟ้าหวนาคถึงพื้นล่าง ๒๒ เมตร ส่วนหลังคายื่นออกเป็นมุขทีเดียว มีเฉลียงทั้งสองข้างมีประตูโดยรอบแทนหน้าต่าง เพราะต้องการแสงสว่าง มุงกระเบื้องซีเมนต์แต่ทำเป็นกระเบื้องแบบไทย มีกำแพงแก้วโดยรอบพระอุโบสถ การที่ไม่ได้สร้างพระอุโบสถหลังนี้แทนที่พระอุโบสถหลังเก่า โดยมีเหตุขัดข้อง ๒ ประการคือ ๑. ตั้งอยู่ใกล้กับหน้าวัดทำให้สนามแคบไป เพราะในครั้งกระนั้นเมื่อถึงคราวถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ไม่พอแก่กองทหาร ตำรวจเสือกป่าและลูกเสือ ๒. ตั้งอยู่ในที่อันเอียงลงไปทางแม่น้ำมูล เป็นเหตุทำให้ฝั่งแตกรั่วเพราะความทรุด เมื่อเหตุการณ์เป็นดังนี้จึงได้มีมติ พระเถรานุเถระและเขี้ยวข้าราชการคบตีมาประชุมได้ตั้งกรรมการพิจารณาทั้งฝ่ายวัดฝ่ายบ้าน สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อครั้งเป็นพระราชมนีเจ้าคณะมณฑลฯ เป็นประธาน พร้อมด้วยกรรมการฝ่ายวัดคือ ๑. พระศาสนดิลก (ชินเสโน เสน) ๒. พระศรีธรรมวงศาจารย์ (เกสรทองจันทร์) ๓. พระครูวิโรจน์รัตโนบล (นนตโร รอด) ๔. พระครูประจักษ์อุบลคุณ (ญาณาสโย สู้ย) ๕. พระครูปลัดสุวัฒนพรหมจริยคุณ (กสสไป ไข่) และ ๖. พระครูวินัยธร (ปณฺฑโร บั้วรี) กรรมการฝ่ายบ้านเมืองคือ ๑. พระยาภิธรรมศรราช (เป็ว บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลฯ ๒. พระยาประทุมเทพภักดีศรีอุบลราชธานี (อ่วม บุญรัตพันธุ์) ผู้ว่าราชการจังหวัด ๓. พระยาเกษตรโสภา [แต่ยังเป็นพระเทพศาสตร์ราชสุภาวดี (เจือ ชูโต)] อธิบดีศาลยุติธรรมมณฑล และ ๔. พระยารอรวีรชวาทเศรณี (แต่ยังเป็นพระสิทธิศักดิ์บุรีรมย์ปลั่ง จินตกานนท์) อัยการมณฑล พระวิภาคย์พจนกิจ (นายอำเภอพิบูลมังสาหาร) และพระบริคุตคามเขต (นายอำเภอม่วงสามสิบ) ฯลฯ เมื่อพร้อม

กันแล้วได้ปรึกษาหารือตกลงกันว่าพระอุโบสถหลังเก่านี้ แม้ถึงส่วนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์ให้สร้างขึ้นก็ดี แต่ความชำรุดทรุดโทรมของพระอุโบสถเหลือกำลังที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์จำเป็นจะต้องรื้อเมื่อรื้อลงแล้วจะสร้างขึ้นใหม่ที่เดิมนั้นก็ติดขัดด้วยเหตุ ๒ ประการดังกล่าวแล้ว จึงได้กะที่จะสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ทางด้านทิศพายัพซึ่งห่างจากพระอุโบสถหลังเก่าไปราว ๕ วา ทิศหน้าลงสู่แม่น้ำมูลทางทิศใต้ แต่หลังเก่าหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ได้ลงมือซุกรากตอกเข็มก่อฤกษ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๗๐,๐๐๐ บาท ส่วนการติดดวงดาวที่เพดานเพ็ງเป็นผลสำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๗๘ และได้ทำการมทกรรมฉลองและผูกพัทธสีมาในวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๙

ต่อไปนี้ผู้เขียนจะได้ลำดับสมณศักดิ์ และตำแหน่งพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหามหาวรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) เพื่อผู้ปางหลังจะได้ดูง่าย คือ

๑. พ.ศ. ๒๔๔๗ (ในรัชกาลที่ ๕) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรที่พระศาสนดิลก

๒. พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงตั้งให้เป็นพระอุปัชฌายะ

๓. พ.ศ. ๒๔๕๔ (ในรัชกาลที่ ๖) ได้รับพระราชทานพัดพระราชอาณาผู้ใหญ่ เสมอชั้นราช

๔. วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระราชมนี

๕. วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระเทพเมธี

๖. วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระโพธิวงศาจารย์

๗. วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ (ในรัชกาลที่ ๗) ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมปาโมกข์

๘. วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๕ โปรดให้สถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นเป็นที่พระพรหมมนี เจ้าคณะรองหนกลาง

๙. วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ (ในรัชกาลที่ ๘) โปรดฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ผู้ช่วยคณะกรรมยุตติกาย มีนามจารึกในสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระมหาวิรวงศ์"

๑๐. วันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงตั้งให้ดำรงตำแหน่งสังฆนายกูปแรก บริหารการคณะสงฆ์ ตามนัยมาตรา ๒๘ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔

วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๐ ทรงตั้งให้เป็นประธานวินัยธร ชั้นฎีกา ส่วนตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนั้น ก็โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสานในรัชกาลที่ ๕ ในวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ในคราวเดียวกันกับเป็นที่ พระศาสนดิลก ครั้นมาต้นรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑลคือ มณฑลอุบลราชธานีมณฑล ๑ มณฑลร้อยเอ็ดมณฑล ๑ ยังทรงให้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะมณฑลอุบลฯ และรั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ต่อมาได้ทรงมอบการคณะมณฑลร้อยเอ็ดให้สมุหเทศาภิบาลปกครองชั่วคราวแล้วจึงทรงตั้งให้ พระศาสนโสภณ (ชินเสโนเสน) เป็นเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ครั้นลุ พ.ศ. ๒๔๖๖ ทรงโปรดฯ ให้เจ้าคณะมณฑลอุบลฯ รักษาการเจ้าคณะมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่ง

ในรัชกาลที่ ๗ ประจวบกับเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ เงินรายได้ของแผ่นดินไม่พอจ่าย รัฐบาลต้องแก้ไขเพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสู่ดุลยภาพ จึงได้ยุบมณฑลอุบลราชธานีกับมณฑลร้อยเอ็ดเข้าเป็นมณฑลเดียวคือมณฑลนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็โปรดฯ ให้เจ้าคณะมณฑลอุบลฯ เป็นเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา ส่วนเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ดนั้น โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าคณะมณฑลอุดร ครั้นต่อมาเจ้าคณะมณฑลอุดร (พระศาสนโสภณ) อาพาธกระเสาะกระแสะ ไม่สามารถจะรับหน้าที่เจ้าคณะมณฑลฉลองพระเดชพระคุณได้ จึงได้ลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร แล้วก็ทรงมอบการคณะมณฑลอุดรให้เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมารักษาก็ ครั้นต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ พระเทพทวี แต่ยังเป็นพระญาณดิลก (พนฺธุโล จุม ป.๓) เป็นเจ้าคณะมณฑลอุดรสรุปแล้วก็คือเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน มณฑลอุบลราชธานี มณฑลนครราชสีมา รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ดคราวหนึ่ง แลรักษาตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร ๒ คราว

ส่วนที่เป็นตำแหน่งเจ้าอาวาสนั้น คือลู่ พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดสุทธจินดา จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้ามาเป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส จังหวัดพระนคร พ.ศ. ๒๔๘๕ ครองวัดพระศรีมหาธาตุ อำเภอบางเขน จังหวัดพระนคร

ส่วนตำแหน่งอื่นนอกจากที่กล่าวมาแล้วนั้น สำหรับนักธรรมทรงโปรดฯ ให้เป็นแม่กองสนามมณฑลอยู่หลายปี ครั้งรวมสนามมณฑลเข้าสนามหลวงแล้วก็ทรงโปรดฯ ให้เป็นรองแม่กองสนามหลวงต่อมา ส่วนตำแหน่งกรรมการที่สำคัญก็ทรงโปรดฯ ให้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ๑ เป็นกรรมการมหาภุมวารวิทยาลัย ๑ เป็นกรรมการตรวจสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวง ๑ อนึ่ง ทางราชการได้อำนาจให้เป็นกรรมการศึกษาประชาชน สำหรับอำเภอปทุมวัน จังหวัดพระนครอีกตำแหน่ง ๑

ครั้งกาลถึงอายุชัวยรวมเวลาได้ ๗๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๙๔ พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) อาพาธ คือนับแต่วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๘ จนถึงวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เป็นแตกดับ พระเถรานุเถระนายแพทย์ประจำได้ถวายการพยาบาลด้วยดีเต็มความสามารถตลอดมา อาการมีแต่ทรงกับทรุด ก่อนมรณกาลจะมาถึงเล็กน้อย ผู้ปฏิบัติพยาบาลกราบเรียนหมัสการถามว่า “ขณะนี้รู้สึกเป็นอย่างไร” ท่านกล่าวออกมาเบา ๆ พอได้ยินว่า “เฉย ๆ เรื่อย ๆ” พอตีเวลา ๑๘.๔๕ นาฬิกา อาการสงบเยียบหายดุจหลับไปเฉย ๆ ก็มีขึ้น ณ หอธรรมวิจารณ์ วัดบรมนิวาสพระนครนั่นเอง

พระครูวิโรจน์รัตโนบล

ยังมีพระผู้ใหญ่ที่สำคัญควรจะกล่าวอีกท่านหนึ่งก็คือ พระครูวิโรจน์รัตโนบล (บุญรอด สมจิต) อดีตเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี ท่านกำเนิดตำบลโนเมือง อำเภอเมืองอุบลฯ เมื่อขึ้น ๕ ค่ำเดือนยี่ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ.

๒๓๓๘) ปลายรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ ท่านได้รับการศึกษาเบื้องต้นคืออักษรจากราชบรรเทา คงจะเรียนอักษรไทยน้อย (ลาว) ไทยใหญ่ (อักษรไทยปัจจุบัน) อักษรขอม อักษรธรรมที่นิยมใช้กันในสมัยนั้น และเรียนศิลปศาสตร์ คือวิชาช่างแต้มเขียน (วาดรูปลวดลายต่าง ๆ) จากราชบรรเทาอาจารย์เดียวกันที่สอนหนังสือเบื้องต้น

ท่านอุปสมบทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ อายุ ๒๔ ปี ณ วัดป่าน้อยเมืองอุบลฯ (วัดมณีวนารามเดี๋ยวนี้) เจ้าอธิการจันลา เป็นพระอุปัชฌายะ แล้วส่งท่านไปอยู่วัดทุ่งศรีเมืองติดกับวัดป่าน้อยนั่นเอง มีถนนโพธิ์รัตนกัณฑ์กลาง ต่อมาเมื่อเจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมืองว่างลง ท่านได้เป็นเจ้าอาวาสปกครองวัดทุ่งศรีเมืองสืบมาจนตลอดอายุของท่าน

พ.ศ. ๒๔๓๔ พรรษาที่ ๑๓ ได้เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุตุตรบุลนิคม (อำเภอม่วงสามสิบ) ต่อมาได้เป็นพระครูอุตรพิทักษ์คณะเดช เป็นเจ้าคณะอำเภออยู่ ๑๒ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๖ พรรษาที่ ๒๕ ได้เป็นเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี เห็นจะเป็นรูปแรกตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) เวลานั้นเรียก "เจ้าคณะเมือง" ต่อมาอีก ๑ ปี คือ พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูวิโรจน์รัตโนบล

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบล ท่านที่ผู้เขียนได้เคยเห็นท่าน และไปกราบนมัสการอยู่เสมอตอนที่เป็นเด็ก ลักษณะรูปร่างของท่านร่างใหญ่สันทัดสมลัดส่วนที่หน้าผากมีเนื้อเป็นนอ ออกมาพอดีพองาม เดินเหมือนช้างย่าง เป็นช่างปั้นและเขียน มีลูกศิษย์จนขึ้นชื่อและเป็นผู้หนักในกรรมฐาน (หรือกัมมัฏฐานก็มี - ผู้เขียน) จนปรากฏว่านั่งทางในมีญาณทิพย์เป็นที่เชื่อถือของประชาชน ต่อมาท่านเป็นผู้ใหญ่เลียดเสีย คราวมาซ่อมพระธาตุพนมท่านก็อาศัยสมาธิ เวลากลางคืน สงบจิตตรวจเหตุการณ์ พบอะไรที่เป็นวัตถุมีค่าก็บอกให้คนไปขุดได้เงินแห่งโบราณบ้าง พระเงินพระทองบ้าง เป็นอัศจรรย์ ประชาชนถึงนิยมนับถือ (ตามที่ท่านเจ้าคุณพระเทพรัตนโมลี เจ้าคณะจังหวัดนครพนมเล่าให้ผู้เขียนฟัง) ฯลฯ

ได้กล่าวแล้วว่าท่านผู้นี้เป็นช่างศิลป์ ฉะนั้น จึงเป็นนวกกรรมิกะ คือช่างก่อสร้างบูรณะด้วยความขยันขันแข็งบึกบึน ได้นำประชาชนบูรณะก่อสร้าง

ถาวรวัตถุไว้หลายแห่งในเขตปกครองและนอกเขตปกครอง ที่ปรากฏเด่นที่สุดก็คือ การบูรณะพระธาตุพนม อันเป็นเจดีย์ที่ศักดิ์สิทธิ์และเก่าแก่ก่อนบรรดาเจดีย์ทั้งหลายในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง คือ ไทยล้านช้างและไทยอีสาน ตามที่ท่านเจ้าคุณเทพรัตนโมลี (แก้ว กนฺโตภาโส ป.ธ. ๖) เจ้าคณะจังหวัดนครพนม และเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมวรมหาวิหารพระอารามหลวงชั้นเอก ซึ่งนับว่าท่านอยู่ใกล้ชิดผกาดัวเป็นศิษย์กับท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบลัน্নมาก่อน ได้เขียนไว้ในหนังสือ *เกราะประวัติ อนุสรณ์และงานฉลองอายุของท่านครบ ๕ รอบ* เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๓ ว่า

“... การบูรณะพระธาตุพนมนี้ ถ้าผู้ไม่มีบุญวาสนาได้บำเพ็ญมาพอสมควรทำมิค่อยได้ เป็นเจดีย์อภรรพ เป็นที่หวาดกลัวของประชาชนทั่วไป นับแต่เกิดการร่วนวายทางการเมืองระหว่างเวียงจันทน์กับกรุงเทพฯ สงบลงแต่ปี ๒๓๗๑ ประชาชนพลเมืองแตกตื่นและโยกย้ายที่อยู่อาศัยเข้าไปอยู่ภาคกลางมาก หันเข้าป่าเข้าดงก็มาก พระธาตุฯ ขาดผู้บำรุงเอาใจใส่นับแต่เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก (หรือเจ้าราชครูซุ่มหอม) ได้พาศิษย์โยมลงมาปฏิสังขรณ์พระธาตุพนมแต่ พ.ศ. ๒๒๓๓-๒๒๓๕ (ซึ่งได้กล่าวไว้ในหน้า ๓๖ นั้น) ก็ไม่มีผู้ใดบูรณะต่อมารู้สึกว่าเศร้าหมองคร่ำคร่า ลานพระธาตุและกำแพงหักพัง ที่กราบไหว้ก็มีหมูฯ ชัดหมูฯ เกิดตามชอกอิฐปูน พระธาตุก็ขลิ้งประหลาด เพราะอำนาจเทพารักษ์หึ่งหวง ใครไปแตะต้องประมาทบลบลู่ตามปูชนียะคือ พระธาตุและบริเวณพระธาตุ เช่น เสาหิน ตึกดาหิน ผู้ใดไปจับต้องเหยียบย่ำหรือป็นปาย ก็เกิดป่วยเป็นปัจจุบันทันใด แต่ถ้านำเครื่องสักการะมาต่อพระธาตุแล้วก็สงบ ประชาชนจึงกลัวกัน องค์พระธาตุก็เช่นเดียวกัน นอกจากคร่ำคร่าแล้วยังมีต้นหญ้าต้นไทรต้นโพธิ์ขึ้นเกาะจับอยู่หลายแห่ง แม้จะมีกราบไหว้ขออนุญาตแกะตั้งออก ก็ออกแต่ลำต้นและใบ ส่วนรากโคนยังอยู่กิ่งอกใหม่

ราว พ.ศ. ๒๔๔๔ **พระอุปัชฌาย์ทา** วัดบูรพาฯ เมืองอุบลฯ **พระอาจารย์มัน** และ **พระอาจารย์เสาร์** กับคณะเดินธุดงค์มาพักจำพรรษาอยู่ในบริเวณโดยรอบสระพัง ซึ่งอยู่ด้านเหนือขององค์พระธาตุ เวลานั้นมีป่าไผ่โดยรอบเป็นที่สังคทาน้ำสามได้เห็นองค์พระธาตุเศร้าหมองคร่ำคร่าและพระธาตุเป็นของโบราณบรรจุ

พระอุรังคธาตุ ตามตำนานหาได้ยากในแผ่นดินส่วนนี้ ควรรักษาไว้ให้ยั่งยืน เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระพุทธเจ้าผู้บรมครู แต่ท่านทั้งสามมีค้อยชำนาญจะทำเองก็ไม่ได้ เห็นแต่พระครูอุตรพิทักษ์คณะเดชวัดทุ่งศรีเมือง เมืองอุบลราชธานี ท่านรูปนั้นเป็นช่างมีความเพียรหนักแน่น เคยตรากตรำทำงานใหญ่มาแล้ว จึงเรียกหัวหน้าญาติโยมชาวธาตุพนมมาแนะนำให้ไปนิมนต์มาบูรณะ ชาวบ้านก็ตกลงด้วย

ออกพรรษาแล้ว ญาติโยมชาวธาตุพนมเป็นทูตทำหนังสือท่านพระอาจารย์ทั้งสามไปนิมนต์ท่านพระครูวิโรจน์ฯ ท่านรับรองจะขึ้นมาทำและให้ญาติโยมกลับก่อน ครั้นวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนอ้าย พ.ศ. ๒๔๔๔ ท่านพร้อมด้วยคณะได้ขึ้นมาธาตุพนม เดินทางด้วยเกวียนออกจากอุบลฯ ไปลงเรือที่เขมราฐ ขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขงผ่านอำเภอมุกดาหารและสุวรรณเขต เวลานั้นกำลังตั้งใหม่ ถึงธาตุพนมพอดีเป็นวันเพ็ญเดือนอ้าย ตามท่านแล้วว่า

ถึงเวลาเย็นให้นัดประชุมกันทั้งพระและฆราวาสที่ศาลาโรงธรรมวัดพระธาตุ (ศาลาการเปรียญหรือหอแจก) เมื่อมาประชุมพร้อมกันแล้วท่านได้ปรารภขึ้นว่า “พวกโยมลงไปนิมนต์เอาตมามาทำอันใด” หัวหน้าชาวบ้านเรียนท่านว่า “ขอนิมนต์มาพาทำความสะอาดและปลานพระธาตุ พอให้มีที่กราบไหว้สะดวกสบายเท่านั้น หละเจ้าข้า” “อาตมาคิดว่า ถ้าจะให้พาทำก็ทำให้หมดทั้งองค์พระธาตุเลย ถ้าไม่ได้ทำแต่ดินถึงยอด แต่ยอดถึงดินแล้วอย่าทำดีกว่า” พวกโยมตกใจ เกรงเทพอารักษ์ที่รักษาพระธาตุจะไม่พอใจ แล้วพากันเบียดเบียนมนุษย์ชาวบ้านให้เดือดร้อนดังเคยมา จึงคัดค้านขึ้นว่า “ทำไม่ได้จะเดือดร้อนบ้านเมือง (บ้านจะฮ้อน)” ท่านบอกว่า “จะร้อนอย่างไร เราทำให้ดี ให้สะอาด สวยงาม เรียบร้อย เทพเจ้าจะไม่อยากได้บุญด้วยหรือ” ชาวบ้านบอกว่าไม่ได้ ไม่ได้ และจะไม่ร่วมมือด้วย ท่านบอกว่าไม่ได้ก็ไม่ทำและจะกลับ เขาบอกว่า “กลับก็กลับ พระอะไร รื้อม่างเจตีย์ ฟันโพธิศรี ลอกหนังพระเจ้าเป็นพระอุปชน (นอกริต)” แล้วที่ประชุมก็เลิกด้วยจิตขุ่นนวล ไม่พอใจ ส่วนพระครูวิโรจน์ฯ คงมีจิตใจแจ่มใส สงวนท่าทีค้อยเชิงอยู่

เรื่องเป็นที่น่าอัศจรรย์มาก พอชาวบ้านแตกฮือเข้าไปบ้านยังมึนได้ พักหายใจน้อย บรรดานางเทียมมหะศักดิ์ (คนทรง) ๓ องค์ที่เป็นอารักษ์ใหญ่ รักษาพระธาตุ ได้แสดงปฏิภิกิริยาขึ้นทันทีทันใด คือเทพารักษ์เข้าทรงทันที มี

การสนักรรณร้องล่ำทับชนทั้งหลายว่า **“บักได อ้ายได มันไปคัดค่านเจ้ากู ท่านจะทำให้ดีงามมันคง ทำไมสูจึงไปคัดค่านเจ้ากู แต่กูยังกลัวเกรงท่าน ปลอຍให้ท่านทำ กูจะหักคอผู้คัดค่าน”** ดังนี้ ชาวบ้านพอได้ยินก็รู้ว่าอะไรเป็นอะไร แล้วก็แตกฮือเข้ามาในวัดอีก พวกเข้เข้าไปกราบไหว้ท่านว่า **“แล้วแต่ท่านจะกุนาเถิด จะทำก็ตามใจ ตูขี้ไม่ขอเกี่ยวข้องด้วย”** ดังนี้ท่านพระครูวิโรจน์ฯ เล่าว่า **“เรารู้สึกโล่งใจ นึกว่าเอาละเทวดาช่วยเราแล้ว เราต้องทำให้สำเร็จ”** ดังนี้

ในคืนนั้นก่อนนอนท่านจตุรบุเทียนเครื่องสักการะ ถวายบูชาพระบรมธาตุ เข้าที่ภาวนาอธิษฐานด้วยความชุ่มชื้นปีติและมั่นใจว่า จะขอทำการปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุด้วยความสุจริตใจ และจงรักภักดีต่อพระบรมครูสัมมาสัมพุทธเจ้า ขอให้คุณพระศรีพระรัตนตรัยมีพระบรมธาตุเป็นประธานและเทพเจ้าผู้เฝ้ารักษา ก็ขอให้ช่วยเป็นศรัทธานาบุญอันหนึ่งอันเดียวกัน อย่ามีอุปสรรคใด ๆ มาขัดขวาง ขอให้ผู้มีฤทธิ์มีอำนาจทางสติปัญญาและทรัพย์สินและบ้านเมือง จงเข้าเป็นมิตรร่วมมมหากุศลครั้งนี้ ดังนี้ แล้วจึงจำวัดไกล่รุ่งปรากฏมีนิมิตเห็นซีพ้อขาวมาหาแล้ว ยืมใส่ บอกว่า **“เอานะหลาน เป็นวาระของเจ้าแล้วให้ทำเอาเต็มที่สุดฝีมือลายมือเถิด”** ดังนี้ แล้วก็ตื่นนอนด้วยความชุ่มชื้นเบิกบาน และเต็มไปด้วยความหวังอันงาม

ในสมัยนั้นเป็นตอนปลายรัชกาลที่ ๕ บ้านเมืองกำลังเปลี่ยนแปลง การปกครองท้องที่ ฝรั่งเศสเพิ่งได้ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไป ๘ ปีเศษ ประเพณีเก่าใหม่กำลังคาบดอกคาบเส้น การเงินชาวบ้านก็ไม่ดี หุนรอนที่จะนำมาบูรณะก็ไม่มี เล่นแบบจับเสื่อมือเปล่า แต่กล้าเสี่ยงทำงานใหญ่ด้วยหวังต่อคุณพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง

ในวันแรกท่านให้พระเถรที่มาจากอุบลฯ ๑๐ รูป ตั้งเครื่องสักการะทำการสัมมาคารวะพระรัตนตรัย แล้วให้พระเถรที่ติดตามทั้ง ๑๐ รูปนั้น เอาไม้พาดเจดีย์ทำความสะอาด คนในบ้านก็ดี พระเถรในวัดก็ดี ไม่มีใครกล้ามาร่วม ท่านว่าพระเถรในวัดก็พากันปิดประตูกุฏิไม่กล้าส่องมองดู เพราะว่าเทวดาจะหาว่าเป็นใจกับท่านพระครูฯ และก็ทำต่อไปเรื่อย ๆ ทุกวัน ๆ มีแต่เฒ่าชียงคา ผู้ใหญ่บ้านดอนกลางเท่านั้นที่มารับใช้ช่วยเหลือ พอผ่านไปได้ ๗ วัน เห็นชาวธาตุ

มายืนมือขัดหลังดูภายนอก ต่อมาได้ ๑๕ วัน คนหลังไหลมาจากสารทิศทั้งฝั่งซ้าย ฝั่งขวา เจ้าเมืองทำแซยกยหินปูนที่ภูเขาเหล็กไฟให้ทั้งลูก เกณฑ์คนเป็นพันขนส่ง จากเชิงเขาถึงฝั่งแม่น้ำโขงทางยาว ๔ กม. โดยยื่นเรียงแถว เจ้าเมืองสกลนคร และหนองคายปรารณาให้ช่างมาใช้ลากเข็น ประชาชนภิกษุสามเณรเฒ่าแก่หนุ่มสาว ไหลมาจากทุกทิศ เงินทองก็ได้พอควร ทำงานประมาณ ๒ เดือน ถึงเดือน ๓ เพียงได้ผลลง

การบูรณะองค์พระธาตุพนมนั้น คือท่านได้ทำดังนี้ ชูดกะเทาะสหายเก่า ออกโบกใหม่ ประดับแก้วปิดทองส่วนบน ติดดาวที่ระฆังแผ่นแผ่นทองคำหุ้มยอด เียบร้อย บูสานพระธาตุซ่อมแซมกำแพงชั้นใน ชั้นกลาง ทาน้ำปูนพระธาตุ กำหนดให้มีงานชุมนุมไหว้พระธาตุเป็นกิจจะลักษณะประจำปีสืบต่อมาทุกวันนี้ เงินเหลือประมาณแสนบาท (เงินแสนบาทเวลานั้นกับเวลานี้เทียบกันแล้วเป็นเท่า ใด ท่านผู้อ่านก็คงคิดถูก) ได้ฝากไว้เป็นทุนกับเจ้าเมืองนครพนมเพื่อบูรณะต่อไป

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบลปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม เป็นที่เคารพนับถือ ของประชาชนชาวพุทธในบริเวณนั้นอย่างสูงยิ่ง และท่านเองก็เคารพพระบรมธาตุ อย่างยิ่งหาผู้เสมอได้ยาก

หลังจากนั้นได้ไปปฏิสังขรณ์วิหารและพระเหลาเทพนิมิต พระพุทธรูป สำคัญของเมืองพนานิคม (คืออำเภอพนาดิยวนี้) นัยว่าพระพุทธรูปองค์นี้สร้างขึ้นในสมัยเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก โดยมีศิษย์ของท่าน ๓ คน คือ ท้าวสีหนาม ท้าวคำอาษา และท้าวแก้วดวงตา ว่าเดิมเป็นข้าราชการในกรุงเวียงจันทน์มีบรรดาคักดีชั้นเพี้ย ครั้นบ้านเมืองเกิดจลาจล ได้อพยพติดตามท่านพระครูโพนสะเม็ก มาแต่แรก เมื่อท่านมาถึงนครจำปาศักดิ์และตั้งหลักแหล่งอยู่ที่นั่นแล้ว เพี้ยทั้ง ๓ จึงได้ลาอาจารย์พาครอบครัวและพรรคพวกไปตั้งอยู่บ้านขามหนึ่ง แถบภูมะโรงใกล้กับนครจำปาศักดิ์ ต่อมาจึงได้พาพรรคพวกประมาณ ๓๐ ครัวเรือนเศษร่วมใจกันไปตั้งบ้านพระเหลานั้นและได้สร้างวัดขึ้นที่นั่นเรียกว่า วัดศรีโพธิาราม แล้วไปอาราธนา พระครู^๑ จากวัดบ้านหม้อมาครองวัด พระครูจึงได้มาสร้างโบสถ์

^๑ พระครูนี้ว่าเป็นลูกศิษย์เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กคนหนึ่ง คือตอนที่ท่านซ่อม บูรณะพระธาตุพนมเสร็จได้ลาอาจารย์แยกทางไปพักอยู่บ้านหม้อ คือบ้านอำนาจเก่า เดิวนั้น อยู่ใกล้ลำเซบก เขตอุบลฯ ก่อนเมืองอุบลฯ ยังไม่ตั้ง

และพระพุทธรูปใหญ่ขึ้น ขนาดหน้าตักกว้าง ๓.๐๐ ม. สูง ๓.๕๐ ม. เศษ พระพุทธรูปองค์นี้มีลักษณะงดงามมากในจังหวัดอุบลฯ จึงได้นามว่า พระเหลา จากนั้นมาบ้านและวัดก็ได้นามตามพระพุทธรูป ภายหลัง พ.ศ. ๒๔๕๐ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้นมาตรวจราชการได้เห็นพระพุทธรูปองค์นี้ลักษณะงดงาม จึงได้เสริมนามว่า “พระเหลาเทพนิมิต” สืบมาจนทุกวันนี้ นอกจากนี้ท่านพระครูวิโรจน์ฯ ยังได้เป็นกรรมการหล่อพระพุทธรูปสำคัญในวัดสุปัฏนาราม ๓ องค์คือ พระมิ่งเมือง พระศรีเมือง และพระสัพพัญญู ซึ่งเป็นพระประธานในพระอุโบสถ ได้นำพระประธานปูนปั้นจากวัดร้าง (พะแพน) มาบูรณะให้ดีเป็นพระประธานในศาลาการเปรียญ นอกนั้นได้เป็นหัวหน้าประชาชนสร้างพระพุทธรูป โบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญ ทั้งในเมืองนอกเมืองหลายแห่ง ฯลฯ

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบล เป็นเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานีมาเรียบร้อย จนถึงปูนธรรมาภ อายุ ๗๕ ปี จึงได้ยกเป็นกิตติมศักดิ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ รวมเวลาเป็นเจ้าคณะมาคือ เจ้าคณะแขวง ๑๓ ปี เจ้าคณะเมืองหรือเจ้าคณะจังหวัด ๒๔ ปี รวม ๓๗ ปี เมื่อออกเป็นกิตติมศักดิ์แล้วก็ยังอุทิศให้เป็นพระอุปัชฌายะให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา เอาธุระสั่งสอนพระภิกษุสามเณรและชาวบ้านให้อยู่ในศีลธรรมและความเรียบร้อย และเป็นภาระในการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมอยู่อย่างเดิม อบรมศิษย์ให้เป็นช่างปั้น ช่างแกะสลัดลาย ช่างเขียน ตลอดจนช่างเงินทองและทำหีบศพต่าง ๆ ฯลฯ

เมื่อท่านชรามากแล้วเดินเดินไปไหนมีค้อยได้ ถ้าบ้านใดเดือดร้อนมีค้อยอยู่ดี ชาวบ้านแนะนำให้มาหาท่านไปโปรด ทำน้ำมนต์และทำมงคลให้บ้านเมืองก็ค้อยสงบ ชาวบ้านก็เลยไม่เกรงใจ เตี้ยบ้านนั้นมาหาผม ประเดี้ยบ้านนั้นมาหาผมไปศิษย์และญาติโยมใกล้ชิดเกรงท่านจะลำบากและเป็นอันตราย ร้องขอให้ตำรวจช่วยห้าม จึงค้อยได้พักขึ้น

พ.ศ. ๒๔๘๓ เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในอินโดจีน จนได้ปะทะกันด้วยอาวุธกองทหารหน่วยบุกยึดนครจำปาศักดิ์ ได้มาตั้งฐานปฏิบัติการอยู่อุบลฯ พระกล่ากลางสมร ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานีและผู้บังคับบัญชาได้เลือกพระมหาเถระที่มีความซื่อสัตย์ ได้เลือกท่านพระครูวิโรจน์ฯ วัดทุ่งศรีเมือง

สั่งให้หน่วยราชการทั้งหมดที่อยู่ใต้บังคับบัญชาให้เข้ากราบขอพรทุกคน ท่านแก่มากแล้วลูกไม่ได้ นอนบนเตียงที่รับแขกยื่นมือยื่นเท้าให้เขาทั้งหลายแตะศีรษะเพื่อความปลอดภัย ท่านให้พรว่า “ให้ลูกเป็นสุข ๆ ปลอดภัย” เท่านั้นตลอดวันยังค่ำ และขุนบูรสการบตีผู้แทนฯ สมัยโน้น จึงเอารูปท่านทำเป็นเหรียญมาแจกจ่าย ได้ทราบว่าเป็นผลมีคุณแก่ผู้ถือและบูชา

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบลมรณภาพเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ พรรษาที่ ๖๔ อายุได้ ๘๘ ปี ด้วยโรคชรา เกียรติคุณทางเมตตามหานิยม พุดกับคนมีผู้เชื่อถือและติดตาม เป็นผู้มือารมณ์ดี มองอะไร ๆ มีแต่ทางดีทั้งนั้น ใจคอกว้างขวางหนักแน่น สุภาพอ่อนโยน โอบอ้อมอารี สงบเสงี่ยมหนักแน่น ในธรรมวินัย มั่นคงอยู่ในพรหมวิหาร ไม่ริษยาใคร ไม่แข่งดีกับใคร มีความกตัญญู และจงรักภักดีต่อผู้ใหญ่ที่มีอำนาจเหนือ เอื้อเฟื้อต่อประชาชนทุกชั้น ยึดอยู่ใน ดีดี คนทั่ว ๆ ไปจึงเรียกท่านอีกชื่อหนึ่งว่า “ท่านพระครูดีโลด” เพราะท่านจะพูดอะไรกับใคร ๆ หรือฟังใครพูด เวลาเขาเล่าจบ ท่านมักรับคำเขาว่า “ดี ๆ” ใครจะพูดร้ายพูดดีกับท่านท่านก็ว่า “ดี ๆ” เวลามีอาการกระทบอย่างไร ก็ตาม ก่อนท่านจะพูดอะไรก็เปล่งอุทานว่า “ดี ๆ” เขาจึงถวายนามพิเศษว่า “ท่านพระครูดีโลด” ดังกล่าวมาแล้ว คำว่า “โลด” เป็นคำพื้นเมืองแปลว่า “เลย” คำว่า “ดีโลด” ก็คือ “ดีเลย” นั่นเอง^๑

^๑ จากประวัติพระครูวิโรจน์รัตโนบล (บุญรอด สมจิต) เล่าโดย ท่านเจ้าคุณพระเทพรัตนโมลี (แก้ว กนโศภมาโส) จึงขอขอบพระคุณท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

บทที่ ๒๒

ประเพณีบางอย่าง

การประเพณีของไทยเรานี้ เมื่อจำแนกออกเป็นข้อใหญ่ ๆ แล้วเข้าใจว่ามีอยู่ ๓ อย่างคือ ๑. สืบมาจากตำราไสยศาสตร์ ๒. สืบมาจากศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา และ ๓. เป็นพิธีละครระคนกันในข้อแรกและข้อ ๒ ก็เนื่องมาจากว่า ผู้เป็นประมุขของทวยราษฎร์สมัยโบราณได้นับถือศาสนาพราหมณ์มาก่อน เมื่อครั้งชนชาวอินเดียได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในสุวรรณภูมิ ภายหลังเมื่อได้มานับถือศาสนาพุทธแล้ว จึงนำพิธีมาปฏิบัติด้วยซึ่งจารีตทั้งสองอย่างนี้ได้เป็นต้นเหตุมา ผู้ปฏิบัติได้นิยมตามลัทธิบ้าง เอาพิธีสองลัทธิคลุกเคล้ากันเป็นพิธีเดียวกันบ้าง พิธี ๓ อย่างดังกล่าวแล้ว ชนชาวตะวันออกซึ่งได้มีเชื้อสายสืบเนื่องมาจากชาวไทยสมัยกรุงศรีสัตนาคณหุตก็ได้นำมาใช้เป็นจารีตประเพณีชนบทรรมนิยมต่อ ๆ มา แต่ในระหว่างหลังนี้ได้มีการปฏิบัติคละเคล้าปะปนกันกับแบบธรรมนิยมประเพณีของภาคกลางขึ้นบ้าง จะอย่างไรก็ดีจารีตประเพณีและชนบทรรมนิยมชาวพื้นเมืองภาคอีสาน ก็คือจารีตประเพณีของชาวไทย ลาวมาแต่ดั้งเดิมนั่นเอง โดยเราได้แบบอย่างมาจากอินเดียทั้งในลัทธิพราหมณ์และพุทธศาสนาดังกล่าวแล้วนั้น

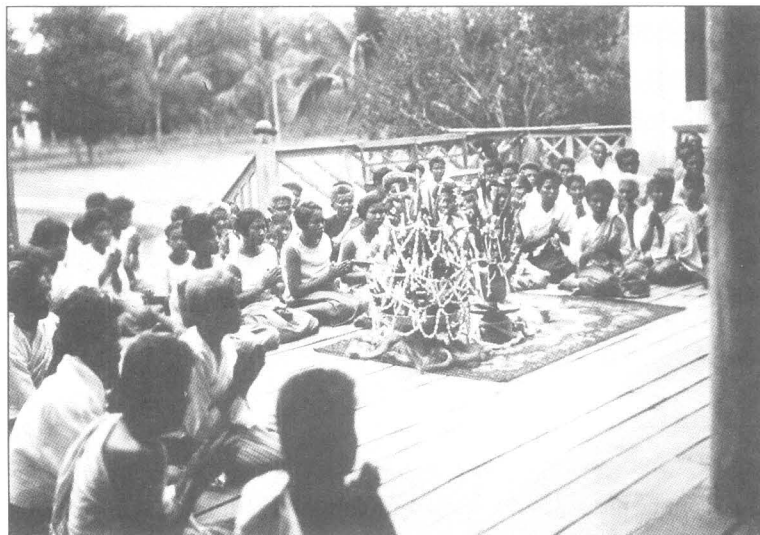
จารีตประเพณีทางศาสนาของชาวอิสาน เท่าที่ถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมาจนเดี๋ยวนี้ เรียกว่า ฮีตสิบสองคอง (ครอง) สิบสี่ เป็นประเพณีมาแต่โบราณ อาจกล่าวได้ว่าเวลานี้ ยังคงเหลืออยู่บ้างตามบ้านเมืองในแถบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งสองฝั่ง เพราะวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่เลียนแบบมาจากยุโรปและอเมริกากำลังจะกลืนหายไป โลกที่เคยสงบมาก่อน เดี่ยวนี้เกิดการสับสนวุ่นวายเพราะลัทธิประเพณีดั้งเดิมประจำชาติเราเสียเกือบสิ้น ฮีตสิบสองมีดังนี้

๑. เดือนเจียง (หรือเดือนอ้าย) สังฆเจ้าเข้ากรรม
๒. เดือนยี่หาพินถ่านมาไว้ นิมนต์พระสงฆ์เจ้ามาสดขัยมงคลเอาบุญ
๓. เดือนสามทำบุญข้าวจี่ (จี่ข้าวจี่) ทุกวันนี้เพิ่มบุญมาชญาเข้าด้วย
๔. เดือนสี่หาดอกไม้มาตากไว้ คือมาไว้สักการบูชา เพื่อทำบุญฟังธรรมเทศนานั้นเอง มีบุญพระเวส ที่เรียกว่า "มหาเวสสันดรชาดก" เป็นต้น
๕. เดือนห้า สงกรานต์ คือเมื่อถึงปีใหม่มานั้นให้นิมนต์พระสังฆเจ้าตั้งสวดชัยมงคล รุ่งเช้าอันเป็นวันเนาให้ทำบุญ เฉพาะวันนี้หยุดงานการที่ได้ตรากตรำมาแรมปี ให้ทานข้าวน้ำโภชนะห้าแก่สังฆเจ้าผู้มีศีลแล้วสร่งน้ำพระพุทธรูปด้วยน้ำหอม ขอสัมมาคารวะพระธรรมเจ้า สังฆเจ้า ตลอดจนแม่บุญย่าตายายผู้เฒ่าผู้แก่และผัวแห่งตน
๖. เดือนหกสร่งน้ำพระทำพุทธานภิเษก สร่งน้ำพระพุทธรูปแล้วเชิญพระพุทธรูปเจ้าขึ้นไว้ แล้วทำบุญบวช เดี่ยวนี้นิยมทำบุญวิสาขบูชา
๗. เดือนเจ็ดบูชาเทพอ้ายกและสูตรช่ายะเมือง คือบูชาเทพดาอารักษ์เลี้ยงมเหศักดิ์หลักเมือง
๘. เดือนแปดสังฆเจ้าเข้าวัสสาประณา (เข้าบุรีมพรรษา)
๙. เดือนเก้า (แรม ๑๔ ค่ำ) ถือกันว่าต้องให้ทานข้าวประดับดิน (หรือข้าวผลัดดิน) เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่บรรดาญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้ว
๑๐. เดือนสิบให้ทานข้าวสาก (ข้าวสาก) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "บุญสากพัทธ์"
๑๑. เดือนสิบเอ็ดสังฆเจ้าออกวัสสาประณา
๑๒. เดือนสิบสองสว่างเฮือบูชาพญานาค ๑๕ ตระกูล

นอกจากบุญประเพณี ๑๒ เดือนหรือฮีตสิบสองดังกล่าวมานี้ ประชาชนชาวอีสานและชาวไทยฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงยังมีการทำบุญอย่างอื่น ซึ่งนับเป็นประเพณีของไทย-ลาวคู่กับฮีตสิบสองอยู่อีกคือ

๑. การทำบุญขึ้นบ้านใหม่
๒. ประเพณีบุญกองบัวชกกองฮต
๓. ประเพณีกินดอง (แต่งงาน)
๔. ประเพณีงันเฮือนดี (งันศพ จุดประสงค์หวังจะให้คนที่เป็นญาติของผู้ตายเพลากการเศร้าโศกเสียใจ คือคนดียังอยู่ก็พากันไปเสพงันให้ตายทุกข์โศกลงเสียบ้าง จึงเรียกว่า งันเฮือนดี)
๕. ประเพณีลงช่วง (ส่วนมากเป็นพวกหนุ่มสาว)
๖. ประเพณีแฮกนา สู้ขวัญนา
๗. พิธีเลี้ยงตาแฮก (นา)
๘. ประเพณีบา (บาย) ศรีสู้ขวัญ
๙. ประเพณีงันกรรม (เวลาคลอดบุตรหรือออกลูก)
๑๐. ประเพณีผัดผี
๑๑. ประเพณีเต้าช่วง (เลี้ยงผี)
๑๒. ประเพณีเลี้ยงผีปู่ตา
๑๓. ประเพณีเสี้ยเคราะห์บูชา และ
๑๔. ประเพณีสู้ขวัญวัวควาย

นอกจากฮีตสิบสองแล้วยังมีครองสิบสี่ หรือรัฐธรรมนูญ ๑๔ ข้อ เป็นหลักของท้าวพญา ข้าราชการเกี่ยวกับการปกครองไพร่ฟ้าแผ่นดิน แต่เห็นว่าในปัจจุบันจารีตประเพณีอันนี้ไม่ได้ปฏิบัติกันจึงไม่นำมากล่าว จะกล่าวแต่ครองสิบสี่สำหรับประชาชน สำหรับฆราวาสที่จะต้องปฏิบัตินั้น ต้องประพฤติในระหว่างครอบครัว ผัวเมีย ชาวบ้านวัดวา ศาสนามีอยู่ ๑๔ ข้อ ดังเขบดังนี้

พิธีแห่บายศรีที่ จ. ขอนแก่น

สิกขาบทของขรรวาส

๑. เมื่อพืชผลร่ำข้าว หมาไก่ไม่เป็นยวงเป็นหมากแล้ว ตนอย่าพึงกินก่อน เอาทำบุญให้ทานแก่ผู้มีศีลรับประทานก่อน แล้วตนจึงรับประทานเมื่อภายหลัง
๒. อย่าโลภล่ายตาซิงตายอยย อย่าจ่ายเงินแดงแบ่งเงินตัวเอง (สมัยก่อนใช้เงินตัวเอง) และอย่ากล่าวคำหยาบชักล้าแข่งต่อกัน
๓. ให้พร้อมกันทำต้าย^๑ และรั้วกำแพงล้อมวัดวาอารามและบ้านเรือนแห่งตน แล้วปลูกหอบูชาเทวดาไว้สี่มุมบ้านและเรือน^๒
๔. เมื่อจักขึ้นเรือนนั้นให้ล้างเท้าเสียก่อนแล้วจึงขึ้น
๕. เมื่อถึงวันศีล ๗-๘ คำ, ๑๔-๑๕ คำให้สมมา (ขมา) ก้อนเกล้าแม่คิไฟ และแม่บันไดประตูบ้านที่ตนอาศัยอยู่ทุกคำเช้าวันคืน
๖. สำหรับหญิง เมื่อก่อนจะเข้านอนให้เอาน้ำล้างเท้าผัวก่อนแล้วจึงนอน
๗. ถึงวันศีลให้เอาดอกไม้ธูปเทียนสมมาผัวแห่งตนและพ่อแม่ลุงตาของตน ครั้นถึงวันอุโบสถพระสังฆเจ้าเข้าโบสถ์ให้แต่งขันดอกไม้ธูปเทียนไปประเคนเจ้าหัวคู (ครู) วัด (พระภิกษุสงฆ์) แล
๘. ถึงวันศีลเพ็ง (เพ็ญ) มานั้น ให้มีมนต์เจ้าหัวคูมาสวดมงคลเรือนแล้วทำบุญใส่บาตรถวายทาน
๙. เมื่อคุบาหัวเจ้ามาบิณฑบาตนั้น อย่าให้ท่านคอย เวลาใส่บาตรอย่าให้อวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งถูกบาตรหัวเจ้าแลบาตรอ้ายจั่ว เวลาใส่บาตรนั้นอย่าได้ใส่เกิบ กิ่งหมกั้งจ้องหรือเอาผ้าปกหัว อุ้มลูกอุ้มหลานหรือถือเครื่องศาสตราวุธ ฯลฯ

^๑ "ต้าย" พจนานุกรมไทยฯ พ.ศ. ๒๔๙๓ แปลว่า "เสาชื่อน" แต่ทางภาคอีสาน คำต้ายนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับรั้ว ต่างแต่ว่าต้ายมีบันไดคนข้ามไปมาได้ แต่สัตว์เช่นวัวควายข้ามไม่ได้ ต้ายตัวที่อยู่ตรงแนวรั้วหรือตัวอยู่กลางนั้นสูงกว่าตัวอื่น ส่วนตัวอื่นถัดจากตัวอยู่กลาง

ส่วนมากทำไว้ข้างละ ๒ บันได้ลดหลั่นกันลงไปพอนคนเดิมข้ามสะดวกสบาย ไม่มีประตูปิดเปิด

^๒ เห็นจะคล้าย ๆ แบบพระภูมิเจ้าที่ในภาคกลางซึ่งปลูกไว้แห่งเดียวตามความเหมาะสมทิศทางภายในบริเวณบ้าน

๑๐. เมื่อพระสังฆเจ้าเข้าปริวาสกรรมชำระเนื้อตนตัวนั้น ให้มีชันดอกไม้
ธูปเทียนและเครื่องอัฐบริขารไปถวายท่าน

๑๑. เมื่อเห็นภิกษุสังฆเจ้าผ่านมา ให้นำนั่งลงแล้วยกมือไหว้ก่อนแล้วจึง
ค่อยว่าหรือเจรจา (ถ้าท่านไม่ถามก็ไม่ต้องว่า)

๑๒. อย่าเหยียบย่างเจ้าภิกษุสามเณร ตนมีศีลบริสุทธิ์

๑๓. อย่าเอาอาหารเศษที่ตนกินเหลือแล้วไปทานให้แก่สังฆเจ้าและเอาไว้
ให้ผู้อื่น

๑๔. อย่าเสพงามคุณในวันศีลเข้าวัสสา (พรรษา) ออกวัสสา และมหา-
สงกรานต์

เนื่องจากจารีตประเพณีตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ดังกล่าวแล้วอย่างหนึ่ง
กับประเพณีอีกอย่างหนึ่ง จึงได้เป็นประเพณีที่ทำบุญที่นับว่าสำคัญกว่าพิธีอื่น ๆ
และนำมาใช้เป็นทางปฏิบัติตกทอดมาหลายชั่วคนจนในปัจจุบันมีเหลืออยู่ ๔ พิธี
คือ

๑. พิธีทำบุญสงกรานต์ ๒. พิธีทำบั้งไฟ ๓. พิธีทำบุญเข้าพรรษา
๔. พิธีทำบุญข้าวประดับดิน ๕. พิธีทำบุญข้าวสาก ๖. พิธีทำบุญออกพรรษา
๗. พิธีทำบุญกฐิน ๘. พิธีทำบุญข้าวจี และ ๙. พิธีทำบุญพระเวส

พิธี ๙ อย่างนี้ ในระหว่างที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-
ประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียง
เหนือ นั้น บางพิธีก็ได้ทรงดัดแปลงแก้ไขส่งเสริมให้ดีขึ้น บางพิธีก็คงอยู่เช่น
เดิมในเมื่อทรงเห็นว่าพิธีการนั้น ๆ ไม่มีโทษหรือขัดต่อการปกครองของประเทศชาติ
ก็ทรงอนุโลมให้เป็นไปตามจารีตประเพณีของบ้านเมืองดั้งเดิมทุกประการ

๑. พิธีทำบุญสงกรานต์

พิธีสงกรานต์นี้เป็นพิธีดั้งเดิมของไทยเรามาแต่โบราณกาล ซึ่งถือว่าเป็น
ประเพณีขึ้นปีใหม่ เพราะคำว่า "สงกรานต์" นั้นตามพจนานุกรมแปลว่า การย้ายที่
เคลื่อนที่ หมายความว่า เป็นวันที่พระอาทิตย์โคจรเข้าสู่ราศีเมษ เป็นวันเปลี่ยน

จุลศักราชใหม่ เรียกว่าวันสงกรานต์ มีอยู่ ๓ วันคือ วันที่ยกขึ้นสูราศีเมษวัน ๑ วันเนาวัน ๑ วันเถลิงศกวัน ๑ และวันทั้งสามนี้จะตกในวันเท่าไรนั้น แล้วแต่การคำนวณของโหร ตามปรกติแล้ววันทั้งสามนั้นตกอยู่ในระหว่างวันที่ ๑๐-๑๘ เมษายนทุก ๆ ปี

มูลเหตุที่เกิดมีวันที่เรียกว่าสงกรานต์ขึ้น มีนิทานเล่าต่อ ๆ กันมาว่า ท้าวบิลพรหม^๑ ผู้เป็นใหญ่บนสรวงสวรรค์ มีธิดาอยู่ ๗ นางด้วยกันคือ นางทุงชะ ๑ นางรากษส ๑ นางโคราด ๑ นางกริณี ๑ นางมณฑา ๑ นางกิมิทา ๑ และนางมโหธร ๑ นับว่าทั้ง ๗ นางนี้เป็นบาทบริจาริกาของพระอินทร์ และจัดเป็นนางสงกรานต์ ท้าวบิลพรหมเป็นผู้มีนิสัยชอบออกปัญหาถามเทวดา และมนุษย์อยู่เสมอ ถ้าใครตอบไม่ได้ก็จะต้องเสียหัวจนพวกเทวดาชักพาลเกลียด ท้าวบิลพรหมเที่ยวซักถามปัญหาแบบนี้จนแทบจะไม่มีใครตอบได้ จนกระทั่งวันหนึ่งท้าวบิลพรหมได้ข่าวว่าที่เมืองมนุษย์มีมานพน้อยผู้หนึ่งเป็นบุตรเศรษฐีชื่อ ธรรมบาลกุมาร^๒ เป็นคนเจ้าสติปัญญาเฉียบแหลมยิ่งนัก บิดาได้ปลูกปราสาทให้อยู่ ท้าวบิลพรหมก็รีบลงไปพบ และกล่าวปัญหาขึ้นว่า “มนุษย์ชาติจะต้องประพฤติปฏิบัติสิริ ๘ ประการนั้นอย่างไร” ให้มานพธรรมบาลตอบ ถ้าตอบไม่ได้ท้าวบิลพรหมจะตัดศีรษะมานพธรรมบาล ถ้ามานพธรรมบาลตอบได้ ท้าวบิลพรหมจะตัดศีรษะตัวเองให้ ธรรมบาลก็รับพนันแก้ปัญหานั้น แต่ขอผัดเลื่อนเวลาไป ๗ วัน ธรรมบาลกุมารก็ได้คิดปัญหานั้นจนถึงเย็นวันที่ ๖ ก็คิดไม่ออก ทำให้ธรรมบาลกุมารกลัดกลุ้มเป็นกำลัง เพราะคิดเสียตายหัวของตนที่จะถูกเทวดามาตัดไปเสียแต่ยังไม่ทันจะได้มีเมีย จึงคิดว่าพรุ่งนี้เราจะตายด้วยอาญาของท้าวบิลพรหมหาต้องการไม่ จำจะหนีไปซุ่มซ่อนตายอย่างอื่นเสียดีกว่า คิดแล้วก็ลงจากปราสาทเที่ยวไปถึงที่แห่งหนึ่ง มีต้นตาลอยู่ ๒ ต้น ซึ่งมีรังนกอินทรี

^๑ บางแห่งเล่าว่า “ท้าวมหาพรหม”

^๒ นับว่าเดิมเป็นท้าวบุตรชื่อธรรมบาล ลงมาปฏิสนธิในครรภ์ภรรยาของเศรษฐีคนหนึ่ง สาเหตุที่จะจุติมาเกิดในเมืองมนุษย์นั้น โดยที่เศรษฐีคนนั้นก็กลัวไม่มีบุตรจะสืบทายาท จึงอธิษฐานขอบุตรอยู่ถึง ๔ ปี ธรรมบาลเทวดาบุตรจึงลงมาปฏิสนธิในครรภ์ของภรรยาเศรษฐีดังกล่าวแล้ว

แม่ลูกอ่อนอยู่บนยอดตาลนั้น ก็ลงนอนใต้ต้นตาลมือก่ายหน้าผากคิดปัญหาอยู่ พอเวลาตอนเย็นพ่อนกแม่นกก็กลับรัง ลูกนกจึงถามแม่นกว่า "วันนี้พ่อแม่ทำอะไรมาให้ลูกกินบ้าง" แม่นกตอบว่าวันนี้พ่อแม่ไม่ได้อะไรกินเลย แต่ปากพ่อแม่ก็อดอาหารเช่นเดียวกัน ฟรุ้งนี่เกิดลูกเขาจะฆ่ากรรมบาลกุมารซึ่งตอบปัญหา ทำวทกบิลพรหมไม่ได้ ส่วนมานพกรรมบาลนอนมือก่ายหน้าผากอยู่ใต้ต้นไม้จวนจะหลับอยู่แล้วแว้วได้ยินเสียงแม่นกลูกนกคุยพาดพิงมาถึงตัว ก็ตั้งใจคอยฟังอยู่ ลูกนกอ่อนนอนขอให้บอกปัญหาของทำวทกบิลพรหม แม่นกบอกลูกว่าไม่ใช่เรื่องของเจ้า แต่ลูกนกกลับพูดว่า "ถ้าแม่ไม่บอกปัญหาให้ลูกฟังก็จะสิ้นใจตาย" แม่นกกลัวลูกตายจึงปลอบใจแล้วว่า "เจ้าจงตั้งใจฟังให้ดี คือปัญหาสิริ ๘ ประการของทำวทกบิลพรหมนั้นดังนี้"

๑. มนุษยชาติต้องเว้นการเสพเมถุนในวันพระ และวันเข้าพรรษาจึงเป็นสิริมงคล
  ๒. เวลาจำจะเข้านอนต้องเอาน้ำล้างเท้า จึงจะเป็นสิริมงคล
  ๓. เวลาเข้านอนต้องเอาน้ำล้างหน้า จึงจะเป็นสิริมงคล
  ๔. เวลาล้างหน้าต้องหันหน้าไปทางทิศตะวันออกจึงจะเป็นสิริมงคล
  ๕. เวลาถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะหันหน้าไปทางทิศตะวันตก จึงจะเป็นสิริมงคล
  ๖. เวลารับประทานอาหารหันหน้าไปทางทิศใต้ จึงจะเป็นสิริมงคล
  ๗. เวลานอนต้องหันศีรษะไปทิศเหนือ จึงจะเป็นสิริมงคล
  ๘. ผ้านุ่งต้องจำริมไว้แน่นนอน ริมที่อยู่ทางเอาจต้องอยู่ทางเอาจเสมอ ริมที่อยู่ทางข้อเท้าก็ต้องอยู่ทางข้อเท้าเสมอไป จึงเป็นสิริมงคล ๘ ประการ
- ครั้นในวันรุ่งเช้าขึ้นเอง เมื่อทำวทกบิลพรหมลงมาเพื่อจะเอาคำตอบ มานพกรรมบาลก็ไขปัญหาสิริ ๘ ประการตามที่ได้ยินแม่นกบอกกับลูกนกพูดกันนั้นให้ฟัง ทำวทกบิลพรหมเมื่อได้ฟังก็นั่งนิ่งไปพักหนึ่ง แล้วจึงพูดว่า "ท่านชนะแล้ว บัดนี้เราจะตัดหัวของเราให้แก่ท่านตามสัญญา แต่มีเหตุขัดข้องอยู่ตรงที่ว่า หัวของเราหล่นลงยังพื้นโลกมนุษย์ของท่านเมื่อใด โลกมนุษย์ก็จะลุกเป็นไฟไหม้ วิชาศไปหมด ถ้าโยนขึ้นไปบนอากาศฝนก็จะแล้งไม่ตกต้องตามฤดูกาล ถ้าทิ้งลงไปในมหาสมุทร น้ำในมหาสมุทรก็จะแห้งขอด ดังนั้นเราจะเอาพานรองรับหัว

ของเราไว้ โดยจะมอบให้ลูกสาวทั้ง ๗ ของเราพลัดเปลี่ยนกันมารับ” ท้าวเธอจึงตรัสเรียกธิดาทั้ง ๗ กับเทพยดาบริษัทยาแล้วบอกความเรื่องนี้ให้ทราบ ในครั้งแรก ท้าวภิลพรหมก็เรียกนางทงษะ ซึ่งเป็นธิดาคนใหญ่เอาพานมารองศีระชะ แล้ว ท้าวภิลพรหมก็ตัดศีระชะของตนส่งให้แก่บุตรสาวคนโต ในกาลนั้นโลกธาตูก็ไกลหลยิ่งนัก

ตามตำนานกล่าวไว้ว่า “เมื่อนางทงษะมหาสงกรานต์เอาพานมารับเศียร ท้าวภิลพรหมบิดาแล้ว ให้เทพบริษัทเหล่าหักเขินเวียนรอบเขาพระสุเมรุราช ๖๐ นาที แล้วก็เชิญเข้าประดิษฐานในมณฑลถ้ำคันธุลีเขาไกรลาส กระทำบูชาด้วยเครื่องทิพย์ต่าง ๆ และพระวิสสุกรรมก็นิรมิตโรงอันแล้วด้วยแก้ว ๗ ประการชื่อ ภักวด ให้เทพยดาและนางฟ้านั่งแล้ว เทพยดาก็นำมาซึ่งเถาณมุนาคลงล้างน้ำในสระอนโตนาด ๗ ครั้งแล้วแจกกันสังเวททุก ๆ องค์ ครั้นถึงวารกำหนด ๓๖๕ วัน โลกสมมุติว่าปีหนึ่งเป็นวันสงกรานต์ นางเทพธิดาทั้ง ๗ องค์ก็ทรงเทพพาหนะต่าง ๆ พลัดเวรกันมาเชิญพระเศียรท้าวภิลพรหมออกแห่ด้วยเทพบริษัทแสนโกฏิประหักเขินเขาพระสุเมรุราชบรรพตทุกปี แล้วก็กลับไปเทวโลก”

นางสงกรานต์ทั้ง ๗ นี้ เป็นเวรพลัดเปลี่ยนกันมาเชิญพระเศียรท้าวภิลพรหม ผู้พระบิดาออกมาแห่คือ

๑. ถ้าพระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราศีเมษ วันอาทิตย์เป็นเวรของนางทงษะ แต่งตัวทัดดอกทับทิม เครื่องประดับปัทมราค ภักษาหารผลมะเดื่อ อาวุธขวาทรงจักร ช้ายทรงสังข์ ชีพาทนะครุฑ

๒. วันจันทร์ เป็นเวรของนางโคราด แต่งกายทัดดอกป๊อบ เครื่องประดับมุกดา ภักษาหารน้ำมัน อาวุธขวาวพระขรรค์ ช้ายไม้เท้า ชีพาทนะเสื่อ

๓. วันอังคาร เป็นเวรของนางรากษส ทัดดอกบัวหลวง เครื่องประดับไมรา ภักษาหารโลหิต อาวุธขวาวตรีศูล ช้ายธนู ชีพาทนะสุกร

๔. วันพุธ เป็นเวรของนางมณฑา ทัดดอกจำปา เครื่องประดับไพฑูริย์ ภักษาหารนมเนย อาวุธขวาวเข็ม ช้ายไม้เท้า ชีพาทนะลา

๕. วันพฤหัสบดี เป็นเวรของนางกริณี ทัดดอกมณฑา เครื่องประดับมรกต ภักษาหารถั่วงา อาวุธขวาวขอ ช้ายปิ่น ชีพาทนะช้าง

๖. วันศุกร์ เป็นเวรของนางกิมิทา หักดอกจกกลณี เครื่องประดับ
บุษราคัม รักษาहारกล้วยน้ำ อารุชชาวพระขรรค์ ซ้ายพิน ชีพาทนะกระบือ

๗. วันเสาร์ เป็นเวรของนางมโหธร หักดอกสามหาว เครื่องประดับ
นิลรัตน์ รักษาहारเนื้อทราย อารุชชาวจักร ซ้ายตรีศูล ชีพาทนะนกยูง

นอกจากสมมุติให้นางทั้ง ๗ เทียบกับวันทั้ง ๗ ในสัปดาหฺคนละวัน
ดังกล่าวแล้ว ยังสมมุติกันถึงทำที่นางสงกรานตชีพาทนะอีก ๔ ทำ อันมีอิริยาบถ
ต่าง ๆ คือ ยืนบนพาหนะบ้าง นั่งบนพาหนะบ้าง นอนลิมตามพาหนะบ้าง และ
นอนหลับบนพาหนะบ้าง ดังที่ปรากฏในปฏิทินแผ่นโต ๆ เป็นประจำปีแล้วนั้น

เพื่อขยายความตอนนีให้ชัดและเข้าใจง่าย ผู้เขียนขอถือโอกาสกล่าวถึง
ประวัติศักราช ต่าง ๆ และการใช้ศักราชของประเทศไทยสักเล็กน้อย

คำว่า ศักราช คือปีกำหนดเอาเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ
ในพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์สำหรับจารึก หรือจดหมายเหตุการณ์อันล่วงมา
แล้ว เช่นพวกที่นับถือพระพุทธศาสนาก็กำหนดเอาปีที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ-
ปรินิพพานเป็นปีแรก หรือปีที่ ๑ เรียกว่า พุทธศักราช (พ.ศ.) พวกที่นับถือ
ศาสนาคริสต์ก็กำหนดเอาวันตรงกับวันที่สมภพของพระเยซูคริสต์ คือวันที่ ๑
มกราคม คำนวณเดือนตามสุริยคติเป็นปีที่ ๑ และเป็นวันขึ้นปีใหม่เรียกว่า
คริสต์ศักราช (ค.ศ.) พระพุทธศาสนาล่วงแล้วได้ ๕๔๔ ปี

แต่พุทธศักราชของไทยนับเอาเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน (ปีมะเส็ง
นักษัตร) ล่วงมาแล้วครบ ๑ ปี จะเห็นได้เมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๙๙ ประเทศ
พม่าทำการฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ส่วนประเทศไทยทำการเฉลิมฉลองอย่าง
มโหฬารทั่วประเทศเรียกว่า “ฉลองวันครบรอบ ๒๕ พุทธศตวรรษ ในวันที่ ๑๑-
๑๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๐ รวม ๗ วัน ๗ คืน หลังประเทศพม่า ๑
ปี” เป็นต้น

ครั้งไทยโบราณนั้น ใช้ศักราชตามแขกฮินดูมาก่อน ครั้นศักราชแขก
ฮินดูล่วงไปได้ ๒,๐๐๕ ปีแล้ว พระเจ้ามณฑราชพุทธอุปัฏฐากทรงตั้งพระพุทธศักราช
ใช้ในประเทศไทย โดยทรงคำนึงถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเสด็จ
ปรินิพพานแล้วแต่ปีมะเส็งเดือน ๖ มาจนถึงปีมะเมีย เพ็ญเดือน ๖ บรรจบ

ครอบรอบได้ปีหนึ่งแล้ว อนึ่ง ทรงพระดำริว่าสมเด็จพระภูมีพระภาคเจ้าได้ทรงบัญญัติพระพุทธศาสนาไว้ ๕,๐๐๐ ปี พุทธศาสนิกชนจะได้กำหนดนับพระพุทธศาสนาต่อไปในภายหน้า ทรงคำนึงถึงดังนี้แล้วจึงทรงประกาศให้ใช้พระพุทธรักษา ตั้งแต่ปีมะเมีย (หลังจากปีเสด็จพุทธปรินิพพานเป็นครั้งที่ ๑) แล้วให้ยกเลิกการใช้ศักราชของแขกชาติอินเดียเสีย

ครั้นถึงปีวอกนักษัตร พระพุทธรักษาสว่างได้ ๕๔๔ ประเทศยุโรป จึงตั้งคริสต์ศักราชใช้ตั้งแต่ประกาศตรงกับพระพุทธรักษา ๕๔๔ ปีเป็นต้นมา

ครั้นตรงกับคริสต์ศักราช ๖๓๘ ปี สมเด็จพระร่วงเจ้า ผู้ครองกรุงสุโขทัยทรงคำนึงถึงศักราชแขกอินเดีย และพระพุทธรักษา คริสต์ศักราชทั้งศักราชซึ่งล่วงไปแล้วรวมได้ ๓๑๘๖ ปี ทรงเห็นว่าพิภพโคจรเคลื่อนที่ผิดระยะทางองศา โดยรอบพระอาทิตย์ที่โคจรถลាក់กันอยู่ พระองค์จึงคำนวณบวกกลับตั้งเป็น จุลศักราช ใช้ในประเทศสยามตั้งแต่ปีกุน เอกศก ๑ ตรงกับพระพุทธรักษา ๑๑๘๒ ปี คริสต์ศักราช ๖๓๙ ปี จุลศักราช ๑ เป็นครั้งที่ ๒ แล้วทรงประกาศให้ยกเลิกพระพุทธรักษาเสีย^๑

ทางประเทศพม่า พระเจ้าแสนกระษา เป็นรัชกาลที่ ๑๙ แห่งราชวงศ์สมุททหิ เดิมบวชเป็นพระมีตำแหน่งเป็นพระสังฆราชชื่อ ปุพโสรทัน เป็นผู้เชี่ยวชาญทางโหราศาสตร์มีผู้คนนิยมนับถือมาก ลาสมณเพศออกทำการภุมขิงราชบัลลังก์จากพระเจ้าหะตะวุ่นกยี กษัตริย์พระองค์นี้ได้ลบศักราชเก่าแล้วทรงตั้งศักราชใหม่ขึ้นใน พ.ศ. นั้น นับศักราชกลียุคได้ ๓,๗๓๙ ปี มหาศักราชได้ ๕๖๑ ปี ศักราชใหม่เรียก จุลศักราช เริ่มแต่วันเถลิงศกสงกรานต์เดือน ๕ พุทธรักษา ๑๑๘๒^๒

ครั้นเมื่อวันจันทร์แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๔ ปีชวด นักษัตร สัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๕๐ (ร.ศ. ๑๐๗) ตรงกับพระพุทธรักษา ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระ

^๑ จากหนังสือ ปฏิทิน ๒๕๐ ปี ของ คล้อย ทรงบัณฑิตยฯ พ.ศ. ๒๔๔๗

^๒ จากหนังสือพงศาวดารโยนก ของพระยาประชาภิจักรจักร์ (แช่ม บุนนาค) หน้า

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ *รัตนโกสินทร-
ศักราช* ตั้งแต่ปีชาลนักษัตร จัตวาศก พระพุทธศักราช ๒๓๒๕ ตรงกับจุลศักราช
๑๑๔๔ เป็นรัตนโกสินทรศักราช ๑ คือเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-
จุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ฯ ขึ้นปีแรก
ให้ยกเลิกใช้จุลศักราชแต่นั้นมา

ครั้นต่อมาเมื่อวันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ ปีชวด นักษัตร จัตวาศก
จุลศักราช ๑๒๗๔ พระพุทธศักราช ๒๔๕๕ ตรงกับ ร.ศ. ๑๓๑ พระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกาศให้ใช้พระพุทธศักราชแทนตามแบบโบราณ
ราชประเพณีเดิม ให้ยกเลิกใช้รัตนโกสินทรศักราชนั้นเสีย

ส่วนวันขึ้นปีใหม่ของไทยนั้นถูกเปลี่ยนแปลงมาหลายครั้งหลายหนคือ
เดิมถือเอาวันแรม ๑ ค่ำ เดือนอ้ายเป็นวันขึ้นปีใหม่ ต่อมาเปลี่ยนเป็นวันขึ้น ๑
ค่ำเดือน ๕ ตามคติศาสนาพราหมณ์ ครั้นต่อมาอีกในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ทาง
ราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงการนับวัน เดือน ปีซึ่งแต่เดิมนับโดยทาง*จันทรคติ*
คือ ขึ้นแรมมาเป็นโดย*สุริยคติ* คือนับวันที่ วันขึ้นปีใหม่ จึงถูกเปลี่ยนมาเป็นวันที่
๑ เมษายน เนื่องมาจากว่ากรุงเทพมหานครได้ทรงสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีชาล
ตรงกับวันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ที่เรียกว่า *วันจักรี* ซึ่งทางราชการ
ถือเป็นวันหยุดราชการ เริ่มใช้ศักราช *รัตนโกสินทรศก* (ร.ศ.) แแต่นั้นมาดังกล่าว
แล้ว

ครั้งสุดท้ายเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๓ วันขึ้นปีใหม่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงมาเป็น
วันที่ ๑ มกราคมจนในปัจจุบัน โดยอ้างว่าเพื่อให้เป็นไปตามสากลนิยมหรือตาม
นานาอารยประเทศนิยม ในที่สุดปี พ.ศ. ๒๔๘๓ สิ้นสุด ๓๑ ธันวาคม คงมีเพียง
๙ เดือนเท่านั้น ปี พ.ศ. ๒๔๘๔ มี ๑๖ เดือน ผู้ที่เกิดก่อน พ.ศ. ๒๔๘๓ จึง
มีอายุยืนต่อไปอีก ๓ เดือน^๑

^๑ ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๓ (ดูใน*ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๕๗
ตอนที่ ๓๒ หน้า ๔๑๙)

วันที่ ๑ มกราคม เป็นวันสมภพของพระเยซูคริสต์ดังกล่าวแล้ว เหตุที่ผู้มีอำนาจวาสนาของบ้านเมืองไทยเราในยุคนั้นมาเปลี่ยนเอาวันที่ ๑ มกราคมเป็นปีใหม่ของไทยโดยเหตุผลที่อ้างกันมานั้น ท่านผู้อ่านที่เป็นพุทธศาสนิกชนโปรดพิจารณาเอาเอง

๒. บุญบั้งไฟ

จุดประสงค์ของการทำบุญบั้งไฟนี้ ผู้เขียนก็เป็นแต่เพียงได้ทราบจากคนเก่าแก่โบราณเล่าต่อ ๆ มาเมื่ออยู่หลายอย่างต่าง ๆ กัน บางท่านก็ว่าเป็นพิธีสักการบูชาบรมสารีริกธาตุจุฬามณีในดาวดึงส์พิภพ บางท่านก็ว่าเป็นพิธีขอฝนจากพญาแถนที่อยู่ชั้นดาวดึงส์ ขอให้การทำไร่นามีฟ้าฝนบริบูรณ์ตกต้องตามฤดูกาลยุติอย่างไรก็ตาม เรื่องการทำบุญบั้งไฟนี้ขอยกไว้ให้ท่านนักพิธีการพิจารณา

บุญบั้งไฟบางคนก็เรียกบุญบั้งไฟ บางทีก็เรียกบุญเดือนหก นิยมทำกันในเดือนหก เดือนเจ็ดของปี หากหมู่บ้านใดจะทำบุญนี้ พวกชาวบ้านพร้อมด้วยคณะสงฆ์ก็ปรึกษาให้ตกลงกันก่อนว่าจะประกอบพิธีในเดือนไหนแน่นอนแล้วจึงมีผู้ไปบอกบุญไปยังหมู่บ้านที่ใกล้เคียงเพื่อมาทำบุญร่วมกัน เช่นนัดเอาหมอลำ หมอแคนมาเสฟงัน นัดเอากลองมาตีประชันกันที่เรียกว่า “เส็งกลอง” กลองที่นำมานี้เรียกว่า กลองกึ่ง กลองเส็ง ทำด้วยไม้จริง (ส่วนมากเป็นแก่นไม้ขนุน) สูงประมาณ ๑.๐๐-๑.๕๐ เมตร รูปกลองคล้ายกับถ้วยแก้วน้ำเย็น จุดประสงค์ในการเส็งกลองนี้ก็เพื่อครีครื้นและว่ากลองของใครเสียงจะดังกว่ากัน มีกรรมการตัดสินชี้ขาดแพ้ชนะ

ส่วนบั้งไฟนั้น ทำด้วยไม้ไผ่บ้าง ทำด้วยลำตาลหรือไม้อื่น ๆ บ้าง แล้วแต่สะดวกในท้องถิ่นและมีอยู่ ๓ ขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า บั้งไฟแสน^๑ ขนาด

^๑ใช้ดินประสิวหนัก ๑ แสนหรือ ๑๐๐ ซึ่ง ทำเช่นเดียวกับดินปืนที่ใช้กับปืนแก๊ปหรือปืนคาบศิลา ส่วนบั้งไฟหมื่นก็ใช้ดินประสิวหนัก ๑ หมื่นหรือ ๑๒ กก. บั้งไฟฮ้อยก็ใช้ดินประสิวหนัก ๑ ฮ้อยหรือ ๘ กก.

กลางเรียก**บั้งไฟหมื่น** และขนาดเล็กเรียก **บั้งไฟฮ้อย** เมื่อทำบั้งไฟขนาดต่าง ๆ ตามความต้องการเสร็จแล้ว ก็จัดการประดับประดาตกแต่งบั้งไฟด้วยกระดาษสีต่าง ๆ ปิดสลับเพื่อความสวยงามที่เรียกกันว่า **เอ้บั้งไฟ**

อนึ่ง ถ้าหมู่บ้านใดจะทำบุญบั้งไฟดังกล่าว ชาวบ้านนั้นจะจัดการปลุกธำหรือน้ำมนต์ในลานวัดใดวัดหนึ่งของบ้านนั้น เพื่อต้อนรับแขกอื่นที่ได้ฎีกาออกไปตลอดเลี้ยวสุราษฎร์ธานีต่าง ๆ และมีป้ายบอกที่ผามเป็นบ้าน ๆ ไป เมื่อแขกบ้านอื่นมากก็จะได้เข้าไปอาศัยตามป้ายนั้นถูก

เมื่อถึงวันรวมหรือวันโฮม ชาวบ้านเจ้าภาพทั้งหญิงชายรวมทั้งแขกต้องแต่งตัวเต็มยศ ใครมีเครื่องประดับชนิดไหนถึงดอกมาตกแต่งอย่างหรูหราแล้วไปรวมกันที่วัด ผู้เป็นหัวหน้าของงานก็จัดให้พวกชายหนุ่มเข้าชบวนแห่บั้งไฟโดยมากแห่ตอนบ่ายราว ๑๕.๐๐ น. โดยแห่เวียนรอบโบสถ์หรือการเปรียญ ๓ รอบ จากนั้นเข้าชบวนแห่เข้าไปในบ้านตามถนนสายสำคัญรอบบ้านหรือรอบเมือง มีธูปกลองยาว เถิดเทิง ๆ พร้อมด้วยฉาบ หมอลำหมอลำแคน แต่งตัวแปลก ๆ เข้าชบวนแห่เพื่อนรำต่าง ๆ

ในการที่รำพ้อนในชบวนแห่นี้ มีบทร้องอย่างหนึ่งเรียกว่า **เซ็งบั้งไฟ** พวกเซ็งบั้งไฟนั้น จัดเป็น ๓ พวกคือ พวกชั้นสูง บทเซ็งกาพย์กลอนเป็นคำสูง พวกชั้นกลาง บทเซ็งเป็นบทเรียบ ๆ พวกชั้นต่ำแต่งตัวเป็นตลกคะนองหยาบโลน บางคนถึงกับนุ่งร่างแห เขียนหน้าตาเหมือนงิ้ว บทเซ็งเป็นบทขบขัน เกี้ยวพาราสี ผู้หญิง พวกชั้นสูงกับพวกชั้นกลางในเวลาเซ็งมีผู้เป็นต้นบท พวกลูกบทก็ว่าตามให้ถูกจังหวะและเสียงกลอง แต่พวกชั้นต่ำไม่มีระเบียบแล้วแต่ใครจะเซ็งไปทางไหน

เมื่อแห่บั้งไฟรอบบ้านแล้ว ให้กลับเข้ามาวัดเก็บบั้งไฟไว้ที่เดิม ตอนเย็นมีพิธีเจริญพระพุทธมนต์ ตอนกลางคืนและเช้ามีพิธีเส็งกลอง รุ่งเช้ามีการเลี้ยงพระภิกษุสามเณร แล้วแห่บั้งไฟออกไปจุดในที่ ๆ เขาจัดเอาไว้ซึ่งเป็นวันสุดท้ายของงานที่จุดบั้งไฟนี้เรียกว่า **คั้งบั้งไฟ** ถ้าบั้งไฟขึ้น ถือว่าลางดี ชาวปลาอาหารจะอุดมสมบูรณ์ ถ้าบั้งไฟไม่ขึ้นถือว่าเป็นลางร้าย บ้านเมืองจะอดขัดขวางทำบั้งไฟเรียกว่า **ฉบบั้งไฟ** ถ้าบั้งไฟของใครจุดไม่ขึ้น ต้องห้ามเอาฉบบั้งไฟไปโยนลงโคลนตม ซึ่งถือเป็นประเพณีกันมาโดยไม่ถือสาแก่ใจ แต่ถ้าบั้งไฟใครขึ้น ห้ามเอาฉบบั้งไฟนั้นแห่รอบบ้านเลี้ยงเหล้าปลาบั้งไฟให้อิมหน้าสำราญ

ชาวบ้านแต่งกายในขบวนแห่เซิ้งบั้งไฟ

งานบุญบั้งไฟนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ก็ทรงส่งเสริมอนุโลมให้ทำไปตามประเพณี แต่ห้ามมิให้ชาวเมืองล่าง^๑ หรือชาวโคราชเข้าเล่นในพิธีนี้ด้วย เพราะถ้าหากเข้าไปเล่นแหวก มักจะมีเหตุทะเลาะวิวาทต่อยตีฆ่าฟันกันเนื่อง ๆ บางครั้งถึงแก่ชีวิตก็มี หากปล่อยให้เล่นแต่ชาวพื้นเมืองแล้ว ก็ไม่สู้จะมีเหตุร้ายอะไรเกิดขึ้น ดังนั้น หากมีงานบุญบั้งไฟขึ้นในหมู่บ้านใดจึงโปรดรับสั่งให้ทางการจัดส่งตำรวจเจ้าหน้าที่ออกไปคอยป้องกันระงับเหตุอยู่เสมอ หากชาวล่างไปเกิดพิพาทก่อเหตุขึ้นก่อนสืบได้เป็นสัจจ์ พระองค์ท่านให้ลงโทษ ๒ เท่าของชาวบ้าน

๓. บุญเข้าปฐมพรรษา

การประเพณีของบ้านเมืองแต่ก่อนมานั้น เวลาเข้าปฐมพรรษาไม่เคยทำเทียนใหญ่รวมกันเลย ก่อนวันเข้าพรรษาของพระสงฆ์ได้จัดกันรวมหล่อและแต่งเทียนเป็นพวก ๆ ตามหมู่บ้าน ถ้าเป็นบ้านนอกก็ไม่มีเลย เพียงหาธูปเทียนได้ตามกำลังแล้วก็นำไปถวายพระเท่านั้น แต่ถ้าเป็นหัวเมืองใหญ่เช่นเมืองอุบลฯ นครราชสีมา ฯลฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงจัดให้ชาวเมืองมารวมกันหล่อ ทรงให้มีต้นเทียนใหญ่ทำในวันข้างขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันรวมลงมือหล่อเทียนประดับต้นเทียนให้งดงาม ทรงให้มีต้นเทียนใหญ่ถวายเข้าพรรษาในเมืองอุบลฯ ทุก ๆ วัด เวลาบ่าย ๔ โมง ก็ให้นำต้นเทียนไปสถิตรวมไว้ ณ ศาลากลางมณฑล พร้อมกันทุก ๆ ต้น เวลากลางคืนของวันนี้ ก็ให้มีเผาแก่มุ่่มสาวชาวพื้นเมืองมารวมเสฟงันมีหมอบขบหมอล่า พิณพาทย์ฉ้องวง แคนวงสนุกสนานไปตลอดคืน รุ่งเช้าของวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันเข้าพรรษา ทรงให้มีตักบาตรเลี้ยงพระรวมกันใหญ่ ทั้งบรรดาข้าราชการ พ่อค้า คฤหบดีที่หน้าศาลากลางรัฐบาลมณฑล หรือสถานหน้าประทับ คือที่เรียก

^๑ หมายถึงชาวมณฑลชั้นใน

วังสัจด์ เมืองอุบลฯเดี๋ยวนี้ เมื่อทรงตั้งบาตรเลี้ยงพระเสร็จแล้ว ก็โปรดฯ ให้ชาวเมืองบรรดาพ่อค้าข้าราชการผู้ที่มีเกวียนวิ่ง^๑ หรือรถม้าประดับตกแต่งโคเกวียนม้า ลาเพื่อเข้าพิธีขบวนแห่ไปรวมกันที่หน้าศาลากลางมณฑลเวลาเที่ยงวัน และทรงประทานรางวัลแก่ผู้ที่ทำต้นเทียนได้สวยงาม โดยมีคณะกรรมการตัดสินความสวยงามรอกันลงไป เมื่อพร้อมกันแล้วก็ทรงให้จับสลาก ถ้าต้นเทียนของคณะใดจับสลากถูกวัดไหน ต้นเทียนของคณะนั้นแผนกนั้นก็แห่ไปถวายวัดนั้น แต่ก่อนที่จะนำไปถวายต้นเทียนของผู้ใด ก็ให้นำขึ้นเกวียนหรือรถม้า ประดับให้สวยงามหรูหรา ให้หญิงสาวและพวกเพื่อนหญิงที่จัดกันมาเป็นผู้ถือต้นเทียนทุก ๆ ต้น มีเครื่องประโคมพิณพาทย์แตรวงแห่เป็นขบวน หากต้นเทียนของคณะใดจะมีการละเล่นแสดงตำนานต่าง ๆ หรือจำอวดขับขานก็นำมาแสดงในขบวนแห่ของตนไปพร้อม ๆ กันตามถนนสายที่สำคัญของเมือง ตามที่กรรมการกำหนดให้แห่ด้วยความรื่นเริงครึกครื้นเป็นขบวนอันยืดยาว ปวงชนก็พร้อมเพรียงกันออกมาชมขบวนแห่ตามถนนสายต่าง ๆ ที่ผ่านไปอย่างล้นหลามแน่นขนัด เมื่อขบวนแห่ถึงปลายทางจุดที่หมาย เจ้าหน้าที่ผู้ควบคุมก็ให้แยกย้ายไปถวายต้นเทียนตามที่จับสลากกำหนดหมายไว้แล้วนั้นทุก ๆ วัดในเมืองอุบลฯ เวลานั้นมีถึง ๒๔ วัด

ด้วยเหตุการณ์หล่อเทียนเข้าพรรษาและมีขบวนแห่นี้ จึงมีประเพณีแต่ครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ทรงเป็นผู้ริเริ่มส่งเสริมดัดแปลงให้เป็นงานใหญ่สืบมาเท่าทุกหัวเมืองในภาคอีสานจนกระทั่งบัดนี้

ส่วนพิธีการของพระสงฆ์สามเณรนั้น ได้ทำ *ไม้เจีย* (ไม้สีฟัน) *ไม้ชำระ* ฐูปเทียนไว้ก่อนวันเข้าพรรษา เพราะเมื่อได้เข้าพรรษาแล้วจะได้เป็นเครื่องสักการะสำหรับทำวัตร ขอขมาโทษแก่กันและกัน เมื่อวันเข้าพรรษาจึงพร้อมกันอธิษฐาน

---

^๑ เกวียนใช้ขับซื้อสำหรับเจ้านาย ข้าราชการสมัยนั้น หากจะเทียบกับรถยนต์สมัยนี้ก็เห็นจะเป็นรถนั่ง เพราะแต่ก่อนจะไปไหนมาไหนต้องใช้เกวียนเป็นพาหนะชักลากเป็นที่นิยมกันมาก ไม่มีรถยนต์เหมือนสมัยทุกวันนี้

การจำพรรษา และทำพิธีขอมาโทษกันตามพรรษาโดยลำดับ รุ่งขึ้นวันแรม ๒ ค่ำจัดกันไปขอมาโทษตามวัดอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง คงเหลืออยู่วัดแต่สมภาร หรือ ท่านที่มีพรรษาแก่กว่าพระอื่นเพื่อคอยรับพระเณรที่วัดอื่นจะมาขอมา

๔. บุญข้าวประดับดิน

พิธีทำบุญข้าวประดับดิน ชาวภาคอีสานเรียก “บุญแจกข้าว” มีจุดหมายข้อใหญ่อยู่ ๒ พิธีคือ พิธีสงฆ์ข้าวเปรต กับพิธีอุทิศส่วนกุศล พิธีทำคือก่อนวันสิ้นเดือน ๙ หนึ่งหรือสองวัน ชาวบ้านเตรียมอาหารทั้งคาวหวานจัดห่อไว้พร้อมตลอดหมากพลูบุหรี เมื่อถึงสิ้นเดือนเวลาเช้ามีดก่อนอรุณเจีงนำห่ออาหารวัดถุนั้นไปวางตามพื้นดิน หรือต้นไม้ใกล้บริเวณวัด แต่โดยมากมักใกล้โบสถ์ เพื่อสงฆ์ข้าวเปรต^๑ ทั้งนี้นิยมถือกันว่ายมบาลปล่อยสัตว์นรกมารับทานของญาติ พออรุณขึ้นแล้วก็เรียกกลับ ฉะนั้นบางคนที่ตั้งนสายถึงกับร้องไห้เสียใจ เพราะกลัวผีปู้ย่าตายายจะอดก็มี พอถึงเวลาพระบิณฑบาตก็นำเครื่องไทยทานไปตักบาตรและตรวจนำอุทิศส่วนกุศลถึงเปรตอีกครั้งหนึ่งเป็นเสร็จพิธี

สาเหตุของต้นพิธีนี้มีอย่างไร โปรดถามท่านนักพิธีและพระสงฆ์ก็จะทราบได้ดี

๕. บุญข้าวสาก

คำว่า “ข้าวสาก” นี้เห็นจะได้แก่ “ข้าวสลาก” หรือ “สารท” นั้นเอง นานมาแล้วเรียกข้าวสลาก เพี้ยนมาเป็น “ข้าวสาก” แต่พิธีสารทของชาวกรุงและภาคอีสาน เทศกาลพิธีกำหนดต่างกัน พิธีข้าวสลากของชาวภาคอีสานกำหนด

^๑ หมายถึงผีปู้ย่าตายาย พ่อแม่พี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว

ทำในวันกลางเดือน คือวันเพ็ญเดือน ๑๐ ส่วนของชาวกรุงเทพฯ ทำในวันสิ้นเดือน ๑๐

พิธีทำบุญข้าวสากนี้ เมื่อถึงวันกลางเดือน ๑๐ เวลาเพล ประชาชนได้เตรียมอาหารบิณฑบาตจัดเป็นสำรับพร้อมทั้งเครื่องไทยทานอื่น ๆ อีก นำไปรวมที่วัดบ้านของตน แล้วจึงพากันรับศีลว่าคำถวายสลากภัต ทายกรรวบรวมสลากไปให้พระเณรจับ ถ้าตนถูกพระเณรรูปใดกินนำไปประเคนพระเณรรูปนั้น และในขณะที่พระเณรฉันเพลอยู่นั้น พากันทำพิธีสังข้าวเปรตตามนัยแห่งพิธีข้าวประดับดินที่กล่าวแล้ว เมื่ออังกาสพระเสร็จแล้วเริ่มฟังเทศน์ฉลองและปักธูปเทียนไปจนถึงค่ำเป็นอันเสร็จพิธี

๖. การทำบุญออกพรรษา

การทำบุญออกพรรษา ก็คือพิธีการลอยประทีปวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ ตรงกับวันมหาปวารณาออกพรรษา เป็นเขตกำหนดลอยประทีปโคมไฟ เมื่อถึงวันกำหนดชาวบ้านได้จัดการทำเรือไฟ^๑ ไว้แต่กลางวันทางเหนือน้ำ พอดีค่าลงประมาณ ๒ ทุ่ม ประชาชนชายหญิงจึงนำเรือไฟ เครื่องสักการะ ปรกติใช้ดอกไม้ ข้าวทอง (มารข้าว) และธูปเทียนเป็นกะบอง (ไต้) ปักขวางเป็นแถวมีระยะตั้งแต่ท้ายเรือไปจนถึงหัวเรือทั้งสองข้าง นอกจากนั้นยังมีเครื่องอุปโภคบริโภคอีก เช่น ผ้านุ่ง ผ้าห่ม กล้วย อ้อย เผือก มัน ฯลฯ เป็นต้น สำหรับทานแก่ผู้ไปมาสัญจรในแม่น้ำ ชนเครื่องต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วไปไว้ในท้องเรือ แล้วพากันทำสักการบูชาวางเครื่องสักการะ จุดไต้ ธูปเทียน เมื่อเสร็จพิธีจึงลากออกไปกลางแม่น้ำ แล้วปล่อยให้ลอยไปตามกระแสน้ำ และมีเรือลำเลียงคอยถือท้ายพร้อมด้วยจุดพลุ ตะไลควบคุมเรือไปจนหมดเขตบ้านเมืองแล้วจึงปล่อยให้ลอย

^๑ เรือไฟที่ใช้ต้นกล้วยหรือไม้ไผ่ ทำเป็นรูปเรือตามขนาดต่าง ๆ บางแห่งยาวแค่ ๑๐-๒๐ วาก็มี

นี้ทางบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำใหญ่ ๆ เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล ชาวหลวงพระบาง เวียงจันทน์ อุบลราชธานี หนองคาย นครพนม สุวรรณเขตฯ ได้นิยมถือกันเป็นพิธีใหญ่เป็นประจำทุก ๆ ปี

ครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ พวกเจ้านายหลวงพระบางถึงกับคาดเรือแพเอาปีพายุซ้อ้วงวงไปเสฟงนล่องตามเรือไฟจากเหนือน้ำ บังเอิญเรือที่คาดไปเกยหินในเวลาคืนคว่ำจมลง เป็นเหตุให้พระธิดาและพระนัดดาของพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ อดีตกษัตริย์ลาวจมน้ำถึงอสัญกรรมตั้ง ๙ คน ตรงบ้านท่าโคมขวาง รัฐบาลอินโดจีนฝรั่งเศสเวลานั้นประกาศหยุดราชการไว้อาลัยแก่พระธิดาและพระนัดดาของพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ ๑ วัน

นอกจากนั้นการลอยเรือไฟ มีตามลำน้ำมูล ลำน้ำชีและลำเซตต่าง ๆ ฯลฯ แต่ถ้าหากหมู่บ้านเมืองใดไม่มีแม่น้ำต้องไปรวมกันทำบูชาที่วัด ซึ่งทางวัดได้จัดทำที่สักการบูชารูปเทียน เป็นรูปเรือปักไม้ในบริเวณวัด แต่โดยมากเป็นที่หน้าโบสถ์ ฯลฯ

๗. บุญพระเวส

บุญพระเวสก็คือบุญมหาชาตินั่นเอง พวกเราเป็นที่ทราบกันอยู่โดยมากแล้วว่า มหาชาตินี้เป็นชื่อพระเวสสันดรชาดก ซึ่งเป็นชาดกสุดท้ายของเรื่อง ๑๐ ชาติ และถือกันว่าเป็นชาติที่สำคัญที่สุดของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเป็นชาติที่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีครบบริบูรณ์ นับว่าเป็นชาติที่ใหญ่และยืดยาวมาก ประดับด้วยคาถา ๑,๐๐๐ คาถา กำหนดเป็นกัณฑ์ ๑๓ กัณฑ์ ชาวไทยเรานิยมทำบุญพระเวสนี้โดยทั่วไป ต่างแต่กาลกำหนดทำต่างกันคือ ทำในระหว่างเดือน ๑๑-๑๒ ก็มี ส่วนทางภาคอีสานโดยมากกำหนดทำกันภายในเดือน ๔ เพราะถือกันว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จไปถึงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ได้ทรงแสดงเวสสันดรชาดกแก่พระญาติทั้งสองฝ่ายในระหว่างเดือน ๔

ส่วนพิธีกำหนดการอย่างอื่นอย่างไรนั้น ก็หวังว่าท่านผู้อ่านทั้งหลายคงทราบดีอยู่แล้ว จึงไม่ขอเล่าในที่นี้เห็นว่าจะนอกเรื่องไปมาก

นอกจากพิธี ๗ อย่างดังกล่าวมาแล้ว ยังมีพิธีบวงสรวง วิสาขบูชา มาฆบูชา ทำบุญผ้าป่า บุญกฐิน ฯลฯ เป็นต้น เป็นพิธีที่เข้าใจกันอยู่แล้วจึงไม่ขอ นำมากล่าวอีก

รวมประเพณี ๗ อย่าง (นอกจากข้อ ๔-๕) นับว่าเป็นประเพณีใหญ่ของ บ้านเมืองชาวภาคอีสาน ต้องถือว่ารวมอยู่ในการปกครองของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ในสมัยของพระองค์ท่าน ที่ ทรงส่งเสริมให้เล่นและถือปฏิบัติกันตามเคย

บทที่ ๒๓

อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา นครจำปาศักดิ์ และเมืองมโนไพร เมื่อเสียแก่ฝรั่งเศส

ประวัติของดินแดนส่วนนี้เคยเป็นพระราชอาณาจักรสยาม ซึ่งเราได้มาและจัดการปกครองกันอย่างไรนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในภาค ๒ แล้ว และในที่สุดเพราะเหตุไรเราจึงรักษาไว้ไม่ได้จนต้องตกไปเป็นของชนชาติอื่น ซึ่งอาจจะมิช้อให้เราคิดว่า เรายังมีความบกพร่องอะไรตรงไหนเมื่อเหตุการณ์อย่างอื่นบังคับให้เป็นไปอย่างไร

สาเหตุที่เราได้เสียดินแดนแคว้นปากลาย (หรือที่เรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า แขวงไชยบุรีในประเทศลาว) อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวาแม่น้ำโขง แคว้นนครจำปาศักดิ์กับแขวงเมืองมโนไพรเมื่อ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) นั้น ก็เนื่องจากการตีความหมายในสัญญาใหญ่น้อยที่ได้ทำไว้กับฝรั่งเศสเมื่อครั้ง ร.ศ. ๑๑๒

เพราะก่อนที่จะจัดการตกลงกันได้ในสัญญานี้ ฝรั่งเศสได้เข้าทำการยึดเมืองจันทบุรี เป็นประกันไว้ก่อน ว่าเราจะดำเนินการเป็นไปตามสัญญาอย่างสุจริตใจหรือไม่ เมื่อรัฐบาลสยามได้ตกลงยินยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว เขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็หมดไป ส่วนตัวเมืองนครจำปาศักดิ์ และเมืองขึ้นของเมืองนี้ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งขวาแม่น้ำโขงก็ยังคงเป็นของสยามอยู่ต่อมา แต่ฝรั่งเศสก็กระหายที่จะได้ไปอีกด้วยเหมือนกัน เพราะปรากฏเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เมอซิเออร์ชิมอง กับ เมอซิเออร์ลูเวร์ นำเรือกลไฟชื่อ มาสซี กับ ฮาร์อง ไปแวะที่เมืองนครจำปาศักดิ์เข้าพบ ขุนวิจิตรหลวง^๑ ข้าหลวง แจ้งว่าจะขอเยี่ยมเจ้านครจำปาศักดิ์ พูดจาอ่อนหวานต่าง ๆ และว่ารัฐบาลฝรั่งเศส จะยอมให้เจ้านครจำปาศักดิ์มีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองที่เคยเป็นเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตะวันออกมาก่อน เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ตอบว่า “ฝั่งโขงตะวันออกตกเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ส่วนเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นข้าของสยาม จะยอมรับบังคับมิได้” แล้วเมอซิเออร์ชิมอง กับพวกก็อำลากลับไป

ส่วนเมืองมโนไพร (เขมรเรียก มะลุเปร) นั้น เดิมชื่อบ้านไพรตะบัก หรือบ้านดาสี โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นเมืองขึ้นในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๘ ให้ หลวงภักดีจางค์ (พรหม) เสมียนตรากรมการเมืองขุนชั้นบุตรเขยพระยาเดโช (เม็ง) เป็น พระมะโนจางค์ เจ้าเมืองมโนไพรคนแรกขึ้นเมืองขุนชั้น ครั้งนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้ หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ เป็นข้าหลวงใหญ่ไปจัดราชการหัวเมือง ตะวันออก และปักปันเขตแดนเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขุนชั้นให้รวมเป็น เขตแดนเมืองมโนไพร

ครั้นเมื่อไทยกับฝรั่งเศสได้เกิดพิพาทกันขึ้นใน ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศส ได้จัดส่งทหารเข้ายึดหัวเมืองชายแดนพระราชอาณาเขต โดยมีได้แจ้งให้รัฐบาล สยามรู้ตัว นอกจากความเสียหายอันใหญ่หลวงที่สยามได้รับโดยตรงแล้ว ยังมี อังกฤษซึ่งทำให้การค้าอันได้รับผลประโยชน์จากดินแดนไทยมีความเสียหาย

^๑ ภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพลาอภัย

มากกว่าใคร ๆ ทั้งหมดในบรรดาประเทศยุโรปที่มีสัญญาทางพระราชไมตรีเกี่ยวกับการค้ากับสยาม เพราะฝรั่งเศสไม่เสียผลประโยชน์อันใดเลย

สัญญาที่ ลอร์ดซอลส์เบอรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษในครั้งนั้น ได้ทำกับฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ซึ่งชาวอังกฤษไม่ใช่น้อยได้ตำหนิทานลอร์ดฯ ว่า ทำการเสียเปรียบฝรั่งเศสมาก ซึ่งเรื่องนี้เกี่ยวแก่ทางกฎหมายระหว่างประเทศ

เมืองจันทบุรีเมื่อฝรั่งเศสยึดครอง

เมืองจันทบุรีหรือจังหวัดจันทบุรีแต่ก่อนนั้นสังกัดตรงต่อกรมท่า (ว่าการต่างประเทศ) เพราะการปกครองของเรานั้นได้แยกย้ายหัวเมืองที่ยิวสังกัดตามกระทรวงต่าง ๆ แล้วแต่จะเหมาะสม ครั้นเมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (คือเป็นปีที่ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีไว้เป็นปีที่ ๔) ขึ้นแล้ว เมืองจันทบุรีจึงได้โอนสังกัดมาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย เช่นอย่างจังหวัดทั้งหลายทั่วราชอาณาจักร

เหตุการณ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสต่อสู้กันที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทางจันทบุรีก็ได้เตรียมการต่อสู้กันแข็งแรง เพราะแหลมสิงห์ปากน้ำทางเข้าจันทบุรีก็อยู่ในรัศมีที่ฝรั่งเศสได้ประกาศปิดฝั่งทะเลไว้ด้วย เมื่อเหตุการณ์ทางปากน้ำสงบลงได้มีสารตราสั่งออกไปจากกรุงเทพฯ แล้ว เมืองจันทบุรีจึงเปลี่ยนการต่อสู้มาเป็นการย้าย ซึ่งเวลานั้นได้มีทหารเรือรักษาการณ์ทั้งสิ้น คือตั้งที่แหลมสิงห์แห่งหนึ่ง และในเมืองแห่งหนึ่ง การย้ายนั้นได้สั่งให้ย้ายไปที่เมืองขลุ่ย (คืออำเภอขลุ่ยเตี้ยวนี) ก็รีบย้ายกันอย่างเร่งด่วน เพราะตามสัญญามีเวลาเหลืออยู่เพียงเดือนเดียวเท่านั้น ข้าวของได้ตกเรือราดเสียหายเป็นอันมาก เป็นต้นว่าเครื่องศาสตราวุธทั้งปืนใหญ่และปืนเล็ก ครั้นเมื่อฝรั่งเศสมาตั้งยึดก็คงตั้งอยู่ที่แหลมสิงห์และที่ในเมืองเช่นเดียวกับทหารไทย

เมืองจันทบุรีเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งทางชายแดน ฉะนั้น เมื่อกองทัพฝรั่งเศสจะเข้าไปยึดครองตามสัญญา ทางกรมท่าว่าการต่างประเทศจึงแต่งตั้งให้

หลวงอุดมสมบัติ (หนา บุณาค) กับ หลวงวิสูตรโกษา (ฟัก) เป็นข้าหลวงออกไปติดต่อให้ความสะดวกโดยรวมมือกับ พระยาวิเชียรขัติ (หวาด บุณาค) ผู้ว่าราชการเมืองและพระเทพสงคราม^๑ (แบน บุณาค) ปลัดเมืองเวลานั้น

กองทหารฝรั่งเศสที่ยึดเมืองจันทบุรีเป็นกองกำลังเป็นส่วนหนึ่งของฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อน นายทหารราว ๖๐-๗๐ คนฝรั่งเศสล้วน ส่วนพลทหารเป็นญวนแทบทั้งสิ้น มีประมาณ ๖๐๐ คน ตั้งแต่กองทหารฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองจันทบุรีแล้ว ความยุ่งยากหนักใจก็เกิดขึ้นแก่ฝ่ายปกครองเป็นลำดับ มีเรื่องกระทบกระเทือนกันขึ้นบ่อย ๆ โดยเฉพาะชาวจีนและชาวญวนซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ต่างก็พากันไปขอเข้าอยู่ในความคุ้มครองป้องกันของกองทหารฝรั่งเศส ขอรับหนังสือสำหรับติดตัวไว้ เพื่อประโยชน์ติดต่อค้าขายรับส่งสินค้าเสบียงอาหาร แก่กองทหารฝรั่งเศส และเพื่อจะเอาอำนาจฝรั่งเศสคุ้มกันในทางอรรถคดีในเมื่อมีเรื่องราวขึ้นและผลประโยชน์อื่น ๆ เรื่องที่เกิดเป็นประจํานั้นก็มักจะเนื่องมาจากนายและพลทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาในกำลังหนุ่มคะนอง โดยมากพวกนี้ออกเที่ยววิ่งควานหาเรื่องราวชาวบ้าน ร้านตลาด กระทำอนาจารแก่ลูกเมียเขาบ้าง ดื่มสุรามึนเมาอะลเวดทุบตีบ้าง บางครั้งก็ถึงกับหยิบฉวยทรัพย์สิ่งของโดยมิได้กล่าวหรือเอ่ยปากขอ เมื่อเกิดเรื่องขึ้นทางฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องไต่สวนนำเรื่องราวส่งไปให้ผู้บังคับบัญชาของเขาลงโทษกันก็มีหรือไม่ก็ตรงไปตามโรงบ่อนเบี้ยและโรงนครโสเภณี เวลานั้นยังมีอยู่ดกดี้น หญิงโสเภณีไม่มีการควบคุมติดโรคกันงอมแงม บางคนดื่มสุราเมาผิงเดินหลงทางไปตกน้ำตายก็มี ฯลฯ เมื่อความเรียบร้อยในเมืองจันทบุรีดังกล่าวแล้วไม่มี จึงได้เกิดมีพวกอั้งยี่ฟักตัวขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๓๙ เป็นที่หวาดกลัวของประชาชนพลเมืองทั่วไป เจ้าหน้าที่จับพวกอั้งยี่ได้ส่งเข้ามาชำระในกรุงเทพฯ ก็มาก

ทหารฝรั่งเศสที่แหลมสิงห์มีหน้าที่ตรวจตราเรือไปมาเข้าออกนั้นด้วยซึ่งเรือลำใดจะขัดขึ้นไม่ได้ หากเรือลำใดมิแวะให้ตรวจแล้วก็ใช้กระสุนปืนยิง ที่เสียหาย

^๑ ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระยาวิเชียรขัติ" ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดจันทบุรี และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรีในกาลต่อมา (พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๔๕๒)

ไปบ้างก็มี ซึ่งต้องว่าชนกันไปถึงกรุงเทพฯ เวลานั้นอำนาจบาตรใหญ่ของฝรั่งเศสเสมือนหนึ่งเป็นเจ้าของเมืองก็ว่าได้

ภัยจากมหาอำนาจตะวันตกเวลานั้น จะได้มีอยู่แต่ในหัวเมืองห่างไกล ชายแดนเช่นอย่างจังหวัดตราดและจันทบุรีเท่านั้นก็หาไม่ ภัยเช่นเดียวกันนี้ยังได้ รุกล้ำเข้ามาอีกจนถึงภายในของประเทศสยาม ด้วยความพากเพียรของฝรั่งเศส ในประการเดียวที่จะคร่าเอาจังหวัดภายในไปเสียด้วยอีก ดังจะเห็นได้จากหนังสือ ไฟฟ์เยียร์อินไซแอม ของ เอช. วาริงตัน สมิธ เล่ม ๑ หน้า ๒๔๙ กล่าวไว้ดังนี้

“...ความใหม่ในโคราชที่ได้จัดสร้างขึ้นเป็นสิ่งเด่นสะดุดที่สุดนั้นก็คือ สถานกงสุลของฝรั่งเศส คนในบังคับฝรั่งเศสก็ไม่มีเลยอีกเหมือนกัน แต่กระนั้น ฝรั่งเศสก็ได้กำลังสร้างสถานกงสุลขึ้นใหม่อย่างงามนักหนา เป็นราคาถึง ๓๐,๐๐๐ แฟรงค์ เพื่อแทนตึกสถานกงสุลซึ่งตัวกงสุลและล่ามได้สำนักอาศัยอยู่ ณ บัดนี้ และเราได้รับการต้อนรับเลี้ยงดูด้วยอัชฌาสัยไมตรีที่ตึกเก่าหลังนี้ ในบริเวณสถาน กงสุลมีธงไตรรงค์^๑ ปลิวสะบัดถึง ๒ ธง และเมลิเออร์โรเซตยังได้บอกแก่เรา อีกว่า อีกไม่ช้าเท่าไรธงของฝรั่งเศสก็จะต้องปลิวสะบัดทั่วสยามประเทศหมด

เราได้ทราบจาก ม.โรเซตส์ไปอีกด้วยว่า อันเมืองโคราชนั้นนั้น เป็นนคร เก่าแก่ของเขมรแสนจะงดงามรุ่งเรืองนัก เพิ่งจะทรุดโทรมถึงหายนะลงก็ต่อเมื่อ ไทยได้ยกเข้าโจมตียึดไว้หลายปีมาแล้วนี้เอง (เขมรได้ตกไปเป็นของฝรั่งเศสใน แผ่นดินรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ)

ม.โรเซตส์จะรอยจะเห็นว่าเราเป็นอาคันตุกะไม่สี่สาอะไร ก็เลยได้ใจและ กล่าวแก่เราอีกว่าภาษาเขมรเป็นภาษาที่ชาวโคราชใช้พูดกันทั่วไปรอบ ๆ โคราช ยิ่งเป็นบริเวณตามเขาตามดอย ภาษาเขมรก็ยิ่งเป็นสามัญทีเดียว กับว่าภาษาไทย นั้นไม่มีใครฟังออกเลย นอกจากตามหมู่บ้าน ๒-๓ แห่ง ภาษาไทยที่ใช้พูดกันก็มีแต่เจ้าเมืองและสมัครพรรคพวกเท่านั้น

^๑ ธงฝรั่งเศสมี ๓ สีเช่นเดียวกับธงไตรรงค์ของไทย แต่ลักษณะต่างกับของไทย อย่างไรก็ตาม ท่านผู้อ่านทราบดีแล้ว ส่วนธงชาติของเราสมัยนั้นพื้นสีแดง มีรูปช้างเผือกยืน แทนตรงกลาง เพิ่งมาเปลี่ยนเป็น ๓ สีเช่นที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ ในรัชกาลที่ ๖

เป็นการยากลำบากอยู่ที่จะนึกว่า ม.โรเซต์ผู้ต้อนรับเรา เขาเข้าใจในเรา เป็นอะไรไปเสียแล้วก็ไม่ทราบ จึงกล่าวแก่เราถึงเช่นนี้ และยิ่งเมื่อถูกทนายอันอ่อนละมุนของท่านหม้อ^๑ เอ้อออตามไปด้วย ม.โรเซต์ ก็ยิ่งขยับใหญ่ แต่มาถึงตอนที่ท่านหม้อถามอย่างซื่อ ๆ ว่า ล่ามของกงสุลพูดภาษาอะไร ซึ่งได้รับตอบว่า 'พูดแต่ไทยอย่างเดียวเท่านั้น' ม.โรเซต์ ต้อนรับเราก็เลยหยุดพาล่ามลงไป ในตอนนั้นหมดเลย

ท่านกงสุลทำอะไรเสียก็ต้องมีชีวิตอันเปล่าเปลี่ยวมากด้วยไม่มีกิจการงานอะไรที่จะได้อยู่อยู่ในจิตใจแต่สักอย่างหนึ่งเลย ใบทะเบียนสัญชาติราว ๆ สัก ๑๐๐ แผ่นที่ได้เที่ยวขายให้แก่จีนใบละ ๑๘ บาท พวกจีนเหล่านี้ไม่มีใครเลยที่ปรากฏได้มีเค้าเงื่อนเป็นพลเมืองของฝรั่งเศส จะเป็นในเมืองขึ้นหรือภายในเขตคุ้มครองของฝรั่งเศส พวกเหล่านี้ก็ไม่เคยไปตลอดจนชั้นนิดามารดาก็ไม่เคยย่างเข้าไปเหมือนกัน..."

แต่ทั้งนี้หาปรากฏไทยแท้ ๆ นั้นไม่มีเลย ในข้อนี้จึงเป็นที่น่าภูมิใจในนิสัยของไทยเราอย่างหนึ่ง หากมีคดีเรื่องใดเกิดขึ้นอันเกี่ยวข้องกับคนในบังคับบัญชาของฝรั่งเศส เกือบทุกเรื่องต้องมีการพูดจาโต้ตอบกองทหารฝรั่งเศสเสมอมา บางเรื่องก็กีดกันเอาใจช่วยเหลือทางฝ่ายเขา โดยไม่ยอมให้ฝ่ายบ้านเมืองของเราเข้าเกี่ยวข้องได้เลย เป็นเหตุให้คนชั่วทรมานที่เลื่องกฏหมายไทยอ้างตนเข้าถืออาศัยร่มธงของฝรั่งเศสในไทยเสมอ จึงเป็นภาระหนักใจในการปกครองของบ้านเมืองสมัยนั้นมาก

อำนาจบาตรใหญ่ของฝรั่งเศสคราวที่ยึดเมืองจันทบุรีอยู่นั้น ไม่พักแต่เพียงจะเป็นการยุ่งยากกับคนในบังคับป้องกันของเขาเองเท่านั้น แม้แต่ข้าราชการไทยชั้นผู้ว่าราชการจังหวัด ฝรั่งเศสก็ยังบังอาจจะจับขังเสียทีเดียว ดังมีเรื่องชวนให้ขบขันเรื่องหนึ่ง ในหนังสือจดหมายเหตุสมัยฝรั่งเศสยึดครองเมืองจันทบุรี ซึ่งหลวงสาครคชเขต (ประทวน สาคริกานนท์) อดีตนายอำเภอท่ามะขาม จังหวัดจันทบุรีได้เรียบเรียงไว้ตอนหนึ่งความว่า

^๑ คือ ดร. มอรรีสัน ผู้ได้พบและชอบพอกันกับ เอช. วาริงตันสมิธ

“...ในสมัย พันตรีโรแบร์ท ผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีมาลับเปลี่ยน บังเอิญมีจันทรุปราคาตามประเพณีนิยมของไทยแต่โบราณถือกันว่า “ราหูอมจันทร์” จึงพากันตีฆ้องกลองและยิงปืนขึ้นสู่ฟ้ากันสนุกสนาน ฝ่ายผู้บังคับการโรแบร์ทไม่รู้ต้นสายปลายเหตุ คิดว่าทหารไทยจะยกเข้าบุกค่ายทหารฝรั่งเศสหรืออย่างไรไม่ทราบ จึงได้สั่งเปาแตรให้ทหารขึ้นไปประจำรักษาการณ์บนสนามเพลาะเตรียมต่อสู้ทันที แต่ตลอดคืนนั้นหามีอะไรร้ายแรงเกิดขึ้นไม่ ครั้นรุ่งขึ้นผู้บังคับการโรแบร์ทส่งล่ามให้มาไต่ถามและต่อว่าผู้ว่าราชการเมืองทันที ผู้ว่าราชการเมืองได้ส่ง ขุนภาษาสุนทร (โร) ล่ามไปชี้แจงว่า เป็นประเพณีธรรมเนียมของไทยที่จะตีฆ้องกลอง ยิงปืนในเมื่อเกิดจันทรุปราคา แต่พันตรีโรแบร์ทหาได้ยอมฟังคำชี้แจงนั้นไม่ อ้างว่าไม่รู้เรื่องมาก่อน ทำให้ตัวเขาและทหารใต้บังคับบัญชาต้องตกใจอดหลับอดนอนเตรียมป้องกันโดยมีจำเป็นตลอดคืน แล้วก็สั่งทหารให้เอาตัวขุนภาษาสุนทรไปขังไว้ในค่าย ท่านขุนฯ ผู้นำสงสารไม่นึกฝันเลยว่าเรื่องจะกลับกลายเป็นเช่นนี้ คิดว่าจะไปบอกเล่ากันโดยดี กลับมาเป็นผู้ต้องหากิจนปัญญาที่จะโต้แย้งอย่างไร เมื่อทางฝ่ายบ้านเมืองทราบเช่นนั้นก็ไม่มีความที่จะว่ากล่าวท้วงติงอย่างไร นอกจากบอกกล่าวให้เจ้ากระทรวงทราบตามทางการ ที่สุดเรื่องก็เป็นอันระงับไป ท่านขุนฯ เลยถูกขังไปเปล่า ๆ ๓ วัน ฐานทำให้ทหารฝรั่งเศสตกอกตกใจกลั่นขวัญเสีย”

ผู้บังคับการโรแบร์ทผู้นี้ นับว่าเป็นผู้มีนิสัยดุร้ายหยิ่งยโส ชอบเสพสุรา มีนเมา แสดงอำนาจบาตรใหญ่อยู่เสมอ หลวงสาครคชเขตเล่าว่า แทบทุกวันในตอนบ่ายราว ๑๗.๐๐ น. นายโรแบร์ทคนนี้มักจะไปเดินเล่นหรือไม่ก็นั่งเล่นที่สะพานทำน้ำตรงหน้าวัดโบสถ์ เมื่อข้าราชการหรือประชาชนไม่ว่าชาติใดเดินผ่านไป จะต้องทำความเคารพเขาเสมอ ผู้ที่ใส่หมวกจะต้องถอดหมวก ผู้ที่เป็นพม่ากุกหล่าใช้ผ้าโพกศีรษะก็ต้องเปลื้องผ้าออก ถ้าเป็นจีนพันผมเปียอยู่ (สมัยนั้นจีนยังไม่ตัดเปีย) ก็ต้องปล่อยเปียยื่นกึ่งเป็นการแสดงความเคารพ ถ้าผู้ใดเกิดหลงลืมหรือไม่ทำ นายโรแบร์ทเป็นต้องโกรธหน้าแดง เล่นงานเอาทันที ฉะนั้นจึงไม่มีใครชอบเผชิญหน้าเขา คอยระวังหลบกันอยู่เสมอ

คราวหนึ่งมีชาวจันทบุรีเชื้อจีนผู้หนึ่งบังเอิญเดินผ่านไปพบผู้บังคับการโรแบร์ทเข้าเดินผ่านไปโดยมิได้แสดงความเคารพ พอผู้บังคับการโรแบร์ทเห็นก็โกรธ

ปังปังตรงเข้าจุดผมเปียลากไปที่เกวียนบรรทุกหน้าซึ่งทหารภูวนนำมาจอดไว้ แล้วเปิดก๊อกให้น้ำไหลลงศีรษะเป็นการล้างสอนแล้วก็ปล่อยไป อีกรายหนึ่งเป็นชาวพม่า โปกผ้าแพรเดินผ่านไปพบเขาเข้าตรงที่เดิมสะพานนั้นแหละ แล้วก็เกิดลืมเปลื้องผ้าแพรที่โปกทำความเคารพ นายโรแบร์ทเห็นเข้า ไม่ต้องมีปี่มีขลุ่ย ตรงเข้าไปหาแล้วใช้ไม้เท้าเกี่ยวผ้าแพรโปกศีรษะเหวี่ยงลงไปในคลองเสียเฉย ๆ

ตั้งแต่นั้นมา และเกิดเรื่องจับทำนุขนานภาษาสุนทร (โร) ไปชิงฟรีแล้ว พันตรีโรแบร์ทก็แสดงความฮึกเหิมอวดอำนาจบาตรใหญ่ยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ครั้งสุดท้ายถึงกับจะทำให้ทหารมาจับตัวเจ้าเมืองไปชิง สาเหตุที่ถูกลามมาจนถึงเพียงนั้นก็เนื่องมาจาก นายร้อยเอกเยราร์ ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำแหลมสิงห์กับ นายเรือเอกหลวงพลพิฆาฏ (จ้อย) ผู้บังคับการทหารเรือที่เมืองขลุง ได้รู้จักชอบพอสนิทสนมกันมาแต่ก่อน นายร้อยเอกเยราร์นั้นมักชอบจะไปเที่ยวที่เมืองขลุงอยู่เสมอ ไปครั้งใดหลวงพลพิฆาฏก็รับรองเลี้ยงดู จัดที่พักผ่อนให้เป็นอันดี ครั้นต่อมาทางราชการของเราห้ามมิให้มีการติดต่อกันกับฝรั่งเศส นายร้อยเอกเยราร์ไปหาเช่นเคย หลวงพิฆาฏจึงสนใจในการที่จะออกมารับรองเจรจาด้วยตั้งเช่ก่อนได้ และก็ได้แสดงความเสียใจไปตรง ๆ นายร้อยเอกเยราร์เมื่อผิดหวังเช่นนั้นก็กลับไปยังค่ายของตนที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ทำหนังสือกล่าวโทษหลวงพลพิฆาฏ (จ้อย) ไปยังผู้บังคับการโรแบร์ทในคืนนั้น พอผู้บังคับการโรแบร์ททราบเรื่องก็โกรธเคืองยิ่งนัก สั่งให้นายปรีก ล่ามมาแจ้งกับ พระยาริษยาธิปัตย์^๑ ผู้รักษาราชการเมืองฯ ขณะนั้นว่า ผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสมีราชการสำคัญต้องการพบตัว ขอให้ไปหาที่ค่ายโดยด่วน

พระยาริษยาธิปัตย์ (แบน บุนนาค) เห็นว่าเป็นเวลาค่ำคืน อีกทั้งบุตรก็ไม่สบายจึงบอกให้ไปผัดว่าจะไปหาในวันรุ่งขึ้น พอล่ามกลับไปสักครู่ก็ย้อนกลับมาอีก แจ้งว่าผู้บังคับการโรแบร์ทต้องการพบผู้รักษาราชการเมืองฯ ให้ได้ในคืนนี้ ถ้าไม่ได้ก็สั่งให้ทหารมาจับเอาตัวไป พระยาริษยาธิปัตย์ได้รับคำขู่เช่นนั้นถึงกับอึดอัดตันใจ ครั้นไตร่ตรองเห็นว่าหากชินตึงตันมีแต่ทางเสีย จึงจำใจไปหาในคืนนั้น

^๑ เวลานั้นยังเป็นพระเทพสงคราม

แต่เมื่อพบกันก็ไม่มีเรื่องอะไร นอกจากเรื่องที่หลวงพลพิฆาฏไม่ยอมรับรอง นายร้อยเอกเยราร์ พันตรีโรแบร์ทหาว่า การที่หลวงพลพิฆาฏไม่ยอมรับรอง นายทหารฝรั่งเศสนั้น เป็นการดูหมิ่นประมาทต่อชนชาติฝรั่งเศส พร้อมกับขอให้ พระยาริษยาธิปัตย์สั่งปลดหลวงพลพิฆาฏออกเสียจากตำแหน่งผู้บังคับการทหาร พระยาริษยาธิปัตย์ชี้แจงว่า การทหารไม่เกี่ยวข้องกับพลเรือน และมีได้อยู่ใน บังคับบัญชาของท่าน จึงไม่อาจจะสั่งปลดได้ แต่ก็รับรองว่าจะได้รายงานเรื่องราว ไปให้เจ้ากระทรวงทางกรุงเทพฯ ทราบ

ขณะที่ฝรั่งเศสตั้งกองทหารยึดจังหวัดจันทบุรีไว้เป็นประกันนั้น เพื่อ เราจะได้ดำเนินการตามสัญญา นั้น เราได้ระมัดระวังทำที่ปฏิบัติต่อฝรั่งเศสเป็น อย่างดีที่สุด ที่พยายามจะไม่ให้มีเรื่องใดเรื่องหนึ่งกระทบกระเทือนขึ้นได้ จึงไม่ เกิดเรื่องราวใหญ่โตขึ้นกว่านี้ นอกจากนี้ยังมีอยู่อีกมากแต่ผู้เขียนเห็นว่าไม่ควร กล่าวถึง ฯลฯ

ช่วงเวลา ๑๐ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ไทยพยายาม อย่างยิ่งที่จะไม่หนีถึงเหตุการณ์เมื่อครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ อย่างไรก็ดีเหตุการณ์ครั้งนั้น ก็ได้ผ่านพ้นไปแล้ว โดยเรายินยอมยกสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและยินยอม ปฏิบัติกรณอื่น ๆ ให้แก่ฝรั่งเศส เราชาวไทยได้รับความยุติธรรมหรืออยู่ดีธรรม อย่างไรนั้น เราควรให้ลบเลือนเสีย ไทยต้องการและปฏิบัติตนให้เป็นไปตาม ลัมพันธภาพเป็นนิรันดร ซึ่งเป็นนิสัยของคนไทยมาแต่ไหน ๆ ไทยไม่มีความ ประสงค์จะให้มีความยุ่งยากเกิดขึ้น แม้ว่าในสนธิสัญญาใหญ่ก่อนฉบับก่อน ๆ รัฐบาลสยามเจ็บมากอยู่แล้วก็ตาม ซึ่งตนยอมตระหนกอยู่ดีแล้วว่าสยามตกอยู่ ในลักษณะอย่างไร แลต้องเข้าใจในคำที่กล่าวว่า เสียหน่อยเสียยาก เสียมากเสียง่าย

ดังนั้นรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว องค์พระปิยมหาราช จึงได้ เจรจาตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศสขอให้เลิกถอนการยึดครองเมืองจันทบุรี เป็นขอให้ เลื่อนไปยึดเมืองตราดไว้เป็นประกัน ทางฝรั่งเศสก็ตกลงด้วย จึงได้ตกลงทำสนธิ สัญญาอีกฉบับหนึ่ง โดยแก้ไขระเบียบการตามสัญญาฉบับก่อน ๆ หลายอย่าง ซึ่งฝ่ายสยามก็ยอมให้ออกสิทธิ์แก่ฝรั่งเศสยิ่งขึ้นตามเคย ตามอนุสัญญาฉบับนี้ มีข้อความเกี่ยวกับเปลี่ยนรูปแผ่นดินสยาม คือ ฝ่ายรัฐบาลสยามยอมสละอำนาจ ในดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ที่เป็นดินแดนอยู่ในอาณาเขตตรงข้ามหลวงพระบาง

ตอนหนึ่ง และอีกตอนหนึ่งคือ ตั้งแต่ตอนเหนือทะเลสาบ ในมณฑลตะวันออกเฉียง
ตัดตรงไปยังมณฑลอีสานบรรจบแม่น้ำโขง จังหวัดนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพร
ทางรัฐบาลสยามได้ตั้งให้ พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุณนาค) ซึ่งเป็นอัครราชทูต
สยามประจำกรุงปารีสเวลานั้น เป็นผู้แทนรัฐบาลสยาม ทางฝรั่งเศสได้จัดให้ ม.
เทโอฟิลย์ เดลคาสเซ หัวหน้านักแทนราษฎรฝรั่งเศส สนธิสัญญาฉบับวันที่ ๑๓
กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) รวม ๑๖ ข้อ หากจะนำมากล่าวหมด
ทุกข้อจะยืดยาวไป จึงขอนำมากล่าวเพียงบางข้อต่อไปนี้

ข้อ ๒ เขตแดนระหว่างเมืองหลวงพระบาง ผังขวาแม่น้ำโขงและเมือง
พิชัยกับเมืองน่านนั้น ตั้งแต่ปากน้ำเหืองจนถึงที่แยกปากน้ำตาม เลยขึ้นไปตาม
ลำน้ำจนบรรจบถึงยอดภูเขาปันน้ำตรงที่แห่งหนึ่งที่ภูเขาดินแดน ตั้งแต่เขตแดน
ต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศเหนือตามแนวยอดเขาปันน้ำ ในระหว่างดินแดนน้ำตก
แม่น้ำโขงแลตกแม่น้ำเจ้าพระยา จนบรรจบถึงปลายน้ำคอบ และมีเขตแดนต่อ
เนื่องไปตามลำน้ำคอบจนบรรจบกับแม่น้ำโขง

น้ำตาม หรือ น้ำตัม เป็นลำน้ำขนาดกว้างประมาณ ๖๐ เมตร เกิดจาก
ภูเขาห้วยงอก อันเป็นเทือกเดียวกับภูเขาปันน้ำ แต่ชาวถิ่นใกล้เคียงเรียกกันไป
ต่าง ๆ เช่น เขาบรรทัด เขาตงพญาเย็น เขาตานุด หรือเขาพังเหยย ฯลฯ เป็นต้น
ที่แท้ก็คือรวมอยู่ในเทือกเขาบรรทัดหรือเขาตงพญาเย็นอันยาวเหยียดทั้งสิ้น

น้ำตามนี้ ไหลตกลงน้ำเหืองฝั่งตะวันตก อยู่ทางทิศเหนือเมืองแก่นท้าว
ห่างเมืองแก่นท้าว ๒ กม. เศษ เมื่อฝรั่งเศสได้คว้นปากลาย (แขวงไชยบุรี
ในประเทศลาวปัจจุบัน) ฝั่งตะวันออกลำน้ำตามแล้ว ได้มาตั้งที่ทำการอยู่บ้านหาด
แดงปากน้ำตามฝั่งตะวันออก (โปรดดูแผนที่ประกอบ)

ในหนังสือสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ข้อ ๒
ดังกล่าวข้างต้น คำว่า "...เลยขึ้นไปตามลำน้ำจนบรรจบถึงยอดภูเขาปันน้ำ..." นั้น
คือเลยไปตามลำน้ำตาม หาเลยขึ้นไปตามลำน้ำเหืองไม่ แผนที่ประเทศไทยที่มี
ผู้พิมพ์ออกเผยแพร่เกี่ยวกับการเสียดินแดนให้ฝรั่งเศสตามสนธิสัญญาฉบับดังกล่าว
แม้จนทุกวันนี้ ก็ได้เขียนและระบายสีเอาลำน้ำเหืองเป็นที่กั้นเขตแดนทีเดียว ซึ่ง

ไม่ตรงกับข้อเท็จจริงในสนธิสัญญาฉบับดังกล่าว ส่วนตอนที่เอากลางลำน้ำเหืองกัน พรหมแดนตลอดลำน้ำสายนี้หันเป็นตอนหลัง คือตอนที่ไทยเสียมณฑลบูรพาตามสัญญาว่าด้วยปักปันเขตแดนท้ายหนังสือไทย-ฝรั่งเศส ฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ตามความในหนังสือต่อท้ายสัญญาแห่งข้อ ๒ ว่าดังนี้

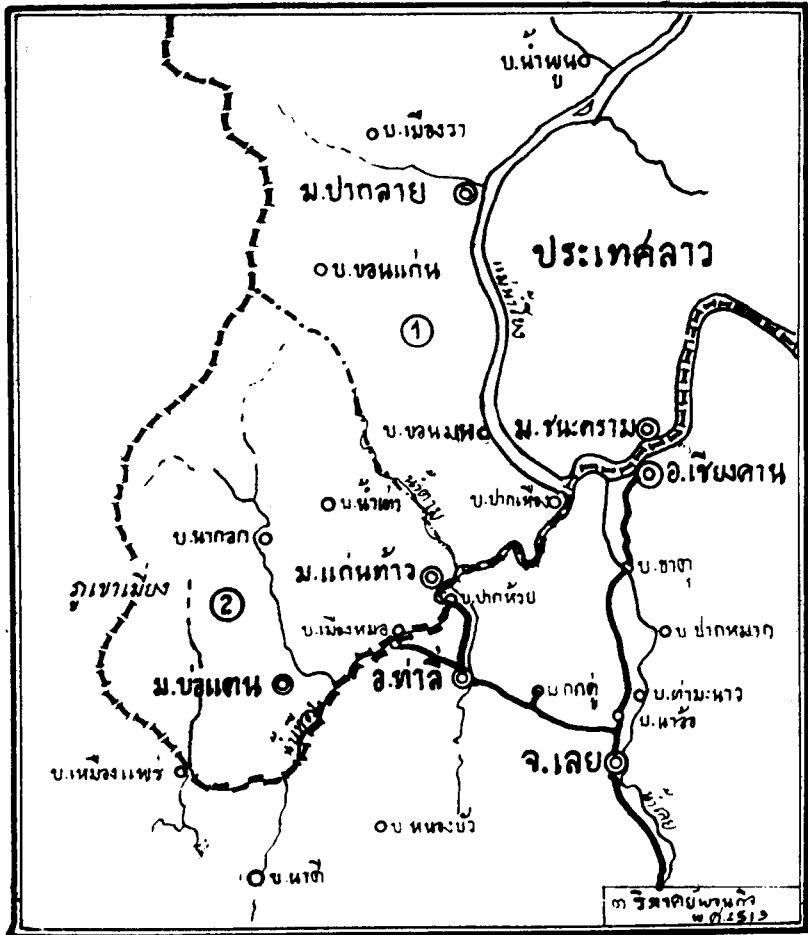
“๒- เขตแดนเมืองหลวงพระบางนั้น ตั้งแต่ข้างทิศใต้ในลำแม่น้ำโขงที่ปากเหือง แล้วต่อไปตามกลางลำน้ำเหือง จนถึงที่แรกเกิดลำน้ำนี้เรียกว่า ‘ภูเขาเมียง’ ต่อนี้เขตแดนไปตามเขาบันน้ำตกแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่งกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกฝ่ายหนึ่ง จนถึงที่ในลำแม่น้ำโขงที่เรียกว่า ‘แก่งผาได’ ตามเส้นพรหมแดนที่ปักปันได้ตกลงกันไว้แต่ ณ วันที่ ๑๖ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ คริสต์ศักราช ๑๙๐๖” เป็นต้น

ส่วนเมืองด่านซ้าย (อ.ด่านซ้าย จ.เลย) ที่ฝรั่งเศสยึดไว้เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๗ ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวไว้ในหน้า ๒๗๙-๘๐ นั้น ซึ่งฝรั่งเศสก็ได้คืนให้ไทยพร้อม ๆ กับเมืองตราด ตามหนังสือสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ ข้อ ๒ ว่าดังนี้

“ข้อ ๒- รัฐบาลฝรั่งเศสยอมยกดินแดนเมืองด่านซ้ายและเมืองตราดกับเกาะทั้งหลายซึ่งอยู่ใต้แหลมสิงห์ไปจนถึงเกาะกูดนั้นให้แก่สยามตามกำหนดเขตแดนดังว่าไว้ในข้อ ๒ ของสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดนดังกล่าวแล้ว”

นอกจากที่กล่าวมาแล้วในสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ เห็นควรจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้อีกสักข้อก็คือ ข้อ ๑๑ ว่าด้วยคนกำเนิดในอาเซีย ว่าดังนี้

“คนกำเนิดในอาเซียซึ่งเกิดในดินแดนภายใต้อำนาจการปกครองของฝรั่งเศส หรือที่อยู่ในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสนั้น มีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศส ความป้องกันของฝรั่งเศสจะมีไปถึงบุตรภรรยาของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีต่อไปถึงชั่วหลานเหลนของคนเหล่านั้นด้วย”

แผนที่แสดงการเสียดินแดนอาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา (บ่อเตน, กัณฑ์ท้าว)

(๑) เสียให้แก่ฝรั่งเศสตามสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

(๒) เสียให้แก่ฝรั่งเศสตามสัญญาฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙)

แต่ก่อนมากงสุลฝรั่งเศสได้แจกหนังสือแก่คนหลายจำพวก และว่าจ้างคนเหล่านั้นอยู่ในความปกครอง คนเหล่านี้แยกออกเป็น ๒ ประเภทคือคนในบังคับฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง และคนในป้องกันของฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง คนในบังคับฝรั่งเศสนั้นคือคนที่เกิดในดินแดนฝรั่งเศส เช่น แซกปอนดิเซอรี หรือคนญวนที่เกิดในดงเกีย อานาม (ญวนกลาง) หรือโคแซงซัน (ญวนใต้) คนจำพวกนี้รัฐบาลสยามไม่เถียง ยอมรับว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสโดยตรง แต่คนอีกจำพวกหนึ่งคือลาวบ้าง ชาวตื้อบ้าง ที่รับหนังสืออยู่กับฝรั่งเศสเรียกว่า "คนในป้องกันของฝรั่งเศส" หรือที่เรียกตามภาษาฝรั่งเศสว่า "Protégé" นั้น คนพวกนี้รัฐบาลสยามไม่ยอมรับว่าเป็นคนที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศสโดยถูกต้อง รัฐบาลสยามยังถือว่า "เป็นคนในบังคับไทย"

สรุปแล้วว่า สนธิสัญญาปี ร.ศ. ๑๒๒ นี้ นับเป็นสนธิสัญญาฉบับแรก ที่ฝ่ายฝรั่งเศสได้ให้สิทธิแก่ฝ่ายไทยอยู่บ้าง (นับแต่สัญญาใหญ่ปี ร.ศ. ๑๑๒ มา) แม้ตามสนธิสัญญาฉบับนี้เราจะได้อำนาจกาลมาบ้าง แต่ก็มิได้มาเปล่า ๆ เราต้องเสียอาณาเขตฝั่งขวาแม่น้ำโขง แคว้นหลวงพระบางตอนเหนือลำน้ำตามและนครจำปาศักดิ์กับเมืองมโนไพร ซึ่งแผ่นดิน ๒ ผืนที่กล่าวมานี้มีเนื้อที่ราว ๑๒๕,๐๐๐ ตารางกิโลเมตรไปอีก กับต้องยอมตกลงให้ฝรั่งเศสเช่าที่ดินบางแห่งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงตามสนธิสัญญาฉบับนี้ (ข้อ ๘) ซึ่งได้บ่งไว้ว่า "สยามและฝรั่งเศสจะได้ตกลงกันในลำน้ำมูล ระหว่างอำเภอพิบูลมังสาหารกับแม่น้ำโขง ซึ่งมีเกาะแก่งกีดกันการเดินเรือไม่ได้สะดวก ถ้าเห็นว่าการนี้จะทำไม่ได้ หรือได้ก็เป็นการสิ้นเปลืองเงินมาก รัฐบาลทั้งสองก็จะตกลงกันใหม่ โดยทำทางคมนาคมทางบก ระหว่างพิบูลฯ กับแม่น้ำโขง..."

ดังนั้น แม้ว่ารัฐบาลสยามเวลานั้นจะทำการระเบิดเกาะแก่งในลำแม่น้ำมูล โดยที่เห็นว่าจะไม่เปลืองพระราชทรัพย์ก็ดี แต่ผู้เขียนได้กล่าวไว้แล้วในบทว่าด้วยการคมนาคม ใน *ประวัติศาสตร์อีสาน* เล่มนี้ ว่าหากระเบิดเกาะแก่งนับแต่แก่งสะพือที่อำเภอพิบูลมังสาหาร ตลอดทุกแก่งจนถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงแล้ว แม่น้ำมูลจะต้องขาดเขินวังแอ่งทางเหนือน้ำลงทันที ขาดการเกษตร และการคมนาคมทางน้ำไปมาของประชาชนอย่างมากมาย เราจึงต้องตกลงทำทางรถยนต์ทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูลฯ-ช่องเม็ก) ตามที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้แล้ว

อาณาจักรหลวงพระบางฝั่งขวา และนครจำปาศักดิ์ก็กลับคืนมาเป็นของไทยคำรบสอง

สงครามโลกครั้งที่สองเกิดขึ้นครั้งนั้น ฝรั่งเศสก็ได้ประกาศสงครามกับเยอรมนีศัตรูเก่าอีก ความปราชัยก็ตกอยู่กับฝรั่งเศสเช่นเดิม ส่วนในเหตุที่ฝรั่งเศสกับไทยได้มีกรณีพิพาทกันขึ้นจนได้มีการทำอนุสัญญาสันติภาพขึ้นที่กรุงโตเกียว นั้น มีมูลมาดังนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ทาบถามเพื่อขอทำกติกาสัญญาไม่รุกรานกับรัฐบาลไทยในกรณีนี้ ฝ่ายไทยได้ตอบว่า พร้อมทั้งจะทำกติกาสัญญาไม่รุกรานตามข้อเสนอของฝรั่งเศส แต่จะต้องให้มีการปรับปรุงเขตแดนตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศและหลักความยุติธรรมกันเสียก่อน ซึ่งทางฝ่ายฝรั่งเศสก็ได้ตกลงยินยอมว่าจะให้มีการปักปันเขตแดนกันใหม่ตามข้อเสนอของไทย จึงได้ตกลงทำกติกาสัญญาไม่รุกรานกันขึ้น เมื่อได้ลงนามในกติกาสัญญานี้แล้ว ฝรั่งเศสก็ได้บิดพลิ้วเรื่อยมา โดยไม่ยอมส่งเจ้าหน้าที่มาทำการปักปันเขตแดนกันก่อน จึงจะให้สัตยาบัน ระหว่างนี้ฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งพึ่งแพ้สงครามเยอรมัน เกรงเมื่อขึ้นในอินโดจีนจะก่อการจลาจลวุ่นวายขึ้น จึงได้เริ่มรุกรานอธิปไตยของไทยหลายครั้งหลายหน ที่สุดได้ส่งเครื่องบินมาทิ้งระเบิดที่จังหวัดนครพนม เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เหตุพิพาทจึงได้เริ่มขึ้นแบบสงครามมิได้ประกาศ เช่นเดียวกับกรณีเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ กองทัพไทยทำการรบได้เปรียบและยึดดินแดนได้หลายแห่งคือ จังหวัดพระตะบอง กลันทุรี (หรือกลันตี๋กโซ) และกำลังรุกคืบหน้าไป ก็พอดีญี่ปุ่นซึ่งกำลังทำสงครามอยู่กับอังกฤษ อเมริกา เข้ายึดอินโดจีนของฝรั่งเศสไว้ก่อนแล้ว ญี่ปุ่นจึงได้เสนอตัวเป็นคนกลางทำการไกลเกลี่ย^๑

---

^๑ ขณะนั้นผู้เขียนได้รับคำสั่งจากทางการ กำลังปฏิบัติหน้าที่ทำทางลำลองให้กองทัพไทยบุกเข้าไปทางด้านสุรินทร์-ช่องจอม-ลำโรง อยู่ตอนหนึ่ง และตอนหลังได้ร่วมคณะผู้แทนไทยพร้อมด้วยผู้ว่าราชการจังหวัดสุรินทร์และคณะไปรับมอบดินแดนจังหวัดพิบูลสงครามที่เมืองกลันทุรีด้วย

ซึ่งในการนี้ฝรั่งเศสได้คืนดินแดน ๔ จังหวัดให้ไทย คือ จังหวัดนครจำปาศักดิ์ จังหวัดลานช้าง จังหวัดพิบูลสงคราม และจังหวัดพระตะบอง ตามหนังสือสัญญา เรียกว่า *สัญญาโตเกียว* ทำกัน ณ กรุงโตเกียว เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ในการนี้ฝ่ายญี่ปุ่นมีนายโซสุเกะ มัตสึโอกะ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ ญี่ปุ่นเป็นหัวหน้า ฝ่ายไทยมีพลตรีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงศประพันธ์ (เมื่อครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็น “พระองค์เจ้าวรวงศ์ไวยากร”) ที่ปรึกษาสำหรับ นายกรัฐมนตรี และกระทรวงการต่างประเทศเวลานั้นทรงเป็นหัวหน้าคณะ และฝ่ายฝรั่งเศสมี ม.ชาร์ลส์ อาร์แซน อังรี เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงโตเกียว เป็นหัวหน้าคณะ

หลังจากนั้นต่อมาอีก ๒ เดือน คณะผู้แทนไทยและฝรั่งเศสชุดเดิม ก็ได้ลงนาม *อนุสัญญาสันติภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศส* (Convention de Paix entre la France et la Thaïlande) กันอีกครั้งหนึ่ง ที่กรุงโตเกียว เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๔๘๔ เป็นที่แน่นอน สาระสำคัญในสัญญานับนี้มีอยู่ ๑๒ ข้อ ส่วนใหญ่ก็เกี่ยวแก่อาณาบริเวณดินแดน ๔ จังหวัดดังกล่าวมาแล้ว และไทยได้พื้นที่ทะเลสาบด้านตะวันตกมาบ้าง รวมทั้งเกาะหลีผี (หรือคอน) ส่วนเมืองโขงยังเป็นของฝรั่งเศสอยู่ ฯลฯ

ครั้นต่อมา สงครามโลกครั้งที่สองสงบลง ญี่ปุ่นเป็นฝ่ายแพ้พันธมิตร เด็ดขาดเมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ฝรั่งเศสได้เรียกร้องเอาดินแดน ๔ จังหวัดที่กล่าวแล้วคืนให้แก่ฝรั่งเศสอีก เพราะฝรั่งเศสเป็นมหาอำนาจ^๑ หนึ่งในห้าร่วมรบชนะกับฝ่ายสัมพันธมิตร สิ่งที่น่าขบขันที่สุดก็คือฝรั่งเศสเรียกร้อง แกรมเข้ามาอีก คือให้ไทยคืน *องค์พระแก้วมรกต* แก่ฝรั่งเศส โดยอ้างว่าพระแก้วมรกตเป็นของลาว ลาวอยู่ในบังคับฝรั่งเศส ฉะนั้น จึงต้องให้ไทยคืนพระแก้วมรกตให้แก่ฝรั่งเศส

หลังจากที่ฝรั่งเศสเรียกร้องเรื่องพระแก้วมรกตจากไทยแถมเข้ามาอีกนั้น ผู้เขียนได้ทราบมาว่า ทูตทหารเรืออเมริกันได้เข้าเฝ้าเจ้านายไทยองค์หนึ่งที่ทรง

^๑ ขาติมหาอำนาจหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ผู้ชนะสงครามมีอยู่ ๕ ชาติ คือ อเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส รัสเซีย และจีน ที่ฝรั่งเรียก “Big-five”

รู้เรื่องประวัติความเป็นมาขององค์พระแก้วฯ นี้ดี เมื่อทูตทหารเรืออเมริกันผู้นั้นกลับไปแล้ว จะไปพบกับฝ่ายฝรั่งเศส หรือไม่พูดประการใดนั้นหาทราบไม่ แต่เมื่อฝ่ายไทยโดนเรียกร้องขนาดหนัก ซึ่งเราไม่สามารถจะรับได้เช่นนั้น ฝรั่งเศสจึงได้ลดค่าเรียกร้องนี้ออกเสีย ในที่สุดไทยกับฝรั่งเศสกลับสถาปนาความสัมพันธ์ทางสันติและมิตรภาพกันขึ้นอีก โดยเฉพาะประเทศเรานั้นเนื่องด้วยความกดดันทางการเมืองเวลานั้นหลายด้าน จึงจำเป็นต้องทำความตกลงระงับกรณีที่ได้พิพาทกับฝรั่งเศสขึ้น ซึ่งในการนี้ก็ได้ออกทำสัญญาลงนามกันไว้ เมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๘๙ มีข้อความสำคัญดังนี้

๑. ยกเลิกอนุสัญญากรุงโตเกียวฉบับลงวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔

๒. ความสัมพันธ์ทางทูตจะได้กลับสถาปนาขึ้น และฝรั่งเศสจะไม่คัดค้าน

ในการที่ประเทศไทยจะเข้าเป็นสมาชิกแห่งสหประชาชาติ

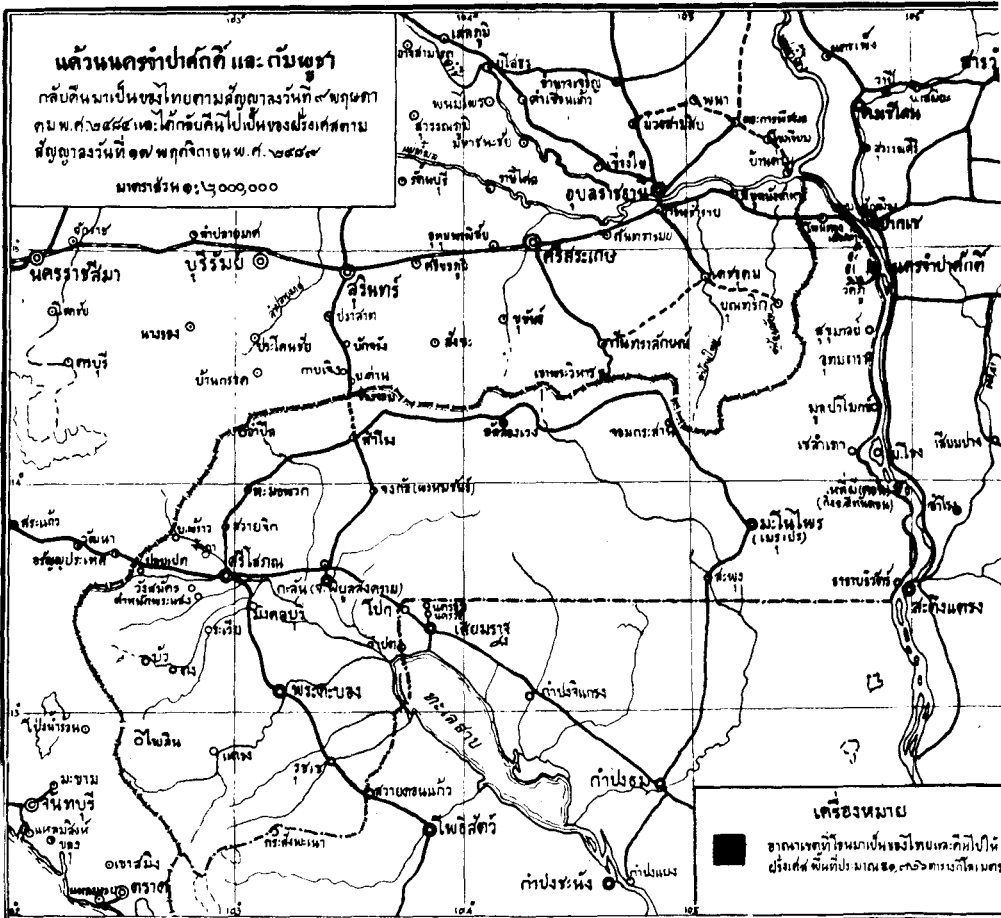
๓. จะได้จัดตั้งกรรมการประนีประนอมขึ้นอีกคณะหนึ่ง คณะกรรมการนี้จะได้รับมอบหมายให้พิจารณาการทางเชื้อชาติ ภูมิศาสตร์ และเศรษฐกิจของภาคที่เกี่ยวข้องดินแดนที่พิพาทนี้

๔. จะให้เปิดเจรจากัน เพื่อระงับบรรดาปัญหาที่ค้างอยู่ระหว่างประเทศทั้งสองที่มีปัญหาการเงิน

๕. ความตกลงนี้จะได้เริ่มใช้ตั้งแต่วันลงนามเป็นต้นไป

ในส่วนผลของการพิจารณาดินแดน (ข้อ ๓) เกี่ยวกับทางเชื้อชาติ ภูมิศาสตร์ และเศรษฐกิจ ฝ่ายไทยไม่สามารถยกเหตุผลขึ้นหักล้างฝรั่งเศสได้ คณะกรรมการประนีประนอมจึงตกลงให้ไทยคืนดินแดนที่ได้มาตามสัญญาสันติภาพกรุงโตเกียวให้แก่ฝรั่งเศส ตามข้อตกลงแห่งพิธีสารว่าด้วยการถอนตัวออกไป และการโอนอาณาเขตที่ระบุในข้อ ๑ แห่งความตกลงระงับกรณีที่ทำกัน ณ วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๙ ดังกล่าวแล้ว

ในตอนเจรจากันครั้งแรก ตามอนุสัญญาฉบับลงวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ฝรั่งเศสเรียกร้องเอาเงินจากไทยถึง ๒๐ ล้านเปียสเตอร์ทั้ง ๆ ที่ไทยเป็นฝ่ายบุก ก็เพื่อเอาดินแดนเก่าเราคืนมากลับต้องมาเสียเงินเสียสิทธิบางอย่างอีก

ตีพิมพ์ที่กรุงเทพฯ เดือนธันวาคม ๒๕๐๓

แต่ฝรั่งเศสอ้างสนธิสัญญาแวร์ไซยส์ ได้กันไปโต้วกันมา ฝ่ายไทยใจดี เห็นว่าเงินที่เสียไปนั้นเป็นอสังหาริมทรัพย์ (คือรถไฟ สายอัญญา-พระตะบองและตราด) ซึ่งเป็นกิจการของเอกชน จึงตกลงทดแทนบ้าง ครั้นฝรั่งเศสได้ดินแดน ๔ จังหวัดคืนไปแล้ว โดยไทยไม่ได้อะไรตอบแทนจากฝรั่งเศสเลย ยังแถมมาเรียกร้องเอาองค์พระแก้วมรกตของไทยอีกเป็นการเสียเปรียบฝรั่งเศสไม่รู้จบสิ้น

แม้ชั่วระยะเวลาอันสั้นที่ประเทศไทยได้รับโอนดินแดนปกครองก็ดี ประเทศไทยได้พยายามทุกทางที่จะฟื้นฟูให้พี่น้องชาวไทยซึ่งตกไปเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ให้ได้รับการศึกษาและวัฒนธรรมอันดีงามตามแบบอย่างของไทยอย่างมากที่สุดที่เราจะทำได้ เราได้ปกครองกันอย่างฉันทันพี่น้องไทยเดียวกัน และเห็นอกเห็นใจเป็นพิเศษ แต่เมื่อเราต้องเสียดินแดนและพี่น้องไทยเดียวกันคืนไปอีกเช่นนี้ ย่อมนำมาซึ่งความเศร้าสลดอย่างสุดซึ้ง แต่เป็นเหตุผลในทางการเมือง ในอันที่จะสร้างสันติภาพตามคตินิยมของสหประชาชาติ และโดยที่หลักพระพุทธศาสนาอันเป็นที่เคารพบูชาของปวงชนชาวไทยทั้งหลาย ได้สอนให้เราประพฤติปฏิบัติในทางสันติธรรมตลอดมา ประเทศไทยแม้จะเป็นอนุประเทศก็ได้รอดพ้นภัยพิบัติจากกรณีต่าง ๆ ครองตนเป็นเอกราชเป็นไทยอยู่ได้จนทุกวันนี้

ภาคผนวก

- ผนวกที่ ๑ กบฏเจ้าอนุวงศ์
- ผนวกที่ ๒ ทำเนียบขุนนางกัมพูชา
- ผนวกที่ ๓ กงสุลฝรั่งเศสในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- ผนวกที่ ๔ การสำรวจแม่น้ำโขงและแก่งหลี่ผี

ผนวกที่ ๑

กบฏเจ้าอนุวงศ์*

เหตุการณ์เมืองนครราชสีมาที่สำคัญ ควรจะกล่าวถึงอีกตอนหนึ่งก็คือ คราวที่เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์คิดก่อกบฏแยกจากไทย ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ แล้วยกทัพเข้ามายึดเมืองนครราชสีมาเมื่อจุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕) วัั้นนั้นเนื่องจากเจ้าราชบุตร (โย้) เจ้าราชบุตรเมืองเวียงจันทน์ บุตรเจ้าอนุวงศ์ มีความชอบคราวปราบอ้ายสาเซียดโง้ง โปรตฯ ให้เป็นเจ้าครองนครจำปาศักดิ์ เป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์มีกำลังและมีอำนาจขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะสามารถว่ากล่าวหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตได้ จึงมีพระทัยกำเริบ

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๓) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต เจ้าอนุวงศ์ลงมาถวายพระเพลิงพระบรมศพพร้อม ๆ กับพระเจ้ามั่งคธาตุราช พระเจ้านครหลวงพระบาง ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ถือตนว่าได้สนธิ

---

* ประกอบภาค ๑ ว่าด้วย เมืองนครราชสีมา

ชิดชอบ มีความดีความชอบมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ แม้ก่อน ๆ นี้จะเพ็ดทูลอย่างไรก็ทรงอนุวัติตาม ครั้นมาคราวนี้เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จแล้วจวนจะกลับบ้านเมือง เจ้าอนุวงศ์ขอพระราชทานจะเอาครอบครัวเวียงจันทน์ที่กวาดต้อนไปอยู่สระบุรีเมื่อครั้งศึกกรุงธนบุรี และละครในกับดวงคำไทยเวียงคินไปเวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงอนุญาต เพราะทรงเห็นว่าพวกเหล่านี้ก็ได้มาตั้งหลักแหล่งอยู่ในพระมณฑลและหัวเมืองมณฑลชั้นในบางเมืองตั้ง ๓ แผ่นดินแล้ว หากขึ้นไปไม่พวกใดก็พวกหนึ่งอาจพากันกลับใจคิดการกำเริบขึ้นอีก ตั้งแต่นั้นมาเจ้าอนุวงศ์รู้สึกอภัยต่อเหล่ามหาเสนาอำมาตย์ข้าราชการทั้งปวงเป็นประการแรก

ประการที่สองเจ้าอนุวงศ์คงจะเห็นความทุกข์ยากลำบากของชาวลาวซึ่งต้องถูกเกณฑ์มาขุดคลองสร้างกรุงเทพพระมณฑลตอนต้นรัชกาลที่ ๑ และขนซุงมาทำฐานเดาหม้อพระเจดีย์กลางน้ำเมืองสมุทรปราการในรัชกาลต่อมา ประการที่สามอยู่ในระหว่างเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เพราะระหว่างที่เจ้าอนุวงศ์พักอยู่ในกรุงเทพฯ เพื่อรอถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เจ้าอนุวงศ์เข้าพระทัยว่าจะต้องเกิดความยุ่งยากขึ้นในราชบัลลังก์ไทยอย่างแน่นอน เพราะพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นแจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) ได้เสวยราชย์แทนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร^๑ ประการสุดท้ายมีกิตติศัพท์เล่าลือว่าไทยเกิดวิวาทกับอังกฤษ อังกฤษกำลังจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ

ที่จริงข่าวลือในประการสุดท้ายนี้ เจ้าอนุวงศ์คาดคิดว่าจะจริงตามนั้น เพราะขณะนั้นจวนกับลอร์ดแอมเฮิสต์ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้ส่งกับตันเฮนรี เบอร์นี เป็นทูตเดินทางเข้ามาทำหน้าที่สื่อสัญญาทางพระราชไมตรีในกรุงเทพฯ ตอนต้นในรัชกาลที่ ๓ แต่เจ้าอนุวงศ์ไม่ทราบเรื่องแจ่มแจ้งพอ เมื่อกลับขึ้นไปถึงเวียงจันทน์ก็ครุ่นคิดร้ายต่อกรุงเทพพระมณฑลทันที

กรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์ มีเมืองขึ้นที่มีเขตติดต่อเขมรและเวียตนามเวลานั้นถึง ๗๙ หัวเมือง ส่วนหัวเมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ก็มีถึง ๘๐ หัวเมือง รวมเป็น ๑๕๙ หัวเมือง

^๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อเป็นที่ตกลงพระทัยจะรบกับไทยแน่แล้ว จึงรับสั่งให้เจ้าอุปราช (ติสสะ) ผู้น้อง คุมทัพอีกทัพหนึ่งยกไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ขึ้นต่อกรุงเทพฯ เวลานั้นคือ เขมรราชธานี กาฬสินธุ์ สุรินทร์ สังขะ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด อัตตะปือ และเมืองชุมพร (เมืองสองคอนดอนดงเดี๋ยวนี้ ในประเทศลาว) แต่เจ้าอุปราช (ติสสะ) มีพระทัยสุขุมเยือกเย็น ได้ทูลทัดทานเจ้าอนุวงศ์ผู้ที่ตั้งแต่มีการประชุม แสนท้าวพญาจะยกทัพมาตีกรุงเทพฯ ว่า “บางกอกเป็นราชธานีอันกว้างใหญ่มี พลเมืองมาก ทุกหัวเมืองเหนือใต้ ตะวันตก ตะวันออก จงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ มาก แม้นเราตีได้แล้วจะไปตั้งปกครองอยู่กรุงเทพฯ นั้นจะได้หรือ เกรงไพร่ฟ้า พลเมืองของไทยจะกุมกันลุกฮือขึ้นเป็นกบฏต่อเรา แล้วเราก็จะปราบภายหลัง ได้ยาก เพราะประชาชนพลเมืองราษฎรไม่เต็มใจรักใคร่นับถือ ไทยก็จะเป็นศัตรู เราเสมอไป เหมือนเรานอนอยู่บนขากหนาม”

เจ้าอนุวงศ์เมื่อได้ทรงฟังคำปรึกษาของเจ้าอุปราช (ติสสะ) ดั่งนั้นก็ทรง พิโรธแล้วตรัสตอบว่า “ที่เจ้าอุปราชกลัวไทยต่าง ๆ นานา นั้นก็เพราะชี้ขาด กลัวไปเองแต่ฝ่ายเดียว แต่เราหากกลัวไม่ เราคิดจะทำศึกกู้อิสรภาพจากไทย ให้ แม่ทัพนายกองเร่งจัดการทัพเป็นศึกใหญ่โดยรีบด่วน เราจะลงไปเอง ผู้ใดขัดขืน จะตัดศีรษะเสีย

ฝ่ายเจ้าอุปราช (ติสสะ) เห็นเจ้าอนุฯ เจรจาองอาจซึ่งขัง เอาจริงก็มีอาจ จะขัดขืน เกรงเจ้าอนุฯ จะฆ่าเสีย ก็จำพระทัยตรัสว่า “เห็นดีด้วยแล้วทุกประการ” จึงได้คุมทัพโดยจำใจไปตามที่เจ้าอนุวงศ์ตรัสสั่งตั้งกล่าวแล้วข้างต้น

ฝ่ายเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) นั้น เจ้าอนุวงศ์มีหมายสั่งลงไปให้ยกทัพ ไปกวาดต้อนเอาครอบครัวเมืองอุบลฯ [สมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นเจ้าเมืองอุบลฯ คนที่ ๒] เมืองเขมรราชธานี เมืองศรีสะเกษ เดชอุดม และ เมืองโยสธรขึ้นไปไว้ที่เมืองเวียงจันทน์ให้หมด แล้วให้ยกทัพมาสมทบแม่ทัพใหญ่ เจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดาตีเมืองนครราชสีมาให้แตก

ครั้นถึงเดือนยี่ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมจ จุลศักราช ๑๘๘๘ ให้มหา- อุดมฤกษ์ศรีไชยมงคล เจ้าอนุวงศ์ให้เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ผู้บุตร เป็นแม่ทัพหน้า ถืออาญาสิทธิ์คุมทหารยกพลจะไปตีเมืองนครราชสีมาก่อน เพื่อยึดไว้เป็นกำลัง และทำลวงอำพรจเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ตามรายทางมาว่า “มีศุภอักษรไปจาก

บางกอกว่าอังกฤษจะยกกองทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้ยกกองทัพลงไปช่วยป้องกันพระนคร”

ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการทั้งปวงที่ทัพเจ้าอนุวงศ์ผ่านมานั้นหารู้เท่ากันไม่ เพราะเห็นว่าเจ้าอนุวงศ์เป็นคนโปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินมาก่อน ก็ยอมให้ทัพผ่านไปโดยสะดวก มีหน้าซำยังแถมจ่ายเสบียงอาหารให้ด้วย ส่วนเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ที่เป็นลูกหลานเชื้อสายเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ซึ่งเป็นอริกันมาแต่ครั้งพระเจ้าศิริบุญสาร ก็ถูกทหารเจ้าอนุวงศ์จับฆ่าเสียโดยไม่ทันรู้ตัวคิดสู้ไม่ทันเป็นจำนวนมาก เช่นที่เมืองเขมราฐฯ และเมืองกาฬสินธุ์^๑ เป็นต้น หากเมืองใดเจ้าเมืองกรมการมีลูกสาวหลานสาวยกให้แม่ทัพนายกองไปเสียบ้างก็พอจะเอาตัวรอดได้

กองทัพหน้าเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ยกมาถึงเมืองนครราชสีมา ณ วันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๓ ในศกเดียวกัน ตั้งชุมพลอยู่นอกเมืองที่ศาลาพักเกวียนตรงทาง ๓ แพร่ง เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) สั่งให้แสนสุริยพลคุมคนพันหนึ่งไปทำทางที่ตงพญาภัย (ต่อมาเรียกตงพญาเย็น) เพื่อให้กองทัพเจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดาจะได้ยกมาได้สะดวก และให้เพี้ยเมืองซ้ายเข้าไปในเมืองนครราชสีมา ขอเบิกข้าวปลาอาหารจะเอาไปเลี้ยงทหารจะยกไปกรุงเทพฯ เวลานั้นเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาไม่อยู่ไปราชการเมืองคูขันธุ์ อยู่แต่พระยาพรหม (ยกกระบัตรเมืองฯ) พระยาพรหมจึงออกไปพบกับเจ้าราชวงศ์ ณ ค่ายที่พัก แล้วถามเจ้าราชวงศ์ว่า ท่านยกทัพลงมาทำไมมากมายและจะไปไหน เจ้าราชวงศ์ตอบกล่าวเพทุบายว่า ทางกรุงเทพฯ มีศุภอักษรบอกมาให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองลาวลงไปกรุงเทพฯ เพราะทัพอังกฤษยกมาที่กรุงเทพฯ ทัพของเจ้าย่าขหม่อม (เจ้าอนุวงศ์) ก็ยกมาตั้งอยู่ที่ตำบลน้ำเตาแล้ว อีกสองวันจะยกพลมาถึงเมืองโคราช

เมื่อพระยาพรหม ยกกระบัตรเมืองฯ ทราบดังนั้น ก็กริ่งใจอยู่ว่าถ้าทางกรุงเทพฯ เกิดศึกใหญ่เช่นนั้นจริง เหตุใดเมืองนครราชสีมาจึงไม่ทราบระแคะระคายในเรื่องนี้บ้าง และก็อยู่ใกล้พระนครกว่าทางเวียงจันทน์ แต่เมื่อเจ้าราชวงศ์อ้างกระแสรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม และหากจริงตามนี้

^๑ โปรดดูในประวัติเมืองเขมราฐฯ และเมืองกาฬสินธุ์

ครั้งเราจะไม่ปฏิบัติตามก็เกรงจะมีความผิด พระยาพรหมจึงยอมเบิกจ่ายเสบียงอาหารให้กองทัพเจ้าราชวงศ์ตามที่ต้องการ

เมื่อเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ได้เสบียงแจกจ่ายเรียบร้อยแล้ว จึงสั่งให้เพียงเมืองชวากับเชียงใต้ยกพลกองหนึ่งเคลื่อนไปยังเมืองปากเพรียว (สระบุรี) ก่อน ส่วนเจ้าราชวงศ์คุมทัพตามไปทีหลัง และได้ไปตั้งทัพอยู่ที่บ้านขอนแก่น

เพียงเมืองชวากับเชียงใต้เมื่อได้มาถึงเมืองปากเพรียวแล้ว จึงนำพระยาศุภราชวงศ์ เจ้าเมืองปากเพรียว หลวงปลัด ๑ กองคำ ๑ กองสิงห์ ๑ และกองเชียง ๑ ซึ่ง ๓ คนหลังนี้เป็นชาวเวียงจันทน์ตกค้างมาช้านาน เข้าพบเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชวงศ์จึงได้กล่าวแก่นายทัพนายกองเมืองปากเพรียวว่า "บัดนี้ ได้ข่าวทัพญวนแคว และทัพเรือฝรั่งเศสอังกฤษมาตีกรุงเทพฯ พวกเจ้าอย่าอยู่เลย จะได้รับความลำบาก ให้อพยพไปอยู่เสียที่เวียงจันทน์ก็จะมีความสุขด้วยกัน" ฝ่ายพวกลาวปากเพรียวได้ฟังดังนั้นก็เห็นชอบด้วย จึงยอมสมัครขึ้นไปอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ และเจ้าราชวงศ์ได้สั่งว่า ครอบครวัใคร ๆ ก็คุมกันขึ้นไปเองเถิด

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ เจ้าสุทิสรา (โป) บุตรคนโต ได้ถูกขังยามดึกก็ยกทัพจากตำบลน้ำเขิน ตามทัพเจ้าราชวงศ์มาพักอยู่ที่ซานเมืองนครราชสีมา ค่ายพักแรมของเจ้าราชวงศ์ได้ทำไว้รับรอนั้น ณ วันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ เวลาบ่าย ๓ โมง ครั้งรุ่งขึ้นเจ้าอนุวงศ์สั่งให้นายทัพนายกองคุมรีพลไปตัดไม้มาทำค่ายรบ ตามตำราพิชัยสงครามโดยนามนาค แล้วให้ผู้คนบ่าวร้องว่าทัพเวียงจันทน์ยกมาครั้งนี้แปดหมื่นบ้าง เก้าหมื่นบ้าง (ที่จริงยกมาเพียงสองหมื่น) เพื่อชาวเมืองจะได้ขยายกลัว

เมื่อเจ้าอนุวงศ์ได้ตั้งทัพเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงรับสั่งให้พระยาพรหมยกกระบัตรเมืองไปเฝ้า ณ ค่าย แล้วมีรับสั่งว่า เจ้าพระยานครราชสีมาประพฤติเป็นคนพาลทุจริต ตั้งเบียดเบียนไพร่บ้านพลเมืองให้ได้ความเดือดร้อนมาช้านาน เมื่อข้าพเจ้าผ่านมาทางนี้ ก็มีผู้มาร้องทุกข์อยู่มิได้ขาด บัดนี้ให้พระยาพรหมกรมการทั้งปวงตระเตรียมครอบครัวของตนให้เสร็จแต่ใน ๔ วันจะได้ยกขึ้นไปอยู่ด้วยกันที่เมืองเวียงจันทน์ แล้วเราจะยกทัพลงไปตีกรุงเทพฯ ให้ได้ในคราวนี้ ท่านทั้งหลายอย่าอยู่ที่นี้เลยรีบเร่งไปด้วยกันเถิด

พระยาพรหมยกกระบัตร์เมืองฯ ได้ฟังดังนั้นก็จวนใจและตกใจ เพิ่งมารู้แน่ชัดว่าเจ้าอนุวงศ์ที่ยกทัพมานี้คิดร้ายต่อไทยแน่แล้ว แต่ก็ไม่รู้จะทำอย่างไร เพราะจวนตัวจึงพูดขึ้นว่า ยินดีจะไปด้วย แต่จะต้องเข้าไปเกณฑ์ครอบครัวในเมืองก่อน และในคืนนั้นได้จัดให้หญิงที่เป็นลูกสาวหลวงบ้างลูกสาวเงินบ้างมาปรนหรือเจ้าอนุวงศ์แม่ทัพหลวง จะได้หลงเชื่อยินดีและตายใจหลงใหลในหญิงรูปงาม แล้วพระยาพรหมได้จัดม้าเร็วเป็นการลับยั้งให้นำหนังสือไปแจ้งเจ้าพระยานครราชสีมาและพระยาปลัดว่า เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพใหญ่จะไปตีกรุงเทพฯ ได้ส่งทัพหน้าล่วงหน้าไปยังเมืองสระบุรีแล้ว และยึดเมืองนครราชสีมาไว้ และในวันนั้นเจ้าอนุวงศ์ให้นายทัพนายกองคุมพลเข้าไปในเมืองนครราชสีมาเก็บอาวุธยุทโธปกรณ์เอามาเป็นกำลังทัพเวียงจันทน์ แต่เงินทองข้าวของไม่ต้องเอา เพราะจะทำให้ชาวเมืองรักใคร่นับถือที่จะติดตามไปเมืองลาวโดยดี

เวลานั้นพระยาสุริยภักดี^๑ ทางกรุงเทพฯ สั่งให้ไปราชการสักเลกที่เมืองยโสธร ทราบว่าเจ้าอนุวงศ์ยกทัพจะไปตีกรุงเทพฯ จึงรีบเข้าหาเจ้าอุปราช (ติสสะ) ที่ยกทัพผ่านมาจะไปยึดเมืองร้อยเอ็ดสุวรรณภูมิด้วยอุบายต่าง ๆ เจ้าอุปราชตรัสว่าเรารักขอบพอนับถือกัน จะไปตีกรุงเทพฯ ก็ไปเถอะ แล้วขอให้กราบทูลพระกรุณาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินด้วยว่า เรามีได้คิดร้ายต่อกรุงเทพฯ แต่ประการใด แต่หากขัดอำนาจเจ้าอนุฯ ไม่ได้ด้วยเกรงต่อชีวิตและลูกเมียจึงทำไปด้วยความจำใจ แล้วมอบหนังสือให้กับพระยาสุริยภักดี (ป้อม) ติดตัวไปจะได้ผ่านทัพลาวสะดวก เมื่อพระยาสุริยภักดีมาถึงเมืองนครราชสีมา ก็เข้าไปคำนับแสดงหนังสือเจ้าอุปราชเจ้าอนุวงศ์ก็ให้ผ่านเมืองนครราชสีมาไปได้สะดวก

ฝ่ายเจ้าพระยานครราชสีมาได้ทราบว่าการกองทัพเจ้าอนุวงศ์เข้ายึดล้อมนครราชสีมาไว้ จึงปรึกษากับพระยาปลัด^๒ ว่า จะทิ้งครอบครัวไว้เห็นจะไม่ได้การ

^๑ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาอำมาตยาธิบดี (ป้อม)” ต้นตระกูล *อมาตยกุล* ณ บัดนี้

^๒ นามจริง “พระยาสุริยเดชะวิเศษฤทธิ” (ทองคำ) แต่คนทั้งหลายนิยมเรียกท่านว่า “ท่านพระยาปลัด”

ต้องเพทุบายเข้าข้างเจ้าอนุวงศ์ไปพลางก่อน เพื่อจะได้รักษาความปลอดภัยของครอบครัวไว้จนกว่าจะมีโอกาสหาช่องทางแก้แค้นตีทัพเจ้าอนุฯ ตามภายหลัง เจ้าพระยานครราชสีมาเห็นชอบด้วย จึงให้พระยาปลัดรีบเดินทางมาพบเจ้าอนุวงศ์ แล้วบอกว่าเวลานี้เจ้าพระยานครราชสีมาหนีไปอยู่เมืองเขมรแล้ว เพราะกลัวอำนาจเจ้าอนุฯ เจ้าอนุฯ เชื่อสนิทจึงมอบให้พระยาปลัดกับพระยาพรหมเป็นนายทัพ นายกองคุมครอบครัวเมืองนครราชสีมาไปเมืองเวียงจันทน์ ส่วนทางกองทัพลาว ซึ่งเจ้าอนุวงศ์สั่งให้เพี้ยรามพิชัยเป็นนายกอง ระหว่างเดินทางนั้นพระยาทั้งสอง แกล้งหน่วงเหนี่ยว ให้ทัพลาวคุมครอบครัวไปช้า ๆ เป็นต้นว่าแกล้งปล่อยวัว เทียมเกวียนที่ขนย้ายของให้หนีแล้วก็หยุดตามจับ พวกผู้หญิงก็แกล้งเมื่อยล้าอ่อนเปลี้ยชะลอทัพให้ช้าเพื่อรอทัพเจ้าพระยานครราชสีมาที่ไปเกณฑ์หัวเมืองอื่น ๆ ให้ตามมาบรรจบเป็นทัพกระหนาบทัพลาว พระยาปลัดและพระยาพรหมก็รีบขึ้นไปหาเจ้าอนุวงศ์ที่พหน้ำที่เดินทางไปก่อนว่า การเดินทางของครอบครัวได้รับความอดอยากยิ่งนัก จึงใคร่ขอเบิกมีดพรา้ ขวาน เลียม ปืนผาหน้าไม้เพื่อเอาไปเป็นเครื่องมือหาเสบียงอาหารชุดเผือกมัน และหน่อไม้ตามมีตามเกิดระหว่างทาง เลี้ยงครอบครัว เจ้าอนุวงศ์ได้ทราบดังนั้นก็เห็นด้วย อนุญาตให้ครัวนครราชสีมา มีปืนผาหน้าไม้ จอบ เลียมไว้สำหรับติดตัวได้

ครั้นพวกครัวไทยได้อาหารเท่าตามที่ขอมาแล้วนั้น เมื่อหยุดพักครอบครัว ณ ที่ใดก็ปรึกษากันว่า บัดนี้คิดอุบายไปขออาวุธจากพวกลาวมาได้บ้างแล้ว เรา มาพากันจับพวกลาวฆ่าเสียบ้าง แล้วก็เก็บอาวุธที่ติดตัวมานั้นทำการชนฆ่าต่อไป เมื่อการจลาจลเกิดขึ้นเราก็จะมีโอกาสได้กลับไปบ้านเมืองเพื่อคิดสู้ทางอื่นอีกต่อไป เมื่อปรึกษานัดแนะเป็นที่ตกลงกันแล้ว พระณรงค์สงครามผู้ต้นคิดจึงสั่งกรมการผู้น้อยเที่ยวกระซิบบอกกันต่อ ๆ ไปว่าเย็นวันนี้เมื่อเราเดินทางไปถึงทุ่งสัมฤทธิ์ก็เห็นจะพอดีได้เวลาหยุดพัก เราจึงนำเกวียนเข้าวงล้อมเปิดช่องไว้ประตูล้อมด้าน ด้านครอบครัวไทยให้อยู่ภายในวงเวียนกันให้พวกลาวอยู่ภายนอกวงเวียน แล้วส่งพวกผู้หญิงสาวไทยให้ไปล่อพวกลาวให้ออกนอกวงเวียนให้หมด พวกเราจะได้ลงมือทำการได้ถนัด เพราะพวกทหารลาวคงจะหลงผู้หญิงในครอบครัวไทยมากอยู่ เราได้โอกาสก็จะให้สัญญาแล้วลงมือจัดการกันเถิด

เมื่อการเดินทางของครอบครัวไทยได้ถึงทุ่งสัมฤทธิ์^๑ แล้ว พวกผู้หญิงก็แก่งทำเป็นเมื่อยล้าเหน็ดเหนื่อยจะเดินทางต่อไปไม่ไหว จึงขอยุดพักครอบครัวแล้วจัดการพักเกวียนตามคำขอร้องของพระณรงค์สงครามสั่งไว้แล้วนั้น

ในเวลาพลบค่ำของวันนั้น พระณรงค์สงครามได้สั่งเสียจัดให้คุณหญิงโมอายุ ๔๐ ปีเศษ ภรรยาพระยาปลัดซึ่งเป็นผู้ชำนาญในการขี่ช้างม้าให้เป็นแม่กองคุมพวกผู้หญิงทั้งหมด แต่งกายท่อมผ้าตะแบงมาน (เฉียงป่า) เอาผ้าโพกศีรษะให้เหมือนกันหมด มีอาวุธไม้ท้าว ตะบอง เสียมเป็นอาวุธหรือแล้วแต่จะทำได้ ครบมือเตรียมการไว้เป็นกองหนุน ตลอดจนการออกอุบายจัดหญิงไปปรนปรือนายทัพนายกองลาวให้เป็นหน้าที่ของคุณหญิงโมทั้งสิ้น เมื่อได้สัญญาในตอนดึกแล้วก็ให้ลงมือจงพร้อมกัน ช้างฝ่ายพระณรงค์สงครามเป็นนายกองคุมพวกชายแต่งกายโพกศีรษะมีอาวุธมีด พริ้ว ขวานและปืนข้างซึ่งไปหลอกมาได้จากพวกลาวเป็นกองหน้า กรมการผู้น้อยเป็นปีกซ้ายขวา ท่านพระยาปลัดเป็นผู้คุมกองเกวียนและเด็กเล็กชรา ฝ่ายพระยาพรหมยกกระบัตรเมืองฯ คุมชายฉกรรจ์เป็นกองกลางเหมือนทัพหลวง

ส่วนเพี้ยรามพิชัยนายทัพลาว คุณหญิงโมได้จัดให้นางสาวเหลือธิดาสาวของหลวงเจริญกรมการเมืองนครราชสีมา ผู้เปรียบพร้อมไปด้วยความดีงามซึ่งผู้เขียนขอให้เกียรติว่าเป็นวีรสตรีไทยคนหนึ่งที่ถูกลืมไปจนบัดนี้ด้วยการเสียสละของเธออย่างสูง ดังจะกล่าวต่อไปนี้

นางสาวเหลือได้ถูกจัดส่งไปเป็นผู้บำเรอแก่ขุนพลเพี้ยรามพิชัยตามลำพังโดยเฉพาะ พร้อมด้วยสิ่งเสี้ยกลอุบายเป็นที่เข้าใจดีตลอดแล้ว จนขุนทัพลาวผู้นี้ลืมออกตรวจตราความเรียบร้อยรอบ ๆ บริเวณค่ายพักในคืนวันนั้น ฝ่ายนายกองนายหมวดคุณหญิงโมก็จัดให้พวกสาว ๆ นำสุรปลารบั้งข้าวปลาอาหารไปเลี้ยงดูทำเป็นเอาอกเอาใจเสพสุรามีนเมาเหมือนมดเมาน้ำผึ้ง

ครั้นตึกเข้ายามเสาร์ห้วงปลอดได้เพชรฤกษ์ดีตามคติกำลังราหูเข้าจับพระจันทร์ คุณหญิงโมก็สลัดความอ่อนแอของคุณหญิงออกทันที โดยเป็นหัวหน้า

^๑ อยู่ในท้องที่ตำบลชีวาน อำเภอพิมายปัจจุบัน การเดินทางทัพลาวเวลานั้นจะผ่านไปเมืองพุทไธสงไปทางเมืองชนบทตรงไปยังเมืองพานพร้าว-เวียงจันทร์

นำชาวครัวหญิงชาย ท่ามกลางความเจ็บปวดโห่ร้องอึ้งคะนึงเป็นสัญญาณขึ้นรอบ ๆ ทิศ แล้วก็เข้าแย่งอาวุธเข้าศึกเข้าสู่รบโดยไม่คิดชีวิต ฝ่ายนายทัพนายกองลาว ไม่คาดฝันว่าจะมีเหตุร้ายกลับกลายเป็นเช่นนั้นแล้วแต่ก็ยวสาวเปลือยก็ถูกพวก ครัวเมืองนครราชสีมาฆ่าฟัน โดยไม่รู้สีกตัวล้มตายลงเป็นอันมาก สาวงามเหลือ ผู้เสียสละเลือดเนื้อถลากลุกขึ้นและเข้าแย่งดาบจากขุนพลเพี้ยรามพิชัยอย่างอาจหาญ ชะตากรรมของยอดหญิงผู้นี้ถูกกำหนดมาให้จบลงในช่วงระยะเวลาอันสั้น เพราะ ขณะที่เราถามควา่ดาบจากขุนพลเพี้ยรามพิชัยเพื่อหมายสังหารบุคคลซึ่งตัวเองได้เสีย สละเลือดเนื้อและร่างกายอุทิศเพื่อหมายความอันยิ่งใหญ่ของชาติความเป็นไทย ขุนพลเพี้ยรามพิชัยได้สะดุ้งตื่นเพราะเสียงโห่ร้องนั้น ได้แย่งดาบกลับคืนมาได้ นางสาวเหลือแห่งคันทนาการกอบกู้อิสรภาพ เพื่อครอบครัวไทยถลันวิ่งออกไปจาก ค่ายพักอย่างสุดแรงเกิด คว่าได้ดั้นพินซึ่งไฟยังลุกไหม้อยู่อย่างโชติช่วงโดยเพี้ย รามพิชัยวิ่งควงดาบตามมาข้างหลังอย่างกระชั้นชิด แต่นางสาวเหลือได้ไปถึงจุด มุ่งหมายหมู่เกวียนซึ่งบรรทุกดินดำจอดเรียงรายเป็นหมู่กันอยู่ก่อน ท่อนพินยัง โชนไฟอยู่ถูกแหลงไปในเกวียนเล่มหนึ่ง วินาทีนั้นทุกสิ่งก็กลายเป็นจลุมหาจุล ร้างของยอดวีรสตรีไทยที่ถูกลิ้มผู้นี้ย่อยยับแหลกลาญไปในพริบตาพร้อมกับร่างของ ขุนพลเพี้ยรามพิชัย ซึ่งวิ่งไล่เข้ามาติด ๆ เกวียนบรรทุกดินดำซึ่งจอดไว้ติด ๆ กัน ทลายแหลกลกใหม่เป็นไฟไปหมด

พวกนายกอง นายหมวดลาวตกใจจัดขบวนทัพไม่ติด ถูกพวกครัวไทย ฆ่าตายเป็นอันมาก ฝ่ายพระยาปลัด พระยานรงค์สงครามจึงสั่งให้พวกครัวเก็บ ศาสตราวุธเสบียงอาหาร และให้ไปตัดไม้ไผ่มาทำค่ายขึ้นที่ทุ่งสัมฤทธิ์ เพื่อจะได้ เป็นที่ต่อสู้กับพวกลาวอีกต่อไป การทำค่ายเพิ่งเสร็จไปค่ายเดียวก็ต้องออกมาสู้รบ กับพวกลาวที่ติดตามมารบอีกจนพวกลาวแตกพ่ายไป พวกที่เหลือตายก็รีบนำ ความไปแจ้งเล่าสาเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ทราบทุกประการ

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบเรื่องก็ทรงเดือดดาลเป็นอันมากอุทานว่าแทนที่จะ ยกทัพไปตีบางกอกอันเป็นจุดหมายได้อย่างสมหวัง กลับมารบกับผู้หญิงเสียรีพล และเสียเวลาโดยไม่เป็นเรื่อง ทหารเวียงจันทน์ที่ยกมาครั้งนี้ล้วนได้ฝึกปรีหรือไว้อย่างดี เคยออกทัพจับศึกกับพม่ามาหลายครั้ง เหตุไฉนโดนทัพครัวชเลยเพียงกระผึกมือ มิแต่ไม้ค้อนกับเสียมเป็นอาวุธตีไม่แตก ไปหลงผู้หญิงมันอวดแต่ชาลยมอมมกิน

ข่าวสูกเสียข่าวสารชื่อ ๆ ว่าแล้วก็สั่งให้เจ้าสุทธีสาร (โป) ผู้บุตรคนโต เจ้ากำพัว ๑ เจ้าปาน ๑ คุมพล ๓,๖๐๐ กลับไปต่อตีพวกครัวเขลเมืองนครราชสีมาให้จับมัดมาทั้งหมด แล้วรีบต้อนไปเวียงจันทน์โดยด่วน

ฝ่ายพระยานครราชสีมาทราบข่าวก็ยึดเมืองนครราชสีมาและกวาดต้อนเอาครอบครัวไปเป็นอันมาก ก็รีบออกจากเมืองคูซันท์เกณฑ์กำลังหัวเมืองรายทางมาทั้งกลางวันกลางคืน พอดีเจอกองทัพเจ้าสุทธีสาร (โป) ก็เข้าตะลุมบอนด้วยอาวุธสั้นฆ่าฟันกันล้มตายลงทั้งสองฝ่าย ส่วนครัวเมืองนครราชสีมากำลังใจดีอยู่แล้ว เมื่อมีกองหนุนมาช่วยกลับมีกำลังใจอีกเต็มระดมเข้าตีซ้ำอีกซ้ำเติม ทั้งพระยาสุมาตราที่อยู่ในเมืองนครราชสีมาที่ขี่ม้าคุมพลชาวเมืองออกมาต่อรบเป็นศึกกระหนาบ และได้ตัดศีรษะหัวหน้าฝ่ายกองลาวได้คนหนึ่งนำไปเสียบประจานไว้ที่หน้าค่ายไทย พวกเวียงจันทน์ที่เสียกำลังใจอยู่ก่อนและเห็นทัพมาช่วยพวกครัวหลายด้านก็แตกระส่ำระสาย เจ้าสุทธีสาร (โป) รวมกำลังเข้าตีหลายครั้งไม่สำเร็จ ก็หนีมารายงานเจ้าอนุฯ แม่ทัพใหญ่ผู้บิดา

เจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบข่าวศึกก็ยิ่งเสียพระทัยเป็นทวี ร้อนพระทัยเป็นกังวลการศึกครั้งนี้มาก พอดีทัพเจ้าราชวงศ์ได้กวาดต้อนครัวเมืองปากเพรียวมาถึงก็เข้าแจ้งบิดาว่าได้ครัวไทยมา ๑๑๐ ครัว จีน ๒๒๐ ลาวหมื่นเศษ ยังได้ทราบมาว่ากองทัพกรุงเทพฯ ได้ยกขึ้นมาถึงกำลังมหาศาล และยกมาหลายด้านคือยกมาตั้งอยู่กรุงเก่าบ้าง ยกไปทางนครนายกบ้าง ทางปราจีนบุรีบ้าง กบินทร์บุรีบ้าง ฯลฯ ดังนี้ เจ้าอนุวงศ์ทราบดังนั้นก็ให้กริ่งพระทัยเกรงศึก ทวาดกลัวครั้งนั้นจะขึ้นยึดเมืองนครราชสีมาเอาไว้เป็นที่มั่นคิดการศึกใหญ่ต่อไปก็ไม่เห็นช่องทางจะชนะ เพราะข่าวเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏได้เป็นที่รู้แพร่ไปตามหัวเมืองรายทางที่เจ้าอนุฯ หลอกลวง เดินทัพผ่านมาแต่แรกหมดแล้ว จะถูกรุมตีเป็นศึกกระหนาบหน้าหลังหมดทางที่จะคิดการศึกลงไปตีกรุงเทพฯพระมหานครได้อีกต่อไป จึงสั่งให้รีบอพยพทัพออกจากเมืองนครราชสีมากลับไปเวียงจันทน์เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๙ แต่ก่อนจะไปได้สั่งให้ทหารทำการเผายุ้งฉางบ้านเรือนหรือทำลายกำแพงเมืองป้อมปราการที่สร้างมาแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตลอดจนหลักเมืองเมืองนครราชสีมากลายเป็นเมืองร้างไปชั่วขณะหนึ่ง เป็นอันจบศึกเจ้าอนุวงศ์เกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาเพียงเท่านี้

ในการที่พวกครวัชวานนครราชสีมาต่อสู้ชนะศึกเวียงจันทน์คราวนี้ เมื่อปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์ราบคาบลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานความชอบสถาปนาคุณหญิงโมให้ดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นท้าวสุรนารี วีรสตรีของไทยด้วยผู้หนึ่ง พร้อมด้วยพระราชทานเครื่องยศทองคำให้เป็นเกียรติด้วย มีถาดทองคำใส่เขียนหมาก จอกหมากทองคำ ๑ คู่ ตลับทองคำ ๓ ใบ เต้าปูนทองคำ คนโทน้ำทองคำ และขันน้ำทองคำ ส่วนพระยาปลัดสามิคุณหญิงโม ในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี ที่ปรึกษาเมืองนครราชสีมา

ท้าวสุรนารี (คุณหญิงโม) ถึงอสัญกรรมเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ คำนวณว่าท่านเกิดปีชาล พ.ศ. ๒๓๒๕ เจ้าพระยามหิศราธิบดีสวามีของท่าน พร้อมด้วยญาติวงศ์ได้ก่อเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ที่วัดศาลาลอย ซึ่งเป็นวัดของท่านได้เป็นหัวหน้าพาสร้างในสมัยนั้น ครั้นมาในสมัยพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี)^๑ ข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา ได้สละทุนส่วนตัวสร้างกุฏิเหลี่ยมคูหารูปเป็นยอดเจดีย์ขึ้นที่มุ่มวัดพระนารายณ์มหาธาตุ (วัดกลางนคร) แล้วเชิญโกศบรรจุอัฐิท้าวสุรนารีมาประดิษฐานไว้ในเจดีย์ดังกล่าวจนการล่วงมาในสมัยปกครองระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๗๗ สมัยพระกำแหงพายัพพิศ (ดิศ อินทรโสฬส) ข้าหลวงประจำจังหวัดนครราชสีมา และพันเอกพระเริงรุภักจำมิตร (ทองคำ รักสงบ) ผู้บังคับการมณฑลทหารที่ ๕ เวลานั้นเห็นว่าเจดีย์ที่บรรจุอัฐิท้าวสุรนารีเก่านั้นได้ชำรุดทรุดโทรมมาก ทั้งเป็นที่คับแคบไม่กว้างขวางสง่างาม ยังมีมหรสพขึ้นอีกแล้วก็เป็นที่ขัดข้องมากไม่สะดวกที่ปวงชนจะไปทำการเคารพ ให้เป็นการสมเกียรติยศ จึงได้พร้อมด้วยข้าราชการทหาร พลเรือน ตำรวจ พ่อค้า ตลอดจนชาวนครราชสีมาปรึกษาเห็นชอบพร้อมกันจัดการย้ายไปสร้างอนุสาวรีย์บรรจุอัฐิท้าวสุรนารีขึ้นใหม่ที่ประตูชุมพล แล้วเสร็จเมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ.

^๑ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๔ เมื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ยังเป็นพันเอกพระประสิทธิ์-ศลยการแล้วโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระยาในราชทินนามเดิม เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขการปกครองแบบเทศาภิบาลขึ้นไป พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้วเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครราชสีมา และต่อมาโปรดให้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็นพลตรีพระยาสิงหเสนี

๒๔๗๗ เมื่อประกอบพิธีการไปตามธรรมเนียมแล้ว มีการฉลอง ๕ วัน ๕ คืน เป็นงานครึกครื้นมโหฬารยิ่ง ซึ่งทางการกำหนดฉลองโดยถือเอาวันที่ ๒๓ มีนาคม ของทุกปีสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ วันที่ ๒๓ มีนาคมนี้คือเป็นวันที่เจ้าอนุวงศ์ ถอยทัพออกจากเมืองนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ ดังกล่าวแล้วนั่นเอง

ผนวกที่ ๒

ทำเนียบขุนนางกัมพูชา

ทำเนียบขุนนางกรุงกัมพูชาที่ปรากฏอยู่ในพระบรมมหาราชวังไทยฉบับ ๑ ว่าเป็นของ ครั้งองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (นักองค์เอง) แต่ในรัชกาลที่ ๑ พระยาคำแสนบดี (เดช) ออกไปราชการเมืองเขมร ในรัชกาลที่ ๔ ได้บันทึกมาฉบับหนึ่ง และเป็นหนังสือปลีกอีกฉบับหนึ่ง จะถูกต้องหรือคลาดเคลื่อนกับที่จริงเพียงไรนั้น ทราบไม่ได้ แต่เป็นหนังสือเก่ามีอยู่จึงได้นำเอามาลงไว้ในบทที่นี้ด้วย เพื่อมิให้ สาสสูญไปเสีย

ตำแหน่งชั้นสูงในกรุงกัมพูชามี ๔ ตำแหน่ง คือ

๑. สมเด็จพระเจ้ากรุงกัมพูชา^๑
๒. สมเด็จพระมหาอุปราช
๓. สมเด็จพระมหาอุปราช

---

^๑ นัยหนึ่งเรียกว่าทรงราชย์

๔. สมเด็จพระวราชนิ^๑

ตำแหน่งสูงทั้ง ๔ นี้ได้ทราบว่าเป็นตำแหน่งอุปโยราชได้เลิกเสียแต่ครั้งองค์สมเด็จพระท้าวพรหมเมษ เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา องค์สมเด็จพระนโรดมเวลานั้นเป็นแต่พระมหากษัตริย์ ครั้นมาในสมัยองค์สมเด็จพระนโรดมเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา องค์สมเด็จพระศรีสวตี้ซึ่งเวลานั้นเป็นองค์พระท้าวพรหมเมษในยศไตแก้วฟ้า ก็เป็นแต่มหากษัตริย์มาจนกระทั่งได้ทรงราชย์

ตำแหน่งเจ้าชั้นรองลงมาในทำเนียบเรียกว่าชั้นพระญาติมีนามในทำเนียบดังนี้

๑. สมเด็จพระองค์แก้ว
๒. สมเด็จพระเอกาทศรถ
๓. สมเด็จพระอภัยทศ
๔. สมเด็จพระศรีสุนทรบาท
๕. สมเด็จพระโสทรคราชา
๖. สมเด็จพระโสเสวราชา
๗. สมเด็จพระโสทรราชา
๘. สมเด็จพระปลุมราชา
๙. สมเด็จพระรามาริบัติ
๑๐. สมเด็จพระลักษณราม
๑๑. สมเด็จพระเทพสัจจา
๑๒. สมเด็จพระภูตลราชา

ทำเนียบข้าราชการกรุงกัมพูชาแบ่งขุนนางออกเป็น ๔ สำหรับเรียกว่า

- สำหรับเอก เป็นข้าราชการฝ่ายทรงราชย์
 สำหรับโท เป็นข้าราชการฝ่ายมหากษัตริย์
 สำหรับตรี เป็นข้าราชการฝ่ายมหากษัตริย์
 สำหรับจัตวา เป็นข้าราชการฝ่ายพระท้าว

^๑ อีกนัยหนึ่งเรียก พระท้าว คือพระชนนีของพระเจ้ากรุงกัมพูชา

ขุนนางทั้ง ๔ สำหรับนี้ มีจำนวนมากกว่ากันโดยลำดับ เมื่อตำแหน่งมหาอุปราชว่างลง ขุนนางสำหรับเอก สำหรับโทสมทบอยู่ในฝ่ายทรงราชย์เห็นจะสมทบมาแต่ครั้งองค์สมเด็จพระทริภักษร์ราชาธิบดี ส่วนขุนนางสำหรับจัตวานั้น ทราบว่าตั้งแต่พระท้าวอันเป็นชนนีของสมเด็จพระนโรดม เมื่อพิราลัยแล้วก็เลิก และมีได้ตั้งต่อมาอีก

ทำเนียบขุนนางกรมพยุหยาสำหรับเอก

ศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่

เจ้าฟ้าทะละหะ	เป็น	เสนาบดี นายก
พระยายมราช	"	จตุสดมภ์
พระยาวัง	"	จตุสดมภ์
พระยากลาโหม	"	จตุสดมภ์
พระยาจักรี	"	จตุสดมภ์

ศักดินา ๙,๐๐๐

พระยาทองศัสตราเพชร	เป็น	นายหอไตร
พระยามหามนตรี	"	ทูตฉลองขวา
พระยามหาเทพ	"	ทูตฉลองซ้าย
พระยามหาเสนาบดี	"	ทหารธงขวา
พระยาโยธาสงครามธิบดี	"	ทหารธงซ้าย
พระยาพระเสด็จ	"	เจ้ากรมสังฆการี
พระยาสุพาธิบดี	"	ว่าความแพ่งซ้าย
พระยามนตรีศรีศรราช	"	เจ้ากรมกฎหมาย

ศักดินา ๘,๐๐๐

พระยาโกษาธิบดี	เป็น	นายคลังนพรัตน์ ขวา
พระยาคลังธิบดี	"	นายคลังนพรัตน์ ซ้าย
พระยาบรรณนายก	"	โกสีย์พัตร ขวา

ฯลฯ

ผลประโยชน์ขุนนางกรุงกัมพูชา แต่โบราณมาไม่มีเบี้ยหวัดเงินเดือน ขุนนางผู้ใหญ่ได้กินเมืองส่วย ขุนนางผู้น้อยได้กินบ้านส่วย ที่เป็นพระเป็นหลวง ก็มีเลขส่วยสำหรับหาเลี้ยงนาย ขุนนางที่ได้กินเมืองส่วยคือ อัครมหาเสนา และ จตุสดมภ์ทั้ง ๔ สำหรับ มีแจ่งอยู่ในทำเนียบที่พระยาจำแสนบดี (เดช)^๑ แล้ว

---

^๑ จาก *เทศาภิบาล* เล่ม ๔ แผ่นที่ ๕๓ ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๕

ผนวกที่ ๓

กงสุลฝรั่งเศส

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ท่านผู้อ่านได้ทราบแล้วว่าในสัญญาใหญ่ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ ข้อ ๘ ว่า “รัฐบาลฝรั่งเศสจะสงวนไว้ซึ่งสิทธิที่จะตั้งสถานกงสุล ณ ที่ใด ๆ ซึ่งคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของตน”

ดังนั้น ใน ร.ศ. ๑๑๗ รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้ขอจัดตั้งสถานกงสุลขึ้นที่ เมืองอุบลราชธานี ใกล้วัดสุปฏิหาราม (คือหอนาฬิกาที่ถนนจังหวัดอุบลฯ เดียวนี้) เมอสิเออร์เฟราน มาเป็นกงสุลฝรั่งเศสคนแรก ต่อมาเมอสิเออร์เลยอง กายาต์ (ไวส์กงสุล) และมีนายแพทย์ฝรั่งเศสมาด้วยชื่อ เมอสิเออร์ปัดเตไว ครั้ง ร.ศ. ๑๒๑ ได้มีคนใหม่มาเปลี่ยนคือ พันโทโปล ปาเต กับรองกงสุลอีกคนหนึ่งชื่อ เมอสิเออร์กาธา จนกระทั่งถึงเมอสิเออร์แนมปอง ต่อมา เมอสิเออร์ชิมอง (พ.ศ.

๒๔๖๖-๒๔๖๗) ดร. แวร์เซสซ์ (พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๔๗๐) และ เมอติเออร์หลุยส์ รุยี่ (พ.ศ. ๒๔๗๐-๒๔๗๓) เป็นกงสุลคนสุดท้าย ต่อไปก็ไม่มีกงสุลฝรั่งเศส มาประจำอีก

ฝ่ายที่เมืองนครราชสีมาเวลานั้น แม้ชนชาติฝรั่งเศสหรือคนในบังคับ ฝรั่งเศสไม่มีสักคนเดียวในเมืองนี้ ทั้งสินค้าของฝรั่งเศสก็ไม่มีอะไรเช่นกัน ถึง กระนั้นฝรั่งเศสก็ยังได้จัดสร้างสถานกงสุลขึ้นอย่างงดงามเด่นที่สุดเป็นราคาถึง ๓๐,๐๐๐ แฟรงค์ เมอติเออร์โรเซต์มาเป็นกงสุลฝรั่งเศสคนแรกที่เมืองนครราชสีมา คนต่อมาคือ เมอติเออร์คูลเลียงซ์ ต่อจากนี้ไปก็ไม่มีมาประจำอีก

ผนวกที่ ๔

การสำรวจแม่น้ำโขงและแก่งหลี่ผี

แม่น้ำโขงตั้งแต่ก่อนเหนือปากมูลขึ้นไปทางท้องที่อำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบลฯ ถึง บ้านเวินหินใช้เรือชุดมาด (เรือพาย) และเรือแจว เรือถือเป็นพาหนะ ต้องใช้เวลา ถึง ๑๐-๑๕ วัน จึงจะพ้นเขตอันตรายด้วยแก่งต่าง ๆ ซึ่งพอจะออกชื่อแก่งเหล่านี้ ได้คือ แก่งคันตะเกียน ไกแม่พัก ยางกุด ถ้ำแดง และ แก่งพ่อหมาแดง ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีอีกมากตอนต่อจากแก่งบ้านเวินหินไปเมืองสุวรรณเขตจนถึงแก่งกกเค็ง ระยะทาง ๕๐๐ กม. เป็นตอนที่เรือกลไฟเดินได้สะดวกในฤดูแล้ง ต่อจากแก่ง กกเค็งถึงปากลายสะดวก (ตอนจากหนองคาย-อำเภอเชียงคาน มีแก่งฟ้า แก่ง จันทน์ยาวราว ๘ กม. เป็นแก่งที่ร้ายมากในฤดูแล้งเรือเดินได้ไม่สะดวก) จาก ทำเดื่อถึงปากเนินมีแก่งอันตรายเป็นอันมาก จากปากเนินถึงหลวงพระบางสะดวกดี

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๗ สมัยเมอติเออร์มาเฮ (M.Mahé) ผู้สำเร็จราชการ ประเทศลาวที่เมืองเวียงจันทน์^๑ ได้มีความพยายามอย่างแรงกล้าในการสำรวจ

^๑ เมอติเออร์บูโลส เป็นผู้สำเร็จราชการประเทศลาวคนแรก

ตรวจราชการไป ๆ มา ๆ ในลำแม่น้ำโขงในครั้งหนึ่งจนได้เสียชีวิต พลเอกเบลิเยร์ และดอกเตอร์รูเฟียงติสส์ ที่ร่วมคณะไปตรวจราชการกับเมอสิเออร์มาเฮ ที่เรือกรา-ดิแอร์ ลำโดยสารเดินระหว่างเหนือท่าเดื่อจะไปยังหลวงพระบางเกยหิน ณ แก่งทองซุม เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ส่วนเมอสิเออร์มาเฮผู้สำเร็จราชการรอดตัวมาได้ เพราะเวลานั้นประเทศลาวมีเส้นคมนาคมอยู่ทางเดียวที่จะไปยังโคแซงซินหรือเวียดนามใต้โดยทางน้ำ และเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๔๕๐ เมอสิเออร์มาเฮเคยนำเรือกลไฟชื่อปาวีเข้ามาตามลำแม่น้ำมูล นับว่าได้มาดูการที่จะจัดตั้งสถานกงสุลฝรั่งเศสขึ้นที่เมืองอุบลราชธานีด้วย แล้วเลยเข้าเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ที่เมืองอุบลฯ และพระองค์ได้เสด็จพร้อมกับเมอสิเออร์มาเฮ ในฤดูน้ำมากโดยเรือกลไฟปาวีไปถึงเมืองยโสธรตามลำน้ำชี แล้วเสด็จกลับอุบลฯ ในวันนั้น

เมอสิเออร์มาเฮได้เป็นผู้ริเริ่มในการจัดตั้งบริษัทเดินเรือขึ้นในลำแม่น้ำโขง คนแรกจนสำเร็จเรียกว่า "Companie des Messageries Fluviales des Cochinchine" โดยรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนช่วยเหลือในการนี้มาก ตั้งแต่เริ่มสร้างสถานี อยู่ต่อเรือที่หัวดอนเดช แก่งหลี่ผี ตลอดจนการซื้อเพลิงทุกระยะที่เรือต้องแวะเข้าจอด และมีพนักงานสำหรับตรวจร่องน้ำ ก่อหลักกรุยทางน้ำเพื่อให้รู้ว่าตอนใดในลำแม่น้ำโขงที่มีน้ำตื้นเขิน หรือตอนใดที่เป็นร่องน้ำลึก เรือสามารถเดินได้สะดวก บางตอนต้องมีผู้ที่ชำนาญในการนำร่องน้ำ (โดยมากเป็นชาวพื้นเมืองในถิ่นนั้นๆ) และรัฐบาลต้องให้งบประมาณแก่บริษัทนี้เป็นจำนวนถึงปีละ ๔,๐๐๐,๐๐๐ แฟรงค์ มิฉะนั้นบริษัทฯ ไม่สามารถจะดำเนินกิจการได้ตลอด

บริษัทเดินเรือในลำแม่น้ำโขงดังกล่าวนี้ ได้ทำการวัดระยะตั้งต้นหลัก กิโลเมตร ๐.๐๐๐ ที่ท่าเรือเมืองไซ่งอน, ที่หลี่ผีเป็น กม. ๗๒๐ เมืองโขง กม. ๗๔๑ ปากเซ กม. ๘๖๔ ปากมูล (อ.บ้านด่าน) กม. ๙๑๕ สวรรณเขต กม. ๑,๑๒๖ เวียงจันทน์ กม. ๑,๕๘๔ และหลวงพระบาง ๒,๑๑๑ กม.

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงแก่งหลี่ผี คำว่า หลี่ เมื่อเอ่ยถึงคำนี้แล้วชาวอีสานเป็นอันเข้าใจดีว่าเป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งสำหรับใช้ตักปลา สานด้วยไม้ไผ่ รูปปลียาวตามขนาดที่ต้องการ ใช้ตักปลาตามร่องน้ำหรือโกรกธารต่าง ๆ ที่มีกระแสน้ำเชี่ยว และเป็นเวลาน้ำจวนจะงวดปลาลง แล้วปักไม้กั้นเพื่อกขวางทางน้ำไหล

ให้แข็งแรง มีให้ปลาเล็ดลอดจากช่องใดช่องหนึ่งไปได้ แต่ถ้าทำในร่องน้ำน้อยหรือแคบเขาก็ปิดลำน้ำนั้นเป็นคันคูตายตัวเหลือช่องไว้ให้น้ำเดินทางเดียว แล้วเอาหลี่ผีนั้นดักปลาตรงช่องน้ำดังกล่าว แต่คำ หลี่ผี นี้ตามความหมายก็คงเข้าใจโดยทั่วไปว่าเป็นหลี่ของผี แต่จะมีผีมาสร้างจริง ๆ หรืออย่างไรนั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง คำ หลี่ผี นี้เป็นนามสมญาไม่ปรากฏหลักฐานว่าผู้ใดเป็นผู้ตั้งชื่อหรือเรียกมาก่อน เพราะสามัญชนจะทำใหญ่โตมโหฬารเช่นนั้นเป็นการสุตวิสัยหรือจะพูดอีกอย่างหนึ่งว่าทำนบธรรมชาติดีไม่ผิด ซึ่งมีเทือกเขายาวใหญ่อันต่อเนื่องมาจากทิวเขาพนมดงรัก (หรือดงเล็ก) ต่อทอดมาจากเขาบรรทัดเป็นพิทยาวเหยียดจากฝั่งขวาไปยังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจรดเทือกเขาดงหลวงบริเวณไปต่อเขตภูเขาแดนญวน แล้วแม่น้ำโขงไหลมาพาด โดยมีช่องให้ไหลเล็ดลอดเป็นช่องเล็กช่องใหญ่ข้ามลงสู่พื้นธรรมชาติแลต่ำลงไปสู่ทะเล แล้วจึงเกิดมีน้ำตกหลายช่องหลายปล่องแต่ช่องที่สำคัญอันมีนามเรียกกันต่อ ๆ มานั้นมีอยู่ ๔ ช่องคือ

๑. *ช่องโสมพะมิตร* อยู่ทางตะวันตกตอนคอน หน้าคอนลาย ระยะจากที่พัก (คือจากในตลาดที่ชุมนุมชนย่านการค้า) ๑,๕๐๐ เมตร เป็นน้ำตกที่สวยงามเพลิดเพลินไปชมได้ทุกฤดูกาล ฤดูที่ควรไปเที่ยวควรเป็นระหว่างปลายเดือนตุลาคม-เมษายน

๒. *ช่องสวระเพ* อยู่ถัดช่องโสมพะมิตรลงไป ช่องโสมพะมิตรกั้นกลางข้ามไม่ได้ ต้องย้อนไปหัวคอนแล้วลงเรือไปหัวคอนเดช-ดอนซ่างไปขึ้นบกที่บ้านสรมี่ฝั่งขวา เป็นน้ำตกที่เหี่ยวสนุกมีหินเป็นกลุ่มก้อนน่าชมแห่งหนึ่ง

๓. *ช่องซ่างเผือก* อยู่ทางตะวันออกตอนคอน ห่างจากที่พัก ๕๐๐ เมตร เป็นน้ำตกขนาดรองจากที่กล่าวมาแล้ว

๔. *ช่องปะเพ็ง* เป็นที่น้ำตกสูง ๑๘ เมตร อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ตะวันออกช่องซ่างเผือก มีหมู่บ้านชุมชนตั้งอยู่เหนือน้ำตกไปราว ๑๐๐ เมตร เป็นที่สวยงามน่าดูตามธรรมชาติ และอันตรายมากที่สุดกว่า ๓ แห่งดังกล่าวมาแล้ว ทางที่จะไปได้ต้องล่องเรือพายจากหัวคอนไปอีกสายหนึ่งเป็นเวลา ๓๐ นาที (ขากลับ ๔ ชั่วโมง) แล้วไปจอดเรือที่บ้านชุมชนเดินต่อไปอีก

น้ำตกทั้ง ๔ แห่งดังกล่าวมาแล้ว เวลานั้นน้ำน้อย น้ำใสแลเห็นตัวปลาได้ชัดเจน เพราะก้อนหินโผล่สูงพ้นน้ำ ถ้าน้ำมากชุ่มมัวระหว่างเดือนมิถุนายน-

ตุลาคมจะแลเห็นเป็นน้ำพุ่งพุกระโดด และตกกวเวียนกันไปมาตลอดปี เพราะเป็นที่สูงชันจึงมีน้ำวนใหญ่ (ชาวบ้านเรียก เวิน หรือ ชัน) อยู่ทั่วไปเป็นที่นำหวาดเสียวและน่ากลัวมากกว่าน้ำดู เรื่องจะล่องขึ้นลงตามทางน้ำตกไม่ได้เป็นอันขาด และตามปกติแล้วแม่น้ำโขงจะมีอันตรายอยู่เนื่อง ๆ หากกระเบิดแก่งหลี่ผีลงราบคาบเมื่อใด แม่น้ำโขงจะต้องขาดเขินวังแองทางเหนือแก่งหลี่ผีลงทันที แล้วก็ขาดผลประโยชน์แก่ปวงชนไปค้าขายตลอดการกสิกรรมเป็นอันมาก

เมื่อข้าพเจ้าเดินทางไปโขงอ่อน เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ จากจังหวัดอุบลฯ โดยสารเรือกลไฟไปอำเภอพิบูลมังสาหาร แล้วโดยสารรถยนต์ต่อไปถึงเมืองปากเซ (ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) แล้วก็ลงเรือเมล์ของบริษัทเดินเรือฝรั่งเศสต่อไปยังเมืองโขงอ่อน อยู่ที่โขงอ่อนจนถึงวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๗ แล้วก็มีโอกาสไปชานอย ตอนล่องจากปากเซจนจะถึงหลี่ผีตรงที่ทำเรือจอดนี้เขาเรียกดอนเดช (หรือหัวคอน) หลี่ผีชาวเมืองยังเรียกกันอีกชื่อหนึ่งโดยทั่วไปว่า เกาะคอน หรือ ดอนคอน มีทางรถไฟของบริษัทเดินเรือที่กล่าวมาแล้วสร้างขึ้นสำหรับถ่ายทอดรับคนโดยสาร, เมลล์ และสินค้าต่าง ๆ ที่จะไปจากหัวเมืองลาวไปยังเขมรและเวียดนามใต้ (เวลานั้นเรียกโคแซงซิน) ทางรถไฟไปสุดที่ทางแก่งหลี่ผี หรือท้ายคอนสุดเป็นทางยาว ๕ กิโลเมตร การก่อสร้างเพิ่งมาแล้วเสร็จบริบูรณ์ก่อนที่ข้าพเจ้าจะไปนี้ไม่กี่ปีเป็นรางขนาด ๐.๘๐ เมตร^๑ แล้วมีเรือกลไฟขนาดใช้เดินในฤดูน้ำน้อยจากใต้คอน ซึ่งมาจากเมืองกระแจะ-เมืองเชียงแตง (สตรง์แตง) มารับช่วงต่อจากท้ายคอนอีกทอดหนึ่ง แต่เที่ยวเมลล์ที่ข้าพเจ้าไปนี้เรือกลไฟชื่อ *อัลปาดิห์* เป็นลำโดยสาร ตรงทางรถไฟสุดจะลงไปยังท่าเรือจอดคอยรับนี้เป็นภูเขาสูงราว ๑๐๐ เมตรเศษ เขาทำบันไดไม่มีลูกกรงลงไปถึงพื้นล่างแล้วมีสะพานทอดไปยังเรือที่จอดอยู่ในหัวน้ำลึก เรือออกจากทางแก่งหลี่ผี (ท้ายคอน) เวลา ๐๖.๐๐ น. ถึงเมืองเชียงแตงในวันเดียว เวลา ๑๗.๐๐ น. จากเชียงแตงรุ่งเช้าไปถึง *ตำบลกะกอด* เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ สำหรับพักเรือ และซื้อเพลิงในฤดูดูแล้ง ค้างคืนที่นี้ ๑ คืน ซึ่งระยะต่อจากนี้ไปยังเมืองกระแจะ เรือกลไฟเดินไม่ได้ เพราะ

^๑ เข้าใจว่าขนาดเดียวกับทางรถไฟสายท่าเรือ-พระพุทธบาทสมัยนั้น

มีแก่งอันตรายแม่น้ำโขงตื่นขึ้น ต้องถ้ายเรือเมอร์คนโดยสารลงเรือแจว (ขนาดแจว ๖ คู่ต่อลำ) มีอยู่ราว ๒๐ ลำ ตามระยะทางที่เราผ่านไปจะเห็นจะเข้ขึ้นปะปะตามตลิ่งและชายหาดเป็นอันมาก เมื่อถึงเมืองกระแจะแล้วมีเรือเมล์ใหญ่ขนาดใหญ่ทะเลไปรับช่วง ตลอดจนเรือบริษัทของชาวจีนมาจากไซ่ง่อน-พนมเปญ เพราะต่อจากนี้ไปแม่น้ำโขงลึกและกว้าง จะมองเห็นข้างบนตลิ่งตรงข้ามตัวเท่าหมู ถ้าเป็นฤดูน้ำมากตั้งแต่เดือนกรกฎาคม-ตุลาคม เรือขนาดใหญ่เดินจากไซ่ง่อนมาถึงทางแก่งหลี่ผีได้สะดวก

เข้าไปไซ่ง่อนวันแรกที่ไปถึงแก่งหลี่ผี ข้าพเจ้าไปพบกับเมอสิเออร์แนลซง นายช่างรับเหมาก่อสร้างทางรถไฟและทางรถยนต์ที่คุ้นเคยกับบิดาข้าพเจ้ามาก่อน เมื่อครั้งเมอสิเออร์แนลซงไปรับเหมาก่อสร้างทางหลวงอาณานิคมสายที่ ๑๓ จากเมืองเก่า (ตรงข้ามปากเซ) ไปร่วมกับทางหลวงสายที่ ๑๖ ของเราที่ช่องเม็ก ท้องที่อำเภอพิบูลมังสาหาร เมอสิเออร์แนลซงได้อาหนังสื่อพิมพ์รายวัน "อิมปาร์เชียล" ภาษาฝรั่งเศสที่ออกในไซ่ง่อนมาให้ดู หนังสือพิมพ์เสนอข่าวสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพประพาสนครวัดกับหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา ขณะที่พระองค์ท่านประทับเมืองพนมเปญ

ข้าพเจ้าต้องรอเรือเมอร์ที่จะโดยสารไปยังไซ่ง่อนอยู่ที่หลี่ผีอีก ๓-๔ วัน (เดินอาทิตย์ละครั้ง) ซึ่งกำลังเดินทางมาจากเมืองเชียงแตง คือเรืออัลปาตีท ดังกล่าวแล้ว ระหว่างที่รอเรือเมอร์อยู่นี้ เมอสิเออร์แนลซงได้พาไปเที่ยวชมสถานที่แก่งหลี่ผีและตามน้ำตกที่สำคัญ ๆ เกือบทุกแห่งดังได้กล่าวมาแล้ว จึงมาทราบภายหลังว่า หลี่ผีหรือเกาะคอนนี้ กอปรด้วยน้ำตกและภูเขาตั้งเรียงรายอยู่รอบ ๆ บริเวณสลับซับซ้อนเป็นอันมาก แรกที่ข้าพเจ้าได้พบเห็นรู้สึกตื่นตื้นตันเป็นอย่างยิ่ง เวลาเช้าตรู่อากาศกำลังหนาวจัด เราจะแลเห็นเมฆหมอกปกคลุมหุ้มห่อต้นไม้ภูเขา ดูขาวโพลนไปหมด จนพระอาทิตย์ส่องแสงจัดจึงมองเห็นต้นไม้และภูเขาชัดเจนขึ้น เวลาเย็นจนพระอาทิตย์ลับหมุ้ไม้จะมองเห็นแสงอาทิตย์กระท้อนแสงสีต่าง ๆ สุดแต่อากาศจะลับหมุ้ไม้ และโชดขุมเขากระท้อนกระทบกับพื้นน้ำที่พุ่งตกกระทบ หินเป็นฟองฝอย เราพูดกันเสียงดังแต่แทบเป็นเสียงกระซิบเพราะเสียงน้ำตก กลบเกลื่อนดังก็ก้องตลอดวันตลอดคืน ดูเป็นทิวทัศน์ธรรมชาติอันสวยงามยิ่งนัก

ตั้งแต่ก่อนนั้นชาวเมืองเล่าว่าเกาะดอนคอนต่าง ๆ ที่อยู่ล้อมรอบตั้งแต่เมืองโขงลงมามีหลายร้อยหลายพันเกาะจนชื่อว่า *สี่พันดอน* แต่บัดนี้ได้สูญหายไปเป็นจำนวนมาก ยังคงเหลือที่เรียกกันต่อมาว่า *เกาะโขง* ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองโขงเดิยวนี้ และอยู่ในเขตแดนของฝรั่งเศสสมัย ร.ศ. ๑๑๒ และก่อนสมัย ร.ศ. ๑๑๒ ก็เคยเป็นของไทยมาหลายร้อยปี ถ้าถือตามร่องน้ำลึก (*Le Thalweg*) ในขณะนั้นแล้วเกาะนี้ก็ต่อเป็นของไทย เพราะเป็นเขตแดนธรรมชาติควรจะเป็นเช่นนั้นจริง ๆ

ในสมัยนครจำปาศักดิ์กลับมาเป็นของเราเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ และตอนจวนจะคืนให้แก่ฝรั่งเศส ทางกรมได้ย้ายศาลากลางจังหวัดนครจำปาศักดิ์ไปตั้งที่ตำบลท่าเปือย ตรงข้ามเมืองโขงห่างราว ๒ กม. และเราได้ตั้งกิ่งอำเภอขึ้น ๑ กิ่งที่เกาะคอน (หลี่ผี) เรียกว่า *กิ่งอำเภอสี่พันดอน* ขึ้นอำเภอโมโนไพร นอกจากเกาะโขงซึ่งเป็นเกาะใหญ่ที่ในบรรดาเกาะทั้งหลายแล้ว ยังมีเกาะที่สำคัญ ๆ ที่เป็นกลุ่มหรือบริวารเกาะโขงอีก เช่น เกาะชัย เกาะแดง เกาะเสนง เกาะสาย เกาะคอนคำ และเกาะฮี ฯลฯ เยอะแยะ ส่วนหมู่เกาะในกาลต่อมาที่เรียกว่า *สี่พันดอน* นั้นก็ประกอบด้วย เกาะเดช (หรือดอนเดช) เกาะคอน เกาะช้างเผือก เกาะสะดำ เกาะชม (หรือโฮม) เกาะดาน เกาะลังกา เกาะเสียด ฯลฯ รวมเรียกว่า "สี่พันดอน" ซึ่งหมอลำเขาว่า "สี่พันดอนบ่อน้ำไหลทั้งบ่อนฝรั่งเขาเดินเรือเมล์" สืบมาเท่าทุกวันนี้

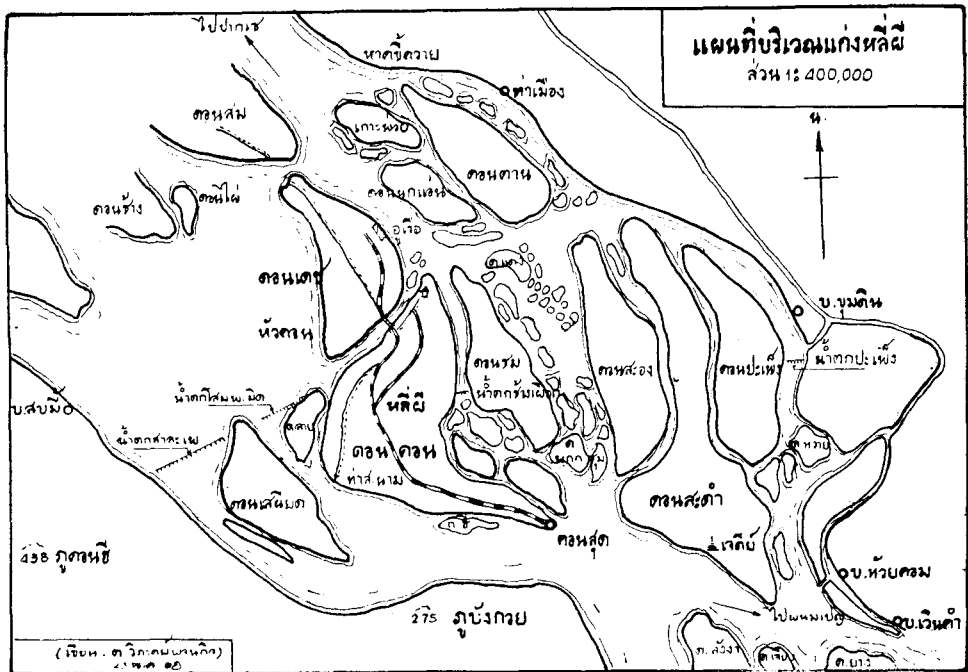
ข้าพเจ้าประหลาดใจแต่วันแรกไปถึง ได้ถามเมอสิเออร์แนลซงว่า "น้ำโขงไม่เคยท่วมเกาะหลี่ผีนี้บ้างหรืออย่างไร เพราะฤดูที่ข้าพเจ้าไปถึงก็นับว่าน้ำลงเป็นปกติแล้ว เราอยู่บนหัวคอนมองเห็นน้ำไหลมาปะทะกับตลิ่ง แล้วก็แตกแยกกันไปคนละทิศละทาง เกือบเป็นระดับเดียวกันกับเรยีน้อย หากน้ำข้างเหนือมากกว่านี้จะมิล้นท่วมเอาเกาะนี้ด้วยหรือประการใด" เมอสิเออร์แนลซงตอบว่า "ถึงฤดูน้ำมากน้อย แต่ที่แก่งหลี่ผีก็มีระดับน้ำเท่าที่เห็นอยู่เวลานี้ จะขึ้นบ้างเวลาน้ำมากก็เพียงเล็กน้อย ไม่ปรากฏเคยท่วมเลย เพราะเกาะคอนนี้เป็นที่สูง น้ำไหลมาถ้าข้างใต้คอนไม่มีช่องน้ำระบายและล้นขึ้นเท่ากับระดับเดียวกับหลังคอน สุดนั้นแหละจึงจะท่วม น้ำมากเท่าไรก็ยังยั้งเซียวเท่านั้น เพราะเท่ากับน้ำโขงไหลตกหน้าผาอันสูงชันตั้ง ๒๐๐-๓๐๐ เมตร ลงสู่เหว"

เกาะหลี่ผีนี้มีขนาดกว้างประมาณ ๑๕-๒๐ กิโลเมตร ยาว ๕ กิโลเมตร มีพลเมือง (เวลานั้น) ประมาณ ๒,๕๐๐ คน ส่วนมากเป็นชาวหาปลา มีพวกญวนครึ่งหนึ่งของพลเมืองทั้งหมด มีอยู่และทำเรืออย่างทันสมัยที่ตั้งอยู่หัวดอนเดช ดังกล่าวมาแล้ว มีพระเจดีย์เก่าแก่อยู่อีกหนึ่งประชาชนไปนมัสการทุกปี อยู่ในบริเวณวัดมหาสิทธิธรรม และที่วัดนี้มีพระพุทธรูปใหญ่คู่กันมาอยู่อย่างหนึ่ง นัยว่าสร้างหรือมีมาสมัยท่านเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กดังที่ได้กล่าวมาแล้ว มีที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข สถานีตำรวจ^๑ ศาลการ สถานีทำการเดินเรือและมีโรงเรียนการค้าพอประมาณ ตลาดสด อาหารผักปลามีแทบทุกชนิดและบริบูรณ์กว่าทุกอย่าง โรงเรียนการค้าที่ทำการต่าง ๆ ดังกล่าวรวมตั้งอยู่ในบริเวณด้านหัวดอนทั้งสิ้น ทางรถไฟมาจากท่าเรือหัวดอนเดช ต้องมาข้ามสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กยาวประมาณ ๓๘ เมตร ตรงช่องที่จะไปยังน้ำตกโสมพะมิตร ซึ่งตรงนั้นแหละเขาเรียกหลี่ผี จะเป็นมนุษย์หรือสัตว์หากได้พลัดตกลงไปไม่มีทางรอดแม้ท่อนซุงโต ๆ ก็แตกหักปนบี้ ไม่มีชิ้นดีเหลืออยู่เลย คือผีมาทำหลี่ดักไว้ตรงนี้เขาวาดังนั้น

ช่องหรือปล่องที่เรือจะไปยังท้ายคอนนี้ (เฉพาะเรือพาย) มีอยู่ ๒ ช่อง แต่ก็แสนจะลำบาก ต้องค้ำต้องถ่อเกาะเกี่ยวไปตามกิ่งไม้ บางแห่งต้องใช้เชือกผูกโดยอาศัยต้นไม้หรือชะงอกหินที่ยืนตามฝั่งเป็นที่ยึดเหนี่ยว เพราะล้นเป็นแก่งกระแสน้ำคดเคี้ยว ต้องเป็นผู้ชำนาญจริง ๆ จึงจะสามารถนำเรือลงไปได้โดยปลอดภัย แต่ส่วนมากเป็นชาวเขมรและชาวจีนนั้นเป็นผู้ชำนาญในการนี้มาก ถึงกระนั้นหากไม่เป็นการจำเป็นจริงแล้ว ๆ ก็ไม่มีใครอยากจะไปเพราะเป็นการเสี่ยงอันตราย ช่องที่กล่าวนี้คือช่องสะดำอยู่ตะวันตกของน้ำตกปะเพ็ง หรือระหว่างดอนสะดำกับดอนปะเพ็ง ตอนใต้เริ่มแยกจากบ้านวินคาม (ใต้คอน) ไปทะลุออกทางแก่งดอนตาลแล ช่องสะอง ทางหาดขี้ควาย หรือพอถึงทางดอนตาลวกมาที่หัวคอน (สะพานคอนกรีต) ไปทางดอนเดชก็ได้ (ดูแผนที่ประกอบ)

ช่องสะดำและช่องสะองนี้แรกเป็นผืนดินแผ่นเดียวกันขนาดโตกว่าเกาะคอน

^๑ ไปรวมการปกครองฝ่ายพลเรือน คือไปขึ้นเดเลเกย์ ที่เมืองโขง เดเลเกย์ไปขึ้นกอมมิשר์แห่งรัฐบาลที่เมืองปากเซอีกต่อหนึ่ง

แผนที่แสดงบริเวณแก่งหลี่ผี (ช่องโสมพะมิตร)

มาก แต่เมื่อคราวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จเดินทางเรือจะไปตีเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ ได้เกณฑ์กำลังเมืองเขมรร่วม ๒๐,๐๐๐ คน ขุดคลองผ่านดอนปะเพ็งเพื่ออ้อมเขาและหนีน้ำตก จึงได้เกิดเป็นคลองขึ้น ชาวเมืองเรียกคลองนี้ในกาลต่อมาว่า “ฮู” คลอง ๒ คลองนี้จึงมาแบ่งแผ่นดินที่เรียกว่า เกาะปะเพ็งบ้าง ดอนสะด่าบ้าง และดอนสะอ้งบ้าง ฯลฯ ปรากฏมาจนทุกวันนี้ ครั้นสมัยฝรั่งเศสเข้ามาปกครองลาวเลยตัดแปลงตกแต่งคลอง ๒ คลองนี้เป็นที่จับซุงหรือล่องซุงมาจากเมืองปากลาย โดยฝรั่งเศสถวายสัมปทานแก่พระเจ้ามหาชีวิตหลวงพระบาง (พระเจ้าศรีสว่างวงศ์) ล่องไปยังเมืองพนมเปญ-ไซ่ง่อน ในเวลานั้น

โครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง

ในสมัยก่อน ๆ นั้นใครก็ว่าอีสานแห้งแล้ง ขาดการชลประทานและการคมนาคม เป็นที่ทุรกันดารอย่างยิ่งและขาดความเอาใจใส่ ชาวอีสานประกอบการทำมาหากินตามธรรมชาติ โดยเฉพาะภูมิประเทศอีสานเป็นที่ราบสูงแห้งแล้งไม่เป็นประโยชน์แก่การเพาะปลูก เมื่อนานเข้าคนเพิ่มจำนวนขึ้นก็ต้องขยับขยายหาที่ประกอบอาชีพใหม่ แม้เป็นที่แห้งแล้งก็จำใจทำไป ไร่นาทั้งหลายฝักไว้กับธรรมชาติ ถ้าปีใดฟ้าฝนตกต้องตามฤดูกาลปีนั้นก็ได้ผลดี ถ้าปีใดน้ำท่วมหรือแห้งแล้งก็หมดปัญหาที่จะแก้ไข เป็นดั่งนี้มาตลอดกาล และบัดนี้ที่ที่เคยอุดมสมบูรณ์ก็จืดจางลดคุณภาพ หนองและธารน้ำที่เคยชุ่มชื้นตลอดปีก็ตื้นเขินวังแวง ความสำคัญและความสมบูรณ์ลดน้อยลงตามลำดับกาล ความผันแปรของธรรมชาติประกอบกับความหนาแน่นเพิ่มพูนของพลเมืองทำให้แต่ละท้องถิ่นหากินผิดเคืองลง อาการเช่นนี้มาประจวบกับการขยับขยายเส้นทางคมนาคมระหว่างจังหวัด อำเภอต่ออำเภอ และตำบลต่อตำบล หมู่บ้านต่าง ๆ สะดวกรวดเร็วขึ้น ทั้งมีโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในถิ่นเข้ามาปะปนในท้องที่ต่าง ๆ มากขึ้น และบางถิ่นไม่เคยมีคนต่างชาติเข้ามาอยู่เลยก็มี คือพวกญวนและพวกจีน ครั้นได้เข้ามาอยู่แล้วคนแปลกถิ่นเหล่านี้บางคนก็เป็นคนดี แต่บางคนเคยอยู่ในถิ่นที่มีการค้าคึกคักก็มีการหลอกลวงกันก็นำเอาวิธีการนั้น ๆ มาใช้กับคนในท้องถิ่น ทำให้เกิดความเดือดร้อนขึ้น บางคน

เคยผ่านชีวิตในทางไม่ดีมาแล้วได้นำเอาวิธีการนั้น ๆ มาปฏิบัติต่อคนท้องถิ่นและเป็นเยี่ยงอย่างด้วย ฉะนั้น จะเห็นว่าเวลานี้แทบทุกแห่งที่เคยสงบก็เดือดร้อนไม่เคยมีการปล้นขโมยก็เกิดมีขึ้นแล้วเหลี่ยมการตลบตลกของลอบลวงซึ่งแต่กาลก่อนไม่เคยพบเห็นก็ปรากฏขึ้น

ด้วยความอึดคัดขัดสนเพราะธรรมชาติไม่ช่วยในการทำไร่นาบ้างด้วยเร้นแค้นในการครองชีพ เพราะถูกแทรกแซงจากคนอื่น จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้วัยรุ่นอีสานส่วนมากที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ ต้องผละจากไร่นาและบ้านช่องเที่ยวแสวงหางานทำตามต่าง ๆ บางพวกก็ลงมากรุงเทพฯ ถีบสามล้อ (สมัยยังไม่สั่งเลิก) บางพวกก็ไปเวียงจันทน์ เห็นพูดสำเนียงไม่ใช่ชาวเวียงจันทน์ก็ลองถามดู ๑ ใน ๑๐ จะตอบว่า อยู่หนองคายบ้าง อุบลฯ บ้าง อุดรฯ ขอนแก่นบ้าง ฯลฯ บางพวกก็เข้าไปเป็นกรรมกรตามโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ สุดแท้แต่ที่จะว่างได้ ฯลฯ

ครั้งมาในขณะนั้นเป็นที่นำยินดีที่มีชาวปรากฏการณ์ว่าแม่ น้ำ โขง ซึ่งเป็นแม่น้ำยาวใหญ่ที่สุดเป็นอันดับที่ ๑๐ ของโลกและใหญ่เป็นที่ ๓ ในเอเชีย^๑ เกิดจากเนินสูงปาร์มีในประเทศชิลีและไหลผ่านแผ่นดินใหญ่จีน พม่า ลาว ไทย กัมพูชา เวียดนามใต้ลงสู่ทะเลจีน มีความยาวทั้งสิ้น ๔,๑๖๐ กิโลเมตร กำลังถูกเปลี่ยนแปลงธรรมชาติให้ทำงาน ณ บริเวณราบลุ่ม คือแหล่งดำเนินงานของโครงการพัฒนาอันกว้างขวางที่สุดของภูมิภาคแถบนี้ ซึ่งได้เริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยไทย ลาว กัมพูชาและเวียดนามได้ร่วมกันจัดตั้งคณะกรรมการดำเนินงานพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง^๒ ด้วยความช่วยเหลือของคณะกรรมการวิชาการเศรษฐกิจเพื่อเอเชียและตะวันออกไกลแห่งสหประชาชาติ (ECAFE)

จุดประสงค์ที่สำคัญของคณะกรรมการชุดนี้ ก็เพื่อความเจริญในแถบ

^๑ การเปรียบเทียบแม่น้ำว่า แม่น้ำไหนใหญ่กว่ากัน เขาถือเอาปริมาณของน้ำที่ไหลออกสู่ทะเลในระยะของแม่น้ำนั้น ๆ มีระดับต่ำที่สุดเป็นหลัก แม่น้ำโขงจึงมีปริมาณน้อยกว่าแม่น้ำแยงซีเกียง แม่น้ำคงคา และแม่น้ำพรหมบุตร เขาจึงนับแม่น้ำโขงว่าเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่ใหญ่ที่สุดเป็นที่ ๓ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

^๒ โดยกำหนดพื้นที่ของโครงการ ตั้งแต่แม่น้ำโขงไหลผ่านประเทศพม่าและราชอาณาจักรลาวลงสู่ทะเลจีนในประเทศเวียดนาม

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด รวมทั้งสาขาต่าง ๆ ของแม่น้ำโขงด้วย การสร้างเขื่อนกันน้ำและโรงไฟฟ้าพลังน้ำซึ่งจะช่วยให้ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณภูมิภาคนี้คิดเป็นเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๘,๐๐๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ได้มีกระแสไฟฟ้าช่วย มีการชลประทาน ระบบควบคุมน้ำท่วม และเส้นทางเดินเรือที่ให้ความสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น ประชาชนทั้งหมดในลุ่มน้ำโขงนี้ราว ๔ ใน ๕ ส่วนเป็นชาวนาและชาวประมงมีชีวิตอยู่กับแม่น้ำสายนี้เมื่อเวลาเกิดน้ำท่วม ราษฎรที่อยู่ในบริเวณนี้จึงได้รับความกระทบกระเทือนเสียหายอย่างหนัก

คณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงได้พิจารณาเลือกสถานที่สำหรับการพัฒนาโครงการในแม่น้ำโขงเป็นอันดับแรก ๓ แห่งคือ

๑. *ที่ผามอง* ทั้งฝั่งไทยและฝั่งลาว ซึ่งอยู่เหนืออำเภอศรีเชียงใหม่หรือเวียงจันทน์ราว ๒๐ กิโลเมตร ซึ่งเมื่อเขื่อนนี้สร้างเสร็จแล้วประเทศไทยและประเทศลาวจะได้ร่วมมือกันบริหารเขื่อนผามอง จะทำให้เกิดทะเลสาบที่คนสร้างขึ้นสามารถกักน้ำได้มากกว่า ๒ เท่าของทะเลสาบมิต ซึ่งเป็นอ่างเก็บน้ำประเภทเดียวและใหญ่ที่สุดในประเทศสหรัฐอเมริกา ตรงที่สร้างเขื่อนผามองนี้คือแม่น้ำโขงตอนที่แคบที่สุดที่*บ้านแซนผาดั้ง* เล็กน้อย สองฝั่งแม่น้ำโขงมีภูเขาชันสูงชันหน้าดูเขาเรียก *ภูพั้ง* ตอนที่แคบเรียก *พระบาทคองแก่ง* แต่ด้านฝั่งลาวเรียก *ผามอง* เพราะเป็นภูเขาสูงเมื่อถูกภูเขาทั้งฝั่งไทยและฝั่งลาวทับเช่นเดียวกับเขื่อนฟองทึม (เขื่อนอุบลรัตน์) แม่น้ำโขงไหลมาพาด จึงทำให้แม่น้ำโขงตอนนี้แคบผิดปกติ ทั้งอยู่ในระดับที่สามารถจะส่งน้ำไปช่วยในการชลประทานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยและในประเทศลาวได้ทั่วถึงอีกด้วย

๒. *ที่สามบ่อ* เหนือเมืองสตริงตรงเล็กลงใต้แก่งหลี่ผี เป็นที่แม่น้ำโขงแคบ มีภูเขาชันสูงชันและเหมาะที่จะสร้างเขื่อนตรงนี้ในกัมพูชา

๓. *ที่ทะเลสาบ* เหนือเมืองกัมปงซ่งที่กัวคอดก่อนปากน้ำทะเลสาบจะตกแม่น้ำโขงในกัมพูชา

ผู้เขียนเคยล่องโขงจากอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยมาหนองคายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ ใต้อำเภอเชียงคานลงมามีแก่งดูร้ายและน้ำกัวอันตรายนามากอยู่ ๒ แก่งคือ *แก่งฟ้า* และ *แก่งจันทน์* ๒ แก่งนี้มีความลาดชันติดต่อกันเป็นระยะทางประมาณ ๘ กม. เพราะตรงที่เป็นแก่งเป็นภูเขายาวพืดจากฝั่งไทยอันสืบเนื่อง

มาจาก ดงลาน ในท้องที่อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ดงนี้กว้างยาวใหญ่ เฉพาะตอนที่ทางหลวงสายจากขอนแก่น-ชุมแพ-วังสะพุง-เลย ผ่านจากกม.๑๐๓ (บ้านนาหนองทุ่ม) ถึงกม. ๑๒๕ (ผานกเค้า) สุดเขตดงเป็นระยะทางถึง ๒๒ กม. แล้วสายดงนี้ยาวพืดตั้งแต่ถ้าผาพวงข้ามน้ำพองเลยบึงทิวฎะแต่ไปจนถึงดงหนองไผ่ ซึ่งดงนี้ทางหลวงสายจากอำเภอวังสะพุง-หนองบัวลำภู-อุดรฯ ก็ผ่านไประยะยาว ๑๐ กม. เศษ ต่อจากดงหนองไผ่ไปอีกถึง *ดงชาชี* (คือดงกว้างมากเดินจนชาชี) ในเขตท้องที่อำเภอบ้านผือและท้องที่อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคายจรดลำแม่น้ำโขง เป็นเทือกเขาต่อไปยังประเทศลาว แม่น้ำโขงไหลมาพาดจึงเกิดเป็นเกาะแก่งขึ้น และสายดงเทือกเขาที่กล่าวมานี้เป็นที่อยู่อาศัยของช้างป่า เปลี่ยนทำเลหากินไปมาทั้งสองฝั่งโขงน้อยอยู่เสมอ

เมื่อเราฟันแก่งฟ้าแก่งจันทน์มาแล้ว แม่น้ำโขงตอนนั้นก็ลึกและกว้างเว้งว้างภูเขาขนาดทั้งสองข้าง ก็ถึงอ่างปลาบึก ซึ่งเป็นที่อยู่ของปลาบึก ปลาชนิดนี้มีขนาดใหญ่ที่สุดกว่าบรรดาปลาน้ำจืดทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในลำแม่น้ำโขง น่อง ๆ ลูกควาย หนักประมาณ ๑๐๐-๒๐๐ กก. ถ้าตัวยาวขนาดถึง ๓.๐๐ ม. อาจหนักได้ถึง ๒๕๐ กก. เป็นปลาไม่มีการเลี้ยงเนื้อหนังหนา ไซของปลานี้เขาทำเป็นปลาต้มอร่อยมากราคาแพง แต่ก่อน กก. ละ ๕๐ บาท เวลานั้นจะเป็น กก. ละเท่าใดไม่ทราบ และดูเหมือนปลาบึกนี้จะมียูเฉพาะในลำแม่น้ำโขงและสาขาแควต่าง ๆ แห่งเดียวในโลกนี้เท่านั้น อาศัยอยู่ในห้วงน้ำลึกที่เป็นถ้ำหรือโพรงใต้น้ำ การจับปลาบึกต้องมีพิธีเช่นสรวงเจ้าป่าภูเขากันใหญ่โต ทำกันในฤดูเดือน ๓ เพ็ญ กลายเป็นประเพณีประจำมาเท่าทุกวันนี้

เราคิดกันเล่น ๆ ขณะที่ล่องโขงมาถึงที่ตรงนี้ว่า หากได้คิดกันแม่น้ำโขงขึ้นตรงที่ก่อคอดนี้ได้แล้ว คือทำเป็นเขื่อนใหญ่ชุดคลองส่งน้ำเข้าช่วยภาคอีสาน การชลประทานช่วยพืชผลไร่นาก็จะอุดมสมบูรณ์ไม่น้อย ซึ่งขณะนี้ก็เป็นจริงขึ้นแล้ว คือ “โครงการพัฒนากลุ่มน้ำโขงตอนล่าง” ดังกล่าวแล้ว

น้ำท่วมจังหวัดหนองคาย นครพนมและท้องที่บางอำเภอที่อยู่ริมแม่น้ำโขงของจังหวัดเลย และจังหวัดเชียงรายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ เป็นสถิติน้ำท่วมอันดีในการที่กรรมการก่อสร้างเขื่อนผามองจะพิจารณาให้ละเอียดถ่องแท้ เพราะโครงการพัฒนากลุ่มแม่น้ำโขงเขื่อนผามองมีมาก่อนน้ำท่วมเพราะเหตุว่าเมื่อได้ทราบ

ระดับน้ำท่วมสูงสุด ที่จังหวัดหนองคายและที่อำเภอเชียงของ แล้วก็จะรู้ได้ทันทีว่า หากปีต่อ ๆ ไปจะเกิดน้ำท่วมเช่นในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ อีกจะแก้ไขอย่างไรกัน หากแก้ไขไม่ทันก็ยิ่งจะเกิดน้ำท่วมใหญ่กว่าระดับที่ยังไม่ได้สร้างเขื่อนนี้ จะต้องอพยพราษฎรอีกหลายหมื่นครอบครัวให้พ้นเขตน้ำท่วม ส่วนความเสียหายเรียกสวนไร่นาเกษตรสถานตลอดความเดือดร้อนของผู้ถูกอุทกภัยนั้น ไม่ต้องสงสัยจะต้องได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนักกว่าที่เป็นมาแล้ว และจะหลีกเลี่ยงไม่พ้นในข้อเหล่านี้ เข้าใจว่าคณะกรรมการหรือเจ้าหน้าที่ที่สร้างเขื่อนผามอง คงจะได้สำรวจตรวจสอบสถิติน้ำท่วมลุ่มบริเวณแม่น้ำโขงตอนเหนือเขื่อนอย่างละเอียดแน่นอนแล้ว

โครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงเก่าที่มีชาว หรือทางการได้ออกแถลงกันว่า มีความสำคัญมาก ไม่ใช่ความคิดฝันหรือมีแต่เพียงแบบแปลนเท่านั้น แต่ปัจจุบันเขื่อนหมีผีพร้อมทั้งโรงงานพลังงานไฟฟ้าได้สร้างเสร็จไปแล้ว ๒ แห่งในประเทศไทย คือเขื่อนอุบลรัตน์ (พองหนีบ) และเขื่อนน้ำพุง ขณะนี้กำลังสร้างเขื่อนและโรงไฟฟ้าพลังน้ำอีกแห่งหนึ่งที่ ลำน้ำหมี ในประเทศลาว อยู่ทางทิศเหนือของเวียงจันทน์ตามเส้นทางหลวงสายที่ ๑๓ (เวียงจันทน์-หลวงพระบาง) ๗๐ กม. ที่ปากทางแยกโพนซงแล้วแยกขวาเข้าไปในตัวเขื่อนอีก ๑๔ กม. โดยบริษัทญี่ปุ่น บริษัทหนึ่งเป็นผู้ชนะประมูลก่อสร้างได้สัญญากำหนดสร้างเสร็จภายใน ๓ ปี คือเริ่มก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ จะเสร็จภายในต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๔ แต่ถ้ามีอุปสรรคเกี่ยวกับพวกก่อการร้ายในลาวรบกวณ และพวกคณากรรรมกรเจ็บไข้ได้ป่วยมาก เพราะอยู่ในป่าดงที่มีไข้ป่าชุกชุมก็อาจจะไม่แล้วเสร็จตามกำหนด*

ตัวเขื่อนน้ำหมีนี้ยาว ๓๖๐ ม. สูงจากพื้นดินเดิม ๖๖ ม. ค่าก่อสร้างทั้งหมดประมาณ ๓๑ ล้านดอลลาร์ หรือราว ๖๒๐ ล้านบาท จะสามารถกักตุนน้ำไว้ได้ถึง ๘,๕๐๐ ล้านลูกบาศก์เมตร เนื้อที่เป็นอ่างกักกั้นน้ำประมาณ ๓๗๐ ตารางกิโลเมตร และทดน้ำส่งไปหล่อเลี้ยงไร่นาเป็นเนื้อที่ถึง ๓๒,๐๐๐ เฮกตาร์ สามารถทำนาได้ปีละ ๒ ครั้ง สำหรับกระแสไฟฟ้าที่จะผลิตได้จากเขื่อนนี้ สามารถ

---

* เขื่อนน้ำหมีหรือปัจจุบันบางแห่งเรียกว่า เขื่อนน้ำงึม (Nam Ngum) นี้ ก่อสร้างเสร็จเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๔ (ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓)

ที่จะส่งกระแสไฟฟ้าไปที่ที่เวียงจันทน์และชดใช้กระแสไฟคืนแก่ประเทศไทยได้ตามสัญญาเกินความต้องการเสียอีก

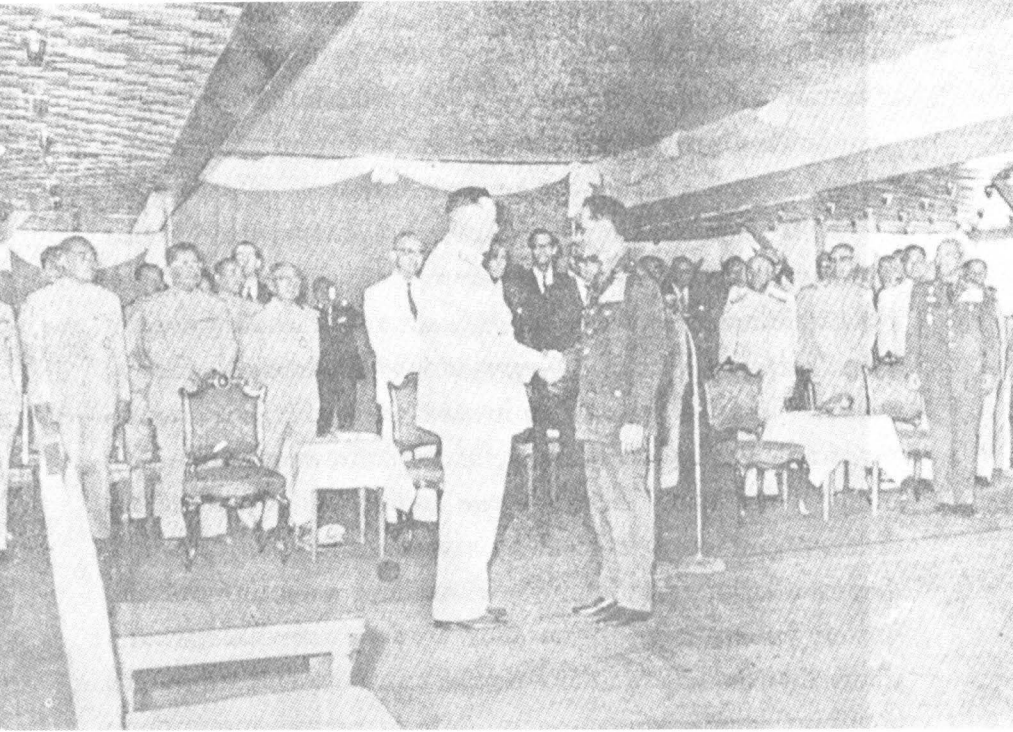
เมื่อเขื่อนน้ำห่มแล้วเสร็จเรียบร้อย เขื่อนผามอง ในโครงการลุ่มแม่น้ำโขงและสะพานข้ามแม่น้ำโขงบรรลุผลก่อให้เกิดน้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี พื้นที่หนองไทยลาวก็คงจะสุขุมชีวิตชีวาเกษมสันต์หรรษาทั่วหน้ากัน ประวัติศาสตร์คงจะได้จารึกบันทึกเป็นอนุสรณ์ในเหตุการณ์เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ และพระเจ้ามหาชีวิตลาวศรีสว่างวัฒนา^๑ ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีส่งและมอบกระแสไฟฟ้าแรงสูงจากเขื่อนอุบลรัตน์ประเทศไทยไปให้นครเวียงจันทน์สู่ประเทศลาว โดยทางการทั้งสองประเทศได้จัดให้มีพระราชพิธีกลางแม่น้ำโขงร่วมกันในแพพลับพลาเป็นปฐมฤกษ์ เรียกว่าเป็นการแลกเปลี่ยนกระแสไฟฟ้าข้ามแม่น้ำโขงระหว่างประเทศเป็นแห่งแรก ครั้งแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งประเทศไทยได้ส่งซีเมนต์สำหรับก่อสร้างเขื่อนน้ำห่มให้แก่ประเทศลาวมีมูลค่า ๒๕ ล้านบาท และประเทศลาวสัญญาว่าจะใช้กระแสไฟฟ้าคืนแก่ประเทศไทยเมื่อเขื่อนไฟฟ้าที่น้ำห่มสร้างเสร็จแล้วดังกล่าว*

---

^๑ มีพระนามเต็มว่า “พระบรมเชษฐาธิราชสุริยวงศาพระมหากษัตริย์สว่างวัฒนา” ครอบครองราชสมบัติเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๒

* ด้านความร่วมมือเรื่องพลังงานไฟฟ้าระหว่างประเทศไทยและประเทศลาวนั้น ได้มีการลงนามแลกเปลี่ยนกระแสไฟฟ้าและก่อสร้างสายส่งไฟฟ้าไปยังเมืองเวียงจันทน์ตั้งแต่ช่วงเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ ถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ จากนั้นประเทศไทยส่งพลังงานไฟฟ้าไปให้ประเทศลาวเพื่อนำไปใช้ในการก่อสร้างเขื่อนน้ำห่มตั้งแต่วันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ ถึงวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๔ (ดังที่มีพระราชพิธีส่งมอบอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๑)

เมื่อโครงการก่อสร้างเขื่อนน้ำห่มเสร็จ ประเทศไทยรับพลังงานไฟฟ้าจากประเทศลาวเพื่อเป็นค่าบูนซีเมนต์, ค่าสายเคเบิล และพลังงานไฟฟ้าที่ใช้ในระหว่างก่อสร้างโครงการ โดยเริ่มรับพลังงานไฟฟ้าตั้งแต่วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ถึงวันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๗ - ข้อมูลจากกองสารสนเทศ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (เพิ่มเติมหมายเหตุโดยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
และสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชสุริยวงศาพระมหาศรีสว่างวัฒนา
ได้เสด็จพระราชดำเนิน ทรงเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีส่งและมอบกระแสไฟฟ้า
แรงสูง จากประเทศไทยไปสู่ราชอาณาจักรลาวบนแพล้นปลากกลางแม่น้ำโขง
เป็นปฐมฤกษ์ เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑
(ภาพโดยความเอื้อเพื่อการพลังงานแห่งชาติ)

เมื่อวันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๒ รัฐบาลไทยก็จัดส่งข่าวสารเหนียวพร้อมทั้งสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคบางอย่างมอบให้กับรัฐบาลลาว^๑ เพื่อช่วยเหลือแก้ไขสถานการณ์ในขณะนั้น และต่อมารัฐบาลไทยก็ยังได้มอบเงินจำนวนหนึ่งเพื่อช่วยเหลือพี่น้องทหารหาญของรัฐบาลลาวที่ได้รับบาดเจ็บจากการสู้รบในสมรภูมิเมืองสุยอีกวาระหนึ่งด้วย

รัฐบาลลาวมีโครงการตัดถนนอีกสายหนึ่งโดยสหรัฐอเมริกา (USAID/LAOS) ช่วยเหลือโดยแยกจากทางหลวงสายที่ ๑๓ ที่บ้านห้วยป่ามอน (ก่อนจะถึงเมืองวังเวียงราว ๖ หรือ ๘ กม. แต่เลยทางแยกเข้าเขื่อนน้ำห่มไปแล้ว) ไปยังเมืองซำทอง ซึ่งตั้งอยู่บนเขา อากาศหนาวเยือกเย็นตลอดฤดูกาล ซึ่งเมืองซำทองนี้เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ หมายถึงตั้งเป็นที่ทำการแขวงเชียงขวางเดิม เพราะตัวเมืองเชียงขวางเดิมและทุ่งไหหินถูกขบวนการประเทศลาวยึดไปเมื่อ ๔-๕ ปีมานี้^๒ เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๑๒ แต่ก็อาจจะถูกเปลี่ยนเมื่อสงครามที่ไม่ประกาศผลัดกันรุกผลัดกันไล่อึดเยื้อมาเป็นเวลาสิบ ๆ ปีแล้ว ทางหลวงสายใหม่นี้เลียบขอบบริเวณอ่างเก็บน้ำเขื่อนน้ำห่มตะวันตกเฉียงละเอะไปตามไหล่เขาอันสลับซับซ้อน ภูมิประเทศล้วนเป็นป่าดงหนาทึบอย่างยิ่ง มีหมู่บ้านห่างกันมาก ส่วนมากเป็นพวกเผ่า ถนนนี้ไปข้ามน้ำห่มด้านตะวันออก เหนือเขื่อนไปมากจนจะถึงบ้านนาหลวงระยะทางประมาณ ๙๐ กม. (ตามคำนวณคร่าว ๆ ทางอากาศ) ถ้าไปเครื่องบินจากเวียงจันทน์ก็ราว ๕๕ นาที

๑. เขื่อนอุบลรัตน์ ตั้งอยู่ลำน้ำพอง ภูพานคำ (หรือภูคอนคำก็เรียก) ในท้องที่ตำบลโลกสูง อำเภอเมืองฯ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งก็เป็นที่ปากลำน้ำเซินเกิดจากภูเขาเพชรบูรณ์และภูเขาในท้องที่จังหวัดชัยภูมิไหลมาตกลำน้ำพองเหนือเขื่อนพอดี ซึ่งน้ำพองนี้ต้นน้ำแท้ ๆ เกิดจากภูเขาหลวงในท้องที่อำเภอวังสะพุง

^๑ สมัยที่ ฯพณฯ เอนทรี พิเชณทรโยธิน เป็นเอกอัครราชทูตไทย ประจำราชอาณาจักรลาว ณ นครเวียงจันทน์

^๒ แต่ทหารฝ่ายรัฐบาลลาวตีกลับคืนมาได้

จังหวัดเลย ด้านละเหลี่ยมเขากับน้ำเลย ที่ไหลผ่านอำเภอวังสะพุงจังหวัดเลยตก
แม่น้ำโขงได้ปากเหือง เหื่อนเชียงคาน มีคนส่วนมากเข้าใจว่าต้นน้ำพองนั้นเกิด
จากหลังแปภูกระดึง ที่จริงสายน้ำที่เกิดจากหลังภูกระดึงเป็นอีกส่วนหนึ่งต่างหาก
คือสายน้ำที่เกิดจากห้วยวังกวางน้อยหน้าที่พักป่าไม้หลังภูกระดึง อีกสายหนึ่ง
ไหลจากสระแก้ว สระโหนดาด กลายเป็นน้ำตก แล้วไหลมารวมกันกับสายห้วย
วังกวางน้อยหน้าที่พักป่าไม้ดังกล่าว แล้วไหลตกถ้ำน้ำพองใหญ่เหนือบ้านนาน้อย
เหลี่ยมภูกระดึงด้านหล่มสัก ไหลเลียบเชิงภูกระดึงด้านตะวันตกเฉียงใต้ผ่าน
บ้านนาน้อย บ้านนาโก บ้านนายาง ฯลฯ ยังมีแก่งใหญ่อีกแควหนึ่ง ซึ่งแควนี้
จึงเกิดจากหลังภูกระดึงโดยตรง เหลี่ยมน้ำถ้ำสอ คือ น้ำตกถ้ำสอ และมีสายน้ำ
เล็ก ๆ อีกหลายสายไหลมารวมกันเรียกว่า พองโก หรือ พองน้อย ไหลผ่านบ้าน
นางเล็ด บ้านนาแปน บ้านสีฐาน (อำเภอภูกระดึง) ตกพองใหญ่ที่บ้านนายาง
และเหนือผานกเค้า

ภูพานคำ มีเทือกยาวเหยียดต่อมาจากภูอ้ายดั่งช่องสามหมอ (จ.ชัยภูมิ)
ภูผาแดง-ภูเม็ง ในท้องที่อำเภอมัญจาคีรี ทางหลวงสายขอนแก่น-ชุมแพ-วังสะพุง-
เลย ก็ข้ามเทือกเขานี้ตรงที่เรียกว่า ฝ่ายภูพานาค ซึ่งเป็นตอนที่ย่ำเตี้ย ถ้า
ไม่สังเกตให้ดีหรือไม่รู้มาก่อน ผ่านไปมาก็เห็นเป็นเพียงลูกเนินธรรมดา คือตรง
ระหว่าง กม. ๓๐-๓๕ ส่วนฝั่งน้ำพองตะวันออกต่อภูพานก็มีเทือกเขาที่เรียกกัน
ว่า ภูพาน ยาวเหยียดไปในท้องที่อำเภอโนนสัง อำเภอเมืองอุดรฯ และอำเภอ
หนองบัวลำภู น้ำพองไหลมาพาดตรงที่เขาชนกันถูกภูเขา ๒ ลูกนี้หนีบเข้าจึงเรียก
ว่า พองหนีบ อีกชื่อหนึ่ง และกลายเป็นทำนบธรรมชาติขึ้นจึงเหมาะสำหรับ
สร้างเขื่อนอุบลรัตน์ตรงนี้พอดี

การเดินทางเข้าไปยังเขื่อนอุบลรัตน์ ตามถนนสายมิตรภาพ (จาก
ขอนแก่นถึงทางแยกบ้านคำแก่นคูณ) แล้วแยกซ้ายเข้าไปยังตัวเขื่อนอีก ๒๔ กม.
จึงรวมเป็น ๕๕ กม. ทางลาดยางเสร็จ

ตัวเขื่อนสูง ๓๒ ม. กว้าง ๗.๕๐ ม. ยาว ๘๐๐ ม. ฐานของตัวเขื่อน
กว้าง ๑๒๐ ม. สามารถกักกั้นน้ำไว้ได้ถึง ๒,๕๕๐ ลูกบาศก์เมตร เนื้อที่เป็น
อ่างกักกั้นน้ำประมาณ ๔๑๐ ตารางกิโลเมตร และทอดน้ำส่งไปเลี้ยงหล่อไร่
เป็นเนื้อที่ ๓๑๘,๐๐๐ ไร่

เดิมบริเวณหน้าเขื่อนเป็นป่าดงดิบ เหนือเขื่อนขึ้นไปมีหมู่บ้านราษฎร
ไร่นาที่อยู่ริมฝั่งน้ำพองทั้ง ๒ ข้าง คือในเขตท้องที่อำเภอเมืองขอนแก่น อำเภอ
น้ำพอง อำเภอโนนสัง อำเภอภูเวียง และอำเภอหนองบัวลำภู ก็ได้อพยพ
ครอบครัวไปหลายพันครัวเรือน ปล่อยให้เรือกสวนไร่นาเกษตรสถานบ้านเรือนที่เคย
อยู่อาศัยมาตลอดชั่วคนต้องสละทิ้งหมด เพราะถูกน้ำท่วมตลอดทั้งปี บัดนี้
ได้กลายเป็นทะเลสาบอันกว้างใหญ่มีปลาน้ำจืดนานาชนิดชุกชุมมหาศาล ชั้นแรก
รัฐบาลและประชาชนเป็นห่วงราษฎรที่ถูกอพยพเกรงจะไม่มีที่อยู่อาศัยและที่ทำ
มาหากิน แต่บัดนี้ราษฎรที่ถูกอพยพเลยมืออาชีพกลายเป็นชาวประมง (จำเป็น) ไป
ปลาที่จับได้มีทั้งปลาสดแล้วเอามาทำปลาแห้ง ปลาจุก ปลาเค็ม ฯลฯ ขนาด
บรรทุกระถนตีไปจำหน่ายท้องตลาดขอนแก่นและจังหวัดใกล้เคียง นับว่าได้ทำกัน
เป็นล่ำเป็นสันและปริมาณมากด้วย โดยไม่วิตกและเป็นห่วงเรื่องการทำมาหากิน
เช่นอย่างแต่ก่อนอีก

เขื่อนอุบลรัตน์เริ่มก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ทำการก่อสร้างอยู่ราว ๖
ปีเศษ เมื่อสร้างเสร็จเรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรม-
ราชินีนาถฯ พร้อมด้วยพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตน์ราชกัญญาฯ ได้เสด็จไป
กระทำพิธีเปิดเขื่อนเมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ โดยใช้งบประมาณทั้งสิ้น
๕๐๐ ล้านบาทเศษ

๒. เขื่อนน้ำพุง ตั้งอยู่ที่ลำน้ำพุงที่คำฝำ (หรือคำฝำ) ท้องที่ตำบล
โคกสูง อำเภอภูดง จังหวัดสกลนคร ตัวเขื่อนห่างจากจังหวัดสกลนคร ๓๕
กม.เศษ ทางเข้าเขื่อนแยกจากทางหลวงสายสกลนคร-กาฬสินธุ์ กม. ๓๑+๗๐๐
เข้าไปอีก ๔.๐๐๐ เมตร ตัวเขื่อนเป็นแบบชนิดถมหิน แกนกลางเป็นดินเหนียว
ปนทราย สันเขื่อนกว้าง ๑๐ เมตร สูงจากระดับน้ำทะเล ๒๘๖.๕ เมตร สูงจาก
พื้นดินเดิม ๔๐ เมตร มีความยาวตามแนวสันเขื่อน ๑,๗๒๐ เมตร นับว่าเป็น
เขื่อนที่ยาวที่สุดที่ได้สร้างแล้วในประเทศไทย สามารถกักน้ำไว้ได้ถึง
๑๕๐,๐๐๐,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร และทดน้ำไปหล่อเลี้ยงไร่นาเป็นเนื้อที่ประมาณ
๑๐๐,๐๐๐ ไร่ และช่วยบรรเทาความเสียหายแก่พื้นที่บริเวณตำบลหนองหารซึ่ง
จะเกิดน้ำท่วมเป็นพื้นที่ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ไร่ นอกจากนี้ยังมีฝายน้ำล้นอยู่ทาง
ซ้ายมือของฝั่งน้ำพุงอีก เป็นฝายซึ่งไม่มีประตูเปิด-ปิด สำหรับให้น้ำไหลผ่านลงไป

รางคอนกรีตโดยตรง ส่วนบนของฝายน้ำล้นมีสะพานข้ามตัวเขื่อนกว้าง ๑๐ ม. ได้ด้วย น้ำที่ถูกกักไว้เหนือเขื่อนจะถูกชักไป จากอุโมงค์ส่งน้ำรูปเกือบวงกว้าง ประมาณ ๒ เมตร ยาว ๔๓๐ เมตร ระดับที่ส่งไปเท่ากับระดับความสูง ๘๘ เมตร ใช้ขับเคลื่อนกังหันน้ำ สำหรับตัวอาคาร โรงไฟฟ้าสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก มีพื้นที่ประมาณ ๖๗๐ เมตร มีปริมาตร ๓,๕๐๐ กิโลวัตต์ ต่อจากเครื่องไฟฟ้า ก็ติดตั้งหม้อแปลงไว้ภายนอกอาคาร ลานสวิตช์อยู่ติดกับตัวอาคารไฟฟ้า ประกอบด้วยอุปกรณ์ต่าง ๆ สำหรับใช้ระบบไฟฟ้า

ระบบไฟฟ้า แนวสายไฟฟ้าทั้งสิ้นยาว ๒๐๗ กม. แบ่งออกเป็น ๒ ระบบคือ ระบบ ๖๕,๐๐๐ โวลท์ ยาวประมาณ ๑๑๐ กม. โดยใช้ระบบแรงดัน ๖๕,๐๐๐ โวลท์ จากเขื่อนไปยังอำเภอธาตุพนม ผ่านอำเภอเมืองสกลนคร และ อำเภอนาแก มีสถานีจ่ายไฟย่อย ๓ แห่ง คือ ที่อำเภอเมืองสกลนคร อำเภอนาแก และที่อำเภอธาตุพนม

ต้นน้ำพุ่งเกิดจาก สันหมากมี ซึ่งเป็นที่ราบสูงอยู่บนยอดเขาภูพาน ห่างจากทางหลวงสกลนคร-กาฬสินธุ์ (ที่บ้านด่อน) ตะวันตกประมาณ ๑๐ กม. และต้องปีนเขาขึ้นไป อีกประมาณ ๓ กม.เศษ

สันหมากมีนี้ เมื่อครั้งผู้เขียนมาทำการสำรวจทางสายจากอุดรธานี-สกลนคร-นครพนม และจากสกลนคร-กาฬสินธุ์-มหาสารคาม และจากยางตลาด-ขอนแก่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙-๒๔๘๐ ขณะที่ตั้งแคมป์พักอยู่ที่บ้านด่อน.(กม. ๔๕) ริมน้ำพุ่ง มีชาวบ้านมาชวนให้ไปชมสันหมากมีว่าอากาศและทิวทัศน์สวยงามดีนัก ไม่แพ้ภูกระดึง จังหวัดเลย แต่ก็หาโอกาสไม่ได้เพราะงานรัดตัว แต่ได้มีผู้ไปพบเห็นมาแล้วให้ฟังว่าเป็นที่ราบกว้างใหญ่แบบหลังภูกระดึง แต่ภูกระดึงเต็มไปด้วยต้นสนหางสิงห์ (Pinus merkusii และ Pinus khasya) แต่ที่ราบสูงสันหมากมีนี้เต็มไปด้วยต้นหมากมี (ต้นขุ่น) ฤดูขุ่นตก ลูกจะมีข้าง ชะนี ค่าง ลิง ไปกินเป็นอันมาก ผู้เขียนถามว่าไม่ใช้ขุ่นป่าหรือ เขาตอบว่าเป็นขุ่นบ้าน ดังนั้น จะมีมาแต่เมื่อไรไม่ทราบ หรือจะเคยเป็นที่ตั้งบ้านมาก่อนแล้วมาร้างไปก็ไม่รู้ได้ บนที่ราบสูงนี้ยังมีภูเขาดั้งซ้อนกันขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง น้ำทำปฏิกิริยาตลอดปี แล้วไหลลงตามซอกเขาของสันหมากมีแยกออกเป็น ๓ สาย ทางทิศตะวันออก ไหลลงมาคือ ต้นลำน้ำพุ่ง ทิศตะวันตกเป็น ต้นน้ำอุ้น ไหลตกสู่สงคราม และ

ทิศใต้เป็นต้นลำน้ำป่าว ซึ่งมีต้นน้ำหรืออีกแควหนึ่งไหลจากหนองหารกุมภวา
อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี มารวมกันแล้วไหลผ่านจังหวัดกาฬสินธุ์และ
อำเภอกมลาสัย ตกลำน้ำชี

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ การพลังงานแห่งชาติได้รับอนุมัติจากรัฐบาลให้เจรจา
ว่าจ้าง บริษัทฮอเล็กตริคฟาวเวอร์ ดีเวลลอปเม้นต์ จำกัด แห่งประเทศญี่ปุ่น ให้
ดำเนินการสำรวจชั้นรายละเอียดและออกแบบสร้างโครงการ และการพลังงาน
แห่งชาติก็ได้ตกลงทำสัญญากับบริษัทดังกล่าว และปรากฏงานได้สำเร็จเรียบร้อย
ในเดือนมิถุนายนปีเดียวกัน ฯพณฯ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี
เป็นผู้มาประกอบวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๗ ค่า
ใช้จ่ายในการก่อสร้างโครงการเขื่อนน้ำพุงนี้ได้ประมาณไว้เป็นเงิน ๔๒ ล้านบาท
และในงบประมาณปี ๒๕๐๘ เป็นเงิน ๖๘ ล้านบาท งานนี้มีผู้รับเหมาก่อสร้าง
ร่วมกับทางการได้ทำการก่อสร้างแล้วเสร็จทันตามสัญญา พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถฯ พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า-
วชิราลงกรณ์ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตน์ราชกัญญาฯ เสด็จ
พระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีเปิดเขื่อนน้ำพุงเมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๕๐๘

เขื่อนน้ำพุงนี้ ไม่ได้อพยพหมู่บ้านราษฎรแลถูกไรรณาเสียหายมาก
เหมือนกับเขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนน้ำป่าว และเขื่อนโดมน้อย เพราะเขื่อนน้ำพุง
สร้างอยู่ในหุบเขาห่างจากหมู่บ้านราษฎรแถบนี้ ก่อปรด้วยภูมิประเทศเป็นเขาคือ
เทือกเขาภูพาน ตอนหนึ่งของน้ำพุงนี้ได้ไหลวกอ้อมภูเขามิระดับแตกต่างกันถึง
๕๐ ม. ซึ่งที่แห่งนี้ทางราชการได้เลือกเป็นทำเลสำหรับก่อสร้างเขื่อนน้ำพุง เพราะ
เป็นที่เหมาะเพื่อเก็บกระแสน้ำไว้ผลิตกระแสไฟฟ้า ฯลฯ

นอกจากประโยชน์ดังกล่าวแล้วข้างต้น เขื่อนน้ำพุงจะใช้ประโยชน์ในการ
ประมงน้ำจืด โดยคาดว่าจะสามารถทำรายได้ปีละประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ บาท ทั้ง
เป็นศูนย์กลางท่องเที่ยว และพักผ่อนหย่อนใจอีกแห่งหนึ่งทางภาคตะวันออกเฉียง
เหนือ ซึ่งจะปีนการส่งเสริมเศรษฐกิจและอนามัยให้แก่ประชาชนของจังหวัด
สกลนครและใกล้เคียงด้วย

เมื่อเขื่อนน้ำพุงสร้างเสร็จแล้ว เกิดน้ำท่วมถนนสายสกลนคร-กาฬสินธุ์
ต้องสร้างทางเปลี่ยนแนวใหม่ให้พ้นระดับน้ำท่วม (แบบเดียวกับสร้างถนนสาย

มิตรภาพเสร็จแล้ว เกิดมีโครงการลำตะคอง จังหวัดนครราชสีมาขึ้นที่หลังต้องเปลี่ยนเส้นทางสายมิตรภาพและทางรถไฟตอนใหม่พ้นระดับน้ำท่วมเสี่ยงประมาณไปอีกไม่ใช่น้อย) โดยแยกจากทางเก่า กม. ที่ ๓๕+๗๐๐ ถึง กม. ๔๘+๑๐๐ มีผู้สำรวจแล้วว่าน้ำพุงมีความยาว ๑๑๐ กม. ไหลตกหนองหาร สกลนคร

นอกจากเขื่อนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่สร้างเสร็จดังกล่าวแล้ว ยังมีบรรดาเขื่อนต่างทั้ง ๆ ที่อยู่ระหว่างก่อสร้าง และในโครงการขนาดเล็กเกี่ยวกับเขื่อนอุบลรัตน์และเขื่อนน้ำพุงอีก ๔ เขื่อน คือ เขื่อนลำปาว เขื่อนน้ำพรม เขื่อนสิรินธร (โดมน้อย) และเขื่อนน้ำสาน

๓. เขื่อนลำปาว โครงการลำน้ำปาว เป็นโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ระหว่างบ้านสะอาดกับบ้านหนองสองห้อง อำเภอเมืองฯ จังหวัดกาฬสินธุ์ ห่างจากตัวอำเภอฯ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ๓๖ กม. เศษ โดยแยกจากทางหลวงสายมหาสารคาม-กาฬสินธุ์ที่ กม. ๓๒.๕๐๐ (ซ้าย) แล้วเข้าไปยังเขื่อนอีก ๒๖ กม. ตัวเขื่อนปิดกั้นห้วยยางและลำน้ำปาวติดต่อกันระหว่างอ่างเก็บน้ำนี้จะมึคลองเชื่อมให้น้ำไหลได้ ระหว่างอ่างน้ำทั้งสองนี้ได้ตัดลอด

จุดประสงค์ ในการสร้างโครงการนี้ขึ้น เพราะว่าการทำนาในบริเวณพื้นที่ทางฝั่งขวาของลำน้ำปาวได้อาศัยน้ำฝน ซึ่งมีจำนวนไม่เพียงพอกับความต้องการของพืช และมักจะแปรปรวนแปรไม่แน่นอน นอกจากนั้นโครงการนี้ยังสามารถป้องกันน้ำท่วมในบริเวณนั้นแทบทุกปี อันเป็นผลพลอยได้ในการสร้างเขื่อนนี้ด้วย

ฉะนั้น รัฐบาลจึงได้เห็นความสำคัญของโครงการนี้ และได้จัดเข้าไปในแผนพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ แต่เนื่องจากรัฐบาลต้องการสร้างโครงการนี้เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของราษฎรโดยเร็วที่สุด จึงได้ติดต่อกู้เงินจากองค์การ A.I.D. (Agency for International Development) เพื่อเป็นเงินทุนส่วนหนึ่งในการสร้างโครงการนี้ และได้เจรจาตกลงกันเรียบร้อยแล้ว ขณะนี้การก่อสร้างกำลังดำเนินการอยู่

ตัวเขื่อน เป็นแบบเขื่อนดิน ๒ ตอนปิดกั้นห้วยยางและลำน้ำปาวต่อกัน มีระดับสันเขื่อน ๑.๖๗.๗ (ร.ท.ก.) สันเขื่อนสูงที่สุด ๓๐.๗ ม. ยาว ๖.๒๐๐ กม. ความกว้างของสันเขื่อน ๘ ม. สามารถกักน้ำไว้ได้ประมาณ ๑.๒๐๐ ล้านลูกบาศก์เมตร สามารถช่วยพื้นที่การทำนาบนฝั่งขวาและซ้ายของลำน้ำปาวบริเวณ

จังหวัดกาฬสินธุ์ประมาณ ๓๓๘,๘๐๐ ไร่ และในฤดูแล้ง เชื่อนนี้จะระบายน้ำมาช่วยเนื้อที่สำหรับปลูกพืชไร่ได้อีกประมาณ ๒๕,๐๐๐ ไร่ และมีคลองส่งน้ำสายใหญ่ฝั่งขวาชกน้ำจากอ่างห้วยยางใต้วินาทีละ ๓๘.๘ ลูกบาศก์เมตร โดยส่งไปให้คลองซอยย่อยอีก ๓ สาย เพื่อส่งน้ำให้พื้นที่นาอีกต่อหนึ่ง คลองส่งน้ำสายฝั่งขวานี้ น้ำจะวิ่งไปตามที่สูงบนฝั่งขวาของลำน้ำปาว ซึ่งเป็นพื้นที่โครงการฯ และจะทิ้งน้ำลงอ่างเก็บน้ำ *บึงอ่วม* ซึ่งอยู่ห่างจากอำเภอยางตลาดทางทิศตะวันตก ๓ กม. คลองนี้มีมีความยาว ๓๘ กม. นอกจากมีคลองส่งน้ำสายใหญ่แล้วยังมีคลองสายใหญ่ฝั่งซ้ายซึ่งรับน้ำจากอ่างน้ำปาวเลาะไปตามสันเนินทางฝั่งซ้ายของลำน้ำปาวเพื่อหล่อเลี้ยงเนื้อที่ทางด้านนั้น คลองนี้ยาว ๑๙+๒๐๐ กม. โครงการฯ จะคลุมพื้นที่ในเขตอำเภอยางตลาด อำเภอสหัสขันธ์และอำเภอกมลาไสย โดยมีพื้นที่ทั้งหมด ๓๕๐,๐๐๐ ไร่ และพื้นที่ที่รับน้ำจริง ๆ ๓๓๘,๘๐๐ ไร่

ผลประโยชน์ นอกจากได้รับประโยชน์ทางด้านชลประทานไร่นาดังกล่าวแล้ว จะได้รับผลประโยชน์ทางอ้อมอื่น ๆ อีกเช่น การบำรุงพันธุ์ปลา และเป็นสถานที่พักผ่อนของประชาชนตามบริเวณของอ่างเก็บน้ำ นอกจากนี้ยังป้องกันความเสียหายที่จะเกิดจากน้ำท่วมบนพื้นที่ประมาณ ๓๗,๐๐๐ ไร่ หรือคิดเป็นค่าเสียหายป้องกันได้ประมาณ ๗ ล้านบาท โครงการนี้ยังสามารถผลิตไฟฟ้าพลังน้ำได้ ซึ่งจะต่อโยง GRID ของไฟฟ้าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะได้ผลผลิตไฟฟ้าในปีหนึ่ง ๑๐.๔ ล้านกิโลวัตต์ชั่วโมงมี Firm Power ๗๐๐ กิโลวัตต์ และ Installed Capacity ๓,๐๐๐ กิโลวัตต์

ค่าลงทุน ค่าก่อสร้างทั้งหมดเป็นเงิน ๓๐๙ ล้านบาท กำหนดเวลาก่อสร้าง ๕ ปี และได้เริ่มลงมือทำการก่อสร้างตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๖ การก่อสร้างเขื่อนใหญ่กำหนดสร้างเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ ส่วนงานก่อสร้างระบบส่งน้ำในเนื้อที่ ๑๐๐,๐๐๐ ไร่ กำหนดเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ส่วนอีก ๒๓๘,๘๐๐ ไร่ นั้นกำหนดจะสร้างเสร็จภายใน พ.ศ. ๒๕๑๓*

---

* การก่อสร้างตัวเขื่อนแล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ส่วนงานระบบส่งน้ำดำเนินการเสร็จสิ้นในปี พ.ศ. ๒๕๒๘ - ข้อมูลจากปรโมทย์ ไม้กัลดี, บรรณาธิการ, ๘๔ ปีชลประทาน (กรุงเทพฯ: กรมชลประทาน, ๒๕๒๙), หน้า ๔๔๔. (เพิ่มเติมหมายเหตุโดยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓)

การอพยพราษฎรออกจากเขตน้ำท่วม ตามโครงการอพยพราษฎรออกจากเขตน้ำท่วมของโครงการลำน้ำปาวนี้ ได้ดำเนินการมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๘ จำนวนประมาณ ๑,๐๐๐ ครัวเรือน ราษฎรประมาณ ๘,๐๐๐ คน และได้อพยพสิ้นเสร็จมาแล้วในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ ประมาณ ๑,๑๗๕ ครอบครั้ว วัด ๑๔ วัด โรงเรียน ๔ โรงเรียน ราษฎรทั้งสิ้น ๑๖,๕๑๗ คน ส่วนที่ดินที่ถูกน้ำท่วมซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำมาหากินประมาณ ๕๐,๐๐๐ ไร่ ในการอพยพราษฎรออกจากเขตน้ำท่วมตามโครงการนี้ ต้องอพยพเข้ามาทำมาหากินในพื้นที่ใหม่ โดยจัดเป็นนิคมสร้างตนเองของกรมประชาสัมพันธ์ ได้กำหนดระยะเวลาดำเนินการเป็นโครงการ ๓ ปี และก็ได้อพยพเสร็จสิ้นไปตามโครงการแล้ว

๔. เขื่อนน้ำพรม เขื่อนนี้ตั้งอยู่ในลำน้ำพรม (หลุบคอน) ระหว่างเชิงเขาใหญ่ผาจิตกับเทือกภูเก้าแพงหรือเชิงภูเขียวที่ซำเม็ก บ้านทุ่งลุยลาย ตำบลทุ่งพระอําเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ทางที่จะเข้าไปยังเขื่อนนี้โดยแยกจากทางหลวงสายที่ ๑๒ (ขอนแก่น-ชุมแพ-เลย) ตรงกม. ๘๕ (บ้านหัน) อําเภอชุมแพเข้าไปอีกประมาณ ๕๔ กม. และอีกทางหนึ่งแยกจากทางหลวงสายชุมแพ-ภูเขียว กม. ๑๓.๗๐๐ (บ้านหนองสองห้อง) เข้าทางหลวงจังหวัดสายไปบ้านลาด-อําเภอกอนสาร ๔๓ กม. และต่อจากนี้ไปยังเขื่อนอีกประมาณ ๔๐ กม.เศษ ต้องไปตามทางรถชักลากไม้ของโรงเลื่อยเอกชน เพราะถนนยังไม่ได้สร้างถาวร

ลักษณะของโครงการเขื่อนน้ำพรม เป็นโครงการลุ่มน้ำพองตอนบน Site ที่เหลือจากการสำรวจมา ๒ ปี ตรงที่กะจะสร้างเขื่อนนี้มีระดับ ๘๐๐ ม. (จากระดับน้ำทะเลปานกลาง) เป็นเขื่อนหินสูงประมาณ ๖๐-๗๐ ม. สามารถที่จะเก็บน้ำไว้ได้ถึง ๑๗๓ ล้านลูกบาศก์เมตร โดยเป็น Working Storage ๑๓๙ ล้านลูกบาศก์เมตร นอกนั้นเป็น Dead Storage ๓๔ ล้านลูกบาศก์เมตร สำหรับที่เขื่อนอ่างมีประมาณปีละ ๑๘๐ ล้านลูกบาศก์เมตร เพื่อให้ได้ Head สูงจะมีอุโมงค์รับน้ำจากอ่างเก็บน้ำยาวประมาณ ๕,๕๐๐ ม. ไปทิ้งในลำน้ำเขินเพื่อผลิตพลังงานไฟฟ้า ซึ่งให้ความแตกต่างกันถึงประมาณ ๓๙๐ ม. ทำให้สามารถติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้าได้ ๒ ตัว ตัวละ ๒๐,๕๐๐ กิโลวัตต์ รวมกำลังผลิตได้ ๔๑,๐๐๐ กิโลวัตต์มายังจังหวัดขอนแก่นและเข้าเชื่อมกับระบบสายส่งเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งมีความยาวทั้งสิ้นประมาณ ๑๓๕ กม. ค่าก่อสร้างโครงการเขื่อนน้ำพรมนี้เป็นเงินประมาณ ๓๖๙ ล้านบาท

โครงการเขื่อนน้ำพรมนี้ทางการไฟฟ้าตะวันออกเฉียงเหนือได้แถลงพิจารณา รวบรวมข้อมูลและวางแผนงานมาตามลำดับ ซึ่งขณะนี้ได้พิจารณาถึงขั้นความเหมาะสมของโครงการ Feasibility Studies เสร็จแล้ว ผลปรากฏว่าโครงการน้ำพรมมีความเหมาะสมอย่างยิ่ง กล่าวคือเมื่อพิจารณาถึงความต้องการพลังงานไฟฟ้าแล้ว จะต้องดำเนินการให้เสร็จในปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๕ คือจะต้องดำเนินการเตรียมงานเบื้องต้นในงบประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๒ และจะเริ่มก่อสร้างใหญ่ในต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๓* ในด้านเทคนิคไม่มีปัญหาแต่อย่างใด ส่วนในด้านเศรษฐกิจโครงการน้ำพรมจะสามารถผลิตพลังงานไฟฟ้าได้ในราคาถูก คือต้นทุนการผลิตจะมีค่าเพียงยูนิตละ ๑๗ สตางค์เท่านั้น

ส่วนในด้านการชำระเงินกู้ต่างประเทศที่ต้องการมาลงทุนนั้น ก็สามารถชำระเงินกู้ด้วยผลประโยชน์ของโครงการฯ ได้เองในระยะเวลาไม่เกิน ๒๐ ปี นอกจากประโยชน์ทางพลังงานไฟฟ้าแล้ว โครงการน้ำพรมยังจะอำนวยประโยชน์อื่น ๆ อีก คือช่วยอุกภัยทางด้านท้ายน้ำ ช่วยในการชลประทานในระยะต่อไป ช่วยให้เกิดแหล่งประมงน้ำจืดในอ่างเก็บน้ำ และยังให้เกิดเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจแก่ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยทั่วไปอีกแห่งหนึ่งด้วย

๔. เขื่อนสิรินธร (โดมน้อย) เขื่อนนี้ตั้งอยู่บริเวณแก่งหรือน้ำตกเขื่อน้อยในลำโดมน้อย ซึ่งมีต้นกำเนิดจากภูเขาตองเร็ก แล้วไหลตกแม่น้ำมูลฝั่งขวาใกล้ปากมูล ตกท้องที่ตำบลฟางคำ อำเภอบ้านด่าน จังหวัดอุบลราชธานี ตัวเขื่อนเป็นแบบเขื่อนถมดินด้วยหิน มีแกนดินเหนียวอยู่ตรงกลาง ห่างจากตัวจังหวัด

---

* การก่อสร้างโครงการน้ำพรมได้ดำเนินการมาด้วยดี โดยการควบคุมของการไฟฟ้าตะวันออกเฉียงเหนือหรือการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยในชื่อเรียกปัจจุบัน

ต่อมาได้รับพระราชทานพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี มาชานานามเขื่อนว่า เขื่อนจุฬาภรณ์ เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๕ การก่อสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์แล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดเขื่อนและโรงไฟฟ้า เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๖ - ข้อมูลจากกองสารนิเทศ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (เพิ่มเติมหมายเหตุโดย ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓)

ประมาณ ๗๒ กม. และห่างจากอำเภอพิบูลมังสาหาร ๒๙ กม. โดยแยกจากทางหลวงสายที่ ๑๖ (วารินา-พิบูลา-ช่องเม็ก) ที่ กม. ๕๙ (บ้านนาเจริญ) และเข้าไปยังเขื่อนอีก ๑๓ กม. เป็นทางผิวจราจรลูกรัง และต่อไปหากสร้างเขื่อนเสร็จแล้วก็จะได้ลาดยางกว้าง ๘.๐๐ ม.

สำหรับโครงการเขื่อนสิรินธรนี้ การพลังงานแห่งชาติเป็นผู้ก่อสร้างเขื่อนและสายส่งไฟฟ้าแรงสูง และกรมชลประทานก่อสร้างเป็นระบบชลประทาน เมื่อสร้างเสร็จจะก่อให้เกิดอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนมีเนื้อที่ ๒๒๕ ตารางกิโลเมตร ติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้ามีกำลังผลิต ๓๖,๐๐๐ กิโลวัตต์ สามารถไปจำหน่ายในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ศรีสะเกษและสุรินทร์ และสามารถส่งไปเชื่อมโยงกับระบบไฟฟ้าเขื่อนอุบลรัตน์และเขื่อนน้ำพุง เพื่อจำหน่ายให้แก่ราษฎรตามจังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้อีกด้วย และอาจส่งกระแสไฟฟ้าไปจำหน่ายถึงเมืองโพหนอง เมืองเก่าคันกิง และเมืองปากเซนครจำปาศักดิ์ในประเทศลาวได้อีกด้วย เพราะเมืองปากเซอยู่ห่างจากเขื่อนนี้ไปประมาณ ๖๐ กม. เกษะเท่านั้น แต่ทั้งนี้รัฐบาลทั้งสองจะต้องตกลงเจรจากันก่อน หรือจะมีอะไรแลกเปลี่ยน เช่นทางเราได้ส่งกระแสไฟฟ้าจากเขื่อนอุบลรัตน์ ไปยังเมืองเวียงจันทน์ดังกล่าวแล้วเป็นต้น

รายละเอียดทั่วไปของเขื่อนมีดังนี้

๑. สันเขื่อนกว้าง ๗.๕๐ เมตร ความสูงของเขื่อนจากระดับพื้นเดิมของลำน้ำ ๔๑ เมตร

๒. ฐานเขื่อนกว้างที่สุดประมาณ ๑๗๐ เมตร

๓. ความจุของอ่างเก็บน้ำ ๑,๔๙๐,๐๐๐,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร ซึ่งสามารถเก็บกักน้ำที่นำไปใช้ประโยชน์ได้ประมาณ ๗๑๐,๐๐๐,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร

๔. สามารถส่งน้ำไปช่วยในการชลประทานไร่นาเป็นเนื้อที่ประมาณ ๑๕๐,๐๐๐ ไร่ ซึ่งขณะนี้กรมชลประทานได้ดำเนินการก่อสร้างทิวงานและระบบคลองอยู่บริเวณหัวงานที่บ้านโนนจันท์แล้ว*

---

*โครงการเขื่อนสิรินธรนี้ ได้เริ่มในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๑ และมีการวางศิลาฤกษ์เมื่อวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ การก่อสร้างตัวเขื่อนและระบบส่งไฟฟ้าระยะแรก

๕. ค่าก่อสร้างเป็นเงินทั้งสิ้นประมาณ ๒๘๓ ล้านบาท ซึ่งเป็นงบประมาณแผ่นดินประมาณ ๑๕๑.๕ ล้านบาท และเงินกู้จากต่างประเทศ ๑๓๕.๕ ล้านบาท

เขตนํ้าท่วม ของโครงการนี้มีอยู่ ๒ อำเภอคือ อำเภอพิบูลมังสาหาร และอำเภอบุณฑริก แยกได้เป็น ๔ ตำบล ๓๖ หมู่บ้าน มี ๑,๒๖๐ ครอบครัวยุคนับประมาณ ๗,๐๐๐ คน เป็นพื้นที่นาและไร่ประมาณ ๔๐,๐๐๐ ไร่ มีวัด ๔ วัด และโรงเรียน ๗ โรงเรียนอยู่ในบริเวณอ่างเก็บนํ้าด้วย และจะต้องสร้างทางหลวงทดแทนทางหลวงซึ่งจะถูกนํ้าท่วมอีกประมาณ ๒๕ กม. เกี่ยวกับการอพยพราษฎรออกจากเขตนํ้าท่วม ชั้นแรกทางการจะอพยพราษฎรไปไว้ที่นิคมสร้างตนเองที่มุกดาหารหรือนิคมนํ้าพอง แต่ราษฎรทั้งหมดไม่เห็นด้วย เพราะห่างจากที่เดิมบ้านเกิดเมืองนอนไปมาก การพลังงานแห่งชาติกับทางราชการจังหวัดอุบลราชธานี จึงได้ร่วมกันขอเปิดป่าสงวนใกล้บริเวณอ่างเก็บนํ้า โดยจะใช้เครื่องมือเครื่องจักรที่กำลังสร้างเขื่อนมาบุกเบิกหลังจากได้รับการอนุมัติจากคณะรัฐมนตรีแล้ว เมื่อกระทำได้ดังกล่าวแล้ว จะมีผลดีในด้านประหยัดค่าใช้จ่ายที่จะใช้ในการอพยพคนเป็นพัน ๆ ครอบครัวยุคนับและเพื่อเอาใจราษฎรที่ต้องการทำกินในถิ่นเดิมด้วย และคณะรัฐมนตรีก็ได้อนุมัติแล้ว

๖. เขื่อนนํ้าสาน ซึ่งมีต้นกำเนิดจากเทือกเขาตอนกลางจังหวัดเลยด้านทิศเหนือของเทือกภูหลวง ทิศใต้ของจังหวัดเลยไหลลงไปรวมเป็นลำนํ้าสาน แล้วไหลลงสู่แม่น้ำเหือง ๆ ไหลลงสู่แม่น้ำโขงอีกต่อหนึ่ง ตัวเขื่อนตั้งอยู่บนลำนํ้าสานที่บ้านแก่งเกลี้ยง (บ้านตั้งขึ้นใหม่) ตำบลโพนสูง กิ่งอำเภอกุฉี อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๖๖ กม. โดยแยกจากทางหลวงสายเลย-ด่านซ้าย (ขวา) ที่ กม. ๖๓ บ้านนกโพธิ์ และเข้าไปยังตัวเขื่อนอีกราว ๕ กม.

แล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดเขื่อนสิรินธร เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๔ หลังจากนั้น เมื่อวันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๕ สำนักงานคณะกรรมการนโยบายพลังงานแห่งชาติ ได้มอบเขื่อนสิรินธรให้อยู่ในความรับผิดชอบดูแลของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยต่อไป - ข้อมูลจาก กองสารนิเทศ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (เพิ่มเติมหมายเหตุโดย ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ ครั้งที่ ๓)

เขื่อนนี้กำลังอยู่ในขั้นสำรวจรายละเอียด โดยได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลออสเตรเลีย ซึ่งออกค่าใช้จ่ายในการส่งผู้เชี่ยวชาญชาวออสเตรเลียมาร่วมดำเนินการสำรวจร่วมกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย รวมทั้งดำเนินการทำรายงานละเอียด ซึ่งกำหนดจะแล้วเสร็จในเร็ว ๆ นี้*

เขื่อนลำน้ำสาหนั้นเมื่อสร้างเสร็จตามโครงการจะก่อให้เกิดอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนมีเนื้อที่ขนาด ๔๖ ตารางกิโลเมตร ติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้ากำลังผลิต ๓๒,๐๐๐ กิโลวัตต์ สามารถส่งกระแสไฟฟ้าไปจำหน่ายในเขตจังหวัดเลยและจังหวัดใกล้เคียง และเนื่องจากจังหวัดเลยมีแหล่งแร่เหล็กทองแดงที่มีคุณภาพดีปริมาณมาก ดังนั้น เมื่อเขื่อนนี้สามารถจะผลิตไฟฟ้าจำหน่ายได้ในราคาต่ำก็จะทำให้เกิดอุตสาหกรรมเหมืองแร่ และอุตสาหกรรมถลุงเหล็กและทองแดงขึ้นต่อไปอีก ประเทศไทยก็คงจะเกิดมีทางรถไฟเชื่อมจากอุดรธานีไปจังหวัดเลย หรืออาจเชื่อมต่อจากทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือที่สถานีแก่งคอยตรงไปยังจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งทางรถไฟสายดังกล่าวนี้ ทางการรถไฟได้สำรวจเมื่อครั้งสงครามโลกครั้งที่สองเสร็จสิ้นไปแต่ พ.ศ. ๒๔๘๗ แล้ว และทำการก่อสร้างไปพร้อม ๆ กันได้ทางประมาณ ๓๐ กม. แต่ยังไม่เสร็จบริบูรณ์พอจะเปิดการเดินรถได้ก็พอดีเกี่ยวกับสถานการณ์บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงต้องชะงักไปจนบัดนี้ ฉะนั้นเมื่อเขื่อนน้ำสาหนั้นสร้างเสร็จและบ้านเมืองในภูมิภาคส่วนนี้เจริญขึ้นดังกล่าวแล้ว ทางการอาจพิจารณาตัดทางรถไฟต่อจากที่ได้ทำไว้บ้างแล้วนั้นไปยังเพชรบูรณ์และจังหวัดเลย และอาจเลยไปถึงอำเภอเชียงคานสุดปลายทางก็อาจเป็นไปได้ แต่เห็นจะยังอีกนาน

สำหรับลักษณะของเขื่อนน้ำสาหนั้นซึ่งผู้เชี่ยวชาญออสเตรเลียได้ออกแบบไว้มีลักษณะคร่าว ๆ ดังนี้

๑. ตัวเขื่อนเป็นเขื่อนดิน มีความกว้างของสันเขื่อน ๑๐ เมตร ความยาวของสันเขื่อน ๘๐๐ เมตร ความสูงของเขื่อน ๓๑ เมตร

๒. ฐานเขื่อนกว้างประมาณ ๑๓๕ เมตร

---

* ปัจจุบันเขื่อนน้ำสาหนั้นยังไม่ได้ดำเนินการก่อสร้าง แต่ก็ยังไม่ได้ระงับโครงการไปแต่อย่างใด และอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของการไฟฟ้าภูมิภาค (เพิ่มเติมหมายเหตุโดยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓)

๓. ความจุของอ่างเก็บน้ำทั้งสิ้น ๔๑๖ ล้านลูกบาศก์เมตร ที่ระดับความสูง ๖๐๗ เมตร (ร.ท.ก.)

๔. เกี่ยวกับการชลประทานยังไม่ได้กำหนดแน่นอน ต้องรอผลจากรายงาน ซึ่งผู้เชี่ยวชาญกำลังดำเนินการจัดทำอยู่

๕. ค่าก่อสร้างเป็นเงินทั้งสิ้นประมาณ ๓๙๒ ล้านบาท ซึ่งยังไม่กำหนดแน่นอนว่าจะเป็นเงินกู้จากต่างประเทศหรือจากงบประมาณแผ่นดิน

๖. ราษฎรที่จะถูกน้ำท่วมต้องอพยพประมาณ ๑,๑๓๐ ครอบครัว

สรุปแล้วภาคอีสานของเราที่ว่าแห้งแล้งมาก่อน เมื่อมีข่าวว่าเขื่อนผามอง อันเป็นเขื่อนหมีมา ประดุจเส้นเลือดสายใหญ่ในโครงการพัฒนาอันกว้างขวางที่สุดที่จะช่วยการไฟฟ้าและการชลประทานเป็นอันดับแรกไม่มีมาแต่ก่อนโดยทั่วถึงกันนั้น กลับจะให้ความชุ่มชื้นแก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีชีวิตชีวาขึ้นมาบ้าง ดังนี้ จึงเป็นที่น่ายินดีโดยทั่วกัน พวกเราจึงคอยดูกันไป แต่ทว่าโครงการพัฒนาเขื่อนผามองในลำน้ำโขงนี้จนกว่าจะสร้างเสร็จก็ราว พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นเวลาตั้ง ๑๓ ปี (นับแต่ปี ๒๕๑๒) พวกเราที่มีปุ่นและวัยเบรียบประดุจไม้ไผ่ปลั่ง จะทันได้เห็นไหมหนอ**

---

* โครงการเขื่อนต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ เลขาธิการการพลังงานแห่งชาติได้กรุณาให้ตัวเลขและรายละเอียดต่าง ๆ ตามหนังสือที่ พก. ๑๓๐๒/๔๙๑๙ ลงวันที่ ๑ ก.ค. ๒๕๑๑ และ ที่ พก. ๑๓๒๐/๕๒๖ ลงวันที่ ๑๖ ม.ค. ๒๕๑๓ จึงขอขอบคุณเป็นอย่างมากไว้ ณ ที่นี้ด้วย (ผู้เขียน)

* ปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๔๒) โครงการพัฒนาเขื่อนผามองยังไม่ได้ลงมือก่อสร้าง สำนักงานคณะกรรมการประสานงานสำรวจลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้ศึกษาและรวบรวมข้อมูลของโครงการผามองมาโดยตลอดทั้งด้านอุทกนิยม อุตุนิยม ธรณีวิทยา และด้านผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม เพื่อพิจารณาถึงความเป็นไปได้ของโครงการ ตลอดจนการปรับเปลี่ยนขนาดของโครงการ (ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓)

หนังสือที่ใช้ประกอบในการเรียบเรียง

ภาษาไทย

๑. หนังสือข่อยเกี่ยวกับลำดับญาติวงศ์ตระกูลเจ้าพระตาเจ้าพระวรราชภักดี ของพระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๕๐
๒. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ ฉบับที่ ๑๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖
๓. กฎหมายรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๓, ๔ และ ร.ศ. ๑๑๖
๔. พงศาวดารโยนก ของพระยาประชาภิจักรจักร์ (แช่ม บุนนาค) พ.ศ. ๒๔๔๑
๕. พงศาวดารหัวเมืองอีสานในประชุมพงศาวดารภาค ๔ ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) พ.ศ. ๒๔๔๓
๖. บันทึกดำเนินการปกครองหัวเมืองภาคอีสาน ของพระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงห์ขัติ) พ.ศ. ๒๔๔๑
๗. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๖ ร.ศ. ๑๑๘
๘. ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๕๐
๙. เทศกาลบาล เล่ม ๑ แผ่นที่ ๕๓ ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

๑๐. *สำเนาประกาศเรื่องเลิกสมณศอย่างโบราณ* ของสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสสมหาเถระ-อ้วน) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ “พระราชมนีมหาสังฆปาโมกข์” เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๕๖
๑๑. *เทศาภิบาล เล่ม ๒๐* แผ่นที่ ๑๑๔ ฉบับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘
๑๒. *มหาวิทยาลัย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ์* พ.ศ. ๒๔๕๘
๑๓. *ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๓๓* วันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๙
๑๔. *ตำนานวัดสุปฏิหาราม* ในหนังสือที่ระลึกงานผูกพัทธสีมา และฉลองพระอุโบสถสุปฏิหาราม ของสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสสมหาเถระ-อ้วน) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ “พระพรหมมุนี” เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๗๔
๑๕. *พระยอดเมืองขวาง* โดยคณะยุวสาร พ.ศ. ๒๔๗๔
๑๖. *ศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๑* เรื่อง “วินิจฉัยประวัติพระประทุมราชวงศา (คำผง)” ของขุนวรรณรักษ์วิจิตร พ.ศ. ๒๔๘๐
๑๗. *ศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๔* เรื่อง “ทรงตั้งเจ้าประเทศราช” ของนายเถา ศรีชลาลัย พ.ศ. ๒๔๘๐
๑๘. *มหาเถระประวัติเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก* ของพระเทพรัตนโมลี (เมื่อครั้งเป็นพระมหาแก้วอุทุมมาลา) พ.ศ. ๒๔๘๒
๑๙. *พงศาวดารเมืองลานช้าง* กรมสามัญศึกษาแจกในงานกฐินพระราชทาน ณ วัดเทวราชกุญชร จังหวัดพระนคร พ.ศ. ๒๔๘๒ ของพระยาประมวญวิชาพูล
๒๐. *ประเพณีศาสนาชาวตะวันออกเฉียง* ของสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ธมฺมชโร พิมพ์) มหาสังฆนายก เมื่อดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ “พระญาณดิลก” เจ้าอาวาสวัดเจติยหลวงเชียงใหม่ พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) พ.ศ. ๒๔๘๓
๒๑. *พงศาวดารเมืองยโสธร* ฉบับของ ท้าวชติย (สิงห์ จิตยโสธร) พ.ศ. ๒๔๘๕
๒๒. *ตำนานการสร้างวัด และพระพุทธรูปองค์ประธานวัดมหาวนารามจังหวัดอุบลราชธานี* ของขุนพรหมประศาสน์ พ.ศ. ๒๔๙๑
๒๓. *ครั้งหนึ่งเมื่อนครจำปาศักดิ์เป็นของเรา* ของชัยเฉลิม นาคประเวศ พ.ศ. ๒๔๙๒

๒๔. นิทานโบราณคดี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับกรมศิลปากรจัดพิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๙๓
๒๕. ประวัติหัวสุนทรวิ ของพันตรี หลวงศรีโยธา (สี จูฑะพล) พ.ศ. ๒๔๙๔
๒๖. เทศกาลปิบาล พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๙๕
๒๗. ตำนานพระธาตุพนม (สังเขป) ของพระเทพรัตนโมลี เมื่อดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระพนมเจติยานุรักษ์" เจ้าคณะจังหวัดนครพนมและเจ้าคณะตรวจการผู้ช่วยภาค ๔
๒๘. พงศาวดารชาติไทย เล่ม ๑ ของพระบริหารเทพธานี พ.ศ. ๒๔๙๖
๒๙. พงศาวดารเมืองมุกดาหาร ของสุรจิตร์ จันทรสาขา พ.ศ. ๒๔๙๘
๓๐. บันทึกประวัติเมืองหนองคาย โดยความเอื้อเฟื้อจาก ร.ต.ท. บุคย์ จินตนา อดีตปลัดจังหวัดหนองคาย พ.ศ. ๒๔๙๙
๓๑. ผังขบวนแม่น้ำโขง ของเติม สิงห์ขลุ้ต (วิภาคย์พจนกิจ) พ.ศ. ๒๔๙๙
๓๒. นิพนธ์ต่างเรื่อง ของสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสฺสมหาเถระ) จอมพลสฤษดิ์-วิจิตร ธารวัชร์ น้อมถวายเป็นสักการะในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ พ.ศ. ๒๔๙๙
๓๓. การรถไฟแห่งกรุงสยาม ของขุนจำรูปุญ รถโกศล
๓๔. ความรู้เรื่องเมืองสยาม ของ สอ สัจจวาที พ.ศ. ๒๕๐๗
๓๕. เทศกาลปิบาล เล่ม ๑๙ หน้า ๑๑๘-๑๒๘ พ.ศ. ๒๕๕๘
๓๖. รายงานการศึกของเจ้าพระยาสุภาวดีคราวไปทำศึกเวียงจันทน์ ในรัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพฯ) เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๘ (๒๓๖๙)

ภาษาฝรั่งเศส

๑. *Le Laos Française* Par E.Picanon.
๒. *Le Laos Touristique* Par U.M. 1925.

ดรชรนึ

ก

กกรรท (บ้าน) ๑๐

กมลพพิพัฒนึ (เทศ). หลวง ๑๗๘. ๑๘๖.
๓๙๐

กมลลัศึ (อำเภอ) ๑๗๐. ๑๘๕-๘๙. ๑๙๔.
๒๐๓. ๓๐๖. ๓๒๑. ๓๗๘-๗๙. ๓๙๐

กระตึบเมือองกลอง (บ้าน) ๓๒. ๓๐๒

กระนวน (อำเภอ) ๒๖๘-๖๙

กระลัอง (อำเภอ) ๓๘๕

กระแลร์เชียงทอง (แกง)

ดู ตชนะ (แกง)

กลาง (วัด) ๔๙๓

กลางนคร (วัด) ๕๒๓

กลางหมึน (บ้าน) ๑๙๑

กลัสมือองพาน (บ้าน) ๓๔

กวางดำ (บ้าน) ๔๘๘

กว้างชะโด (บ้าน) ๓๐๕

กองดำ (บ้าน) ๒๔๗

กันตวด (บ้าน) ๑๓๔. ๓๐๕

กันทรลักรษณึ (อำเภอ) ๑๓๔. ๑๓๕. ๑๓๖.
๓๐๔. ๓๗๗. ๔๗๗

กันทรวิชัย (อำเภอ) ๑๘๕. ๑๙๙-๒๐๐.

๓๐๖. ๓๗๙

กันทรารมณึ (อำเภอ) ๑๕๒. ๓๐๔. ๓๗๗

กาดาน (บ้าน) ๑๑๕

กาฬลึนรุ (จังหวัด) ๔๒. ๑๓๘. ๑๔๕. ๑๕๙.
๑๗๐. ๑๗๑. ๑๗๓-๗๔. ๑๘๕. ๑๘๖.

๑๘๗-๒๐๓. ๒๔๔. ๒๔๙. ๒๕๐. ๒๕๑.

๒๕๒. ๒๕๕. ๒๘๙-๙๑. ๓๐๖. ๓๒๔.

๓๗๘. ๓๗๙. ๓๙๐. ๔๙๕

กำแพงเพชรอัครโยธิน, นายพลเอก

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ ๔๑๖,

๔๑๗, ๔๒๓, ๔๗๕, ๔๗๗, ๔๘๔

กำแพงสงครามรามภักดี (จันทร์), พระยา

๓๐๘, ๓๘๓

กิ่งหงษา, ท้าว ๒๔๕, ๒๔๖

กิตติ, เอช. ๔๒๓

กินตอง (ประเพณี) ๕๕๐

กุณินารายณ์ (อำเภอ) ๔๒, ๑๗๑, ๑๗๓,

๑๘๖, ๑๘๙, ๒๐๐-๑, ๒๐๓, ๒๔๐,

๓๐๖, ๓๗๘

กุดกว้าง (บ้าน) ๔๓๘

กุดเค้า (บ้าน) ๓๑๒

กุดจอก (บ้าน) ๑๕๖, ๑๕๗

กุดชุม (อำเภอ) ๓๗๕

กุดบาก (อำเภอ) ๒๖๓

กุดประชัย (บ้าน) ๑๔๖

กุดประไทย (บ้าน) ๑๕๑, ๑๖๐, ๓๐๔

กุดไม้ (บ้าน) ๑๖

กุดลิง (หัวลิง) (บ้าน) ๑๐๔, ๒๕๖, ๒๗๒,

๓๑๑

กุดลิ้ม (บ้าน) ๒๐๐, ๒๐๑, ๓๐๖

กุดสุมาลย์ (บ้าน) ๒๕๒, ๒๕๕, ๓๑๑

กุดหวาย (บ้าน) ๔๒, ๑๒๙, ๑๓๑, ๓๑๓

กุ่ม (บ้าน) ๑๕๕, ๑๕๗, ๓๐๗

กุ่มวาปี (อำเภอ) ๑๘๖, ๓๐๙, ๓๘๐, ๔๙๔,

๔๙๕

กุ่มทาลัย

ดู หอนงบัวลำภู (อำเภอ)

กุ่มสุมาลย์ (อำเภอ) ๓๐, ๒๕๕, ๒๕๗,

๒๖๓, ๓๑๑, ๓๘๑

กู่กระโดน (บ้าน) ๑๖๕, ๑๖๗, ๑๗๗

กู่เวียง (บ้าน) ๒๖๖, ๓๑๒

เกษตราวิสัย (อำเภอ) ๑๖๗-๗๗, ๓๐๖,

๓๗๘

เกษตรสมบูรณ (อำเภอ) ๑๘-๒๑, ๓๑๔,

๓๘๕, ๔๕๖

เกษมสีมา (อำเภอ) ๑๐๙, ๑๑๙, ๓๐๖,

๓๗๔, ๔๔๓, ๔๙๓

เก่าคันทอง

ดู นครจำปาศักดิ์

เก่าต้อ (พระพุทธรูป) ๒๒๖

เก่าศาลา (บ้าน) ๑๓๒

เกษ, เอส. ๘๐, ๔๑๓

แก (บ้าน) ๒๕๒

แก้ง (ตำบล) ๒๑, ๒๓

แก้งคร้อ (อำเภอ) ๑๙-๒๑, ๒๘๔

แก้งเจ๊ก ๗๔, ๒๑๙, ๓๓๖

แก้งน้อย (บ้าน) ๖๔, ๓๐๒

แก้งไม้เอี้ยะ (บ้าน) ๗๐, ๓๐๓

แก้งสักแอต (ตำบล) ๕๔

แก้งสำโรง (บ้าน)

ดู กาฬสินธุ์ (จังหวัด)

แก้งอาฮี (บ้าน) ๔๓, ๓๐๔

แก้งจันทร์ (พระพุทธรูป) ๒๒๕

แก้งท้าว ๗๐, ๒๑๙, ๒๘๐, ๔๒๕, ๕๗๘

แก้วขาว (พระพุทธรูป) ๔๖

แก้วผลึก (พระพุทธรูป) ๔๗

แก้วมรกต (พระพุทธรูป) ๕๘๔, ๕๘๗

แก้วอาษา (แสง), พระ ๒๗๙, ๒๘๐

โกรสกุยแรง ๗๔, ๓๓๕-๓๘

โกษาธิบตี (บ้าน), เจ้าพระยา ๕, ๖

โกสุมพิสัย (อำเภอ) ๑๘๓-๘๕, ๒๖๖, ๓๐๗, ๓๗๙

ข

ขอนแก่น (จังหวัด) ๑๙, ๒๖๔-๖๗, ๒๙๐, ๓๐๘, ๓๑๒, ๓๑๓, ๓๒๒, ๓๔๒, ๓๔๔, ๓๘๓, ๔๑๙, ๔๒๑, ๔๕๕, ๔๖๒, ๔๗๕, ๔๙๔, ๕๒๐

ขัตติยวงศา (สีลัง), พระ ๑๕๘, ๑๕๙-๖๔, ๑๘๐, ๑๘๔

ขัตติยวงศา (สุหนต์), พระ ๑๕๘, ๑๖๓, ๑๘๐

ขัตติยวงศา (เหล่า), พระยา ๑๖๙, ๑๗๐, ๒๙๑, ๓๗๘, ๓๘๙

ข้าพระแก้วฯ (หมูป้าน) ๔๖

ขามแก่น

ดู ขอนแก่น (จังหวัด)

ขามทะเลสอ (อำเภอ) ๑๔

ขามเฒ่า (บ้าน) ๔๖

ขุนันธ์ (อำเภอ) ๑๓๒, ๑๓๓, ๑๓๔, ๑๓๕, ๑๓๖, ๑๓๗, ๑๔๑, ๑๔๓, ๑๔๔, ๑๕๐, ๑๗๔, ๒๔๓, ๓๐๒, ๓๒๑, ๓๓๑, ๓๗๓, ๓๗๗, ๔๐๑, ๔๐๙, ๔๗๗, ๕๗๐

ขุนันธ์ภักดี (ปัญญา), พระยา ๑๓๖, ๓๗๗, ๓๙๑

ขุนันธ์ภักดี (วัง), พระยา ๑๓๓, ๑๓๕, ๑๓๖

ขุนหาญ (อำเภอ) ๓๗๗, ๔๔๕

เขมราชู (อำเภอ) ๖๔, ๗๑, ๑๐๐, ๑๐๒, ๑๐๓, ๑๐๖, ๑๑๙, ๑๒๒, ๑๒๕, ๑๕๙, ๒๗๒, ๓๐๕, ๓๐๗, ๓๒๑, ๓๒๒, ๓๒๕, ๓๗๒, ๓๗๕, ๓๘๙, ๔๓๖, ๔๙๕, ๕๔๓, ๕๕๓

เขมาภิตาราม (วัด) ๔๗๘, ๔๙๗

เขาพระงาม (วัด)

ดู สิริจันทรนิมิต (วัด)

เขาพระวิหาร ๔๐๒

เขาโอง (บ้าน) ๕๗, ๙๖, ๒๙๒

เขื่องใน (อำเภอ) ๓๗๕, ๔๔๓, ๔๗๔, ๔๘๘

เขื่อนขันธกัมพแก้วบัวบาน ๔๘, ๔๙, ๙๓

เขื่อนธานี (ถนน) ๑๒๖, ๓๖๘

เขม (บ้าน) ๑๕๑

โขง (แม่น้ำ) ๔, ๓๕-๓๘, ๔๕, ๕๙, ๖๙, ๗๔, ๑๐๐, ๑๐๔, ๑๐๖, ๑๑๗, ๑๙๕-๙๘,

๒๑๙-๒๒, ๒๓๑, ๒๓๒, ๒๔๕, ๒๔๙, ๒๕๔-๕๖, ๒๗๑-๗๕, ๓๐๐, ๓๐๗, ๓๒๓-๒๖, ๓๓๕-๓๗, ๓๖๓, ๓๗๒,

๓๙๖, ๔๑๙, ๔๔๒, ๔๖๒, ๔๘๔, ๕๑๐, ๕๕๒, ๕๕๙, ๕๕๐, ๕๖๗, ๕๗๘, ๕๙๒

โขงเจียม (อำเภอ) ๕๗, ๖๔, ๑๐๒, ๑๑๙, ๓๐๗, ๓๒๒, ๓๓๐, ๓๓๑, ๓๗๔, ๓๗๕

๓๗๗, ๔๐๑, ๔๐๙, ๔๗๗, ๕๗๐

ค

คิง (อำเภอ) ๑๔, ๔๓, ๖๔, ๗๐

ครบุรี (อำเภอ) ๑๔

คลองสายบัว (บ้าน) ๑๗

คอนสวรรค์ (อำเภอ) ๑๙

คอนสาน (อำเภอ) ๑๙

คันธารราช (คันธารราษฎร์) (บ้าน) ๑๙๙-๒๐๐

คันทิงแถม, นายพล ลือวิทย์ ๕๓๔, ๕๓๕

คันท่อม (บ้าน) ๑๓๒

คำเกิด ๕๒, ๑๙๕-๙๘, ๒๔๖, ๒๕๐, ๒๕๑, ๒๕๒, ๒๕๓, ๒๖๑, ๓๐๘, ๓๑๐, ๓๒๑, ๓๓๕

คำเขื่อนแก้ว (อำเภอ) ๑๗๒, ๒๗๒, ๓๐๗, ๓๗๕, ๔๗๔

คำชะอี (อำเภอ) ๒๓๒, ๓๘๑
 คำทองน้อย ๓๐๒
 คำทองใหญ่ ๔๓, ๖๔, ๖๙, ๗๐, ๑๑๗,
 ๓๐๔, ๓๒๑, ๓๒๕, ๓๓๑
 คำน้ำแซบ (บ้าน) ๓๗๔, ๔๗๙
 คำพล้อย (วัด) ๕๐๘
 คำพอง (ตำบล) ๕๕
 คำม่วง ๑๙๕, ๑๙๖, ๒๕๐-๕๒, ๒๕๓,

๒๖๑, ๓๑๐, ๓๒๑, ๓๓๕, ๓๓๖

คำเมืองแก้ว (บ้าน) ๒๗๒

คำสู, ท้าว ๙๒-๙๓

คูซันท์

ดู ชูซันท์ (อำเภอ)

คูประทายสมันต์

ดู สุรินทร์ (จังหวัด)

คูเมือง (ตำบล) ๕๐๒

โคก (บ้าน) ๑๘๘

โคกเครือ (ตำบล) ๑๙๘

โคกงาม (บ้าน) ๒๘๔

โคกพระ (บ้าน) ๒๐๐

โคกเมืองที (บ้าน) ๑๓๐

โคกหนองสนม (บ้าน) ๑๔๘-๔๙

โคต, ท้าว ๙๔, ๙๘

โคตบุรณ ๔, ๒๒๘, ๒๔๘

ง

งันกรรม (ประเพณี) ๕๕๐

งันเขื่อนตี (ประเพณี) ๕๕๐

งิ้วพันลำโสมสนุก ๓๖, ๔๐

เงินบุ (พระพุทธรูป) ๒๒๕

เงินหลอ (พระพุทธรูป) ๒๒๕

จ

จกกลนิธานสุพันธ์ (สุคำหัด), พระ ๓๒๔,

๓๖๕, ๓๖๘-๖๙, ๓๘๘

จตุรพักตรพิมาน (อำเภอ) ๑๗๕, ๑๗๖,

๑๗๘-๗๙, ๓๐๖, ๓๗๘

จรวายเจงเวง, พระนาง ๒๓๘, ๒๓๙-๔๓

จอหอ (บ้าน) ๔

จอมเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๑๘, ๓๘,

๖๗, ๑๐๓, ๑๐๘-๑๐, ๑๑๑, ๑๑๗,

๑๓๕, ๑๔๖, ๒๕๖, ๒๗๐, ๒๘๑, ๔๐๐,

๔๘๘-๙๐, ๕๓๘, ๕๔๑

จอมพระ (อำเภอ) ๑๕๐, ๓๗๘

จอมมณี (วัด) ๔๙๔

จอมศรี (บ้าน) ๒๔๗

จักรราช (อำเภอ) ๑๔

จัตร์ส (อำเภอ) ๑๗, ๑๘, ๑๙, ๓๑๔, ๓๘๕,

๔๒๓, ๔๕๖

จันท์ (วัด) ๔๙๔

จันท์ศรีสุราช (สิงห์), พระ ๕๙, ๗๐, ๒๔๖

จันทีก (อำเภอ)

ดู ลีคิ้ว (อำเภอ)

จันลานาโดม (บ้าน) ๗๒

จันเพ็ญ (บ้าน) ๒๔๔, ๒๕๒

จารย์หวด ๓๙, ๔๒, ๔๘

จารย์หัด (บ้าน)

ดู กุดประไทย (บ้าน)

จำปานาคบุรีศรี ๓๓, ๔๐, ๔๑, ๓๐๒

จำปาชนบท ๓๑๑, ๓๘๓

จำพร ๑๐๘, ๓๑๐

จิก (บ้าน) ๗

จิตตราช. เจ้า ๗๒, ๘๖

จุมพล (วัด) ๒๑๗

จ้อย, เจ้า ๘๒๒, ๘๗, ๘๘, ๘๙, ๙๐

จุลจอมเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๕๕,

๗๖, ๘๐, ๑๐๓, ๑๑๔, ๑๑๗, ๑๑๙,

๑๓๕, ๑๔๖, ๓๐๐, ๓๑๙, ๓๔๑, ๓๕๒,

๓๘๕, ๔๐๗, ๔๑๓-๑๖, ๔๕๗, ๕๐๓-๖,

๕๒๙, ๕๓๑, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๔, ๕๕๕

จุง (รุ่นของการสักเลก) ๑๑๗

เจงเวง (พระธาตุ) ๒๔๒, ๒๔๓

เจติย์พนมเปญ (ตำบล) ๓๗, ๓๘

เจติย์หลวง (วัด) ๕๑๓, ๕๑๕

เจริญราชเดช (กวาด), พระ ๑๖๓, ๑๘๐,

๑๘๑, ๑๘๓, ๑๘๔

เจริญราชเดช (ฮ้าง), พระ ๑๘๑, ๑๘๓-๘๔

เจษฎาบดินทร์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหมื่น

ดู นั้งเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ

เจ้าฟ้าตื่นแดง (ทิดเถิก) ๔๔๙, ๔๕๐, ๔๕๑

เจ้าพระยา ๔๘, ๔๙, ๕๒, ๕๕, ๙๒, ๙๓-

๙๕, ๙๘, ๑๐๐-๒, ๒๒๒, ๔๙๕

เจ้าพระวอ

ดู วรรษาภักดี, พระ

เจียงคำ ชุมพล ณ อยู่ธยา, หม่อม ๓๖๕-

๖๙, ๔๕๘

แจระแม (บ้าน) ๕๗

ข

ขนบ (อำเภอ) ๒๖๗, ๒๖๘, ๓๑๒-๑๔,

๔๕๕, ๕๒๐

ชนะคราม (บ้าน) ๒๗๓

ช่องจันทร์หอม ๑๓๒

ช่องบอง ๒๖๖

ช่องพระลับกาย ๓๖

ช่องเม็ก ๗๘, ๑๒๖, ๔๒๙, ๔๗๔, ๔๗๕

ช่องสามหมอ ๒๑

ชัยเชษฐาธิราชที่ ๒, พระเจ้า ๔๘, ๙๒

ชัยบาดาล (อำเภอ) ๒๔, ๒๗๔, ๒๘๓,

๓๑๔, ๕๐๘

ชัยบุรี ๑๘๖, ๓๐๘, ๓๑๐, ๓๒๑, ๓๘๑,

๔๕๕, ๕๖๙

ชัยภูมิ (จังหวัด) ๑๔-๑๘, ๒๘๔, ๓๑๔,

๓๔๕, ๓๘๕, ๔๒๒, ๔๔๙, ๕๒๑

ชัยมงคล (วัด) ๑๑๔, ๒๗๐, ๓๖๘, ๔๙๐

ชานุมาน (อำเภอ) ๑๑๕, ๓๐๖, ๓๗๕

ชาสลับโสบาห์ (โรงเรียน) ๘๖, ๙๐

ชินวรศิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า

กรมหลวง ๒๐๙, ๔๙๕, ๕๒๐, ๕๒๑

ชี (แม่น้ำ) ๒๕, ๕๒, ๔๓๓, ๔๓๔

ชีหวาน (บ้าน) ๔๗๔

ชีปะขาว (บ้าน) ๒๗๗

ช็อง (บ้าน) ๑๖

ชุมพลบุรี (อำเภอ) ๑๔๗, ๑๕๐, ๓๗๘

ชุมพวง (อำเภอ) ๑๔

ชุมแพ (อำเภอ) ๒๖๘, ๒๘๔

เชิงชุม (พระธาตุ) ๒๔๐, ๒๔๓, ๒๔๔

เชียงแก้ว (กบฏ) ๙๖

เชียงขวาง ๒๑๗, ๒๖๐, ๒๖๑, ๓๐๘, ๓๐๙,

๓๒๑, ๓๔๔

เชียงคาน (อำเภอ) ๑๙, ๒๑๙, ๒๗๑, ๒๗๒,

๒๗๓, ๒๗๔-๗๖, ๒๗๙, ๒๘๒, ๒๘๔,

๒๘๕, ๒๙๑

เขียงแดง

- ดู สตรีงแตรง
 เขียงยืน (อำเภอ) ๑๘๓, ๑๘๕
 โชคชัย (อำเภอ) ๑๔, ๓๑๓
 ไชยสุนทร (กิ่ง), พระยา ๑๘๕, ๑๘๓
 ไชยสุนทร (พันทอง), พระยา ๑๘๓, ๑๘๔
 ไชยสุนทร (หนู), พระยา ๑๘๓, ๑๘๔, ๑๘๙
 ไชยสุนทร (หมาแพง), พระยา ๑๕๙, ๑๕๒
 ไชยสุนทร (หล้า), พระยา ๑๘๓, ๑๘๔

ช

- ช่องนาง (บ้าน)
 ดู เสนางคนิคม (กิ่งอำเภอ)
 ช่อมบ่หล่อน (บ้าน) ๓๗๔
 ชอลส์เบอร์รี่, ลอร์ด ๕๗๑
 เชกา (อำเภอ) ๒๒๘
 เชโปน
 ดู ตะโปน
 เชล้ามา ๔๔, ๖๖, ๓๐๒
 เชไล (บ้าน) ๒๗๑, ๒๗๒, ๓๑๒
 แขงบาดาล
 ดู สหัชพันธ์ (อำเภอ)
 ไชแพง ๑๑๑, ๑๑๒, ๑๑๓, ๑๒๑, ๑๘๗, ๔๙๖
 ไชเต็นฟ้าเต็น, พ.ศ.ต. ๔๐๒

ญ

- ญาณวิสุทธิคุณ (เกตุโล), พระครู ๔๘๙,
 ๔๙๓
 ญาพ่อเฒ่าปะขาว (พระพุทธรูป) ๒๖๙, ๒๗๐
 ญาแม่โชนแดง ๑๘๑
 ญาแม่ศรี ๑๘๑, ๑๘๓

ด

- ดงแคน (บ้าน) ๕๑๗
 ดงพญาผ้อ (เขา) ๑๖, ๑๙
 ดงพญาเย็น (ดงพญาภัย) (ภูเขา) ๒๓๕,
 ๔๑๓, ๔๑๔, ๔๒๓, ๕๑๘, ๕๓๑, ๕๗๘
 ดงมาย (บ้าน) ๒๕๖, ๒๗๒
 ดงยาง (บ้าน) ๑๓๐
 ดงลำตวน (บ้าน) ๑๓๑
 ดงหลวง ๓๒๖, ๓๒๗, ๓๒๘, ๓๒๙
 ดงหวายสายบ่อ (บ้าน) ๑๐๔
 ดงอู่ผึ้ง ๙๘
 ดองบะ (บ้าน) ๕๕
 ดอนกระเทียม (บ้าน) ๒๖๕
 ดอนกลาง (บ้าน) ๕๔๔
 ดอนขวาง (บ้าน) ๔๗๕
 ดอนโขง (บ้าน)
 ดู สี่พันตร
 ดอนแดง (บ้าน) ๘๕
 ดอนตาล (อำเภอ) ๒๓๒
 ดอนทับช้าง (บ้าน) ๓๗๒
 ดอนพันชาติ (บ้าน) ๒๖๖, ๒๖๗
 ดอนมดแดง (ตำบล) ๔๘, ๔๙, ๕๐, ๕๔,
 ๕๕, ๑๕๗, ๑๕๑, ๕๑๗
 ดอนสะแบง
 ดู สู้ตนคร
 ดอนสำโรง
 ดู เกษตรวิสัย (อำเภอ)
 ดอนหมู (ตำบล) ๒๒๖
 ดอยกอง (บ้าน) ๑๓๒
 ดอยสุเทพ (พระธาตุ) ๕๑๓
 ด่านขุนทด (อำเภอ) ๑๔, ๒๘๔, ๓๑๓, ๓๘๕

ตำนชัย (อำเภอ) ๒๑๙, ๒๒๖, ๒๗๑,
 ๒๗๒, ๒๗๖-๘๐, ๒๘๔-๘๖, ๓๑๒,
 ๕๕๐
 ตำนราชานาพ, สมเด็จพระกรมพระยา ๔๗,
 ๗๘-๗๙, ๘๕-๘๗, ๓๒๒, ๓๘๑, ๔๐๐,
 ๔๕๕, ๔๖๒, ๔๖๓, ๔๗๙, ๔๘๔, ๕๐๕
 ตำนรฤทธิไกร (บุญฤตา), พระ ๑๖๖, ๑๖๘,
 ๑๗๗, ๑๗๘
 ตำนสุจริตมหิศวรมักดี (คอซิมก้อง ณ
 ระนอง), พระ ๓๔๙

ตำนสุริยเดช, พระ ๗๒, ๑๔๓
 ดินแดง (ตำบล) ๑๗๑, ๒๐๓
 ดุตาร์ท เดอ ลาเกอร์, ร้อยเอก ๖๙, ๑๑๑
 เดชอุดม (อำเภอ) ๖๖, ๗๒, ๑๓๕, ๑๔๑-
 ๔๓, ๓๐๒, ๓๐๕, ๓๒๑, ๓๒๒, ๓๓๔,
 ๓๗๕, ๓๗๗, ๕๕๓
 เดลคาสเซ, เทโอฟิลย์ ๕๗๘
 เดือหมากแข้ง (บ้าน) ๒๐๗, ๒๒๓, ๓๔๔,
 ๓๕๗, ๓๖๓, ๔๐๙
 โดมประดิษฐ์ ๗๒, ๑๔๓, ๓๐๓, ๓๓๔,
 ๓๙๑

ด

ดระการพิชผล (อำเภอ) ๑๑๐, ๑๗๑, ๑๗๒,
 ๓๐๕, ๓๗๔, ๓๗๕, ๔๔๓
 ดรั้งคภูมาภิบาล (เจิม), พระยา ๒๑๑, ๔๘๖
 ดะนะ (แก่ง) ๕๗, ๙๗, ๙๘
 ดะโปน ๖๕, ๗๐, ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๒๘, ๓๐๙,
 ๓๓๐, ๓๓๑, ๓๒๔, ๓๒๕, ๔๓๑
 ดะวันตกเฉียงเหนือ (มณฑล) ๔๕๕
 ดะวันออก (มณฑล) ๔๕๖, ๕๗๘

ดะวันออกเฉียงเหนือ (มณฑล) ๔๕๕
 ดั้งโก (บ้าน) ๑๕๑
 ดัตกรรมวางเวร (พิธิ) ๔๓๒
 ดั้ว, ท้าว ๒๐๐, ๒๐๑
 ดุลาด (บ้าน) ๕๕
 ดุงลุง (บ้าน) ๒๙, ๘๗
 ดู่ย (ดู่ย), เจ้านาง ๔๑, ๕๒, ๘๓, ๙๕, ๙๙
 เต้าซวง (ประเพณี) ๕๕๐
 เต้ (แตระ) (บ้าน) ๑๓๑
 ใต้ (วัด) ๑๕๗, ๕๐๒

ถ

ถนอม กิตติขจร, จอมพล ๒๖๗
 ถะกิงรณาจ (ถ้าย), พันตำรวจตรีหลวง ๔๐๑

ท

ทง (บ้าน) ๑๕๖
 ทรายขาว (ตำบล) ๒๗๑
 ทองทิพย์ (พระพุทธรูป) ๑๑๔
 ท่อนแก้ว, เจ้านาง ๕๗, ๙๖
 ทะ, ท้าว ๙๙, ๑๘๖
 ทักขมาต (บ้าน) ๕๕
 ทักเดอ (บ้าน) ๕๕
 ทับค้าย (บ้าน) ๑๔๗, ๓๐๔
 ทากวาง (บ้าน) ๗๐
 ทำซอนยาง (บ้าน) ๑๙๕, ๒๕๑, ๒๕๒
 ทำแขก ๒๓๑, ๒๒๘, ๕๕๕
 ทำคั่นโท (อำเภอ) ๒๐๓
 ทำคา (บ้าน) ๓๐๓
 ทำโคมขวาง (บ้าน) ๕๖๗
 ทำตุ้ม (อำเภอ) ๑๕๐, ๓๗๘

ท่านาจันทร์ (บ้าน) ๒๗๒, ๒๗๕
 ทำบ่อ (อำเภอ) ๓๔
 ทำย่น้ำ, พระยา ๒๗๑
 ทำยสระ, สมเด็จพระเจ้า ๔๐
 ทำยักขุ (บ้าน) ๑๑๔, ๑๓๗, ๓๐๖
 ทำลี (อำเภอ) ๒๑๙, ๒๗๒, ๓๘๓
 ทำเลี้ยว (บ้าน) ๑๖
 ทำวฝาย (ตำแหน่ง) ๑๐๖
 ทำสะกั้ง (บ้าน)
 ดู เซล้ามา
 ทำเสาธง (บ้าน) ๑๗๐, ๑๗๑
 ทำหน่อ (บ้าน) ๕๙
 ทำอุเทน (อำเภอ) ๑๐๔, ๑๙๖, ๒๓๒, ๒๖๑,
 ๓๐๘, ๓๑๐, ๓๒๑, ๓๘๑, ๔๕๕
 ทิพยจักขุศาสตร์ธำรง, พระ ๓๒๒, ๓๒๕
 ที่นั่งสุริยาคนัฒมรินทร์, สมเด็จพระ ๗, ๖๔,
 ๗๑, ๑๒๙, ๑๕๖
 ทุงเซียงคำ
 ดู ทุงไผ่หิน
 ทุงบัวศรี (บ้าน) ๔๔
 ทุงศรีเมือง ๒๐๙, ๓๖๕, ๔๐๔, ๔๓๔, ๔๔๔,
 ๔๗๙, ๔๙๕, ๕๓๖
 ทุงหลวง ๕๕, ๓๒๖
 ทุงไผ่หิน ๒๑๗, ๒๒๓, ๒๖๐, ๒๖๑, ๓๓๖
 เทพเซียงคาน (วัด) ๒๗๓
 เทพนรินทร์ (วัน), หลวง ๑๒๓, ๓๓๑, ๓๓๔
 เทพวงศา (ท่า), พระ ๑๐๒, ๑๐๓, ๑๕๙
 เทพศาสตร์ราชสุภาวดี (เจือ), พระ ๕๓๗
 เทพหัสตินทร์, พลเอก พระยา ๔๒๙
 เทพหายโสภ (วัด) ๔๓๗
 เทพนทรเทพ, หลวง ๓๒๕, ๓๓๑

เทวธมมี (ม้า) ๑๐๘, ๑๑๔, ๔๘๙-๙๐,
 ๔๙๓, ๔๙๔-๙๗, ๔๙๙, ๕๑๗
 ไทโรลส์, ร้อยเอก ๓๓๕, ๓๓๖

ฉิ

ชรณี (ตำบล) ๕๐๘
 ชธรรมเจดีย์ (จุม), พระ ๔๙๕, ๕๑๙, ๕๒๐,
 ๕๓๙
 ชธรรมเทโว, เจ้า ๔๑, ๔๘
 ชวัชบุรี (อำเภอ) ๑๗๐, ๑๗๑, ๑๗๕, ๓๐๗,
 ๓๗๘
 ชาติเจงเวง (บ้าน) ๒๔๔
 ชาติเชิงชุม (ตำบล) ๒๔๔
 ชาติพนม (อำเภอ) ๒๓๒, ๒๔๓, ๓๘๑,
 ๔๓๔, ๔๖๒
 ชาติพนม (บ้าน) ๓๘๑
 ชาติหลวงเฒ่า ๖๐, ๑๐๐
 ชำรงศิริศรีวัช, มหาอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้า
 ๑๗๔, ๑๘๒
 ธิเบศร์วงศา (กอง), พระ ๒๐๐, ๒๐๑

น

นครจำปาศักดิ์ ๒๙-๓๒, ๕๖-๗๓, ๘๓-๘๘,
 ๙๐, ๓๐๑-๕, ๓๒๐-๒๒, ๓๒๖-๓๖,
 ๔๗๘, ๔๘๔, ๕๐๑, ๕๐๒, ๕๔๕, ๕๕๖,
 ๕๘๒, ๕๘๓, ๕๙๑
 นครจำปาศักดิ์ (คำสุก), เจ้า ๖๘, ๖๙, ๘๕,
 ๑๐๓
 นครจำปาศักดิ์ (นาค), เจ้า ๖๕-๖๗, ๖๘,
 ๑๔๑
 นครจำปาศักดิ์ (โย้), เจ้า ๖๒, ๖๓, ๑๓๒,
 ๕๕๓

นครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย), เจ้า ๖๑, ๖๒,
๖๗, ๖๘, ๖๙, ๑๑๑

นครจำปาศักดิ์ (สุย), เจ้า ๖๓-๖๕, ๖๗-
๖๘, ๗๑, ๗๒, ๑๐๑

นครพนม (จังหวัด) ๔, ๓๖, ๑๐๑, ๑๐๔,
๒๑๙, ๒๒๐, ๒๒๘, ๒๓๒, ๒๔๔-๔๕,
๒๕๒, ๒๕๖, ๓๐๘, ๓๐๙, ๓๑๐, ๓๘๐,
๓๘๑, ๔๒๔-๒๕, ๕๑๙, ๕๓๑, ๕๔๒,
๕๔๕

นครราชสีมา (จังหวัด) ๓-๕, ๑๒-๑๖, ๕๐,
๕๑, ๘๐, ๑๐๔, ๑๐๙, ๑๑๕, ๑๑๖,
๑๒๗, ๑๓๒, ๑๕๕, ๑๖๒, ๑๖๔, ๓๐๘,
๓๑๒, ๓๑๓, ๓๑๔, ๔๑๒, ๔๑๓,
๔๗๔-๗๕, ๕๓๓, ๕๔๐, ๕๖๓, ๕๕๓

นครสวรรค์วรพินิต, พระเจ้าพี่ยาเธอ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ ๔๗๘, ๕๑๒

นครรัตนวัตติวงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา ๔๑๖

นันทเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๑๖, ๖๒,

๖๓, ๖๗, ๑๐๔, ๑๐๗, ๑๐๘, ๑๑๗,

๑๓๕, ๓๘๑, ๔๙๕, ๕๕๒

นันทเสน, พระยา ๒๒๘, ๒๓๐

นากอนจว (บ้าน)

ดู วารินชำราบ (อำเภอ)

นาแก (อำเภอ) ๒๓๒

นาข่า (บ้าน) ๑๗๘

นาค้อ (บ้าน) ๖๓

นาคำ (ตำบล) ๓๗๔, ๓๗๕, ๔๖๓

นาโคก (บ้าน) ๒๘๒

นางไย (บ้าน)

ดู ลาดกุดยางใหญ่ (บ้าน)

นางรอง (อำเภอ) ๑๔๗, ๓๑๑, ๓๘๕, ๔๐๙,
๔๕๖, ๔๗๙

นาเชือก (อำเภอ) ๑๘๕

นาดี (ตำบล) ๒๘๐

นาไทย (หมู่บ้าน) ๒๗๗

น่าน้อย (บ้าน) ๔๒๑

นาแป (ตำบล) ๓๒๘

นาโป่ง (บ้าน) ๓๒๘

นาโพธิ (บ้าน)

ดู ไผ่ศาลนิคม

นาเมือง (บ้าน) ๕๓๓

นารายณ์ (ตำบล) ๔๒๑

นารายณ์มหาราช, สมเด็จพระ ๕, ๑๖, ๓๑๓

นารีนุกูล (โรงเรียน) ๓๖๘, ๔๓๐

นาอ้อ (บ้าน) ๒๘๒

นาเอือด (บ้าน) ๓๗๔, ๓๗๕

นายอน (บ้าน)

ดู สุพาด

น้ำชะ (บ้าน) ๕๔

น้ำโตมใหญ่ (บ้าน) ๑๔๑

น้ำพอง (อำเภอ) ๒๖๔, ๒๖๘

นิกรบดินทร, เจ้าพระยา ๑๔๕

นิคมจางวาง (จันทร์), พระ ๑๖๒, ๑๖๓,

๑๘๐, ๒๐๐

นุด, เจ้า ๖๒, ๖๙, ๑๑๑

นุ, เจ้า ๕๓, ๕๖, ๕๕, ๖๐, ๙๙

โนนกลาง (อำเภอ) ๑๔๓

โนนทัน (บ้าน) ๒๖๗

โนนไทย (อำเภอ) ๑๔, ๓๑๓, ๓๘๕

โนนศิลา (บ้าน) ๑๗๑

โนนปกปิด ๑๗

โนนม่วง (บ้าน) ๓๑๑
 โนนสัง (อำเภอ) ๓๘๐
 โนนสูง (อำเภอ) ๑๔
 โนนหินกอง (บ้าน) ๑๔๐, ๓๐๘
 โน (วัด) ๕๐๓

ป

ปากหวาน (บ้าน) ๑๓๒
 ปดินทร์เดชา (สิงห์), เจ้าพระยา ๕๔, ๖๕,
 ๖๖, ๑๐๖, ๑๐๗, ๑๖๐, ๒๒๐, ๒๔๔,
 ๒๖๖, ๒๗๑
 ปราบือ (อำเภอ) ๑๘๓, ๑๘๕, ๑๙๕, ๑๙๖,
 ๒๐๒, ๓๐๖, ๓๗๙
 ปรมจินดา (วัด) ๕๒๑
 ปรมไตรโลกนาถ, สมเด็จพระ ๑๓, ๒๙๑,
 ๓๑๘
 ปรมนิवास (วัด) ๕๐๓, ๕๐๘, ๕๑๓, ๕๑๕,
 ๕๑๖, ๕๒๐, ๕๔๐
 ปรมราชา (สุตา), พระ ๒๔๕, ๒๔๖
 ปรรทัต (ภูเขา) ๓๖, ๕๕, ๖๕, ๑๓๒, ๔๒๙,
 ๔๗๗, ๕๗๘
 ปรีคัณทานิคม ๒๑๖, ๒๖๐, ๓๐๘, ๓๐๙,
 ๓๒๑
 ปรวินวศิวหาร (วัด) ๔๘๙, ๔๙๐, ๔๙๒,
 ๕๐๙, ๕๑๘
 บึงพวน (พระธาตุ) ๒๒๖, ๒๒๗, ๒๒๘
 บึงไฟแลน ๕๖๐, ๕๖๑
 บึงไฟหมื่น ๕๖๐, ๕๖๑
 บึงไฟฮ้อย ๕๖๐, ๕๖๑
 บ้านทายเพชร
 ดู อุดมมีชัย

บัว ณ จำปาศักดิ์, เจ้า ๓๐, ๘๓, ๔๕๘
 บัวขาว (บ้าน) ๒๐๑
 บัวชุม ๒๘๓, ๓๑๔
 บัวใหญ่ (อำเภอ) ๑๔, ๓๘๓, ๔๒๐
 บัวบุณฑริก
 ดู บุณฑริก (อำเภอ)
 บ้านกลาง (วัด) ๕๐๑, ๕๑๗
 บ้านแก้ว (พระธาตุ)
 ดู ทองสามหมื่น (พระธาตุ)
 บ้านเขว้า (อำเภอ) ๑๙
 บ้านด่าน ๕๗, ๖๔, ๑๐๒, ๑๒๑, ๓๐๗,
 ๓๒๒, ๓๓๐, ๓๗๔, ๓๗๕, ๔๓๖
 บ้านดุง (อำเภอ) ๓๘๐
 บ้านแท่น (อำเภอ) ๑๙
 บ้านน้อยนายม (ตำบล) ๒๖๑
 บ้านน้ำคำ (วัด) ๔๙๓
 บ้านผึ้ง (วัด) ๔๙๓
 บ้านผือ (อำเภอ) ๓๘๐
 บ้านไผ่ (อำเภอ) ๒๖๕, ๒๖๘
 บ้านไผ่ใหญ่ (วัด) ๔๘๘
 บ้านยาง (กิ่งอำเภอ)
 ดู เกษตรสมบูรณ์ (อำเภอ)
 บ้านลาวเดิม (ตำบล) ๓๗
 บ้านหม้อ (วัด) ๕๕๕
 บำรุงบูรพทิศ (เรือกลไฟ) ๑๒๗
 บำรุงราษฎร์ (จุมมนี), พระ ๑๐๙, ๑๑๔
 บ้านเหน็จนรงค์ (อำเภอ) ๑๙, ๓๑๔, ๓๘๕,
 ๔๒๓, ๔๕๖
 บึงกระดาน (บ้าน) ๒๐๒, ๓๐๖
 บึงกาฬ (อำเภอ) ๓๖, ๑๑๘, ๒๒๘, ๓๘๐
 บึงจวง (บ้าน) ๗๐, ๓๐๓

บึงโดน (บ้าน) ๑๘๗, ๓๐๖
 บึงบอน (บ้าน) ๒๖๗, ๓๑๒
 บึงหม้อ (บ้าน) ๓๐๙
 บุ่งคล้า (บ้าน) ๑๖
 บุ่งเป่า (บ้าน) ๑๘๖
 บุญข้าวประดับดิน (พิธี) ๕๖๕
 บุญข้าวสาก (พิธี) ๕๖๕, ๕๖๖
 บุญเข้าพรรษา (พิธี) ๕๖๓
 บุญพระเวส (พิธี) ๕๖๗
 บุญสงกรานต์ (พิธี) ๕๕๓
 บุญออกพรรษา (พิธี) ๕๖๖
 บุญอุ้ม ๓ จำปาศักดิ์, เจ้า ๘๓, ๘๖, ๙๐
 บุญทริก (อำเภอ) ๖๖, ๑๔๑, ๓๐๒, ๓๗๕
 บุรีรัมย์ (จังหวัด) ๑๔๗, ๓๐๘, ๓๑๑, ๓๒๑, ๓๔๕, ๓๘๕, ๔๓๗, ๔๗๔, ๔๗๕, ๔๗๗, ๔๗๘, ๕๒๑
 บุขม (บ้าน) ๒๘๕
 บุรพา (วัด) ๕๐๒, ๕๓๖, ๕๔๒
 เมง, เจ้า ๗๖, ๗๙, ๘๑, ๘๕, ๘๖, ๘๗
 เฌอสมหาราช (โรงเรียน) ๓๖๙, ๔๗๙, ๕๓๖
 เมืงเก้, เค. ๔๑๓

ป

ปากเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๔๒๔, ๔๘๕, ๕๒๐, ๕๓๘, ๕๓๙
 ปทุมรัตน์ (อำเภอ) ๑๗๕
 ประโคนชัย (อำเภอ) ๑๔๗, ๓๑๓, ๓๘๕
 ประจักษ์ศิลปาคม, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง ๑๓, ๘๐, ๑๘๒, ๑๘๘,

๒๐๗-๑๐, ๒๑๙, ๓๒๐, ๓๔๔, ๓๖๐, ๔๑๓
 ประจันตประเทศธานี (โพนคำ), พระยา ๒๔๙, ๒๖๒, ๓๘๑
 ประชาภิจักรจักร (แหลม), พระ ๔๘, ๓๒๒, ๓๒๕, ๓๓๒, ๓๓๕, ๓๔๑
 ประชุมพนาลัย (บ้าน) ๒๑๗, ๓๐๙
 ประดิษฐ์ธรรมคุณ (วัด) ๒๒๕
 ประดิษฐ์ยุทธการ (พรหม), ร้อยตรี ชุน ๘๒, ๓๗๘
 ประทายสมันต์
 ดู สุรินทร์ (จังหวัด)
 ประทุมราชสุริยวงศ์ (คำฝง), พระ ๕๖, ๕๗, ๕๘, ๙๕-๙๙, ๑๐๑, ๑๘๗, ๒๑๒, ๔๘๘
 ประเทศธานี (คำ), พระยา ๒๔๗, ๒๔๙, ๒๕๐
 ปราบเวียงจันทน์ (พระเจดีย์) ๒๒๕
 ปราสาท (อำเภอ) ๑๕๐, ๓๗๘
 ปราสาทสี่เหลี่ยม (บ้าน) ๑๓๐, ๓๐๔
 ปรีอ (บ้าน) ๑๓๕, ๓๐๔
 ปลัด (ศรีเมือง), พระ ๑๓๓-๓๕
 ปลาปาก (อำเภอ) ๒๓๒
 ปลาเป่า (บ้าน) ๓๑๑
 ปวนพู (บ้าน) ๔๕๒
 ป. พิบูลสงคราม, จอมพล ๙๐, ๔๒๐-๒๒, ๕๓๐, ๕๓๑
 ปักธงชัย (อำเภอ) ๑๔, ๓๑๓, ๓๘๕, ๔๕๖
 ปันซาร์ต (บริษัท) ๔๑๓
 ปันน้ำ (ภูเขา) ๕๗๘, ๕๘๐

ปากช่อง (อำเภอ) ๑๔, ๓๒๖, ๔๑๔, ๔๒๑,

๔๒๒

ปากเซ ๓๐, ๔๕๕, ๕๕๙, ๖๐, ๖๔, ๓๒๗, ๓๒๘,

๔๒๕, ๔๒๗, ๔๗๘, ๔๘๔

ปากแซงนาแวง (บ้าน) ๑๐๖

ปากเหือง

ดู เชียงคาน (อำเภอ)

ป่าติ้ว (อำเภอ) ๓๗๕

ปาน จันทรานูตร, พันเอก ๑๑, ๕๓๓, ๕๓๕

ป่าใหญ่ (วัด)

ดู มทวาราม (วัด)

ปียมหาราช, พระ

ดู จุลจอมเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ

เปลลาม (บ้าน) ๕๕

เป็อยหัวช้าง (บ้าน) ๑๗๘

โป่ง (บ้าน) ๑๖๖, ๑๖๗, ๑๗๗, ๑๗๘, ๓๐๖

ผ

ผลาญ (บ้าน)

ดู พลาน (พะลาน)

ผักปัง (บ้าน) ๑๙, ๒๑, ๓๑๔

ผำขาว (บ้าน) ๑๙๑, ๒๔๔, ๒๕๒

ผำบัง ๑๐๘, ๓๑๐

ผำแม่น้ำ (บ้าน) ๒๘๕

ผำมอง ๙๑

ผำส่องนาง (บ้าน) ๖๙

ผำเสด็จ ๔๑๔

ผำฮอด (บ้าน) ๒๗๒

ผัดผี (ประเพณี) ๕๕๐

ผิน ชุณหะวัณ, จอมพล ๑๑, ๑๒

ผิงญ (กบฏ) ๔๓๕-๓๗, ๔๓๘, ๔๓๙,

๔๔๐, ๔๔๑-๔๒, ๔๔๔-๔๘

โพธิ์ไทยพิทักษ์ (เกลื่อน), ชุน ๓๒๓, ๓๒๔

โพธิ์ใหญ่ (ตำบล) ๔๘๕, ๔๘๓

พ

พนม (พระธาตุ) ๓๖, ๔๓, ๒๒๘, ๒๒๙,

๒๓๐, ๒๓๑, ๒๓๒, ๒๓๗, ๔๖๒, ๔๖๓,

๕๔๑-๔๓

พนมไพร (อำเภอ) ๑๖๖, ๑๖๘, ๑๗๕, ๑๗๖,

๑๗๗, ๑๗๘, ๓๐๖, ๓๗๘

พนมสารคาม (อำเภอ) ๒๔๗, ๒๔๘, ๓๔๖

พยัคฆภูมิพิสัย (อำเภอ) ๑๗๖, ๑๗๘, ๑๘๕,

๓๐๖, ๓๗๘

พรรณา (บ้าน) ๑๙๑, ๒๔๔, ๒๕๒

พรรณานิคม (อำเภอ) ๑๙๖, ๒๕๕, ๒๖๓,

๓๑๑, ๓๘๑

พรหมเทพ (ถนน) ๔๓๐

พรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (หน่อคำ), เจ้า ๖๙,

๑๑๑, ๑๖๕, ๒๕๕, ๔๙๐, ๔๙๕

พรหมภักดี (แสง), หลวง ๑๔๒

พรหมราช (ถนน) ๘๘

พรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง), พระ ๑๐๗-

๑๐, ๑๑๑, ๑๑๕, ๑๔๖, ๔๘๘-๙๐

พรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม), พระ ๕๖,

๖๕, ๙๔, ๙๕, ๙๙, ๑๐๑, ๑๐๕, ๑๐๖,

๑๐๗

พรหมอาสา (จุฬิน), พระ ๒๔๖, ๒๔๗, ๒๕๕

พระแก้ว (เขา) ๔๕, ๔๗

พระตะบอง ๑๒๓, ๓๔๕, ๓๔๙, ๔๑๒, ๔๕๕

พระธาตุดอยสุเทพ (วัด) ๕๓๑

พระธาตุพนมวรมหาวิหาร (วัด) ๕๕๒

พระชาติเรณู (วัด) ๓๘๑

พระยากลาโหม (วัด) ๖๐

พระลับ (อำเภอ)

ดู เมืองขอนแก่น (อำเภอ)

พระวิหาร (เขา) ๓๑, ๑๗๓

โพธิ์รังฤทธิ (ถนน) ๕๕๑

พล (อำเภอ) ๒๖๘, ๓๑๒, ๕๒๐

พลาน (ทะเลาน) ๑๒๘, ๓๐๘, ๓๓๐

พังเหยย (เขา) ๔๒๑, ๕๗๘

พัดตุก (บ้าน) ๕๕

พัดลิ่ง (บ้าน) ๕๕

พันชนะ (บ้าน)

ดู ตำบลขุนทด (อำเภอ)

พญูโล (ดี), พระเถระ ๑๐๘, ๔๘๘-๔๙,

๔๙๙, ๕๐๑

พันลำ (บ้าน)

ดู สหัสขันธ์ (อำเภอ)

พานพร้าว ๒๒๐, ๒๒๕, ๓๐๘

พานิชพัฒนา (เรือกลไฟ) ๑๒๗

พิชัย (อำเภอ) ๒๗๖, ๒๘๔, ๓๔๖, ๕๗๘

พิชัยญาติการาม (วัด) ๕๐๐, ๕๑๗

พิชิตปริชากร, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง

๑๓, ๗๔, ๗๕ ๑๔๘, ๑๔๙, ๑๗๗,

๑๗๘, ๑๙๔, ๓๑๘, ๓๒๐-๒๓, ๓๒๕,

๓๒๖, ๓๒๙, ๓๓๑, ๓๓๒, ๓๓๖-๔๑,

๓๔๔, ๓๔๕, ๓๕๕, ๓๖๒, ๓๖๓, ๔๙๖,

๔๙๗, ๔๙๘

พิชิตรังสรรค์ (ถนน) ๓๖๘

พิไชยนครบวรภูมิ (จันทร์), พระ ๑๔๖

พิไชยสุริยวงศ์ (ตาดิ), พระ ๑๖๑, ๑๖๒,

๑๖๓, ๑๗๐

พิทยลาภพฤฒิธาดา, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมขุน ๑๓, ๘๐, ๓๔๔, ๓๖๐, ๔๑๓

พิทักษ์นรากร (อุ่น), พระ ๑๘๑, ๑๘๒, ๑๘๔

พิทักษ์นรินทร์ (ฝั่ง), ร้อยเอก หลวง ๑๒๘,

๓๒๕, ๓๓๑

พิน ๔๓, ๖๕, ๑๐๔, ๑๒๘, ๒๔๔, ๒๔๕,

๓๐๘, ๓๒๔, ๓๒๕, ๓๓๐

พิบูลมังสาหาร (อำเภอ) ๒๙, ๑๐๙, ๑๔๓,

๑๕๐, ๓๐๕, ๓๒๒, ๓๗๕, ๔๒๗, ๔๗๓,

๔๙๒

พิมพ์ (พิมพ์), เจ้านาง ๖๕, ๘๒, ๙๔

พิมพ์ย (อำเภอ) ๔, ๗, ๑๐, ๑๔, ๑๐๙,

๑๒๙-๓๑, ๑๓๒, ๑๔๔, ๓๑๓, ๔๕๖,

๔๖๓

พุทธโฆษาจารย์ (เจริญ), สมเด็จพระ ๕๒๐

พุทธบุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลธัมมีย์

(พระพุทธรูป) ๔๗

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกม., พระบาทสมเด็จพระ

๑๖, ๑๙, ๕๖, ๕๗, ๙๗, ๑๙๑, ๕๕๕

พุทธเลิศหล้านภาลัยม., พระบาทสมเด็จพระ

๑๖, ๕๙, ๖๐, ๑๑๖, ๕๕๑

พุทธสิหังคเจ้า (พระพุทธรูป) ๕๓๖, ๕๓๗,

๕๔๖

พุทธโธสง (อำเภอ) ๓๑๓, ๓๘๕, ๔๖๓

เพชร (เชียงใหม่), หลวง ๑๓๐, ๑๕๐

เพชรดาธิหวางค์ (สะอาด), พระยา ๔๗๘,

๔๗๙, ๔๘๔, ๕๒๑, ๕๒๓

เพชรปานี (ต้น), พระยา ๒๑๑, ๔๘๖, ๕๒๐,

๕๒๑, ๕๒๓

เพชรราชา, สมเด็จพระ ๖

เพ็ญราม (ตำบล) ๑๔๔

โพธิธานาเทลา (บ้าน) ๑๘๓, ๑๘๔

โพธิสมภรณ์ (วัด) ๔๙๕, ๕๑๙, ๕๒๐

โพธิ์หญ้า (บ้าน) ๑๖

โพน (บ้าน)

ดู สารวัน

โพนทอง (อำเภอ) ๖๖, ๑๗๑, ๑๗๒, ๑๗๕,

๓๐๒

โพนพิสัย (อำเภอ) ๒๑๖-๑๗, ๒๒๓, ๒๒๘,

๓๐๘, ๓๐๙, ๓๘๐

โพนแพง, เจ้า ๑๖๑, ๑๖๒, ๑๗๐

ไพรตะบัก (บ้าน) ๓๐๔, ๕๗๐

พ

ฟ้าแดด ๑๙๐

ฟ้าลั่น (บ้าน) ๓๐๘

ฟ้าหนองยศ ๕๔, ๕๕

ฟ้าหยาด (อำเภอ) ๑๗๑

ภ

ภักดีชุมพล (เกต), พระ ๑๗, ๑๘

ภักดีชุมพล (เบ็ญว), พระยา ๑๗, ๑๘

ภักดีชุมพล (แล), พระยา ๑๖-๑๘

ภักดีณรงค์ (สิน), พระยา ๗๘, ๑๒๓, ๑๒๕,

๓๑๕, ๓๑๗, ๓๒๒, ๓๒๕, ๓๖๕

ภักดีภุทธสงคราม (มานะ), พระ ๑๓๑, ๑๓๒

ภักดีภุทธสงคราม (หล้า), พระ ๑๓๓

ภักดีโยธา (แหง้า), พระ ๑๓๓

ภู (วัด) ๔๗๘, ๔๘๔

ภูกระดิ่ง (อำเภอ) ๒๗๒

ภูกระดิ่ง (ภูเขา) ๒๘๕, ๒๘๖, ๓๒๗, ๔๒๑

ภูกะโงก (ตำบล) ๓๓๑

ภูกำพร้าว (ภูเขา) ๒๓๐, ๒๓๘, ๒๔๐, ๒๔๓

ภูเขี้ยว (อำเภอ) ๑๗, ๑๘-๒๑, ๒๘๔, ๓๑๔,

๓๘๕, ๔๕๖

ภูแดนช้าง (บ้าน)

ดู ภูแล่นช้าง

ภูธราภัย, เจ้าพระยา ๑๖๖, ๑๗๗

ภูน้ำรอด ๒๓๖-๓๘

ภูพาน (ภูเขา) ๑๙๑, ๑๙๘

ภูเพ็ก (พระธาตุ) ๒๔๓

ภูมี หน่อสุวรรณ, นายพล ๘๖

ภูเรือ (ภูเขา) ๒๗๒

ภูแล่นช้าง ๑๔๑, ๑๗๒, ๑๙๔, ๑๙๘, ๑๙๙,

๒๐๐, ๓๐๕, ๓๐๖, ๓๒๒, ๓๖๑

ภูดลสวาง ๒๕๖, ๒๖๐, ๒๖๑, ๓๐๕, ๓๑๑

ภูเวียง (อำเภอ) ๑๖, ๒๖๘, ๓๑๒, ๓๘๓,

๔๙๔

ภูหลวง (ภูเขา) ๒๘๖

ม

มังกูฎเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๔๑๘,

๔๖๓, ๔๘๕, ๕๐๕, ๕๐๖, ๕๑๑, ๕๒๑,

๕๓๘, ๕๓๙, ๕๕๙

มณีชลขันธ์ (วัด) ๕๑๒

มณีวนาราม (วัด) ๑๐๕, ๕๕๑

มธุรสสำล ๗๐, ๓๐๓

มโนไพร ๑๓๖, ๒๗๕, ๒๙๑, ๓๐๔, ๔๒๕,

๔๒๙, ๕๗๐, ๕๗๘, ๕๘๒

มรุกขนคร ๑๕๕, ๒๓๐, ๒๓๑, ๒๔๖

มรุกपर्คสิริพัฒน์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมขุน ๓๔๗, ๓๕๘

ม่วงสามสิบ (อำเภอ) ๑๐๙, ๑๑๙, ๓๐๖,

๓๗๕, ๔๗๔, ๔๘๕, ๔๘๘, ๔๙๓, ๕๔๑

ม่วงหางนา (บ้าน) ๖๔

มหากษัตริย์ศึก, สมเด็จพระเจ้าพระยา ๕๒, ๕๓,
๕๖, ๕๕, ๕๖

มหาชนนชัย (อำเภอ) ๑๑๐, ๑๑๑, ๑๑๔,
๑๗๑, ๓๐๕, ๓๗๔, ๓๗๕

มหาชัย (วัด) ๔๓๓, ๔๓๔

มหาชัยกองแก้ว ๑๐๔, ๑๓๕, ๒๔๕-๔๗,
๒๔๘, ๒๕๕, ๓๑๐

มหาไชย (กวาด), ท้าว ๑๖๓

มหามกุฏราชวิทยาลัย ๕๐๐, ๕๔๐

มหามาศยาราม (วัด) ๔๓๓, ๔๓๔, ๕๐๑

มหาวนาราม (วัด) ๑๐๕

มหาวิรวงศ์ (พิมพ์), สมเด็จพระ ๕๓๓

มหาวิรวงศ์ (อ้วน), สมเด็จพระ ๔๖๓, ๔๓๔,
๕๐๐-๒, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๑๘, ๕๒๑,
๕๒๓-๒๕, ๕๒๕-๓๓, ๕๓๖, ๕๓๗-๓๘,
๕๕๐

มหาสารคาม (จังหวัด) ๑๖๓, ๑๖๔, ๑๗๐,
๑๗๔, ๑๗๖, ๑๘๐-๘๕, ๑๘๘, ๑๙๙,
๒๐๐, ๒๐๓, ๓๐๕, ๓๒๑, ๓๓๐, ๓๓๕,
๓๗๘, ๓๗๙, ๓๘๐, ๔๕๐, ๔๖๓

มหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น), พระยา ๑๑๔,
๑๖๕, ๑๖๖, ๑๘๔

มหาอำมาตยาธิบดี (ป้อม), พระยา ๑๓๕,
๒๔๕

มหาอำมาตยาธิบดี (เล็ง), พระยา ๗๘,
๑๘๒, ๔๗๕, ๕๓๑, ๕๓๓

มหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง), พระยา ๖๐, ๗๓,
๑๑๙-๒๑, ๑๒๗, ๑๒๘, ๑๓๖, ๑๔๗,
๑๔๘, ๑๖๘, ๑๖๙, ๑๗๗, ๑๘๘, ๑๙๔,
๒๐๒, ๓๑๕, ๓๑๗, ๓๔๙, ๓๕๗

มัญจาคีรี (อำเภอ) ๒๖๘, ๓๑๒, ๓๘๓

มณฑลนาคร (ชม), ขุน ๑๗๓, ๓๗๘
มาสี (เรือกลไฟ) ๕๗๐

มาเฮ ๘๖

มิตรภาพ (ถนน) ๒๗๐, ๒๘๔, ๔๒๘

มุกดาหาร (จังหวัด) ๑๐๒, ๒๐๑, ๒๓๒,

๒๕๒, ๓๐๘, ๓๑๑ ๓๒๑, ๔๕๕, ๔๖๓,
๔๗๔, ๔๘๓, ๕๕๓

มุขมนตรี (อวบ), เจ้าพระยา ๒๑๖, ๓๕๗

มูล (แม่น้ำ) ๒๙, ๔๘, ๔๙, ๕๗, ๘๗, ๙๑,
๙๗ ๑๐๘, ๑๐๙, ๑๑๑, ๑๒๗, ๑๓๑,
๔๑๘, ๔๒๕, ๔๒๗, ๔๓๐, ๔๗๓, ๔๗๔,
๔๗๗, ๔๗๙, ๔๘๐, ๕๓๗, ๕๓๘

มูลป่าโมกข์ ๗๒, ๘๕, ๓๐๓, ๓๓๔

เมอเร็, แคมเบล ยี, ๔๑๓

เมืองเก่า (ตำบล) ๒๖๗

เมืองขอนแก่น (อำเภอ) ๒๖๗, ๒๖๘, ๓๘๓

เมืองชัยภูมิ (อำเภอ) ๑๘, ๑๙

เมืองทาง (บ้าน) ๓๑๑

เมืองที (บ้าน) ๑๒๘

เมืองนครพนม (อำเภอ) ๒๓๒, ๓๐๙, ๓๑๐

เมืองมัน (บ้าน)

ดู สารวัน

เมืองราม (บ้าน) ๓๑๐

เมืองเลย (อำเภอ) ๒๗๒

เมืองเลิง (บ้าน) ๑๒๘

เมืองวัง (บ้าน) ๓๐๙

เมืองศรีสะเกษ (อำเภอ) ๓๗๗

เมืองสุรินทร์ (อำเภอ) ๑๔๘

เมืองแสน (บ้าน) ๑๗๘

เมืองหนองคาย (อำเภอ) ๓๘๐

แมคคานี

ดู วิชาคภวุดล. พระ
แมคสลุลเลอร์ ๓๒๒
ไม. คุณหญิง
ดู สุรนารี. ท้าว

ย

ยมราช (แก้ว). เจ้าพระยา ๑๖๒
ยมราช (ปิ่น). เจ้าพระยา ๓๔๙
ยมราช (สังข์). พระยา ๕-๗
ยมราช (บ้าน) ๓๑๐
ยศไกรเกรียงเดช (ทองดี). หลวง ๓๘๙
ยโสธร (จังหวัด) ๕๖. ๖๘. ๙๖. ๙๙. ๑๐๐.
๑๐๑. ๑๐๔. ๑๑๕. ๑๑๘. ๑๖๒. ๑๘๗.
๒๒๒. ๒๔๔. ๒๕๖. ๓๐๕. ๓๐๗. ๓๒๑.
๓๒๔. ๓๗๔. ๓๘๙. ๔๓๔. ๔๓๗. ๔๕๓.
๔๖๓. ๔๘๙. ๔๙๓. ๕๕๓
ยอดแก้ว. พระครู ๓๓. ๓๔
ยอดเมืองขวาง. พระ ๗๔. ๓๓๕-๓๘
ยางตลาด (อำเภอ) ๑๙๘. ๑๙๙. ๒๐๓
ยุติธรรมธร (คำสุก). เจ้า ๖๕. ๗๐. ๗๑.
๗๔.-๗๖. ๘๑. ๘๒. ๘๙. ๑๐๙. ๑๒๔.
๑๒๘. ๓๒๖. ๓๒๙. ๔๓๕. ๔๙๓. ๕๗๐
เยรวาร์. ร้อยเอก ๕๗๖
โย (โย). เจ้า ๑๕๑. ๔๙๕

ร

ร้องแซง (บ้าน) ๑๐๔. ๔๓๗
ร้อยเอ็ด (จังหวัด) ๔๒. ๑๑๗. ๑๕๕. ๑๕๗-
๖๑. ๑๖๔. ๑๖๕. ๑๖๖ ๑๖๗-๗๕. ๑๘๖.
๓๐๕. ๓๐๖. ๓๐๗. ๓๒๑. ๓๒๔. ๓๗๒.
๓๗๘. ๓๘๙. ๔๕๐. ๔๖๓. ๕๐๒. ๕๕๓

ระเมียง (บ้าน) ๔๗๙
รัตนเขื่อนขันธุ์. พระ ๗๒. ๑๔๓
รัตนบุรี (อำเภอ) ๔๒. ๑๒๙. ๑๔๔. ๑๔๗.
๑๔๘. ๑๕๐. ๓๑๓. ๓๗๘. ๓๘๕
รัตนวงศา (คำผาย). พระยา ๑๖๔-๖๖.
๑๖๗. ๑๗๗
รัตนวงศา (คำสิงห์). พระ ๑๖๖. ๑๖๗. ๑๖๘.
๑๗๗-๗๘
รัตนวงศา (ภู) ๑๖๐
รัตนวงศา (เลน). พระ ๑๖๒
รัตนวาปี ๒๑๖. ๓๘๐
รัตนชาติเบ็คร (พุ่ม). เจ้าพระยา ๓๕๗
ราชดนัย (หยุ่ย). เจ้า ๒๙. ๗๖. ๗๘. ๗๙.
๘๓-๘๖. ๘๗. ๘๘. ๙๐. ๑๒๘. ๔๗๘
ราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ). พระยา ๔๔๘
ราชบุตร (คำ). เจ้า ๘๒. ๑๖๙. ๒๙๒
ราชบุตร (สินลา) ๑๖๐. ๑๗๗
ราชบุตร (สุ่ย) ๘๘. ๑๐๐. ๑๐๑. ๑๐๔. ๑๐๖.
๑๐๗. ๑๑๔. ๑๒๔. ๒๔๔. ๒๔๕. ๓๖๕-
๖๙
ราชบุรีดิเรกฤทธิ์. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวง ๓๔๑
ราชประดิษฐ์ (วัด) ๕๖๖
ราชพงษ์ภักดี (ชัย). พระ ๓๒๖. ๓๙๑
ราชภาคินัย (คำหมูน). เจ้า ๗๖. ๘๗
ราชวงศ์ (นวน) ๑๘๖. ๒๕๕
ราชวงศ์ (โพนคำ) ๑๐๑. ๑๐๗. ๑๑๓.
๑๑๔. ๒๕๕
ราชวงศ์ (อ้น) ๑๑๘
ราชวงศ์ (อินทร์) ๒๔๘-๕๐
ราชวรินทร์ (หว่าง). พระ ๓๒๒. ๓๒๔.

๓๒๕

ราชสัมพันธวงศ์ (ปู่ย), เจ้า ๗๑, ๘๒

ราชสุภาวดี, เจ้าพระยา ๖๓

รามราช ๓๑๐, ๓๖๑, ๓๘๑

รามฤทธิ์ (ส่อน), พระ ๓๘๓

ราษฎรบริหาร (เกษ), พระ ๑๘๕, ๑๘๖,

๑๘๙

ราษฎรบริหาร (ทอง), พระ ๑๘๘, ๑๘๙,

๓๗๙

ราชไศล (อำเภอ) ๑๓๖, ๑๔๐, ๓๐๘, ๓๗๗

รำไพพงษ์บริพัตร (จิตร), พระยา ๔๗๗

เรณู (พระธาตุ) ๓๘๑

เรณุนคร (อำเภอ) ๑๐๔, ๓๑๐, ๓๘๑

เรลิตังห์ ลุค ๓๓๕

เรื่องชัชชนะ (คำพูน), พระ ๑๑๐, ๑๑๔,

๔๒๒

ไร่ไต้ (ตำบล) ๑๔๓

ไร่น้อย (ตำบล) ๕๗๓

ฤ

ฤทธิไกรเกรียงหาญ (สาย), พลโท พระยา

๓๙๗, ๔๔๕

ฤทธิรงค์รณเมท (สุข), พลตรี พระยา ๓๒๑,

๓๔๖, ๓๕๘

ฤทธิสงครามภักดี (อับดุล ฮามิด),

เจ้าพระยา ๓๔๙

ล

ลอร์เรน ๔๔๕

ละคร (วัด) ๔๙, ๖๕

ลม่วงน้อย (บ้าน) ๕๕

ลม่วงใหญ่ (บ้าน) ๕๕

ละแวก (บ้าน) ๕๕, ๕๕

ละหานทราย (อำเภอ) ๓๘๕

ลาด (บ้าน) ๑๙, ๓๑๔

ลาดกุดยางใหญ่ (บ้าน) ๑๖๓, ๑๘๐, ๓๐๗

ลาวกลาง ๓๖๒, ๓๖๕

ลาวขาว ๑๔๙, ๓๑๒, ๓๓๕, ๓๔๓, ๓๔๔,

๓๔๕, ๓๖๓, ๓๘๖

ลาวเหียง ๓๔๓, ๓๔๔,

ลาวเดิม (บ้าน) ๑๓๒, ๑๓๕, ๓๐๔

ลาวพวน ๑๓, ๑๐๔, ๑๙๖, ๒๖๒, ๓๑๒,

๓๓๕, ๓๔๔, ๓๖๐ ๓๖๓

ลาวพุงขาว ๓๔๓, ๔๕๔, ๔๕๕

ลาวพุงดำ ๓๔๓, ๔๕๔, ๔๕๕

ลาวเวียง ๓๔๓

ลำคันทน์ (ตำบล) ๔๒๒

ลำตวน (บ้าน) ๑๒๙, ๑๔๖, ๓๐๔

ลำเนาหนองปรือ ๑๑๔, ๓๐๘, ๓๓๐

ลำปลายมาศ (อำเภอ) ๓๘๕

ลำพุก (บ้าน) ๓๐๔, ๓๗๗

ลินจิงกุลาทธ (พัว), พระ ๓๖๘, ๓๘๘

ลูวี่ ๕๗๐

เลย (จังหวัด) ๑๖, ๑๙, ๒๑๙, ๒๒๖, ๒๖๔,

๒๗๐, ๒๗๑, ๒๗๖, ๒๗๙, ๒๘๒-๘๖,

๓๑๒, ๓๒๗, ๓๔๒, ๓๘๓, ๔๒๑, ๔๓๔,

๔๔๙, ๔๕๐, ๔๕๒, ๔๕๓, ๔๕๕

เลียบ (วัด) ๕๐๒

ว

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยา ๑๙๙, ๕๐๖, ๕๑๖-๑๙,

๕๒๔, ๕๓๖

วราษภักดี, พระ ๔๘-๕๒, ๕๘, ๙๓-๙๕,

๑๐๐, ๑๐๑, ๑๐๓, ๑๙๑
 วัง ๑๐๔, ๑๙๘, ๒๐๐, ๒๐๑, ๒๔๕, ๒๕๕,
 ๓๐๙
 วังเก (บ้าน) ๓๐๔
 วังแคน (บ้าน) ๑๐๙
 วังท่าหอช่วง (บ้าน) ๑๘๔, ๑๘๕, ๓๐๗
 วังสะพุง (อำเภอ) ๒๗๑, ๒๗๒, ๒๗๙,
 ๒๘๔, ๒๘๖, ๓๑๒, ๔๕๒, ๔๙๔
 วัดนอก (ถนน) ๕๐๓
 วานรนิवास (อำเภอ) ๑๐๔, ๑๙๖, ๒๕๖,
 ๒๖๓, ๓๑๑, ๓๘๑
 วาปีปทุม (อำเภอ) ๑๗๑, ๑๘๑, ๑๘๒,
 ๑๘๓-๘๔, ๓๐๗, ๓๗๙
 วาปีไพรบูรณ์ ๔๕, ๔๖, ๓๐๓, ๓๒๕
 วาริชภูมิ (อำเภอ) ๒๖๓, ๓๑๑, ๓๘๑
 วารินชำราบ (อำเภอ) ๗๑, ๑๐๓, ๓๐๓,
 ๓๖๙, ๓๙๑, ๔๒๘, ๔๔๓, ๔๗๐, ๔๗๙,
 ๕๐๒, ๕๑๗
 วาสุเทพ (ยี่เข่า), พลตรี พระยา ๔๐๑
 วิชัยยุทธเดชาคนี (อิม), จหมื่น ๓๒๕, ๓๓๕
 วิชัยราชสุริยวงศ์ (หน้า), พระ ๔๖, ๕๑, ๕๒,
 ๕๘, ๒๒๒, ๒๙๒, ๓๐๒
 วิไชยเขนทร (ฟอลคอน), เจ้าพระยา ๕
 วิชาคภูวตล, พระ ๑๕๐, ๒๗๑
 วิชาคย์พจนกิจ (เล็ก), พระ ๙๔, ๑๐๙,
 ๑๔๓, ๓๖๘, ๓๗๐, ๓๗๕, ๔๗๐-๗๔,
 ๔๗๗, ๔๗๙
 วิโรจน์รัตโนบล (บุญรอด), พระครู ๕๔๐,
 ๕๔๑, ๕๔๓, ๕๔๕, ๕๔๖
 เวนชัย (บ้าน) ๑๐๙, ๑๑๐, ๓๐๕
 เวียงฆ้องกลาง (บ้าน) ๕๐, ๙๕, ๙๖

เวียงจันทน์ ๙๖, ๕๒, ๕๓, ๖๒, ๙๑, ๙๔,
 ๙๕, ๑๐๑, ๑๐๒, ๑๐๔, ๑๐๖, ๑๑๑,
 ๑๑๔, ๑๔๕, ๑๕๖, ๑๕๙, ๑๖๐, ๒๒๐,
 ๒๒๒, ๒๒๕, ๒๓๑, ๒๔๔, ๒๔๕, ๒๔๖,
 ๒๔๘, ๒๘๙, ๒๙๒, ๒๙๘, ๔๒๐, ๔๖๒,
 ๔๘๔, ๔๙๕, ๕๒๙, ๕๔๒, ๕๕๒, ๕๕๓
 แวงหนองแก้ว (บ้าน) ๔๔๓
 ไวเลอรั ๘๐, ๔๑๓

ศ

ศรีเกษตรราชิชัย (เหง้า), พระ ๑๖๕, ๑๖๗,
 ๑๗๖-๗๗
 ศรีขรรฐมิ (อำเภอ) ๑๔๖, ๑๕๐, ๑๖๐, ๓๗๘,
 ๓๙๑, ๔๗๗
 ศรีโคตบูรณ (วัด) ๒๔๖
 ศรีจันทร์ (วัด) ๕๒๐
 ศรีเชียงใหม่ (อำเภอ) ๙๑, ๒๒๘
 ศรีณรงค์ (ถนน) ๓๖๘
 ศรีทอง (วัด)
 ตุ ศรีอุบลรัตนาราม (วัด)
 ศรีเทพประดิษฐ์ (วัด) ๕๑๙
 ศรีธรรมมาธิราช (เวก), เจ้าพระยา ๒๑๗,
 ๒๖๐
 ศรีธรรมศกราช (เจริญ), พระยา ๘๑, ๑๔๓,
 ๔๖๓, ๔๗๐
 ศรีธรรมศกราช (ปัว), พระยา ๘๙, ๑๔๓,
 ๔๗๐, ๕๓๗
 ศรีนครเตา (เขียงสี), หลวง ๑๓๐, ๑๓๑
 ศรีบุญเรือง (อำเภอ) ๓๘๐
 ศรีบุญเรือง (วัด) ๕๒๐
 ศรีโพธิยาราม (วัด) ๕๔๕

ศรีมงคลเหนือ (วัด) ๔๕๓
 ศรีเมือง (วัด) ๕๒๐
 ศรีเมือง (พระพุทธรูป) ๕๔๖
 ศรีวราช (เหม็น), พระ ๑๑๖, ๑๑๗, ๑๑๘
 ศรีสงคราม (อำเภอ) ๒๓๒
 ศรีสระเกษ (จังหวัด) ๓๑, ๖๖, ๗๘, ๑๑๐,
 ๑๓๕, ๑๓๙-๔๐, ๑๕๐, ๑๕๒, ๓๐๕,
 ๓๒๑, ๓๒๒, ๓๒๔, ๓๔๔, ๓๗๗,
 ๓๙๐, ๔๗๕, ๕๐๒, ๕๕๓
 ศรีสุวรรณทรา บรมราชเทวี, สมเด็จพระ
 ๑๒๗, ๔๑๖
 ศรีสว่างวงศ์, พระเจ้า ๕๖๗
 ศรีสองรัก (พระเจดีย์) ๒๒๖, ๒๗๖-๗๙,
 ๒๘๐
 ศรีสะอาด (วัด) ๔๕๔, ๔๕๕
 ศรีสิงหเทพ (ทัต), พระยา ๑๒๑-๒๘, ๑๔๗,
 ๑๖๘, ๑๗๐, ๑๗๑, ๓๑๕, ๓๑๗, ๓๖๕,
 ๔๓๐
 ศรีสุ่มัง (วัด) ๔๗, ๖๐
 ศรีสุริยราชวานุวัต (โพธิ), พระยา ๒๐๙,
 ๒๑๐, ๒๑๑, ๒๖๗, ๓๘๐, ๔๖๒, ๔๕๕,
 ๕๑๔
 ศรีอัครยาด (ทองดี), พระยา ๒๗๖, ๒๘๑
 ศรีอุบลรัตนาราม (วัด) ๑๑๔, ๑๒๖, ๔๕๔,
 ๔๕๗, ๔๕๘-๕๐๐, ๕๐๒, ๕๑๗
 ศักดิ์ประสิทธิ์ (เบง), เจ้า ๘๓, ๘๗
 ศักดิ์ประเสริฐ (อุย), เจ้า ๘๕, ๘๗
 ศาลาทอง (วัด) ๑๐, ๑๒
 ศาสนโสภณ (ฮอน), พระ ๔๕๙, ๕๐๕, ๕๑๗
 ศิริบุญสาร, พระเจ้า ๔๘, ๔๙, ๕๐, ๕๑-๕๓,
 ๘๒, ๘๓, ๘๔, ๒๒๕, ๔๕๕

ศิริอำมาตย์ (วัด) ๓๐, ๖๐

๕

สกลนคร (จังหวัด) ๑๐๔, ๑๗๒, ๑๕๒,
 ๒๐๑, ๒๑๙, ๒๓๔, ๒๔๓, ๒๔๕, ๒๔๙,
 ๒๕๐, ๒๕๒-๖๓, ๓๐๒, ๓๑๐, ๓๑๑,
 ๓๒๑, ๓๘๑, ๔๐๙, ๔๓๘, ๔๕๕, ๔๖๒,
 ๕๕๕
 สติงตรง ๓๘, ๔๒, ๓๐๓, ๓๒๑, ๓๒๖,
 ๓๓๐, ๓๓๒
 สติง (อำเภอ) ๓๘๕
 สติงนิมานการ (ชม), หลวง ๔๒๘, ๔๗๕
 สมเด็จพระ (อำเภอ) ๒๐๓
 สมบูรณ์, เจ้า ๘๓, ๘๖
 สมอคอน (วัด) ๕๑๕
 สมิท, วารังตัน ๕๗๓
 สรเดชอุตมาภิรักษ์ (ทอง), พระ ๓๙๑
 สรรพสิทธิ (ถนน) ๔๐๒
 สรรพสิทธิประสงค์ (คำย) ๔๖๓, ๔๗๕
 สรรพสิทธิประสงค์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหลวง ๑๒, ๑๓, ๑๔, ๗๖, ๗๙, ๘๑,
 ๘๒, ๘๘, ๑๒๗, ๑๗๘, ๓๒๐, ๓๖๒,
 ๓๖๕, ๓๖๖, ๓๗๓, ๓๘๖, ๓๙๒, ๓๙๖,
 ๓๙๙-๔๐๔, ๔๐๗-๙, ๔๒๙, ๔๓๕,
 ๔๓๗, ๔๓๘, ๔๓๙, ๔๔๐, ๔๔๔, ๔๔๘,
 ๔๕๘, ๕๐๐, ๕๐๑, ๕๑๖, ๕๕๓, ๕๖๓-
 ๖๕, ๕๖๘
 สร้อยศรีสมุทรทงกูร (หน่อขันธ์ชัย), เจ้า
 ๔๐, ๔๑, ๔๓, ๔๕, ๔๗, ๖๕, ๑๕๕, ๑๕๖
 สระกำแพง (บ้าน) ๑๓๗, ๑๓๘
 สระเกษ (วัด) ๔๘๘

สระแก้ว (วัด) ๔๓๒

สระจันทร์ (วัด) ๕๒๐

สระบุษย์ (อำเภอ)

ดู อาจสามารถ (อำเภอ)

สว่างโคก (วัด) ๔๔๓

สฤษดิ์ ชนะรัชต์, จอมพล ๒๖๘, ๕๓๐

สวนดอกไม้ (วัด) ๒๒๖

สุวรรณเขต ๓๐, ๘๖, ๑๐๘, ๓๒๘, ๕๔๓

สวัสดิ์กัลยาศ (สวัสดิ์), พลเอก หลวง ๑๒๓

สว่าง (ตำบล) ๕๑๗

สว่างแดนดิน (อำเภอ) ๒๕๖, ๒๖๓, ๓๑๑

สหัสขันธ์ (อำเภอ) ๑๗๑, ๑๘๖, ๑๘๗-๘๘,

๑๔๘, ๓๐๖, ๓๗๙

สองคอนดอนดิง ๓๐๕, ๓๐๘, ๓๒๑, ๓๒๘,

๓๓๐

สองนาง (บ้าน) ๑๐๘

สอน, ท้าว ๑๔๕, ๑๔๖

สะพังภูผา ๗๑, ๗๒, ๓๐๓

สะพาด ๔๔, ๔๖, ๕๕, ๖๔, ๗๐, ๓๐๔,

๓๒๕, ๓๒๘

สะพือ (บ้าน)

ดู ตระการพืชผล (อำเภอ)

สะพุง (บ้าน) ๓๑๒

สังขะ (สังฆะ) (อำเภอ) ๗๘, ๑๒๙, ๑๓๒-

๓๓, ๑๓๕, ๑๔๓, ๑๔๔, ๑๕๐-๕๑,

๑๕๗, ๒๘๙, ๓๐๒, ๓๐๔, ๓๒๑, ๓๓๑,

๓๗๗, ๓๗๘, ๕๑๘, ๕๕๓

สังคัม (อำเภอ) ๒๒๘

สงฆราชวิโต (พุน) ๔๙๒, ๔๙๓, ๕๐๑, ๕๑๗

สังฆราช (สา), สมเด็จพระ ๔๘๙, ๕๐๖

สันตีย์ะ

ดู โนนไทย (อำเภอ)

สาเซียดโง้ง ๖๐-๖๒, ๔๙๕, ๕๕๑

สามิ่ง (บ้าน) ๔๔๓

สานตม (บ้าน) ๒๘๖

สารศาสตร์ศิริลักษณ์ (สรรเสริญ), พระยา

๔๒๓, ๔๗๓, ๔๗๗

สาระวัน (สารวัน) ๔๒, ๕๔, ๖๔, ๓๐๔,

๓๒๑, ๓๒๕-๒๖, ๓๓๑

สำราญ (ตำบล) ๔๓๓, ๔๔๓

สำโรง (บ้าน) ๑๓๒

สำโรงทาบ (อำเภอ) ๑๕๐, ๓๗๘

สิงห์โคก (บ้าน) ๔๓

สิงห์ท่า (บ้าน) ๕๖, ๕๗, ๙๓, ๙๖, ๙๗, ๙๙,

๑๐๐, ๓๐๗

สิงห์ท่า (วัด) ๕๖, ๔๓๓, ๔๓๗

สิงหนเสนี (สะอาด), พลตรี พระยา ๓๔๕,

๓๔๗, ๓๕๗, ๓๖๕

สิบสองจุไทย ๒๑๗, ๓๐๐, ๓๒๐

สิมตะโปน ๑๐๔

สิริจันทร์นิมิต (วัด) ๕๑๑-๑๓

สิรินทร (เขื่อน) ๔๒๘

สีคิ้ว (อำเภอ) ๑๔, ๒๘๔, ๓๘๕, ๔๑๕

สีฐาน (บ้าน) ๔๒๑

สีทันดร ๔๒, ๖๑, ๖๔, ๗๒, ๘๓, ๙๖, ๓๐๒,

๓๐๓, ๓๒๑, ๓๓๐-๓๔

สีมุ่ม

ดู จัตุรัส (อำเภอ)

สีหาราช (พลสุข), ท้าว ๙๔, ๙๘, ๑๐๐

สุก (พระพุทธรูป) ๒๒๓, ๒๒๕

สุจริตรัฐการี, พระ ๒๘๕

สุทธจินดา (วัด) ๕๒๑, ๕๒๓, ๕๕๐

สุทธิสสาร (โป้), เจ้า ๑๗
 สุกัศนาราม (วัด) ๑๐๗, ๔๙๐
 สุกัศราชา, เจ้า ๓๒, ๓๐๒
 สุนทรกิจวมิล (คุณ), พระ ๓๘๘, ๔๔๐,
 ๔๔๑
 สุนทรเทพกิจจาร์กำ (ทอง), อำมาตย์เอก
 พระยา ๑๗๕
 สุนทรธรรมธาตา (คำสิงห์), พระยา ๒๑๖,
 ๒๑๗, ๒๑๙, ๒๙๑
 สุนทรบริรักษ์ (ทองคำ), พระ ๓๙๑
 สุนทรราชวงศา (บุต), พระ ๑๐๑, ๑๐๒,
 ๑๐๔, ๑๑๕, ๑๑๖, ๑๑๗, ๒๔๔, ๒๔๕,
 ๒๕๐, ๒๕๒
 สุนทรราชวงศา (เหม็น), พระ ๑๑๘, ๑๘๗
 สุปุณนารามวรวิหาร (วัด) ๑๐๘, ๑๒๖,
 ๔๙๐-๔๙๒, ๕๐๑, ๕๑๙, ๕๒๑, ๕๒๓,
 ๕๓๖, ๕๓๗, ๕๔๐, ๕๔๖
 สุโ, พญา ๕๐-๕๓, ๙๕, ๒๔๖
 สุโสารสุระการ (สอน), หลวง ๔๙๙, ๕๐๒
 สุรนารี, ท้าว ๑๗, ๒๙๗
 สุรพินทนิคม ๑๔๖, ๑๔๗, ๓๐๔, ๓๗๘
 สุรพินทนิคมานุรักษ์ (นาก), พระ ๑๔๖,
 ๑๔๗
 สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), เจ้าพระยา ๓๒๑,
 ๔๐๓
 สุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย), เจ้าพระยา ๓๔๖,
 ๓๕๕, ๓๕๗, ๓๕๘
 สุรินทร์ (จังหวัด) ๔๒, ๑๒๖, ๑๒๙-๓๓,
 ๑๓๕, ๑๔๓-๕๒, ๑๗๔, ๓๐๔, ๓๒๑,
 ๓๒๒, ๓๒๔, ๓๓๑, ๓๔๔, ๓๗๐,
 ๓๗๒, ๓๗๘, ๔๐๑, ๔๗๘
 สุรินทร์ภักดี (ม่วง), พระยา ๑๔๕-๔๘

สุรินทร์ภักดี (สุน), พระยา ๑๔๔-๔๖
 สุริยเดชะวิเศษฤทธิ (จาบ), พระยา ๑๗๕,
 ๒๖๒, ๓๗๒
 สุริยวงศาธรรมิกราช, พระเจ้า ๓๔-๓๕
 สุริยาตรี (ถนน) ๔๐๒
 สุวรรณภักดี (เชียงปุม), หลวง ๑๓๐, ๑๔๔
 สุวรรณภูมิ (อำเภอ) ๑๗๕, ๑๗๖
 สุวรรณวารี (บ้าน) ๘๗, ๘๘
 สูงเนิน (อำเภอ) ๓, ๔, ๑๖, ๓๑๓
 สุตวารี ๗๒, ๓๐๓
 สุตนคร ๗๐, ๓๐๓
 เสี่ยงกลอง (พิธิ) ๕๖๑
 เสนางคนิคม (กิ่งอำเภอ) ๓๐๕, ๓๗๔
 เสมียน ๖๔, ๓๐๗, ๓๒๕, ๓๒๘
 เสริม (พระพุทธรูป) ๒๒๓, ๒๒๕, ๒๒๖
 เสลภูมิ (อำเภอ) ๔๒, ๑๗๑, ๑๗๕, ๑๘๗,
 ๔๓๓, ๔๓๗, ๔๔๓, ๔๗๕
 เสียมราช ๓๔๕, ๓๔๙, ๔๕๕
 เสือ, พระเจ้า ๕
 แสน (พระพุทธรูป) ๓๘
 แสนพัน (บ้าน) ๑๖
 โส้งใหญ่ (บ้าน) ๖๙, ๓๐๓
 โสมนัสวิหาร (วัด) ๔๙๓
 ไส (พระพุทธรูป) ๒๒๓-๒๖

ห
 ห่ม (แม่น้ำ) ๒๒๕
 หนองคัน (ตำบล) ๔๔๙
 หนองคัน (บ้าน) ๔๔๙, ๔๕๒
 หนองคาย (จังหวัด) ๑๓, ๗๓, ๑๓๒, ๑๖๕,
 ๑๖๖, ๑๘๘, ๑๙๔, ๒๒๐, ๒๒๓-๒๘,
 ๒๖๐, ๒๖๒, ๒๖๗, ๓๐๘, ๓๐๙, ๓๑๒

หนองคาย ๓๑๕, ๓๒๐, ๓๒๑, ๓๔๔, ๔๑๒,

๔๑๙, ๔๒๑, ๔๒๒, ๔๖๒, ๕๒๐, ๕๕๕

หนองคู (บ้าน) ๑๐๙, ๑๑๙

หนองขำ (บ้าน) ๔๔๓

หนองบักแก้ว (บ้าน) ๔๔๘-๕๐, ๔๕๑, ๔๕๓

หนองบัวโคก (บ้าน) ๒๘๔

หนองบัวแดง (อำเภอ) ๑๙

หนองบัวลี้ภู (อำเภอ) ๓๘๐, ๔๓๓, ๔๔๕

หนองบัวลุ่มภู (บ้าน) ๔๘, ๔๙, ๙๔, ๑๙๑

หนองบัวสร้าง (บ้าน) ๑๙๒, ๒๓๖

หนองปง (ตำบล) ๕๔

หนองพอก (อำเภอ) ๑๗๕

หนองวาง (อำเภอ)

ดู เกษตรวิสัย (อำเภอ)

หนองสนม (บ้าน) ๑๔๘

หนองสองห้อง (อำเภอ) ๒๖๘

หนองสองห้อง (บ้าน) ๒๑

หนองสามหมื่น (พระธาตุ) ๒๑, ๒๓, ๒๕

หนองหลอด (บ้าน) ๑๖

หนองหาร (อำเภอ) ๑๙๒, ๒๓๘, ๒๔๓,

๒๕๒, ๒๖๐, ๒๙๑, ๓๐๘, ๓๒๑, ๓๘๐

หนองหารน้อย ๒๓๗

หนองหารหลวง ๒๓๔, ๒๓๕, ๒๔๓

หนองไหล (ตำบล) ๔๘๙, ๕๐๒

หนองไหล (บ้าน) ๔๙๖, ๔๙๙

หนองอีตุ้ม (บ้าน) ๔๓๓, ๔๔๓

หน่อเมือง, เจ้า ๕๓, ๕๗-๕๙, ๖๐, ๘๖

หน่อเล็ล, เจ้า ๔๔๙, ๔๕๑

หน่ออ้อม (บ้าน) ๖๕

หนามแท่ง (ตำบล) ๔๓๖

หมากแข้ง (บ้าน) ๒๑๑, ๓๘๐, ๔๐๙

หรี, ร้อยตรี ๔๓๙, ๔๔๘

หญทัย (บัว), พระ ๑๘, ๓๘๕

หลวง (วัด) ๔๐, ๙๘, ๔๘๘

หลวง (ถนน) ๓๖๘, ๔๓๐

หลวงพระบาง ๓๒, ๘๖, ๑๐๔, ๑๘๒, ๒๒๗,

๒๖๒, ๒๗๐, ๒๗๒, ๒๗๔, ๒๗๕,

๒๘๙, ๒๙๐, ๓๐๐, ๓๐๕, ๓๒๖, ๕๖๗,

๕๗๘, ๕๘๐, ๕๘๒

หลักโลก (พระธาตุ) ๔๓๓

หลี่ผี (แก่ง) ๓๒, ๔๒, ๗๐, ๗๔, ๑๒๘,

๓๓๐

ห้วยแจระแม (บ้าน) ๕๖, ๙๖-๙๘

ห้วยซวก (บ้าน) ๒๘๕

ห้วยแสง (บ้าน)

ดู ร่องแสง (บ้าน)

ห้วยเตือ (บ้าน) ๔๕๒

ห้วยแกลง (อำเภอ) ๑๔

ห้วยทราย (บ้าน) ๖๖, ๓๐๒

ห้วยเหนือ (อำเภอ)

ดู ชูพันธ์ (อำเภอ)

ห้วยมุก (บ้าน) ๓๑๑

หอกอง (วัด)

ดู ประดิษฐ์ธรรมคุณ (วัด)

หัวโขง (วัด) ๕๑๐

หัวช้าง (อำเภอ)

ดู จตุรพักตรพิมาน (อำเภอ)

หัวตะพาน (อำเภอ) ๓๗๕

หางโขง (บ้าน) ๔๒, ๓๐๓

หาดแดง (บ้าน) ๒๗๙, ๒๘๐, ๕๗๘

หินโก (บ้าน) ๗๒, ๓๐๓

หินโงม (บ้าน) ๑๙๑

หินลอด (ตำบล) ๖๔
 หินฮาว (บ้าน) ๔๒๑
 เหนือ (วัด) ๔๘๙, ๔๙๓
 เหมือดแด่ (บ้าน) ๑๑๐
 เหลาเทพนิมิต (พระพุทธรูป) ๕๕๖
 เเทียง (แม่น้ำ) ๒๑๙, ๒๘๐, ๓๘๓, ๔๐๙,
 ๕๗๘, ๕๘๐

๒

องค์มัน, เจ้า ๔๓๖, ๔๓๙, ๔๔๑, ๔๔๔
 องค์ลิ้นก้าน, เจ้า ๔๓๖, ๔๔๓
 องค์หลวง (ไชยกุมาร), เจ้า ๔๗, ๕๕, ๙๖
 องค์หล่อ, เจ้า ๓๖, ๔๙
 อัญลาตกลเซต (เมฆ), พระ ๒๖๒, ๒๖๓,
 ๒๔๙, ๓๘๑
 อัญพินาศ (กิง), พระ ๒๗๕
 อณรงค์, เจ้า ๑๖, ๑๗, ๖๒-๖๔, ๖๘, ๑๐๑-
 ๔, ๑๑๑, ๑๓๒, ๑๔๕, ๑๕๑, ๑๕๙,
 ๒๒๒, ๒๒๕, ๒๕๕, ๒๖๖, ๕๕๑-๕๔
 อภัยราชา (คุสตาฟ โรแรงย์คัมมิ่งส์), เจ้า
 พระยา ๓๔๑
 อมรอำนาจ (เสือ), พระ ๑๐๓
 อริยแก้ว (อ๋อน), พระ ๔๙๖-๔๘, ๕๑๖
 อัจฉรีย์ (บ้าน) ๑๒๙
 อัดตะปือ ๔๓, ๕๒, ๕๙, ๖๑, ๗๖, ๘๖,
 ๑๑๕, ๑๒๙, ๓๐๒, ๓๐๓, ๓๒๑, ๓๒๖,
 ๓๓๑, ๕๕๓
 อากาศอำนาจ (อำเภอ) ๑๗๒, ๒๕๖, ๓๑๐,
 ๓๘๑
 อาจสามารถ (อำเภอ) ๑๗๓, ๑๗๕, ๓๖๑,
 ๓๘๑

อำนาจเจริญ (อำเภอ) ๑๐๓, ๑๐๘, ๑๗๑,
 ๓๐๗, ๓๗๕
 อิดกระปือ
 ดู อัดตะปือ
 อุดมมีชัย ๓๗, ๖๕, ๖๖
 อุดมวิทยากรณ์ (โรงเรียน) ๕๐๑
 อุดรธานี (จังหวัด) ๒๐๗-๑๐, ๒๑๙, ๓๔๔,
 ๓๕๗, ๓๖๐, ๓๖๓, ๓๘๐, ๔๐๙, ๔๒๑,
 ๔๗๔, ๔๙๕, ๕๒๐
 อุทุมพรพิสัย (อำเภอ) ๑๓๔-๓๗, ๓๐๕,
 ๓๒๗, ๓๙๑
 อุบลการประชานิตย (บุญชู), พระ ๘๙,
 ๑๑๔, ๓๖๕, ๓๗๔, ๔๔๐, ๔๔๒
 อุบลกิจประชากร (บุญเพ็ง), พระ ๗๖,
 ๓๒๖, ๓๘๘
 อุบลเดชประชารักษ์ (เสือ), พระ ๓๒๕,
 ๓๖๘-๖๙, ๓๗๘, ๓๘๗
 อุบลราชธานี (จังหวัด) ๒๙-๓๒, ๔๒, ๕๐,
 ๖๖, ๑๑๙-๒๗, ๑๔๓, ๑๖๙-๗๒, ๓๗๔,
 ๓๗๗, ๔๔๔, ๔๔๘, ๔๗๘, ๔๘๕, ๔๙๙,
 ๕๑๙, ๕๓๓, ๕๓๖, ๕๔๖, ๕๖๓
 อุบลวิทยาคม (โรงเรียน) ๕๐๑, ๕๓๖
 อุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ), พระ ๓๒๔,
 ๓๖๕, ๔๔๐, ๔๔๒, ๔๕๘
 อุบลสิริคุณุมาจารย์ (จันทร์), พระ ๘๒,
 ๔๓๔, ๔๙๓, ๔๙๖, ๔๙๙, ๕๐๐, ๕๐๒-
 ๕, ๕๐๖, ๕๐๙, ๕๑๐-๑๓, ๕๑๖-
 ๑๙, ๕๒๐, ๕๔๖
 อุปราช (คำพันธ์), เจ้า ๘๐-๘๒, ๘๗, ๘๘
 อุปราช (ติสสะ), เจ้า ๑๐๒, ๑๕๙, ๒๐๐,
 ๒๔๘, ๕๕๓

อุปราชา (ธรรมเทโว), เจ้า ๔๙, ๕๒, ๖๐, ๖๑,

๖๕

อุปราชา (บัวระพันธ์), เจ้า ๖๙-๗๑, ๑๑๑

อุปราชา (ถานน) ๓๖๘

อุปราชา (กำ) ๙๙, ๑๐๐, ๑๖๗

อุปราชา (แซ่) ๑๑๘

อุปราชา (จันทร์ขมภู) ๑๐๘, ๑๑๓

อุปราชา (โถง) ๒๔๖, ๒๕๕, ๒๕๗

อุปราชา (ทนต์) ๑๕๕-๕๗, ๑๖๓

อุปราชา (บัวทอง) ๑๘๑, ๑๘๔

อุปราชา (บุญเฮ้า) ๗๒, ๑๐๒, ๑๐๓, ๑๐๖

อุปราชา (แพง) ๙๙, ๑๐๑, ๑๐๔, ๑๑๖, ๑๑๗

อุปราชา (มีต) ๑๕๖, ๑๕๙

อุปราชา (เหง้า) ๑๐๒, ๑๕๙, ๑๖๔, ๑๖๗,

๔๙๕, ๕๙๓

อุปราชา (ฮ้าง) ๑๖๓, ๑๘๐, ๑๘๑

อุย, เจ้า ๗๖, ๗๙, ๘๑, ๘๕-๘๗

เอกทัศน์, พระเจ้า

ดู ที่นั่งสุริยาคนโถมรินทร์,

สมเด็จพระ

เอ็งไฟ ๕๖๑

แอมเฮิสต์, ลอร์ด ๕๙๒

ไย, เจ้า ๔๙, ๔๙-๕๓, ๕๙, ๖๓

โอดอแบร์ ๔๗๗

ฮ

ฮ่องแซง (บ้าน)

ดู ร่องแซง (บ้าน)

ฮาชามา กุมิ (บริษัท) ๔๒๒

ฮ่ารอง (เรือกลไฟ) ๕๗๐

ฮืดลีสองครองลีสี่ ๕๕๔

แฮ่ (บ้าน) ๒๗๒

ที่มาารูปประกอบ

- หน้า ๙, ๑๕, ๒๐, ๒๒, ๒๒๔, ๒๘๑, ๓๗๖, ๔๒๖, ๕๗๙, ๕๘๑, ๕๘๖, ๖๑๖, ๖๒๓ จากหนังสือ ประวัติศาสตร์อีสาน ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒.
- หน้า ๗๕, ๗๗, ๑๒๐, ๑๒๒, ๑๙๗, ๒๐๘, ๒๑๒-๑๕, ๒๑๘, ๒๒๑, ๒๒๙, ๒๓๓, ๒๔๑, ๒๕๘-๕๙, ๓๑๖, ๓๓๓, ๓๔๐, ๓๕๘, ๓๕๐-๕๑, ๓๕๕, ๓๖๔, ๓๖๖, ๓๘๒, ๓๘๔, ๓๙๓-๙๕, ๓๙๘, ๔๑๗, ๔๖๐, ๔๖๔, ๔๖๕-๖๙, ๔๗๑-๗๒, ๔๗๖, ๔๘๐-๘๓, ๔๙๑, ๕๐๔, ๕๐๗, ๕๒๒, ๕๓๒, ๕๕๑, ๕๖๒ จาก หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- หน้า ๘๔, ๓๖๗, ๔๔๖-๔๗, จากหนังสือ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ-กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์, เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเต็ม วิภาคย์พจนกิจ ณ ฌาปนสถาน วัดสระเกศ วันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๔. พระนคร: โรงพิมพ์สมาคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔.
- หน้า ๒๗๘ จากหนังสือ ที่ระลึกในคราวเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎร จังหวัดเลย พุทธศักราช ๒๔๙๘. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๘.

ประวัติผู้เขียน*

เดิม วิชาภัยพจนกิจ ถือกำเนิดในตระกูลท้าวเพี้ย ซึ่งเป็นชนชั้นปกครองผู้นำท้องถิ่นแบบจารีตดั้งเดิมของเมืองอุบลราชธานี หัวเมืองเอกในภาคอีสาน บิดาของเดิมคือ ท้าวหนูเล็ก สิงห์ขลุ้ต ผู้ซึ่งต่อมาเป็นที่อำมาตย์ตรีพระวิชาภัยพจนกิจ กรมการเมืองอุบลราชธานีสมัยเริ่มแรกของระบบเทศาภิบาล เลขาการส่วนพระองค์ของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว และนายอำเภอพิบูลมังสาหาร กล่าวกันว่า ตระกูลสิงห์ขลุ้ต สืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระตา แห่งเมืองหนองบัวลุ่มภู ด้วยเหตุดังนั้นจึงนับเนื่องอยู่ในสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับตระกูลท้าวเพี้ยของหัวเมืองต่าง ๆ จำนวนมากในบริเวณแม่น้ำชี-มูลตอนล่าง และรวมทั้งกับตระกูลเจ้า และท้าวเพี้ยของลาวตอนล่าง โดยเฉพาะสายตระกูลของเจ้านครจำปาศักดิ์

---

* ตัดตอนจาก ฉลอง สุนทรวานิชย์. คำนำประวัติศาสตร์ลาว, เขียนโดย เดิม วิชาภัยพจนกิจ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๐.

เติม เกิดเมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ที่บ้านในตัวเมืองอุบลราชธานี ได้รับการศึกษาชั้นต้นและชั้นมัธยมในระบบการศึกษาแบบใหม่ของไทย จากโรงเรียนในตัวเมืองนั่นเอง หลังจากนั้น จึงได้เดินทางไปศึกษาต่อในอินโดจีน ฝรั่งเศส ที่ไซ่ง่อน และฮานอย ตามลำดับ เติมได้ถ่ายภาพกับเพื่อนนักเรียนร่วมรุ่นที่ศึกษาอยู่ด้วยกันที่อินโดจีน* ภาพนี้กลายเป็นระเบียบภาพบุคคลสำคัญของประวัติศาสตร์การเมืองลาวในสมัยต่อมา เป็นต้นว่า เจ้าบุญอุ้ม ฌ จำปาศักดิ์ เจ้าคำม้าว เจ้าศรีสุ่มัง เจ้าคำตัน ศรีเฉลิมศักดิ์ ฯลฯ เติมศึกษาอยู่ในอินโดจีน ฝรั่งเศส ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๕ ทางด้านวิศวกรรมโยธาและทางด้านการพาณิชย์ หลังจากที่สำเร็จการศึกษาในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้ว เติมก็ได้เดินทางกลับประเทศไทย เข้ารับราชการในตำแหน่งหน้าที่ทางวิชาชีพที่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้างทางหลวง และสนามบินมาโดยตลอด และใช้ชีวิตทางวิชาชีพส่วนใหญ่ อยู่ในภาคอีสานและทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง เติมเกษียณอายุราชการจากกรมทางหลวงในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ ภายหลังจากที่หนังสือ *ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๒*** ตีพิมพ์จำหน่ายออกมาได้เพียงเดือนเศษ ๆ

...

ความรู้สึกผูกพันที่เติมมีอยู่กับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของภาคอีสานของ ลาว และตลอดสองฝั่งฟากแม่น้ำโขง สะท้อนออกมาให้เห็นได้ในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ของเติมเอง กล่าวได้ว่า ตลอด ๒๕ ปีสุดท้ายของชีวิตของเติม กล่าวคือ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๐ จนกระทั่งภายหลังเมื่อเขาเกษียณอายุราชการใน พ.ศ. ๒๕๐๙ และก่อนที่จะถึงแก่กรรมใน พ.ศ. ๒๕๑๔ นั้น เติมได้อุทิศเวลาที่เหลือทั้งหมดจากงานประจำทางวิชาชีพในฐานะวิศวกรสร้างทางหลวง ให้แก่การค้นคว้าศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของอาณาบริเวณดังกล่าว

...

* โปรดดูหน้า ๘๔ ประกอบ

** หมายถึงฉบับที่จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

เติม วิชาคัพพจนกิจ ไม่ใช่ให้นักประวัติศาสตร์อาชีพที่มีพื้นฐานการศึกษาทางวิธีการทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ วิชาชีพที่ฝึกฝนมาทางวิศวกรรมโยธา ก็คงไม่ได้ช่วยให้เติมเข้าใจปัญหาของอดีตในสำนักทางประวัติศาสตร์ หรือวิถีวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ดี ลักษณะที่เด่นกว่าของเติม อยู่ที่ ความอุตสาหะพยายาม ความมานะอดทน ความผูกพันอย่างลึกซึ้ง ในการทำงาน คำนคว้าเรื่องราวที่เกี่ยวกับบริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำโขง และประการสำคัญ ความต่อมทน ความสำนึกข้อย่อยที่มีอยู่ ทำให้หนังสือ *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง* ใช้เวลา ๙ ปีปรับปรุงแก้ไขก่อนการตีพิมพ์ ตามคำแนะนำของนักประวัติศาสตร์ผู้มีชื่อเสียงยิ่ง เช่น หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ตรี อมาตยกุล ฯลฯ ในขณะที่ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ก็ได้รับการเรียบเรียง (edit) ใหม่ให้กระชับและมีเอกภาพขึ้น โดย นิธิ เอียวศรีวงศ์

ประวัติศาสตร์อีสาน

หนังสือเล่มนี้เกิดจากความวิริยะอุตสาหะของผู้เขียนในการค้นคว้ารวบรวม เรียบเรียง ขึ้นมาเป็นเวลากว่า 20 ปี โดยอาศัยบันทึกของพระวิภาคย์พจนกิจ ซึ่งเป็นบิดาของผู้เขียน ประกอบในการเขียนอยู่มาก

นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัย เชียงใหม่ ซึ่งเป็นผู้เรียบเรียงพิมพ์ ได้กล่าวถึงหนังสือเล่มนี้ในคราวฉบับพิมพ์ครั้งแรกว่า “...ผู้เรียบเรียงพิมพ์ยังไม่เคยเห็นเล่มใดที่ให้ข้อมูลของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือละเอียดลออเท่าเล่มนี้มาก่อนและถ้าเราต้องการเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยให้กระจ่าง กว่าที่เรามีความรู้อยู่ในปัจจุบัน การละเลยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเสียสิ้นเชิงอย่างที่เป็นอยู่ขณะนี้ จะไม่ทำให้เราประสบความสำเร็จได้เลย นักเรียนประวัติศาสตร์ไทย ไม่ว่าจะสนใจ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือไม่ **ประวัติศาสตร์อีสาน** ของคุณเดิม วิภาคย์พจนกิจ จะช่วย ทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์ไทยได้ดีขึ้นเป็นอย่างมาก ถ้าท่านอ่านโดยใช้ความคิดพิจารณา ไตร่ตรองให้มากกว่าอ่านเพื่อความสนุก...”

หนังสือแบ่งออกเป็น 5 ภาค ประกอบด้วย ประวัติของเมืองต่างๆ ในลุ่มน้ำมูลตอนต้น ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ลุ่มน้ำโขง และการปกครองและการปฏิรูปการปกครองมณฑลในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ยังมีภาคผนวกและมีดรรชนีประกอบ

ISBN 974-571-854-8

9 789745 718548

ราคา 450 บาท